Auteursexemplaar

VERHANDELINGEN
VAN DE KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË
Klasse der Letteren, Verhandeling — Nr 35

DE FIRMA DELLA FAILLE EN DE INTERNATIONALE HANDEL VAN VLAAMSE FIRMA'S IN DE 16e EEUW

DOOR

Wilfrid BRULEZ

VOORWOORD

DOOR

C. VERLINDEN

1959
PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOGSSTRAAT, 1
BRUSSEL

DE KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË

geeft volgende publicaties uit :

1. Mededelingen.
2. Verhandelingen.
3. Jaarboek.
4. Verslagen en voorstellen.

Die uitgaven, waarvan de prijs volgens de aard en de omvang verschilt, zijn verkrijgbaar op de Secretarie der Academie, Paleis der Academiën, postrekening nr. 352.57 van Ad. Janssens, Beheerder Secretaris der Koninklijke Vlaamse Academie van België, Hertogsstraat, 1, Brussel. De catalogus wordt op aanvraag gezonden.

***

La „KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË" édite les publications suivantes :

1. Mededelingen (Communications).
2. Verhandelingen (Mémoires).
3. Jaarboek (Annuaire).
4. Verslagen en Voorstellen (Rapports et Propositions).

Ces éditions, dont le prix varie suivant la nature et l'importance, peuvent être obtenues au Secrétariat de l'Académie, Palais des Académies, compte de chèques postaux N° 352.57 de Ad. Janssens, Beheerder Secretaris der Koninklijke Vlaamse Academie van België, Hertogsstraat, 1, Brussel.

Le catalogue sera envoyé sur demande.

***

The following publications are issued by the „KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË" :

1. Mededelingen (Proceedings).
2. Verhandelingen (Memoirs).
3. Jaarboek (Year-Book).
4. Verslagen en Voorstellen (Reports and Proposals).

These publications are variously priced. Orders and inquiries should be addressed : „Secretarie der Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Paleis der Academiën, 1, Hertogsstraat, Brussel". Postal cheque service N° 352.57, of Ad. Janssens, Beheerder Secretaris der Koninklijke Vlaamse Academie van België, Hertogsstraat, 1, Brussel.

The catalogue is available on application.

DE FIRMA DELLA FAILLE EN DE INTERNATIONALE HANDEL VAN VLAAMSE FIRMA'S IN DE 16e EEUW

VERHANDELINGEN

VAN DE

KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR
WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN
VAN BELGIË

•

KLASSE DER

LETTEREN

VERHANDELING

Nr 35

1959

PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOGSSTRAAT 1
BRUSSEL

DE FIRMA DELLA FAILLE EN DE INTERNATIONALE HANDEL VAN VLAAMSE FIRMA'S IN DE 16e EEUW

DOOR

Wilfrid BRULEZ

VOORWOORD

DOOR

C. VERLINDEN

1959

PALEIS DER ACADEMIËN — HERTOGSSTRAAT, 1

BRUSSEL

VOORWOORD

Wanneer in 1925 J. A. Goris zijn *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de* 1488 à 1567 publiceerde (1) was daarmee een eerste belangrijke stap gedaan op de weg die leidt naar een grondige kennis van de Antwerpse zakenwereld in het bloeitijdperk der Scheldestad, de XVIe eeuw. Het duurde een kwart eeuw voordat O. De Smedt de volgende grote bijdrage tot die kennis leverde met zijn tweedelig werk *De Engelse Natie te Antwerpen in de* 16^{e} *eeuw* (1496-1582) (2). Met het boek van Dr. W. Brulez wordt een nieuwe mijlpaal bereikt in de ontwikkeling van de historiografie aangaande het voornaamste handelscentrum van Noord-West-Europa bij het begin van het moderne tijdvak. Daarenboven geldt het ditmaal vooral de tweede helft der XVIe eeuw, die men over het algemeen beschouwde als een tijdvak van achteruitgang voor Antwerpen's handel. Het is ook de eerste maal dat niet de vreemde handel te Antwerpen, maar de Antwerpse handel zelf grondig onder de loupe wordt genomen. Daardoor is het lijvige deel van Dr. Brulez een bijdrage van eerste gehalte tot een veel breder en tot nog toe al te zeer verwaarloosd onderwerp : de geschiedenis van de Zuid-Nederlandse eigenhandel.

Gegroeid uit het onderzoek in mijn seminarie van de archieven der firma della Faille is de studie van Dr. Brulez een belangrijke verrijking geworden van onze kennis van de internationale handel. De stichter der firma en van de naam della Faille is een typische *homo novus*, die zijn stiel leert te Venetië, factor wordt te Antwerpen en geleidelijk opgroeit tot het hoofd van een grote firma met connexies in gans West-, Zuid-, Centraal- en zelfs Oost-Europa. Indien later meer specialisatie in de verrichtingen der firma voorkomt, is dit eerder te wijten aan een tussen twee broeders ingetreden scheiding dan wel aan de invloed der politieke en godsdienstige moeilijkheden in de Nederlanden, waarvan de werking vooral beperkt blijkt tot Antwerpen zelf. Niet alleen deze eerste generatie, ook de tweede wordt in het werk van Dr. Brulez in haar gedragingen gevolgd. Hier insgelijks gaan twee broeders elk hun eigen richting uit. Eén wijkt uit naar het Noorden, speelt er een belangrijke rol in de handelsexpansie, maar wordt hier niet behandeld; de andere blijft te Antwerpen

(1) Univ. de Louvain. Recueil de travaux des conférences d'histoire et de philologie, 2e série, 4e fasc.

(2) 1e deel, Antwerpen, 1950; 2e deel, 1954.

en is er tot 1594 buitengewoon actief, zo zeer zelfs dat zijn bedrijvigheid die van zijn vader in vroegere jaren aanzienlijk overtreft en weer bijna gans de in vroegere stadia bestreken ruimte gaat dekken. De structuur der zaak is ondertussen gewijzigd; van een éénmansonderneming is zij een permanent vennootschap met drie van de factors geworden. Haar verrichtingen zijn zo aanzienlijk dat het blijkt dat Antwerpen, in de laatste jaren der XVIe eeuw, wat de Zuid-Nederlandse eigenhandel betreft, ten minste een even grote plaats inneemt als in vroegere decennia tot dewelke men al te dikwijls de voorspoed beperkt achtte. Voor de zeehandel met de Middellandse Zee is het zelfs zó dat Maarten della Faille en andere Zuid-Nederlandse kooplui Hollanders en Duitsers in die richting de weg hebben gewezen.

Hier blijkt uit een bijzonder aspekt dat Dr. Brulez voortdurend oog heeft gehad voor de internationale conjunctuur. Het is een grote verdienste van zijn onderzoek dat het steeds de verrichtingen van de firma della Faille en van de Zuid-Nederlandse handelshuizen in het algemeen integreert in het verloop der ganse Westerse uitwisselingstechniek van de tijd.

Het technische aspekt beheerst het tweede deel der studie. De geledingen der firma worden ontleed samen met de verspreiding van filialen en commissiehandel over Europa met, in Spanje, een belangrijke vertakking naar Amerika. In Italië verzendt de factor te Verona vooral zijde van het Veneto, in wier productieproces hij ook tussenkomt, wat aanleiding geeft tot de eerste studie over deze industrie. Napels wordt belangrijk van 1584 af ten gevolge der ontwikkeling van de Straatvaart naar de Middellandse Zee. Amsterdam heeft — kenmerkend voor het tijdsgewricht — een filiale in 1594. Financiering, transport, handelswegen worden ontleed en beschreven in een Europees kader. Het kapitaal wordt vergeleken met dat van andere firma's en situeert de della Faille's op de bovensporten van de ladder. De winst is hoger in de handel over land, wat de verhouding tot de doorgaans meer bestudeerde zeehandel ernstig wijzigt. Het overwicht van deze laatste is een XVIIe eeuws verschijnsel, wat schrijver op rake wijze noteert en verklaart. De snelheid van omloop van het kapitaal neemt toe naar gelang de eeuw haar einde benadert : alweer een onverwacht resultaat, althans in een Antwerps perspectief. Dit alles doet de della Faille's verschijnen als een zeer groot handelshuis met een slechts secondaire zuiver financiële activiteit doch op een technisch peil dat op dezelfde hoogte staat als dat der grote Italiaanse en Iberische firma's, ver boven de Noord-Duitse, Engelse of Franse.

Reeds in de eerste twee delen is, door de voortdurende bekommering om de Europese conjunctuur, de studie van Dr. Brulez veel meer dan een firmamonografie naar het type van de klassieke *business history*. Het derde deel wordt bepaald een algemene studie van geheel de Zuid-

Nederlandse internationale handel in de XVIe eeuw. Typologie en structuur der firma's worden vergelijkend ontleed en wel op zo doordringende wijze dat de klassieke typering van de handelsstijl der eeuw als tijdvak der Fuggers, voor de tweede helft der eeuw althans, voortaan onmogelijk zal blijken. Wat in dit deel gezegd wordt over de ware plaats der wisselbewerkingen in de XVIe-eeuwse economie is zeer nieuw en wijzigt het perspectief der evolutie van de wisselbrief. Hierbij komt nog de ontdekking van het disconteren van schuldbekentenissen van 1585 af. Minder verrassend op het eerste gezicht, maar even solied, is de studie van de gespecialiseerde transportbedrijven en van de vereenvoudiging van de handel die eruit voortvloeit. Deze hoofdstukken maken zonder enige twijfel een belangrijk en nieuw stuk algemeen Europese economische geschiedenis uit, met de bedrijvigheid der Zuid-Nederlanders als leitmotiv. Aan deze bedrijvigheid komt van 1540 af, en meer nog op het einde der eeuw — wanneer velen onder hen emigreren — een opleidende functie toe in meerdere toen economisch minder ontwikkelde gebieden, zoals Noord-Duitsland, de Verenigde Provinciën, Engeland en Frankrijk. Voegt men hier bij dat de zeer grote betekenis van de handel op Italië, en via Italië op de Levant, ontleed wordt in de laatste twee buitengewoon rijke hoofdstukken en dat onder de 18 bijlagen gegevens voorkomen die als het ware een catalogus vormen van de nationale handelswereld te Antwerpen, dan is de waarde van het hier gebodene afdoend in het licht gesteld.

Het is de directeur van het seminarie voor moderne geschiedenis der Rijksuniversiteit te Gent een voldoening dit werk van een zijner beste medewerkers als een mijlpaal in de geschiedschrijving over de Antwerpse handel der XVIe eeuw te kunnen bestempelen. Het verdient aldus te worden aangekondigd niet alleen omdat het veel nieuws brengt, maar omdat het blijk geeft van een synthetisch interpretatievermogen dat perspectieven kan en durft wijzigen. Daarom zal het discussie uitlokken, maar ook dát is een teken zijner waarde. Alleen wat zelf dood is, wekt geen nieuw leven.

Rome, 23 december 1959
C. VERLINDEN

„Die Forschung der Handelsgeschichte ist kein Wandeln in lachendem Garten in Blütenpracht oder in Zeiten, wo rotwangige Früchte an den Bäumen grüssen. Sie ist saure, harte Arbeit."

(A. Schulte, *Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft*, I, p. 7).

INLEIDING

De Vlaamse eigenhandel is tot nog toe nooit grondig bestudeerd geworden. Wel wordt er in algemene werken hier en daar over gesproken, en wel bestaat er een theorie over de grote lijnen van zijn ontwikkeling, doch een systematische en grondige studie is er nooit van gemaakt (1).

Het belang van het onderwerp is nochtans evident. Niet alleen voor onze geschiedenis, doch ook voor de Europeese handelsgeschiedenis in het algemeen; het is immers bekend, dat de Vlaamse handelaars een eersterangs-rol hebben gespeeld in de 11e-13e eeuw, die het opbloeien van de groothandel in Europa zien, en — hoewel dit minder algemeen wordt erkend — hun rol is in de 16e eeuw, die overigens juist in de Nederlanden haar glanzendste handelscentrum heeft gevonden, van even groot belang geweest. Behalve in deze twee perioden, die in de klassieke voorstelling van de Vlaamse handel tot hun recht komen, is overigens volgens ons zijn betekenis ook in de andere eeuwen heel wat groter dan die voorstelling het aangeeft.

Ondanks het ten dele erkende belang van deze handel, is het echter met de studies over het onderwerp heel wat minder goed gesteld dan met die over de industriële geschiedenis van ons land, die althans in haar voornaamste perioden door rijke bronnenpublicaties en lijvige studies is belicht geworden. Alleen de voornaamste tak van onze economische geschiedenis, de landbouw, is er in dat opzicht nog heel wat erger aan toe.

Een systematische geschiedenis schrijven van de Vlaamse eigenhandel door de eeuwen heen is voorlopig niet mogelijk, daar grondige detailstudies ten enenmale ontbreken. Deze detailstudies zouden in de eerste plaats monografieën over bepaalde firma's moeten zijn. Daarna, in een tweede stadium, kan worden overgegaan tot werken op een breder plan, en kan men een hele groep kooplieden bestuderen. De resultaten van deze opzoekingen voor verschillende perioden zouden pas dan in een synthese kunnen samengevat worden.

Wat we zopas aanstipten voor de geschiedenis van de Vlaamse eigenhandel in het algemeen, geldt volledig voor de 16e eeuw. Hoewel hier, anders dan voor de haar omringende perioden, het belang van de Vlaamse handel vrij duidelijk is, en ondanks het feit, dat althans heel wat namen

(1) De beste samenvattende behandeling is die van H. VAN WERVEKE, *Bruges et Anvers. Huit siècles de commerce flamand.* Brussel, 1944 (Nederlandse uitgave, Gent, 1941).

van firma's zijn bekend, en gegevens over hun rol en betekenis ten dele gepubliceerd zijn — wat voor de 11e-13e eeuw veel minder het geval is — heeft niemand ooit gepoogd, een grondige studie van een dezer zaken te ondernemen.

Niet, dat het ontbreekt aan werken van Vlaamse historici over de 16e eeuwse handel — integendeel zijn die juist bijzonder talrijk. Doch door een paradoxaal toeval hebben die historici zich steeds vooral bezig gehouden met buitenlandse kooplui, en hun belangstelling voor Vlaamse handelaars is meestal beperkt gebleven tot een coup de chapeau in het voorbijgaan.

Aldus heeft Goris zijn aandacht besteed aan Italianen, Spanjaarden, Portugezen en zelfs aan Turken, doch voor de Vlaamse handelaars slechts een artikeltje over gehad. Zo ook heeft de Smedt zijn beste krachten gewijd aan de Engelsen, en daarnaast slechts een tweetal verdienstelijke artikels over Vlaamse kooplui geschreven. Denucé tenslotte heeft een paar waardevolle bijdragen geleverd over Vlaamse handelaars, doch zijn belangrijkste publicaties betreffen Italianen (1).

Zodat tot nog toe de enige wat uitvoeriger studie over een Vlaamse firma door een Amerikaanse is geschreven (2). De andere buitenlandse historici, die over de 16e eeuwse handel in de Nederlanden publiceerden, richtten hun aandacht natuurlijkerwijze op de vreemde kooplui. Aldus Ehrenberg en Strieder op de Duitsers, Coornaert op de Fransen.

In 1952 publiceerde echter prof. C. Verlinden een artikel, dat bedoeld was als inleiding tot een studie over de Vlaamse firma della Faille, en dat het eerste resultaat vormde van een reeks seminarie-oefeningen, die de auteur in de jaren 1948-1954 heeft gewijd aan een document uit het della Faille-archief (3). Onderhavige verhandeling is het resultaat van de opzoekingen, die we op het spoor van prof. Verlinden over deze firma hebben verricht.

* * *

Bij het bestuderen van handelsfirma's kunnen twee methodes gevolgd worden, die beide hun voor- en nadelen hebben : ofwel concentreert men zich op één firma, en tracht die zo grondig mogelijk te leren kennen, ofwel onderzoekt men een aantal verschillende zaken minder grondig.

Het voordeel van de eerste methode is, dat men een uitputtende

(1) Zie bibliografie.

(2) Cfr. hoofdstuk XVII, p. 488, n. 4, geciteerde artikels van F. Edler over de van der Molen.

(3) „Lettres commerciales italiennes d'une firme anversoise" (1586). *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XXVII, 1952, pp. 507-534.

kennis van de zaak kan verwerven en de handel leert kennen van binnen uit, in zijn concrete realiteit en actie. Daar staat tegenover, dat de conclusies voor één firma, al zijn ze dan ook steeds geldig voor meerdere ondernemingen, moeilijk kunnen gewaardeerd worden wat hun algemene draagwijdte betreft; men kan zelden met zekerheid weten, in hoeverre de bestudeerde zaak representatief is.

De tweede methode heeft hiertegen het voordeel, dat ze verschillende typen firma's leert kennen, en een overzicht krijgt van de ganse handelaarswereld; ze dringt echter veel minder diep in de studie van de zaken en het mechanisme van hun werking (1).

Indien mogelijk, dienen beide methodes gecombineerd te worden, hetzij om na de grondige studie van één firma te trachten, ook over andere zaken een voldoende kennis te verwerven en aldus algemene besluiten te kunnen formuleren, hetzij om na een algemene indruk over de verschillende soorten ondernemingen één daarvan als de interessantste uit te kiezen voor grondiger onderzoek.

De tweede werkwijze is slechts mogelijk in geval het materiaal buitengewoon rijk en volledig is, en in de meeste gevallen is men gedwongen, de eerste methode te volgen en, na een studie over de firma waarover toevallig materiaal bewaard is, te trachten, zo goed en zo kwaad als het gaat, aanknopingspunten te vinden bij andere firma's. Dit in de veronderstelling, dat er na de studie van één zaak geschikt materiaal te vinden is om een voldoend aantal andere firma's te leren kennen zonder telkens een nieuwe studie in de diepte te moeten beginnen.

Twee soorten bronnen komen vooral in aanmerking : de documentatie die door een firma zelf is nagelaten, en de bronnen van algemeen-statistische aard, waar over een reeks firma's gecijferde gegevens in voorkomen : taksregisters, lijsten van heffingen op het bezit e.d. De eerste soort is veruit de belangrijkste, daar alleen zij een grondige studie van een of meer firma's mogelijk maakt, terwijl de tweede een kostbaar hulpmiddel is om een firma te situeren in het geheel.

Hoe is het nu gesteld met de bronnen voor de Vlaamse handelsgeschiedenis van de 16e eeuw ? Wat de statistische bronnen betreft, zijn vooral te vermelden enkele taksregisters op het Rijksarchief te Brussel, betreffende in- en uitvoer hetzij voor alle richtingen, hetzij voor de handel op een bepaald land. Enkele daarvan werden reeds een paar keer gebruikt voor beperkte opzoekingen, doch systematisch heeft men deze bronnen nooit onderzocht of zelfs maar opgespoord (2).

(1) Cfr. L. MICHIELSEN, „De Handel". In : *Antwerpen in de XVIIIe eeuw*. Antwerpen, 1952, p. 102. H. LAPEYRE, *Une famille de marchands, les Ruiz*. Parijs, 1955, pp. 5-7.

(2) Behalve de door Goris, van der Essen en de Smedt vermelde of gebruikte registers, zijn er nog andere te vinden in het fonds Rekenkamer van het Rijksarchief te Brussel (zie de inventaris).

Inzake private handelsdocumenten is onder de openbare archieven het Stadsarchief te Antwerpen te noemen, waar zich talrijke archieven van handelsfirma's bevinden in het fonds Insolvente Boedelskamer (1). Dit fonds is echter vooral belangrijk voor de 17e en 18e eeuw, terwijl over 16e eeuwse firma's weinig materiaal is bewaard. Het meeste betreft dan nog zaken die geen internationale handel drijven (de Pape, Clarisse), buitenlanders (Juan Henriquez) of financiers (Grammaye). Voor Vlaamse firma's, die aan internationale warenhandel doen, is er alleen een brievenkopij van de Van der Molen (1538-1544) en verschillende nummers (vooral brieven en rekeningen) van Jan van Immerseele (na 1575).

Daar geen hoofdregisters van deze firma's zijn bewaard, is een grondige studie zelfs niet mogelijk. In andere openbare archieven schijnen zich voor de 16e eeuw geen handelsregisters van private aard te bevinden (2).

Dit bilan is dus wel zeer mager. In hoeverre het met private archieven in dit opzicht beter gesteld is, blijft vooralsnog een vraagteken. Toevallig is het della Faille-archief voor opzoekingen opengesteld geworden, doch of er nog veel andere archieven van die aard bewaard zijn, is niet te zeggen. Er is echter weinig kans, dat veel families, die van 16e eeuwse handelaars afstammen, hun archieven nog bewaard hebben, en zelfs in dat geval zijn gewoonlijk de handelsregisters verdwenen, omdat ze de familie niet meer interesseerden zodra zij zich uit de handel had teruggetrokken.

Ook van het handelsarchief van Jan en Maarten della Faille zijn aldus alleen een paar fragmenten overgebleven, en in het della Faille-archief vormen deze handelsregisters slechts een fractie van het geheel. Door een gelukkig toeval zijn het echter juist twee hoofdregisters en een brievenkopij, die aan vernieling ontsnapt zijn, zodat deze kapitale bronnen, aangevuld met minder belangrijke documenten, een diepgaande studie van de firma mogelijk maken.

Het toeval heeft voor de della Faille-firma verder nog een paar gewichtige bronnen bewaard over het ontstaan en de eerste ontwikkeling van de zaak. Hoewel de documentatie voor die periode zeer schaars is, laten juist die paar documenten ons toe, de firma te leren kennen in een faze van haar geschiedenis, die meestal aan de navorsing ontsnapt :

(1) Met beminnelijke fantasie geinventarieerd door J. Denucé in *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, II-VII, 1927-1932. Met name zijn de termen journaal, grootboek e.d. bij hem uitwisselbaar.

(2) Het rijke fonds private handelspapieren van het Stadsarchief te Brussel begint pas vanaf het midden van de 17e eeuw. C. Pergameni, *Les archives historiques de la ville de Bruxelles*. Brussel, 1943. Cfr. E. Sabbe, „Les archives économiques". *Revue d'économie politique*, 1935, pp. 1567-1586.

negen firma's op de tien treden pas in het licht wanneer de handelaar reeds gearriveerd is, terwijl zelden dit arriveren zelf kan gevolgd worden. In het geval della Faille kunnen we echter, ondanks ook hier open blijvende vragen en onduidelijkheden, de essentiële punten leren kennen en de vraag beantwoorden, op welke manier de eerste della Faille aan zijn fortuin gekomen is. Het helaas niet bijzonder stichtende antwoord is tengevolge van de zeldzaamheid van dergelijke documenten dubbel kostbaar.

* * *

De schaarsheid van het materiaal heeft dus vanzelf onze keuze en methode voorgeschreven : de enige firma, die op bevredigende wijze kon bestudeerd worden, moest uiteraard in het centrum van onze belangstelling staan. Na deze studie in de diepte moest dan gepoogd worden, dit exemplaar te situeren in de 16e eeuwse handelswereld, om te zien in hoeverre het als prototype voor andere firma's kon doorgaan.

In een eerste deel hebben we dus een zo grondig mogelijke studie gemaakt van de firma della Faille. We hebben haar daarbij onderzocht uit twee standpunten : eerst hebben we chronologisch de ontwikkeling van de zaak bestudeerd, daarna de firma ontleed in haar verschillende elementen, en het mechanisme van haar werking onderzocht.

Deze horizontale én verticale doorsneden, die het best geschikt zijn om een volledig beeld van de zaak te geven, waren mogelijk doordat het materiaal, in zijn fragmentarische beperktheid, nochtans voldoende gediversifieerd was om uit twee richtingen tot de kern van de zaak te kunnen doordringen : door de combinatie van de gegevens der brieven (met enkele kleinere bronnen van dezelfde aard) en der journalen (met verschillende fragmenten van rekeningen e.d.) konden we enerzijds volledige cijfers geven over de bewerkingen van de firma, anderzijds de leiders aan het werk zien en de zaak zien functionneren.

Een dergelijke „approach" is slechts zeer zelden mogelijk : in de vrij talrijke studies over afzonderlijke firma's krijgt men bijna steeds ófwel een geschiedenis van de zaak en van de leiders, ófwel gecijferde gegevens over omvang en ontwikkeling van de zaken. Om slechts twee recente werken te citeren : in de studie over de Medici van de Roover krijgt men wel een zeer helder beeld van de firma, doch men mist grotendeels de menselijke zijde, de actie van de leiders; in de studie van Lapeyre over de Ruiz daarentegen ziet men wel de evolutie en de werking van de hoofdfiguren, doch structuur en belang van de zaak is veel minder scherp getekend (1).

(1) R. DE ROOVER, *The Medici bank*. New York-Londen, 1948. — H. LAPEYRE, *Une famille de marchands, les Ruiz*. Parijs, 1955.

Na de studie over de firma della Faille hebben we in een tweede deel getracht, meer in de breedte te werken, en de besluiten van ons eerste deel uit te breiden door vergelijking met andere firma's en door een poging om de bestudeerde firma te situeren in het geheel van de Vlaamse handel in de 16e eeuw.

We hebben vooreerst de algemeen-geldige aspecten van de della Faille-documentatie gebundeld in een studie van de handelstechniek en -organisatie in de 16e eeuw. Hoewel in hoofdzaak gesteund op dezelfde bronnen als het eerste deel, geldt deze studie voor alle Vlaamse firma's van het type „internationale warenhandelaar" en ook voor de meeste buitenlandse firma's van dat type.

Na aldus met het della Faille-voorbeeld de werking en organisatie van de Vlaamse handel te hebben belicht, poogden we vervolgens, vanuit de Vlaamse handel, de della Faille te belichten, m.a.w. de juiste plaats van de firma te bepalen in het algemene beeld van de Vlaamse handel.

Daartoe dienden we dieper door te dringen in de kennis van de Vlaamse handel in het algemeen. We hebben, uiteraard vluchtig, de ontwikkeling van de Vlaamse handel in een nieuw perspectief geplaatst, om vervolgens met statistisch materiaal althans één richting en één periode ervan te doorgronden. Dank zij deze tijdrovende doch vruchtbare studie was het ons mogelijk, het belang van de Vlaamse firma's in cijfers uit te drukken. De voornaamste van die firma's onderzochten we vervolgens van naderbij, en konden aldus de firma della Faille nauwkeurig localiseren en naar waarde beter leren schatten.

* * *

De bronnen voor onze studie vonden we voor het overgrote deel in het familiearchief della Faille. Onder de bewaarde fragmenten van het 16e eeuwse handelsarchief zijn er drie registers van kapitaal belang : een journaal van Jan de Oude (1574-1578), een brievenkopij van Maarten (1585-1586) en een journaal van Maarten (1589-1594) (1). Ze leverden ruim de drie vierden van het materiaal waarop onze studie van de firma steunt. Daarnaast bevinden zich in het archief nog enkele belangrijke documenten, voornamelijk de staat van goed die werd opgemaakt bij de dood van Jan de Oude (1583), en twee memories betreffende zijn beginjaren. Verder komen voor : enkele losse rekeningen, uittreksels uit de boekhouding, brieven en memories, voornamelijk betreffende het sterfhuis van Jan de Oude.

Daar we ons onderzoek richtten op de Vlaamse, meer bepaald Ant-

(1) Voor een beschrijving der registers, zie p. 441.

werpse handel, maakten we geen gebruik van een bron, die ten dele bij het della Faille-archief aansluit, namelijk het Van der Meulen-archief te Leiden, dat teruggaat op Daniel van der Meulen, schoonzoon van Jan della Faille de Oude, en o.a. materiaal bevat over de handel van Jacob della Faille de Jonge. Aangezien deze in Holland is gevestigd, en vandaar een handel drijft die helemaal los staat van die van de te Antwerpen gebleven Maarten della Faille, valt zijn activiteit buiten het kader van ons onderzoek (1).

De rijke della Faille-documentatie vulden we aan met opzoekingen in het Antwerpse Stadsarchief. De gegevens zijn hier van gans andere aard : i.p.v. een massa materiaal in één register te vinden, moet men een massa registers doorwerken om hier en daar een inlichting te kunnen plukken. We raadpleegden vooreerst de klassieke reeksen : Certificatieboeken, Notariaat, Schepenregisters. In de eerste vindt men de getuigschriften, die de magistraat op verzoek van de kooplui afleverde nopens warenverzendingen, volmachten enz.; in de tweede vooral de contracten tussen kooplui; in de derde de officiële stukken nopens transacties in onroerende goederen.

Voor de handel zijn vooral de twee eerste reeksen van belang, terwijl de derde voornaam is voor de sociale geschiedenis van de koopman. De opzoekingen zijn echter buitengewoon tijdrovend en het resultaat is steeds bescheiden : enige statistische waarde hebben al die losse gegevens uiteraard niet, en maanden opsporingen leveren tenslotte niet meer dan een bonte mengeling snippers van qualitatieve aard, waaruit algemene conclusies niet of moeilijk zijn te halen. Daar deze bronnen voor ons slechts aanvullend belang hadden, beperkten we ons dan ook vooral tot die periode, waarover de della Faille-documentatie ten dele in gebreke bleef : de jaren 1540-1573.

Daarnaast voerden we peilingen uit in het fonds Insolvente Boedelskamer, om de aard van de handel der verschillende firma's te leren kennen, en onderzochten vervolgens het van Immerseele-archief, voor zover het de 16e eeuw betreft. Tenslotte vonden we in het fonds Weesmeesterskamer de inventaris op de nalatenschap van Jacob della Faille de Oude (1597).

Voor het tweede deel van onze studie gebruikten we een statistische

(1) De omvang van de Van der Meulen-documentatie is trouwens zo groot, dat een studie ervan een veelvoud van de tijd zou vergen, die nodig bleek voor het bestuderen van het della Faille-archief : het aantal brieven van het eerste archief beloopt bv. 6550, tegenover de 250 van het tweede ! De publicatie van het Van der Meulenfonds staat sinds lang op het programma van het Historisch Genootschap te Utrecht. Het fonds werd in enkele korte publicaties, o.a. van J. H. KERNKAMP en Z. W. SNELLER, aangeboord (zie bibliografie, en J. H. KERNKAMP, *Johan van der Veken en zijn tijd.* Den Haag, z.d., evenals de artikels van dezelfde, geciteerd op p. 215, nota 1).

bron van uitzonderlijke waarde op het Rijksarchief te Brussel : de registers betreffende de taks op de uitvoer van 1543-1545. Deze door haar omvang alleen reeds afschrikwekkende bron, die nog slechts eenmaal was aangeboord geworden, gebruikten we voor het meten en onderzoeken van de deelname der Vlaamse handelaars aan de export naar Italië. Binnen het kader van deze noodgedwongen beperking konden we belangrijke resultaten bereiken.

Tenslotte hebben we onze opzoekingen aangevuld door archiefonderzoek te Venetië en te Verona, waar we over de Italiaanse aspecten van de della Faille-handel interessante gegevens vonden. Te Venetië werkten we op het Archivio di Stato vooral in enkele registers van particuliere handelsbrieven, terwijl we ons voor het reusachtige Notariaatsfonds tot enkele peilingen moesten beperken. In het Museo Correr vonden we losse gegevens in private handelsdocumenten. Te Verona, op het Archivio di Stato, werkten we in het fonds Ufficio di Sanità, dat ons inlichtingen verstrekte over de warendoorvoer.

* * *

In de bijlagen hebben we eerst een overzicht in cijfers gegeven van de della Faille-handel, zoals we dat konden berekenen voor het grootste deel van de periode 1574-1594. Het commentaar op deze cijfers vindt men in de tekst van het eerste deel. Verder publiceren we enkele gegevens van algemene aard (lijsten van kooplui en van schepen), dan een paar interessante teksten over de della Faille, en tenslotte een belangrijk stuk, waarvan in het della Faille-archief een afschrift voorkomt : het „livre de raison" van Herman Pottey, factor van Jan della Faille de Oude : een tekst, die dubbel interessant is, omdat we hier te doen hebben met een koopman, die enerzijds op uitzonderlijk duidelijke wijze zijn eigen opgang beschrijft in de handelswereld, anderzijds kostbare inlichtingen verschaft betreffende zijn overgang tot het protestantisme; twee redenen, waarom dit livre de raison veel belangrijker is dan de meeste documenten van dat soort.

Alle bedragen in onze studie zijn, tenzij uitdrukkelijk anders gespecifieerd, opgegeven in ponden vlaams (ponden groot, ponden van 240 groten). Dat is de rekenmunt van de groothandel, waartoe we eventueel andere munten hebben herleid. Om verwarring te vermijden, hebben we het „pond van 40 groten", steeds aangeduid als gulden of florijn, doch nooit als „pond". Om onze bedragen te herleiden in gulden, de munt die buiten de groothandel de hoofdrol speelt, dient dus alles met 6 vermenigvuldigd te worden.

Teneinde de uiteraard nietszeggende cijfers voor de niet gespecialiseerde lezer concreet vatbaar te maken, hebben we voorop een tabel geplaatst, waarin aan enkele voorbeelden de waarde van het pond vlaams

wordt uitgedrukt. Men gelieve dus steeds de cijfers in de tekst te vergelijken met deze tabel.

In de bibliografie namen we slechts de algemene en de voornaamste werken en artikels op; minder gebruikte publicaties worden in de voetnoten vermeld.

Stippen we tenslotte aan, dat we ons bij het gebruiken van de term „Vlamingen" hebben gehouden aan de 16e eeuwse gewoonte, daaronder zowel Walen als Vlamingen te verstaan.

* * *

Onze dank gaat in de eerste plaats naar professor C. Verlinden, die ons het onderwerp heeft afgestaan dat hij reeds had aangevat, en die ons voortdurend heeft gesteund bij onze opzoekingen. Zonder zijn aanhoudende hulp zou deze verhandeling niet tot stand zijn gekomen.

Baron en barones Antoine della Faille d'Huysse hebben ons met de grootste welwillendheid hun familiearchief (1) open gesteld en alles gedaan om onze opsporingen te vergemakkelijken. De barones, die door genealogische opzoekingen het archief grondig heeft leren kennen, heeft ons vele nuttige inlichtingen kunnen geven.

Professor H. van Werveke steunde onze kandidatuur voor het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, dat ons door verschillende mandaten de nodige vrije tijd verschafte om onderhavig werk tot stand te brengen. Dank zij een beurs van het Italiaans-Belgisch Cultureel Akkoord en een mandaat van het Belgisch historisch Instituut te Rome werden ons bovendien twee studiereizen naar Verona en Venetië mogelijk gemaakt.

Dank zijn we tenslotte verschuldigd aan al degenen die ons onderzoek hebben vergemakkelijkt, voornamelijk aan de conservators der verschillende geraadpleegde archiefdepots.

(1) De archieven van de verschillende takken van de familie zijn eigendom van de „Union familiale della Faille ASBL" te Brussel, Orteliusstraat, 26.

BRONNEN

A. — Onuitgegeven

Familiearchief della Faille.

— Nevele nr. 2 : Journaal van Jan della Faille de Oude (1574-1578)
— Huysse nr. 10 : Brievenkopij van Maarten della Faille (1585-1586)
— Nevele nr. 3 : Journaal van Maarten della Faille (1589-1594)
— Inventaris nalatenschap Jan de Oude (1583) (bundel 13)
— Bundels 1, 4, 9, 10, 11, 13, 14 (varia)

Stadsarchief Antwerpen.

— Certificatieboeken 2 tot 20
— Notariaat 541, 1329, 1476, 1477, 2070 tot 2076, 3132, 4456
— Schepenregisters voor de ganse periode 1540-1573
— Insolvente Boedelskamer 200, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 217, 218,
223 (van Immerseel)
1480, 1481 (Juan Henriquez)
2039 (van der Molen)
— Familiearchief 37 (inventaris nalatenschap Jan de Oude, 1583)
— Handel en Scheepvaart 5012
— Engelse Natie IV
— Weesmeesterskamer 216 (inventaris nalatenschap Jacob de Oude, 1597)
— Coopers en comparanten 10-15

Rijksarchief Brussel.

— Rekenkamer 23·357-23·364 (taks 1 % 1543-1545)
— Papiers d'Etat et de l'Audience 401, 402
— Raad van Brabant 608-611, 631-634, 655-658 (vonnissen 1557, 1565, 1566, 1577, 1578)

Rijksarchief Gent.

— Familiefonds 6377-6394

Archivio di Stato — Venetië.

— Miscellanea Gregolin, Lettere commerciali 12 bis, 12 ter
— Notariaat, Atti 3349-3363, 10·651-10·652, 11·631-11·633, 11·639, 11·649, 11·912

Museo Correr — Venetië.

— Mss. PD 250 C 2 (XIX), 705 C VI, C 987-988, 1608, C 2268/4
— Cod. Cic. 2509/5
— Mss. Donà dalle Rose 154, 167, 217, 312, 329, 356, 374

Archivio di Stato — Verona.

— Ufficio di Sanità 33, 98

B. — Uitgegeven

M. Baulant, Lettres de négociants marseillais : les frères Hermite (1570-1612). Parijs, 1953.

R. Carande, Cartas de mercaderes (1575). *Moneda y credito*, 9, 1944, pp. 1-49.

A. Casanova, Specchio lucidissimo, nel quale si vedono essere diffinito tutti i modi et ordini di scrittura ... Venetië, 1558.

J. Denucé, Inventaire des Affaitadi, banquiers italiens à Anvers, de l'année 1568. Antwerpen, 1934.

J. Denucé, Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen. Antwerpen, 1941.

F. Edler, Glossary of medieval business terms. Italian series. Cambridge, Mass., 1934.

H. E. van Gelder, Zestiendeeuwsche vrachtvaartbescheiden. *Economisch-historisch Jaarboek*, III, 1917, pp. 124-290.

H. E. van Gelder, Zestiendeeuwsche koopmansbrieven. *Economisch-historisch Jaarboek*, V, 1919, pp. 136-191.

J. Gentil da Silva, Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607. Lettres marchandes des Rodrigues d'Evora et Veiga. Parijs, 1956.

L. Guicciardini, Descrittione di tutti i Paesi Bassi. Antwerpen, 1567.

R. Häpke, Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte. München, 1913, 2 dln.

L.Meder, Handelbuch. Nürnberg, 1558.

V. Mennher, Pratique briefve. Antwerpen, 1550.

K. O. Müller, Welthandelsbräuche (1480-1540). Stuttgart, 1934.

K. O. Müller, Quellen zur Handelsgeschichte der Paumgartner von Augsburg (1480-1570). Wiesbaden, 1955.

J. Nanninga Uitterdijk, Een Kamper Handelshuis te Lissabon. Zwolle, 1904.

G. D. Peri, Il negotiante. Venetië, 1649.

Lucas Rem (Das Tagebuch des), ed. B. Greiff. Augsburg, 1861.

Sautter, Auffindung einer grossen Anzahl verschlossener Briefe aus dem Jahre 1585. *Archiv für Post und Telegraphie*, 37, 1909, p. 97 vv.

J. Savary, Dictionnaire universel du commerce. Parijs, 1723, 2 dln.

H. Sieveking, Aus venetianischen Handlungsbüchern. *Schmollers Jahrbuch*, 25-26, 1901-1902.

J. Strieder, Aus Antwerpener Notariatsarchiven. Stuttgart, 1930.

J. en G. A. Tagliente, Libro d'abacho che insegna a fare ogni ragione mercadantile. Venetië, 1520.

J. TAGLIENTE, Opera che insegna a fare ogni ragione de mercantia. Venetië, 1525.
H. THIMME, Quellen zur Geschichte der italienischen Kaufmannschaft in Köln um die Wende des 16. Jahrhunderts. *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln*, 35, 1914, p. 33 vv.
C. VERLINDEN, Còdigo de seguros marìtimos según la costumbre de Amberes. *Cuadernos de Historia de España*, 1947, VII, pp. 147-191, VIII, pp. 159-193.
J. WHEELER, A treatise of commerce (1601), ed. G. B. Hotchkiss, New York, 1931.
C. WYFFELS, Een Antwerpse zeeverzekeringspolis uit het jaar 1557. *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 1948, pp. 95-103.
J. YMPYN, Nieuwe Instructie. Antwerpen, 1543.

LITERATUUR

G. AUBIN, Bartolomäus Viatis. Ein Nürnberger Grosskaufmann vor dem Dreissigjährigen Krieg. VSWG, 33, 1940, pp. 145-157.
C. BAUER, Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit. Jena, 1936.
L. BEUTIN, Der deutsche Seehandel im Mittelmeergebiet bis zu den Napoleonischen Kriegen. Neumünster, 1933.
G. BISCARO, Il banco Filippo Borromei e compagni di Londra (1436-1439). *Archivio storico lombardo*, 4e serie, XIX, 1913, pp. 37-126 en 283-386.
F. BLOCKMANS, Het „Wonderjaar" en het afsluiten van Antwerpen's „Gouden Eeuw". *Baekelmans ter eere*. Antwerpen, 1946, pp. 7-24.
F. BRAUDEL, Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II. Turijn, 1953, 2 dln. (Franse uitgave, Parijs, 1949).
F. BRAUDEL-R. ROMANO, Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne (1547-1611). Parijs, 1951.
W. BRULEZ, De wisselkoersen te Antwerpen in het laatste kwart van de 16e eeuw. *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1956, pp. 81-92.
W. BRULEZ, La navigation flamande vers la Méditerranée à la fin du 16e siècle. RBPH, XXXVI, 1958, pp. 1210-1242.
W. BRULEZ, L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre, au milieu du 16e siècle. *Annales, Economies-sociétés-civilisations*, 14, 1959, pp. 461-491.
W. BRULEZ, Lettres commerciales de Daniel et Antoine van Bombergen à Antonio Grimani (1532-1543). *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XXXI, 1958, pp. 169-205.
G. CASTER, Types économiques et sociaux du XVIe siècle. Le pastelier toulousain. *Annales, Economies-sociétés-civilisations*, 9, 1954, pp. 63-74.
A. E. CHRISTENSEN, Dutch trade to the Baltic about 1600. Kopenhagen, 1941.
E. COORNAERT, La draperie-sayetterie d'Hondschoote. Parijs, 1930.
E. COORNAERT, La genèse du système capitaliste : grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIe siècle. *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII, 1936, pp. 127-139.
E. COORNAERT, Le commerce de Lille par Anvers au XVIe siècle. *Revue du Nord*, 29, 1947, pp. 241-260.

E. COORNAERT, Anvers et le commerce parisien au XVIe siècle. *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Akademie, Letteren*, XII, 1950.

E. COORNAERT, Le commerce de la Lorraine vu d'Anvers à la fin du XVe et au début du XVIe siècle. *Annales de l'Est*, 5e serie, I, 1950, pp. 105-130.

J. CRAEYBECKX, De burgerij. In *Flandria nostra*, I, pp. 409-464.

J. CRAEYBECKX, De organisatie en de konvooiering van de koopvaardijvloot op het einde van de regering van Karel V. *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, III, 1949, pp. 179-208.

J. DENUCÉ, Privilèges commerciaux accordés par les rois de Portugal aux Flamands et aux Allemands (XVe et XVIe siècle). Archivo historico portuguez, 7.

J. DENUCÉ, Antwerpsche tapijtkunst en -handel. Antwerpen, 1930.

J. DENUCÉ, Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe-XVIIIe eeuwen. Mechelen, 1934.

J. DENUCÉ, Afrika in de XVIe eeuw en de handel van Antwerpen. Antwerpen, 1937.

J. DENUCÉ, De Hanze en de Antwerpsche handelscompagnieën op de Oostzeelanden. Antwerpen, 1938.

A. DIETZ, Frankfurter Handelsgeschichte. Frankfurt, 1910-1921, 4 dln.

E. DILIS, Les courtiers anversois sous l'ancien régime. *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 6e reeks, 2, 1910, pp. 299-462.

R. DOEHAERD, Commerce et morale à Anvers au XVIe siècle. *Revue historique*, 204, 1950, pp. 226-233.

F. DONNET, Les Anversois aux Canaries. *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, XIX, 1895, pp. 276-310, en XX, 1896, pp. 202-365.

F. DONNET, Anvers et le Maroc au XVIe siècle. *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, 36, 1912.

F. DONNET, Les origines d'une entreprise commerciale anversoise aux Canaries au XVIe siècle. *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, XXXIX, 1919, pp. 103-110.

F. EDLER, The Van der Molen, commission merchants of Antwerp : trade with Italy, 1538-1544. *Medieval and historiographical essays in honor of J. W. Thompson*. Chicago, 1938, pp. 78-145.

F. EDLER, Winchcombe kerseys in Antwerp (1538-1544). *Economic history review*, VII, 1936, pp. 57-62.

F. EDLER, Le commerce d'exportation des sayes d'Hondschoote vers l'Italie. *Revue du Nord*, XXII, 1936, pp. 249-266.

R. EHRENBERG, Zur Geschichte der Hamburger Handlung im 16. Jahrhundert. *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte*, VIII, 1889, pp. 139-182.

R. EHRENBERG, Das Zeitalter der Fugger. Jena, 1922, 2 dln.

R. EHRENBERG, Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth. Jena, 1896.

H. A. ENNO VAN GELDER, Recente gegevens omtrent de 16e eeuwse koopman. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 35, 1920, pp. 190-223, 344-369.

L. VAN DER ESSEN, Episodes de l'histoire religieuse et commerciale d'Anvers dans la seconde moitié du XVIe siècle. *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, LXXX, 1911, pp. 321-362.

L. VAN DER ESSEN, Les progrès du luthéranisme et du calvinisme dans le monde commercial d'Anvers et l'espionnage politique du marchand Philippe d'Auxy, agent secret de Marguerite de Parme, en 1566-1567. VSWG, XII, 1914, pp. 152-234.

L. VAN DER ESSEN, Contribution à l'histoire du port d'Anvers (1553-1554). *Bulletin de l'académie royale d'archéologie de Belgique*, III, 1920, pp. 39-64.

P. DELLA FAILLE DE LEVERGHEM, La famille della Faille. *Annuaire de la noblesse belge*, 1940-1941, pp. 85-103.

P. GÉNARD, Jean-Baptiste Ferrufini et les assurances maritimes à Anvers au XVIe siècle. *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, VII, 1882, pp. 193-268.

P. GÉNARD, Un acte de société commerciale au XVIe siècle. *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, VII, 1882, pp. 475-499.

A. GIRARD, Le commerce français à Séville et Cadix au temps des Habsbourgs. Bordeaux, 1932.

J. A. GORIS, Turksche kooplieden te Antwerpen in de 16e eeuw. *Bijdragen voor de Geschiedenis*, 14, 1922, pp. 30-38.

J. A. GORIS, Eene Antwerpsche handelsexpeditie in de Oostzeelanden (1562-1569). *Bijdragen voor de Geschiedenis*, 16, 1924, pp. 133-144.

J. A. GORIS, Etude sur les colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488 à 1567. Leuven, 1925.

B. HAGEDORN, Betriebsformen und Einrichtungen des Emder Seehandelsverkehrs in den letzten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts. *Hansische Geschichtsblätter*, 1909, 36, pp. 329-429, en 1910, 37, pp. 187-284 en 489-530.

J. HARTUNG, Aus dem Geheimbuch eines deutschen Handelshauses im 16. Jahrhundert. *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, VI, 1898, pp. 36-87.

J. A. VAN HOUTTE, La genèse du grand marché international d'Anvers à la fin du Moyen-Age. RBPH, XIX, 1940, pp. 87-126.

J. A. VAN HOUTTE, Bruges et Anvers, marchés „nationaux" ou „internationaux" au XVIe siècle. *Revue du Nord*, 34, 1952, pp. 89-108.

J. A. VAN HOUTTE, Handel en verkeer. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 1952, pp. 154-201.

J. A. VAN HOUTTE, Het economisch verval van het Zuiden. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, 1952, pp. 174-209.

J. HYE-HOYS, Fondations pieuses et charitables des marchands flamands en Espagne. Brussel, 1882.

T. S. JANSMA, Olivier Brunel te Dordrecht : de Noord-Oostelijke doorvaart en het West-Europeesch-Russisch contact in de zestiende eeuw. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 59, 1946, pp. 337-362.

T. S. JANSMA, De economische opbloei van het Noorden. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, 1952, pp. 210-244.

P. JEANNIN, Anvers et la Baltique au XVIe siècle. *Revue du Nord*, 37, 1955, pp. 93-114.

P. JEANNIN, Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle. VSWG, 43, 1956, pp. 193-217.

P. JEANNIN, Les marchands au XVIe siècle. Parijs, 1957.

P. JOHANSEN-M. MOLLAT-M. POSTAN-A. SAPORI-C. VERLINDEN, L'économie européenne aux deux derniers siècles du Moyen-Age. Florence, 1955.

H. KELLENBENZ, Spanien, die nördlichen Niederlande und der skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600. VSWG, 41, 1954, pp. 289-332.

H. KELLENBENZ, Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel 1590-1625. Hamburg, 1954.

H. KELLENBENZ, Le commerce du poivre des Fugger et le marché international du poivre. *Annales — Economies, sociétés, civilisations*, 11, 1956, pp. 1-28.

J. H. KERNKAMP, De handel op den vijand. Utrecht, 1931-1934, 2 dln.

J. H. KERNKAMP, Het begin van de Noord-Nederlandsche scheepvaart op Italië. *Verslag van het 2e congres van Nederlandsche historici*. Groningen, 1934.

J. H. KERNKAMP, Scheepvaart- en handelsbetrekkingen met Italië tijdens de opkomst der Republiek. *Mededelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 2e reeks, VI, 1936, pp. 53-85.

F. KIECKENS, Une sucrerie anversoise au Brésil à la fin du 16e siècle. *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, VII, 1882, pp. 467-474.

G. A. KIESSELBACH, Die wirtschafts- und rechtsgeschichtliche Entwicklung der Seeversicherung in Hamburg. Hamburg, 1901.

H. KLOMPMAKER, Studiën over de geschiedenis van het kapitalisme. Groningen, 1949.

A. VAN LAAR, De handelsvloot van Antwerpen in het bloeitijdvak. *Bijdragen voor de Geschiedenis*, 16, 1924, pp. 25-40.

F. C. LANE, Venetian ships and shipbuilders of the Renaissance. Baltimore, 1934.

F. C. LANE, Family partnerships and joint ventures in the Venetian republic. *Journal of economic history*, IV, 1944, pp. 178-196.

F. C. LANE, Andrea Barbarigo, merchant of Venice, 1418-1449. Baltimore, 1944.

F. C. LANE, Ritmo e rapidità di giro d'affari nel commercio veneziano del Quattrocento. *Studi in onore di G. Luzzatto*, I, pp. 255-273.

H. LAPEYRE, Simon Ruiz et les asientos de Philippe II. Parijs, 1953.

H. LAPEYRE, Une famille de marchands, les Ruiz. Parijs, 1955.

G. LUZZATTO, Storia economica dell'età moderna e contemporanea. I, Padova, 1938.

V. MAGALHAES-GODINHO, Crises et changements géographiques et structuraux au XVIe siècle. *Studi in onore di A. Sapori*, II, pp. 979-998.

G. MANDICH, Le pacte de „ricorsa" et le marché italien des changes au XVIIe siècle. Parijs, 1953.

F. MELIS, Storia della ragioneria. Bologna, 1952.

J. MEUVRET, Manuels et traités des négociants aux premières époques de l'âge moderne. *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, V, 1953, pp. 5-29.

A. MICHIELSEN, De evolutie van de handelsorganisatie in België sedert het begin der 18e eeuw. Turnhout, 1938.

L. MICHIELSEN, Het kapitalisme te Antwerpen in de XVIIe en XVIIIe eeuwen. *Nederlandsche Historiebladen*, 2, 1939, pp. 243-262.

G. MICKWITZ, Aus Revaler Handelsbüchern. Helsingfors, 1938.

M. MOLLAT, Le commerce maritime normand au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe siècle. Parijs, 1952.

L. PETRY, Die Popplau. Breslau, 1935.

H. PIRENNE, Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme. *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Lettres*, 1914.

H. PIRENNE, Histoire de Belgique, III, IV. Brussel, 1923-1927.

G. VON PÖLNITZ, Jakob Fugger. Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance. Tübingen, 1949, 2 dln.

F. PRIMS, Geschiedenis van Antwerpen, 17 en 20. Antwerpen, 1939-1942.

F. PRIMS, De peiswillers. *Antwerpiensia*, 7e reeks, 1933, pp. 227-242.

F. PRIMS, Jacques della Faille, kolonel en aalmoezenier. *Antwerpiensia*, 16e reeks, 1942, pp. 49-59.

E. VON RANKE, Die wirtschaftlichen Beziehungen Kölns zu Frankfurt am Main, Süddeutschland und Italien im 16. und 17. Jahrhundert (1500-1650). VSWG, XVII, 1923.

J. C. RIEMERSMA, Trading and shipping associations in 16th. century Holland. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 65, 1952, pp. 330-338.

F. ROERIG, Das Revalgeschäft des Lübecker Kaufmanns Laurens Isermann, 1522-1535. Opladen, 1936.

R. DE ROOVER, La formation et l'expansion de la comptabilité à partie double. *Annales d'histoire économique et sociale*, 9, 1937, pp. 171-193 en 270-298.

R. DE ROOVER, The Medici Bank. New York, 1948.

R. DE ROOVER, Gresham on foreign exchange. Cambridge, Mass., 1949.

R. DE ROOVER, L'évolution de la lettre de change (XIVe-XVIIIe s.). Parijs, 1953.

R. DE ROOVER, Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle. RBPH, XXXI, 1953, pp. 1003-1046.

E. SABBE, De Belgische vlasnijverheid. I, Brugge, 1943.

E. SABBE, Anvers, métropole de l'Occident (1492-1566). Brussel, 1951. (Collection Notre Passé).

P. SARDELLA, Nouvelles et spéculations à Venise au début du XVIe siècle. Parijs, 1950.

A. E. SAYOUS, La spéculation dans les Pays-Bas au XVIe siècle. *Journal des Economistes*, 46-47, 1901.

A. E. SAYOUS, La genèse du système capitaliste : la pratique des affaires et leur mentalité dans l'Espagne du XVIe siècle. *Annales d'histoire économique et sociale*, 8, 1936, pp. 334-354.

W. SCHMIDT-RIMPLER, Geschichte des Kommissionsgeschäfts in Deutschland. I, Halle, 1915.

F. J. SCHÖNINGH, Die Rehlinger von Augsburg. Paderborn, 1927.

A. SCHULTE, Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft, 1380-1530. Stuttgart, 1923, 3 dln.

O. DE SMEDT, Het college der Nederlandsche kooplieden op Engeland (1580-1589). *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, I, 1926, pp. 113-120.

O. DE SMEDT, Een Antwerpsch plan tot organisatie van den Nederlandschen zeehandel op het Westen. *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, II, 1927, pp. 14-30.

O. DE SMEDT, De Engelse natie te Antwerpen in de 16e eeuw (1496-1582). Antwerpen, 1950-1954, 2 dln.

Z. W. SNELLER, De drie cargasoenen rogge van Daniel van der Meulen c.s. anno 1592, en hun verzekering. *Jaarboek Amstelodamum*, XXXII, 1935, pp. 89-118.

Z. W. SNELLER, Het begin van den Noord-Nederlandschen handel op het Middellandsche Zee-gebied. *Verslag van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen*, 1935, pp. 70-93.

W. STIEDA, Hansisch-venetianische Handelsbeziehungen im 15. Jahrhundert. Rostock, 1894.

O. STOLZ, Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg. Innsbruck, 1953.

J. STRIEDER, Zur Genesis des modernen Kapitalismus. Leipzig, 1904.

J. STRIEDER, Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. München, 1925.

H. THIMME, Der Handel Kölns am Ende des 16. Jahrhunderts und die internationale Zusammensetzung der Kölner Kaufmannschaft. *Westdeutsche Zeitschrift*, XXXI, 1912, pp. 389 vv.

G. UNWIN, The Merchants Adventurers' Company in the reign of Elizabeth. *Economic history review*, I, 1927, pp. 35-64.

C. VERLINDEN, De zeeverzekeringen der Spaanse kooplui in de Nederlanden gedurende de XVIe eeuw. *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 2, 1948, pp. 191-216.

C. VERLINDEN, Hoe lang duurde de economische crisis in Vlaanderen onder Filips II ? *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 4, 1949, pp. 16-26.

C. VERLINDEN, Lettres commerciales italiennes d'une firme anversoise (1586). *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XXVII, 1952, pp. 507-534.

J. WEGG, Antwerp 1477-1559. Londen, 1916.

J. WEGG, The decline of Antwerp under Philip of Spain. Londen, 1925.

A. WEITNAUER, Venezianischer Handel der Fugger. München, 1931.

H. VAN WERVEKE, Het ekonomische en sociale leven. *Geschiedenis van Vlaanderen*, IV, 1939, pp. 283-324.

H. VAN WERVEKE, Bruges et Anvers. Huit siècles de commerce flamand. Brussel, 1944.

C. ZAMBONI, La navigazione sull'Adige in rapporto al commercio veronese. Venetië, 1925.

G. ZELLER, Deux capitalistes strasbourgeois du XVIe siècle. *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, I, 1947, pp. 5-14.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AF	: Familiearchief della Faille, Brussel.
Inventaris	: Familiearchief della Faille, Staat van goed bij de dood van Jan della Faille de Oude (1583).
J	: Familiearchief della Faille, Nevele nr. 2, Journaal van Jan de Oude (1574-1578).
JM	: Familiearchief della Faille, Nevele nr. 3, Journaal van Maarten (1589-1594).
RBPH	: *Revue belge de philologie et d'histoire.*
SAA	: Stadsarchief Antwerpen.
VSWG	: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte.*

De verwijzingen naar de Brievenkopij (1585-1586), Familiearchief della Faille, Huysse nr. 10, gebeuren door het citeren van de brieven, zonder meer (in het register zijn ze chronologisch gerangschikt, doch niet genummerd noch gefolioteerd).

GENEALOGISCHE TABELLEN

Deze — vereenvoudigde — tabellen betreffen de vier zestiendeeuwse generaties van de della Faille, en geven ook aanduidingen over enkele aanverwante families. Zoveel mogelijk hebben we getracht, de verwantschap van alle in de loop van onze studie genoemde personen in deze tabellen op te geven. Voor Jan Borne bleek dit niet mogelijk; hij wordt zowel door Jan de Oude als door Maarten „neve" en „cosin" genoemd, en is met de della Faille verwant via de Calvaerts, doch hoe precies is onbekend. Evenmin kan een andere „cosin", Jacob Calvaert, juist ondergebracht worden.

Alle personen waarvan we weten dat ze althans tijdelijk handelaars zijn geweest, hebben we KLEIN KAPITAAL gezet. De volgorde van de kinderen maakt geen aanspraak op nauwkeurigheid wat hun ouderdom betreft. De stippellijnen duiden de bastaarden aan.

Vele inlichtingen werden ons voor deze tabellen verschaft door barones Antoine della Faille d'Huysse.

IV

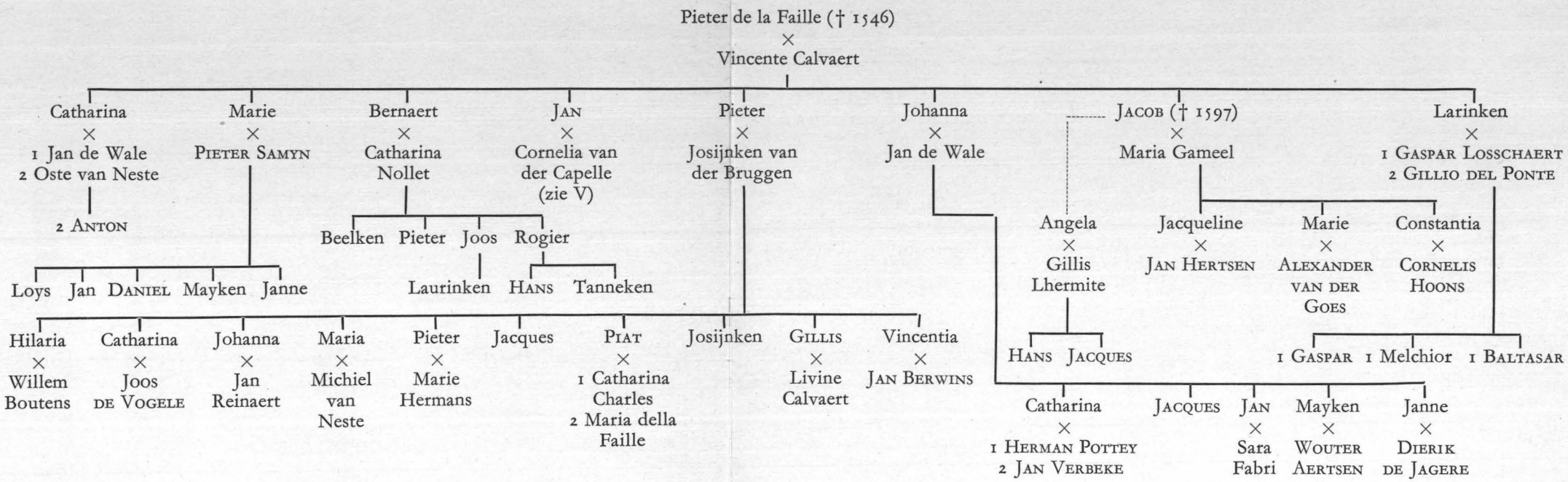
Pieter de la Faille († 1546)
× Vincente Calvaert
Catharina × 1 Jan de Wale 2 Oste van Neste
2 Anton
Marie × Pieter Samyn
Loys Jan Daniel Mayken Janne
Bernaert × Catharina Nollet
Beelken Pieter Joos Rogier
Laurinken
Hans Tanneken
Jan × Cornelia van der Capelle (zie V)
Pieter × Josijnken van der Bruggen
Hilaria × Willem Boutens
Catharina × Joos de Vogele
Johanna × Jan Reinaert
Maria × Michiel van Neste
Pieter × Marie Hermans
Jacques
Piat × 1 Catharina Charles 2 Maria della Faille
Josijnken
Gillis × Livine Calvaert
Vincentia × Jan Berwins
Johanna × Jan de Wale
Jacob († 1597) × Maria Gameel
Angela × Gillis Lhermite
Hans Jacques
Jacqueline × Jan Hertsen
Marie × Alexander van der Goes
Constantia × Cornelis Hoons
Catharina × 1 Herman Pottey 2 Jan Verbeke
Jacques
Jan × Sara Fabri
Mayken × Wouter Aertsen
Janne × Dierik de Jagere
Larinken × 1 Gaspar Losschaert 2 Gillio del Ponte
1 Gaspar 1 Melchior 1 Baltasar

V

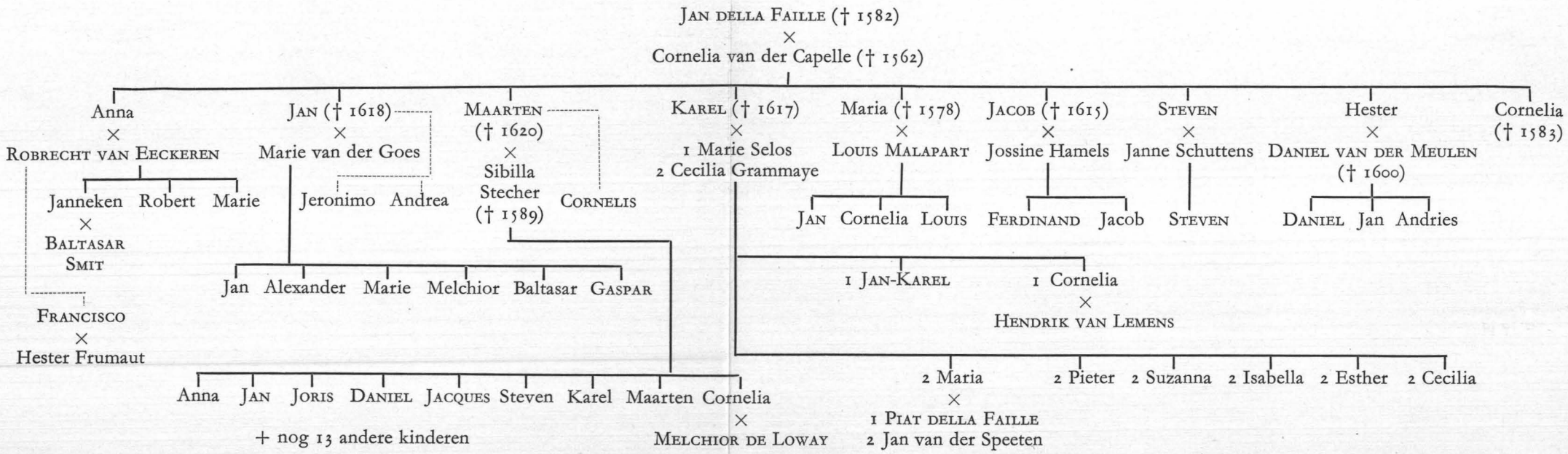
Jan della Faille († 1582)
× Cornelia van der Capelle († 1562)
Anna × Robrecht van Eeckeren
Janneken Robert Marie
× Baltasar Smit
Francisco × Hester Frumaut
Jan († 1618) × Marie van der Goes
Jeronimo Andrea
Jan Alexander Marie Melchior Baltasar Gaspar
Maarten († 1620) × Sibilla Stecher († 1589)
Cornelis
Anna Jan Joris Daniel Jacques Steven Karel Maarten Cornelia
+ nog 13 andere kinderen
Karel († 1617) × 1 Marie Selos 2 Cecilia Grammaye
1 Jan-Karel
1 Cornelia × Hendrik van Lemens
2 Maria × 1 Piat della Faille 2 Jan van der Speeten
2 Pieter 2 Suzanna 2 Isabella 2 Esther 2 Cecilia
Maria († 1578) × Louis Malapart
Jan Cornelia Louis
Jacob († 1615) × Jossine Hamels
Ferdinand Jacob
Steven × Janne Schuttens
Steven
Hester × Daniel van der Meulen († 1600)
Daniel Jan Andries
Cornelia († 1583)
Melchior de Loway

I

Maarten de Hane († 1556)
×
Carla van Gendt

- Anna × 1 Steven van der Capelle 2 Cornelis van Eeckeren (zie II)
  - Lorenzo
  - Jacomo
  - Pasqueta
- Jan († 1567) × 1 Jerolima de Cordes 2 Maria Lucadelli
  - 1 Paulo († 1591)
  - 2 Jeronima
  - 2 Martin
  - 2 Daniel
  - 2 Ottaviano
  - 2 Silvia
  - 2 Camilla
  - 2 Carla
  - 2 Uriana
  - 2 Zaneto
- Daniel († 1579) × Lucretia Ferrari
  - Jerolimo
- Margaretha × Jean de Bois
- Clara × Rigo Helman
  - Jeronimo
    - Fernando
  - Alvise
    - Rigo
  - Carlo
    - Carlo
    - Alessandro
  - Valentino
  - Anna × Bernardin di Mani
  - Cecilia × Antonio di Sulnnadi
  - Julia × Zacharia di Silvestri
  - Lucretia × Zuan Piero Stella
- Catharina × Daniel van der Molen
  - Frederik
- Maria × Beneto Morosini

II

Anna de Hane
×
1 Steven van der Capelle
2 Cornelis van Eeckeren

- 1 Cornelia × Jan della Faille (zie V)
- 1 Maria × Lenaert van Driel
  - Maria × Robert van der Heyden
  - Sara
  - Leonora × Hendrik de Clercq
  - Ursula × Hendrik Aertsen
  - Isabella × Hendrik Verschuren
  - Leonardo
  - Catharina × Simon de Clercq
- 1 Constantia × Vincent Frumaut
  - Robert
  - Marie
  - Hester
- 2 Hester × Jan Narot
  - Tanneken
  - Linken
  - Jacques
  - Hansken
  - Adriaan
  - Robert
  - Jasper
  - Melsior
  - Balten

III

Aart Fabri

- dochter × Aart van Erpe
- dochter × Geerart Wolfarts
- Sara × Jan de Wale
- Hans

VI

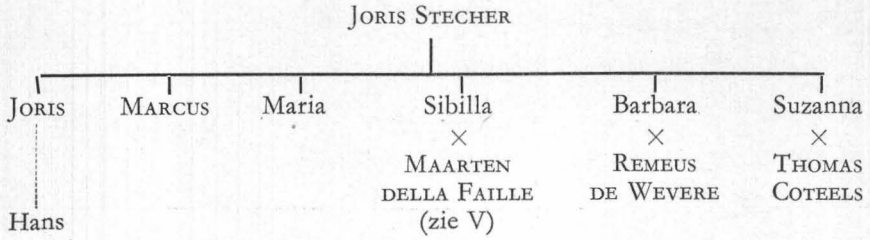

VII

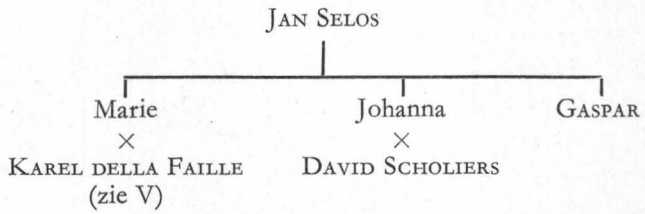

VIII

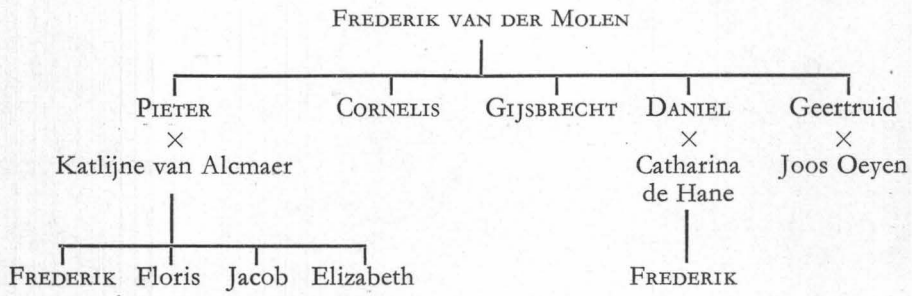

IX

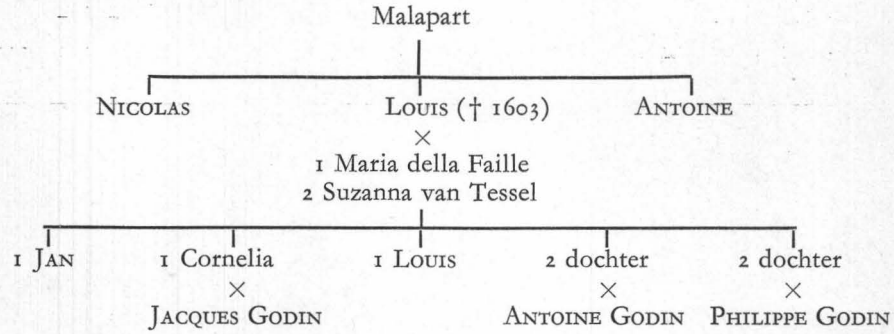

KOOPKRACHT VAN HET POND VLAAMS IN 1574-1594

N.B. — Deze cijfers zijn niet steeds geldig voor de ganse periode, en maken overigens geen aanspraak op absolute nauwkeurigheid.

— jaarwedde President Raad van Financiën	1200.–.–
— jaarwedde lid Raad van State	1200.–.–
— jaarwedde gouverneur van Vlaanderen	1200.–.–
— jaarloon ongeschoold arbeider	17 1/2 à 30
— jaarloon geschoold arbeider	30 à 45
— prijs van een hectare land	6 à 40
— huur van een klein huis te Antwerpen	2 1/2 à 6 1/2
— huur van een groot huis te Antwerpen	18 à 100
— gemiddelde huur van de huizen te Brugge	3 à 15
— prijs van een os	7
— prijs van een trekpaard	10 à 19
— prijs van een rijpaard	4 à 25
— prijs van 100 schapen	68
— huur van een rijpaard per dag	–.2.6
— een kuipje boter	6.10.–
— een ton Rijnwijn	30
— een wit brood	–.–.2
— een banket	2 1/2 à 20
— een luxe-doodkist	2.13.4
— een clavecimbel	8.6.8
— een gouden ketting	20 à 40
— kosten van een reis Antwerpen-Londen retour	9.2.–
— kosten van een reis Antwerpen-Venetië	14 à 32
— een paar schoenen	–.6.–
— een paar laarzen	1.1.8
— een hoed	–.8.–
— een schip van 60 à 100 ton	300 à 1000

EERSTE DEEL

DE FIRMA DELLA FAILLE

I. - CHRONOLOGISCHE STUDIE

A. — GESCHIEDENIS VAN DE HANDEL

HOOFDSTUK I

ONDER JAN DE OUDE, VAN 1530 TOT 1573

§ 1. — Jan della Faille in de firma de Hane (1).

De handelsgeschiedenis van de della Faille begint vrij abrupt met Jan della Faille de Oude. Geboren te Wevelgem in 1515 (2), uit een familie die zich blijkbaar nooit met handel had ingelaten (3), gaat hij reeds in 1530 in dienst bij de van Brussel afkomstige Maarten de Hane te Venetië. Hij reist te paard naar Italië en komt aan met een bezit van 10 ducaten en de belofte van „vrienden", eventueel het nodige voor zijn kleding te betalen gedurende de drie eerste jaren van zijn dienst (4). Hoe zijn vader met de Hane in betrekking is gekomen, hoe hij er heeft aan gedacht, zijn zoon in de handel te doen opleiden, of wie de borgstaande „vrienden" waren, zijn evenveel open vragen.

Maarten de Hane, geboren te Brussel, had daar aanvankelijk gewoond, om zich echter in de eerste jaren van de 16e eeuw te Venetië te

(1) Deze en de volgende paragraaf steunen vooral op twee documenten uit het AF, bundel 10 : „Verbale ende besoignee" van Baltasar Tasse, procureur der zoons de Hane (1578), geciteerd als Verbale, en een Memorie van Jan, Maarten en Jacob della Faille, zoons van Jan de Oude (na 1597), geciteerd als Memorie. Een onuitgegeven biografische studie over Jan, door barones Antoine della Faille d'Huysse, bevindt zich eveneens in het AF. Cfr. ook C. Verlinden, „Lettres commerciales italiennes d'une firme anversoise" (1586), *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XXVII, 1952, pp. 507-534.

(2) SAA, Certificatieboek nr. 5, f. 38 : „Jan de la Faille, coopman, out omtrent 27 jaren" (21-10-1542).

(3) Over zijn afkomst, cfr. hoofdstuk V, § 1.

(4) Memorie (blijkens een uittreksel uit de boeken van Maarten de Hane).

gaan vestigen (1). Hij is achtereenvolgens met verschillende kooplui in compagnie geweest : met de Keulenaar Severino de Godsborgo, die de zaken leidt te Verona en elders in Italië buiten Venetië (tot 1540), met Jacob van Zwijndrecht te Antwerpen (vóór 1543), met Steven en Gillis de Greve (na 1545). Bovendien worden zijn beide zoons, Jan en Daniel, geassocieerd met eigen kapitaal vanaf het huwelijk van de oudste, Jan (1-3-1530). Jan's oudste zoon, Paul, wordt eveneens compagnon vanaf 7-11-1552 (2). Tenslotte zullen we zien, dat ook Jan della Faille vanaf 1541 lid van de compagnie wordt.

---

(1) De aanhef van zijn testament luidt : „Jo Martino de Hana de Brucelles de Brabant fo de m. Gioanne, marcadante et habitante in Venezia...". Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, testamenti busta 1218, filza X, f. 42 v°. De juiste datum van zijn vestiging te Venetië is onbekend, doch men kan afleiden dat hij eerst te Brussel heeft gewoond uit het feit dat zijn dochter Clara blijkens zijn testament nog te Brussel geboren is; hetzelfde moet dus het geval zijn ten minste voor Anna, zijn oudste dochter, en mogelijk voor nog meer van zijn kinderen. Daar Maarten geboren is in 1475 (in 1553 is hij 78 jaar) dient zijn vestiging te Venetië dus te dateren van het begin van de 16e eeuw. De Engelse oorsprong van de familie de Hane is wel zuiver legendarisch; men vindt die bewering in een door E. A. Cicogna (*Delle iscrizioni veneziane*, IV, Venetië, 1834, p. 197) vermelde handschriftelijke kroniek over de Venetiaanse families, waar vermoedelijk ook de analoge bewering van A. Angelieri (*Saggio istorico intorno alla condizione di Este*. Venetië, 1745, p. 138) op teruggaat. Volgens een brief van Apostolo Zeno (*Lettere di A. Zeno*, III, Venetië, 1785, p. 344) van 25-7-1722 zou de familie van Napolitaanse oorsprong zijn; deze vergissing berust blijkbaar op het voorkomen van de naam d'Anna in Zuid-Italië, doch verband met de familie „d'Anna" als corruptie van „de Hane" schijnt er niet te zijn (Cicogna, *loc. cit.*, veronderstelt dat er misschien een tak van de familie later naar Napels zou uitgeweken zijn). Blijkens Maarten's testament heeft hij in 1553 nog een zuster, Catharina, in het klooster te Woutersbrakel (Wauthier-Braine, arrondissement Nijvel). Hij laat haar 15 ducaat per jaar na, te gebruiken in wat ze verlangt, „ma io voria che fosse speso una parte in bon vin che fosse bon per essa, e poi sugaro, spezie, segondo se a fatto per el passado". Bovendien laat hij 10 ducaat „per un pasto a touto le munege e souri del monester, che pregano Dio per mi".

(2) Testament Maarten, *loc. cit.* Testament van Godsborgo, Verona, Archivio di Stato, Ufficio del Registro, serie testamenti, anno 1540, nr. 286. In zijn testament wordt hij genoemd : „Severinus quondam ser Laurentii de Godisburg (= Godesberg) de Colonia Magna super Rheno Alemaniae"; deze plaatsbepalingen zijn nodig tot voorkomen van verwarring met het plaatsje Cologna in het Veneto, en met het stroompje Reno in Noord-Italië. Anderhalve maand vóór zijn dood was Godsborgo te Venetië komen afrekenen met Maarten; hij testeert op 7 Juni en overlijdt op 14 Juni 1540 in zijn huis te Verona „in contracta Clavicae", zijn vrouw, Lorenza de Garofoli, achterlatend met een zoon van 13 maand, „Gioanne et Ixepo", over wiens bezit hij Maarten en zijn zoon Jan tot commissarissen aanstelt. Maarten houdt het geld in zijn compagnie, doch niet op winst en verlies, wat voor het weeskind te riskant zou zijn; hij voegt er 6 % intrest per jaar bij, eerder meer dan min, terwijl het geld bij anderen geen 5 % zou opgebracht hebben, daar hij het kind wil behandelen alsof het zijn eigen zoon was. Testament Maarten. Voor de Greve en Zwijndrecht, cfr. hoofdstuk XVII, en Memorie en Verbale. Maarten laat 30 ducaat na aan „Anna de Grava mia fioza", blijkbaar een

PLAAT I *a*.

MAARTEN DE HANE (1475-1556)

Medaille door Leone Leoni. Brussel, Penningkabinet. Andere exemplaren zijn te Venetië, Museo Correr, en Wenen, Münzcabinet. Keerzijde: een vrouw met opgeheven handen en de legende : SPES MEA IN DEO EST. Cfr. p. 11.

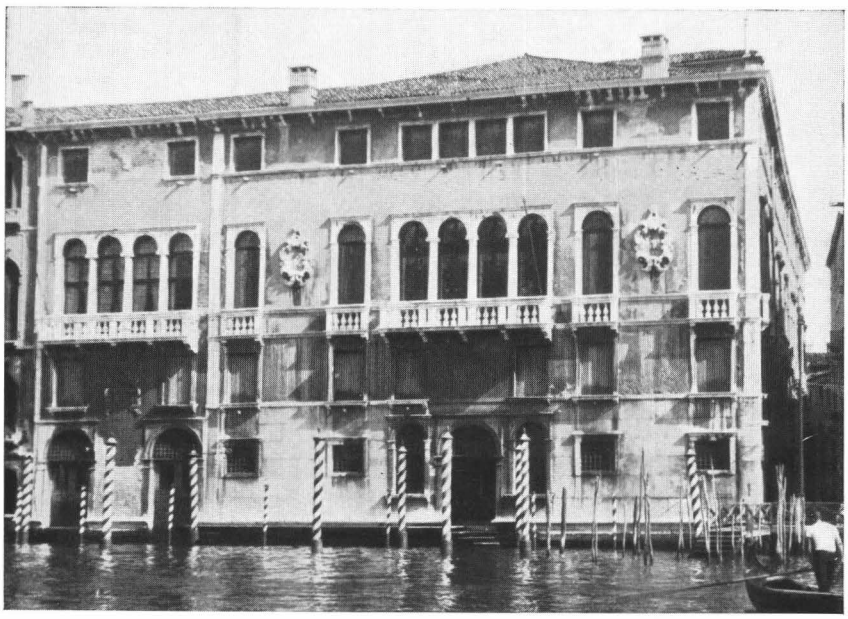

PLAAT I *b*.

PALEIS VAN MAARTEN DE HANE TE VENETIË (gebouwd omstreeks 1528). Cfr. p. 6. De asymmetrische linkervleugel is van latere datum, want komt niet voor op de zestiendeeuwse tekening (p. 9) evenmin als de beide wapenschilden tussen de vensters op de „piano nobile"; alle vlakke ruimte was ingenomen door de fresco's van il Pordenone.

De opbouw van de zaak is de volgende : de centrale is te Venetië, waar Maarten en zijn zoons verblijven. Geassocieerde factors leiden de filialen te Verona en te Antwerpen, terwijl van deze laatste de filiale te Londen afhangt, waar een niet geassocieerde factor verblijft (1).

Met dezelfde structuur blijft de zaak bestaan tot het einde van de eeuw. Na de dood van Maarten (1556) handelen Jan, Daniel en Paul verder in compagnie, en na Jan's dood (1567) blijven Daniel en Paul samen handelen; Daniel overlijdt in 1579, zodat Paul dan alleen aan het hoofd van de zaken komt te staan. Of hij zich nog vóór zijn dood (1591) uit de handel heeft teruggetrokken, weten we niet, doch dit moeten zijn erfgenamen dan kort nadien in elk geval gedaan hebben (2).

Over de zaken van de firma in het midden van de 16e eeuw bezitten we enkele aanduidingen. Uit de Nederlanden exporteert ze vooral op Venetië, veel minder op Verona en Ancona. De verzendingen bestaan in de eerste plaats uit karseien, in mindere mate uit saaien, wol en frisetten; in beperkte hoeveelheden komen ook Haarlemse lakens, ostaden, en satijn van Valenciennes voor, verder wat linnen en tapijten. Uit Italië worden zeer grote hoeveelheden zijdedraad naar Antwerpen en Londen gezonden.

M.a.w. een handel, die een vrij getrouwe voorafschaduwing is van wat de handel der della Faille in latere jaren zal zijn. De omzet van de firma is zeer aanzienlijk : van 25-1 tot 18-6-1541 worden 51 balen uit Antwerpen naar Verona verzonden, van 10-12-1545 tot 7-3-1546 zijn het er 115 (3). In 1558 verzendt ze in eens 25 balen met 1202 karseien. De zijdeverkoop te Londen bedraagt van 1-7-1557 tot 20-8-1561 6.908 kaarten,

---

dochter van Gillis de Greve. Volgens Memorie is Maarten eerst met de Greve in compagnie geweest en daarna met Zwijndrecht, doch dit staat in tegenspraak met SAA, Certificatieboek 13, f. 182, waaruit blijkt, dat Gillis de Greve tot aan zijn dood met Maarten is in compagnie geweest; de Greve is echter pas gestorven na 1545 (en vóór 1553), terwijl Zwijndrecht in elk geval in 1541 met Maarten in compagnie is; Memorie is trouwens slechts lang nadien opgesteld, na 1597. Testament Maarten : „Gioanne de la Failla ... che fa li nostri fazendi de la nostra compagnia in Anversa e Londra". Jerolimo, bastaardzoon van Daniel de Hane, is in 1553 in dienst van de firma bij Jan della Faille te Antwerpen. Testament Maarten.

(1) Memorie en Verbale.

(2) Bij ALVISE CASANOVA (*Specchio lucidissimo*... Venetië, 1558) komen een paar vermeldingen voor van Jan de Hane („Zuane d'Anna"), die op 10-7-1555 aan de Santvoorts 44 gekleurde karseien verkoopt, en op 24-7-1555 1000 ducaat trekt op Jan della Faille.

(3) SAA, Certificatieboek 5, f. 210 (met gedetailleerde inhoud van 20 balen). C. VERLINDEN, *art. cit.*, p. 511, n. 2 (de naam van de transporteur is Janne Angeli d'Anon, de bekende Milanese transportfirma). Op 3-8-1553 verkoopt Jan 34 Engelse lakens aan Jacob Schröder. R. EHRENBERG, „Zur Geschichte der Hamburger Handlung im 16. Jahrhundert". *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte*, VIII, 1889, p. 156.

voor een waarde van 16.533 pond sterling. Op de zijde wordt van 2-1-1560 tot 28-8-1561 een winst gemaakt van 3.131 pond vlaams, en voor de handel te Venetië beloopt de winst in 1561 3.426 pond (1). Deze cijfers behoren tot dezelfde orde van grootheid als de latere della Faille-handel.

Een sprekender controlemiddel verschaft ons de taks op de uitvoer van 1543-1545. Daar de uitvoer op naam van Jan della Faille voor het grootste deel voor rekening van de Hane is, telt de firma onder de allervoornaamste exporteurs van de Nederlanden (2).

De operaties van Maarten de Hane zijn slechts op de zopas geschetste fragmentarische wijze bekend, doch de resultaten ervan worden treffend geïllustreerd door de sociale standing, die hij te Venetië vrij vlug bereikt.

Reeds op 12 Januari 1529 verkrijgt hij van Ferdinand, broer van Karel V, het recht tot het dragen van een wapen (3). Rond dezelfde tijd koopt hij een pas gebouwd paleis aan het Canal Grande van de koopman Lodovico Talenti, die zich vermoedelijk aan de bouw geruïneerd had (4) (zie plaat I b).

---

(1) Verbale bevat de desbetreffende uittreksels uit het journaal van Jacob della Faille te Londen. Cfr. de cijfers voor de latere della Faille-handel in bijlagen I-IX.

(2) Cfr. voor de volledigere behandeling van deze cijfers hoofdstuk XVII.

(3) Copie in het Museo Correr te Venetië, Cittadini veneziani 1, cod. 158, provenienza Gradenigo-Dolfin, collocamento 83, pp. 48-49 : van goud met drie granaatappels van sabel, open en met de zaden van keel; boven het schild, een haan van sabel met de rechtervoet stappend, geschoeid, gebaard, gekamd en gebekt van keel.

(4) Op 13-6-1528 blijkt het paleis in aanbouw te zijn voor Lodovico Talenti. Daar Maarten de voorgevel laat versieren door il Pordenone (zie p. 9), die in 1539 overlijdt, na zijn laatste jaren buiten Venetië te hebben geleefd, moet het paleis vrijwel dadelijk, omstreeks 1530-1535, door Maarten gekocht zijn. G. J. FONTANA, *Cento palazzi tra i più celebri di Venezia.* Venetië, 1865, p. 413 (waar het paleis verkeerdelijk wordt aangeduid als palazzo Michiel). Het paleis kwam begin 17e eeuw in het bezit van de familie Viaro, ging vervolgens over in handen van de Morosini, van de Gaudio (1736), van de Mocenigo, van de Martinengo (1802), van de Conti, en behoort nu aan de Volpi. In de reisgidsen wordt het doorgaans aangeduid als palazzo Martinengo. Het bevindt zich aan de traghetto (overzet) van San Benedetto, ongeveer halfweg tussen de paleizen Corner-Spinelli en Grimani a San Luca. Een zijgevel geeft uit op de „calle del traghetto", terwijl de achtergevel gedeeltelijk uitgeeft op het campo San Benedetto, gedeeltelijk gemaskeerd wordt door de San Benedetto-kerk. De aan het maniakale grenzende bepalingen van Maarten's testament, bestemd om het paleis ten eeuwigen dage in het bezit van de familie te houden zonder er ooit een vreemde te laten in wonen, en om zijn zoons en hun afstammelingen steeds in het paleis te doen blijven, hebben niet lang effect gehad : Jan is er blijven wonen tot aan zijn dood (1567), doch Daniel is, waarschijnlijk rond datzelfde tijdstip, gaan wonen in de parochie San Polo, aan de overzijde van het Canal Grande. Het paleis is dan bewoond geworden door de kinderen van Jan tot 1593, wanneer deze het verhuren aan Daniel's weduwe, Lucrezia, tot 1601; Daniel en Maarten, zoons van Jan, wonen dan respectievelijk in de parochies San Basilio en San Gregorio. Waarschijnlijk kort na 1601 is het paleis reeds verkocht aan de Viaro.

In 1536 koopt Maarten vervolgens per opbod een gemeentelijke „volta" (opslagplaats) te Rialto, daar de pakhuizen in zijn paleis blijkbaar niet volstaan voor zijn handel (1). Een nieuwe bevestiging van zijn voor-aanstaande plaats te Venetië krijgt hij tenslotte op 2 Juni 1545, wanneer de Republiek hem het privilege verleent „di veneta originaria cittadinanza", waardoor hij opgenomen wordt in die klasse van voorname burgers, die geen deel uitmaken van het patriciaat, doch er een soort wervingsreserve voor vormen, en omwille van hun afkomst of hun fortuin van de massa der burgers worden onderscheiden (2).

Wanneer Maarten de bruidschat voor elk van zijn vijf dochters bepaalt op 6000 ducaat, dan blijkt ook daaruit, dat hij tot de rijkste kooplui van de Dogenstad behoort (3). Voor het maken van een familiegraf in de pas gebouwde kerk San Salvatore bestemt hij 2 à 300 ducaten, en hoewel hij begraven wil worden zonder te veel praal en kosten, doch „mediocramente e honoratamente, come rechiede a un simplize marcadante", moet zijn uitvaart toch begeleid worden met 32 toortsen, en door de clerus en het kapittel van San Benedetto, door twaalf broeders van de Gesuati, door de broederschappen van San Rocco, van San Gioanne de Forlani, van il Sacramento de San Benedetto, en van Santa Luzia, benevens door de weeskinderen van het hospitaal San Zanipolo (4).

Testamenten Jan en Daniel, Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, testamenti busta 658, nr. 466, en 1257, nr. 263. Testament Uriana d'Anna, dochter van Jan, ibidem busta 75, nr. 122. Huurcontract met Lucrezia, ibidem, atti, 8366, f. 189 en 8368, f. 51.

(1) Testament Maarten, *loc. cit.* : „La mia volta posto sopra la draparia granda in Rialto in el primo soller su la fazada de Rialto de nº 19".

(2) E. A. Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, IV, Venetië, 1834, pp. 197-199. Over de „cittadini originari", cfr. A. Longo, *Dell' origine e provenienza in Venezia de' cittadini originari*. Venetië, 1817, p. 9 : „Il serenissimo maggior consiglio, e l'eccelso consiglio di dieci di Venezia, sino dalla metà del secolo decimo quinto, pensò per propria sua dignità e per il miglior suo servigio di segregare dall' amasso delle cittadinanze ... un corpo di persone riguardevoli per nascita e per compettenti fortune, qualificandole col titolo di cittadine originarie; il qual ceto fosse poi per divenire ne' tempi futuri come un conservatorio o seminario, da cui trascegliere di tempo in tempo individui provenienti da famiglie abili per prove al concorso della ducale cancellaria, non che di nobiltà per incontrar parentelle, come avvenne sovente, con famiglie patrizie". Dezelfde auteur noemt de „cittadini originari" een „nobiltà secondaria". Idem, *De veneti originari cittadini*. Venetië, 1817, p. 9.

(3) AF bundel 10, vonnis van de Raad van Brabant, 20-2-1565. Alvise Pisani, een van de allerrijkste Venetianen, geeft aan zijn vijf dochters elk 8000 ducaat bruidschat. F. C. Lane, „Family partnerships and joint ventures in the Venetian Republic". *Journal of Economic history*, IV, 1944, p. 179-180.

(4) Testament Maarten, *loc. cit.* Het familiegraf was bij de dood van Maarten's zoon Jan nog niet gemaakt; het is ook niet teruggevonden geworden. In een later toegevoegde verandering aan zijn testament bepaalt Maarten, dat men de voor de weeskinderen bestemde aalmoes moet geven zonder hen naar de begrafenis te doen komen.

Onder zijn zoons Jan en Daniel wordt het bezit van de familie in het gedrang gebracht door de processen tegen Jan della Faille, zodanig dat Jan de Hane voor elk van zijn vijf dochters slechts 2000 ducaten als bruidschat kan reserveren, som die door zijn testamentuitvoerders moet vermeerderd of verminderd worden naargelang de uitslag van de processen (1).

Niettemin blijft de familie tot de rijkste burgerij van Venetië behoren; Jan is lid van de Scuola di San Rocco, de voornaamste van de zes „grote" Venetiaanse broederschappen, en zijn oudste zoon Paul brengt het reeds op 44-jarige leeftijd, in 1577, tot de hoge post van Guardian grande (voorzitter) van deze Scuola (2).

Zoals te verwachten, wordt een deel van het familiebezit belegd in onroerende goederen. Maarten bezit, behalve zijn paleis te Venetië, een groot huis te Brussel op de Zavel, dat blijkbaar de bruidschat van zijn vrouw vormde, benevens zekere huizen en gronden te Antwerpen (3).

Jan krijgt als bruidschat voor zijn tweede vrouw een aantal gronden te Dolo, ter waarde van 4000 ducaat. Paul bezit vooral huizen te Venetië : twee rughe (straten) in de parochie Santa Maria Mazor, en enige huizen in de parochie Sant'Anzolo. Doch het is Daniel, die het meeste gronden heeft, namelijk twee bezittingen, omvattend akkers, weiden, bossen en wijngaarden, liggend te Valsanzibio en te Baone, in de heuvelstreek tussen Este en Padova, benevens een „casa dominical" te Baone en drie huizen te Este. Dit bezit wordt verhuurd voor 800 ducaat per jaar, doch de huur van de huizen en drie renten zijn daar niet in begrepen, evenmin als de „regalia" (4).

---

(1) Testament Jan, testament Daniel, *loc. cit.* Jan's uitvaart moet begeleid worden door de „scuole" van San Rocco, van San Zuan de Forlani, van il Sacramento di San Benedetto, en van San Lunardo. Daniel wenst alleen begeleid te worden door het kapittel van San Polo, zijn parochiekerk, met 10 toortsen. Jan is begraven bij zijn vader, Daniel daarentegen in San Sebastiano, waar zijn grafsteen zich bevindt ongeveer naast die van Veronese. Het opschrift, dat Daniel in zijn testament had gedicteerd, is uitgegeven bij Cicogna, *loc. cit.*

(2) CICOGNA, *loc. cit.*

(3) Het bezit in de Nederlanden wordt alleen door Daniel vermeld, in zijn tweede, eigenhandige testament van 1576, met de bepaling dat hij het nalaat aan zijn naaste verwanten in de Nederlanden; het betreft „una casa da statio in Brussel in contra de S. Maria sopra la piaza ditta del Sabion", en wat hem toekomt in huizen en gronden te Antwerpen. Zijn naaste verwanten in de Nederlanden zijn zijn zusters Anna en Margaretha of hun afstammelingen.

(4) Testament Jan, *loc. cit.* Het „fondo" te Dolo (op de Brenta, in de streek van de Venetiaanse villa's) bracht aan regalia op 20 stara graan en twee tonnen wijn per jaar. Blijkens Maarten's testament is Paul reeds in 1553 begonnen met het bouwen van een huis in de parochie S. Nicola, waarvoor Maarten hem 4000 ducaat schenkt. Blijkens de opdracht van F. Sansovino (zie verder) is Paul o.a. beroemd wegens de „sontuosi et honorati palazzi" die hij bouwt; helaas wordt niet gespecifieerd welke. De regalia

Het besteden van geld aan de koop van onroerend bezit heeft snel geleid tot het logische einde : de familie heeft zich uit de zaken teruggetrokken en is van haar buitenbezittingen gaan leven. Reeds vanaf het begin der zeventiende eeuw hebben de „d'Anna" Venetië verlaten om zich te vestigen te Este en te Baone, waar de huidige afstammelingen van Maarten de Hane nog steeds hun gronden en buitenbezittingen hebben, hoewel ze thans ten dele ook weer te Venetië wonen (1).

Belangwekkender dan de bewijzen van materiële welstand is echter de rol van mecenas, die de de Hane's hebben gespeeld. Bij hen beter dan bij de meeste andere Vlaamse kooplui kunnen we de evolutie zien van de zuiver op de handel ingestelde zakenman naar de kunstminnaar, die zijn rijkdom op de edelste manier gebruikt.

Het is Maarten die, waarschijnlijk rond 1530, de Friulaanse schilder Antonio Sacchiense, beter bekend met de naam van zijn geboorteplaats als „il Pordenone" naar Venetië doet komen, waar hij hem de voorgevel van zijn paleis op het Canal Grande doet versieren met fresco-schilderingen. Benevens vijf grote mythologische en historische voorstellingen heeft de kunstenaar alle verder beschikbare ruimte opgevuld met afzonderlijke figuren, putti en guirlande-motieven.

Het werk van deze tijdelijke rivaal van Titiaan werd buitengewoon bewonderd, doch was reeds na enkele tientallen jaren bijna helemaal verdwenen onder de invloed van de vochtige en zoute Venetiaanse lucht, die alle dergelijke gevelschilderingen van de tijd (van Giorgione, Titiaan enz.) hetzelfde lot heeft doen ondergaan. In tegenstelling tot die andere fresco's echter kunnen we ons van die op Maarten's paleis nog een zeer goed idee vormen, dank zij een 16e eeuwse tekening ervan, die op het British Museum wordt bewaard (2).

---

van Daniel's bezit te Este en Baone bedragen twee paar kapoenen, twee paar kippen, twee paar hennen, en twee lasten wijn. Testament Daniel, en Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, atti busta 8367, f. 59 : verhuring van Daniel's nagelaten bezit door zijn weduwe (1594).

(1) CICOGNA, *op. cit.*, pp. 197-199, en mondelinge inlichtingen van nob. avv. Guido d'Anna, Belgisch consul te Venetië.

(2) C. RIDOLFI, *Le maraviglie dell'Arte*, I, Padova, 1835 (heruitgave van het werk van 1646), p. 153, vermeldt de voorstellingen die in zijn tijd nog zichtbaar waren : Mercurio volante invaghito d'Erse; Marco Curzio a cavallo che entra nella voragine; la Proserpina rapita da Plutone, e Ciane. „Fu tale il grido di quella pittura, che vi concorse ciascuno a vederla, ed in quel vaghissimo colorito pareva ognuno di felicitarsi, e raddolcir le noie". Volgens de legende was zelfs Michelangelo het werk komen bekijken en had hij het zeer geprezen, waarna hij in een hoek van de gevel een Boodschap aan Maria zou geschilderd hebben. Cfr. ook G. VASARI, *Opere*, IX, Milaan, 1829, p. 100. De tekening van het British Museum is gereproduceerd in *The Burlington Magazine*, XLIV, 1924, p. 149, met een nota van DETLEV VON HADELN, *A drawing after an important lost work by Pordenone*, waarin de auteur de verschillende scène's tracht te

Behalve met il Pordenone, onderhielden de de Hane's zeer nauwe betrekkingen met de prins van de Venetiaanse schilders uit die tijd, Titiaan; deze was een regelmatige gast van het paleis op het Canal Grande, en bijzonder bevriend met Jan de Hane. Voor hem schilderde hij o.a. een aanbidding van de H. Maagd, waarbij alle aanbiddende mannen en kinderen portretten van leden der familie waren, een Christus aan het kruis (1566), en een nog bewaard Ecce homo (1543), waarop portretten voorkomen van Karel V, Soliman, Pietro Aretino en Titiaan zelf. Verder schilderde hij minstens twee portretten van familieleden, waarvan één van Jan (1).

---

vereenzelvigen; behalve de door Ridolfi vermelde is een van de voorstellingen waarschijnlijk een Roof der Sabijnse maagden. De tekening draagt als onderschrift „Disegno della faciata de Martino d'Anna in Venetia sopra il canal grando fatto dal Pordenone". Van de beroemde fresco's op de gevels van het Fondaco dei Tedeschi door Giorgione en Titiaan is alleen een nagenoeg verdwenen fragment bewaard in de Academia. Van de gevelschilderingen van il Pordenone kan men zich nog een idee vormen door de sterk beschadigde fresco's, die de kloostertuin van S. Stefano versieren, en nog gedeeltelijk leesbaar zijn, vermoedelijk omdat ze niet, zoals de andere schilderijen van die aard te Venetië, juist boven het water waren aangebracht.

(1) G. VASARI, *Opere*, Trieste, 1857, p. 1131 (Vita di Tiziano) : „Dopo in casa di M. Giovanni Danna, gentiluomo e mercante fiammingo, suo compare, fece il suo ritratto, che par vivo; ed un quadro di Ecce homo con molte figure, che da Tiziano stesso e da altri è tenuto molto bell'opera. Il medesimo fece un quadro di Nostra Donna con altre figure, come il naturale, d'uomini e putti, tutti ritratti dal vivo, e da persone di quella casa". In 1566 ziet Vasari in Titiaan's atelier „uno Cristo in croce con i ladroni ed i crucifissori a basso, la quale fa per M. Giovanni d'Anna". Het „Ecce homo" is getekend „Titianus eques Caes. 1543", en bevindt zich te Wenen, waar het beland is via Engeland en Praag. J. MORELLI, *Notizia d'opere di disegno*. Bologna, 1884, p. 243, nota. C. RIDOLFI, *op. cit.*, p. 198 (onder de eerste werken van Titiaan) : „alcuni ritratti raccolti in un medesimo quadro adoranti la Regina de' cieli, ch'egli fece a petizione di Gio. d'Anna ricco mercante fiammingo molto amico suo". P. 225 : „A Giovanni d'Anna mentionato, suo compare, fece un quadro di Christo Ecce homo, mostrato da Pilato al popolo nella sommità d'una scala. Nella figura di Pilato ritrasse Partenio, ed in due cavalieri a pie della scala Carlo V e Solimano, e sè in altro personnagio, e sopra la scala era un putto che riteneva un cane, che eccitato dallo strepito delle turbe mostrava di latrare, come volesse riprendere la ferità degli Ebrei". P. 258 : „Ne' gabinetti delli sig. Cristoforo e Franc. Muselli in Verona sono due ritratti della famiglia d'Anna, l'uno con barba lunga e canuta, l'altro raso, de più celebri dell'Autore". Blijkens de portretten der familieleden op de medaillons (zie verder) moet het hier gaan om een portret van Jan (barba lunga e canuta) en een van Maarten of Paul (raso). Volgens J. BERGMANN (*Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des österreichischen Kaiserstaates*, II, Wenen, 1857, pp. 1-8) zou op het Ecce homo de man links vooraan, in lang rood kleed met open mouwen en hermelijnkraag, Maarten de Hane zijn. Volgens een anonieme zestiendeeuwse aantekening ging de Franse koning Hendrik III gedurende zijn bezoek aan Venetië in het paleis van Paul de Hane „un quadro di M. Tiziano" bewonderen, en bood er hem 800 ducaat voor. J. MORELLI, *Notizia d'opere di disegno*. Bologna, 1884, p. 243. Volgens H. A. DOUGLAS (*Venice on foot*. Londen, 1906, p. 285) zou Titiaan peter geweest zijn van Maarten de Hane, wat

PLAAT II.

JAN DELLA FAILLE DE OUDE (1515-1582).

Onbekend meester. Bezit van graaf Emmanuel d'Oultremont de Duras, op het kasteel te Duras (Sint Truiden). Gedateerd 1562. Het wapen, dat in dat jaar aan Jan was verleend, is van sabel met keper van goud, beladen met drie lazuren leliebloemen, vergezeld in het schildhoofd van twee afgerukte en toegewende leeuwenkoppen van goud en in de punt van een luipaardenkop van goud, geringd van sabel. Cfr. plaat III.

Paul de Hane moet betrekkingen hebben gehad met Tintoretto, vermits deze zijn beroemde schilderijencyclus in de Scuola di San Rocco uitvoerde terwijl Paul er het ambt van Guardian grande bekleedde (1).

De familieleden lieten hun portret ook in medailles vereeuwigen, gegraveerd door Leone Leoni; vooral Daniel de Hane schijnt daar een voorkeur te hebben voor gehad. Op de keerzijde staat doorgaans een symbolische figuur (de Hoop, de Fortuin, Vanitas, Mercurius, de Voorzichtigheid) en een spreuk, die een wijsgerige vaststelling van de ijdelheid der aardse goederen of van de onstandvastigheid van de Fortuin inhoudt (2).

Ook op het gebied van de literatuur gaven de familieleden blijk van interesse, vermits Paul in 1562 een werk opgedragen krijgt van Francesco Sansovino, *Le osservationi della lingua volgare di diversi huomini illustri* (3).

Het is dus in een milieu van grandseigneurs van de handel dat de jonge Jan della Faille zijn opleiding genoot. Hoewel we over zijn activiteit te Venetië geen nadere inlichtingen hebben, kunnen we hem goed indenken in zijn bezigheden : brieven en rekeningen copiërend op het „contor", op de eerste verdieping van het paleis, toeziend bij het lossen van de balen uit de „piata" en het opstapelen ervan in het pakhuis op het gelijkvloers, zijn meester vergezellend in diens private gondel naar het zakencentrum aan de overzijde van de Rialto-brug, en wellicht tijd vindend om bij feestelijkheden aanwezig te zijn op de Piazza of op de Molo en er de drukte van de schepen gade te slaan (4).

„Merckelycken tyt" bleef de jongeman te Venetië in dienst om dan, misschien reeds in 1536, ten laatste in 1539, als factor van Maarten de

---

alleen kan slaan op Maarten, zoon van Jan en kleinzoon van Maarten; hij werd geboren rond 1553 (testament Maarten, *loc. cit.*).

(1) Een ontvangstbewijs van Tintoretto voor Paul de Hane als Guardian grande van de Scuola (3-12-1577) is uitgegeven door G. Nicoletti, *Illustrazione della chiesa e scuola di S. Rocco in Venezia. Miscellanea Deputazione veneta di storia patria*, III, Venetië, 1885, p. 60. Een dergelijk ontvangstbewijs van de beeldhouwer Gio. Ant. Ruscone voor Paul de Hane, eveneens voor betaling van in de Scuola verricht werk, *ibidem*, p. 62.

(2) In totaal zijn ons 11 verschillende medailles bekend : 1 van Maarten (plaat I a), 1 van Jan, 1 van Jan en Paul, 1 van Paul, en 7 van Daniel, de meeste in twee of drie exemplaren (Venetië, Museo Correr; Wenen, Münzcabinet; Brussel, Penningkabinet; en particuliere verzamelingen). Cfr. J. BERGMANN, loc. cit. A. ARMAND, *Les médailleurs italiens des* 15e *et* 16e *siècles*. I, Parijs, 1883, passim.

(3) Venetië, 1562. De opdracht, „Al magnanimo et valoroso M. Paolo d'Anna giovane illustre", is in de gebruikelijke hyperbolische stijl geschreven : „il vostro nome, conosciuto da tutti coloro che hanno qualche scintilla di spirito...", „non è chi senta il cognome d'Anna che non lo benedica".

(4) Jan de Hane laat 5 ducaat aan zijn „barcarol" (gondolier) Alexandro, en 2 ducaat aan de „barcarol" van zijn broer Daniel, Hieronimo Grue. Testament Jan, *loc. cit.*

Hane naar Antwerpen te worden gezonden (1). In 1541 treedt hij daar in het huwelijk met Maarten's kleindochter, Cornelia van der Capelle (2).

Maarten is op dat ogenblik in compagnie met Jacob van Zwijndrecht, die tegelijk geassocieerde is en betaald factor, d.w.z. dat hij zijn kapitaal in de firma heeft op winst en verlies, en daarenboven een vast salaris ontvangt (3). Over de hoedanigheid, waarin Jan door Maarten de Hane te Antwerpen is aangesteld, is later jarenlang verwoed geredetwist. Volgens de zoons de Hane was Jan vanaf 1541, datum van zijn huwelijk met Maarten's kleindochter, diens geassocieerde, zoals Zwijndrecht, en had hij zich verbonden, alleen voor de firma te handelen, zonder afzonderlijk handel te drijven, en al zijn bezit in de compagnie te laten. De thesis van Jan en zijn erfgenamen is echter, dat hij nooit meer dan factor is geweest, weliswaar met een deel van zijn bezit in de compagnie belegd, doch zonder verbod tot drijven van eigen handel.

Voor zover uit de bewaarde stukken nog kan opgemaakt worden, was het gelijk eerder aan de zijde van Jan (4). In elk geval hebben de zoons de Hane nooit een geschreven bewijs van Jan's associatie kunnen voorleggen, en alleen kunnen bewijzen, dat over een dergelijke associatie tussen Jan en Maarten is gecorrespondeerd geworden (5).

Wat de juiste verhouding van Jan tot Jacob van Zwijndrecht is geweest, valt evenmin uit te maken. Zwijndrecht wordt in 1541 nog vermeld als tot de compagnie behorend, zonder dat Jan echter zijn onder-

---

(1) Volgens Memorie doet Jan zaken te Antwerpen sinds 1536; of hij daar reeds persoonlijk is, dan wel die zaken laat doen door de agent van de firma, blijkt niet. In elk geval schrijft Maarten hem een antwoordbrief op 22 Maart 1540; Jan is dus wel einde 1539 reeds te Antwerpen.

(2) In Sint Jacobskerk, op 14-11-1541. De gebeurtenis werd herdacht bij de vierhonderdste verjaring (14-11-1941) door een familiefeest waarop alle leden van de verschillende takken der della Faille bij elkaar kwamen te Antwerpen, en dat werd ingezet met een plechtige mis in de Sint Jacobskerk. P. DELLA FAILLE DE LEVERGHEM, „La famille della Faille". *Annuaire de la noblesse belge*, 1940-1941, p. 93.

(3) Memorie. Zwijndrecht is geboren in 1510. SAA, Certificatieboek 5, f. 210. In 1546 vinden we een dienaar van Zwijndrecht, Claudius Sohier, vermeld (SAA, Notariaat, 2073, f. 88). Hetzelfde jaar is Zwijndrecht scheidsrechter in een geschil (ibidem, f. 94). In 1549 geeft hij een volmacht (SAA, Notariaat, 2074, f. 62).

(4) Deze thesissen worden uiteengezet in Verbale en Memorie. Ten voordele van Jan pleit, dat de brieven van Maarten aan Zwijndrecht als adres hadden „Domino Martino de Hane et filiolo et Jacomo Swijndrecht", die aan Jan alleen „Martino de Hane en sonen". Van een verbod, eigen handel te drijven, kan voor Jan geen sprake geweest zijn, gezien het ondubbelzinnig akkoord van Maarten met deze operaties (citaten uit Maarten's brieven in Memorie).

(5) In Verbale beweren de zoons de Hane, dat het „bescheed" aangaande de compagnie hen door Gillio del Ponte, waarover verder, ontstolen werd — zonder uiteraard bewijzen aan te halen.

geschikte schijnt te zijn (1). Waarschijnlijk liep de compagnie van Maarten met Zwijndrecht rond die tijd ten einde, wat Maarten's aandrang tot opnemen van Jan in de compagnie beter zou verklaren. Het eerste initiatief van Maarten dateert juist van 1541, wanneer hij aan Jan voorstelt, al zijn bezit in de compagnie te beleggen, en zijn particuliere handel te laten staan. Blijkbaar wil hij aldus Jan elke verleiding ontnemen tot achterhouden van geld van de compagnie. Jan gaat niet op het voorstel in, doch Maarten maakt gebruik van het huwelijk met zijn kleindochter, hem plechtig te doen beloven, nooit geld van de compagnie in eigen zaken te gebruiken.

Verder heeft hij zijn factor echter niet kunnen krijgen. Jan schrijft weldra op niet zeer vriendelijke toon, dat hij zijn voorspoed aan niemand anders dan aan zichzelf heeft te danken : had hij alleen moeten voortdoen met zijn salaris en de winst op zijn klein kapitaal in de zaak, dan zou hij allicht zoveel verteerd hebben als hij verdiende en failliet geëindigd zijn. Hieruit blijkt, dat hij zich reeds volledig geëmancipeerd voelt (2). Maarten sluit dan compagnie met Steven en Gillis de Greve, zonder dat iets blijkt over de verhouding van deze laatsten tot Jan della Faille.

In de eerste jaren ontvangt Jan te Antwerpen, behalve zijn salaris, vergoeding voor zijn huishuur en onderhoudskosten, daar hij niet genoeg kapitaal heeft om van de winst plus zijn salaris te kunnen leven (3). Aanvankelijk is zijn kapitaal zelfs onbestaande, doch bij zijn huwelijk crediteert Maarten hem voor 800 ducaat (240 pond) in de compagnie, op welke som hem voortaan periodisch winst wordt aangeschreven. Behalve de natuurlijke groei van dit kapitaal, krijgt Jan van Maarten nog een paar keer een geschenk voor zijn moeite : aldus 200 ducaat in 1545, en een niet gespecifieerd bedrag in 1550. In 1556, bij zijn dood, laat Maarten hem bovendien 300 ducaat na voor zijn kinderen (4). Jan's

---

(1) In de taksregisters van 1543-1545 komen Jan en Jacob van Zwijndrecht steeds afzonderlijk voor, zonder dat kan uitgemaakt worden wat ze voor de Hane en wat ze voor zichzelf verzenden. Op 16-7-1541 stuurt Maarten aan Jan een procuratie, wegens de ziekte van Zwijndrecht. Deze is dan dus nog de voornaamste vertegenwoordiger van de firma. Memorie.

(2) Memorie.

(3) Verbale en Memorie. Vergoeding voor onderhoudskosten en huishuur :

— Maart 1543 : 677.- ducaat
— 1- 4-1543/18- 2-1545 : 669.11 ducaat
— 16-11-1555/31-12-1557 : 1038.3 ducaat
— 2- 1-1558/30-12-1559 : 1265.10 ducaat.

Met groeiende familie en grotere welstand stijgen Jan's kosten dus merkelijk (vooral rekening gehouden met het wegvallen van de huishuur-betaling reeds vóór 1556).

(4) Verbale en Memorie. De winst voor Jan bedraagt :

— 483.15 ducaat van 21-6-1543 tot 13-5-1545
— 1039.— ducaat van 12-1-1548 tot 31-10-1550
(inbegrepen een „scenck")

kapitaal in de zaak groeit aldus aan tot 2270.12 ducaat (op een niet nader bepaalde datum), en tenslotte tot 8022.4 ducaat in 1560. De vergoeding voor de huishuur komt intussen tot een einde, nog vóór 1556, en die voor het onderhoud in 1559.

Sinds 1541 is ook een jongere broer van Jan, Jacob (1), in dienst van de firma gekomen. Jan had zich het lot van deze telg, die te Wevelgem op de hoeve woonde, aangetrokken en hem een behoorlijke opvoeding doen geven, waarna hij hem als vertegenwoordiger van de Hane naar Londen mocht sturen. Jacob, die niets van kapitaal bezit, trekt een salaris, en krijgt een paar keer een geschenk van Maarten : aldus 350 ducaat voor twee jaar in 1554. Gesteund op het krediet van de firma, komt hij zeer snel vooruit : begin 1545 schrijft Jan aan Maarten, dat Jacob door zijn „industrie" reeds krediet heeft verworven voor 2 à 3000 pond sterling in eens (2).

§ 2. — Van factor tot mededinger.

Jan heeft reeds zeer vroeg geen genoegen genomen met zijn rol van factor. Met toestemming van Maarten de Hane is hij voor eigen rekening beginnen handelen, aanvankelijk door bemiddeling van zijn patroon — d.w.z. dat hij zijn waren door de Hane of zijn agenten laat kopen en verkopen — doch weldra ook buiten hem om (3).

Begin 1540 heeft Jan namelijk van zijn vader 300 ducaat gekregen, en hij schrijft aan Maarten, dat hij die, met wat hij overhoudt van zijn salaris, liefst voor eigen rekening zou gebruiken in handel op Engeland, i.p.v. het geld in de firma te beleggen; hij belooft trouwens, de zaken van de compagnie niet te verwaarlozen omwille van die eigen handel. Maarten keurt het plan goed, en stelt voor, het geld te besteden in „cremeryen" (diverse waar), waardoor de handel van de firma geen schade zal lijden.

Kort daarop heeft Jan echter op eigen houtje zijn zaken uitgebreid : Maarten verneemt onrechtstreeks, dat hij waren heeft gekocht en verzonden aan een Italiaan, Jan Alexandri, te Verona en Venetië — waarmee hij reeds helemaal in het vaarwater van de firma zit. Maarten schrijft hem dan ook zijn ontevredenheid, waarop Jan aanvoert, dat het alleen ging om wat „kleine cremeryen", die hij op termijn heeft gekocht voor Ale-

— 1397.11 ducaat van 19–12–1555 tot 20– 4–1558
— 2244.18 ducaat van 20– 4–1558 tot 4– 3–1560.

(1) Ook over Jacob bevindt zich een studie van barones Antoine della Faille d'Huysse in het AF.SAA, Engelse Natie IV, f. 11 vv.: Jacob handelt in 1549 al sinds meer dan acht jaar op Engeland.

(2) Verbale en Memorie.

(3) Voor het volgende : Memorie.

xandri (dus zonder er gereed geld van de firma voor te gebruiken), wat hij belooft, niet meer te zullen doen. We vernemen tevens, dat hij aan de Hane zelf saaien heeft gezonden, waarvan de opbrengst hem per wissel is overgemaakt; het geld heeft hij vervolgens geïnvesteerd in wol, tot een beloop van 600 ducaat. Wat later horen we van Venetiaans glaswerk, dat de Hane voor hem heeft gekocht, en van nog een baaltje saaien, die naar Venetië gezonden worden.

Steeds in 1541 verzendt de Hane vijf baaltjes zijde voor Jan's rekening, met de opmerking, dat hij liever andere waar door zijn factor had zien kopen. Jan heeft per wissel 800 ducaat overgemaakt, en heeft vijf baaltjes onderweg naar Verona; hij zendt verder nog wol naar Venetië. In 1542 is sprake van een baal voor zijn rekening, en van een andere baal die hij heeft in compagnie met Augustin Guiselli, koopman van Verona. Hetzelfde jaar verneemt Maarten met ontstemming, dat Jan grote handel op Londen drijft met zijn broer Jacob. Zijn export naar Engeland is van zeer gevarieerde aard, en omvat zowel papier en spiegels als kolen, bezems en karseien. Daarnaast ontwikkelt hij weldra ook een belangrijke handel op Duitsland (Keulen, Frankfurt, Nürnberg, Augsburg) in peper, wol en andere waren, en zendt bij gelegenheid vitriool naar Spanje, en textielwaren naar Amsterdam. Tenslotte werkt hij nog voor rekening van anderen : aldus verkoopt hij Italiaanse wijn voor Bartolomeo Besani (1).

Jan drijft dus ook buiten zijn betrekkingen met de Hane reeds een zeer voorname handel voor eigen rekening. Zijn zaken hebben zich in die paar jaren zo sterk uitgebreid, dat Maarten's wantrouwen snel toeneemt : hoe kan zijn factor die handel drijven, zonder daarvoor geld van de firma te gebruiken ? Bovendien bevallen hem ook niet de stijgende uitgaven voor kleren, maaltijden e.d. — die Maarten immers betaalt. De beschuldiging, geld van de firma achter te houden, wordt door Maarten dan ook weldra geformuleerd, doch Jan logenstraft plechtig : hij heeft nooit een ducaat van de compagnie voor eigen rekening gebruikt, en alleen genoten van het krediet van de belangrijke firma, die hij dient. Zo hij „triumpheert", dan is het met zijn eigen geld, en niet omdat hij, „ghelyck de menige doen", geld van de zaak heeft achtergehouden — wat een eigenaardig licht werpt op de zeden en gebruiken van de 16e eeuwse factor (2).

(1) Memorie. Zoals alle wol, die later door de della Faille wordt verhandeld, gaat het ook hier wel om Engelse wol, bestemd voor Venetië, en niet om Spaanse. C. VERLINDEN, *art. cit.* In 1550 verzendt Jan Engelse wol van Calais naar Antwerpen, blijkbaar bestemd voor Italië (SAA, Certificatieboek 15, f. 100). J. STRIEDER, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, Stuttgart, 1930, p. 184, nr. 284 : Jan laadt waren op een schip voor Engeland (de bestemming blijkt uit de aard der waren) in 1545. Cfr. de vollediger cijfers over Jan's export in hoofdstuk XVII.

(2) Memorie.

De uitbreiding van Jan's zaken gaat intussen haar gang. In 1553 zien we hem verder handel drijven op Spanje (1), en in 1555 certifieert de magistraat van Antwerpen, dat hij voldoende bezit om borg te kunnen staan voor een som van 2400 gulden. Rond hetzelfde tijdstip is hij een van de voornaamste Vlaamse handelaars op Engeland (2).

Volgens de zoons de Hane begint hij tenslotte, van 1557 af, na de dood van Maarten, rechtstreeks de firma te beconcurreren in haar eigen handel (3). Drie dienaars van de de Hane onttrekt hij aan de zaak om ze in zijn eigen dienst te nemen : Vincent Frumaut, die uit Venetië naar de Nederlanden terugkeert en huwt met Jan's schoonzuster, Constantia van der Capelle; Frumaut leent hem zijn naam en ondertekent de brieven. Gillis van den Brughe, die sinds zijn verblijf te Venetië Gillio del Ponte heet en reeds vóór 1557 's nachts in de slaapkamer van Maarten de Hane de „secreten" van de firma ging afschrijven om ze aan Jan te zenden (4); vanaf Juli 1557 wordt del Ponte te Venetië factor van „Vincent Frumaut" (= Jan della Faille, dit om de zoons de Hane geen argwaan te geven); later huwt hij met Jan's zuster Laurinken. Jan Borne tenslotte, die blijkbaar door Jan bij de Hane was in dienst gebracht, en nu door hem als factor naar Verona wordt gestuurd (5).

(1) Een tonnetje cochenille wordt hem uit Spanje gezonden. SAA, Certificatieboek 8, f. 292.

(2) SAA, Certificatieboek 10, f. 194. Certificatie voor Franchoys Verjuys en Jan della Faille. SAA, Engelse Natie IV, taxatielijst van Vlaamse handelaars in Engeland :

— Jacob della Faille als agent van Jan getaxeerd op	100 pond
— Germein Ledant voor Jan Castelein eveneens op	100 pond
— Marten van der Donck voor Hendrik van Onsen op	80 pond
— Peeter Scrys voor Jacques du Prieur op	67 pond
— Winant Terloo voor Jan van Hove op	67 pond
— Cornelis Danckarts voor Bastiaan Danckarts	67 pond
— Gysbrecht Dormael voor Geeraard de Schepper	67 pond
— Hans van der Beemden voor Joos van der Beemden	50 pond
— Lambert de Wolf voor Jan Daman	50 pond
— Gillis van Bontenaken voor Jan Selos	50 pond
— Willem van Roosendaele voor Nicolaas de Vocht	50 pond
— Peeter Panhuys voor Gillis Hooftman	40 pond
— Jenin Gossereau voor Willem Gossereau	6 pond
— Willem Marischal voor Augustin Marischal	6 pond
— Gillis de Husscher voor Simon Le Boucq	5 pond

(3) Deze beschuldigingen uitvoerig in Verbale.

(4) Deze bijzonderheid steunen de zoons de Hane met een citaat uit een brief van del Ponte aan Vincent Frumaut (dus aan Jan della Faille), waarin hij schrijft, zich „in perikel gestelt te hebben om te weten de secreten" van de firma. De zoons della Faille repliceren hierop, dat dergelijke handelwijze eigen is aan veel „lieden en jongers van gheeste oft begryp".

(5) Verbale : Jan heeft „vuyten huyse der zelver de Hane verleydt eenen geheeten Jan de Borne". Jan Borne is door Jan della Faille opgevoed geworden en bezat aanvankelijk geen stuiver (AF, Nevele nr. 4, grootboek Maarten della Faille, f. 47).

PLAAT III.

JACOB DELLA FAILLE DE OUDE (1525-1597).

Door Cornelis de Zeeuw. Brussel, Museum voor Schone Kunsten. Gedateerd 1569. Vormt pendant met het portret van Maria Gameel, Jacob's vrouw, door dezelfde. Voor het wapenschild,cfr. plaat II.

De handel, die Jan nu drijft, is helemaal dezelfde als die welke hij nog steeds voor de Hane doet : karseien, saaien, amelakens, linnen, laken, outrefijnen, wol, cochenille, zijde van Verona enz. Zijn dubbele positie van factor en clandestien mededinger wordt natuurlijk voor de de Hane's noodlottig : hun handel wordt helemaal „geïnterverteerd". Volgens hun latere beschuldigingen stuurt Jan alle waren van goede kwaliteit aan Gillio del Ponte („het vet van den potte ende het fleur van alle coopmanschap"), en zendt de mindere hoedanigheid aan hen, schrijvend dat aan de goeie kwaliteit geen winst te behalen is. Het geld van zijn opdrachtgevers houdt hij achter om er zijn eigen zaken mee te doen (6 à 8000 pond heeft hij voortdurend van hen in handen gehouden zonder het hen over te maken), en dat alles wordt gedekt met uitlatingen als : de zijde is van slechte kwaliteit en verkoopt moeilijk, of : er is geen geld in omloop en de schuldenaars betalen niet, of : te Londen mogen nu geen zijdelakens meer verkocht worden, of : de Nederlandse waren worden duurder, of : de zijde daalt in prijs . . .

Deze beschuldigingen, die geformuleerd worden vanaf 1559, zijn erg genoeg, en verdienen dat we er wat langer bij blijven stilstaan, omdat ze een antwoord kunnen geven op de vraag, of en in hoeverre in de 16e eeuw rijkdom wordt verworven met noeste arbeid en spaarzaamheid, dan wel met stelen en bedriegen. De zoons de Hane hebben namelijk hun aantijgingen zoeken te staven met bewijzen uit de boekhouding van Jan, die hen krachtens vonnis gedeeltelijk is overgelegd geworden; daaruit alleen zou echter niet veel overtuigend materiaal gehaald zijn, indien ze niet een onverwachte bondgenoot hadden gevonden in Jacob, de jongere broer van Jan, die sinds 1562 met hem overhoop lag (zie § 3), en nu bereidwillig aan de de Hane's uittreksels uit zijn eigen boekhouding verleende, ter controle op die van Jan (1).

Daar van de processtukken slechts fragmenten zijn overgebleven — voornamelijk het verbaal van een procureur der de Hane's van 1578 en een memorie van de zoons van Jan van na 1597 — kunnen we ons over vele punten geen oordeel meer vormen. De volgende beschuldigingen lijken echter wel onweerlegbaar.

1) Bij het inschrijven van de te Londen verkochte zijde heeft Jan systematisch de verkoopsom verminderd, m.a.w. systematisch het tegoed van de de Hane's uit hun Londense filiale in zijn eigen voordeel afgeroomd. Dat blijkt uit de vergelijking van de inschrijvingen te Londen door Jacob en te Antwerpen door Jan vanaf 1557 (slechts de boekhouding

(1) Dit en het volgende uit Verbale. Volgens de zoons van Jan was het zelfs Jacob, die de de Hane's opstookte om met het verhaal van de compagnie tussen Jan en Maarten voor de dag te komen (Memorie).

van na die datum werd aan de de Hane's voorgelegd), uitgedrukt in pond sterling (ongeveer 10 % meer waard dan het pond vlaams op dat ogenblik) :

	Journaal Jacob		Journaal Jan		Verschil
	kaarten	pond sterling	kaarten	pond sterling	pond sterling
31-12-1557	854	1877. 3.4	854	1817. 3.4	60.—.–
28- 2-1559	1937	4488.17.5	1937	4288.17.5	200.—.–
30-12-1559	1169	2771.—.–	1169	2671.—.–	100.—.–
6- 5-1561	2385	5725. 5.–	2390	5425. 5.–	310.15.– (1)
	146	549.10.–	146	539.10.–	10.—.–
20- 8-1561	39	147. 8.–	39	140. 5.–	7. 3.–
	378	972. 5.–	378	902. 5.–	70.—.–

2) Andere bewerkingen van Jan hebben eveneens tot doel gehad, de debetzijde van de Londense filiale te verlichten, teneinde het tegoed van de Hane te verminderen, bv. :

a) op 31-7-1557 schrijft hij op debet „viazo de Londra" 1432.6.7 p. sterling, terwijl de overeenkomstige post bij Jacob 1525.4.10 bedraagt, hetzij 92.18.10 meer.

b) op 25-4-1557 schrijft Jacob 276.6.6 sterling in, voor geld dat van Antwerpen naar Londen is overgemaakt, welke som Jan niet op het debet van de viazo de Londra zet.

c) op 14-5-1561 krediteert Jan de Londense filiale voor 420.1.8 p. vl. voor aankoop van wol, die nooit aan de Hane is gezonden.

d) op 28-2-1561 wordt Londen weer gekrediteerd voor 1886.3.9, zogenaamd overgemaakt naar Antwerpen, terwijl Jacob de overeenkomstige post op zijn en Jan's krediet inschrijft „in opdracht van Jan"; in werkelijkheid is er dus geen geld overgemaakt geworden.

e) in de balans van 30-12-1559 staan drie fictieve debiteurposten : Hendrik Verhaghen voor 632.16.– pond groot (blijkens grootboek slechts 32.16.–), Jehanna Le Fer voor 426.2.– (blijkens grootboek slechts 126.2.–), en Jan van Lemens voor 586.6.– (blijkens grootboek nihil), hetzij samen 1486.6.– teveel (2). Daarentegen wordt het debet van de

(1) De 10 pond 15 schelling vormen de verkoopwaarde van de vijf kaarten, die Jan teveel inschrijft.

(2) Deze drie personen zijn blijkens het uittreksel uit de balans zijdekopers.

viazo de Londra met dezelfde som verminderd, zodat de balans klopt, doch de de Hane's, i.p.v. een krediet op hun filiale, drie fictieve kredieten op derden krijgen, die natuurlijk door Jan lang kunnen achtergehouden worden (1).

f) op 28-6-1558 staat in het grootboek op het krediet van de filiale te Londen 3614.18.– pond. In zijn journaal schrijft Jan deze post echter precies twee jaar later in, op 28-6-1560 (hoewel volgens alle beginselen der dubbele boekhouding de data van grootboek en journaal moeten kloppen), zodat hij twee jaar lang heeft kunnen gebruik maken van het debet van de filiale, dat rond die datum 4258.19.7 bedroeg (2).

Al deze manipulaties worden slechts mogelijk, doordat de filiale te Londen helemaal afhangt van die te Antwerpen, en alleen Jan, niet Jacob, rekenschap geeft aan de de Hane's. Zo kan Jan alleen opereren, zonder de medewerking van Jacob nodig te hebben.

3) Bewerkingen van diverse aard :
   - de kas wordt voor aanzienlijke bedragen debiteur gelaten, terwijl Jan blijkens zijn aantekeningen (die echter op de naar Venetië gezonden balansen niet voorkomen) het geld investeert in linnen en amelakens, zo op 31-7-1557 voor 525 pond, op 31-8-1559 voor 1300 pond.
   - op debet van lijnwaad komt 6621.2.9 pond, waarvan het linnen nooit aan de Hane is gezonden, doch blijkbaar door Jan zelf verhandeld.
   - blijkens de balans is er te Antwerpen zijde verkocht voor 2397.14.2 pond (24-12-1557), terwijl in de naar Venetië gezonden kopie slechts 2000 pond staat.
   - op 9-12-1556 schrijft Jan in, aan zijn schoonmoeder Anna de Hane, dochter van Maarten, 400 pond uitgekeerd te hebben — doch Anna verklaart, die nooit ontvangen te hebben, en Jan kan geen kwijtschrift voorleggen.

Tenslotte blijkt uit de boeken, dat het tegoed van de Hane in 1557, dat Jan hen ingevolge vonnis van de Raad van Brabant van 1566 moet

---

Hendrik Verhaghen koopt van 4-11-1558 tot 16-12-1559 368 kaarten zijde, Jan van Lemens, van 5-7 tot 23-10-1559 295 kaarten, en Jehanna Le Fer van 18-8 tot 30-12-1559 182 kaarten.

(1) De vervalsing van de balans werd door Jan della Faille aangetekend op een briefje, dat hij in zijn journaal spelde : „de copie van dies bilanso staet al wel, salvo ic hebbe gecresseert op 3 partyen de debytor ende meer gestelt dander behoirt te stane ... Ende daertegen hebbe ick zoe vele min gesedt in debito del viazo de Londra ... ende aldus compt al juste". Verbale.

(2) Dit verschil van twee jaar bij de inschrijving „gheeft een seer quade ooghe ... dwelck een wonderlycke misterie inne heeft". Verbale.

uitbetalen, in feite veel meer bedroeg dan hij betaald heeft, en namelijk 4747.17.11 i.p.v. 3400 pond.

4) Eindelijk staat wel vast, dat Jan op frauduleuze wijze zijn kapitaal in de firma heeft verminderd, zodra hij had gehoord van een zwaar bankroet dat de Hane in Italië trof. Wat hij aan geld bij de Hane had, stond immers op winst en verlies, en door deze in 1560 voorgevallen katastrofe zou ook zijn kapitaal in het gedrang zijn gekomen. Ziehier de toedracht van de zaak.

Jan had reeds sinds 1542 gehandeld met Augustin Guiselli, een Veronees zijdekoopman, en hem aan de Hane aanbevolen. Deze begonnen nu grote hoeveelheden zijde van hem te kopen, en pasten hierbij een klassieke methode toe : ze verstrekten hem belangrijke voorschotten, om de zijde aan lagere prijs te krijgen. In 1560 beliepen die voorschotten de reusachtige som van 34.166 ducaten. Daargelaten, of Jan nu al of niet gewaarschuwd had, Guiselli niet al te veel krediet te geven (zoals zijn zonen later beweerden), in elk geval ging de man failliet op 7 Juni 1560. Nu had Jan op 4 Juni ingeschreven in de particuliere boeken die hij met de Hane hield (en die door de zoons de Hane voor „gefabriceerd" werden doodgeverfd), dat hij 4000 ducaat, de helft van zijn kapitaal, uit de firma trok om er voor eigen rekening handel mee te drijven op Spanje. In zijn journaal (waar antidatering zonder rasuur onmogelijk is), bleek hij dat echter slechts te hebben ingeschreven op 28 Juni, d.w.z. nadat het bericht van Guiselli's bankroet te Antwerpen was gekomen (de post zette normaal 17 dagen). Wel nam hij de voorzorg, bij de journaalpost te schrijven dat hij het geld in feite reeds had uitgetrokken op 4 Juni, en meldde aan de Hane, van het bankroet gehoord te hebben op 29 Juni (dus na de inschrijving in het journaal). Om de verwarring in de data compleet te maken, schreef hij toen de partij in zijn grootboek in op 19 Juni, en de kasbewerking in zijn journaal pas op 6 September.

Hier ligt het geknoei er wel vingerdik op. Weinig verandert er aan de zaak, wanneer de zoons van Jan met een brief van hun vader van 1 Juni komen aandragen, waaruit blijkt dat hij reeds toen van plan was, zijn kapitaal uit de firma te trekken, want gedaan heeft hij het evident pas na van Guiselli's failliet te hebben gehoord (1).

Definitief breekt Jan met de Hane twee jaar later, in 1562, wanneer hij de rest van zijn kapitaal uit de zaak trekt : 4022.4 ducaat, nota bene zonder dienaangaande hun akkoord te vragen, en zichzelf krediterend voor een extra 450 pond als provisie voor zijn arbeid van de laatste twee

(1) In elk geval had de inschrijving in de boekhouding met de Hane, in het journaal en in het grootboek op dezelfde datum moeten gebeuren. De kasbewerking kon dan gerust achteraf plaats hebben.

jaar en vier maand, terwijl hij als deelgenoot in de firma natuurlijk geen recht op provisie had (1).

We gaan niet verder in op tal van andere beschuldigingen, waar bedrog van Jan minder zeker is; vermelden we echter nog de „groote neerstigheid" die hij heeft aan de dag gelegd in het maken van bijzondere aantekeningen in zijn journaal en het merken van posten met enkele, dubbele, driedubbele en vierdubbele kruisjes „in groote menichte", en tenslotte de zeer talrijke rasuren, die de de Hane's in zijn boeken aanstippen : meer dan twintig gevallen worden gespecifieerd — veranderde data, veranderde bedragen, veranderde namen — terwijl theoretisch in koopmansboeken niets mag uitgeveegd worden, op straf, ze hun bewijskracht in rechte te doen verliezen (2).

Na dit alles kan het besluit o.i. moeilijk anders luiden, dan dat Jan della Faille het niet zeer nauw heeft genomen met het onderscheid tussen zijn eigen geld en dat van zijn opdrachtgevers, en dat zijn fortuin althans voor een groot deel van onzuivere oorsprong is.

Voor de Raad van Brabant hebben de zoons de Hane slechts zeer gedeeltelijk gelijk gehaald, wanneer Jan in 1566-67 wordt veroordeeld tot teruggave van het geld dat hij van hen nog in handen heeft (3). De verdere procedures, die tot het einde van de eeuw aansleepten, zijn voor hen zonder resultaat gebleven. Het dunkt ons, dat zij bij Clio aanspraak kunnen maken op gunstiger vonnis.

Het voorbeeld van Jan della Faille is bijzonder leerrijk, omdat het toont, hoe het voor ondernemende en weinig scrupuleuze factors in die tijd mogelijk is, hun eigen fortuin op te bouwen buiten hun patroon om en tegen hem in. We staan hier voor een verschijnsel, dat nog typisch 16e eeuws is, typisch namelijk voor een periode waarin de verhouding patroon-factor nog in de eerste plaats een kwestie van vertrouwen is. Eerst later zullen deze betrekkingen (zoals de handel in het algemeen) meer geobjectiveerd worden en het persoonlijke element een mindere rol gaan spelen. In de 16e eeuw is echter de patroon evenzeer aangewezen op de persoonlijke eerlijkheid van zijn factor als omgekeerd (4).

(1) Volgens de Hane zou van zijn kapitaal zijn aandeel in het bankroet van Guiselli moeten afgetrokken worden.

(2) Verkeerd ingeschreven posten moeten door nieuwe posten geannuleerd worden, ofwel integraal worden doorstreept. In het journaal van Jan van 1574-1578 komen inderdaad geen rasuren voor, evenmin als in dat van Maarten. Cfr. J. YMPYN, *Nieuwe Instructie*, Antwerpen, 1543, kapittel 13.

(3) Rijksarchief Brussel, Raad van Brabant 631, ff. 375, 401; 632, nrs. 31, 53; 633, nrs. 140, 141, 175; 634, nr. 122. Een door de Raad aangesteld commissaris werd op kosten van partijen naar Venetië gezonden om inzage te nemen van de boeken der de Hane's (die deze natuurlijk niet konden missen).

(4) Cfr. hoofdstuk X.

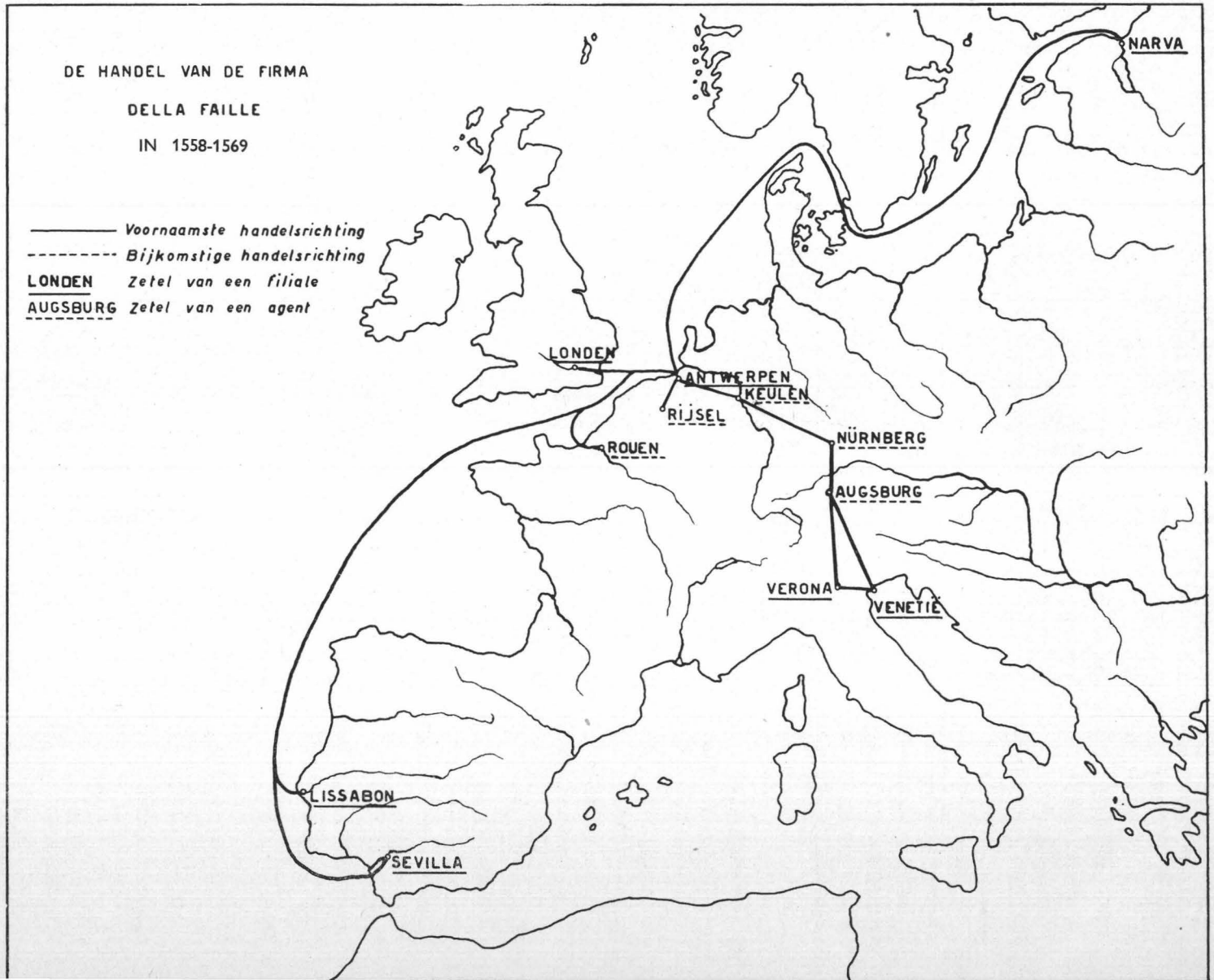
DE HANDEL VAN DE FIRMA
DELLA FAILLE
IN 1558-1569
Voornaamste handelsrichting
Bijkomstige handelsrichting
LONDEN Zetel van een filiale
AUGSBURG Zetel van een agent
NARVA
LONDEN
ANTWERPEN
KEULEN
RIJSEL
ROUEN
NÜRNBERG
AUGSBURG
VERONA
VENETIË
LISSABON
SEVILLA

PLAAT IV

§ 3. — JAN'S EIGEN HANDEL VAN 1558 TOT 1573 (zie plaat IV, p. 22).

Zoals gezegd, heeft Jan zijn eigen zaken, die in de jaren veertig nog bescheiden zijn, in de jaren vijftig zeer belangrijk uitgebreid. Hij doet dat tot 1566 in samenwerking met zijn broer Jacob, zonder dat echter van een werkelijke compagnie kan gesproken worden; er schijnt geen contract gemaakt te zijn, alleen van een mondelinge overeenkomst is sprake (1). Hoe deze onderneming werkt, zien we alleen enigszins voor de jaren na 1558; dan is de structuur van de zaak de volgende (2) :

Jan en Jacob, respectievelijk te Antwerpen en te Londen residerend, zijn gelijkgerechtigde leiders, die elk dezelfde kapitaalsom, 11.500 pond, hebben ingelegd. Robrecht van Eeckeren is factor te Sevilla, met recht op een derde van de daar gemaakte winst, en ingelegd kapitaal van 4096.1.3 pond. De andere vertegenwoordigers zijn gesalarieerden, nl. : 1) Gillio del Ponte te Venetië; behalve zijn salaris, geniet hij winst op een klein kapitaal (een paar honderd pond) dat hij in de onderneming heeft belegd; 2) Jan Borne te Verona; 3) Pieter Samyn en Hans van den Brughe (waarschijnlijk een familielid van Gillio del Ponte) te Londen; 4) Pieter de Molin te Sevilla; 5) Nicolaas Anteunis de jonge, waarschijnlijk ook te Sevilla.

Verder hebben enkele personen geld in de firma belegd, zonder blijkbaar actief op te treden : Vincent Frumaut en Jan Narot, schoonbroers van Jan; Laurinken della Faille, zijn zuster; haar zoon, Gaspar Losschaert; Anna de Hane, Jan's schoonmoeder (3).

Onder de verhandelde waren komt o.a. cochenille uit Spanje (4), terwijl Brugse fusteinen en linnen, o.a. uit Rouen, daarheen wordt gezonden. Verder, voor de handel op Italië, lakens, outrefins, wol, linnen,

---

(1) AF, bundel 9, verklaring van Robrecht van Eeckeren (1566).

(2) AF, bundel 10. Afschriften van 1601 uit een register van Jan della Faille. Afrekening van 28-2-1562.

(3) Laurinken was eerst gehuwd met Gaspar Losschaert, waarvan ze een gelijknamige zoon had; daarna huwde ze met Gillio del Ponte. In 1574-1578 worden beiden door Jan della Faille onderhouden : zowat om de drie maand zendt Jan aan del Ponte 25 pond naar Gent „per suo spender", en geeft hem bovendien af en toe gratificaties, die buiten verhouding staan tot zijn diensten (hij leidt in die jaren de linnenkoop en -bewerking te Gent) : 225 pond in deze periode alleen. J, ff. 60, 114, 118, 224, 263. 31-12-1575 : „L. 100 de grossi atribuitoli per resto de ogni beneficio et servicio habuto da lui del tempo pasato fin quisto giorno dacordo con lui".

(4) In 1553 wordt een dienaar van Jan vermeld : Peter Teboldt (Thibaut ?). R. EHRENBERG, „Zur Geschichte der hamburger Handlung im 16. Jahrhundert". *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte*, VIII, 1889, p. 156. Op 25-10-1557 blijken vier tonnetjes cochenille in Zeeland verloren te zijn gegaan. SAA, Certificatieboek 12, f. 260. Op 1-3-1559 is een pak met 50 fusteinen van Brugge, geladen te Arnemuiden voor San Lucar, bij Margate verloren geraakt. SAA, Certificatieboek 14, f. 175.

amelakens, saaien, karseien, en, in omgekeerde richting, zijde van Verona.

Iets meer blijkt over de resultaten van deze handel. Van 30-9-1558 tot 28-2-1561, hetzij in drie jaar en vijf maanden, is met het kapitaal van ongeveer 29·145 pond een winst verwezenlijkt van 29·263.16.10 pond; de inzet is dus verdubbeld, de winst bedraagt 100 %. Dit bijna ongelooflijke cijfer spreekt voor zichzelf. Het zwaartepunt van de handel ligt blijkbaar te Sevilla, want daar is bijna de helft van de winst (14·041.19.9) verwezenlijkt. Linnen en amelakens hebben 7206 pond winst opgeleverd, zijde van Verona 3046 (1).

Na 1562 wordt de gemeenschappelijke handel voortgezet, met vergroot kapitaal : de broers leggen nu elk 22.000 pond in, van Eeckeren 8776.14.10, en Anna de Hane 1248.15.1. Het totale kapitaal bedraagt dus 54·025.9.11 pond. Bovendien worden de zaken uitgebreid tot Lissabon en Narva. Op de eerste plaats is de factor Andries Baston, van Kuurne bij Kortrijk, terwijl naar Narva Adriaan van Aferden, afkomstig van Deventer, wordt gezonden (2). Sinds 1563 is te Londen als kassier een jongeman van 's Hertogenbosch in dienst, Herman Pottey, geëngageerd voor vier jaar voor de kost en 12 pond per jaar (3).

De activiteit van de zaak is ons voor deze jaren evenmin goed bekend. Wel vernemen we, dat een lading van 406 hanegas tarwe, van Sevilla naar de Nederlanden gezonden, door storm te Lissabon belandt en daar verkocht wordt. Verder wordt gehandeld in cochenille, parels, ruwe diamanten

(1) AF, bundel 10. Afschriften van 1601. De winst wordt als volgt verdeeld: aan Jan en Jacob elk 10.500 pond, aan Robrecht van Eeckeren een derde van de winst te Sevilla : 4680.13.7. Aan de gesalarieerden :

— Gillio del Ponte, winst op kapitaal en salaris	557.13.9
— Pieter Samyn, salaris en gift	104.19.6
— Jan Borne, salaris en gift	120.—.–
— Hans van den Brughe, salaris en gift	80.—.–
— Adriaan van Aferden, winst op linnen van Rouen	33. 6.8
— Nicolaas Anteunis, salaris en gift	66.13.4
Aan de geldschieters :	
— Vincent Frumaut, winst en meest gift	800.—.–
— Laurinken della Faille, winst	300.—.–
— Gaspar Losschaert, winst	204.19.7
— Anna de Hane, winst en gift	500.—.–
— Jan Narot, winst en gift	162.10.5
Tenslotte geschenken aan :	
— de kinderen van Jan's schoonzuster, Maria van der Capelle	128.—.–
— diverse „goede vrienden"	525.—.–

Cfr. ook Verbale.

(2) AF, bundel 9, uittreksel uit akkoord tussen Jan en Jacob (2-11-1566), en akkoord van 10-2-1570. Bundel 10, afschriften van 1601. J, f. 60. SAA, Schepenregisters 341, f. 487.

(3) Zie bijlage XVIII.

en goudlaken (1). In 1565, wanneer de handel op Narva wordt begonnen, omvat de zending waren, verdeeld over drie schepen : 23 manden en 513 stuks brasilhout, 297 stukken lood, 69 vaten aluin, 8 pakken wol- en zijdelaken, 12 tonnen blik en een kist suiker. Met de expeditie vertrekken de factor Adriaan van Aferden, en Jan's zoon Karel. Onder de waren die in omgekeerde richting gaan, zijn er o.a. 43 vaten roet en 12 pakken bokke- en andere huiden (2). Verder wordt te Narva nog gehandeld in linnen en katoen enerzijds, vlas, was en talk anderzijds (3). Ongetwijfeld is ook nu echter de basis van de zaken de textielhandel gebleven op Sevilla en Venetië-Verona. Met name komen frisetten voor.

Jan schat zijn deel in de jaarlijkse winst te Venetië op 550 pond, te Sevilla op 748 pond. Daar de winst te Sevilla in drie is gedeeld en die te Venetië slechts in twee, blijkt hieruit het grotere belang van de handel op Spanje (4). Dit belang is ook enigszins af te lezen uit de zeeverzekeringen, die beide broers in 1563 afsluiten te Antwerpen bij de bekende Juan Henriquez (5) :

10-4 : 200 pond op el Lebrel, van San Lucar tot Antwerpen, à 7 1/4 %;
16-6 : 58 1/3 pond op la Maria, van Sevilla tot Antwerpen, à 7 1/4 %;
13-8 : 300 pond op l'Olifante, la Fortuna en la Fontaina, van Cadix tot Antwerpen, à 6 1/4 %;
16-9 : 200 pond op el Olifante, van Sevilla tot Antwerpen, à 6 1/4 %.

(1) AF, bundel 9, akkoord van 10-2-1570. SAA, Certificatieboek 19, f. 513. Daar een graanzending uit Spanje tot de grote zeldzaamheden behoort (Spanje was bijna steeds een graan-importerend land) kan deze zending gedateerd worden van 1565-1566, jaar van uitzonderlijke duurte in de Nederlanden en van goede oogst in Andalusië. Cfr. het plan van Filips II en Hieronimo de Curiel om in dat jaar voor rekening van de regering Spaans graan naar de Nederlanden te voeren. J. A. GORIS, *Etude sur les colonies marchandes méridionales à Anvers de* 1488 *à* 1567. Leuven, 1925, pp. 245-247 (verkeerdelijk gedateerd van 1562). E. KUTTNER, *Het hongerjaar* 1566. Amsterdam, 1949, pp. 223-225.

(2) SAA, Certificatieboek 23, ff. 49 en 112. Voor de Narva-handel, cfr. de studie van P. JEANNIN, „L'économie française du XVIe siècle et le marché russe". *Annales — Economies, sociétés, civilisations*, 9, 1954, pp. 23-43.

(3) Rekwest van Jan della Faille en verschillende andere Antwerpse, Hollandse en Zeeuwse kooplui aan Margaretha van Parma om haar tussenkomst te bekomen tot vrijlating van hun agenten, waren en schepen, die in Maart 1567 naar de Oostzee voeren en in Augustus op de terugreis door Poolse vrijbuiters werden opgebracht. R. HÄPKE, *Niederländische Akten und Urkunden*, II, nrs. 543-544. Adriaan van Aferden overlijdt op 13-6-1571 „in de Nerve", een gelijknamige natuurlijke zoon en bezit ter waarde van 1600 pond achterlatend, de helft ter plaatse, de helft te Antwerpen. Zijn bezit te Narva wordt in bewaring genomen door Hans Denys, Wouter van Hulsten, Rutgeert Laureysen en Hans Gailaert. SAA, Schepenregisters 341, f. 487. J, ff. 60, 69, 120.

(4) AF, bundel 10, afschriften van 1601. SAA, Certificatieboek 19, f. 422.

(5) SAA, Insolvente Boedelskamer 1480, f. 181 en 1481, f. 125.

De verhouding tussen Jan en Jacob vlot in deze periode veel minder. Robrecht van Eeckeren is in 1562 met Jan's oudste dochter, Anna, gehuwd, en is nu helemaal aan Jan gebonden, zonder aan Jacob rekenschap verschuldigd te zijn. Omgekeerd schijnt Baston vooral als factor van Jacob op te treden (1). In 1564 tracht Jan, achter de rug van zijn broer, Herman Pottey er toe te bewegen, voortaan hem alleen te dienen; gunstige voorwaarden en een goed huwelijk worden hem voorgespiegeld; even later komt Jacob bij Pottey met eenzelfde verzoek voor de dag (2).

Ten laatste in 1565 komt het tot processen tussen beide broers, terwijl Jacob bovendien ook processen inspant tegen Robrecht van Eeckeren, tegen Jan's zoons Maarten en Jan, en tegen Maarten afzonderlijk. Andries Baston valt op zijn beurt Robrecht van Eeckeren aan en diens plaatsvervanger te Sevilla, Pieter de Molin. Jacob beweert o.a., dat Jan en van Eeckeren hem een deel van de winst te Sevilla onthouden, en dat er in werkelijkheid tot 1566 meer dan 100.000 ducaat (33.333 pond) is gewonnen.

De twist ontaardt weldra helemaal, zowel te Antwerpen, waar Jacob door toedoen van zijn broer in de gevangenis wordt geworpen, als te Sevilla, waar Baston uit Lissabon overkomt; hij doet er de boeken van van Eeckeren en de Molin sekwestreren, komt midden in de nacht, vergezeld van een alguazil en politiedienaars, bij van Eeckeren aankloppen, laat, op diens weigering om open te doen, de deur inbeuken, en Robrecht opsluiten in de gevangenis, waar de pest heerst en de gevangenen op de grond liggen te sterven (3).

Pas op 10 Februari 1570 wordt tenslotte een definitief akkoord bereikt voor de stadsraad te Antwerpen (4). Daarbij worden aan Jacob toegewezen de filialen van Londen en Lissabon, blijkens het laatste saldo ter waarde van respectievelijk 12.261 en 3.125 pond. Bovendien worden hem door Jan diverse partijen uitbetaald, zodat Jacob in totaal 24.000 pond krijgt toegewezen. Daarenboven moet Jan hem nog ongeveer 700 pond meer vergoeden, en tenslotte hem 5.000 gulden betalen voor zijn aandeel in de winst te Sevilla, mits daarvan wordt afgetrokken de opbrengst van de lading tarwe, die Baston te Lissabon heeft achtergehouden. De rest van de handel, met uitzondering van de filiale te Verona, blijft voor Jan, dus in de eerste plaats de filialen te Venetië en te Sevilla. Over de filiale van Verona werd nooit een akkoord bereikt (5). Voortaan zullen beide broers elk voor zichzelf optreden, ten dele als concurrenten.

---

(1) AF, bundel 9, verklaring van Robrecht van Eeckeren.

(2) Zie bijlage XVIII. Van 1566 af wordt Herman Pottey Jan's factor te Londen; Pieter Samyn gaat in dienst van Jacob over.

(3) AF, bundel 9, verklaring van Robrecht van Eeckeren, en akkoord van 1570.

(4) AF, bundel 9, akkoord van 1570.

(5) In het akkoord van 1570 wordt uitdrukkelijk bepaald, dat beide partijen

Over de verdere handel van Jacob kan men zich een idee vormen door de staat van goed, opgemaakt na zijn overlijden (1597) (1). Hoewel hierin uiteraard alleen de toestand van de laatste jaren is weerspiegeld, mag men aannemen dat de structuur van Jacob's handel sedert de breuk met Jan grotendeels onveranderd is gebleven.

Zijn handel herinnert in 1597 inderdaad zeer sterk aan de gezamenlijke handel der beide broers vóór 1569; terwijl Jan nadien vrijwel dadelijk zijn handel op Spanje en Portugal heeft laten varen om zich te concentreren op de lijn Engeland-Antwerpen-Italië, heeft Jacob integendeel de handel op het Iberisch schiereiland steeds behouden als essentieel element, naast de handel op Engeland en Italië, waar zijn optreden veel analogie vertoont met dat van Jan.

Zo zien we Jacob eigen vertegenwoordigingen onderhouden, enerzijds te Venetië (Anton van Neste) (2) en te Londen (Pieter Samyn) (3), doch anderzijds ook te Lissabon (Pauwel de Ruyter) (4) en Sevilla (Hendrik Hoons) (5); zijn handel in deze laatste richtingen heeft hij zelfs nog uitgebreid, want Vlaamse kooplui werken voor hem op Gran Canaria (Cornelis Manacker) en op Palma (Francisco Adriaensen). Verder wordt hij nog door zelfstandige kooplui vertegenwoordigd te Verona (Augustin Bellagio), Keulen (Nicolaes de Groote) en Hamburg (Andries Baston, dan Hans Berwins, een aangetrouwde neef). Binnen de Nederlanden bestaan verbindingen met Rijsel (Michiel Provay), Dordrecht (Hans

„op hun geheel blijven" wat betreft de voyage van Verona. Bij de dood van Jan blijkt, dat de partij winst en verlies van de filiale (1565) nooit tussen beide broers is geliquideerd geworden. Inventaris, f. 211. J, f. 290. Bij de dood van Jacob blijken de processen tegen Jan hem in totaal 4891.11.2 pond gekost te hebben — vier jaarwedden van een lid van de Staatsraad. SAA, Weesmeesterskamer 216. Pas na de dood van Jan (1582) verzoende Jacob zich met diens kinderen, hoewel de betrekkingen nooit erg hartelijk werden.

(1) SAA, Weesmeesterskamer 216, ff. 1-258. De staat van goed werd opgemaakt op bevel van de Weesmeesters door Alexander van der Goes, echtgenoot van Jacob's dochter Maria, en door zijn toen nog ongehuwde dochter Constantia, als momboren van hun minderjarige neefjes Jan Jacques en Jan Baptist Hertsen, zonen van de reeds overleden dochter Jacobina.

(2) Anton van Neste gaat blijkbaar in Jacob's dienst over in 1577, wanneer hij ophoudt, factor van Jan te zijn. Te Venetië worden ook zaken gedaan voor Jacob door Hendrik van Eede, later door Jan de Cordes en Jacques de Castere. De jonge Jacques Lhermite, zoon van Jacob's natuurlijke dochter Angela, wordt naar Venetië gezonden bij van Neste.

(3) Pieter Samyn is per saldo 1871.7.7 pond schuldig; bovendien belopen de „desperaete schulden" te Londen 1312.9.2 pond.

(4) Te Lissabon werkten voor Jacob vroeger Guilliam Pauwels en Symon de Cordes, die daar echter beiden failliet gaan. Ook Otto Vogel treedt op voor Jacob.

(5) Deze wordt bijgestaan door Hans Lhermite, broer van Jacques voornoemd (nota 2) en door Hans della Faille, zoon van Jacob's neef Rogier.

Gameel), Middelburg (Wouter van der Poort) en Amsterdam (Melchior van Eindhoven).

De aard van de handel op al die verschillende plaatsen vertoont dan ook trekken, die enerzijds helemaal overeenstemmen met de handel van Jan, anderzijds er sterk van afwijken.

De handel op Venetië bv. omvat vooral karseien, engels laken, fijn linnen, bouratten en ook tapijten van Oudenaarde (1); uit Verona komen balen fijne zijde en floretzijde, die daar zijn ingekocht met uit Venetië overgemaakt geld (2); die zijde wordt verkocht te Antwerpen en te Londen. Met de handel van Jan klopt ook een zending van 10 last oosterse asse over Amsterdam naar Gent en Kortrijk.

Daarnaast krijgen we dan de „iberische" handel: naar Sevilla gaan Kortrijkse amelakens en servetten, messen, maalsloten, gekleurde lakens, lijnwaad, riembeslag (3); naar Lissabon riembeslag en pijpenhout; naar de Kanarische eilanden pijpenhout en geschilderde doeken; waarschijnlijk eveneens voor deze richting bestemd zijn de fusteinen en glazen knopen, die bij Jacob's dood nog te Antwerpen en Middelburg liggen. In omgekeerde richting komen suiker, wijn, indigo, zeep en realen (4).

Signaleren we tenslotte nog sommige operaties, die Jacob uitvoert in compagnie met of voor rekening van zijn factor, Andries Baston, en voor rekening van Anton van Neste : zendingen van gezouten huiden uit Hamburg, van papier, groene amandelen en zeep uit Venetië naar Antwerpen, van rogge uit Hamburg naar Amsterdam (5).

* * *

(1) In 1597 staat te Venetië een enkele schuldenaar, Jan de Michaeli, voor niet minder dan 2788.12.7 pond in het krijt. De laatste warenverzending naar Venetië beloopt 4899.2.3 pond, waaronder Engelse lakens voor 1799.12.11 en karseien voor 558.5.3. De laatste verkoop van van Neste omvat 81 witte en 10 noordse karseien, 48 lakens, 73 1/2 stuk cambric en 32 tapijten van Oudenaarde. Hij heeft dan nog 36 lakens, 83 witte en 22 noordse karseien en 11 stuk cambric over.

(2) Van 14-7-1595 tot 27-1-1597 maakt van Neste 4265.12 ducaat over naar Verona. In 1597 heeft Aug. Bellagio voor zijn inkopen nog 1183.7.4 pond te goed, benevens de waarde van de laatste drie balen zijde die hij verzond.

(3) De laatste zending amelakens en servetten beloopt 326.17.6 pond. Te Sevilla schieten 19 dozijnen en 10 stuks kussenbladeren over, 19 stuks linnen, benevens verpakkingsmateriaal. Te Antwerpen bevinden zich, waarschijnlijk voor verzending naar Sevilla, nog 30 pakken riembeslag en 320 dozijn maalsloten, passers en spanders. Riembeslag is het metalen bekleedsel voor het uiteinde van roeispanen. De failliet gestorven Manuel Henriquez is 537.8.3 pond schuldig.

(4) De kwade schulden te Lissabon belopen 700.4.8 pond. 1250 „grootkens" glazen knoppen bevinden zich te Antwerpen. 49 Dendermondse fusteinen worden uit Kortrijk naar Antwerpen gezonden. Otto Vogel zendt uit Lissabon 500 realen, a 11 1/4 groot stuk, naar Middelburg. Pijpenhout dient voor het maken van pijpen (= tonnen).

(5) De zending gezouten huiden gebeurt half in compagnie met Andries Baston;

Keren we nu terug tot de handel van Jan. Over de ontwikkeling van 1570 tot 1573 hebben we nagenoeg geen enkele aanduiding. Wel mogen we als zeker aannemen, dat in deze jaren reeds zijn handel op Spanje grootstendeels kwam te vervallen (de grotere gevaren op zee en de sluiting van de Schelde zullen daar toe bijgedragen hebben) en dat de handel op Lissabon en Narva eveneens stokte; met Lissabon had immers vooral Jacob contact gehad, en na de dood van van Aferden (1571) vernemen we niets meer over Oostzee-handel (1). Jan's activiteit beperkt zich dus waarschijnlijk reeds nu tot de handel, die we vanaf 1574 leren kennen : Engelse karseien, Nederlands linnen en zijde van Verona als basis-elementen, en filialen te Londen, Verona, Venetië en (vermoedelijk vanaf omstreeks 1570) Hamburg.

Over één operatie zijn we echter voor deze periode beter ingelicht. In December 1568-Januari 1569 werd de handel tussen de Nederlanden en Engeland onderbroken door wederzijdse represaille-maatregelen, veroorzaakt door het Engelse embargo op Spaanse schepen met geld voor Alva (2). Jan's bezit, in Engeland aangeslagen, bedraagt 3398.9.4 pond vlaams, dat van Jacob 1620.3.–, op een totaal bezit van Vlaamse kooplui van ongeveer 39.000 pond, wat hun eminente plaats in de handel op Engeland onderstreept (3). Met drie andere kooplui wordt Jan's zoon, Jan de Jonge, trouwens in 1570 door de Vlaamse en Spaanse kooplui aangesteld tot commissaris voor het inventariëren van Spaans-Nederlands bezit te Dartmouth, Southampton en Plymouth (4). Jan de Oude heeft bovendien een belangrijk aandeel in een partij Engelse wol, die door verschillende kooplui van de Engelse stapel te Brugge was gekocht, en die door Alva wordt aangeslagen. De kopers werden verplicht, de waarde

---

deze neemt ook deel in een zending pijpenhout en masten van Nilos (Göteborg) naar Palma en Lissabon; een deel ervan vergaat onderweg. De zaak laat een passief van 1862.2.2 voor Baston, doch daar deze intussen insolvent is geworden, blijft het een „desperaete schuld". Baston zien we in 1585 in compagnie met Jacob voor handel op de Kanarische eilanden. F. DONNET, „Les Anversois aux Canaries". *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, XX, 1896, p. 361.

(1) Om van Aferden's bezit te recupereren, stuurt Jan een gevolmachtigde naar Narva, doch van handel is daar verder geen sprake meer. SAA, Schepenregisters 341, f. 487.

(2) Cfr. dienaangaande O. DE SMEDT, *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16e eeuw*. Antwerpen, 1950, I, p. 389.

(3) Lijst van te Londen aangeslagen bezittingen van Nederlanders, 1570. Rijksarchief Brussel, Etat et Audience, 402, f. 24.

(4) Rijksarchief Brussel, Etat et Audience, 402, ff. 168, 196, 208. De drie andere „commissioners" zijn Hendrik van Diepenbeke, Francisco de Ruescas en Juan de Calvete. De lijst van aangeslagen goederen werd opgemaakt door Hans Comperes, dienaar van de della Faille. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, VII, p. 87.

ervan te vergoeden, vooraleer ze over de wol konden beschikken. De totale waarde van deze partij is 16·326.9.7 pond vlaams, verdeeld als volgt :

— 6264.11. 4 van Geeraard de Schepper
— 4698.16. – van Jan Selos
— 3488. –. 6 van Jan della Faille (waarvan 392 pond van zijn Venetiaanse vriend Alvise Cotsini)
— 727.11.10 van Gillis Hooftman en Pieter Panhuys
— 603.13.10 van Johan Kaib (voor de Christels van Augsburg)
— 399.12. 6 van Daniel, Christoffel en Sigmund Hoochstetter
— 77.10. 8 van Guilliam Cosin van Brugge
— 66.12.10 van Passchier van Heede van Brugge (1).

Jarenlang spanden de kooplui zich in om terugbetaling te bekomen; de moeilijkheden lagen zowel te Brussel als te Londen, want de Spaanse regering wilde de eventuele terugbetaling laten gebeuren door de Engelsen, die immers aanzienlijk meer Spaans-Nederlands bezit hadden aangeslagen dan ze er zelf hadden verbeurd. Met milde hand werden de wagens gesmeerd, in verhouding tot het reusachtige betrokken kapitaal. Jan della Faille reisde speciaal naar Londen, in naam van alle betrokkenen, om de Nederlandse onderhandelaars, de heer van Zwevegem en Jan van Boysschot, met raad en daad bij te staan.

De reis van Boysschot zelf, met een gezelschap van vier personen, naar Engeland, zijn verblijf van acht maanden te Londen, alles gebeurde op kosten en in het huis van Jan della Faille, in naam van alle benadeligde kooplui, tot de betaling toe van de „sonadori", die in de „ostaria" te Calais het verblijf van het gezelschap moesten verlustigen. De Engelse ambassadeur te Brussel en de Spaanse ambassadeur te Londen werden elk op een banket uitgenodigd, en volgende giften dienden om het „favoor" van invloedrijke personen te bekomen :

— aan procureur Ambrosius Govaerts te Brussel . . . . . 50 pond
— aan doctor Joan de Rana te Brussel . . . 50 pond
— aan commies Oyenbrugge te Brussel . . . 100 pond
— aan commies Reingoud te Brussel . . . . 100 pond
— aan secretaris Berty te Brussel . . . . . 100 pond
— aan raadslid Assonleville te Brussel . . . . 100 pond
— aan doctor Wilson te Londen . . . . . 100 pond sterling

(1) Rijksarchief Brussel, Etat et Audience, 401, f. 71. J, ff. 121, 126. Er is in Jan's journaal in 1578 nog sprake van een partij van 4 quartelen cochenille en 16 zak wol die „pasato 10 ani" in Engeland verloren ging. Ze vormde de helft van de waren van een „compagnia de Londra", waarin Robrecht van Eeckeren en Jan elk een vierde hadden. In 1578 werd hiervan een som van 81.5.5 pond gerecupereerd, waarna het verlies voor van Eeckeren en Jan samen nog 56.2.4 beliep. J, ff. 262, 278, 295.

— aan doctor Lewis te Londen . . . . . 100 pond sterling
— aan doctor Aubray te Londen . . . . . 100 pond sterling
— aan de heer van Zwevegem . . . . . 333 1/3 pond
— aan Jan van Boysschot . . . . . 833 1/3 pond

Eindelijk werd aan Jan's factor te Londen, Herman Pottey, 2 % op de gerecupereerde som toegekend voor al de gedane moeite (272 pond sterling). De inspanningen werden tenslotte beloond, toen op 21-8-1574 bij het akkoord van Bristol werd bepaald, dat de Merchants Adventurers aan Jan della Faille te Londen de volle waarde in pond sterling zouden uitbetalen (13.600 pond sterling). De ganse som werd door de Londense filiale van de firma naar Antwerpen geremitteerd om onder de verschillende betrokkenen verdeeld te worden. Niet minder dan 15 % van het bedrag was echter in kosten vergaan (1).

* * *

Samenvattend kan men zeggen, dat Jan della Faille zijn fortuin heeft opgebouwd tussen 1540 en 1570, enerzijds door navolging van de handel der de Hane's (Engeland-Antwerpen-Italië), anderzijds door een ondernemende eigen handel (Antwerpen-Spanje, met vertakkingen naar Lissabon en Narva). Deze dubbele activiteit heeft ook twee verschillende uitzichten : de handel op het model der de Hane's is essentieel textielhandel over land, werkend met vast klienteel en verlopend binnen vaste banen; de Spanje-handel daarentegen heeft een veel avontuurlijker karakter, reeds door het feit, dat ze over zee wordt gevoerd; de waren zijn hier, naast textiel, van een grote verscheidenheid (edelstenen, tarwe, aluin, brasilhout e.d.), het speculatieve element is veel groter — en de winst blijkbaar eveneens. Naast de betrekkelijk veilige en stabiele handel over land heeft Jan dus ook grote risico's genomen.

(1) J, rekening „spese de lane arestadi a Bruges", o.a.
f. 16 : een ton Rijnwijn gezonden aan Zwevegem en Boysschot te Londen „per socorso del pagamento delle lani",
f. 31 : betaald aan Assonleville, Berty, Reingoud „per averli fato tal promissa per avanti per aver el loor favoor per la recuperasion",
f. 32 : betaald „an sr. comis de la finansa Oyenbrughe voor dat hij ons geasysteert heeft an de betalinghe van ons wolle",
f. 36 : betaald aan Zwevegem „promissoli per avanti, avanti el suo partier per Londra, in dies hij ons in Ingelant cost gehelpen an de general betalinghe van ons wolle, 't wilck hij gedaan heeft",
f. 36 : betaald aan Boysschot „promisoli per avanti a Londra om te destribueren an diverse goede heren ende vrinden tot voorderinge van de betalinge van ons wolle, het welc daar naar alsoe gesciet es",
f. 36 : betaald aan Boysschot „voor noch diverse gelooften die hij te Brussel met ons consent noch gedaen heeft an oficiers de Spaigna en ander om haar favoor ende adrets te crigen",

In hoeverre ligt zijn opkomst in de lijn van de 16e eeuwse ontwikkeling ? De klassieke bronnen van Antwerpse rijkdom zijn in de 16e eeuw vooral de „Portugese" specerijenhandel, de „Duitse" metaalhandel, en de „nieuwe" textielhandel : Engelse karseien, Vlaams linnen en saaien, deze laatste takken essentieel geconditionneerd door de Spaans-Amerikaanse markt (1). Het is duidelijk, dat Jan slechts zeer ten dele in dit schema past : specerijenhandel drijft hij maar eens per uitzondering, en van metaalhandel van betekenis is bij hem geen sprake; in linnen en saaien handelt hij sterk, doch slechts ten dele in de richting op Spanje; klassieker is zijn handel in karseien op Italië. Daarnaast steunt hij echter op veel minder bekende elementen : linnen en saaien voor Italië, linnen voor Engeland, en vooral Italiaanse zijde voor de Nederlanden en Engeland.

We moeten dus in zijn opkomst onderscheiden tussen de meer traditionele, soliede handel, geïnspireerd op het model de Hane, en de nieuwere, avontuurlijke handel, die in de lijn ligt van de 16e eeuwse conjunctuur.

Het is in dit verband betekenisvol, dat Jan rond 1570 het avontuurlijke element (Spanjehandel) laat varen, om zich voortaan te beperken tot de handel, die hij van de de Hane's geleerd heeft. Evolutie van een gearriveerde en ouder wordende koopman — doch ook veranderde tijden : de conjunctuur van na 1570 is niet meer die van vroeger.

Inderdaad kunnen we de periode 1540-1570 bestempelen als overwegend rustig en gunstig voor de handel : de Spaans-Franse oorlogen hebben immers op een handel als die van Jan della Faille geen grote weerslag kunnen hebben (hindernissen op de zeeweg naar Spanje, en tijdelijk, met de Kleefse oorlog, op de landroute naar Italië). Voor zover men kan zien, is deze periode een rustige en bloeiende tijd voor Sevilla, voor Antwerpen, voor Londen — en zeer bepaald voor Venetië, dat juist in die jaren een grote voorspoed kent en van 1553 tot 1573 geen Engelse concurrentie meer ontmoet in de Levanthandel (2). Rustige tijd, in die

---

f. 55 : voor banketten aangeboden aan „ambassadeur don Pernardin de Mendosa, en diverse convydy met wijn en ander",

f. 57 : „voor een maltyt ende bancket gedaen an den ambasador van Ingelant met ander goede heren".

624 pond sterling werden door de Merchants Adventurers niet uitbetaald (J, ff. 126, 296), ondanks een rekwest van Jan della Faille aan Elisabeth (december 1577), dreigend met arrest op Engelse kooplui. J. KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, X, p. 131, nr. 3681.

(1) Cfr. in het algemeen J. A. GORIS, *op. cit.* E. COORNAERT, *La draperie-sayetterie d'Hondschoote*, Parijs, 1930. E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid*, I, Brugge, 1943. O. DE SMEDT, *op. cit.*, II, p. 328 vv. Het verband met de ontdekking van Amerika duidelijk bij Sabbe, p. 175 vv.

(2) F. C. LANE, „Venetian shipping during the commercial revolution". *American historical review*, XXXVIII, 1933, p. 227. F. BRAUDEL, *Civiltà e imperi del Mediterraneo*

zin, dat er geen abnormale gevaren bestaan voor de handelaar, doch alleen die welke als onvermijdelijk kunnen gelden : storm, kapers, en allerlei boosaardige en met een ziekelijke neiging tot arrest behepte schuldeisers of mededingers (1).

nell'età di Filippo II. Turijn, 1953, pp. 634 vv. (p. 470 van de oude Franse uitgave). V. MAGALHAES-GODINHO, „Crises et changements géographiques et structuraux au XVIe siècle". *Studi in onore di A. Sapori*, II, p. 983.

(1) Het is overigens tekenend, dat de meerderheid van de teksten, waarin Jan della Faille voorkomt, betrekking hebben op ongevallen van allerlei aard; de algemene indruk is die van een handel, die altijd moet rekening houden met veelvuldige haperingen :

1541 : 51 balen van de Hane zijn te „Nieuwemart of Trenten" (Neumarkt of Trento) gearresteerd op verzoek van Jan della Fustina alias della Foya, als toebehorend aan Joden of Marranen. SAA, Certificatieboek 5, f. 210.

1542 : twee pakken, door Jan verzonden, zijn te 's Grevenbroech in 't land van Gulik gestolen door „sekere lantsaten", zogezegd handelend in naam van de hertog van Kleef, en bij Düsseldorf over de Rijn gevoerd, ondanks het protest van de voerman, dat ze behoren aan kooplui van Venetië en niet aan vijanden van de hertog. SAA, Certificatieboek 5, f. 202.

1542 : de baljuw van Waals-Brabant en een kapitein van de artillerie in het keizerlijk leger stellen te Mechelen in den „Swerten Aren" een pak karseien te koop, door hen genomen bij de verovering van Gulik. Jan della Faille herkent het pak als door hem verzonden. SAA, Certificatieboek 5, f. 192.

1544 : Jan della Faille certifieert, dat geen Joden, Marranen, protestanten of heretiquers part noch deel hebben in de 121 balen, die hij voor de Hane heeft verzonden. C. VERLINDEN, *art. cit.*, p. 511, nota 2.

1545 : Jan della Faille en Jeronimo de Rovenasca hebben volmacht gekregen van Italiaanse en Spaanse kooplui tot het recupereren van lakens en karseien, in Engeland geladen op een daarna door de Fransen opgebracht schip. SAA, Notariaat 2073, f. 82.

1545 : Jacob della Faille certifieert dat een pak Engelse lakens, geladen te Londen voor Antwerpen en door Fransen genomen, hem toebehoort. SAA, Certificatieboek 6, 24-11-1545.

1552 : volmacht van Jan voor Robert Frumault te Rijsel tot opeisen van het geld dat Jehan Hedebault hem moet voor een zak wol „tant par voie d'arest de corps que aultrement". SAA, Certificatieboek 7, f. 335.

1553 : Jan heeft een tonnetje cochenille op het schip den Reynaldo of de Vier Heymskinderen, gestrand bij Pylfoedere in Engeland. SAA, Certificatieboek 8, f. 292.

1557 : volmacht van Jan della Faille en andere kooplui voor twee kooplui te Amsterdam tot achtervolgen van hun waren die gered zijn uit een schip komend van San Lucar en geplunderd door de Fransen. SAA, Certificatieboek 12, f. 368.

1557 : volmacht van Jan della Faille en Willem van Immerseele nopens het achtervolgen van vier tonnetjes cochenille, bestemd voor Arnemuiden, doch verzeild te Vere of elders in Zeeland. SAA, Certificatieboek 12, f. 260.

1557 : de Engelsen wilden beslag leggen op drie pakken frisetten, die Jan te Antwerpen uit Londen ontvangt, in de mening dat het lakens of karseien waren. O. DE SMEDT, *op. cit.* I, p. 218.

Na omstreeks 1570 verandert dit : eerst bedekte en weldra openlijke oorlog tussen Engeland en Spanje, troebelen in de Nederlanden, Turkenoorlog, invasie van de Middellandse Zee door de Engelse concurrenten van Venetië.

We zagen, dat Jan's opkomst minder klassiek-16e eeuws is dan die van vele andere kooplui. Ook is ze wellicht minder een „Antwerps" fenomeen dan op het eerste zicht zou lijken.

Hoewel het centrum van zijn handel, is Antwerpen inderdaad voor Jan niet het voornaamste element : de inkoop van Nederlandse waren gebeurt voor het essentiële deel in de productiestreek (1), die van Engelse waren in Engeland, en zoals we zagen, is hij weinig geïnteresseerd aan specerijen of metaal; dat verder de handel Engeland-Italië over Antwerpen verloopt, is toch maar van zeer secundair belang — wat zal blijken wanneer Antwerpen na 1572 als zodanig vrij gemakkelijk door Hamburg wordt vervangen (2). De voornaamste rol van Antwerpen in zijn handel is dan ook die van verkoopplaats voor Italiaanse zijde; en die verkoop is alleen voor de regionale markt bestemd — want aan de Engelsen verkoopt de firma natuurlijk te Londen.

Rond 1570 is dan ook Jan's handel meer afhankelijk van Italiaanse zijde, Engelse en Nederlandse wollen en linnen stoffen, dan van de factor Antwerpen. Dit is voor de verdere geschiedenis van de firma in het oog te houden.

1559 : Jan en Jacob hebben een pak Brugse fusteinen op „le Griffon", die op reis van Arnemuiden naar San Lucar vergaan is op de plaat „Goeyingen" bij Margate, waar de waren aan land zijn gebracht. SAA, Certificatieboek 14, f. 175.

1560 : volmacht van Jan voor diverse personen te Namen, Aken, Maastricht, Eupen, Trier en Keulen tot achtervolgen van 13 balen zijde van Verona. C. VERLINDEN, *art. cit.*, p. 513, n. 2.

1563 : Jan en Jacob hebben drie pak frisetten op „le George", die door Fransen zijn gestolen tussen Londen en Antwerpen. SAA, Certificatieboek 19, f. 422.

1563 : Jan en Jacob hebben drie tonnetjes cochenille op „la Fortune", geladen te San Lucar door Pieter du Moulin en bestemd voor Arnemuiden, te leveren aan Cornille Vaillant, hun agent; het schip is naar La Rochelle opgebracht. SAA, Certificatieboek 19, f. 513.

(1) E. SABBE, *op. cit.*, p. 241 : Maarten, Jan's zoon, onderhandelt in 1569-1570 met de schepenen van Kortrijk over bevordering van de linnenmarkt. Cfr. hoofdstuk VI.

(2) Cfr. hoofdstuk IX. Noteren we in dit verband, dat Jan en Jacob zelfs nooit poorters van Antwerpen zijn geworden, en er steeds de tollen hebben betaald als vreemdelingen. SAA, Certificatieboek 19, f. 422, en Certificatieboek 41, f. 500.

HOOFDSTUK II

ONDER JAN DE OUDE, VAN 1574 TOT 1582 (1)

(Zie plaat V).

§ 1. — De structuur van de zaak.

Er is slechts één leider en meester van de onderneming, die haar als zijn particuliere zaak bestuurt en aan niemand rekenschap hoeft te geven. Dus geen compagnie, geen akkoorden met derden; alles hangt af van Jan della Faille.

Het centrum van de firma blijft vóór als na Antwerpen, niet alleen als woonplaats van Jan, doch tevens als een voornaam onderdeel van zijn waren- en geldhandel.

Filialen zijn er in deze periode te Londen, Venetië, Verona en, tijdelijk, te Hamburg. Deze laatste, die waarschijnlijk is opgericht rond 1570, wanneer de sluiting van de Schelde de verlegging van de warenstroom Engeland-Italië voor gevolg heeft, wordt in 1577 geliquideerd. Een essentiële functie heeft ze niet gehad : haar voornaamste rol is het verzenden van de waren; koop en verkoop blijft er bijzaak. Vanaf 1577 bedient de firma zich te Hamburg van een commissionaris, Maarten Entzesperger.

In deze jaren wordt de handel uitgebreid tot Napels, zonder dat daar echter een filiale wordt geopend : Jan laat er waren kopen en verkopen in commissie door een ander koopman, Gaspar Sgrevens (Gasparo de Scrittoris). De handel te Napels neemt vooral vanaf 1578 een sterke uitbreiding.

Naast de essentiële lijnen van de handel : textielwaren van Engeland en de Nederlanden naar Italië en omgekeerd, bestaan secundaire verbindingen met Spanje, de Oostzee en Duitsland.

Het kapitaal van Jan kunnen we becijferen op 42.548 pond in 1575, en 60.316 in 1578 (2). Ook nu hebben verder een aantal personen geld in

(1) Dit hoofdstuk steunt vooral op een grondige studie van Jan's journaal (1574-78). Aanvullende inlichtingen in AF, Inventaris en bundels 4, 10 en 13.

(2) De ingewikkelde berekeningen, die hieraan ten gronde liggen, kunnen we niet in detail uiteenzetten. De voornaamste elementen zijn : de berekening van de moederlijke goeden en van het kapitaal der kinderen (J, ff. 63, 106, 296; Inventaris, ff. 205, 233, 252), die van Jan's onroerend bezit (cfr. hoofdstuk V) en de berekeningen van winst en verlies van 1582 (AF bundel 10) en 1583 (Inventaris, winninge en verlies).

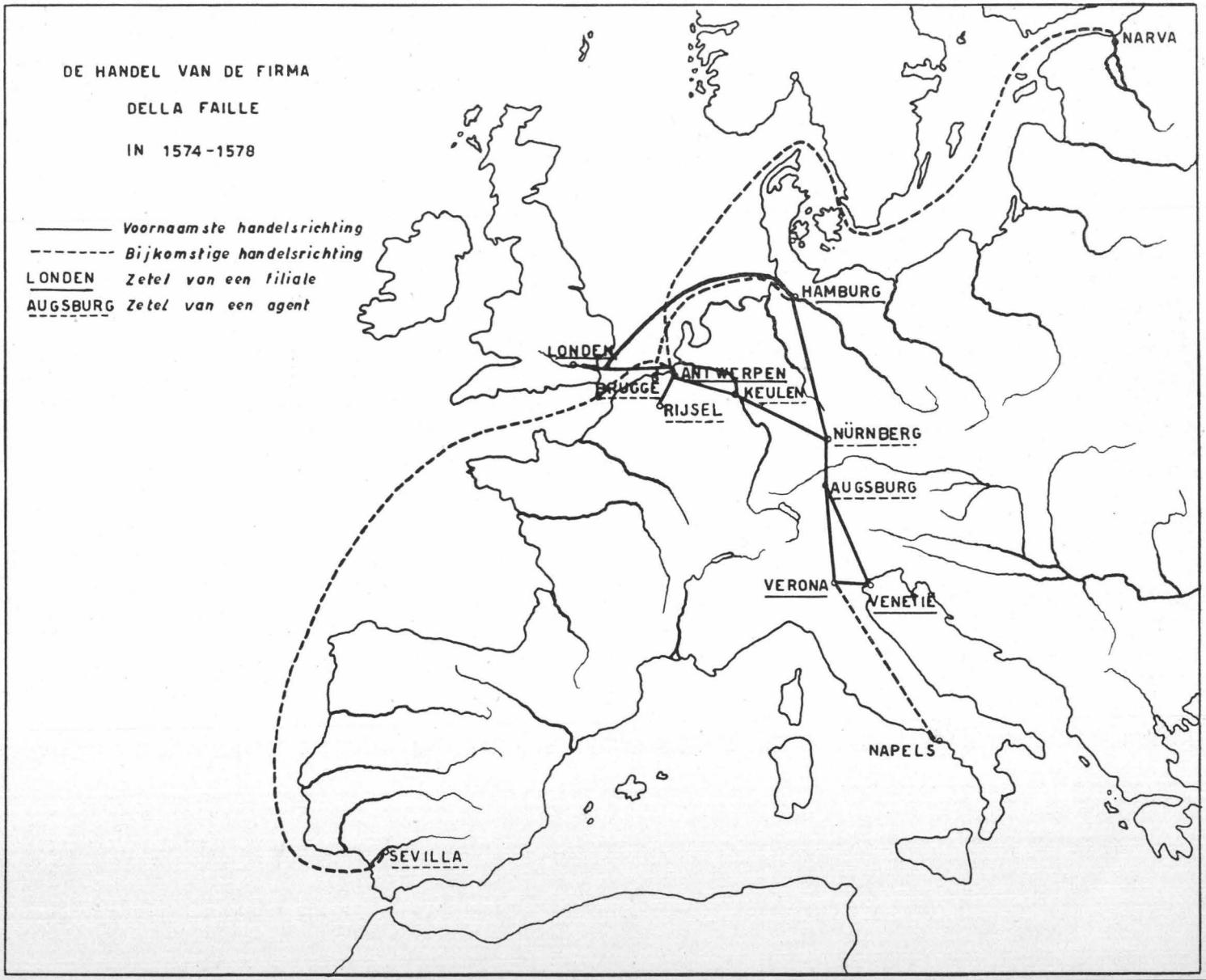
DE HANDEL VAN DE FIRMA
DELLA FAILLE
IN 1574-1578
Voornaamste handelsrichting
Bijkomstige handelsrichting
LONDEN Zetel van een filiale
AUGSBURG Zetel van een agent
NARVA
HAMBURG
LONDEN
ANTWERPEN
BRUGGE
KEULEN
RIJSEL
NÜRNBERG
AUGSBURG
VERONA
VENETIË
NAPELS
SEVILLA

PLAAT V

de zaak belegd, zonder anders een actieve rol te spelen. Ziehier een overzicht (1) :

— Jan Nollet, 100 pond
— procureur Ambrosius Govaerts, 200 pond
— Catharina van Damme, weduwe Willem Bax, 266.13.4
— Fernando Helman, 300 (2)
— procureur Christiaan van de Wiele, 400
— secretaris Jan de Langhe, 533.6.8
— Johanna Le Fer, 900, dan 679.9.2, dan 650, dan 500 (3)
— Jan Scheyff, kanselier van Brabant, 800, dan 1000
— raadslid Jan van Boysschot, 1600, dan 2833.6.8, dan 3850
— Maarten van Bossenhove, 4000.

Twee andere geldschieters spelen een actieve rol in de handel van de firma : Herman Pottey, 1397.6.8, later 1192.10.10, en Gillio del Ponte, 1504.16.2, later 1600. Verder bezit Jan nog een kapitaal van de zoons de Hane (1358. 10. 9, later 1453.11.7), en het nagelaten kapitaal van Adriaan van Aferden, waarop hij diens minderjarige zoon rente aanschrijft (1600 pond). Tenslotte is er een ganse reeks kleine kapitalen van familieleden en dienstboden, aan wie het geld door Jan is toegekend geworden, of die hun spaarpenningen bij hem hebben geplaatst. In totaal belopen deze kleinere sommen ongeveer 2900 pond (4).

De kapitalen van niet-familieleden zijn, zoals hierboven reeds blijkt, niet stabiel, doch worden vermeerderd of verminderd naar believen van de houder. De kapitalen van familieleden staan ter beschikking van Jan, die ze bij gelegenheid uitkeert, bv. in geval van huwelijk. Alles samen heeft

---

Ter vergelijking geven we hier het bedrag der balansen, die Jan in zijn journaal heeft opgenomen (J, ff. 56, 111, 143, 212, 251) :

3– 2–1575	66.210
24–12–1575	70.140
30– 6–1576	61.800
19– 9–1577	62.550
10– 5–1578	72.860

(1) J, ff. 45, 60, 61, 62, 63, 67, 86, 87, 91, 93, 94, 95, 111, 114, 199, 201, 209, 230, 247, 248, 249, 266, 295. Inventaris ff. 37, 83, 236, 241.

(2) Kleinzoon van Rigo Helman, schoonzoon van Maarten de Hane, en onder toezicht van Jan op school te Leuven, Douai en Parijs.

(3) In vorig hoofdstuk ontmoetten we haar als zijdekoopster.

(4) De familieleden : Constantia van der Capelle (350), Wouter Aertsen (133.6.8), de kinderen van Lenaert van Driel (elk 58.17.1 of 100), Esther van Eeckeren (470.16.8), Hendrik della Faille (33, later 66.13.4), Laurinken della Faille (33.6.8), de kinderen van Vincent Frumaut (190.8.4), de erfgenamen van Gaspar Losschaert (400), Janneken en Linken Narot (50), Maaiken de Wale (275). De dienstboden : Mayken Cornelis (8.6.8), Geertruit van Kempen (7.8.4, later 58.6.8, dan 62), Maria Volders (31, later 33.6.8).

hij gedurende deze periode doorlopend ruim 18.500 pond vreemd kapitaal in handen. De samenstelling van het kapitaal ziet er dus ongeveer als volgt uit :

	eigen	familie	personeel	vreemd	totaal
1574–78	42.500	2.900	2.800	12.800	61.000
1579–82	60.300	2.900	2.800	12.800	78.800

Alles bij elkaar is dus slechts ongeveer een vijfde van het kapitaal opeisbaar door vreemden, zodat de handel zeer stevig gefundeerd is. Alle bedragen staan aan 6 1/4 % (de penning 16), behalve het kapitaal der de Hane's, waarop (blijkbaar tengevolge van vonnis) 8 % wordt uitgekeerd, en dat van Herman Pottey, dat een gunsttarief van 9 % geniet.

* * *

Onder het personeel van de firma zijn de voornaamsten natuurlijk de leiders der filialen. Te Londen is de factor eerst de vroegere giovane, Herman Pottey, die echter reeds in 1574 aan de pest overlijdt. Hij wordt opgevolgd door Jan's oudste zoon, Maarten, die tot dan factor te Hamburg was en nu tot 1582 de leiding van de Londense filiale zal behouden. Te Hamburg wordt hij vervangen door een jonge neef, Jan (Hansken) de Wale. Wanneer in 1577 de filiale daar wordt opgedoekt, keert deze naar Antwerpen terug, en wordt enkele maanden later naar Venetië gezonden, om daar de leiding van de filiale over te nemen; tot 1578 was de Venetiaanse factor een neef van Jan, Anton van Neste, die nu overgaat in dienst van zijn broer Jacob. Te Verona is de factor gans de periode door Jan Borne.

Behalve voor Maarten, die uiteraard geen salaris krijgt, is de betaling van de factors als volgt geregeld :

Herman Pottey (1), die van 1563 tot 1567 12 pond per jaar had met de kost, is in 1574, het jaar van zijn dood, opgeklommen tot 100 pond per jaar; bovendien geniet hij de uitzonderlijk hoge intrest van 9 % op zijn kapitaal, wat hem een inkomen verzekert van 125.15.2 per jaar.

(1) J, ff. 32, 60, 125 : „atribuiti al dito voor al syn grooten arbeit die hij gedaan heeft te Lonnen 7 of 8 maanden lank gedurende alle weke te vacheren en meest alle dagen, tot groote scade en achterdeel van onse principale negocien, die ons meer dan dobbel scade in gebracht hebben dan wat Herman er bij gaudeert".

— betaald aan Pieter de la Melle „voor rest van ons het nieuws te hebben gebracht dat Herman Pottey te Londen stierf adi 25 octobrio 's morgens een uur na middernacht".

Als bijzondere gratificatie wordt hem in 1574 nog 2 % toegekend op de gerecupereerde som van de aangeslagen wol, waar hij veel werk mee heeft gehad : 340 pond.

Jan Borne (1) heeft tot begin 1575 80 pond per jaar; voor de drie volgende jaren sluit hij dan een akkoord met Jan della Faille, die hem voor salaris en onderhoudskosten 500 ducaat per jaar toekent (166.13.4) en bovendien een deel in de winst van de filiale te Verona. Na drie jaar wordt hem inderdaad als deel in de winst 800 pond aangeschreven. Na het einde van dit akkoord keert men terug tot het enkele salaris, dat nu wordt bepaald op 200 pond. Vanaf 1580 betaalt Jan echter naast het salaris een deel in de winst uit, samen belopend 800 pond per jaar.

Anton van Neste (2) krijgt een eerste maal voor een jaar en twee maand 66.13.4 pond (= 400 gulden), vervolgens dezelfde som voor één jaar. Voor de twee volgende jaren betaalt Jan hem dan 100 pond per jaar. Hiermee zou hij zijn onderhoud zelf moeten betalen (127.10.11 in vijf jaar), doch Jan kent hem 50 pond toe als winst op een partij spiegels die in compagnie met hem zijn verhandeld, en scheldt hem het overschot kwijt, benevens nog de kosten die in de Nederlanden zijn betaald bij de ziekte en het overlijden van zijn moeder (25 pond).

Jan de Wale (3) krijgt voor zijn drie eerste jaren dienst (1573-1575) 15 pond per jaar, voor de twee volgende 25 pond. Bij zijn overplaatsing naar Venetië wordt hij verhoogd tot 100 pond (het salaris van zijn voorganger, van Neste), en in 1581 staat hij reeds aan 200 pond.

Bedienden van lagere rang zijn de volgende :

De gebroeders Baltasar en Gaspar Losschaert (4), die verschillende jaren dienen te Verona; ze bezitten een kapitaal, dat Jan hen heeft toegekend, en dat in 1574 reeds 327.6.1 bedraagt. In 1575 betaalt men hen als intrest, salaris en „cortesia" 73.13.11, in 1576 (voor één jaar) 33.6.8. In 1577 is het tegoed, nu voor Gaspar alleen, daar zijn broer intussen gestorven is, gegroeid tot 499.2.11, en tot 1579 komt daar nog 98.15.7 bij. Van dan af krijgt Gaspar verder 33.6.8 per jaar. De onderhoudskosten voor hem en zijn broer moeten door hem betaald worden (98.15.7 tot

(1) J, ff. 60, 252, 263, 296. AF, bundel 10, winst en verlies. Inventaris, ff. 45, 80, 104, 231 : „segondo el nostro acordo", „conforme lo acordo fatto con ditto Borne".

(2) J, ff. 60, 94, 248, 286, 287, 293 : „che si fa bono al dito per resto de £ 127.10.11 che lui a spese a Venesia per suoi bisogni en hier boven blift noch tonsen laste al de oncost gedaan in de sieckte van sin moeder, met begraven, medecyne en 50 gulden den armen gegeven, stimo zal bedragen in alles £ 25 de g."

(3) J, ff. 118, 209, 296.

(4) J, ff. 61, 94, 247, 291, 296. AF, bundel 10, winst en verlies. Inventaris, f. 83. „... a condision se dito Gasparo vegnisse a morir sensa heredi, che diti danari abino a revoltar et pervenir in beneficio delli heredi de me Joanni della Faille, a causa dat wy hemlieden al het selve geatribueert hebben van den mynen in piu volte".

1579, 136 pond tot 1583, doch deze laatste som wordt hem kwijtgescholden). Jan heeft echter gestipuleerd, dat gans zijn bezit in geval van kinderloos overlijden aan de della Faille zal terugkomen, daar het hem helemaal door Jan della Faille is geschonken geworden.

Francisco van Eeckeren (1), bastaardzoon van Robrecht, krijgt voor verschillende jaren dienst te Venetië en Verona als salaris en „cortesia" 100 pond toegewezen, waarvan hij echter zijn onderhoud moet betalen (77.6.3). In 1582 krijgt hij voor anderhalf jaar 85 pond.

Hans Ulrich Keser (2), die van 1569 tot 1574 te Londen heeft gediend, krijgt 10 pond per jaar toegewezen, doch verkiest, aan de haal te gaan met 34 pond, in gezelschap van Joris Stecher, schoonbroer van Maarten della Faille, die blijkbaar ook te Londen diende.

Een broer van deze Joris, Marcus Stecher (3), heeft in 1578, in 2 1/4 jaar dienst te Londen, 50 pond verdiend, doch is daar blijkbaar niet mee tevreden, daar hij er met de kas vandoor gaat (inhoud 160.3.3).

Wouter Aertsen (4), gehuwd met Maaiken, zuster van Jan de Wale, is giovane te Londen, waar zijn kosten van zijn salaris worden afgehouden.

Jacob de Wale (5), broer van Jan, krijgt voor twee jaar dienst te Londen (1575-1577) 25 pond, plus kwijtschelding van 5 pond die uitgegeven zijn voor zijn bruiloft.

Jacob Narot (6), die te Antwerpen enkele jaren heeft gediend, krijgt

(1) J, ff. 286, 292, 296, en referenties van nota 1, p. 39.

(2) J, ff. 55, 59.

(3) J, f. 296. Hoewel hij „niet en docht" en eerst in Spanje „kwaad regiment" had gehouden (in dienst van de firma ?) nam Maarten hem in dienst te Londen, tegen de zin van Jan de Oude, die alle verantwoordelijkheid op Maarten schoof : „ick en begeere sulcke guyten ende leckers in mynen dienst niet, ende Merten mach hem nemen zoe hij wilt, dan indies datter eenighe schade aff compt, hij macht oock aen sijn been cnoopen". De guyt ging er inderdaad weldra met de kas vandoor. In de lijst van het personeel met aanduiding van het salaris (bundel 10) is zijn post dan ook zeer lapidair : „Marcho Stecher forfante o". Volgens de Inventaris heeft hij 50 pond tegoed, wat men hem niet behoort te geven, daar hij „kwalijk en ondeuchdelijk in Engeland gediend heeft en veel geld van Merten della Faille ontdraegen, dwelck hij onnuttelyck verteert oft verspeelt moet hebben". Wanneer Maarten na Jan's dood het door Marcus gestolen geld op debet van de firma zet, weigeren zijn broers energiek, in dit verlies te delen (AF, bundel 13, memorie van Jan en Jacob tegen Maarten).

(4) J, f. 117. Hij is waarschijnlijk van 's Hertogenbosch, waar zijn vader in 1575 nog leeft. J, f. 90.

(5) J. ff. 214, 215 : „£ 5 de g. die Jagere geheimsigt heeft del meze de 1577 te Wevelgem per nostro ordene op de bruloft de dito Walle ... in recompensie van sinen dienst dat hij ons te Lonne gedient heeft". Jan schenkt hem bovendien een stuk zwart laken voor een mantel (J, ff. 182, 187).

(6) J, f. 296 en referenties van nota 1, p. 39. Robert Narot is in 1586 te Cadix, in betrekking met Jacob de Jonge.

daarvoor in 1578 100 pond, terwijl hij steeds door Jan della Faille is gekleed geworden. Van 1579 af krijgt hij 50 pond per jaar.

Geerard Corhase (1), jongeman van Bergen op Zoom, wordt in 1578 in dienst genomen en naar Verona gezonden, vanwaar hij wat later naar Venetië wordt verplaatst; voor zijn reis geeft men hem 10 pond, benevens een salaris van 10 pond per jaar voor de eerste drie jaar, en van 16.13.4 voor de drie volgende jaren.

Hendrik della Faille (2), een neef van Jan, krijgt voor 1 jaar dienst te Antwerpen 3 pond, en bij zijn vertrek in 1576 een gratificatie van 13 pond omdat hij in dienst van Jan gekwetst is geworden.

Melchior Narot krijgt in 1582 33.6.8 voor een niet bepaalde periode.

Piat della Faille, te Verona sinds 1577, ontvangt 20 pond per jaar.

Thomas Coteels, giovane te Londen, krijgt in 1582 50 pond salaris en „cortesia".

Jan Jacob Widhols (3) ontvangt in 1582 33.6.8; hij is de zoon van een Augsburger handelsvriend van Jan della Faille.

Nicasius Cornelissen (4) is giovane te Venetië van 1581 tot 1583.

Duidelijk volgt uit dit overzicht de uitgebreidheid van het personeel, en de snelheid, waarmee nietsbezittende giovani aan een kapitaal kunnen komen. Bij de laagste salarissen is immers de betaling van het onderhoud ten laste van de firma, en men bedenke, dat een ongeschoold arbeider in die tijd ongeveer 17 1/2 pond per jaar maakt, een geschoolde ongeveer 30 pond — zonder de kost ! (5).

* * *

De winst (6) die in deze periode werd verwezenlijkt, kunnen we berekenen op 28.840 pond voor de jaren 1574-78, en 22. 880 voor de jaren 1579-82. Dit komt neer op respectievelijk 13,5 en 9,4 % per jaar op het eigen kapitaal, en 10,1 en 7,6 % op het totale kapitaal. De voornaamste posten in de winst zijn de volgende.

(1) J, ff. 244, 270, 285, 286. Inventaris, f. 86.

(2) J, ff. 62, 136 : „che si atribuisse a lui per resto del suo servisio et cortesie fin quisto giorno che lui è partito de noi et andato a star a Wevelgem en dit scicken wij hem toe met dat hij fortuna bij ons gecregen heeft dat hij gequetst is geweest en geslagen van soldaten". Hendrik is een zoon van Jacob della Faille, oom van Jan de Oude.

(3) Referenties van nota 1, p. 39, en Inventaris, f. 161. Piat wordt doorgaans Pieter of Piero genoemd, niet te verwarren met zijn broer Pieter, die te Wevelgem is blijven wonen en niet in de handel betrokken is.

(4) AF, bundel 13, rekening viazo de Oosterlanda 1584.

(5) E. Scholliers, „Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de 16e eeuw". *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1956, p. 303.

(6) J, rekening pro e dano, en de referenties van nota 2, p. 35.

	1578	1582	1583
filiale te Venetië	5814	6975	8000
winst in de wissel	—	—	834
filiale te Verona	2443	3875	2589
winst in de wissel	1634	100	—
filiale te Londen (in de wissel)	1233	711	—
filiale te Hamburg (in de wissel)	242	—	—
linnen	3800	3300	2426
fijne zijde	2510	7421	7168
floretzijde	2306	3679	4281
Napelse zijde	958	1902	1314
rauwe zijde	714	910	782
Levantzijde	652	—	—
capitoenzijde	231	—	—
wol	—	2000	—

Dit overzicht is weliswaar niet zo helder als men het zou wensen, tengevolge vooral van de verschillende manier, waarop in de boekhouding de rekeningen van de filialen worden gehouden : voor Venetië en Verona debiteert men de daarheen gezonden waren op de filiale, evenals de winst, zonder verdere specificatie; voor Londen en Antwerpen daarentegen worden de waren gedebiteerd, terwijl men voor Londen de verkoop debiteert op de filiale, voor Antwerpen op de koper; vandaar de specificatie per soort waren voor de winst te Londen en Antwerpen, en de berekening per filiale voor Venetië en Verona.

Verder heeft de post „winst in de wissel" niets te maken met wisseloperaties (wat bijzonder duidelijk blijkt voor Verona, waar geen wisselbewerkingen voorkomen); het is een eenvoudige boekhoudingspost, gevolg van het feit, dat facturen en verkoopsrekeningen te Antwerpen steeds worden ingeschreven aan een koers, die wat nadeliger is dan de koers van het ogenblik (daar inkoop en verkoop natuurlijk over een hele periode verdeeld zijn, kan geen absoluut-geldende koers gekozen worden). Na enige tijd doet zich aldus een décalage voor tussen de inschrijvingen te Antwerpen en die in de filialen; periodisch wordt dit verschil dan vereffend door een post winst in de wissel. Bijvoorbeeld wordt de verkoop te Londen van Januari 1577 tot Juli 1578 te Antwerpen ingeschreven aan

29 schelling per pond sterling, een peil dat de koers pas in Februari 1578 bereikte, terwijl hij daarvoor veel lager had gelegen (tussen 25.1 en 28.8). Per slot van rekening komt dit voor de firma natuurlijk op hetzelfde neer, of, zoals zij het uitdrukt „quello non va in busta va in manega", „wat niet in 't lijf gaat, valt in de mouwen".

Ondanks deze Schönheitsfehler, geeft dit staatje echter een duidelijk inzicht in de activiteit van de firma, die we nu nader zullen bespreken.

§ 2. — De hoofdlijnen van de handel.

Beschouwen we het overzicht in cijfers (1), dan zijn de hoofdtrekken van de handel in deze jaren zeer duidelijk : een regelmatige omzet, essentieel over land, tussen Engeland en de Nederlanden enerzijds, Italië anderzijds, en in mindere mate tussen de Nederlanden en Engeland. De verzendingen van Noord naar Zuid overwegen in waarde die in omgekeerde richting, hoewel de verdeling vrij evenwichtig is. De ruggegraat van de handel is textiel, die in deze hoofdlijnen alles domineert. Die textiel omvat hoofdzakelijk linnen, grosgrains, karseien uit het Noorden, en zijde uit het Zuiden.

* * *

De zijde wordt in deze periode in overweldigende mate aangevoerd uit Verona; daarbij doet zich een zeer duidelijke ontwikkeling voor : in de jaren 1576-78 neemt de aanvoer enorm toe. Zijde van andere oorsprong komt in veel mindere mate voor : Levantzijde (1574-75) en Napelse zijde (vooral 1578). Daarnaast komt ook zijde uit Venetië, doch in geringe hoeveelheden (het gaat hier uiteraard om Levantzijde); enig belang in het geheel van de aanvoer heeft deze tak echter slechts in 1574. De Napelse zijde, waarvan de verkoop te Londen plaats heeft, wordt aanvankelijk direct uit Napels gezonden (1574-75); in 1575-76 koopt Jan er vervolgens te Antwerpen van de op Napels handelende firma Anton Boot; in 1577-78 tenslotte komt ze weer uit Napels, nu echter via de Veronese filiale; blijkbaar zoekt Jan della Faille in deze jaren nog naar de beste methode voor het aanschaffen van deze zijde (2).

De bestemming van de zijde is in de eerste plaats Londen; de ganse

(1) Bijlagen I-IX.

(2) De zendingen van Napelse zijde in 1578 komen op krediet van de filiale te Verona. Van de zijde, die te Londen voordien wordt verkocht, is een deel te Antwerpen ingekocht, doch de rest moet dan overzee uit Napels zijn verzonden, en de filiale te Londen zal er de rekening van gehouden hebben.

periode door worden daar zeer belangrijke hoeveelheden verkocht, en wel hoe langer hoe meer, daar de toegenomen aanvoer van zijde voortdurend haar weg neemt naar deze filiale; de veruit voornaamste post in de zijdeverkoop is de zijde van Verona.

Verkoop van zijde vindt ook plaats te Hamburg, waar in 1574-75 beperkte hoeveelheden worden aan de man gebracht. Onbelangrijk is in deze jaren de verkoop te Antwerpen, waar ze alleen in 1575 en 1578 een zekere betekenis heeft.

De voornaamste lijn in deze handel, namelijk de toenemende aanvoer en verkoop van Veronese zijde te Londen, wordt op duidelijke wijze verklaard door de prijsevolutie : in deze periode doet zich in de inkoopprijzen slechts een lichte stijging voor, terwijl daarentegen de verkoopprijzen in Engeland zeer sterk naar omhoog gaan (1).

* * *

De Engelse waren omvatten in deze periode eerst vrijwel uitsluitend karseien en laken. De karseien worden in grote hoeveelheden ingekocht in de jaren 1574-76, om daarna sterk naar omlaag te vallen; laken daarentegen wordt eerder in stijgende hoeveelheden gekocht, hoewel de cijfers hier steeds bescheiden blijven.

De karseien gaan in overweldigende mate naar Venetië, zeer weinig naar Verona; daarentegen is het laken vrijwel uitsluitend voor Verona bestemd. Ook te Antwerpen worden wat karseien verkocht, wat vreemd kan lijken, aangezien de firma er te Antwerpen ook koopt. Het gaat hier echter om een speciaal geval : Jan had de karseien, die hij verkoopt, in mangeling genomen tegen linnen; de bedoeling was blijkbaar, zich van het linnen te ontdoen, en niet zozeer karseien te kopen, zodat men die dan maar weer ter plaatse van de hand doet (2).

In de latere jaren begint een voorname uitvoer van wol uit Engeland, daar de firma dan licent voor deze export heeft bekomen. In 1583-84 worden aldus (na Jan's dood, doch met zijn nog onverdeeld kapitaal) 347 zak wol naar Venetië verzonden.

---

(1) De zijde-import in Engeland neemt sterk toe in de tweede helft van de eeuw om de grotere weeldebehoeften van de hogere standen te bevredigen. L. STONE, „Elizabethan overseas trade". *Economic history review*, 2e serie, II, 1949, pp. 30-58. De algemene prijsevolutie in Italië vertoont inderdaad een vrij late en langzame stijging t.o.v. die in Engeland en elders : te Milaan begint ze pas in de periode 1555-1579, en verloopt langzaam tot 1590-1594. A. FANFANI, *Indagini sulla „Rivoluzione dei prezzi"*. Milaan, 1940. Dezelfde, „La rivoluzione dei prezzi a Milano nel XVIo e XVIIo secolo". In *Pubblicazioni della Università cattolica del S. Cuore*, serie 8, VII, pp. 209-237.

(2) J, ff. 24, 25, 136, 141. Verkoop aan Pieter van Achterhout, Jan Andrea, Melsior Cristoffels, Carlo van Liesvelt.

Voegen we hierbij de Engelse waren, die buiten Engeland worden ingekocht : karseien te Antwerpen in 1574 en 1575, wol en lakens te Hamburg in dezelfde jaren; de karseien weer voor Venetië, en de wol, in geringe hoeveelheden trouwens, eveneens; de lakens gaan naar Verona. Behalve de verkoop van deze waren in de beide Italiaanse filialen, valt voor 1574 nog te signaleren een verkoop van blijkbaar vroeger gekochte Engelse lakens te Antwerpen (1).

Wat de prijzen betreft, kunnen we alleen vaststellen, dat de karseien een doorlopende en sterke stijging in de inkoopprijs ondergaan. Mogelijk ligt hierin een verklaring voor het verminderen van de koop op het einde van de periode, daar de verkoopsprijzen in Italië wellicht geen gelijke tred hebben gehouden met de inkoopsprijzen (2).

* * *

Onder de Nederlandse waren is veruit de voornaamste het linnen. De inkoop, doorlopend zeer belangrijk, vertoont onregelmatige schommelingen van jaar tot jaar. De afzet van dit product gebeurt gedeeltelijk te Londen, gedeeltelijk te Verona, doch met een duidelijk overwicht van eerstgenoemde plaats; de verzendingen schommelen in belang, zonder dat een duidelijke lijn te vinden is, behalve in het sterk toegenomen belang van Verona in 1578. Verkoop van linnen heeft ook plaats te Hamburg in 1574. De aparte soort telli de Cambrai (cambric of zeer fijn linnen) wordt alleen in 1577-78 ingekocht, zonder dat de bestemming ervan blijkt; vermoedelijk gaat het echter naar Italië, evenals de weinige amelakens-servetten (3).

Na het lijnwaad is het voornaamste Nederlandse product Rijselse grosgrains of ostaden; deze worden in voortdurend groeiende hoeveelheden gekocht, zodat hun inkoopwaarde zelfs die van het linnen gaat evenaren. De uitvoer gebeurt in de eerste plaats naar Verona, in veel mindere mate naar Venetië, naar waar ze op het einde van de periode zelfs ophoudt.

Van veel minder belang is de inkoop van saaien, die van 1575 tot 1578 vrij regelmatig verloopt, verder de onregelmatige inkopen van bouratten, trijpen, satijn, alsook van vrij grote hoeveelheden sajetdraad; al deze artikelen zijn vooral op het einde van de periode belangrijk, en alle gaan voornamelijk naar Verona, in mindere mate naar Venetië.

(1) J, ff. 10, 14, 116. Een deel van de lakens was te Hamburg vermangeld tegen linnen (f. 9). Het betreft paklakens, o.a. „van den blauwen crayevoet". Verkocht aan Jan Keseler, Jan Andrea en Hendrik van den Berge.

(2) Cfr. nota 1, p. 44.

(3) Gekocht van Arnout Verbeke. J, f. 225.

De prijzen van het lijnwaad schommelen van jaar tot jaar rond hetzelfde niveau; de verkoopprijzen te Londen vertonen in deze periode eerder een lichte neiging tot dalen; wellicht staat daar mee in verband het toenemen van de verzendingen naar Italië, waar de prijzen waarschijnlijk beter zijn; inderdaad moet men dit aannemen voor de andere Nederlandse producten, waarvan de prijzen bij de inkoop een duidelijke stijging vertonen; gezien de toename van de inkopen in deze waren, is een stijging van de verkoopprijzen in Italië vanzelfsprekend.

Vermelden we nog twee uitzonderlijke inkopen : Vlaams laken voor Napels (20 stuks) en tapijtwerk van Oudenaarde voor Verona (11 stuks) (1).

* * *

Behalve deze hoofdactiviteit van de firma zijn er nog te vermelden een paar verzendingen van andere waren, die meer een uitzonderlijk karakter vertonen.

Vooreerst, in 1574, wordt een grote partij lijnzaad (480 ton) te Hamburg ingekocht en naar Brugge verzonden, vanwaar ze op verschillende plaatsen in Vlaanderen wordt verkocht. De inkoop bedraagt te Hamburg 486 pond, de verkoop te Brugge en elders brengt in totaal 721 pond op, doch de vracht is niet bekend. De kopers zijn vooral linnenhandelaars, die het zaad blijkbaar aan de boeren verkopen : Arnout en Mathys Verbeke, Dierik de Jagere, de Hamburger Gerloof Kellinckhouse, Joos de Vogele, Lieven van Hulle.

Vóór 1574 is verder een partij Pommerse wol in Vlaanderen verkocht voor 300.4.7, wat een winst oplevert van 70.4.7 (2).

In 1578 begint Jan vervolgens handel in Venetiaanse spiegels : zeven kisten worden naar Antwerpen gezonden, gevolgd door enkele andere in de volgende jaren (o.a. drie in 1582-83). Voor de zes eerste kisten beloopt de inkoop 1057.19.3, het transport 98.7.6, de verkoop 1325.3.11, de winst dus 168.17.2 of 12,7 % (3).

Het gaat hier telkens om gelegenheidshandel, waar de firma normaal geen aandeel in heeft, doch waar ze aan meedoet als de kansen goed lijken.

Vermelden we hier nog kort enkele andere artikelen, waarin voor kleine bedragen soms wordt gehandeld : te Londen wordt aldus 42 pond

(1) J, ff. 104, 105, 194, 201. De lakens zijn 16 outrafini en „4 dopi lioni de Bruges". De tapijten zijn „a boscagie con fygure et anymali picholli". Gekocht van Herri Padiev (de lakens) en van Frans Sweerts en Felips van Marticho (de tapijten). Sajetdraad vormt de grondstof voor saaien.

(2) J, 1574, rekening semensi de lino, en f. 11. De verkoper van de wol is Remeus de Wevere, schoonbroer van Maarten della Faille.

(3) J, ff. 249, 253, 254, 272. Verkoop aan Anton Struis, Gerart de Jode, Janneken van Geldere, Hendrik van Liesvelt.

goud- en zilverdraad verkocht voor 227 pond vlaams (26 % winst) en een partij foelie (specerij) van 178 pond. Te Venetië twee tonnetjes huiden van Lübeck en twee kisten indigo. Te Antwerpen worden 92 huiden en 16 dozijn messen van 's Hertogenbosch gekocht (1).

* * *

Samenvattend kan men dus voor deze periode zeggen, dat de zijdehandel in de latere jaren een bijzonder hoge vlucht neemt, en dat de handel in Nederlandse producten tegelijkertijd eveneens een buitengewone groei kent. De handel in Engelse waren, aanvankelijk zeer belangrijk, neemt daarna echter sterk af.

Beschouwen we nu de verdeling van de handel over de verschillende filialen, dan blijkt dat Hamburg, vrij belangrijk voor inkoop en verkoop in 1574-75, daarna alle betekenis verliest. Londen speelt vooral een grote rol voor de inkoop in de eerste jaren (1574-76), en wordt in de latere jaren vooral belangrijk als verkoopsmarkt. Antwerpen blijft voor de verkoop vrijwel steeds van weinig of geen belang, doch speelt een zeer belangrijke rol voor de inkoop, rol die groeit in de laatste jaren. Verona is zeer actief als inkoop- en als verkoopplaats, en speelt op beide gebieden in de latere jaren een voortdurend groeiende rol. Venetië tenslotte verkoopt grote hoeveelheden waren in de eerste jaren, om daarna sterk achteruit te gaan, en is als inkoopsmarkt steeds van secundair belang.

Al deze verschuivingen verklaren, is natuurlijk niet mogelijk. Toch kan men enkele aanduidingen geven. We hebben reeds, voor zover doenlijk, uitleg gezocht in de prijsbewegingen. Voor de groei in de zijdehandel lijkt ons daarmee inderdaad de oplossing gevonden; voor de andere wijzigingen doen de prijzen, overigens minder goed bekend, echter geen verklaring aan de hand. In de achteruitgang van Venetië als afzetmarkt en daarmee samenhangende vermindering van de handel in Engelse producten, kan men o.i. de invloed zien van de toenemende Engelse Straatvaart en van de groeiende Engelse concurrentie in de Levant, die de handel over land in deze producten via Venetië de wind uit de zeilen neemt. Inderdaad is het bekend, dat de Engelsen in die jaren hun rechtstreekse

(1) De huiden worden gekocht van Jacob della Faille, broer van Jan (J, f. 55), de messen van Jan Tielmans van Den Bosch (ff. 29, 46, 216). Goud- en zilverdraad wordt gekocht te Antwerpen, van Jeronimo Purysel en Bernardin Casina (ff. 191, 196). Te Antwerpen worden nog verkocht : hofzaad uit Venetië (aan de vrouw van Jan de Cuyper, ff. 7 en 68), 35 brillen uit Venetië aan Pieter Hem, tentor (f. 48), salsapariglia (tropische plant, waarvan de wortel gebruikt wordt in geneesmiddelen voor venerische ziekten) aan Arnout van Solt en aan Jacques Narot (ff. 182, 186). AF, bundel 13, rekening viazo de Venezia.

scheepvaart op Turkije hebben hervat, wat de Venetiaanse handel alleen schade kan berokkenen (1).

Het snelle verdwijnen van Hamburg als warencentrum van betekenis, geruime tijd vóór het opgeven van de filiale aldaar (1577) kan verband houden met een vermindering van de Engelse handel op deze plaats, in het vooruitzicht van het einde van het tienjarig verblijf der Merchants Adventurers daar (2). De buitengewone opbloei van de handel in Nederlandse waren wekt verwondering, vooral daar de inkoopprijzen voortdurend oplopen. Wel weten we nu, dat de Zuid-Nederlandse textielnijverheid in de zeventiger jaren juist het hoogtepunt van haar 16e eeuwse bloei bereikt (3), doch moeilijk te verklaren lijkt de groeiende afzet in Italië, blijkbaar gepaard gaand met stijgende verkoopprijzen. Moet men hier een gevolg in zien van de vermindering van de Italiaanse vaart op de Noordzee, waardoor deze producten nu meer op de landweg worden aangewezen ? We kunnen de vraag alleen stellen.

§ 3. — Bijkomstige activiteiten.

a) *Handel op Spanje en Duitsland*

Op Spanje (4) wordt in deze jaren slechts sporadisch gehandeld. Jan heeft daar geen eigen vertegenwoordiger, en stuurt slechts geringe hoeveelheden waren, die te Sevilla in commissie worden verkocht door zijn nu zelfstandig geworden vroegere giovane, Nicolaas Anteunis. Volgende verzendingen komen voor :

1) Vóór 1574 is een partij huiden verzonden geworden, waarvan de verkoop begin 1574 beëindigd is en per wissel wordt overgemaakt: 662 p.
2) Ongeveer tegelijkertijd is ook de verkoop beëindigd van een partij vleeshouwersmessen en rauw lijnwaad; het retour, eveneens per wissel overgemaakt, beloopt 336 p.
3) In October 1574 verzendt Jan vervolgens 48 karseien uit Antwerpen over Duinkerke naar Sevilla. De kosten tot op het schip belopen 115.18.6; het retour komt pas begin 1578, ten bedrage van 172.19.1. Gerekend de lange duur en de onbekende vracht is de winst niet bijzonder groot.

---

(1) Cfr. F. Braudel, *Civiltà e imperi*, p. 634 vv. (p. 470 van de Franse uitgave).

(2) Cfr. R. Ehrenberg, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth*. Jena, 1896.

(3) Cfr. C. Verlinden, „Hoe lang duurde de economische crisis in Vlaanderen onder Filips II ?" *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 1949, pp. 16-26.

(4) J, ff. 3, 6, 34, 229.

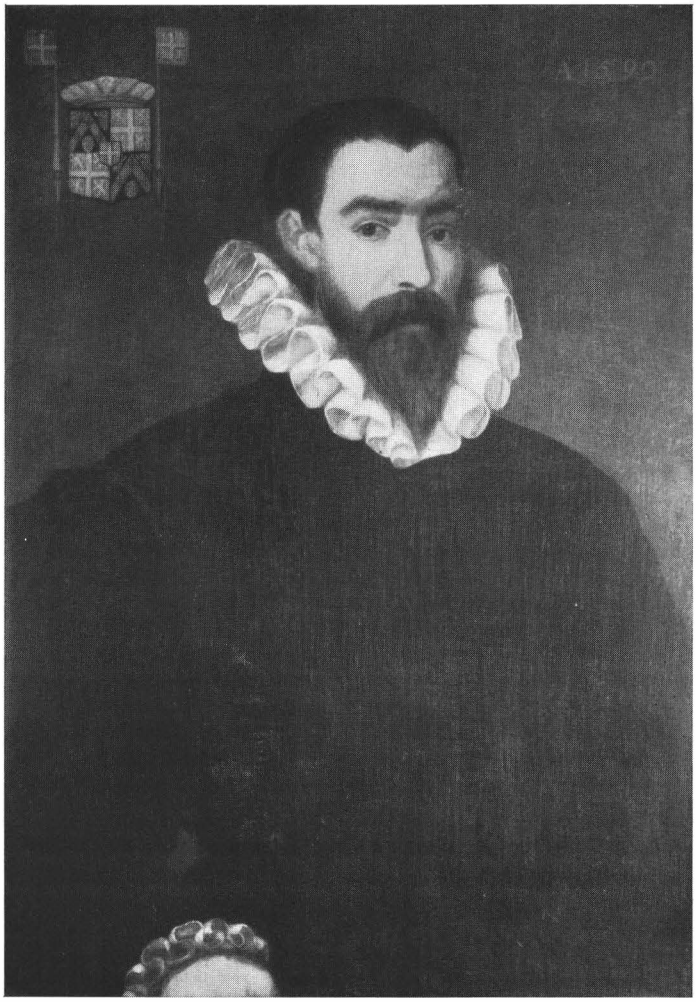

PLAAT VI.

MAARTEN DELLA FAILLE (1545-1620)

Door Bernard de Ryckere, en waarschijnlijk voltooid na diens dood (1590) door zijn zoon, Abraham de Ryckere. Bezit van graaf Charles della Faille de Leverghem, Brussel. Gedateerd 1592. Het wapenschild is dat der della Faille (cfr. platen II en III), gevierendeeld met het wapen van Nevele (van goud met kruis van keel met vier leeuwen van hetzelfde in de hoeken), en met over het geheel een schild van zilver met kruis van keel (wapen van de heren van Nevele). Cfr. plaat VIII.

Duidelijk genoeg blijkt hier het toevallige karakter van deze operaties : Jan verneemt, dat die of die waar goed getrokken wordt, en doet een „prova"; vermoedelijk doen andere kooplui hetzelfde, zodat de prijzen bedorven zijn wanneer de waren ter plaatse komen; het geringe succes wettigt dan ook geen uitbreiding van de zaken. Kenmerkend is ook, dat het retour steeds per wissel komt, daar deze blijkbaar beter „respondeert" dan retour in waren.

Een nog toevalliger karakter dragen de operaties, die buiten Hamburg in Duitsland plaats hebben :

Te Frankfurt worden in 1574 (we weten niet door wie) aan een zekere Jan de Weert 39 pond capitoenzijde en 13 kaart zwarte zijde van Venetië verkocht, uit een baal die van Italië naar Antwerpen onderweg was. Wat later vinden we dan die Jan de Weert te Keulen, waar hij nu voor de firma zijde verkoopt (14 1/2 stuk zijdelaken) (1).

Te Keulen worden in 1574 nog 40 witte Engelse lakens verkocht, we weten niet door wie; de partij vormt het saldo van een „viazo de Colonia", zodat in de vorige jaren waarschijnlijk nog meer handel op die plaats is gedreven geworden (2).

Op een andere rekening „viazo de Cleve" komen posten betreffende 11 pakken met 217 Engelse lakens, die voorheen waren gearresteerd geworden te Lingen in Westfalen (dus vermoedelijk op weg van Hamburg naar Antwerpen) „per falta de Hans Consart" (die in 1573 te Hamburg voor de firma schijnt gewerkt te hebben); een deel van de waarde wordt gerecupereerd (385.15.–), doch de rest, niet minder dan 1244.11.7, gaat verloren „per el asasynamento de quel forfante de Hans Mulle" (terwijl de recuperatie eveneens door deze „Jan Muler" is gebeurd); vermoedelijk is deze forfante de wagenvoerder (3).

Tenslotte valt te noteren de verkoop van enkele Engelse lakens te Augsburg door Jan Widhols, die zich normaal alleen bezig houdt met het verzenden van de waren voor onze firma. Het betreft vijf lakens die Widhols heeft genomen uit een partij waren die naar Verona onderweg waren, en nog twaalf lakens, in vier balen naar Augsburg gezonden. Waarschijnlijk had Widhols op verzoek van Jan della Faille, de prijzen ter plaatse opgegeven, waarop Jan, de kans gunstig oordelend, niet alleen

(1) J, ff. 41, 77, 192. Verkoop aan Adrian Boel, Lenaert Maes, Sonemans en Michiel Michelson, „a Colonia et altri loogi". Van het zijdelaken waren hem twee stuks uit Hamburg gezonden, terwijl hij er vier had genomen uit een partij van 28, die voor Antwerpen bestemd waren.

(2) J, f. 16. Verkocht „aan de Keseler".

(3) J, ff. 19, 103, 115, 128, 248. Als schrale troost voor het indrukwekkende verlies wordt door Hans Consart in 1576 nog 7.3.3 gerecupereerd van een kwade schuldenaar. Men heeft de indruk, dat vóór of tot 1574 Engelse lakens een grotere rol speelden in de handel van de firma dan daarna.

besluit tot het zenden van de vier balen, doch Widhols ook opdracht geeft, uit de naar Verona verzonden balen vijf lakens te Augsburg te verkopen. In 1575 worden vervolgens nog elf lakens daar verkocht, en nog één in 1577. De ganse partij brengt niet meer op dan 448.1.4, hetzij een zuiver verlies van 9.18.3. De berekening, die aan deze verzending ten gronde lag, is dus verkeerd afgelopen (1).

b) *Handel in compagnie*

De handel wordt in deze periode nagenoeg steeds voor eigen rekening gedreven. Toch komen enkele gevallen voor van compagnie met derden, steeds beperkt tot één operatie, en steeds buiten de voornaamste handelsrichtingen en artikelen van de firma, waarin ze om begrijpelijke redenen liever geen andere handelaars mengt. De voornaamste geassocieerde in deze zaken is Robrecht van Eeckeren, Jan's schoonzoon en vroegere factor.

1) In 1574 hebben Jan en Robrecht elk de helft in een verzending „mersi de Norembergo", die over Hamburg en Rouen naar Sevilla worden gezonden. Het gaat hier waarschijnlijk om vleeshouwersmessen, die we zo dadelijk en ook later nog door de firma te Nürnberg zien bestellen. De inkoop gebeurt door Erardo Behaim, die te Nürnberg de verzending verzorgt van de waren der della Faille. In 1575 koopt Behaim weer een partij van 7500 vleeshouwersmessen, eveneens voor Spanje. De totale investering voor de helft van Jan bedraagt aldus 193.17.4. De verkoop sleept blijkbaar lang aan, want het retour per wissel komt pas in 1578, zodat de overigens mooie winst (158.5.5) sterk door de tijd wordt uitgedund (2).

2) In 1575 zijn Jan en Robrecht opnieuw half om half partners in een partij van 62 stuk fijn linnen, die uit de Nederlanden naar Londen worden verstuurd over Brugge. De inkoop beliep 436.1.7. Een van de twee koffers, met 32 stuks, werd echter gekaapt door „corsari" en belandde tenslotte te Dieppe, waar 32.1.4 zonder resultaat werden uitgegeven om het goed te recupereren. Zodoende kon alleen de tweede koffer te Londen verkocht worden, met een zuivere winst van 27.13.5. De ganse onderneming eindigde echter begrijpelijkerwijze met verlies : 223.3.2. Deze verzending van linnen naar Londen onderscheidt zich van de klassieke linnenhandel van de firma door het feit, dat het hier om fijn

(1) J, ff. 33, 34, 115, 244. Zes overblijvende karpetten (van de verpakking) werden aan de armen gegeven.

(2) J, ff. 16, 64, 76, 116, 250, 254 : „petze 7500 cortelli carniseros oft vleeshouwersmessen".

linnen gaat, dat bovendien niet wordt ingekocht in Vlaanderen, doch te Antwerpen zelf (1).

3) Nogmaals is Jan met van Eeckeren half om half in compagnie voor een handel in vier last (3038 stuks) gezouten huiden, die van Hamburg naar Brugge worden gezonden. Ze worden te Brugge verkocht voor 1654.12.3, wat een winst oplevert van 223.10.– (2).

4) In 1574 is Jan voor de helft in compagnie met Hamburgers, Pieter, Jochem en Bertel Beckeman, voor een belangrijke zending waren uit het Oostzeegebied : 15 last en 358 ton asse, 182 ton lijnzaad, 318 kalfshuiden, 13 zak Pommerse wol, 21 centenaar wageschot, 1200 stuk klaphout en 10 1/2 last teer. De inkoop, waar blijkbaar de Beckeman's hebben voor gezorgd, beloopt 1052.3.4 p. De ganse zending, behalve een deel van het wageschot, dat te Hamburg achterblijft, komt op drie schepen naar Brugge (Jan Nort, Hendrick Wyttenberg, Hendrick Picht), waar de verkoop gebeurt door de correspondent van de della Faille, Jan Baptist Riebeke. Alleen de asse wordt door hem verder gezonden naar Antwerpen en daar verkocht aan Pieter van Hulle, de Gentse linnenbleker van de firma. De totale verkoop bedraagt 1339.4.7, de winst echter slechts 62.5.7, hetzij 4,9 % (3).

5) Van 1571 tot 1575 is Jan in compagnie voor handel op Narva; het ingelegde kapitaal bedraagt 1600 pond, verdeeld als volgt : 725 voor Jan (waarvan 126.13.4 ingelegd door zijn zoon Maarten voor rekening van zijn vrouw en van haar broer Joris Stecher), 625 pond voor Robrecht van Eeckeren, 250 pond voor een ander Antwerps koopman, Jan Pellicorne. Met deze som worden ingekocht 1459 bokkevellen, waarvan er 830 te Antwerpen worden bewerkt tot „cordoani" en 536 tot zeemvellen. De verkoop gebeurt gedeeltelijk te Antwerpen zelf, gedeeltelijk te Sevilla, gedeeltelijk te Londen, en levert een zuivere winst op van 552.9.–, die naar

(1) J, ff. 68, 70, 71, 75, 106, 109, 117. Gekocht van „Heindrick Bertels van Eindhoven wonende te Gogh" en van Fransoys Moens. De pogingen tot recuperatie te Dieppe gebeuren door Jan Varnou, een correspondent van de agent te Brugge, Riebeke : „balla n° 2 con telli fo preso per avanti da corsari et dapoi represo da looro et mandato a Diepe in Fransa". In 1581-1582 worden te Londen enkele partijen linnen verhandeld in compagnie met Laurinken, zuster van Jan, en met Willem van de Mey van Haarlem. Inventaris, lijnwaad in compagnie. In 1572 of 1573 heeft Jan een derde of een vierde deel (precies weet hij het in 1575 zelf niet meer) in ongeveer 30 last haring, die van Duinkerken naar Rouen worden gezonden in compagnie met van Eeckeren, waarop voor zijn aandeel alleen het aanzienlijke verlies komt van 173.7.– : „per la mia terza ho quarta parte de cercha lasti 30 harengi mandati per avanti de Dunkercke per Rovano pasato 2-3 ani" (J, f. 99).

(2) J, ff. 49, 91, 95, 103. Verkoop aan Pieter Verstraten et consorti, Andries Vermote e consorti, Gillis Becuwe et Steven Furnier de Cortrai, Gerart Wolfarts.

(3) J, ff. 8, 12, 14, 38, 39, 42, 81.

rato van het kapitaal verdeeld wordt. Gezien de lange duur van de operatie is de winst niet bijster groot (1).

6) Een laatste, zeer speciaal geval van compagnie, is het volgende. Op 15-11-1574 sluit Jan te Brussel, in naam van hemzelf, Robrecht van Eeckeren en Jan Selos, een akkoord met Requesens : mits een assignatie van 6400 pond sterling op de Merchants Adventurers te Londen, vervallend op 1-12, beloven de drie kooplui, de tegenwaarde in pond vlaams aan Requesens uit te betalen, 4000 pond contant, en de rest zodra te Londen de eerste helft van het bedrag zal zijn uitbetaald. Requesens' krediet op de Merchants Adventurers is blijkbaar een gevolg van het verdrag van Bristol, waarbij de handelsoorlog met Engeland was bijgelegd geworden en Engeland zich had verbonden, de in beslag genomen Spaanse bezittingen te vergoeden.

Voor Requesens was de operatie dus een middel, om het geld vlug naar de Nederlanden over te maken. Voor de kooplui was er enig voordeel aan verbonden, want de wisselkoers, waaraan zij de som moesten uitbetalen, werd bepaald op 24 schelling groot per pond sterling, terwijl de werkelijke koers hoger lag. Waarschijnlijk werden ze echter tot deze operatie gedwongen, want het voordeel was niet zeer groot, vergeleken bij het risico en gevaar.

Hoe het zij, bij de compagnie was Jan della Faille betrokken voor 3/8, Robrecht van Eeckeren voor evenveel, en Jan Selos voor 2/8. Het akkoord werd stipt nageleefd, en de ontvanger generaal kreeg op 18 November zijn 4000 pond uitbetaald. Het ganse bedrag werd vervolgens, van 16-12-74 tot 19-2-75, van Londen naar Antwerpen overgemaakt door Maarten della Faille, en het saldo uitbetaald aan de ontvanger in Januari 1575.

Waar de kooplui aan Requesens in totaal 7680 pond vlaams hadden uitbetaald, bleek het overmaken van de 6400 pond sterling te Antwerpen 8139 pond vlaams op te leveren; na aftrek van allerlei onkosten bleef er aldus 455.5.8 pond vlaams als winst te verdelen tussen de compagnons. Ondanks de „gran risigo et perichollo" was de operatie dus voordelig, vermits in drie maand tijd de winst ongeveer 6 % bedroeg. De werkelijke koersen, waaraan het geld werd overgemaakt, schommelden inderdaad tussen 25.2 en 25.9 schelling per pond sterling, tegenover de vastgelegde koers van 24 schelling (2).

(1) J, ff. 4, 24, 25, 26, 30, 32, 36, 72, 78, 87, 89, 98, 138, 139. Cordoani zijn bokke- of geitevellen die worden bewerkt met tot poeder gemalen schors van jonge eiken, en niet met sumac of galnoten, zoals de „maroquins". Zeemvellen („scaumincken") zijn gemzehuiden.

(2) Van de 20.000 pond sterling, die de Engelsen volgens het akkoord van Bristol moesten betalen, waren er reeds 13.600 aan de della Faille betaald te Londen als vergoeding voor de te Brugge aangeslagen wol. De 6400 pond vormden het saldo

c. *Commissiehandel*

Evenmin als handel in compagnie, vormt commissiehandel een belangrijk element in de operaties van de firma. Onder de paar uitzonderingen op deze regel is de voornaamste de handel die Jan doet voor zijn Venetiaanse vriend Alvise Cotsini (1). Deze drijft vooral handel op de Levant, en heeft geen eigen vertegenwoordigers in de Nederlanden en Engeland, waar hij zich behelpt met de della Faille.

In deze periode wordt voor hem Engelse wol gekocht : van 1571 tot 1573 86 zakken, en van 1574 tot 1578 58 zakken, te Brugge gekocht van de Engelse stapel door Riebeke, en over land naar Venetië gezonden. Bovendien worden direct te Londen nog 58 zakken gekocht, die over Hamburg worden gezonden. Verder koopt men te Londen voor hem ook een partij van 100 karseien (2).

Daartegenover staat de verkoop van zijde uit de Levant, die Cotsini naar Antwerpen en Londen zendt. In 1571 had hij aldus 10 colli zijde naar Antwerpen gestuurd, waarvan twee daar worden verkocht, terwijl de acht andere, blijkbaar geen vraag vindend, in 1572 over Hamburg naar Londen worden gezonden; de verkoop is pas beëindigd in 1575. Jan ver-

---

van de betaling. J, ff. 37, 40, 41, 42, 47, 49, 51, 53, 55, 56, 58, 61, 67, 74, 87. „Per debitori in compagnia de Jan Celoos et Roberto de Equeren // A la Maestà de nostro Re Catolicho per £ 6400 sterlini a s. 24 de grossi per £ 1 de sterlini, £ 7680 de grossi che don Luis de Requisens ne asigno per obligo e procura sopra li Merchadanti Aventuriers per recever da looro a Londra adi primo decembrio proximo, et noi ge pagaremo qui contanti £ 4000 de grossi, et el resto de subito quando averemo receputo a Londra lamita de ditta somma de £ 6400 sterlini, del qual ne tocha 1/4 a Jan Celoos, 3/8 a Jan de la Faille et 3/8 a Roberto de Equeren, ende elc draagt risico in als van sin anpart ende porsie, soet blickt bij den bescheede daar af sinde, val £ 7680 s.– d.–".

Van de 6400 pond sterling werden 18 1/2 pond niet overgemaakt : 7.16.– vergingen in makelarij, 2.14.– in verlies van geld dat te weinig werd uitbetaald, en 8 pond waren uitgegeven voor de reis van Maarten della Faille naar Londen. De volmacht werd hem in een „blecken doose" nagezonden. Cfr. O. DE SMEDT, *op. cit.* I, p. 389 vv.

(1) Alvise Cotzina, Cucina, Cutsini, Cotsini. De juiste schrijfwijze schijnt Coccina te zijn. Waarschijnlijk is hij het, die het grote paleis Coccina-Tiepolo (nu palazzo Papadopoli) heeft doen bouwen te Venetië, op het Canal Grande, juist tegenover het paleis van Maarten de Hane; het dateert van de tweede helft der zestiende eeuw en is waarschijnlijk gebouwd door Guglielmo dei Grigi; het bevat nu verschillende werken van G. B. Tiepolo en Pietro Longhi. Brieven van Alvise met zijn correspondenten in de Levant bevinden zich te Venetië, Archivio di Stato, Miscellanea Gregolin, Lettere commerciali, 12 bis. Jan della Faille bedenkt hem in zijn testament. In 1574-1578 wordt soms naast hem Antonio Cutsini vermeld, waarschijnlijk een geassocieerde broer. Alvise overlijdt rond 1593, en de handel wordt voortgezet door zijn zoons, Jeronimo Cotsini e fratelli (JM).

(2) J, ff. 34, 48, 49, 52, 74, 76, 80, 84, 100, 157, 211, 218, 231, 267, 276. Voor de koop van de karseien remitteert hij geld naar Antwerpen, dat vandaar naar Londen wordt overgemaakt (f. 262).

koopt te Antwerpen verder nog camelotten, sindalen (zijdelaken) en wat gommadraganti (een geneesmiddel) (1).

Vrij belangrijk zijn ook de wisselbewerkingen voor rekening van Cotsini : hij maakt geld over voor de aankoop van de bestelde waren (daar de verkoop van zijn zijde lang aansleept, kan hij niet rekenen op de opbrengst) en anderzijds wordt het geld van de verkochte waren hem overgemaakt uit Londen naar Antwerpen en uit Antwerpen naar Venetië (2).

Een tweede geval van commissiehandel betreft een andere Venetiaanse firma, Donato e Bertolomeo Tolla. In 1577 remitteren deze aan Jan della Faille 1533.12.9 pond voor het kopen van Engelse wol. Zodra de eerste wisselbrieven vervallen begint Riebeke te Brugge de wol te kopen, in totaal 47 zakken, die over land naar Venetië worden verzonden. Voor betaling van onkosten en transport trekt Jan vervolgens wissels op de Tolla. In de loop van 1578 koopt de Londense filiale nog 58 zak wol voor deze firma (3).

Commissiehandel verricht Jan della Faille nog voor Anton Struis, waarschijnlijk een Duitser. Deze is handelaar in spiegels en verblijft te Antwerpen, waar familieleden van hem eveneens handeldrijven : Andries, Cristian en Sebastian; twee anderen zijn te Venetië : Arnout en Marten Struis. Jan's agent te Venetië koopt af en toe spiegels en andere waren voor hen en verzendt ze in balen van de della Faille naar Antwerpen, vooral in 1574-75. Een enkele keer zorgt hij alleen voor de verzending, niet voor de inkoop, die in totaal 1325.2.9 beloopt. Waarom deze Struisfirma aldus beroep doet op de della Faille, terwijl ze zelf vertegenwoordigers heeft te Venetië, is overigens niet duidelijk (4).

Evenmin is dit het geval voor een commissiehandel, ook in spiegels, die wordt verricht voor de geassocieerde kooplui Jan de Backere te Venetië en Servaes Wouters te Antwerpen : deze stort geld aan de firma,

---

(1) J, ff. 70, 80, 81, 82, 91, 98, 103, 105, 144, 155, 187, 195, 197, 199, 201, 275, 276. De gommadraganti wordt verkocht aan Sebastiaan Lerse. Het is het hars van de adraganth, een plant of boompje uit de Levant; het werd vooral in de leerlooierij gebruikt.

(2) In totaal remitteert Cotsini in 1574-1578 4225 pond, terwijl de verkoop van zijn waren 1272 pond oplevert; men koopt voor hem voor 2610 pond, en remitteert er hem 2073.

(3) J, ff. 203, 237, 267, 270, 286.

Geremitteerd door Tolla :	1533.12.9	inkoop :	1696. 6. 9
Getrokken op Tolla :	515.19.–	transport :	353.—. 1
	2049.11.9	makelarij wissels :	–. 4.11
			2049.11. 9

Ook voor de wol-inkoop te Londen remitteren de Tolla het geld.

(4) J, ff. 5-87, 220-255. In 1574 maken de della Faille 133.6.8 over naar Venetië voor de weduwe Gert van Cleve, om daar spiegels voor haar te kopen. J, ff. 10, 29.

die de sommen aan de lopende koers uitbetaalt te Venetië (zonder dat wisselbrieven worden gebruikt); de factor te Venetië verricht ook sommige betalingen voor de spiegels, die de Backere daar koopt.

Een met commissiehandel verwant geval doet zich tenslotte voor in 1574 : de Keulse koopman Rigo Minau zendt 10 tonnen Rijnwijn naar Antwerpen; Jan della Faille kent hem als winst op de verkoop 10 pond toe (kostprijs van de wijn : 361.16.–) en verkoopt verder de wijn voor eigen rekening (1).

Andere bewerkingen voor derden zijn van weinig belang. Dat al deze operaties in de totale activiteit van de firma bijkomstig blijven, blijkt ook uit de winst, die de provisie na aftrek van de onkosten aan de firma oplevert : 146.7.7 voor de jaren 1574-78 (2).

d. *Handel van het personeel en van Jan's kinderen*

Sommige agenten drijven, binnen het kader van de firma, een zekere handel voor eigen rekening. Gebruik makend van de verbindingen van de zaak, kunnen ze aldus, onder controle van Jan, geleidelijk een kapitaaltje verwerven.

Een eerste vorm van deze operaties is het verlenen van een aandeel aan de factor in een of andere warenzending : in 1578 geeft Jan aan de factor te Venetië, van Neste, een vierde deel in de spiegels, die van Venetië naar Antwerpen worden gezonden. Met Jan de Wale wordt eveneens gezamenlijk gehandeld in galnoten (37 zak), Levantzijde (vier balen), camelotten (81 1/2 stuks) en karseien (472 stuks). Wale heeft in deze partijen telkens de helft; geld van de verkoop wordt per wissel voor hem overgemaakt (3).

Meer zelfstandigheid verkrijgt de handel van de bediende wanneer hij alleen voor zichzelf optreedt : Jan Borne zendt in 1575 zijde van Verona voor eigen rekening in een baal van de firma; 25 kaarten worden

---

(1) J, f. 69. Inventaris, f. 262.

(2) J, ff. 117 en 292.
- 13 stuk amelaken voor Melsior Ingelbrecht en 2 voor Goyvart de Weert, beide te Lübeck (J, ff. 45, 81, 85).
- 11 riemen papier uit Venetië voor Simon de Clercq (J, f. 101).
- enkele tonnetjes diversen uit Venetië voor Jan Pieters (f. 43).
- verzending van een baal boeken uit Venetië naar Frankfurt aan Gillis Musenholle voor rekening van Paulo Kuybio; de kosten worden vergoed door Lieven Sanders te Gent (f. 220).
- koop te Antwerpen van zijdelinten voor Gillis Bontenaken te Londen (ff. 142, 143, 146) en verkoop van safraan voor dezelfde aan Andries van Bruseghem (f. 195).

(3) J, f. 293. Inventaris, f. 23.

te Londen, 22 te Antwerpen verkocht; later heeft hij een ganse baal zijde naar Londen verzonden. Een paar keer wordt hem geld per wissel overgemaakt naar Venetië (1).

Dierik de Jagere, gehuwd met een nicht van Jan della Faille, en gespecialiseerd linnenkoper te Kortrijk, koopt in 1574 12, in 1575 24 stuk linnen voor eigen rekening. Jan neemt ze van hem over, en kent hem een winst toe van ongeveer 10 %. In 1576 koopt Dierik nog 8 stuk voor zichzelf, in 1577 12; deze worden te Londen verkocht door Maarten della Faille (2).

Jacob de Wale begint in nog bescheidener afmetingen : in 1575 worden twee stuk lijnwaad van hem overgenomen, met toekenning van ongeveer 15 % winst. In 1577 bezit hij 4 stuk linnen, die te Londen worden verkocht (3).

Jan de Wale komt vlugger vooruit : hij bezit 12 stuks in 1575, 23 in 1577, 47 in 1578. De eerste worden verkocht te Londen, de laatste te Bolzano. In 1578 wordt 100 pond sterling uit Londen voor hem overgemaakt (4).

Maaiken de Wale bezit in 1574 29 stuk linnen, voor haar gekocht met haar erfdeel van vaderszijde, en door de firma verkocht. Joos de Vogele en Pieter della Faille de jonge bezitten in 1577 elk eveneens wat linnen, respectievelijk 17 en 18 stuks (5).

Belangrijker is de handel, die de zoons van Jan onder de vleugels van hun vader uitoefenen. Om hen tot goeie kooplui op te leiden, is het niet voldoende, hen te doen meewerken in de handel van de firma; veel beter zullen ze de praktijk leren kennen, wanneer ze zelf wat zaken voor eigen rekening mogen doen en met een eigen kapitaal werken. Jan heeft dit gezonde principe reeds vroeg toegepast, namelijk in 1562. Hij geeft dan aan zijn drie oudste zoons, Hansken, Merten en Karel (die op dat ogenblik tussen 15 en 20 jaar zijn) een ingeschreven kapitaal van 250 pond, om gezamenlijk handel te drijven. Waarin deze handel vooreerst bestaat blijkt niet, wel echter dat hij vruchtbaar was : in 1567 heeft Karel alleen reeds 400 pond gewonnen, Maarten in 1568 493.17.5. Door de assignatie van de moederlijke goederen aan de zoons, groeit Maarten's kapitaal in 1569 aan tot 3250 pond, waar voor de periode 1570-72 nog 609 pond winst bij komt (6).

---

(1) J, ff. 5, 6, 7, 57, 73, 91, 92, 93, 227.

(2) J, ff. 7, 100, 118, 152, 206, 223, 262.

(3) J, ff. 111, 150, 206, 223, 262.

(4) J, ff. 111, 206, 223, 237, 246, 272, 283.

(5) J, ff. 50, 94, 203, 223. Van Maaiken neemt men het linnen over : men schrijft haar de som aan, die vermoedelijk van het linnen zal voortkomen.

(6) AF, bundel 10, afschriften van 1601, huwelijksvoorwaarden voor Karel,

Iets meer zien we van deze handel in de jaren 1574-78. Jan en Karel, die hun moeder's deel hebben opgeëist, zijn hier niet meer in betrokken. Maarten is echter nog zeer actief, en de jongere zoon Jacob is nu ook van de partij (1).

Maarten verhandelt vooral lijnwaad : 398 stuks naar Londen in 1575, 226 stuks in 1576, 363 in 1577, terwijl 6 baaltjes ongebleekt linnen naar Spanje gaan. Daar hij in die tijd factor is te Londen, kan hij gedeeltelijk zelf voor de verkoop zorgen. Hij remitteert de opbrengst uit Londen naar Antwerpen en Hamburg, en doet het geld overmaken naar Haarlem en Izegem voor de nieuwe inkoop van linnen. Verder vernemen we, dat in 1576 Engelse bayetten voor hem verkocht zijn te Milaan voor 238.11.3, en buspoeder te Antwerpen voor 218 pond. Tenslotte is hij ook nog betrokken in handel op Lissabon (2).

Jacob della Faille de jonge, zijn broer, handelt op Spanje, Italië en Londen, eveneens vooral in linnen : vóór 1578 heeft hij 739 stuks naar Italië gezonden. Verkoop te Napels brengt hem 665.16.10 op, wat besteed wordt in zijden kousen. Hij koopt ook bouratten te Antwerpen (3).

In 1575 wordt aan Jan, Karel en Maria hun moeder's deel uitbetaald. Aan de zes andere kinderen wordt hun deel geassigneerd en in de boekhouding ingeschreven; regelmatig wordt de gemaakte winst er bij gevoegd. Behalve Maarten en Jacob, zijn aldus ook de jongste zoon, Steven, en de drie dochters Anna, Esther en Cornelia bij de handel betrokken, hoewel zij geen actieve rol spelen. De ontwikkeling van het kapitaal van deze zes kinderen is de volgende (4) :

---

rekening van het bezit van Maarten. Jan de Jonge vertrekt in 1563 naar Italië voor zijn zaken. SAA, Certificatieboek 19, f. 225. Behalve voor hun eigen zaken, treden de zoons op als helpers van hun vader : de balans van 24-12-1575 is bv. opgemaakt door Jacob en Steven. Deze beide zoons reizen in hetzelfde jaar naar Gent, Kortrijk en Brugge om te zorgen voor de verkoop van een partij gezouten huiden (J, ff. 92, 111). Jacob komt in 1574 uit Venetië naar Antwerpen terug (J, ff. 10, 44).

(1) Voor Karel worden in 1575 nog 32 stuk linnen gebleekt, terwijl 78.10.2 uit Londen naar Antwerpen voor hem wordt overgemaakt. J, ff. 30, 50.

(2) J, passim, vooral ff. 50, 79, 94, 100, 111, 133, 204, 223, 243, 245, 262, 263, 290. In deze laatste post wordt een kwade schuld afgeschreven van 50.15.8 van Angelo Lion, op rekening „debitori de Lysbona per conto de Martin della Faille e fratelli". Van deze Angelo Lioen waren in 1574 te Antwerpen enige olifantstanden verkocht, wegend 440 pond (f. 23). Van 1574 tot 1578 remitteert Maarten voor zijn eigen rekening naar Antwerpen 2925 pond, en in 1578 naar Hamburg 955. Vanuit Antwerpen wordt voor hem overgemaakt naar Izegem 1621 pond, naar Gent 2130, naar 's Hertogenbosch 590 en naar Haarlem 2959.

(3) J, passim, vooral ff. 107, 109, 111, 154, 206, 223, 231, 245, 289, 291. Hij remitteert ook eens geld van Londen op Hamburg (f. 148).

(4) J, ff. 63, 106, 296, 297. Inventaris, ff. 205, 206, 208, 233, 252.

	1575	1578	1583
Maarten	2800	4945.10.7	6555. 6. 1
Jacob	2150	2200	2914.10. 9
Steven	2150	4350	5758. 1. -
Anna	1797.8.4	3050	4040.12. 2
Esther	3031.3.9	5333. 6.8	7065.10.10
Cornelia	3031.3.9	5333. 6.8	7065.10.10

e. *Financiële nevenoperaties*

In deze jaren verricht Jan della Faille nog financiële operaties, die duidelijk een onregelmatig karakter vertonen en niet als speculatieve bewerkingen kunnen beschouwd worden. Vooreerst zijn er enkele leningen zonder intrest te vermelden :

— 1575 : lening van 83.6.8 aan procureur Ambrosius Govaerts (1).
— 1576 : bij de Spaanse Furie betaalt Jan het losgeld voor Jan de Wytthem, heer van Beersel; 130 pond daarvan worden nooit terugbetaald (2).
— 1577 : lening van 133.6.8 voor 2 1/2 maand aan Ambrosius Govaerts.
— 1578 : lening van 250 pond voor 3 maand aan Arnout Verbeke (een linnenkoper van de firma) (3).
— 1578 : lening van 83.6.8 voor een maand aan Hendrik de Bloyere (burgemeester van Brussel) en Anton Verstrepen, op belofte van Jan van Boysschot, die de som terugbetaalt (4).
— 1579 : lening van 75 pond aan de heer van Champagney; daar deze in 1583 terugbetaalt in ongedevalueerd geld, levert deze operatie een onvoorziene winst op van 23.11.7 (5).

Hier tegenover staat een enkele lening, die Jan zelf opneemt in 1574 bij Gillis Hasebart : 800 pond voor 2 maand à 6 % per jaar (6).

Vervolgens zijn er twee onduidelijke operaties :

(1) J, f. 105.
(2) Inventaris, ff. 8, 228. Ondanks zijn assignatie aan Rogier della Faille van de jaarlijkse pacht van zijn land te Menen.
(3) Inventaris, ff. 215, 259.
(4) J, ff. 250, 257.
(5) Inventaris, ff. 6, 11.
(6) J, f. 15.

— in 1578 betaalt Cristofalo Zwycker aan Jan 2866.13.4 „per salvarli per suo conto et seguirne suo ordine"; Jan trekt de som op zijn filiale te Londen, uit te betalen gedeeltelijk aan Zwycker zelf of zijn gevolmachtigde, gedeeltelijk aan de Engelse koopman Andrea de Loo.

— in 1578 steeds betaalt de markies d'Havré aan Jan 2884.4.6 „per renderge la valuta ad ogni suo piazer". Jan verricht met het geld diverse betalingen voor de markies : aan de tresorier generaal van de Staten (2112.6.8), aan dezelfde om te geven aan een Engelsman als voorschot op diens tegoed op de Staten (173.6.8), aan Lanselot Schets voor een paard (58.6.8), aan d'Havré's „argentier" (640.4.6) (1).

Jan belast zich ook met het overmaken voor Jan Scheyff, kanselier van Brabant, van diens Engels pensioen; het geld wordt om de zes maand aan de Londense filiale uitbetaald, en Jan stelt het te Antwerpen ter beschikking van Scheyff (2).

Het is wel duidelijk, dat al deze bewerkingen gebeuren om genoegen te doen aan de betrokken personen, waarvan Jan zich aldus de hulp verzekert in politieke of juridische aangelegenheden.

Tenslotte speelt de firma in deze jaren een vrij grote rol als bankier voor niet-handelaars, die betalingen in het buitenland moeten doen of willen ontvangen, en daar niet over betrekkingen of krediet beschikken. Deze operaties omvatten normale wisselbewerkingen en kredietbrieven.

In de eerste categorie komen hier drie vormen voor : in de meeste gevallen heeft de bewerking het uitzicht van een remise naar het buitenland : de persoon, die geld wil overmaken, betaalt aan de firma, die door haar agent of door een andere firma de som doet uitbetalen aan de aangeduide beneficiaris. Het geld wordt gestort, hetzij aan Jan della Faille zelf te Antwerpen, hetzij aan zijn vertegenwoordigers : Gillio del Ponte te Gent, Dierik de Jagere te Kortrijk. Voor betalingen te Venetië trekt Jan (of soms Gillio del Ponte) dan op de factor, Anton van Neste; ook voor betalingen te Bologna, Padova enz. is dit het geval : van Neste moet dan de som vanuit Venetië overmaken. De betalingen te Keulen gebeuren door een wissel van Jan op zijn correspondent, Rigo Minau. Voor Rome en Napels, waar de della Faille geen eigen vertegenwoordiger hebben, wordt het geld door Jan betaald te Antwerpen aan de firma Anton Boot, die vervolgens trekt op haar agent te Napels of haar correspondent te Rome.

---

(1) J, ff. 257, 258, 259, 266, 267, en ff. 250, 251, 252.

(2) J, ff. 86, 93, 111, 117, 143, 191, 227, 236, 241, 242, 243, 251, 259, 270, 286, 287, 295.

In enkele andere gevallen heeft de operatie het karakter van een remise door de della Faille-agent uit Italië : de persoon, die van de agent geld ontvangt, trekt de som op een familielid of vriend in de Nederlanden, die uitbetaalt aan de firma. In een derde soort gevallen tenslotte neemt de persoon in Italië het geld op van de firma Boot en trekt de som op de della Faille te Antwerpen, die zich dan betalen bij de verwanten van de trekker in de Nederlanden.

Aan volgende personen wordt aldus geld overgemaakt (1) :

aan	*te*	*door*	*te*
Gillebert de la Barre	Rome en Venetië	Fernando de la Barre	Gent
Pieter Beck	Venetië	Pieter Cambio	Brussel
dr. Jan Berchemius	Keulen	proost S. Baafs	Gent
Adriaan van Blyenborg	Milaan	Cornelis, Dames en Herman v. Blyenborg	Dordrecht
Cristian Bonart	Venetië	Willem van der Haghen	Brussel
Adriaan Zugino Coppers	Vicenza	Gabriel Studelinck	Antwerpen
sr. Jan Formenor alias Brassart	Napels	sr. Joos van der Heyden ditto Bruyre	Gent
Ambrosius Govaerts jr.	Keulen	Ambrosius Govaerts sr.	Antwerpen
Gautier de le Gragt	Rome en Napels	Anna de Halewin, weduwe heer van Malstedt	Kortrijk
Andries van der Haghen	Venetië	Goyvart de Sagie	Antwerpen
Charles de Huerene	Rome en Napels	weduwe de Huerene	Gent
Boudewijn Maiart	Rome en Venetië	Fransois Maiart	Gent
Jan van der Meyen	Venetië	Cornelis Boonen	Antwerpen
Hans Pauletti	Venetië	Roelant Pauletti	Antwerpen
Carlo Pensart	Rome en Napels	Dierik van 't Sestich	Antwerpen
Paulo Quibbio	Venetië	Lieven Sanders	Gent
Hans van Ranst	Verona	Jan van Ranst	Antwerpen
Jan Baptist Riebeke jr.	Rome	Jan Baptist Riebeke sr.	Brugge
Livio Rim	Rome en Venetië	Fransois Rim	Gent
fra Nicasio Rim	Bologna	Fransois Rim	Gent
Jan Roetsart	Venetië	Pieter Ghuens	Antwerpen
Jehan de Saint Fontayne	Bologna	de heer van Andelot	Antwerpen
Jan Sersanders	Padova	Nicolo Sersanders	Gent

(1) J, ff. 2, 4, 9, 13, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 29, 31, 41, 50, 57, 84, 90, 91, 92, 96, 99, 100, 101, 108, 118, 119, 120, 125, 127, 129, 132, 134, 135, 138, 142, 144, 151, 154, 156, 191, 195, 196, 198, 206, 210, 213, 217, 223, 226, 228, 233, 235, 236, 259, 270, 275, 288. De agent van Boot te Antwerpen is Godfried Houtappel, zijn correspondenten te Rome zijn : de erfgenamen van Joris Peeters, Piero Antonio Bandini e compagni, en Felipo Peckat. Te Bari : Guarysco Turato.

aan	*te*	*door*	*te*
Filips van Steelant	Napels	Pieter van Steelant	Gent
Jan van Steyen	Venetië	Lieven Sanders	Gent
Edward Symes	Venetië	Randol Symes	Antwerpen
Adriaan Triest	Rome, Venetië, Napels, Bari	kapitein Triest, heer van Lovendegem	Gent
Nicolaas Triest	Venetië en Rome	sr. Joos Borluut, heer van Bouckele	Gent
Nicolaas van 't Sestich	Rome	Dierik van 't Sestich	Antwerpen
Nicolaas van 't Sestich	Rome	mr. Pieter de Velario	Brugge
Baptista de Vendri	Verona	Nicolaas v. d. Kerckhove	Antwerpen
Jan de Wytthem, heer van Beersel	Venetië, Milaan, Rome, Augsburg, Wenen	Jan Pieters	Eigenbrakel

Een andere methode is die van de kredietbrief, een weinig bekend instrument, dat nochtans in de 16e eeuw een grote rol speelt voor niethandelaars, die op reis gaan en liefst geen klinkende munt meenemen. Het is de tegenwoordige toeristencheck : de reislustige betaalt vóór zijn vertrek aan de firma het geld uit, dat hem op vertoon van zijn kredietbrief door de agent van de firma in het buitenland zal terugbetaald worden. De kredietbrief is dus een wissel, waarbij gever van het geld en beneficiaris een en dezelfde persoon zijn. Ziehier een overzicht (1) :

(1) J, ff. 58, 59, 72, 78, 90, 93, 126, 185, 191, 196, 257, 270. Voorbeelden van kredietbrieven in de 15e eeuw : G. Biscaro, *Il banco Filippo Borromei e compagni di Londra* (1436-1439). Archivio storico lombardo, 4e reeks, XIX, 1913, pp. 289, 305.

bedrag	plaats van betaling	plaats van terugbetaling	beneficiaris
25.14.11	Antwerpen	Venetië	Gilliame van den Rin de Bruselles, voor een reis naar Jerusalem
400.—.—	Gent	Hamburg	Joos van Loo, coopman van ossen
25.—.—	Antwerpen	Milaan en Bologna	sr. Jehan de Jonckquoy, receveur general del ducho d'Arscot
48. 2. 6	Kortrijk en Antwerpen	Venetië	Joris de Fort, voor zijn reis naar Jerusalem
121.10.—	Rijsel	Venetië	Oste Walle, priester, Glaude le Roy, priester, Zacharia Crauwin en Raynout Barbier, voor hun reis naar Jerusalem (1)
24.—.—	Antwerpen	Venetië	Edowart Sims, Tomas Waki, Edowart Smalle en Jems Chiamber, ingelesi
16.13. 4	Antwerpen	Venetië	Jan Roetsart van Tielt, voor zijn reis naar Jerusalem
325.—.—	Londen	Venetië	Willem Plompton en Frans Maffeler, gentilhomeni ingelesi
43.—.—	Antwerpen	Keulen	Glaude Longi, seigneur de Hembeck bij Brussel
100.—.—	Antwerpen	Venetië	Jan Vuytenhoven
150.—.—	Antwerpen	Venetië	Renier Heyermans

Sommige van die operaties worden verricht aan de koers van de wisselmarkt, doch andere aan een afwijkende koers, die uiteraard steeds in het voordeel van de firma afwijkt: aldus wordt aan Jan de Wytthem op 20-4-1574 77 groten per ducaat aangerekend, terwijl de werkelijke marktkoers slechts 70 groten bedraagt. De afwijkingen schommelen van 4 tot 14 % in het voordeel van de firma (2).

(1) Deze vier personen betalen te Rijsel rond 1 Juni 1575, en ontvangen het geld te Venetië rond 21 Juli. Op 19 September wordt te Rijsel voor le Roy en Crauwin nog 14 pond uitbetaald om hen te Venetië te geven bij hun terugkeer van Jerusalem. In Februari 1576 wordt die som inderdaad aan hen betaald, doch te Rome, langs waar ze dus terugkomen. J, ff. 78, 90, 96, 129.

(2) Nog eenmaal wordt te Venetië geld betaald aan een pelgrim voor Jerusalem, zonder dat blijkt welke manier van terugbetaling wordt toegepast : aan Jan van Assche op de heenreis. J, f. 225. Ook Hendrik van Bille ontvangt te Venetië geld, zonder dat de terugbetaling blijkt : J, f. 222.

HOOFDSTUK III

ONDER MAARTEN, VAN 1583 TOT 1594

(Zie plaat VII).

§ 1. — De structuur van de zaak.

Bij de dood van Jan della Faille (1582) stelde zich het probleem van de voortzetting van de handel. Twee mogelijkheden deden zich voor : ofwel zouden twee of meer van de zoons gezamenlijk de zaken voortzetten, ofwel zouden ze elk op eigen houtje handel drijven. In de eerste maanden na Jan's dood werd inderdaad de mogelijkheid van een gezamenlijke handel overwogen, met Maarten, Jan en Jacob aan de leiding (1). De kinderen van Jan bleken echter onderling niet beter te kunnen overeenkomen in geldzaken dan Jan het met zijn broer Jacob had gedaan.

Vrijwel dadelijk begon de ruzie onder de erfgenamen, die elkaar allerlei knoeierijen en verduisteringen gingen aanwrijven; met steeds wisselende fasen, met tussenpozen van gedeeltelijke verzoening, met frontveranderingen der verschillende partijen, met stromen van verwijten en blijken van verregaande achterdocht en kwaadwilligheid, begeleid door onvermoeibaar herhaalde woordelijke betuigingen van broederliefde en jammerklachten over de verstoorde eendracht van de familie, zou het soms pittoreske, doch over het algemeen weinig verkwikkelijke gekrakeel de eerste generatie erfgenamen overleven (2).

---

(1) Wouter Aertsen aan Jacques della Faille, 28-9-1583. AF, bundel 4. Aertsen had gewenst, dat Maarten, Jan en Jacob de handel samen zouden verder hebben gedreven, althans voor de eerste zes jaar, zoals ze het eerst van plan waren geweest.

(2) Over deze familietwisten is zeer veel materiaal bewaard. Behalve de brievenkopij van Maarten en de brieven van het Van der Meulenarchief, zijn er vele losse rekeningen in het AF, benevens een memorie van Jan en Jacob tegen Maarten (1583), en een uitvoerige apologie van Maarten, waarin hij de intriges op zijn manier uiteenzet. Een paar staaltjes, die het klimaat van de familieverhoudingen tekenen : 1587. Om bewijzen tegen Maarten te verkrijgen, hebben Jan en Jacob diens dienaar te Londen, Gillis Bontenaken „soo droncken gemaekt als een beeste om ghetuygenisse te gheven contrarie der waerheyt".

1589. Daniel van der Meulen over Jacob en Karel : „alsdan kijven zij als hoeren ende boeven ende daernae syn sy wederomme vrinden ..."

1592. Karel heeft „vele ingiurien uutgestort", o.a. „dat Jacques gheen kint van vader zaligher en is, maer een verwisselinck uut de Kempen, ende bescheet heeft om sulx te doceren ..." AF, bundel 4.

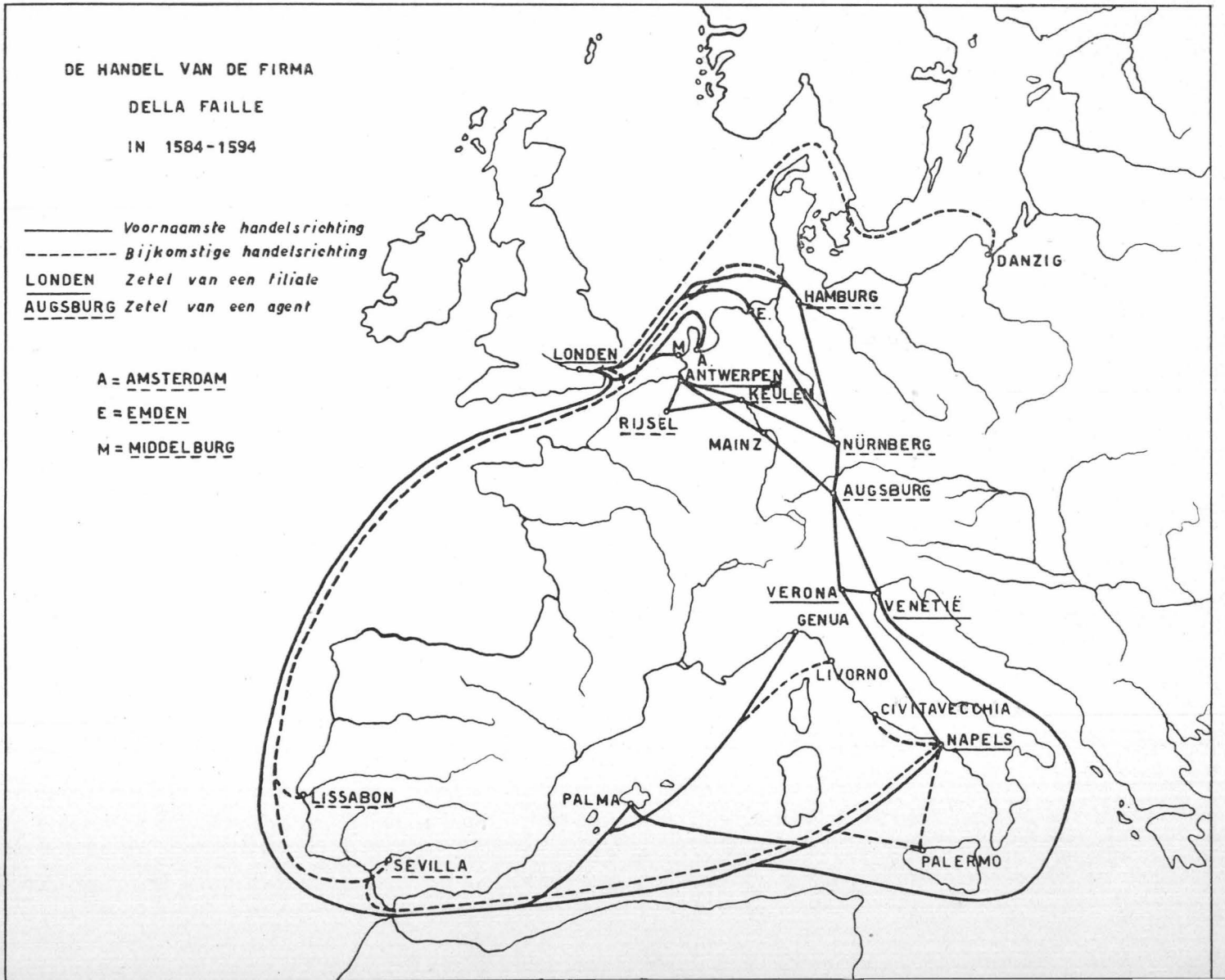
DE HANDEL VAN DE FIRMA
DELLA FAILLE
IN 1584-1594
Voornaamste handelsrichting
Bijkomstige handelsrichting
LONDEN Zetel van een filiale
AUGSBURG Zetel van een agent
A = AMSTERDAM
E = EMDEN
M = MIDDELBURG
DANZIG
HAMBURG
E
LONDEN
M
A
ANTWERPEN
KEULEN
RIJSEL
MAINZ
NÜRNBERG
AUGSBURG
VERONA
VENETIË
GENUA
LIVORNO
CIVITAVECCHIA
NAPELS
LISSABON
PALMA
SEVILLA
PALERMO

Het is achteraf ondoenlijk en bovendien weinig belangrijk, uit te maken wie van de broers — de zusters, geflankeerd door de zwagers, zongen slechts de tweede partij — het meeste last heeft veroorzaakt. Vast staat alleen, dat allen flink hun best hebben gedaan om het grootst mogelijke deel van de erfenis in de wacht te slepen. De twee eerste protagonisten van dit familiaal melodrama, Maarten en Jacob, hebben elkaar echter het meest in het haar gezeten, en hebben als voornaamste testamentuitvoerders — de derde, Jan, was in 1582 niet meer bij de handel betrokken — ook de meeste kans gehad om de erfenis in de war te sturen. Dat Maarten ons daarbij als de minst kwaadaardige van de twee voorkomt, is wellicht vooral te wijten aan het feit, dat de ons bekende documentatie vooral van hem stamt (1).

In elk geval maakten deze familietwisten zeer vlug een compagniehandel van de erfgenamen onmogelijk. De twee voor de handel meest geschikte broers, Maarten en Jacob, begonnen dus voor eigen rekening te werken, terwijl de zaken van het sterfhuis onder voortdurende moeilijkheden langzaam werden geliquideerd (2). Daar Jacob vrijwel dadelijk Antwerpen verliet om zich in Holland te gaan vestigen, kan zijn handel niet meer als Zuid-Nederlands beschouwd worden. In de Verenigde Provinciën wordt hij een der voornaamste figuren in de expansie van de handel, vooral op de Levant en op Barbarije. Maarten, die tengevolge van diverse omstandigheden te Antwerpen bleef, kan daarom beter als de rechtstreekse voortzetter worden beschouwd van de handel van Jan de Oude (3).

Het regime van de handel onder Maarten is echter gans verschillend van dat onder Jan : i.p.v. de sterk gecentraliseerde structuur onder één leider, werkend met betaalde factors, krijgen we nu een handel in com-

(1) In hoofdzaak tekenen zich in de familie twee clans af, enerzijds Maarten met Steven en Anna, anderzijds Jacob met Jan, Karel en Esther, hoewel de grenzen soms veranderden.

(2) Wouter Aertsen aan Jacob, 13-10-1583. AF, bundel 4. In September 1583 stond reeds vast, dat Jacob en Maarten apart zouden handelen. Te Londen koos Coteels de partij van Maarten, Aertsen die van Jacob. Daar Jan de Wale te Venetië naar Maarten overhelde, besloot Jacob, hem geen waren meer te zenden, en zag uit naar een eigen factor.

(3) Over de handel van Jacob bevindt zich materiaal in het van der Meulenarchief. Cfr. o.a. Z. W. Sneller, „Het begin van den Noord-Nederlandschen handel op het Middellandsche-Zeegebied". *Verslag van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen*, 1935, pp. 70-93. Op het einde van zijn leven is zijn handel blijkbaar verkeerd afgelopen en komt hij naar Antwerpen terug, waar hij door Maarten financieel moet geholpen worden. Maarten is naar Antwerpen gekomen in 1582, op aandringen van zijn zieke vader; eens daar, durfde hij niet meer vertrekken, uit vrees voor beslaglegging op huis en koopwaar; na de overgave van 1585 kon hij als Spaans onderdaan niet meer naar Londen terugkeren. Maarten aan Coteels, 25-5-1585.

pagnie van vier personen : Maarten heeft namelijk de drie voornaamste factors in de handel geassocieerd, daarmee afstand doende van de alleenheersende stelling, die zijn vader had ingenomen. Het compagnie-contract, gedateerd 26 September 1583 te Antwerpen, is bewaard, zodat we duidelijk zien hoe het systeem werkt (1).

De vier compagnons — Maarten della Faille, Jan Borne, Jan de Wale en Thomas Coteels — leggen elk een kapitaalsom in, die respectievelijk bedraagt 34.000, 8.000, 8.000 en 2.600 pond vlaams, hetzij samen 52.600 pond (2) voor een duur van 10 jaar, waarna elk zijn aandeel in winst en verlies zal krijgen. In geval van overlijden van een der partners, zullen de anderen zijn kapitaal verder beheren ten bate van zijn erfgenamen, terwijl een nieuwe compagnon door de drie anderen benoemd zal worden. Allen verbinden er zich toe, geen compagnie met derden te sluiten noch aparte handel te drijven. Alle winst van tollen — lees : winst bekomen door het ontduiken van tollen — verwezenlijkt door een der deelhebbers, komt ten bate van de gemeenschap; alle buitengewone kosten voor de compagnie — geschenken e.d. — zijn ten laste van de gemeenschap; alle winst op commissiehandel voor derden komt voor de helft aan de compagnie, voor de helft aan degene die de operaties zal gedaan hebben; de compagnons mogen slechts dienaren onderhouden met onderling akkoord van drie der vier partners; over het algemeen zal steeds een besluit van drie partners bindend zijn voor de vierde; tenslotte zal elk de huishoudkosten en het onderhoud van zijn „famiglia" te dragen hebben, Borne te Verona, Wale te Venetië, Maarten te Antwerpen, en Coteels samen met Maarten te Londen (3).

Ondanks de volstrekte gelijkheid, die aldus onder de compagnons wordt gestipuleerd, is het duidelijk dat Maarten, door het gewicht van zijn kapitaal alleen reeds, in deze combinatie de baas blijft. Alle gewichtige beslissingen moeten in de practijk met zijn instemming worden genomen, en desnoods zou hij natuurlijk ook tegen zijn partners in zijn wil kunnen doordrijven. Vooral Coteels, zopas nog Maarten's giovane te Londen,

(1) We geven de tekst uit in bijlage XVII.

(2) In de tekst zijn de getallen niet ingevuld (behalve voor Maarten, waar verkeerdelijk 4000 pond is gezet), doch we kennen ze uit de afrekening in Maarten's journaal, ff. 236, 238, 239.

(3) Maarten had te Londen een paar van zijn kinderen gelaten; vandaar dat hij de kosten deelde met Coteels, die als geringste compagnon overigens het dure huis te Londen niet alleen kon onderhouden. Maarten had inderdaad het huis van Jan de Oude te Londen voor zichzelf verder gehuurd. Aertsen schrijft dienaangaande, dat hij het niet verlangt, daar zijn handel met Jacob niet belangrijk genoeg is om zo een hoge huur te betalen; waren de negotiën naar avenant, dan zou het huis hem echter goed dienen „zijnde een huys wel bekent ende geaccostumeert". Aertsen aan Jacob, 20-8 en 13-10-1583. AF, bundel 4.

kan met zijn gering kapitaal en gebrek aan ervaring — hij is veruit de jongste van de vier — niet veel gewicht in de schaal leggen (1).

Toch staan we hier zeer ver van de handel van Jan de Oude. Zoals we verder zullen zien, werken de compagnons in volledig akkoord, elk zijn initiatieven nemend, zijn opinie uiteenzettênd, en zijn partners raadplegend, zonder dat van een dictatuur van Maarten kan sprake zijn. Er is dus wel degelijk een fundamentele verandering in de structuur van de firma ingetreden, en deze verandering ligt in de lijn van een algemene ontwikkeling : de vooruitgang in de handelsorganisatie in de 16e eeuw staat in het teken van een overgang van individuele naar collectieve handel, waar aan het ene uiteinde de zuiver private familiehandel staat — type Jan de Oude —, aan het andere de maatschappij op aandelen — type Hollandse en Engelse 17e eeuwse compagnie. De verandering in de della Faille-handel is een eerste — zij het bescheiden — stap op deze weg : door het associëren van vreemd kapitaal en initiatief verruimt Maarten de kring van zijn handel tot buiten de familie en komt tot een type van compagniehandel, dat de opname van veel meer kooplui in een veel breder verband reeds uit de verte voorafschaduwt.

De partners in deze compagnie hebben we reeds alle ontmoet. Maarten, de oudste en voor de handel meest begaafde zoon van Jan, heeft reeds een ervaring van ruim twintig jaar achter de rug, ervaring die hij heeft opgedaan te Antwerpen, te Hamburg en vooral te Londen, waar hij van 1574 tot 1582 leider van de filiale is geweest, na er vroeger ook reeds te hebben verbleven (2). Jan Borne, factor van Jan della Faille te Verona, is daar sinds minstens 25 jaar werkzaam en heeft er een grondige kennis van de Italiaanse zijdehandel opgedaan. Zijn bezit is echter nog tamelijk bescheiden : hij kan inderdaad slechts 4560 pond inleggen in de compagnie; de rest — 3440 pond — wordt hem door Maarten voorgeschoten aan 6 1/4 % per jaar (3). Jan de Wale, neef van Jan de Oude, is,

(1) In 1585 leeft zijn vader nog te Antwerpen; het is misschien de Estienne Coteel, burger koopman, die we in 1562 daar aantreffen. SAA, Certificatieboek 18, f. 280. In 1588 zijn twee van Thomas' broers, Frans en Jan, respectievelijk 32 en 31 jaar. SAA, Notariaat 4456, f. 600 (getuigenis over Thomas' katholicisme). Thomas is vroeger een tijd te Sevilla geweest, misschien ook in Italië.

(2) Maarten is geboren in 1545. Mogelijk is ook hij een tijd in Italië geweest.

(3) Borne heeft zijn ganse bezit in de compagnie belegd. Borne aan S. Facente. Hij belooft aan Maarten, al zijn bezit aan diens erfgenamen na te laten; reden waarom Maarten hem zeer welwillend gezind is en hem zijn kapitaalvergroting voor de eerste drie jaar zonder intrest toestaat; later beklaagt hij zich dat echter, daar Borne na het einde van de compagnie het geld niet dadelijk terugbetaalt en er verder handel mee drijft; Maarten rekent dan gauw ook nog intrest aan voor de eerste drie jaar, zonder veel hoop, die te krijgen. AF, Nevele nr. 4, f. 47. In 1585 noemt Borne zich reeds een oud man; hij is dan waarschijnlijk rond de zestig. Borne aan Rubiano.

na een opleiding te Antwerpen, factor geweest te Hamburg (1574-77) en vervolgens te Venetië. Dank zij de begunstiging door zijn oom, is hij door handel voor eigen rekening vrij vlug rijk geworden, vermits hij nu reeds 8.000 pond kan inleggen (1). Thomas Coteels tenslotte, schoonbroer van Maarten, is een paar jaar te Londen zijn giovane geweest en wordt daar nu door hem tot leider van de filiale gemaakt. Dat deze jongste en minst ervaren compagnon aldus de voornaamste filiale in handen krijgt, wordt verklaard door het feit, dat Maarten hem vanuit Antwerpen vrij gemakkelijk en doorlopend onder controle kan houden, en wellicht ook liever onrechtstreeks de voornaamste filiale in handen wenst te houden door deze zijn kwekeling. Daar de andere compagnons op hun post moesten blijven en Maarten zich liever niet meer in Engeland waagde, moest men trouwens wel deze oplossing aannemen.

Verder is er aan de structuur van de firma betrekkelijk weinig veranderd : hoofdzetel Antwerpen, filialen Londen, Venetië, Verona, Napels. Deze laatste is nieuw; men herinnert zich, dat Jan slechts handel op Napels was begonnen op het einde van zijn leven, door bemiddeling van een vreemd koopman. Maarten heeft zich aanvankelijk ook van deze bediend, doch in 1584 is het tot onenigheid en processen gekomen (2), waarna Maarten ter plaatse een eigen vertegenwoordiger zendt, Geerard Corhase, die reeds enkele jaren dienst te Verona en Venetië achter de rug heeft; hij is eenvoudig gesalarieerde, doch zal door zijn gewichtige post een belangrijke rol in de handel spelen (3).

Helemaal op het einde van de periode, in 1594, verschijnen twee nieuwe filialen : te Amsterdam en te Stade (4). Zoals vroeger, heeft de firma correspondenten in Duitsland en Spanje, en in Noord-Nederland.

* * *

(1) Aertsen aan Jacob, 13-10-1583. AF, bundel 4. Wale „is bij hem wel bewaard"; indien je hem wilt vervangen door een ander, zoek dan „een quant die mede gepluimd is".

(2) In de brievenkopij is herhaaldelijk sprake over het proces tegen Scrittoris, dat te Napels de ganse periode aansleept. De firma is heilig overtuigd, het recht aan haar kant te hebben, doch vreest, ook als ze gelijk haalt, een „anguilla per la coda" te zullen hebben. De een paar keer herhaalde sinistere voorspelling „l'ospedal non ge manchera al fine" is inderdaad uitgekomen : in 1591 wordt een aalmoes van 10 schelling geboekt aan Scrittoris, die dus failliet is. „Andar a l'ospedal" is immers de verbloemde zegswijze voor failleren; „ospedalli" zijn bankroetiers of roekeloze kooplui.

(3) Corhase is in 1585 nog maar korte tijd factor te Napels; mogelijk had hij er echter reeds gediend bij Scrittoris.

(4) De filiale te Amsterdam heet voorzichtigheidshalve „viazo de Oosterlanda", wegens het handelsverbod met de Verenigde Provinciën.

Het kapitaal van de compagnons bedraagt, zoals gezegd, 52.600 pond. Daar komt bij het kapitaal van familieleden, dat in handen van Maarten is en waarop hij hen een vaste intrest uitbetaalt van 6 1/4 %. Meestal zijn het betrekkelijk kleine bedragen; de voornaamste zijn de volgende (1) :

— Maria Stecher, 353.11.9, later 600.
— Laurinken della Faille, 900, later 800, 700, 670.
— de kinderen van Louis Malapart, 2275.5.10, later 2990.1.8, dan 3721.
— Anna della Faille, 2982.6.2, later 2932.12.–.
— Steven della Faille, 12.200 (2).

In totaal beloopt het familie-kapitaal ongeveer 20.300 pond. Verder hebben ook niet-familieleden geld in de onderneming belegd, hetzij de ganse periode door, hetzij voor kortere tijd (3).

— Simon Grimaldi, 154.3.4 à 5 %, vanaf 1593 (4)
— Jacques Calvaert, 250 à 7 % voor 1 jaar
— Willem van Swol, kleermaker, 250 à 5 %, vanaf 1593
— Jan Wesenbeke, 300 à 6 1/4 % voor 1 jaar
— Joris Vekemans, 300 à 5 %
— procureur Christiaan van de Wiele, 400, later 666.13.4 à 6 1/4 %
— advokaat Hendrik Kinschot, 533.6.8 à 6 1/4 %
— Ambrosius Gretzen, 586.3.– à 8 %
— Catharina van den Troncke, weduwe Jan van Boysschot, 666.13.4, later 500, dan 333.6.8 à 5 %
— de gouverneur van Duinkerke, Francisco Aguilar Alvarado, 1450 à 5 % voor 1 jaar
— Charles de Longin, 2222.4.5, later 3055.11.1, 2222.4.5, à 6 %.

Gemiddeld belopen deze bedragen per jaar 5800 pond. Het kapitaal van de weduwe Boysschot is blijkbaar het overschot van het geld dat Boysschot bij Jan della Faille had, terwijl het kapitaal van Kinschot en van de Wiele eveneens onder Jan was ingelegd. Voor het overige betreft het nieuw-verschenen deposito-houders, die echter, zoals ten tijde van

(1) JM, ff. 6, 17, 65, 67, 92, 121, 145, 210, 211, 214, 230. Familieleden, die kleinere sommen in deposito hebben : Cornelis della Faille, Janneken van Eeckeren, Jeronimo en Andrea della Faille, erfgenamen Willem Boutens, erfgenamen Rogier della Faille, erfgenamen Pieter della Faille, erfgenamen Johanna de Wale, Hans Stecher, Robert van der Heyden, Hendrik de Clercq en Leonora van Driel, Hester van Eeckeren, Hendrik van der Scuren en Isabella van Driel.

(2) Steven heeft dus het grootste deel van zijn vermogen in handen van Maarten gelaten.

(3) JM, ff. 4, 6, 7, 49, 57, 60, 113, 126, 158, 161, 166, 170, 198, 204, 219, 220, 231. Jacques Calvaert is een verre neef van Maarten, doch treedt op als zelfstandig koopman.

(4) Grimaldi betaalt de som, doch de intrest is voor zijn zuster. JM, f. 158.

Jan, weinig talrijk zijn en waarvan de kapitalen op weinig systematische wijze bij de firma geplaatst worden. Over het algemeen zijn het steeds de personen zelf, die aan Maarten vragen, of hij hun geld een tijdlang wil in deposito nemen. De verhouding blijkt zeer duidelijk uit een voorbeeld van 1585 : op 30-11 antwoordt Maarten aan een niet nader genoemde „eersame compere"; deze had hem laten weten, dat hij te Rijsel een som geld had welke hij graag aan Maarten zou geven voor 3, 4, 6 of 8 maand of langer, aan 7 of 8 percent per jaar. Maarten dankt voor het aanbod, doch antwoordt dat de handel nu niet genoeg winst geeft om hem toe te laten, zoveel intrest te betalen „en als men wel insiet de conjuncture van de negotiatie van desen tyt, so syn de peryclen groot en de profyten clein"; door de éénmaking van de muntkoersen te Rijsel en Antwerpen is er nu overigens geen winst meer op de wissel van Rijsel, en wie daar geld heeft zal grote schade lijden, in sommige speciën 15-16 %, in andere 8 of 10 %. Om zijn compere een genoegen te bewijzen, wil hij het geld wel nemen voor een jaar, doch dan aan 5 of 6 % (1).

Een uitzonderlijk geval is dat van Ambrosius Gretzen van Leipzig, waarvan Maarten reeds in 1585 het geld in handen heeft en er de hoge intrest van 8 % op betaalt; de betaling gebeurt door de Augsburger correspondenten, Widhols, op wie Gretzen uit Leipzig elk jaar een wissel trekt. Waarom dit dure geld zo lang bewaard wordt, blijkt niet (2).

Tenslotte is er een enkel geval te vermelden van belegging met deel in de winst : in 1592 stort advokaat Hendrik Uwens 200 pond, waarop men hem winst belooft naargelang de verkoop van de waren, waarin het geld zal besteed worden. Inderdaad wordt hem na 2 1/2 jaar 66.13.4 uitbetaald met de vermelding „want zoveel zou de koopmanschap hem opgebracht hebben" (3). Het is echter duidelijk, dat we hier te doen hebben met een afgeronde schatting van Maarten (66.13.4 is immers juist 400 gulden), zonder dat er een precieze berekening aan deze uitkering ten gronde ligt; deze betaling van uitzonderlijk hoge intrest (13,2 per jaar) gebeurt uit dank voor de goeie raad, die Uwens aan Maarten in gerechtszaken heeft gegeven. Van een eigenlijke belegging op winst en verlies is dus geen sprake.

In deze periode doet zich verder een verschijnsel voor, dat kenmerkend is voor de bloei van de zaken in vergelijking met de jaren

(1) Brievenkopij, 30-11-1585.

(2) Maarten aan Widhols. JM, f. 204 : „per aver pagato an Ambrosio Gretzen de Lipsig lho interesso abiamo de luy in mano ... segondo il cambio de Lipsig".

(3) JM, ff. 105, 211 : „£ 200 delli quali fara utille alla ratta in quello che ly impiegaremo", „per £ 200 auti da lui in mano per impiegar per conto suo, et per esserne amorevole in consigli ly atribuemo per utille de essi, che tanto la mercansia li averia dato £ 66.13.4".

1574-82 : Maarten neemt in 1589-94 voortdurend geld op korte termijn om de zaken te financieren. Op zichzelf is het opnemen van geld o.i. weliswaar geen teken van bloeiende handel : ook in 1585-86 ontlenen de compagnons af en toe geld, omdat ze dan juist krap zitten, en Maarten is daar dan beslist tegenstander van, omdat hij die intresten wil vermijden en zich behelpen met eigen geld; zijn gewijzigde houding in 1589-94, wanneer hij grote sommen opneemt, bewijst echter afdoende, dat deze intresten nu zonder bezwaar kunnen gedragen worden door een handel, die ze meer dan vergoedt.

In 1585 neemt Coteels te Londen ongeveer 1100 pond sterling op, in 1586 2600 pond sterling, steeds aan 8 %. Te Antwerpen zou het geld goedkoper te krijgen zijn geweest (5-6 % in 1585, 7-8, later 8-9 % in 1586), doch tengevolge van de stokkende handel zou Maarten er toch niets hebben kunnen mee aanvangen. Uit de briefwisseling blijkt, dat het opnemen steeds noodgedwongen gebeurt, daar Coteels er niet buiten kan en in sommige gevallen dit minder schadelijk vindt dan voortdurend wissels op Venetië te moeten nemen, die Wale dikwijls moet terugtrekken (1). Anders is de toestand in 1589-94 (2) : in 1589 2700 pond vlaams, in 1590 1700, in 1591 2700, in 1592 6750, in 1593 6600, in 1594 2333. Al deze bedragen worden nu te Antwerpen opgenomen, wat reeds wijst op de grondige wijziging van de handelsmogelijkheden daar tussen 1585-86 en 1589-94.

In totaal ziet de verdeling van het kapitaal er dus als volgt uit (3) :

Compagnons	Familie-deposito	Vreemd deposito	Lening	Totaal
52.600	20.300	5.800	3.500	82.200

Duidelijk blijkt hieruit het secundaire karakter van de financiering buiten de eigen kring van compagnons en stabiele familie-deposito's : het kapitaal, dat op korte termijn opgenomen wordt of dat door vreemden uit de firma kan gelicht worden, vertegenwoordigt slechts 11 % van het totaal. Het betrekkelijk geringe vreemde kapitaal is geen bewijs voor weinig lust tot uitbreiden van de zaken; veeleer is het kapitaal van de partners reeds zo aanzienlijk, dat verdere uitbreiding slechts mogelijk zou

(1) Brieven aan Coteels.

(2) Cfr. voor meer details nota 1, p. 118.

(3) Ter vergelijking : de enige balans, waarvan Maarten het totaal in zijn journaal inschrijft, beloopt 168·405.15.– (JM, f. 78).

zijn door opnemen van nieuwe medewerkers; reeds nu hebben de compagnons inderdaad de handen vol met hun zaken.

* * *

Het personeel in dienst van de firma is in deze periode minder belangrijk dan in de voorgaande, daar de voornaamste factors nu vennoten zijn geworden. Onder de leiders van filialen is er dan ook slechts één gesalarieerde, namelijk Geerard Corhase, factor te Napels in 1584-86. Het overige personeel omvat een paar zoons van Maarten, en verder de giovani, een groep die weinig stabiliteit vertoont; meer dan een paar jaar na elkaar treft men deze jongelui gewoonlijk niet aan; ze worden in de firma opgeleid, doch gaan dan op eigen vleugels vliegen.

— Geerard Corhase, factor te Napels, heeft een vrij gering salaris, geniet vergoeding voor zijn onderhoudskosten, en krijgt soms een gratificatie. In 1590 heeft hij de firma verlaten en is zelfstandig koopman geworden. Reeds in 1584-86 drijft hij met zijn verdiende geld wat eigen handel (1).

— Frederik Libner, neef van de burgemeester van Königsberg, is, na vijf jaar dienst te Verona bij Borne, in 1585-86 giovane van Coteels te Londen; hij maakt een zeereis mee naar Napels in 1585, een naar Danzig in 1590, en leidt in 1591 de graanverkoop van drie schepen in Majorca en te Genua. Behalve zijn salaris, krijgt hij voor die reizen bijzondere gratificaties, en in 1591 een provisie op de verkoop van het graan. Zijn geld gebruikt hij reeds in 1584-86 in eigen handel. Later treffen we hem in Holland als zelfstandig koopman aan (2).

— Piat della Faille, neef van Maarten, is de ganse periode door te Verona, eerst als giovane van Borne, dan als factor; wat hij van zijn salaris overhoudt, gebruikt hij ook in zaken voor eigen rekening (3).

— Adriaan Narot, in 1584 kassier van Maarten te Antwerpen, is vervolgens schrijver op een schip voor Venetië, in 1590 op een ander schip voor Napels; hij doet ook wat eigen handel (4).

(1) Brieven aan Corhase. In 1585 leeft zijn moeder nog in de Nederlanden, waar hij ook een broer heeft, Jacob Corhase. J, f. 244, JM, f. 112. Op 19-5-1590 transporteert hij aan Maarten della Faille alle kredieten die hij heeft te Napels, Messina, Palermo, Majorca en elders in Sicilië of gelijk waar (en die hij had verworven voor de firma), en verlaat dus de dienst van de compagnie. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat 3361, f. 170.

(2) Brieven aan Coteels. J. W. YSERMAN, „Amsterdamse Bevrachtingscontracten 1591-1602". *Economisch-historisch Jaarboek*, XVII, 1931, pp. 167, 197, 211, 224. Hij is dan in Holland gevestigd, en is actief in handel op Spanje (1591-1597).

(3) Cfr. verder, § 3 h.

(4) Cfr. hoofdstuk IV.

— Carel de Smit, neef van Borne, en eerst diens giovane te Verona, wordt in 1586 giovane van Coteels te Londen, in vervanging van de afwezige Libner (1).
— Helman Cobbe, giovane te Antwerpen in 1589-94, wordt in 1591 meegezonden op een graanschip naar Majorca, waarvoor hij een bijzondere gratificatie krijgt van 100 gulden (16.13.4), boven zijn salaris, dat 33.6.8 bedraagt voor vier jaar (2).
— Jan de Loo, giovane te Antwerpen, krijgt 50 p. salaris voor 4 1/2 jaar (3).
— Joris Cooman, kassier te Antwerpen, krijgt voor drie jaar 50 pond (4).
— Jan della Faille, zoon van Maarten, is tijdelijk als giovane in Italië, en werkt verder te Antwerpen; hij doet ook wat eigen zaken.
— Joris della Faille, zoon van Maarten, is in 1589-94 te Napels onder de leiding van Jan Borne; hij drijft ook eigen zaken.
— Daniel, zijn broer, werkt in de laatste jaren eveneens te Napels (5).
— Jacomo Marotello is in 1585-86 giovane van Wale te Venetië (6).
— Jan della Faille, neef van Maarten, is in 1593 giovane te Venetië (7).
— Cornelis della Faille, bastaardzoon van Maarten, wordt in 1591 meegezonden op een schip naar Napels, en werkt vervolgens voor de firma in Spanje en te Napels. Hij drijft een bescheiden eigen handel (8).
— Jacques Calvaert, familielid van Maarten, is te Antwerpen werkzaam, en drijft een vrij voorname eigen handel (9).

De familiale inslag in het personeel is dus zeer sterk; wanneer men een giovane nodig heeft, kijkt men eerst eens uit, of er in de familie geen geschikt persoon te vinden is. Overigens niet uit noodzaak : Maarten schrijft in 1586 : er zullen nu geen giovani ontbreken, en met deze tijden zullen er zijn die geld willen geven om bij ons in dienst te komen — de opleiding in een grote firma is voor ondernemende jongelui natuurlijk een gezochte loopbaan (10).

Elke compagnon heeft een zekere vrijheid om giovani aan te werven,

(1) Borne aan Coteels, 14-9-1586. Misschien is hij het, die later Carlo Borne heet (p. 150).
(2) JM, ff. 105, 238.
(3) JM, f. 238.
(4) JM, f. 238.
(5) Cfr. verder, § 3 h.
(6) Brieven aan Wale. Hij heeft een broer in de Nederlanden, waarvan echter niet blijkt of hij in dienst van de firma is.
(7) JM, f. 147 : „Joan della Faille fiol de Carlo".
(8) Cfr. hoofdstuk IV en verder, § 3 h.
(9) Cfr. verder, § 3 h.
(10) Maarten aan Coteels.

hoewel onderling akkoord vereist is (1). Een aardig voorbeeld van de wijze, waarop de giovani worden betaald — tevens van de manier waarop de vier vennoten samenwerken — geeft het volgende voorval : op de reis van de Falcon bianco naar Napels in 1585 (hoofdstuk IV, § 2), was Frederik Libner meegezonden; gezien het gunstige verloop, stelde Coteels aan Maarten voor, hem als beloning de winst toe te kennen op de partij kabeljauw; Maarten en Borne verklaarden zich daarmee eens, doch Wale drukte de wens uit, ook Corhase in die winst te laten delen, daar hij veel werk had gehad met de verkoop van de waren. Zijn compagnons verklaarden zich akkoord, zodat de winst voor de helft aan elk van beiden werd toegekend. Libner had echter reeds door Coteels vernomen, dat die winst aan hem alleen zou komen, en klaagde nu in brieven aan de compagnons, dat hem aldus de helft was ontnomen geworden, terwijl hij, anders dan Corhase, de gevaren van de zeereis had doorstaan. Borne en

(1) In 1586 schrijft Coteels aan Maarten, dat hij denkt, Adriaan Narot weer in dienst te nemen, nadat deze vier maanden uit de dienst van de firma was geweest. Maarten antwoordt : als hij in die tijd bij anderen gediend heeft, zou ik hem niet meer binnenlaten. Met zijn broer Jacob had de firma vroeger slechte ervaringen opgedaan : hij bracht namelijk Jacob della Faille op de hoogte van de „secreten" van de firmahandel; volgens Maarten beklaagt hij zich echter bitter, zijn dienst verlaten te hebben. Adriaan Narot was in 1585 als schrijver meegezonden op het schip naar Venetië; hij had daar een patroon gezocht om in dienst te gaan, doch er geen gevonden, en was toen naar Londen teruggekeerd. Wale vindt hem „een goede jongen", wat Maarten bevestigt; hij wil hem nog in dienst houden, indien hij zich met toestemming van zijn ouders voor zes jaar wil verbinden. Zijn broers schijnen hem echter op te ruien; Maarten verdenkt er hen van, Adriaan te zullen weghalen zodra hij volleerd zal zijn en de zaken van de firma zal kennen.

De jonge Daniel Samyn, die in 1586 te Verona op school is gedaan, wordt het daar weldra beu en schrijft aan zijn moeder te Londen, dat hij naar Venetië wil en raad zal vragen aan Wale over wat hij best zou doen. Zijn moeder vraagt dan aan Maarten, dat Wale hem zou in dienst nemen om de brieven te kopiëren en alle diensten te doen als de minste van het huis; ze is bereid, verder zijn kost te betalen. Maarten belooft, bij Wale een goed woordje te doen, doch kan zijn compagnon daar niet toe dwingen.

Moses Christiaensen, zoon van de schipper op de Sint Jan, komt in 1585 naar Venetië en gaat dan voor twee jaar in de leer bij Isepo Turcho, ijzerhandelaar te Verona, voor de kost. Volgens Wale is hij „een goede geest". Maarten antwoordt : als hij voor de handel geschikt blijkt, zullen we ons van hem kunnen bedienen. In 1586 blijkt Turcho echter met zijn leerling geen weg te kunnen; men besluit dan, hem bij de komst van zijn vader met de Sint Jan weer naar de Nederlanden te zenden.

In 1586 is Dierik de Jagere van plan, zijn zoon Gillis bij de firma in dienst te doen gaan. De jongen is „elf jaar en meer" en kan lezen en schrijven. In 1586 vraagt Borne aan Maarten's neef, Jacob della Faille, of zijn paardewachter op de hoeve te Passendale nu met hem wil naar Italië meegaan of niet.

Aertsen aan Jacob, 28-9-1583. AF, bundel 4. Borne aan Coteels, 12-9 en 12-10-1586. Maarten aan Wale, 21-7-1585. Borne aan Isepo Turcho, 29-6-1586. Borne aan Jacob della Faille, 10-10-1586.

Maarten vonden deze klachten vrij redelijk en waren met het geval verlegen, want nu op het genomen besluit terugkomen zou Corhase ontstemmen; toen Libner in een volgende brief opnieuw aan zijn misnoegdheid uiting gaf, besloten ze, er een einde aan te maken, en verleenden hem een extra gratificatie van 25 scudi d'oro. Tevens namen ze zich echter voor, met instemming van Wale en Coteels, voortaan geen dergelijke grote geschenken meer te verlenen, en liever de giovani een beter salaris te betalen (1).

Het betalingsstelsel van het personeel is dus ook in deze periode gemengd : vergoeding van onderhoud (hetzij betaling van wat daarvoor is uitgegeven, hetzij onderhoud door de compagnon waar de giovane bij inwoont), een salaris, bij gelegenheid een gratificatie, en voor sommigen althans, toelating om wat eigen zaken te doen door bemiddeling van de firma en in voordelige voorwaarden (2).

* * *

Ziehier hoe de compagnie functioneert (3). Maarten voert vanuit Antwerpen een uitgebreide correspondentie met alle onderdelen van de firma en met de zelfstandige correspondenten. Elke week schrijft hij een lange brief naar Londen, naar Venetië, naar Verona en naar Napels, waar de factors elke week antwoorden. Te Antwerpen laat Maarten de ontvangen brieven kopiëren; kopie van Coteels' brieven wordt aan Corhase, Borne en Wale gezonden, voor zover ze hen interesseren, en hun brieven worden eveneens geheel of gedeeltelijk in afschrift aan Coteels gezonden. Door deze methode heeft Maarten controle op de ganse correspondentie, en kan hij eventueel zijn mening te kennen geven over wat in de brieven van de anderen staat : bestelt bv. Corhase volgens hem te veel waren aan Coteels, dan krijgt deze, met de copie van de bestelling, tevens de opdracht van Maarten, slechts de helft ervan te kopen.

Toch is deze methode niet uitgedacht om Maarten de hoge hand op

(1) Borne aan Coteels, 30-4, 24-7, 21-8, 28-9-1586.

(2) In 1586 is Wale's giovane, Jacomo Marotello, zwaar ziek. Wale „laat hem niets mankeren". Het salaris is na 1586 blijkbaar toch niet verhoogd, daar de gratificaties ook verder voorkomen. De giovani verdienen in 1589-94 minder dan in 1574-78 — ondanks de intussen doorgezette ontwaarding van het geld ! Blijkbaar is er dus een groot aanbod van jongelui, die in de moeilijke omstandigheden, die de Nederlanden doormaken, veel over hebben om bij een grote firma in dienst te kunnen komen. Natuurlijk wordt streng gewaakt over het gedrag van de giovani : wanneer Corhase in 1585 uit Napels bericht, dat Frederik Libner neiging tot dronkenschap vertoont, verwittigt Maarten dadelijk Coteels, daar bij Libner's terugkeer op te letten, want in dat geval zal men hem niet langer in dienst houden.

(3) We steunen deze ontleding vooral op de brievenkopij.

alles te geven en onderling contact tussen de andere vennoten te verhinderen; ze is de meest geschikte manier om vlug het oordeel van de voornaamste compagnon over alles te kennen, daar de normale postweg Italië-Londen toch over Antwerpen gaat; wanneer echter door de oorlog in de Nederlanden de post tijdelijk over Frankrijk gaat, dan beschouwt Maarten het als vanzelfsprekend, dat Wale en Coteels rechtstreeks met elkaar corresponderen, en dat hij slechts met vertraging via Coteels copie van hun brieven ontvangt (1).

Overigens geniet elk van de vennoten een ruime mate van zelfstandigheid, die door de langzame postverbindingen trouwens noodzakelijk wordt gemaakt : Wale bestelt de Engelse producten die hij nodig acht, Coteels de zijdewaren, zonder dat Maarten daar meestal iets aan verandert : het is de man ter plaatse, die moet oordelen wat er best zal verkocht worden; voor de inkopen in de Nederlanden laat Maarten zich natuurlijk ook leiden door de wensen van zijn compagnons, die hij uitvoert naargelang hij aan de geldende inkoopprijzen kans op winst ziet. Belangrijke beslissingen, zoals het al of niet zenden van een schip naar Spanje of Italië, het al of niet aangaan met derden van een tijdelijke compagnie, worden door Coteels dikwijls alleen genomen; Maarten kan wel raad geven, doch laat het besluit aan zijn compagnon over, daar deze „nel fatto" is en zelf moet zien of de zaak voordelig is. Zo ook is het Wale, die beslist over het al of niet verkopen van het schip van de firma, het al of niet ondernemen van een zending naar Kandia, de aard van de retourlading, enz. Maarten, Coteels en Borne geven daar wel hun mening over te kennen, doch komen niet rechtstreeks tussen.

Een volledig vertrouwen in elkaar's bekwaamheid ligt natuurlijk aan deze verhouding ten grondslag. De compagnons houden elkaar doorlopend van alles op de hoogte, en schrijven over alle zaken uitvoerig hun mening. De brieven zijn alles behalve in telegramstijl geschreven, en voor en tegen van elk besluit wordt uitvoerig overwogen.

De toon van Maarten's brieven is verschillend genuanceerd volgens de bestemmeling : tegenover Borne en Wale staat hij blijkbaar als tegenover gelijken, die de zaken evengoed kennen als hijzelf en geen kritiek te horen krijgen (2). Aan Corhase en aan Piat della Faille schrijft hij op vaderlijke toon, geeft hen goede raad, en beteugelt eventuele voort-

(1) In de eerste helft van 1585 bv. corresponderen Coteels en Wale met mekaar over Frankrijk, en Maarten ontvangt van Coteels afschriften van hun brieven. Het is ook Coteels, die gedurende het beleg van Antwerpen de correspondentie voert met de agenten in Vlaanderen, die Maarten in die tijd niet kan bereiken.

(2) In een brief aan Coteels (12-10-1586) luidt het bv. „Wale heeft verkeerd gedaan met zoveel camelotten te kopen", doch in de brieven aan Wale blijft die kritiek achterwege.

varendheid (1). De brieven aan Coteels zijn veranderlijker : enerzijds blijkt uit de toon, dat Maarten nog gewoon is, hem als zijn giovane toe te spreken, anderzijds is Coteels nog wat onervaren en wordt hij door zijn vroegere meester soms brutaal terechtgewezen; de verhouding wordt hier af en toe ook vertroebeld door de liquidatie van het sterfhuis van Jan de Oude, waarvoor Coteels herhaaldelijk moeilijkheden heeft met Maarten's mede-erfgenamen, en niet steeds de orders van Maarten stipt naleeft. De terechtwijzingen variëren van gemoedelijke opmerkingen („ge hebt de rechte weg nog niet gevonden voor het kopen van laken, let daar op", of „wat moeten de mensen denken, als ze waren ontvangen en door u niet verwittigd zijn") tot geprikkelde berispingen over de „vreemde rekeningen" die Coteels houdt („hoe kunnen die rekeningen overeenkomen, ik en kan mij niet verstaan hoe gij die rekeningen houdt") en over de rare manier waarop hij zijn facturen opstelt („gij hebt dat van mij niet gezien") en tot heftige vlagen van woede : Maarten heeft aan een correspondent in Zeeland order gegeven, 500 pond op Coteels te trekken; na de eerste 100 pond betaald te hebben, schrijft Coteels aan de correspondent, verder niet meer te trekken; wanneer Maarten dat verneemt, is het hek van de dam : „het schijnt dat mijn orders nergens geen plaats vinden ... voorwaar, daar hoort wel wat meer respect genomen te wezen ... als gij uw order overal gevolgd wilt hebben en niet op mijn schrijven achten, dan zal ik mij voortaan elders valleren, die hun daarop reguleren zullen; ik weet waartoe dat nodig is als ik laat trekken, of ik moest mij in de affairen niet meer verstaan ... al is mijn memorie klein, ik onthoud nog redelijken wel de avysen die ik geef". Desgevallend bekent Maarten echter ook ruiterlijk zijn ongelijk : „eigen schepen en dienen niet voor ons, zoals Coteels altijd gezegd heeft" of, wanneer Coteels opmerkt, dat men hem vroeger moet verwittigen over de waren die naar Londen verzonden zijn : „ge hebt gelijk, we zullen er in 't vervolg beter op letten" (2).

* * *

Wat waren de resultaten van de handel der compagnons ? We beschikken over de afrekening, en zijn vrij goed op de hoogte van de manier waarop de compagnie beëindigd werd (3).

(1) Af en toe wordt aan Corhase verweten, te veranderlijk te zijn in zijn bestellingen, of te veel in eens te bestellen, of de waren niet zorgvuldig genoeg te doen inpakken.

(2) Maarten aan Coteels, passim.

(3) JM, f. 236 vv. AF, bundel 4, inventaris van brieven van Coteels. Bij de brief van 12-12-1593 heeft Maarten zelf de gebeurtenissen opgetekend, die het einde van de compagnie begeleidden.

De zuivere winst, die in elf jaar tijd verwezenlijkt werd (want de op tien jaar voorziene handel werd een jaar verlengd) werd door de compagnons ruw berekend op 80.000 pond. Dit was echter niet alles, want Maarten, Borne en Wale hadden intussen gemerkt, dat Coteels niet recht in zijn schoenen ging, waarom Wale, gedurende een verblijf van Coteels te Antwerpen, naar Londen reisde en er naar de boekhouding van de jongste compagnon een grondig onderzoek instelde (1). Hieruit bleek, dat Coteels achter de rug van zijn gezellen aparte handel had gedreven voor eigen rekening, en er voor alles dubbele boeken had op na gehouden. Bevreesd, door Maarten en Borne te Antwerpen te worden gehouden om rekenschap te geven, reisde Coteels nu heimelijk terug naar Londen, waar Wale vergeefs poogde, met hem tot liquidatie te komen. Coteels weigerde echter, zich iets van de zaken aan te trekken zolang Wale in zijn huis de baas bleef spelen en de correspondentie opende. Ten einde raad keerde Wale tenslotte naar Antwerpen terug. Coteels zocht nu allerlei uitvluchten om niet naar Antwerpen te komen voor de afrekening. Om hem daar toch toe te bewegen, schreef Maarten toen, dat hij afstand deed van zijn aandeel in de door Coteels apart gedreven handel, en alleen wilde dat Wale en Borne hun deel daarin zouden krijgen, om aldus de rekening te kunnen sluiten; hij beloofde hem bovendien volledige vrijheid van komen en gaan.

Door dit grootmoedige gebaar gewonnen, kwam Coteels tenslotte over en begon men ten huize van Maarten de rekeningen op te maken. Wale en Borne echter, vrezend dat Coteels er weer zou kunnen van door gaan, gingen, officieel zonder medeweten van Maarten, bij advokaten te raad en besloten, hun compagnon te doen inrekenen; op een avond, toen Coteels met Maarten en Borne van de beurs kwam, werd hij aldus gearresteerd en in een herberg geconsigneerd. Maarten was hierover trouwens ontstemd — of wendde dit voor — wegens zijn aan Coteels gedane belofte. Wale en Borne bedreigden nu Coteels met opsluiting in het Steen, indien hij geen volledige rekenschap gaf. Om deze oneer te ontgaan,

(1) Coteels aan Maarten, 12-6-1593. AF, bundel 4. Jan de Wale heeft Coteels' boeken „in syn kamer nacht ende dach ghehadt ende ghekeert blat voor blat ende noticien uutgenomen naer syn beghert". Coteels gaat er in 1594 bepaald grof op los (JM, f. 204) : van de verkoop van fijne zijde te Londen trekt hij tolkosten af voor 402 kaarten meer dan hij er heeft ontvangen, en transport van zes balen die hij niet heeft gehad; de onkosten berekent hij aan 39 2/3 schelling sterling per baal, waar normaal slechts acht schelling per baal wordt berekend; voor floretzijde rekent hij kosten voor 50 balen, terwijl hij er slechts 41 heeft gehad, en voor Napelse zijde voor 48 balen i.p.v. voor 37; verder zijn er verschillende posten die hij niet voldoende specifieert of ten onrechte in rekening brengt. Maarten noteert hierbij telkens, dat hij die partijen inschrijft om akkoord te gaan met de boeken van Coteels, doch dat deze de fouten zal moeten in orde brengen en voldoening geven : „vy sono delle partite che non stano al dover, de quelli ne rendera contento ho satisfactione", „de quello tropo ne mete ne avera da redressar come porta il dover".

smeekte Coteels om tussenkomst van Maarten, en legde een volledige bekentenis af over zijn aparte handel; uit de balans van zijn particuliere boeken bleek de winst te Londen, in plaats van de eerst opgegeven 12.464 pond, in werkelijkheid meer dan driemaal zoveel te bedragen, namelijk 41.400 pond.

Wale en Borne kwamen na veel geredetwist tenslotte met Coteels overeen voor het bepalen van hun aandeel in deze winst, doch Maarten, die nu eerst de volle omvang van Coteels' fraude bemerkte, berouwde zich de beloofde kwijtschelding en eiste eveneens zijn deel op; toen Coteels zich op de hem gedane belofte beriep, wist Maarten er toch een mouw aan te passen : in feite hoefde hij zich aan die belofte niet te houden, daar ze tegen recht in gegeven was en alleen had gediend om Coteels' „malversatie" te beletten en hem tot sluiten van de rekening te bewegen; ook al hield hij echter zijn woord, dan had hij, Maarten, toch slechts de beschikking over de helft van zijn kapitaal, daar sinds de dood van zijn vrouw de andere helft aan zijn kinderen toebehoorde en hij hen aldus niet van hun aandeel kon beroven. Op de helft van zijn part moest hij dus wel degelijk aanspraak maken. De arme Coteels weerde zich dapper, doch had nu eenmaal geen keus : liever dan het gevaar te lopen, alles te verliezen, koos hij de kwijtschelding van Maarten's halve aandeel, zodat hij toch nog een „notabele som" profiteerde. Maarten eiste trouwens later van Wale en Borne, dat ze elk hun deel zouden dragen in het zo geleden verlies, blijkbaar echter zonder succes. Het akkoord werd aldus gesloten, met opname van een uitdrukkelijke bekentenis van Coteels, dat hij de compagnie „gefraudeerd" had, en verbintenis om binnen een bepaalde termijn de overeengekomen sommen uit te betalen.

De totale winst beliep dus : 80.000 + 28·935.16.7, die Coteels had achtergehouden, + 1548.7.2, die nog bij de eerst slechts geschatte 80.000 kwamen (en waar men Coteels' aandeel niet op uitbetaalde, daar intussen het akkoord met hem reeds gesloten was), hetzij samen 110.484 pond. Het kapitaal, dat in 1589-94 ongeveer 82.200 pond beliep, was in de eerste jaren van de compagnie wat kleiner, daar er toen minder geld op korte termijn werd opgenomen; we mogen het voor de ganse periode op 81.100 stellen. De winst per jaar bedraagt dus 12,4 %. Indien de aparte handel van Coteels niet was uitgekomen, zou de winst slechts 9,1 % belopen hebben.

Nu dient hier echter opgemerkt te worden, dat Coteels, bij het bekennen van zijn manipulaties, als enige verdediging aanvoerde : „ik laat oordelen aan die het weten of anderen voor vrienden of voor henzelf niet erger hebben gedaan..." (1). Hij was er dus zeker van, dat zijn compagnons

(1) Coteels aan Maarten, 12-12-1593. AF, bundel 4. Preciese beschuldigingen vernemen we nagenoeg niet. Borne beweert in 1593 dat Coteels geld in rekening had

de gemeenschap nog meer hadden bedrogen dan hij. Indien we dit aannemen — de grotere ervaring van Wale, Borne en Maarten stelde hen ongetwijfeld in staat, eventueel bedrog op grotere schaal toe te passen dan de beginneling in het vak, die Coteels nog was — dan dient ook het winstpercentage behoorlijk vermeerderd te worden; helaas hebben echter deze compagnons, indien ze aparte handel hebben gedreven, hem blijkbaar beter gecamoufleerd, zodat we over geen precieze gegevens beschikken.

Zonder verder in alle details te treden, geven we hier een overzicht van het aandeel van elk der gezellen in de officieel verdeelde winst.

THOMAS COTEELS : ingelegd kapitaal 2600 pond;

aandeel in de 80.000 pond . . .	3954. 7. 5
aandeel in de 28.936 pond . . .	3578. 6. 7
	7532.14. –

of 290 %.

JAN BORNE : ingelegd kapitaal 8000 pond;

aandeel in de 80.000 pond	12·167. 3. 4
aandeel in de 28.936 pond	5·837.10. –
aandeel in de 1548 pond	258. 1. 2
	18·262.14. 6

of 228 %. Afgetrokken de intrest op het door Maarten voorgeschoten deel van zijn kapitaal, blijft als winst 16·542.14.6, hetzij 207 %.

JAN DE WALE : ingelegd kapitaal 8000 pond;

aandeel in de 80.000 pond	12·167. 3. 4
aandeel in de 28.936 pond	5·175. –. –
aandeel in de 1548 pond	258. 1. 2
	17·600. 4. 6

of 220 %.

MAARTEN DELLA FAILLE : ingelegd kapitaal 34.000 pond;

aandeel in de 80.000 pond	51·711. 5.11
aandeel in de 28.936 pond	14·145. –.—
aandeel in de 1548 pond .	1·032. 4.10
aandeel in de provisie . .	700. –.—
	67·588.10. 9

of 199 %.

gebracht als „betaald voor de hand" aan de edelman (vermoedelijk de vis-leverancier), zonder het gedaan te hebben. Coteels ontkende toen nog ten stelligste zijn bedrog, verklaarde zich bereid, op zijn onschuld te zweren, en driedubbel terug te betalen indien men bedrog kon doen blijken. Coteels aan Maarten, 12-6-1593. AF, bundel 4.

In verhouding tot het ingelegde kapitaal is dus de geringste compagnon, Coteels, er het best van af gekomen, althans wat de officieel verdeelde winst betreft. Dat was niet voorzien in het contract, dat immers verdeling van de winst voorzag naar rato van het kapitaal. Bijzondere inspanningen van de compagnons voor de gemene zaak werden niet apart beloond. In 1586 schrijft aldus Coteels aan Borne, dat hij voor de zending van het schip Sint Jan bijzonder veel moeite heeft moeten doen, en recht meent te hebben op een aparte beloning. Borne antwoordt echter, dat volgens hem iedereen gehouden is, alle mogelijke inspanningen te doen tot voordeel van de compagnie, en „wilde men deze doorn in zijn hand steken", dan zou iedereen een beloning willen zodra hij enige bijzondere moeite deed. Borne zelf is met gesmokkeld lijnzaad uit Zeeland gekomen met zoveel moeite en zoveel gevaar van genomen te worden dat, wilde men hem 600 ducaat geven, hij er niet meer zou willen aan beginnen; niettemin denkt hij er zelfs niet aan, daar een premie voor te vragen, daar hij niet meer heeft gedaan dan zijn plicht. Hij raadt echter Coteels aan, zijn mening te schrijven aan Maarten en Wale, daar Borne tevreden zal zijn met wat zij zullen besluiten.

Coteels schijnt de enige van de vier te zijn, die met het compagniecontract niet tevreden is, daar hij als minste van de vier steeds het meeste last heeft gehad. Inderdaad is Londen met Napels de meest werk bezorgende post in de firma, en men moet Coteels toegeven, dat het contract in zoverre onrechtvaardig was, als het alleen rekening hield met het ingelegde kapitaal, niet echter met de gepresteerde arbeid. In de meeste bekende contracten ontvangen jonge, weinig bezittende vennoten naar verhouding meer van de winst dan de rijkere, doch minder werkende compagnons. Coteels heeft zich bij deze toestand dan ook niet neergelegd, en zich achter de rug van zijn gezellen pogen schadeloos te stellen; ondanks het uitlekken van zijn bedrog heeft hij per slot van rekening in verhouding tot zijn kapitaal toch de grootste winst van de vier gemaakt; waarin men een natuurlijke afloop kan zien, die het al te streng-kapitalistische karakter van de compagnie in billijker vorm milderde.

Berekend op het kapitaal van de compagnons alleen, bedraagt de winst dus voor de ganse periode 210 %, of 19 % per jaar. Ver onder de fabelachtige winst van 1558-61 blijvend, staat het percentage duidelijk boven dat van 1574-82, temeer daar het hier om een periode van elf jaar gaat. We laten hier de voornaamste posten volgen van de rekening winst en verlies (1).

(1) JM, rekening pro e dano.

winst		verlies	
filiale te Venetië	18.464	graanzendingen	3637
in de wissel	799	Napelse zijde	1924
filiale te Napels	8722	Spaans fruit	753
in de wissel	2407	schip Fortuna	751
filiale te Verona (wissel)	696	ijzerzending	622
filiale te Londen (wissel)	266	Spaanse wijn	567
floretzijde	7800	schip Otter	493
fijne zijde	7700	Levantzijde	170
olie van Majorca	4339	linnen	165
lood	2183		
provisie	1400		
olie van Sevilla	1312		
wijnsteen-sumac	910		
verzekering	560		
Napelse zijde	522		
schaapshuiden	454		
reis Cervo rosso	388		
reis Speransa	278		
karseien-laken	249		
zending Alicante	204		

Een opvallend verschil met de periode 1574-82 is het grote belang van de geleden verliezen. Men kan inderdaad niet zeggen, dat de firma in deze periode geluk heeft gehad in haar ondernemingen. Reeds voor de jaren 1585-86 is er een heel lijstje aan te leggen van tegenslagen; de voornaamste zijn de volgende :

— arrest op het schip van de firma in Engeland najaar 1585;
— achterblijven van een schip met waren van de firma te Emden, terwijl alle andere schepen uitvaren;
— vertraging bij het uitvaren van het schip van de zaak naar Spanje in 1586, waardoor de andere schepen aankomen vóór het verbod op Engelse waren, doch het schip van de firma daarna;

— stelen van 120 paar zijden kousen, ter waarde van 500 ducaat, te Hildesheim in 1586;
— kapen door de Duinkerkers van vijf balen zijde in 1586.

Later doen zich o.a. volgende tegenslagen voor :

— kapen van een baal linnen door de Duinkerkers in 1588;
— een pak linnen, komend van Kortrijk, gestolen door „fributeri" (1590);
— een baal Levantzijde en een baal zijde van Napels op een schip, dat tussen Hamburg en Londen verdwijnt zonder spoor na te laten (1591);
— een baal Napelse zijde „pericolata" te Emden, en slechts gedeeltelijk gerecupereerd;
— 16 stuk zijdelaken gestolen door „forusiti" tussen Napels en Rome;
— een baal en twee kisten met Napelse zijde genomen door de Turken „in golfo de Vinetzia".

Voegen we daarbij de schipbreuk van de Fortuna en van de Otter en de menigvuldige arresten en vertragingen van de schepen die op Spanje en de Middellandse Zee voeren (hoofdstuk IV), dan is wel duidelijk, dat de compagnie in deze jaren bijzonder veel tegenspoed heeft gekend en dat alleen tengevolge van deze zware verliezen de winst niet aanzienlijk hoger kwam te liggen (1).

§ 2. — De hoofdlijnen van de handel.

Beschouwen we eerst de algemene ontwikkeling van deze periode tegenover de voorgaande, dan stellen we het volgende vast (2) : de handel van de vier compagnons is belangrijker dan die van Jan della Faille. Hun activiteit strekt zich uit tot buiten het terrein, dat hij bewerkte, en is binnen dat terrein in belang toegenomen. We behandelen hier eerst de handel, die beschouwd kan worden als de rechtstreekse voortzetting van die uit de vorige periode, om in het volgende hoofdstuk de nieuwe handelsactiviteit van de firma te bespreken; m.a.w. eerst de handel over land, daarna de handel over zee.

De zijdehandel is zeer sterk toegenomen, grossomodo in omvang verdubbeld; deze toename is echter te wijten aan het ontstaan van een nieuwe zijdestroom uit Napels naast die uit Verona; de aanvoer uit Verona

(1) Voor het loskrijgen van de goederen te Duinkerke worden in 1589 twee zilveren schalen geschonken aan de baljuw en aan mevrouw van Wackene. JM, ff. 9, 14. In Mei 1586 verschijnen de „fuste turchesche" in de buurt van Chioggia en kapen verschillende „barche". De Venetiaanse galeien nemen echter op hun beurt enkele „fuste", zodat de golf weer vrij van gevaar wordt. Borne aan Wale, 22-6-1586.

(2) Zie bijlagen I-IX.

is van dezelfde orde van grootheid gebleven, doch die uit Napels is nu belangrijker, terwijl ze in de voorgaande periode pas in de laatste jaren een aanvang had genomen. Venetië is vóór als na secundair voor de zijdeaanvoer (1). De Napelse zijdewaren zijn gedeeltelijk van verschillende aard t.o.v. de Veronese : naast de kaarten zijde en de zijde in 't gewicht omvatten ze ook zeer belangrijke hoeveelheden zijdelaken en zijden kousen.

De zeer belangrijke groei van deze handelstak wordt op o.i. bijzonder duidelijke wijze verklaard door de prijsevolutie. De lijst van gemiddelde inkoop- en verkoopprijzen toont aan, dat van 1574 tot 1594 de prijs van de zijde in Italië zeer weinig is gestegen en in the long run een zeer stabiel karakter vertoont, terwijl daarentegen de verkoopprijzen te Londen en te Antwerpen zeer sterk zijn omhooggegaan. De hieruit volgende groei van de winstmarge legt zonder meer uit waarom de della Faille — en andere handelaars ongetwijfeld ook — hun handel in dit domein zo sterk hebben uitgebreid (2).

Bekijkt men de verkoop van dichterbij, dan stelt men vast, dat Londen in deze periode enigszins verzwakt, zoals de maandelijkse verkoop van de voornaamste zijdesoorten aantoont : ondanks de hogere waarde van de verkoop (die trouwens door de prijsstijging wordt uitgelegd), blijken de hoeveelheden minder aanzienlijk : de fijne zijde valt van 448

(1) In 1585 worden te Venetië weliswaar grote hoeveelheden camelotten gekocht, doch dit gebeurt in mangeling tegen wol, en vormt een uitzonderlijke bewerking. De camelotten werden gedeeltelijk verkocht te Londen, te Amsterdam en te Antwerpen, doch een deel moest door Wale te Venetië weer van de hand worden gedaan (wat nog vrij voordelig uitviel, want hij verkocht ze aan 6 1/4 ducaat stuk op termijn van 1 jaar, terwijl hij slechts 6 ducaat stuk op termijn van 2 jaar had betaald), terwijl nog andere balen naar Emden, Napels en Spanje werden gezonden. Het kapitaal bleef zeer lang dood liggen. Brieven aan Wale.

(2) Veel snellere prijsstijging dus in Engeland en de Nederlanden dan in Italië. Grotere toevoer van edelmetaal in beide eerstgenoemde landen dan in het laatste ? Voor de Nederlanden kan men dit grif aannemen, rekening gehouden met de enorme bedragen die in deze periode door de Spaanse regering in het land worden gepompt. Voor Engeland lijkt het een paradox. Herinneren we echter aan het onlangs vastgestelde feit, dat in de 16e eeuw Engeland met Spanje de grote leverancier van edelmetaal is voor Frankrijk. De Engelse handel op Spanje en de Engelse plundertochten in Amerika zijn blijkbaar belangrijker dan doorgaans gedacht wordt. Cfr. over dit complexe probleem G. CASTER, „Types économiques et sociaux du XVIe siècle : le pastelier toulousain". *Annales — Economies, sociétés, civilisations*, 9, 1954, pp. 63-74. G. UNWIN, „The Merchants Adventurers Company in the reign of Elizabeth". *Economic history review*, I, 1927, pp. 35-64. Voor de prijsevolutie in Italië : A. FANFANI, „Indagini sulla „Rivoluzione dei prezzi"." Milaan, 1940. IDEM, „La rivoluzione dei prezzi a Milano nel XVIo e XVIIo secolo". *Pubblicazioni della Università cattolica del S. Cuore*, s. 8, VII, pp. 209-237. G. CONIGLIO, *La rivoluzione dei prezzi nella città di Napoli nei secoli XVI e XVII*. Società italiana di statistica, Atti della IX riunione scientifica. Rome, 1950, pp. 205-240. Voor Engeland, W. BEVERIDGE, *Prices and Wages from the XIIth to the XIXth century*, I, Londen-New York-Toronto, 1939.

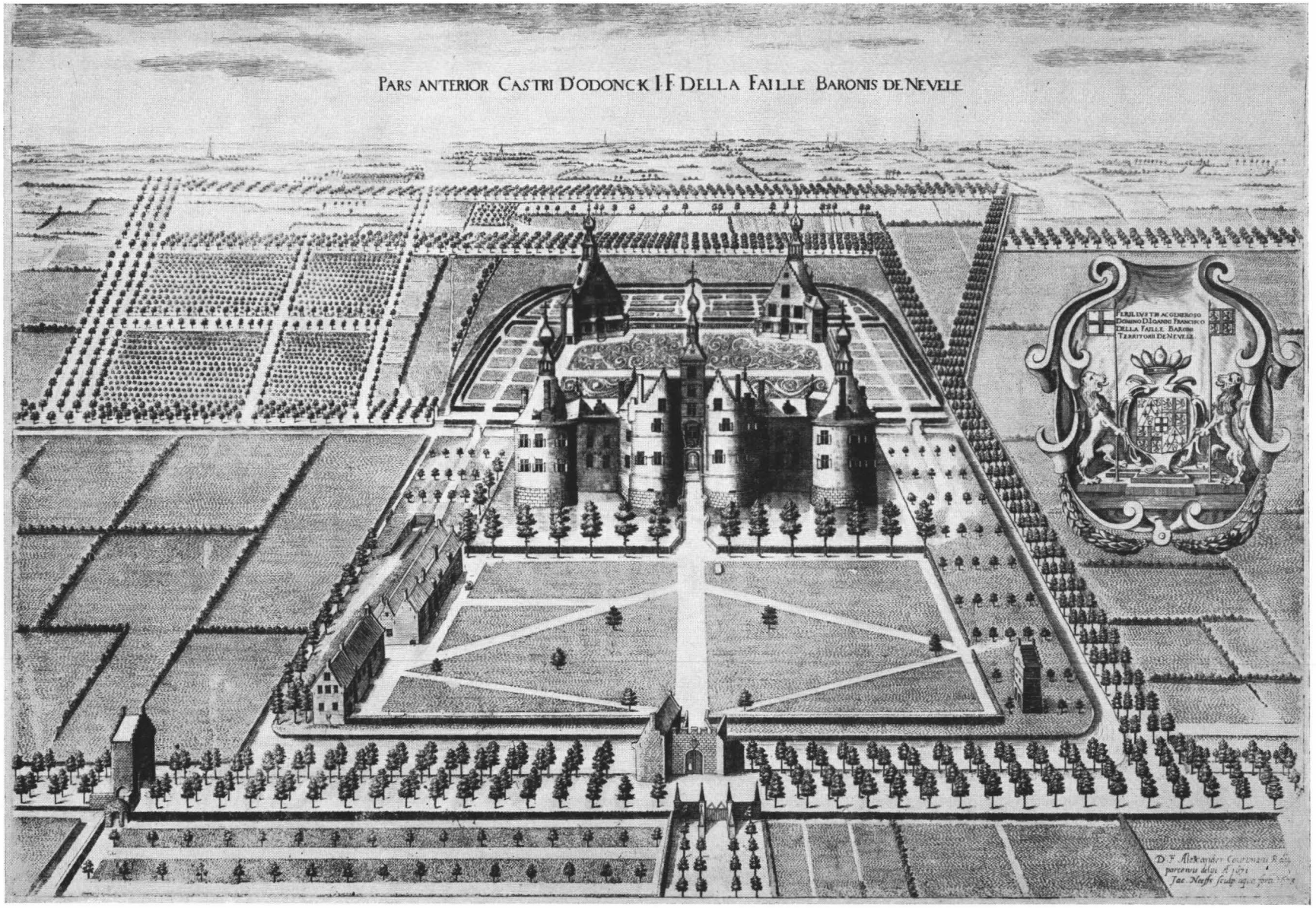
PARS ANTERIOR CASTRI D'ODONCK I.F. DELLA FAILLE BARONIS DE NEVELE
ILLVSTRI ACGENEROSO
DOMINO D. IOANNI FRANCISCO
DELLA FAILLE. BARONI
TERRITORII DE NEVELE.

PLAAT VIII.

KASTEEL TE OYDONCK (Bachte Maria Leerne), herbouwd door Maarten della Faille in 1595.

Gravure door Jacob Neeffs, 1673. Brussel, Prentenkabinet. Van dezelfde auteur is er ook een zicht op de achterkant van het kasteel, ibidem. Het wapen is hetzelfde als dat van Maarten della Faille (cfr. plaat VI). Het kasteel is sinds 1595 ongewijzigd gebleven; de vier hoektorens behoren tot de constructie van de 13e eeuw, die voor het overige was vernield geworden in de 15e en 16e eeuw.

kaarten per maand op 348, het zijdelaken van 13 op 2,7 stuk, terwijl de verkoop van kousen gelijk blijft; ook de andere soorten zijde worden in de eerste periode meer verkocht dan in de tweede. Het is dus duidelijk, dat de enorme toename van de zijde-aanvoer in deze jaren helemaal de tweede zijdemarkt van de firma ten goede komt : Antwerpen. Inderdaad worden daar nu indrukwekkende hoeveelheden zijde aan de man gebracht, terwijl de verkoop in de eerste periode er nagenoeg stilgevallen was.

Wat meer bepaald de jaren 1585-86 betreft, is een eerste vaststelling, dat de zijdeverzendingen tot aan de herovering van Antwerpen natuurlijk uitsluitend naar Londen gaan; deze situatie moet ingetreden zijn ten laatste in de zomer van 1584, begin van het beleg; tot Augustus 1585 komt geen enkele baal zijde naar Antwerpen; vanaf het najaar verandert deze toestand, en herbegint de toevoer.

Te Londen kent de zijdehandel in deze twee jaar over het algemeen een gunstig verloop (1) : de prijzen handhaven zich en stijgen zelfs wat, de verkoop gaat in aanzienlijke hoeveelheden en meestal op korte termijn. Toch is van bloeiende handel geen sprake : verkoop op contant, herhaaldelijk door Maarten bevolen, slaagt niet; een prijsverhoging, die Coteels op een bepaald ogenblik invoert, doet de kopers naar andere handelaars lopen, en floretzijde kent bijna gans de tijd door zeer weinig vraag en zelfs daling in prijs.

Toch is deze verkoop schitterend te noemen, vergeleken bij wat in dezelfde tijd te Antwerpen gebeurt. Op het einde van het beleg en onmiddellijk er na redeneert Maarten dat te Antwerpen een bloeiende handel zal hervatten : de stad is leeg van zijde, in de ganse Zuidelijke Nederlanden is er evenmin te vinden, en overal zal de handel heropleven en zal men zich weer aan het werk zetten : hij hoopt namelijk vast, dat Holland en Zeeland weldra ook vrede zullen sluiten met de koning, en dat Antwerpen weer zijn traditionele stelling zal hernemen. Met dit gunstige beeld voor ogen, bestelt hij aanzienlijke hoeveelheden zijde bij de filialen, en doet aan bevriende Italianen, zoals Cotsini, aanraden, hun zijde naar Antwerpen te zenden. Te Londen voorziet hij prijshandhaving van de zijde, daar in de eerste maanden nagenoeg alles naar Antwerpen zal gezonden worden en er weinig naar Engeland zal gaan.

Dat deze berekening verkeerd uitviel, is begrijpelijk : tegen Maarten's overtuiging in, bleef de oorlog met het Noorden voortduren, en van de hervatting in de handel te Antwerpen kwam vooralsnog niets in huis; reeds op het einde van 1585 klaagt hij, dat er nog steeds niets verkocht wordt, en in 1586 komen in elke brief lamentaties voor : men verkoopt niets van zijde, ja men moet soms in een week of in veertien dagen het

(1) Brieven aan Coteels.

magazijn niet open doen; komt er al eens een koper, dan loopt hij weg zonder een woord te zeggen wanneer hij de prijs hoort, die nochtans niet lager kan gezet worden wil men van het kapitaal niet verliezen. Weldra volgt dan ook de order, niets van zijde meer naar Antwerpen te zenden, en de hopeloze toestand komt nog beter tot uitdrukking in de moeizame pogingen om althans een paar van de te Antwerpen sinds jaar en dag dood liggende balen naar Londen te zenden : over de lange omweg van Emden of Hamburg, of over de dure en riskante weg van Calais. De verkoop, die toch te Antwerpen gebeurt, is dan ook kenmerkend voor de crisis : 10, 12, 20 kaarten in eens, met tussenpozen van weken, en aan lagere prijzen dan voorzien was. „Zaken doet men helemaal niet" is de zin, die in de brieven uit Antwerpen telkens terugkeert (1).

Het is dan wel verwonderlijk, dat we in 1589-94 te Antwerpen een zeer belangrijke zijdehandel aantreffen. Deze schijnt dus in het laatste derde van de eeuw twee fasen te hebben doorgemaakt : een eerste van zeer diepe depressie, inzettend rond 1572 of reeds vroeger, en aanhoudend tot omstreeks 1587-88, en een tweede van belangrijke heropbloei, waarvan we het eindpunt voorlopig niet kennen. In hoeverre het peil van 1589-94 dat van vóór de depressie benadert, is niet uit te maken, evenmin is duidelijk, waaraan de herleving (die vrij plots en krachtig verloopt) te danken is. Aan de politieke en militaire toestand van de Scheldestad is tussen 1586 en 1589 niets veranderd, en op het eerste zicht laat deze radicale omkeer perplex.

O.i. dient de vraag uitgebreid tot de ganse Antwerpse handel en zelfs tot de ganse Nederlandse economie : een zo belangrijke hervatting in de zijdehandel is niet denkbaar zonder gelijkaardige opbloei in andere takken van handel (en nijverheid) te Antwerpen en (in minder rechtstreeks verband) in de Nederlanden. Herinneren we er aan, dat in de Vlaamse nijverheidscentra rond dezelfde tijd de crisis van de tachtiger jaren overwonnen wordt en zich een herleving aftekent, die het voorspel vormt voor de hoge vlucht, die de nijverheid in de zeventiende eeuw zal nemen (2). Ook op het punt, waar men zich het minst aan een dergelijk verschijnsel zou verwachten, namelijk te Antwerpen, dat definitief van de zee is afgesneden en in elk geval zijn rol van wereldcentrum heeft verloren, bestaat dus een heropbloei die, wat de chronologie betreft, evengoed een oorzaak van de herleving op andere plaatsen kan geweest zijn als dat ze er een gevolg van is.

---

(1) Brieven aan Coteels en Wale.

(2) C. VERLINDEN, „Hoe lang duurde de economische crisis in Vlaanderen onder Filips II ?" *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 1949, pp. 16-26. IDEM, „En Flandre sous Philippe II : Durée de la crise économique". *Annales — Economies, sociétés, civilisations*, 7, 1952, pp. 21-30.

De oplossing van het probleem dient o.i. gezocht in de bijna automatische heropleving van de Zuid-Nederlandse nijverheid na de jaren van ergste troebelen : zolang de legers op het grondgebied zelf van onze provincies hebben huisgehouden, is de economie zwaar getroffen geworden : de steden min of meer op zichzelf aangewezen, het platteland eenvoudig ontvolkt (1). Doch na de aftocht van de troepen, d.w.z. na ongeveer 1585, is in enkele jaren het platteland weer bevolkt geworden en „overal heeft men zich weer aan het werk gezet", zodat de handel en de nijverheid na de absoluut abnormale en gewelddadige breuk van de jaren tachtig — die overigens gepaard ging met fantastische duurte en crisis in de landbouw — weer op gang zijn gekomen (2). Maarten's voorspelling over de heropbloei van handel en nijverheid is dus toch uitgekomen, ondanks het niet voorziene voortduren van de oorlog met het Noorden; alleen is ze een paar jaar later gekomen dan hij had gedacht.

De handel in Engelse producten voor Italië kent vrij grote wisselvalligheden. Over het algemeen kan men echter zeggen, dat de omvang van de karseien- en lakenhandel tegenover 1574-78 grossomodo gelijk blijft. De karseien, aanvankelijk zeer belangrijk, vallen daarna sterk af, om in 1594 weer te hervatten; de cijfers schommelden ook reeds sterk in de eerste periode. De lakens nemen enigszins in belang toe. De wol tenslotte kent een belangrijke periode rond 1583-86, om daarna te verdwijnen.

In de bestemming treedt een belangrijke wijziging in : Venetië ontvangt verder het leeuwenaandeel van deze uitvoer, doch Verona verdwijnt ten voordele van Napels, dat bovendien veel meer karseien ontvangt dan Verona vroeger. Een aanzienlijk deel van het laken gaat nu naar Venetië.

Wat betreft de Nederlandse producten, is er vooreerst een sterke

(1) Uit de brievenkopij blijkt zeer duidelijk, dat in 1586 bv. de ganse streek tussen Ieper en Menen onbewoond is. Cfr. H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, IV, pp. 412-413.

(2) Voor de duurte, cfr. C. VERLINDEN, J. CRAEYBECKX, E. SCHOLLIERS, „Mouvements des prix et salaires en Belgique au XVIe siècle". *Annales — Economies, sociétés, civilisations*, 10, 1955, pp. 173-198. Voor de Antwerpse economie in de periode 1567-1585 cfr. ook F. BLOCKMANS, „Het ‚Wonderjaar' en het afsluiten van Antwerpen's ‚Gouden Eeuw'." *Baekelmans Ter Eere*, Antwerpen, 1946, pp. 7-24. Interessant is een vergelijking met de statistiek van de te Antwerpen inwijkende zijdefabrikanten en -kooplui (C. VAN CAUWENBERGHS, „L'industrie de la soie à Anvers depuis 1532 jusqu'à nos jours". *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, XII, 1887, pp. 121-146) : een zeer onregelmatige inwijking van 1533 tot 1574 (0 tot 11 per jaar), een plotse toevloed van 1575 tot 1583 (236 personen), daarna een inzinking (1584-1588), en dan een regelmatige inwijking van 3 tot 6 per jaar tot het einde van de eeuw. Antwerpen oefent in het laatste kwart van de eeuw op deze categorie een grotere aantrekkingskracht uit dan in haar bloeiperiode. Zie de lijst van de zijdekopers te Antwerpen in bijlage XII.

daling in de linnenhandel te onderstrepen, die een parallel vindt in de grosgrains-handel. Daarentegen groeit in belang de saaienhandel en de handel in bouratten en operetten, evenals die in fijn linnen. De bestemming van al deze producten kent in Italië dezelfde verschuiving : Verona verdwijnt als afzetmarkt, Venetië gaat sterk achteruit, en Napels treedt op het voorplan, om Venetië in de laatste jaren zelfs helemaal te verdringen.

Als verklaring voor deze verschuiving dient ten eerste aangestipt het aan de firma eigen verschijnsel, dat ze nu een filiale te Napels heeft; doch dat op zichzelf stelt het probleem opnieuw : waarom is ze er toe overgegaan, daar een eigen vertegenwoordiging op te richten ? We stellen de volgende verklaring voor : de vraag naar Engelse en Nederlandse producten te Napels en het gestegen belang van deze plaats zijn een gevolg van de Noordelijke invasie van de Middellandse Zee (1).

Dit kapitale verschijnsel is o.i. tot nog toe te veel gezien geworden als een ramp voor de Middellandse Zee-wereld — wat het tot op zekere hoogte ook was. De vraag dient echter gesteld, of die stroom van nieuwe schepen geen leven heeft gebracht in sectoren van de Middellandse Zee waar de activiteit voorheen gering was, en of hij niet in het algemeen de handel in de Middellandse Zee op zeer belangrijke wijze heeft geactiveerd.

Het dunkt ons, dat dit ongetwijfeld het geval is geweest. We staan hier natuurlijk voor een zeer complex verschijnsel, waarvan de weerslag verschillend is geweest naargelang de beschouwde sector. Wat betreft Italië, heeft ongetwijfeld de plots geweldig toegenomen Noordelijke vaart op de Levant de Venetiaanse handel zwaar geschaad (2), doch voor Zuid-Italië liggen de verhoudingen anders : de Engelse, Hollandse en Hanzeatische schepen, die naar de Levant voeren, liepen dikwijls en nagenoeg zonder omweg te moeten maken, Napels aan, zodat zich daar nu een markt is gaan ontwikkelen voor Nederlandse en zelfs Engelse producten, die voor de Levant waren bestemd. Dit verklaart dan de betere afzet voor deze waren te Napels dan te Venetië en vooral te Verona, dat door de verschuiving van de handelsas nog zwaarder werd getroffen. We houden het dus voor waarschijnlijk, dat de belangrijke toename, na 1580-90, van de Noordelijke vaart op de Levant en Italië slechts voor

(1) Cfr. vooral de uitvoerige uiteenzetting van F. BRAUDEL, *Civiltà e imperi...*, pp. 634 vv. (pp. 470 vv. van de Franse uitgave). Zie ook hoofdstuk IV.

(2) Het verband blijkt zeer duidelijk uit de brieven van 1585-1586 : Wale schrijft in 1585 uit Venetië : de Turken hebben nooit minder karseien gekocht dan nu; waarop Maarten antwoordt : dat moet zijn door de Engelse vaart op Turkije. In 1586 stelt Wale vast, dat de Engelsen de vaart op de Levant schijnen moe te worden en beginnen, karseien over land naar Venetië te zenden „wat de handel van Venetië zal begunstigen". Wanneer Coteels in 1586 verneemt, dat er dat jaar weinig Engelse schepen naar de Levant zullen varen, besluit hij, meer karseien te kopen om over land naar Venetië te zenden. Maarten aan Wale, 29-6-1586. Maarten aan Coteels, 12-9, 12-10-1586.

sommige handelsrichtingen schadelijk is geweest, doch althans op één zeer belangrijke as een buitengewoon krachtige opleving van de handel heeft veroorzaakt, namelijk op de lijn Gibraltar-Majorca-Napels-Ionische eilanden-Kreta-Levant, en dat ze daar meer voor- dan nadeel heeft gebracht aan de handel. De invasie van Noordelijke schepen is vooral nadelig geweest voor de scheepvaart, niet echter voor de handel van de Middellandse Zee-landen (1).

In elk geval is dit het beeld, dat de della Faille-handel ons aan de hand doet : zowel wat betreft Nederlandse als Engelse producten gaat Venetië relatief en absoluut achteruit t.o.v. Napels, terwijl Verona als afzetmarkt helemaal verdwijnt.

Een andere belangrijke wijziging in de exportrichting bestaat voor het linnen, dat onder Jan della Faille in grote meerderheid naar Londen ging, tegen geringere hoeveelheden naar Verona en minder nog naar Venetië. Nu valt de uitvoer naar Londen op het nulpunt, terwijl ook die naar Verona verdwijnt, en in de plaats komt uitvoer naar Venetië en Napels. Deze belangrijke wijziging dateert van 1585, en we kennen er de redenen van : 1) de prijzen in Engeland worden gedrukt door de grote concurrentie van de Hollanders, die al hun linnen naar Engeland brengen, het gemakkelijkste exportgebied; 2) de Engelsen betalen zeer slecht, na eindeloze aanmaningen, en met maanden, soms jaren, vertraging — daar deze kwade eigenschap de Engelsen echter wel zal aangeboren zijn, is dit argument o.i. secundair; 3) de firma wil zo weinig mogelijk kapitaal in Engeland houden, daar Maarten vanaf 1585 een oorlog tussen Spanje en Engeland voor zeker houdt (2).

Daar anderzijds de afzetmogelijkheden in Italië rond die tijd gunstig zijn, besluit hij zonder meer, voortaan al het linnen derwaarts te zenden, en Engeland als linnenmarkt helemaal te laten vallen. Rekening gehouden met het feit, dat de linnenexport naar Engeland 45 jaar lang een van de pijlers van de della Faille-handel was geweest, beseft men beter, van welke soepelheid dit besluit getuigt; zonder aarzeling breekt men deze stevig gefundeerde en door en door bekende handelsrichting af, om ze in eenmaal te vervangen door de export naar Italië; klienteel en traditie zijn factoren die voor de alles behalve verstarde Maarten weinig meetellen.

Hoewel de linnenhandel doorlopend zeer belangrijk blijft, doen zich toch van jaar tot jaar grote schommelingen voor : Jan de Wale, die te

(1) De theorie van de rampzalige invloed van deze invasie vooral bij F. BRAUDEL, *loc. cit.*

(2) Maarten had uit de kopie van Coteels' journaalposten gemerkt, dat een paar van de voornaamste Engelse linnenkopers reeds meer dan een jaar met betalen ten achter waren : „om zulke bete te hebben, is het al beter, geen lijnwaad meer naar daar te zenden".

Venetië in 1585 1600 stuks linnen van de firma en van zijn schoonvader, Aart Fabri, had te verkopen, heeft er het jaar daarop voor beiden slechts 400 stuks (1).

Een aparte evolutie kent de handel in Engelse wol; in 1585-86 verzendt de firma er grote hoeveelheden naar Venetië. Ze heeft dan immers licent voor uitvoer uit Engeland, en is verplicht, binnen de termijn een bepaalde hoeveelheid te exporteren. De prijzen zijn echter niet bijzonder gunstig, en zodra met het licent ook de verplichting tot woluitvoer ophoudt, zendt ze er geen meer. Dat ze niet poogt, een nieuw licent te bekomen, is vermoedelijk ook met de crisis in de Venetiaanse lakennijverheid in 1587 in verband te brengen (2).

* * *

Tracht men een algemeen overzicht te geven van de ontwikkeling in de handel over land voor de jaren 1585-94, dan dient vooral het verschil onderstreept tussen het begin en het einde van de periode. 1585-86 is een tijd van moeilijkheden voor de firma, en voor de handel in het algemeen; die indruk krijgt men zeer sterk bij het lezen van de brieven uit die jaren; de verkoop gaat overal op onbevredigende wijze, niet alleen te Antwerpen, waar hij tengevolge van plaatselijke omstandigheden vrijwel helemaal stilvalt, doch ook te Londen, Venetië en Napels : „sy fa poche fatzende" is een van de leitmotive uit de correspondentie. Deze moeilijkheden, belangrijker nog in 1586 dan in 1585, leiden tot een sterke inkrimping van het zakenvolume : de inkoop van zijde en linnen wordt drastisch beperkt.

In 1589-94 kennen de zaken een gans ander verloop : de hoeveelheden waren zijn veel indrukwekkender, en de handel bloeit; met name te Antwerpen is er nu een zeer belangrijke verkoop herboren. Hoewel we voor deze jaren over geen persoonlijke appreciaties van de compagnons beschikken, is het duidelijk, dat hun handel nu verloopt in het teken van voorspoed; dat is bijzonder het geval voor de zijdehandel, ook voor som-

(1) Brieven aan Wale.

(2) Cfr. de productiecijfers van laken te Venetië in de 16e eeuw, in *Annales — Economies, sociétés, civilisations*, II, 1947, pp. 195-196, en aldaar, XII, 1957. Vermelden we hier een zending van 2 1/2 dozijn gebreide kousen, die Borne te Brussel koopt en aan Wale zendt om de verkoop te beproeven bij de winkeliers te Venetië; men maakt er zeer veel hier, en ze worden gezonden naar Spanje, Italië, Duitsland en elders; hij zal er ook naar Napels zenden, doch ze zouden best te Rome verkocht worden. Borne aan Wale, 29-6-1586. Corhase meldt uit Napels, dat er ook goed zou te doen zijn aan kleuren („carte, figure depente") en aan boeken. Borne besluit, hem een sortiment kleuren te zenden, doch oordeelt, dat boeken te langzaam verkopen. Borne aan Corhase, 24-8-1586. Borne verzendt in 1586 60 stuk „rode da sciopo" (wieltjes voor vuurroeren) aan Piat te Verona, die ze zal verkopen. Borne aan Piat, 6-7-1586.

mige Nederlandse producten als bouratten, operetten, saaien en fijn linnen; voor grosgrains en gewoon linnen is geen uitbreiding vast te stellen, en voor Engelse waren is er in het algemeen eerder achteruitgang. Wanneer we naast deze handel over land echter de handel over zee plaatsen (hoofdstuk IV) dan wordt pas duidelijk hoe gunstig de jaren 1589-94 afsteken tegenover 1585-86 : de zeevaart van de firma beleeft in de laatste jaren een bloei, die een veelvoud daarstelt t.o.v. de beginjaren.

Het contrast tussen beide periodes is dan ook zo groot, dat men gedwongen wordt, de oorzaken ervan op te sporen; gemakkelijk is dit niet, doch de vraag mag niet omzeild worden. Trachten we eerst, aan de hand van de onvolprezen correspondentie van 1585-86, uit te maken wat de compagnons zelf als oorzaken van de moeilijkheden opgeven. Als algemene oorzaak wordt door Maarten voortdurend aangeduid „deze kwaade oorlog", namelijk de strijd in de Nederlanden; dat slaat echter in de eerste plaats op de hopeloze toestand van de handel te Antwerpen en in de Nederlanden, zonder dat daaruit bijzondere moeilijkheden voortvloeien in de andere landen. De gespannen toestand tussen Spanje en Engeland is een tweede bron van last, o.a. ook door de weerslag op de Spaanse uitvoer naar Amerika : de exploten van „kapitein Draeck" in de Amerikaanse wateren worden door Coteels van dichtbij gevolgd, wegens hun invloed op de vaart van de Amerika-vloot, die op haar beurt determinerend werkt op de vraag naar Nederlandse producten en op de prijsbewegingen daarvan (1).

Naast deze hindernissen van algemene aard, zijn er de eigen moeilijkheden van de firma in die tijd : de geldkrapheid, waar ze vooral in 1586 mee heeft te kampen. Deze wordt veroorzaakt door een paar verkeerde speculaties, o.a. het in mangeling nemen van een grote partij camelotten, die niet van de hand geraken, en door de grote sommen die worden geïmmobiliseerd in het door de firma gekochte schip.

Wat de algemene moeilijkheden betreft, ziet men niet goed wat de grote verandering kan verklaren : met name de oorlog in de Nederlanden

(1) Het bericht, dat „capeteyn Draek an de Isola del Peru gesachegeerd heeft" en San Dominicho heeft veroverd, vindt Maarten „zeer kwaad, zowel voor den stragnier als voor de Spaansche landen", en het is met opluchting, dat hij door Coteels de financiële mislukking van Drake's tocht verneemt : de winst volstaat amper om de kosten te dekken. Maarten aan Anteunis, 18-5-1586. Minder voornaam, doch ook af en toe vermeld als bron van moeilijkheden, is de oorlog tussen Turkije en Perzië, die de handel van Venetië schaadt. Op 20/27-12-1585 meldt Wale uit Venetië, dat „il Persia" een grote nederlaag heeft toegebracht aan de „Gran Turcho". Borne overweegt : „indien ze vrede sluiten, zal dat de handel van Venetië begunstigen; hoe verder de oorlog van de Christenheid af is, hoe beter". In October 1586 bericht Wale, dat de pest in Turkije en de oorlog tegen de Perzen de handel van Venetië schaden. Borne aan Coteels, 16-1-1586, Borne aan Wale, 26-10-1586.

en de strijd Spanje-Engeland blijven voortwoeden, zowel in 1589-94 als in 1585 86. Anderzijds slorpen de schepen, die de firma in de latere jaren koopt of chartert, veel meer op dan in de eerste jaren. In deze richtingen lijkt dus niet veel kans op verklaring te bestaan. Wat dan ?

Heeft de expansie van de Hollands-Duits-Engelse scheepvaart rond 1590 de handel ook buiten de Middellandse Zee doen opbloeien ? Mogelijk wel, doch men ziet niet, wat dit kan verklaren voor de zijdehandel bv.

We wagen de veronderstelling, dat de herleving in de handel in het algemeen en in de della Faille-handel in de eerste plaats is bepaald door de heropbloei van handel en nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden, die we reeds hoger aanstipten. De Vlaamse nijverheid is na de crisis van de tachtiger jaren, zeer vlug en bijna van zelf weer op gang gekomen; ze heeft daarbij in haar normale afzetgebieden (Spanje en Italië vooral) een markt gevonden, die enkele jaren lang van deze producten gespeend was gebleven en nog niet door vreemde concurrentie was veroverd; bovendien heeft de vrede tussen Turkije en Perzië de Levant — traditioneel voor de Zuid-Nederlandse economie een reusachtige markt — weer in ruimere mate opengesteld; vandaar zeer goede verkoop, die op haar beurt de productie verder heeft gestimuleerd. Deze herstelde handelsrichting heeft de retourrichting nieuw leven ingeblazen, daar de kooplui in de Nederlanden enerzijds voor hun aankopen geld nodig hebben, dat ze althans ten dele onder vorm van waren aanvoeren, en ze anderzijds in de opnieuw geld verdienende burgerij weer een klienteel voor deze waren vinden. De hervattende Nederlandse handel heeft dan tot op zekere hoogte ook de andere handelsrichtingen gunstig beïnvloed (grotere investeringsmogelijkheden van de betrokken kooplui in de massaal toenemende Straatvaart, aandeel van uitgeweken Vlamingen, die nog verder in Vlaamse producten handelen, aan de handelsuitbreiding van Noord-Nederland en Noord-Duitsland).

Is de periode 1580-1600 dan niet de tijd van ruïne voor de handel geweest, waar H. Lapeyre het over heeft (1) ? Men moet o.i. zeer nuanceren. Ten eerste dient de opmerking beperkt tot de Atlantische kusten, waar de oorlog inderdaad heeft gewoed : de Middellandse Zee kent dan een tijd van vrede. Ten tweede denkt Lapeyre blijkbaar alleen aan Spanje, Frankrijk en Antwerpen; het is immers evident, dat zijn bewering niet kan opgaan voor Holland of Engeland. Ten derde heeft de oorlog wel nadelig ingewerkt op bepaalde handelsrichtingen (de Engelse handel op Spanje bv.) doch veel minder op andere (de Hollandse Spanjehandel is bv. onder de mantel wel niet minder belangrijk geweest dan vóór de opstand). Vervolgens heeft de oorlog, zoals het della Faille-voorbeeld aantoont,

(1) H. LAPEYRE, *Simon Ruiz et les asientos de Philippe II*, besluit.

zelfs daar waar hij bijzonder hevig in het land zelf heeft gewoed en waar men zijn uitwerking voor het beslissendst hield, veel minder schade aangericht dan op het eerste zicht leek : dat een Antwerpse firma na 1585 haar zaken aanzienlijk gaat uitbreiden en ten volle meedoet aan expansie in nieuwe richtingen is wel een slaand bewijs voor het ongefundeerde van veel vaststaande opinies. Ook is de oorlog in vele opzichten een stimulans geweest, eerder dan een hinderpaal (de reeds vermelde Hollandse „handel op den vijand" wordt vooral verklaard door de tengevolge van het grote risico veel hogere winsten).

Verder is de dood van de ene het brood van de andere : in 1585 zijn bv. de vooruitzichten voor de linnenafzet van onze firma in Italië gunstig, want vele Italianen moeten door de troebelen rond Keulen de linnenuitvoer laten staan, zodat onze firma, die uit Holland exporteert, betere kansen heeft; in Engeland hoopt Maarten, de zijdeprijzen te kunnen verhogen, want „met deze tijden" zijn er veel kooplui die door arrest bedreigd worden en daarom hun handel inkrimpen, zodat de tegen arrest beveiligde Coteels des te betere kansen heeft (1).

Eindelijk betekent oorlog tussen twee landen niet, dat de wederzijdse kooplui van de handel uitgesloten worden, ook afgezien van directe contrabande, waar in de eerste plaats kleine gasten en beginnelingen zich aan wagen : ook een van smokkel-met-risico eerder afkerig huis als de della Faille, dat meer te verliezen heeft dan te winnen, weet zich aan de situatie aan te passen : is het risico dragelijk, dan werkt men met gefingeerde namen; is het te groot, dan verkrijgt men paspoorten (2).

Men overdrijve dus de oorlogsconjunctuur van 1580-1600 niet, of beter, men beschouwe niet oorlog en handel als elkaar uitsluitende bedrijven. En wanneer Lapeyre aanstipt, dat het geld in die tijd belegging zoekt in politieke leningen, omdat er in de handel geen te vinden is, dan steunt hij daarbij op een betwistbare tekst, en dient er in elk geval gespecifieerd dat dit alleen opgaat voor toevallig door de oorlog meer getroffen kringen, zoals de Spanjaarden en Fransen, doch veel minder voor Zuid-Nederlanders en Italianen en helemaal niet voor Hollanders of Engelsen.

Dus : de oorlog heeft schade berokkend aan bepaalde handelsrichtingen en aan bepaalde groepen kooplui. Ze heeft andere handelstakken en kooplui onaangeroerd gelaten, en heeft nog andere richtingen en kooplui bepaald gestimuleerd.

(1) Maarten aan Coteels, 25-5 en 7-9-1585.
(2) Cfr. hoofdstuk VI, § 1.

§ 3. — Bijkomstige activiteiten.

a. *Handel op de Oostzee*

In 1586 is te vermelden een zending rijst naar Danzig, waarvan retour in was komt (hoofdstuk IV, § 1 en 4). Coteels had voorgesteld, in plaats van was, een schip met graan ter waarde van 500 pond uit Danzig te doen naar Engeland komen, waar de prijzen toen zeer hoog waren, doch zijn order kwam te laat (1). Een ander plan wordt door Maarten en Borne geopperd in 1586, en toont eens te meer, hoe iedere gelegenheid tot winst werd benuttigd. De compagnons drijven in 1585-86 tijdelijk handel in lijnzaad, dat uit Duitsland naar Zeeland en Vlaanderen komt en daar aan de boeren wordt verkocht. In 1586 werd nu de giovane van Coteels, Frederik Libner, door zijn familie naar Königsberg geroepen om er het bezit van zijn ouders met zijn mede-erfgenamen te verdelen.

Dadelijk besluiten Maarten en Borne, van deze reis gebruik te maken : ze schrijven dus aan Libner, in zijn vaderland 100 of 120 tonnen goed lijnzaad te kopen en naar Duinkerke te zenden tegen Januari of Februari 1587, zodat het zaad einde Maart, tegen de zaaitijd, in Vlaanderen zou zijn. Alle nodige instructies worden er dadelijk bijgevoegd : het zaad moet in nieuwe tonnen verzonden, want „tonelli novi dano credito nella vendita"; de financiering kan gebeuren via de Widhols op de Leipziger foor; Libner zelf of zijn oom, de burgemeester van Königsberg, mogen naar believen 1/6 of 1/4 in de zaak nemen; lijnzaad van Königsberg heeft in Vlaanderen een goede naam, daarom zou Maarten willen, dat Libner aan zijn oom of aan een ander vlijtig en daarin bedreven persoon order zou laten om elk jaar 100 tonnen te kopen, mits eventueel zelf deelhebber te zijn; elk jaar moet het nieuw zaad zijn, want oud zaad wordt slechts op de helft geschat; daar er sinds een jaar geen zaad uit die streken meer naar Vlaanderen is gezonden, meent Maarten dat het er nu goedkoop moet zijn. Daar Libner van het land is, zou hij moeten middel hebben om er op de buiten bij de boeren te kopen met alle voordeel, en weten wie goed en wie slecht zaad heeft. Er dient echter goed opgelet te worden, want Maarten heeft gehoord dat het in Pruisen veel regent, en als de boeren het zaad niet in de zon kunnen doen drogen, drogen ze het „al focho op den ast, dove si suga l'orso per far la bira" zodat het zaad verhit en niet meer kan groeien. Libner moet verder ook uitkijken, of er aan die kanten nog andere waren zijn die voordeel brengen in de Nederlanden, dan kan men er elk jaar eveneens wat doen kopen (2).

(1) Coteels wou het schip met graan naar Dartmouth laten gaan, daar de prijzen in Devon beter waren dan te Londen.

(2) Lijnzaad van Riga en Königsberg werd als de beste kwaliteit beschouwd

Vermelden we nog het plan van Coteels om wageschot en delen, blijkens schrijven van zijn broer in Spanje goed getrokken, naar Sevilla te zenden, en daartoe het schip van de firma naar Danzig te sturen om een lading en het achter Engeland te doen terugkomen (om de Hollandse Kanaalversperring te ontgaan), ofwel Libner te Königsberg een scheepje apart te doen laden, en hem daartoe kredietbrieven van de Amsterdamse correspondent, Hendrik Gillis, te bezorgen. Maarten slaat het plan af, daar volgens hem iedereen hout naar Spanje zal zenden en de prijzen dus zullen vallen, terwijl de Duitsers, met hun zekere retourvracht in zout, deze handel veel gemakkelijker kunnen beoefenen (1586) (1).

Tot een regelmatige handel op de Oostzee is het verder niet gekomen. In 1589-94 is nog slechts een enkele zending waren uit het Oostzeegebied verzonden: was, ijzer, asse, klaphout, gezouten vlees en meel, gedeeltelijk voor Sevilla (hoofdstuk IV, § 4), gedeeltelijk voor Amsterdam; de asse en het meel worden hier verkocht, respectievelijk met 30 en 25 % verlies (2). Naar de Oostzee toe gaan twee verzendingen in 1589 : eerst 60 karseien, ingekocht voor 234.18.11 pond vlaams, verkocht voor 269.15.11, vervolgens :

	inkoop pond sterling	verkoop pond sterling
145 karseien, 93 lakens, 11 frisetten . .	612.14.–	722.17.9
24 ton Spaanse wijn	96.—.–	83. 7.–
6 „caratelli" brandewijn	24.—.–	15. 4.–
2 pijpen olie van Majorca	36. 8.–	30.13.1
2 tonnetjes wijnsteen	6. 5.–	6. 4.–
30 „salderi" kolen	29. 9.2	22. 4.8

Men heeft de indruk, dat het hier een sortiment waren betreft, waarmee men de proef heeft willen nemen. Alleen de karseien gaven dus winst, al de rest werd met verlies verkocht. In totaal bleef voor beide zendingen een winst van 133.13.5 pond vlaams, doch de vracht beliep nagenoeg

(J. SAVARY, *Dictionnaire du commerce*). Borne aan Libner, 21-8-1586. Coteels doet opmerken, dat 100 ton lijnzaad weinig lading is voor een schip, en dat er nu geen schepen te vinden zijn die voor diverse personen laden op die lijn, zodat men best een schip van 50 of 60 last zou huren en voor de rest koren laden.

(1) Borne aan Coteels, 10-9-1586.

(2) 30 last asse, inkoop 281 pond, netto verkoop 197 pond; 11 last 11 tonnen meel, inkoop 95 pond, netto verkoop 71.11.4. JM, ff. 28, 33, 51, 69, 88, 211.

evenveel. Beide zendingen waren gericht aan Karel Knevel te Danzig. Daartoe beperkt zich de Oostzeehandel voor deze periode (1).

b. *Handel op Duitsland*

Ook deze handel blijft een zeer toevallig karakter vertonen. In 1585-86 is, behalve de verkoop van rijst, krenten e.d. te Emden en Hamburg (hoofdstuk IV) alleen te vermelden : 1) de order aan Samuel van Wingene te Emden om daar zo mogelijk te verkopen twee kisten zijdelaken van Mantova en vier balen camelotten, desnoods in mangeling tegen karseien of laken. Wingene vindt echter geen gelegenheid tot verkopen, en stuurt alles door naar Amsterdam; daarna worden nog zes balen camelotten naar Emden gestuurd, met order ze te verkopen of ze anders ook naar Amsterdam te zenden (2); 2) de inkoop te Augsburg van 1200 stuk fustein voor Spanje (hoofdstuk IV, § 4). Te Nürnberg wordt in 1586 een bestelling geplaatst, doch daarna geannuleerd, van messen voor Spanje, voor een waarde van 1000 ducaten. De inkoop werd toevertrouwd aan de correspondent ter plaatse, Jan Walter (3).

Voor de jaren 1589-94 is enige verkoop in Duitsland aan te duiden (4). Vooreerst verkoopt Hendrik Hofsleger te Keulen en Frankfurt wat zijdelaken, floretzijde en Levantzijde. Verder wordt te Hamburg Napelse zijde verkocht door Jan Berwins, een daar gevestigd familielid, en door de correspondent Maarten Entzesperger. Tenslotte worden door de in 1594 opgerichte filiale te Stade vrij grote hoeveelheden Napelse en Veronese zijde verkocht (5). Ziehier de waarde van deze verkoop :

---

(1) JM, ff. 28, 33, 51, 68, 69, 88, 211.

(2) Maarten aan Selos en Wingene, 2-4-1586. Maarten wil de lakens of karseien te Antwerpen, daar hij ze als aalmoezenier wil gebruiken om de armen te kleden. Wingene had gemeld, dat de Noordse karseien (de goedkoopste soort), „heel in den dreck" lagen en, i.p.v. 44-45 schelling, slechts 35 schelling Hamburgs golden. Maarten bestelt er 200 stuks; al is de ene helft blauw, dat heeft geen belang, als ze maar goedkoop zijn, en al hebben ze smalle lijsten of brede lijsten „daar vragen wij niet naar".

Borne aan Wingene, 11-5, 22-6, 6-7, 13-7-1586. De Mantovaanse tabini zijn zeer goed, doch die van Venetië hebben nog betere naam; Wingene mag dus zeggen, dat ze hem van Venetië gezonden zijn.

(3) Borne aan Widhols, 15-3, 20-4, 27-4, 4-5, 11-5, 22-6, 29-6-1586. De merken van de messen (in het Spaans opgegeven, omdat men dat te Nürnberg beter verstaat dan in het vlaams) zijn : „lancolla rodonda", „del arpon" en „bohomos della culobrilla y de los comuns", en liefst zoveel mogelijk van de twee eerste soorten.

Vermelden we nog de order aan Nicolaas van den Broecke, Vlaams koopman te Keulen, om daar twee baaltjes zijde van Napels te verkopen, indien de prijs goed is, liever dan ze naar Antwerpen door te zenden (16-3-1586).

(4) JM, ff. 24, 111, 167, 191, 195, 218.

(5) Zijdekopers te Keulen o.a. Ludovico Fossa, te Frankfurt Andrea de Maistre,

	Keulen	Frankfurt	Hamburg	Stade	Totaal
1589	570	—	—	—	570
1590	—	—	—	—	—
1591	—	—	—	—	—
1592	—	425	—	—	425
1593	—	—	198	—	198
1594	—	—	994	8131	9.125
					10.318

Er is dus op het einde van de periode een belangrijke uitbreiding van de handel in Duitsland te constateren; van toevallig wordt deze handel in 1594 bestendig, door het oprichten van de filiale te Stade. Blijkbaar zijn de verkoopsmogelijkheden daar nu gunstiger geworden door de vestiging van de Engelsen, terwijl de verkoop te Hamburg en Stade tevens gedeeltelijk de plaats inneemt van de verkoop te Londen; deze verschuiving wordt klaarblijkelijk bepaald door de aanhoudende onzekerheid van de toestand der Vlaamse handelaars in Engeland; de oprichting van de viazo de Staden is een gedeeltelijke uitvoering van het plan, dat Maarten in 1585-86 reeds had gevormd : de handel in Engeland helemaal overlaten aan neutrale vertegenwoordigers en Coteels naar Hamburg doen verhuizen om van daar uit de zaken in Engeland te leiden; in minder radicale vorm is deze maatregel dan in 1594 gedeeltelijk toegepast.

Noteren we nog, dat de handel in Duitsland ontstaat op plaatsen, waar de goederen van de firma in elk geval voorbij moesten komen, en waar een beproeven van de verkoopsmogelijkheden dus voor de hand lag; systematische uitbreiding op de Duitse markt heeft de firma niet gezocht (1).

---

te Hamburg Pieter Buonweer, Hendrik Coeleman, Lanslot della Demere, Hans Egbrechs, Andries Ellen, Carel Mont, Matys Moors, Berent Rassche, Cornelis Simonsen, Adolf Tumsen, Adriaen Vos.

(1) Cfr. hoofdstuk VII, Londen. In 1586 had Coteels ten stelligste iedere verkoop te Keulen afgeraden : de floretten, die Aertsen er heeft verkocht, komen te Londen op de markt aan 42 schelling, terwijl Aertsen de zijne te Londen aan 52 schelling tracht te verkopen; het is de rechte weg naar het failliet, commenteert Maarten. In October 1586 oppert Coteels echter het plan, gezien de geringe verkoop in floretten in Engeland, alle balen gedurende de winter in Duitsland te laten, en ze met het voorjaar eventueel naar de Frankfurter foor te zenden, waar wel verkoop zal zijn, daar Duitsland er een grote hoeveelheid verbruikt.

c. *Handel in de Noordelijke Nederlanden*

Belangrijker dan de uitbreiding van de verkoop in Duitsland is deze in de Verenigde Provinciën. Op de verkoop van over zee aangevoerde waren wijzen we in hoofdstuk IV; hier behandelen we vooral de zijdehandel.

In Mei 1585 is de handel in de Noordelijke Nederlanden reeds volop aan de gang : te Amsterdam bevinden zich 11 zakken Engelse wol, lakens, zijde en satijn; 13 bayetten worden uit Engeland gezonden; verder worden nog camelotten verkocht en grosgrains, zijdelaken van Mantova en twee balen rauwe zijde. Al deze waren worden door de correspondent, Hendrik Gillis, met min of meer grote moeilijkheden aan de man gebracht. In Zeeland bevinden zich voor de firma verschillende balen grosgrains en camelotten, twee last asse, galnoten, en een partij lijnzaad. Te Haarlem worden wat grosgrains verkocht, en tenslotte wordt een partij van drie zakken Vlaams vlas naar Friesland gezonden (1).

Zoals men ziet, een tamelijk heterogene handel. De zijdewaren worden in de Noordelijke provincies gebracht als proef; men tracht daar kwijt te raken, wat te Antwerpen, Londen of Emden niet weg kan; dit is tot op zekere hoogte ook het geval voor de andere waren; de Verenigde Provincies vormen voor de firma in deze tijd een experimenteel gebied, dat diverse mogelijkheden tot verkoop biedt, en dat afgetast wordt om in zekere mate te verhelpen aan de hopeloze toestand te Antwerpen. De resultaten zijn voorlopig bescheiden : verkoop gebeurt er wel — en dat steekt in elk geval reeds gunstig af tegen de toestand in de Zuidelijke Nederlanden — maar noch het ritme, noch de prijzen zijn bijzonder aantrekkelijk te noemen.

De waren in Zeeland (waar nog goederen in commissie dienen bij gevoegd) komen waarschijnlijk voor het grootste deel uit Antwerpen, vanwaar Maarten ze bij de nadering van het beleg zal weggezonden hebben. Bij de capitulatie van Antwerpen komen die waren dan in het gedrang, vermits Maarten nu weer Spaans onderdaan wordt; gelukkig zijn ze op andere namen geregistreerd; voor de galnoten treft Maarten een overeenkomst met de koopman Aart van Erpe in Zeeland : deze zal de partij voor zichzelf nemen en verkopen, terwijl Maarten hetzelfde zal doen met een partij zout, die Erpe's schoonbroer te Antwerpen heeft liggen, en waar hij uit Holland ook niet meer aan kan (2).

---

(1) Brieven aan Bernaerts en Vasseur, Aart van Erpe, Gaspar Losschaert, Hendrik Gillis en Jacob de Rinck. Amsterdam ontwikkelt zich pas in deze jaren tot zijdemarkt van betekenis. L. VAN NIEROP, „De zijdenijverheid van Amsterdam historisch geschetst". *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 45, 1930, pp. 18-40; 46, 1931, pp. 28-55 en 113-143.

(2) Maarten aan Wale, 8-8-1585. Maarten aan Aart Fabri, 17 en 21-9-1585.

In de volgende jaren is de verkoop in de Verenigde Provincies sterk toegenomen (1) :

	Zeeland			Amsterdam			Totaal
	zijde		ander	zijde		ander	
	eigen	in commissie		eigen	in commissie		
1589	—	—	396	—	695	29	1.120
1590	—	—	—	447	193	197	837
1591	189	750	512	418	236	882	2.987
1592	1126	1590	1698	882	160	14	5.470
1593	383	—	345	3802	—	24	4.554
1594	—	—	621	2945	—	92	3.658
							18.626

Zoals voor de handel op Duitsland, wordt het groeiende belang van deze tak bevestigd door het oprichten, in 1594, van een filiale in het land, wat voordeliger handel toelaat dan door middel van commissionarissen. In 1594 gebeurt het leeuwenaandeel van de verkoop te Amsterdam dan ook reeds door de filiale (voor 2567 pond zijde en 92 pond andere waren).

Op de belangrijke inkoop van producten in de Noordelijke Nederlanden wijzen we verder nog (hoofdstuk VI). De verkoop bestaat dus in de eerste plaats uit Veronese en Napelse zijde, en omvat verder waren, die door de Straatvaart worden aangebracht.

e. *Verkoop in de Zuidelijke Nederlanden buiten Antwerpen*

De Zuidelijke Nederlanden waren ook reeds onder Jan de Oude een verkoopgebied voor sommige waren van de firma, en spelen deze rol verder, hoewel de operaties steeds een vrij toevallig karakter behouden. In 1585-86 is er te vermelden een belangrijke handel in lijnzaad (2).

In 1585 had Coteels lijnzaad, blijkbaar uit Duitsland, naar Engeland

(1) JM, ff. 20, 23, 42, 43, 68, 84, 87, 97, 105, 109, 110, 131, 135, 146, 151, 156, 158, 202, 203, 209, 218.

(2) Borne aan Maarten, 10-2-1586. Maarten aan Bernaerts en Vasseur, 7-2, 16-2, 29-5-1586. Borne aan Bernaerts en Vasseur, 4-5, 6-5, 18-5-1586. Maarten aan Hans Gillis, 7-2-1586. Borne aan Hans Gyse, 18-5-1586, 3-7-1586. Borne aan François de Lobel, 1-7, 10-7-1586.

laten komen, waar hij er geen afzet voor vond; hij stuurde toen de partij gedeeltelijk naar Vlaanderen, gedeeltelijk naar Zeeland; in Vlaanderen verkocht het zaad goed, doch in Zeeland vond het geen kopers; men overwoog zelfs, het naar Emden te zenden.

Begin 1586 kwam Jan Borne echter uit Italië te Antwerpen, en besloot, zich met de zaak bezig te houden. Gezien de zeer hoge prijzen van het zaad in de Vlaamse linnenstreek, vormde hij het plan, het in Zeeland liggende zaad naar Vlaanderen te brengen, en er in Zeeland nog bij te kopen; het verschil in prijs was zo buitensporig groot, dat er op de zaak zeker 200 % te winnen was, indien ze kon uitgevoerd worden; daar lag echter de knoop, gezien het verbod van handel tussen de Noordelijke en Zuidelijke provincies. Borne besloot, zelf naar Zeeland te reizen om de mogelijkheden ter plaatse te onderzoeken. Hij was van plan, het zaad uit Zeeland te voeren zogenaamd met bestemming naar Engeland, waar het zou omgeladen worden op een schip voor Venetië; eens het zaad op zee, zou men wel zorgen dat het in Vlaanderen terecht kwam. Om het gevaar van Engelse of Hollandse schepen te ontgaan, werd een combinatie uitgedacht met een Engels kapitein, Hans Gillis, die zelf zou meevaren en bovendien het schip met lijnzaad zou doen convoyeren door een Engels oorlogsschip; 400 florijn werden hem daarvoor beloofd.

Borne reisde dus naar Middelburg en informeerde er bij de correspondenten van de firma, Jan Bernaerts en Hubert Vasseur. De inlichtingen bleken weinig bemoedigend : de prijs van het zaad in Zeeland was 30 % hoger dan het vorige jaar, tengevolge van grote aankopen van Bretoenen, die wegens het slechte seizoen in eigen land, vijf schepen met lijnzaad hadden geladen en er nog twee andere op lading hadden. Niettemin zou de winst nog mooi zijn, en om niet onverrichterzake terug te keren, besloot Borne, toch een voorraad van 800 à 1000 veertel te kopen. Uitvoeren bleek echter slechts mogelijk naar streken bezuiden de Somme, en men diende borg te stellen van 100 of 200 gulden, of moest een getuigschrift doen komen van de plaats van ontlading, om te bewijzen dat de waren er wel degelijk ontscheept waren. Om hieraan te ontkomen, wilde Borne aanvoeren dat het zaad op de Engelse reede diende overgeladen te worden, om geen Engelse invoerrechten te moeten betalen, zodat hij geen getuigschrift zou kunnen zenden. Daarna veranderde hij echter zijn plan, en besloot, uit te varen met bestemming Rouen en tengevolge van storm in Calais binnen te lopen. Bernaerts en Vasseur, op wier naam de uitvoerlicenten zouden betaald worden, bleken hiermee akkoord, daar zij in de zaak alleen als factors optraden, aan wie de waar niet toebehoorde, en eens de lading op zee konden zij Borne toch niet beletten, te varen waar hij wilde; een eventuele veroordeling kon dus alleen Borne treffen, wie het weinig kon schelen, daar hij toch niet van plan was, nog een voet in de Verenigde Provincies te zetten.

Zo gezegd zo gedaan. Borne voer uit met de lading zaad en werd onderweg door zwaar weer verrast; het schip werd lek geslagen, en moest noodgedwongen te Calais binnenlopen. Daar weigerde de gouverneur, de lading te laten vertrekken naar Rouen, en beval, ze in het land te verkopen. Waarna het zaad officieel verdween, om niet officieel wat later op te duiken te Kortrijk, Menen, Rijsel en Izegem. Tot zover was alles goed, doch de Zeeuwse overheid kwam weldra bij Bernaerts en Vasseur horen waar de lading gebleven was; toen dezen met het verhaaltje van de storm voor de dag kwamen, werd betaling geëist voor de waarde van de ganse lading. Bernaerts en Vasseur beriepen zich op hun hoedanigheid van factors, en Borne deed hen een getuigschrift uit Calais zenden nopens de waarachtigheid van het gebeurde (het getuigschrift „mocht gerust wat geld kosten"), zonder dat we weten hoe de zaak tenslotte afliep.

In Vlaanderen bleek echter de moeite voor niets geweest te zijn, want de verkoop viel tegen : de buitengewone graanduurte van het jaar maakte het de boeren onmogelijk, lijnzaad te kopen, en hoewel het zaad van de firma het enige in het land was en zij dus normaal de prijs had kunnen vaststellen naar beliefte, bleek de speculatie verkeerd te zijn en verkocht men lange tijd niets, waarna het zaad langzaam en tegen lagere prijs dan verwacht van de hand ging; de winst was ondanks alles nog vrij mooi, doch niet in verhouding tot de gedane moeite en het gelopen gevaar (1).

Het ganse voorval is zeer typisch voor de mentaliteit van de 16e eeuwse koopman : de lijnzaadhandel ligt buiten de normale activiteit van de firma, en de moeilijkheden en gevaren zijn in dit geval zo bijzonder groot, dat de onderneming op het eerste zicht voorbehouden lijkt aan desperate avonturiers. Toch zien we hier de zestigjarige Jan Borne, kapitaalkrachtig koopman van gevestigde faam, specialist in zijdehandel, zich hals over kop in het avontuur storten, zijn leven en reputatie in gevaar

(1) Terwijl het lijnzaad in 1585 verkocht was aan 10.10 schelling de avot, en Borne voor 1586 rekende op 12 schelling, moest men zich tenslotte tevreden stellen met 5-6 schelling, daar het zaad gedurende de zaaitijd slechts gedeeltelijk verkocht werd en de rest dus alleen nog als stampzaad (voor het maken van lijnzaad-olie en lijnzaadkoeken) kon verkocht worden. Borne wilde het niet bewaren tot het volgende zaaiseizoen, daar het gevaar liep te bederven. 179 rasieren liet Borne in Zeeland liggen, met order, ze ter plaatse te verkopen. Bernaerts en Vasseur zonden ze echter naar Rouen (mogelijk om te bewijzen dat het met de zending van de eerste partij naar Rouen ernst was geweest). Borne was zeer ontstemd over dit eigenmachtig optreden, vooral toen de verkoop te Rouen niet meer opleverde dan 88.16.10 pond. Bernaerts en Vasseur eisten de betaling van de boete door Borne, die besloot, op hun brieven niet meer te antwoorden en het hen alleen te laten uitvechten met het gerecht; hij meende trouwens, dat ze zich wel beter zouden verdedigd hebben, indien ze niet zelf moeilijkheden hadden met de justitie over smokkelhandel op Antwerpen, die aan het licht was gekomen, zodat ze nu blijkbaar moesten vrienden maken in Zeeland en brede riemen wilden snijden in andermans leer.

brengen, de onwaarschijnlijkste combinaties uitdenken, en zijn correspondenten tot over hun oren in de moeilijkheden steken, omdat zich plots een kans op fabuleuze winst voordoet.

Maarten schijnt over het plan niet erg enthousiast te zijn geweest, en Coteels keurt het helemaal af : al was er ook 200 % zekere winst geweest, dan nog had Borne dat grote risico niet moeten nemen en „mettersi in occhio a tutto il mondo". Waarop Borne repliceert : „wat betreft, 200 % te winnen, was die grote graanduurte hier niet ingetreden, dan hadden we er 1000 pond vlaams aan gewonnen" — wat blijkbaar eender welk risico rechtvaardigt ... (1).

Voor de latere jaren is er nog eenmaal verkoop van lijnzaad in Vlaanderen te vermelden, in 1590-91, wanneer Jacques de Wale 20 tonnetjes verkoopt voor 189.12.5, wat een zuivere winst oplevert van 29.14.9, hetzij 15,6 %. Voor het overige omvat de verkoop nog alleen zijde te Rijsel (2) :

1592 . . . . . 889 pond vlaams
1593 . . . . . 844 pond vlaams
1594 . . . . . 674 pond vlaams

Hoewel niet zeer belangrijk, past ook dit verschijnsel in het beeld van een handel, die naar nieuwe afzetmogelijkheden zoekt en inderdaad buiten de traditionele markten Londen en Antwerpen, nieuwe uitwegen vindt binnen en buiten de Nederlanden.

f. *Handel in compagnie*

In hoofdstuk IV worden nagenoeg alle gevallen van compagniehandel voor deze periode behandeld. Onder Jan de Oude beperkten deze gevallen zich tot uitzonderlijke operaties, die buiten zijn normale activiteit lagen; nu echter wordt compagnie gesloten voor een zeer belangrijk deel van de handel en op min of meer regelmatige wijze. Evenwel is ook nu in de klassieke textielhandel van de firma, waarin ze specialiste is, nooit compagnie gemaakt geworden. De gevallen van compagnie doen zich voor in vrij groot aantal in de vaart op Spanje en Napels, en zijn steeds aanwezig bij de graanvaart op Majorca en Genua.

Het is duidelijk, dat de firma in haar eigen domein — de textielhandel Engeland-Nederlanden-Italië — geen compagnons wenst te mengen; voor de handel over zee op Spanje en Italië echter, waar ze slechts één

(1) De inkoop van 800 à 1000 veertel zaad beliep inderdaad een som van 500 pond; verkoop aan 3 pond per rasiere zou dus 1500 pond hebben opgebracht, of 1000 pond winst. In werkelijkheid gebeurde de verkoop aan wisselende prijzen, zeer weinig aan de vastgestelde prijs van 3 pond per rasiere, de rest aan 7-8, later aan 9 gulden de rasiere. De totale verkoop zal zowat een 650-700 pond hebben opgebracht, wat nog lang niet kwaad was, doch wel zeer ver onder de verwachtingen bleef.

(2) JM, ff. 69, 84, 131, 163, 171.

PLAAT IX.

BLADZIJDE UIT HET JOURNAAL VAN JAN DELLA FAILLE DE OUDE (1574-1578), AF, nr. 2.

Foto van de bovenste helft van folio 47 links (23-12-1574). De zes posten hebben betrekking op : 1) een zending munten uit Antwerpen aan Dierik de Jagere te Kortrijk; 2) een betaling in de kas; 3) een betaling in de kas door bemiddeling van een assignataris; 4) een remise van de filiale te Venetië aan de hoofdzetel te Antwerpen; 5) een warenzending door de filiale te Venetië voor rekening van een derde (Anton Struis); 6) een „tratta" van de filiale te Hamburg op de filiale te Venetië. Voor de schikking van de posten, cfr. p. 442. Voor het schrift en de taal, cfr. pp. 237 en 439.

onder velen is en geen speciale kennis van een of andere branche heeft, is er natuurlijk geen bezwaar tegen het betrekken van anderen bij de handel; bovendien zijn voor de scheepszendingen telkens grote kapitalen in eens van doen, zodat het voor de hand ligt, de moeilijkheid op te lossen door medewerking van vreemde fondsen. Bij de graanvaart in het bijzonder is dit het geval, temeer daar de firma wel helemaal alleen een vaart op Napels of Venetië kan verzorgen (lading in Engeland door Coteels, verkoop door Corhase of Wale) doch voor de graanzendingen moet de inkoop in Holland in elk geval door vreemde handen gebeuren, en de verkoop op plaatsen waar de firma geen eigen vertegenwoordigers heeft, maakt ook hier een alleen optreden bezwaarlijk.

De partners in de handel op Spanje (hoofdstuk IV, § 4) zijn 1) Nicolaas Anteunis (Nicolas Antonio), die we reeds kennen van vroeger, en die meest een derde of een vierde deel neemt in zendingen wijn of fruit uit Sevilla. 2) Steven Coteels, een jongere broer van Thomas, die een derde of de helft neemt in zendingen wijn of olie. 3) Filippo Corsini, een te Londen verblijvend Italiaan, die in 1586 de helft neemt in een schip met fruit en sumac.

De deelname van Anteunis gebeurt ten dele om hem bij de inkoop van de waren des te beter zorg te doen dragen. Die van Steven Coteels laat de jongeman toe, zich door de handel van de firma omhoog te werken. De compagnie met Corsini wordt gesloten op een ogenblik van geldkrapheid van de firma, wanneer Maarten zelf liever de handel op Spanje zou laten staan, doch Coteels hierin middel ziet om toch verder op Spanje te handelen met beperkt kapitaal.

Voor de handel op Venetië is alleen te vermelden het plan om in 1585-86 een schip naar Kandia te zenden vanuit Venetië, in compagnie met een vriend van Wale, Todorin Lombardo. Hier is de beweegreden enerzijds beperking van het geriskeerde kapitaal, anderzijds het zoeken van medewerking op deze aan de firma onbekende vaart (hoofdstuk IV, § 1).

Voor Napels (hoofdstuk IV, § 2) wordt in 1585 eveneens een plan geopperd om een schip met olie uit Bari te laten komen en de correspondent aldaar, Garbignati, er de helft te laten in nemen, dit om de zeer dure lading niet alleen te moeten bekostigen. Vervolgens wordt enkele keren compagnie gemaakt met twee Engelsen, Jan Trinel en Richard Kelley. Het ontstaan van deze compagnie kennen we vrij goed : de eerste vaart met pelsers op Napels (1585) had onze firma alleen uitgevoerd, doch het tweede jaar vroegen de genoemde Engelsen, die ook reeds vishandel op Napels gedreven hadden, aan Coteels, compagnie met hen te sluiten; zij zouden zorgen voor de inkoop in Engeland, de firma voor de verkoop te Napels. Maarten wilde daar eerst niet van horen : compagnie-handel staat hem in principe niet aan, daar het altijd op onenigheid uitloopt, en vooral met Engelsen, die zo lastig en kwaadaardig zijn, wenst hij er geen.

Coteels weifelt echter : enerzijds zou compagnie minder investering voor de firma betekenen, wat op dat ogenblik welkom is, anderzijds vreest hij de misnoegdheid van Trinel en Kelley in geval van weigering : met de op buitenlanders zo gebeten Engelsen kan men gemakkelijk last krijgen, en het is een kleine kunst, een schip onder een of ander voorwendsel enkele dagen tijd te doen verliezen, zodat het i.p.v. het eerste, het laatste aan de markt zou komen, wat speciaal in de pelserhandel rampzalig zou zijn. Maarten neemt dit wel niet zo zwaar — „de Engelsen zullen even bang zijn voor ons als wij voor hen" — doch de geldkrapheid van de firma beweegt er hem tenslotte toe, Coteels gelijk te geven en de compagnie te laten sluiten (1).

In het vervolg zien we Kelley — Trinel wordt niet verder genoemd — nog een paar keer betrokken bij de vaart op Napels; de verhouding schijnt tenslotte toch bedorven te zijn en de betrekkingen eindigen slecht (2).

In 1594 gebeurt ook de zending van de Samaritana in compagnie, doch deze vindt haar oorsprong in de graanvaart, waarvan we nu kort de compagnies moeten bespreken (hoofdstuk IV, § 3).

De tien graanreizen van de jaren 1590-93 worden alle in compagnie uitgevoerd. Slechts bij één kennen we de juiste verdeling niet :

	firma	Cotsini	Scholiers	Erpe	Corhase	Berestein	Boot
Fortuna	3/10	4/10	—	2/10	1/10	—	—
Jonas	1/6	—	1/6	—	—	2/3	—
Tijger	1/3	—	1/3	—	—	1/3	—
Swerte Valck ..	1/4	1/4	1/4	—	—	—	1/4
Engel	1/4	1/4	1/4	—	—	—	1/4
Swerte Catte ...	1/2	1/4	1/4	—	—	—	—
Eygen Herden Leeuwe	1/2	1/4	1/4	—	—	—	—
Eolus	1/4	1/4	1/4	—	—	—	1/4
Wassende Maan	?	?	?	—	—	—	?
drie scheepjes	1/2	1/4	1/4	—	—	—	—

(1) Maarten aan Coteels, 9-6, 23-6, 20-7, 21-8-1586. Maarten aan Corhase, 28-3-1586. Maarten aan Wale, 23-5-1586. De Engelsen zijn „gente cavelose" en van „cativo et vitioso proceder" — „het klein vertrouwen dat men in die natie kan hebben". Gelijktijdig werd aan Coteels compagnie voorgesteld voor Napels door Filippo Corsini. Maarten aan Coteels, 12-7-1586.

(2) JM, ff. 58, 82.

Klaarblijkelijk ligt het initiatief voor de eerste reis bij de firma; die de kans voor graanvaart heeft gezien en er de overigens nooit in dergelijke zaken gemengde Cotsini heeft voor geïnteresseerd; daar de inkoop te Amsterdam moet gebeuren, betrekt men er de correspondent ter plaatse, Aart van Erpe, bij; tenslotte krijgt ook de vroegere factor te Napels, Corhase, een deel, zonder dat we zien of hij hier een actieve rol bij speelt.

De overige reizen hebben alle een ander karakter : de firma — met de blijkbaar over de eerste reis tevreden Cotsini als stille vennoot op de achtergrond — werkt nu samen met naar het Noorden uitgeweken Antwerpenaars — David Scholiers en Michiel Boot — en met de Rotterdammer Pauwels van Berestein. Dezen zorgen voor de inkoop, voor zover deze in Holland gebeurt, terwijl de firma iemand meezendt voor de verkoop, en zelf voor de inkoop zorgt indien die gebeurt te Calais of Emden.

Twee uitzonderlijke gevallen van compagnie doen zich tenslotte voor in 1585-86. In 1585 ziet Maarten de kans schoon voor een winstgevende gelegenheidshandel : na de overgave van Antwerpen zijn in de stad geen Engelse lakens te vinden, en, indien er vlug kunnen ingevoerd worden, zouden ze zeer goed gelden. Hij bespreekt de zaak terstond met een dienaar van „alderman Stercki", die zijn meester bereid verklaart, de helft in een dergelijke zending op zich te nemen; Maarten verwittigt dan dadelijk Coteels, uit te zien naar „redinglakens" en witte lakens, en de partij te zenden op Calais; vandaar zal men ze dan over Saint-Omer en Aire naar Antwerpen kunnen brengen. De medewerking van de alderman is hier waarschijnlijk gewenst om de lakens zonder moeilijkheden te kunnen overbrengen. Tengevolge van ziekte van de laken-leverancier wordt de zaak echter vertraagd, en Maarten zegt ze wat later op, daar er intussen reeds veel lakens van anderen zijn gekomen en er geen behoorlijke winst meer op zou zijn (1).

Een laatste geval van compagnie is van 1586, en ligt op onverwacht terrein : de zijdehandel Italië-Londen, waar de firma afkerig is van iedere compagnie; het geval is dan ook van zeer bijzondere en beperkte aard : een vriend van Jan Borne, Bernardin Giulin van Vicenza, heeft hem verzocht, wat floretzijde van goedkope kwaliteit in compagnie te verhandelen; Borne heeft, hoewel met tegenzin, het voorstel aanvaard. Giulin verzendt dus twee balen, en Borne geeft opdracht aan Wingene, ze te Emden te vermangelen; daar Giulin alleen contant geld wil, zal men hem betalen en de waren voor de firma houden. Wingene ontvangt echter de order te laat of trekt er zich niets van aan, en zendt de balen door naar Londen, waar Coteels vergeefs tracht, aan een behoorlijke prijs te komen (2). Het toevallige karakter van deze operatie, en namelijk ook de

(1) Maarten aan Coteels, 29-8-1585.

(2) Borne aan Coteels, 22-6-1586. In November 1585 schrijft Maarten aan zijn

order om te verkopen op een plaats waar de firma normaal niet verkoopt — de zijde is trouwens van veel lagere kwaliteit dan die van de firma — onderstreept de afkeer van de compagnons voor het mengen van anderen, mogelijke concurrenten, in hun specialiteit.

g. *Commissiehandel*

Evenmin als onder Jan de Oude, vormt deze bedrijvigheid een hoofdelement in de handel van de firma (1); toch valt ook op dit gebied een uitbreiding van de zaken waar te nemen.

De voornaamste opdrachtgever is ook nu Alvise Cotsini, en na zijn dood in 1593 zijn zoons, Jeronimo Cotsini e fratelli. Ziehier een overzicht van de voor hun rekening verkochte waren (2).

1585-86 : te Antwerpen 8 „tavole" camelotten, 1 kist indigo, en wat foelie (specerij); in Zeeland 7 „tavole" camelotten; te Amsterdam 2 balen rauwe zijde en een „tavola" camelotten; te Londen 8 balen zijde en één of meer kisten indigo.

1589-94 : te Antwerpen 37 balen zijde, 6 balen en 164 stuks camelotten; in Zeeland 11 balen zijde; te Amsterdam 15 balen zijde, 12 stuks camelotten; te Londen 45 balen zijde.

Zoals men ziet, bereiken deze bewerkingen in de latere jaren indrukwekkende afmetingen; de totale verkoopswaarde, zonder Londen, bedraagt in 1589-94 dan ook 13·806 pond.

In omgekeerde richting zijn de warenzendingen veel minder belangrijk : ze omvatten alleen zekere partijen Engelse wol, die in Engeland of te Stade worden gekocht : 150 zak in 1585-86, en 68 zak in 1589-94; voor deze laatste jaren beloopt dit 3449 pond (3). Het verschil tussen krediet en debet van de rekening wordt vereffend door overmaken van geld per wissel uit Antwerpen op Venetië, voor een totaal bedrag van 10·357 pond.

Op te merken, dat Cotsini in deze jaren slechts éénmaal zelf een

---

schoonbroer Remeus de Wevere in Holland, die 100 pond kloostergaren door de firma wil laten verkopen, dat hij eventueel daarin een bedrag van 200 pond vlaams mag besteden en er de helft in nemen. De firma zal zorgen voor de verzending van Haarlem naar Napels en voor de verkoop; slaat het mee, dan kan die handel voortgezet worden.

(1) Maarten aan Jan Baptist Rovelasco te Lissabon, 13-5-1585 : „omwille van de vriendschap" zal hij graag diens eventuele orders uitvoeren „al zijn we niet gewoon, veel personen te dienen, daar we genoeg hebben met onze eigen zaken".

(2) Brieven aan Cotsini. Van de verkoop te Londen hield de filiale aldaar aparte rekening, die niet in Maarten's journaal voorkomt. JM, ff. 23, 42, 43, 68, 87, 109, 131, 135, 137, 148, 181, 228.

(3) JM, ff. 89, 91, 96, 220, 228. De wol wordt te Stade gekocht van Guielmo Cradock. In 1587 en '88 werden 99 zak wol voor hem verzonden, blijkens de transportrekeningen van Lüneburg. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat 3359, f. 324.

remise moet doen, in tegenstelling tot de periode 1574-78, daar hij nu zijn aankopen kan financieren met de opbrengst van de zijde, die vlot van de hand gaat.

Naast Cotsini hebben nog een paar andere Venetianen hun waren in commissie aan de firma toevertrouwd. Vooreerst Cotsini's schoonzoon, Francesco di Formento, die in 1585 een partij camelotten in Zeeland heeft, waarvan een deel voor 500 ducaat verkocht zijn; 2 balen blijven dan nog over. Jeronimo Soranso zendt in 1585-86 8 balen zijde naar Antwerpen en 4 naar Londen, in 1589-94 nog 2 naar Antwerpen. Francesco Bombardini zendt in 1585 galnoten naar Londen, en in 1589-94 12 balen zijde naar Antwerpen. Frederik van der Molen (cfr. hoofdstuk XVII) bestelt 100 karseien te Londen, waarvoor hij geld remitteert, en doet in 1586 in Vlaanderen bouratten en linnen kopen (1). Andere commissiezaken voor Italianen zijn van minder belang (2).

Daarnaast wordt ook nog commissiehandel voor niet-Italianen gedreven. In 1585-86 verricht Jan de Wale te Venetië een voorname commissiehandel in linnen voor zijn schoonvader, Aart Fabri, en zijn schoonbroer, Aart van Erpe; in 1585 verkoopt hij aldus voor hen 31 balen linnen (3).

Een belangrijke commissiehandel, die in 1586 begint en in de latere jaren sterk toeneemt, is de verkoop te Antwerpen van schaapsvellen voor rekening van Andrea de Loo en Joos van Erpe in Engeland. In 1586 begint dit met een zending van 144 busselen. Verder worden in 1589-94 5602 busselen verkocht, voor een totale waarde van 17·872 pond. De verkoop te Antwerpen gebeurt buitengewoon vlot, want blijkbaar is de firma in die jaren de enige importeur, monopolie dat ze van het hof houdt en weet te handhaven tegen concurrenten. De winst kunnen we nauwkeurig berekenen :

100 bussel kosten in Engeland gemiddeld . .	166.18. 6 p. vl.
— onkosten in Engeland	2. 4.10 p. vl.
— onkosten in Zeeland en Antwerpen (vervoer, licenten)	36.19.10 p. vl.
	206. 3. 2 p. vl.

(1) Borne aan Formento, 1-2-1586. Maarten en Borne aan Soranso, 24-11-1585, 22-12-1585, 27-7-1586. Coteels aan van der Molen, 19-4-1586. Borne aan van der Molen, 28-9-1586. Coteels aan Bombardini, 19-4-1586. JM, passim.

(2) Bertolomeo Bontempoli van Venetië heeft waren te Londen doen verkopen, waarvan hij in 1585 als retour 1200 ducaat ontvangt. Jan Baptist Rovelasco (Lissabon) heeft specerijen te Londen doen verkopen, en laat de opbrengst besteden in baaien van Norwich, die door Coteels naar Zeeland worden gezonden.

(3) Borne aan van Erpe, 29-6-1586. Stefano Sone laat in 1583 door de firma karseien verkopen te Venetië.

De netto verkoop (min kosten en provisie) beloopt gemiddeld 243.15.–, hetzij een winst van 18,2 %. Deze winst, doorgaans verwezenlijkt in een half jaar tijd, is zeer hoog, en alleen de zware in- en uitvoerrechten in Zeeland en te Antwerpen beletten, dat ze nog veel hoger wordt : in de kosten vanaf de eerste inkoop tot de aankomst te Antwerpen is het aandeel van de Zeeuwse en Spaanse licenten niet minder dan 69 %. Zonder deze lasten zou de winst tot 40 % stijgen (1).

Commissiehandel zonder aanrekenen van commissie gebeurt in 1586 voor een vriend van Jan Borne te Verona, Silvestro Facente, die wil gebruik maken van Borne's reis naar Antwerpen, om hem daar voor zijn rekening wat zijde te doen verkopen. Deze Facente is een Veronees zijdekoopman, die normaal geen handelsrelaties met het buitenland onderhoudt. Na Borne's vertrek verzendt hij achtereenvolgens drie balen zijde naar Antwerpen; van het zenden van een vierde wordt hij weerhouden door Borne's bericht over slechte verkoop te Antwerpen (2).

Vermelden we hier tenslotte nog het aankopen op bestelling voor bepaalde klanten, die de waren dan van de firma kopen of overnemen, zonder dat uiteraard commissie wordt aangerekend. Zo worden in 1591 12 baaltjes met 100 karseien en 6 lakens uit Londen over Hamburg verzonden voor rekening van de filiale te Venetië, die ze heeft besteld voor enkele Italiaanse kooplui van Gemona en Udine (3). Hetzelfde jaar worden twee kisten spiegels van Venetië naar Amsterdam gezonden voor Servaes Wouters, die ze overneemt mits betaling van de kosten plus een winst van 15 % (4).

---

(1) JM, passim. Borne aan Hans Gyse, 3-7-1586. De aanvoer van de schaapshuiden gebeurt in 1586 over Calais, in 1589-94 steeds over Zeeland. Voor het recht tot invoeren, JM, ff. 179, 185 : „potti 70 ollio datti al sr. presidente Riciartdotho in recompensa de averne anular la litte de ditti pelli de poter liberamente intrar £ 8.6.8". „Om te betalen van te doen vergaren den raet van de admiraliteyt om avys op seker brieven van den hove angaende het innecomen ende pasport van pelli de motoni £ 1.13.4".

(2) Borne aan Facente, van 4-1 tot 28-9-1586. Facente besluit tenslotte, te Verona een „bottega in piazza" te openen en er zijn zoon voor op te leiden. Borne vindt dat inderdaad beter dan dat zijn vriend zijn zijde in verre landen tracht te verkopen. Facente zendt dan zijn vierde baal zijde naar de Frankfurter foor (Augustus 1586) en Borne schrijft aan een hem daar bekend koopman, Matio Spinola, om hem de verkoop aan te bevelen van die zijde, die hij voor de zijne doet doorgaan. Cfr. C. VERLINDEN, „Lettres commerciales ...", art. cit., de brief van 4-1-1586 aan Facente.

(3) JM, f. 64. De klanten zijn : Geronimo Paulo, Piero Garserol et Antonio Ronchale, Jeronimo Ossi et Coronella, Joan Baptista Marchesi, Joan Antonio Posarello, Antonio Merchesi. Daniel van der Meulen bestelt een baal bewerkte zijde, waarvoor Wale het geld zal verschieten (1586).

(4) JM, ff. 66, 90.

h. *Handel van het personeel en van Maarten's kinderen*

Evenals onder Jan de Oude, drijven ook nu enkele leden van het personeel binnen het kader van de firma zaken voor eigen rekening, terwijl anderzijds de oudste zoons van Maarten door hun vader bij de handel betrokken worden en zelf een kapitaaltje hebben.

Piat della Faille, giovane van Borne te Verona, koopt aldus in 1584 een kist spiegels, die naar Londen wordt gezonden en daar pas in 1586 verkocht is; dat is het enige wat hij bezit, en hij heeft het gewonnen met zijn werk voor de firma; wat hij dus aan salaris verdient, besteedt hij in dit bescheiden begin van handel. De spiegels zijn door Wale te Venetië gekocht, en de verkoop gebeurt te Londen door Coteels; deze krijgt order van Maarten, het geld naar de Nederlanden te remitteren, ook al is het nog niet ontvangen (want de spiegels zijn op termijn verkocht); men begunstigt dus de jongeman om vlugger aan zijn retour te komen.

De factor te Napels, Corhase, heeft eveneens wat spiegels te Londen, die samen met die van Piat verkocht zijn. Beiden vragen, de opbrengst te besteden in rauw linnen in Holland, doch Maarten raadt hen dat af: het zal zeer lang duren vooraleer ze daar hun kapitaal weer zullen uit halen; voordeliger is het nu, grosgrains en amelakens of servetten te kopen, die zeer goedkoop zijn en vlugger van de hand zullen gaan; hijzelf doet er ook veel kopen, en koopt minder linnen. Hoogstens kunnen ze de helft van hun geld — 400 pond — in linnen besteden. Beide betrokkenen volgen de raad (1).

Dit voorbeeld toont, hoe de giovani gebruik maken van de firmahandel om vooruit te komen zonder er zelf veel voor te moeten doen : de inkoop is gebeurd door Wale, de verkoop door Coteels, de investering van het retour door Maarten, en de verkoop zal, hetzij Wale, hetzij Corhase zelf bezorgen; dit gebeurt alles zonder aanrekenen van commissie, en bovendien wordt hun handel geleid en begunstigd door de ervaring van hun meesters.

Bij de eerste zending van vis naar Napels hadden de compagnons aan Corhase en Libner elk de helft toegekend van de winst op de partij kabeljauw; dadelijk besteden beiden het geld in zijden kousen te Napels, en zenden de waar op hetzelfde schip naar Londen, waar Coteels ze verkoopt op termijn; hij besteedt de waarde echter dadelijk opnieuw, mits korting à 10 % per jaar, in de door de giovani verlangde lakens (2).

Steven Coteels, de jongere broer van Thomas, die te Sevilla zaken doet, o.a. voor de firma, drijft daarnaast ook eigen handel : olie wordt voor hem verkocht te Amsterdam en te Antwerpen (20 pijpen in 1590-91)

(1) Brieven aan Corhase, Coteels en Piat della Faille.
(2) Borne aan Coteels, passim.

en men zendt hem o.a. 6 vaten nagels, 2 vaten spelden, 1 vat pennen uit Amsterdam, en 4 koffers met 104 stuk Fries linnen (1).

Deze begunstiging van de jonge elementen heeft echter haar grenzen, want anders zouden ambitieuze giovani er gauw misbruik van maken. Een typisch voorbeeld hiervan is Jacques Calvaert, die in 1585-86 wat eigen zaken drijft met Maarten's oudste zonen, doch daarnaast ook alleen optreedt, en op een manier, die Maarten herhaaldelijk tot ingrijpen dwingt : Calvaert bestelt waren, waarvoor hij geen geld heeft, in de hoop ze te betalen met de opbrengst van de verkoop ... of, wanneer hij waren verzendt naar Napels, bestelt hij al dadelijk het retour, dat vlug moet gezonden worden, terwijl de waren nog onderweg zijn, dan nog moeten verkocht worden, de betalingstermijn nog moet vervallen, en de kopers dan met min of meer vertraging nog moeten betalen; intussen rekent hij er blijkbaar op, dat de firma het geld wel zal verschieten. Wanneer hij door zijn onbesuisd optreden dan een wissel gepresenteerd krijgt die hij niet kan betalen, moet Maarten inspringen om protest te vermijden; in geval van moeilijkheden beroept Calvaert zich trouwens dadelijk op het feit, dat hij in compagnie is met de zoons van Maarten della Faille, zonder te rekenen dat die zoons minderjarig zijn en die compagnie in rechte niet bestaat. Maarten, die dit verre familielid overigens wel wil helpen, treedt af en toe remmend op en belet, dat de onbekookte jongeman er al te wild op los gaat : „cosin Calvaert a grand animo, et voria farsi richo in uno ano ..." (2).

De zoons van Maarten drijven in 1585-86 een bescheiden handel : samen met Calvaert en Corhase hebben ze zijde van Napels te Antwerpen; Corhase koopt nog een baal voor hen en Calvaert, hoewel het geld van

(1) JM, ff. 68, 89, 152.

(2) Maarten aan Hendrik Gillis, 9 en 17-5-1585. Calvaert had aan Gillis koren besteld, en hem tevens voorgeslagen, er de helft in te nemen; Gillis kocht hierop zonder meer de partij koren, zonder er een deel in te nemen, en, daar Calvaert geen geld had geprovideerd, trok hij ter betaling een wissel op hem. Calvaert bleek echter geen geld te hebben — blijkbaar had hij gehoopt, de inkoop met de verkoop van het koren te kunnen betalen. — Oordelend, dat Gillis het koren niet had moeten kopen indien hij geen compagnon wenste te zijn, wou hij nu zonder meer de wissel laten protesteren; Maarten kwam echter tussen, betaalde de wissel, en avaleerde de wissel die Calvaert dadelijk op Gillis terugtrok (daar Calvaert's krediet blijkbaar ontoereikend was om op eigen houtje te trekken); nu liet echter Gillis Calvaert's wissel protesteren, waarop Maarten opnieuw tussenkwam, Gillis verzocht, te betalen, en hem tevens geld daarvoor beschikbaar stelde, of voorstelde, het op hem terug te trekken. Men begrijpt Maarten's ontstemming : „het is van hem een groot abuis, goed te ordonneren zonder provisie te doen van geld, al was het maar voor een vierde geweest, want een koopman die wat wil gekocht hebben behoort zijn zelven te meten en zijn provisie te weten, en heeft hij gemeend, het goed te ontvangen en daarmee te betalen, ten zijn geen goede rekeningen; al draag ik hem faveur, zulke wegen zouden mij mishagen".

de door hen naar Napels gezonden waren nog niet ontvangen is; in compagnie met Calvaert hebben ze ook 100 pond organsina en 2 balen Veronese zijde, die naar Londen en Antwerpen worden gezonden; verder hebben ze ook wat tapijten te Venetië, die door Wale worden verkocht (1). Te Sevilla doen ze zaken met Jan Malapart, en te San Lucar worden bouratten voor hen verkocht door Jan van Welle. In 1589-94 zijn hun zaken belangrijker.

De handel gebeurt dan, nu eens voor Jan en Joris, dan voor beiden met hun bastaardbroer, Cornelis, en ook wel voor deze drie samen met Steven Coteels. In hoofdzaak verhandelen ze : waren uit Spanje naar Engeland, Hamburg en de Nederlanden (24 tonnen rozijn, 26 pijpen olie, 8 zakken amandels), waren naar Spanje (10 colli, waarvan 4 met saaien), uit Italië (een kist zijdelaken, verder nog 9 balen, 15 paar zijden kousen ...) en naar Italië (5 pak karseien, 4 balen linnen, 13 baal saaien, 2 balen boeken). Ze handelen ook van Napels op Spanje, en doen tijdelijk zaken te Lissabon. Om hun kapitaal te vergroten, nemen ze van hun vader het deposito over van Charles de Longin (2222.4.5, later nog 833.6.8 er bij), en in 1594 ook het deposito van advokaat Kinschot (533.6.8). In 1594 vergroten ze hun handel op Holland (2).

Deze uitgebreide activiteit wordt slechts ten dele door hen zelf behartigd, daar ze in dienst van de firma staan en werk genoeg voor haar hebben. We zagen inderdaad, dat Joris in 1589-94 werkzaam is in de filiale te Napels. In 1585 is hij nog te Dordrecht, waar Maarten zijn vrouw en kinderen bij het begin van het beleg van Antwerpen heeft heengezonden. Wanneer men Joris daar wil doen waken, vindt Maarten dat hij dan zijn tijd beter elders kan gebruiken, en zendt hem voor enkele weken naar Haarlem, om er bij Joos de Vogele de lijnwaadhandel te leren; hij moet naar de blekerijen gaan en zich van alles op de hoogte stellen, leren de balen verpakken, enz. Maarten zendt hem vervolgens over Hamburg naar Verona, vanwaar hij na enkele maanden naar Napels gaat; een paar jaar later vervangt hij er dan Corhase (3). Jan schijnt in deze periode geen functie in de firma te vervullen, doch verblijft geruime tijd in Italië. Cornelis is werkzaam bij de Straatvaart en de handel op Spanje (hoofdstuk IV). De jongere Daniel, in 1585-86 aan het werk gesteld op het

(1) Borne aan Wale, 29-6, 19-10-1586. Borne aan Corhase, 27-7-1586. Jan en Joris della Faille aan Jan Malapart te Sevilla, 19-5-1586.

(2) JM, ff. 13, 20, 26, 40, 43, 56, 70, 85, 92, 97, 136, 138, 143, 144, 149, 157, 162, 170, 171, 172, 184, 188, 190, 191, 195. „Jorgio della Faille conto de Lisbona". Voor Steven Coteels, JM, ff. 68, 89.

(3) Te Haarlem deed zich geen gelegenheid voor, om Joris in gezelschap naar Italië te laten gaan. Daarom stuurde men hem, samen met de jonge Hans Fabri, naar Hamburg, vanwaar Entzesperger ze verder zuidwaarts dirigeerde om ze in gezelschap te doen reizen van Italiaanse kooplui, die van de Frankfurter foor huiswaarts keerden.

kantoor van Coteels te Londen, gaat later eveneens naar Napels. Op het einde van de periode worden de jongelui door Maarten beloond voor hun dienst, in akkoord met de compagnons : de winst op de partij kosten van transport wordt toegekend aan Joris en Daniel, boven hun kapitaal, terwijl Cornelis, die geen kapitaal bezit, van Maarten de som toegewezen krijgt van 719.9.3, waarmee het legaat van zijn grootvader, Jan de Oude, afgerond wordt tot 1000 pond; met dit bezit moet Cornelis zich verder alleen uit slag trekken, het investerend in waren, hetzij in Holland in ongebleekt linnen of saaien, hetzij te Hamburg in karseien of laken, naargelang wat hij het voordeligst acht. Maarten heeft aldus deze onwettige zoon op vrij behoorlijke wijze door het leven geholpen (1).

i. *Financiële nevenactiviteiten*

Vermelden we hier vooreerst een operatie van speculatieve aard, die eens te meer de aan het onwaarschijnlijke grenzende verscheidenheid van bewerkingen toont, die voor de 16e eeuwse koopman voor de hand liggen. In 1589 verkoopt Maarten met zijn broer Jacob de jonge aan de stad Gent een partij zilversmeedwerk, nl. een „basil d'argento met waterpot ende blompot al vergult gewrocht met alderley berstens ende met veel gesteente", wegend 491 ons, voor een som van 775 pond. Dat de operatie slechts door allerlei intriges en begunstigingen mogelijk werd, blijkt uit de steekpenningen, die met milde hand werden uitgedeeld om de koop te doen doorgaan :

— aan pensionaris Anton Schoormans wordt „in recompensa" geschonken „een tapezaria van goude leeren van 7 sticken", waarde 35 pond;

— aan mijn heer Blasere „voor een gratuiteit van de verkoop van het bekken", twee zilveren schalen, wegend 36.12 ons, waarde 17.1.8 p.;

(1) JM, ff. 194, 240, 241. De onderhoudskosten te Napels bedroegen tot 31-12-1593 769 ducaat voor Joris en 280 ducaat voor Daniel, die dus blijkbaar nog niet zeer lang was aangekomen; „... facio creditor ditto Cornelio per suoi servici de Spagna et porsione de negoci con suoi fratelli fin questo giorno, et con questi suplischo suo capital con il legato del quondam sr. Jan della Faille in tutto quello ano de aver fin questo giorno sara creditor £ 1000 de g. val per suplir essi li quali saldiamo in suo credito per il suo servicio fu de nostra compagnia ordonato de dar a lui, et cossi a Giorgio et Daniel della Faille per loor servisi il avanso che sci trovera nella partita de conduta ...". Jan en Joris zijn in de jaren 1600-1603 in compagnie met hun schoonbroer, Melchior de Loway te Napels. AF, bundel 10, nr. 210. Jacob zal later te Napels overlijden. Grootboek Maarten, 1609-1619, ff. 38-47.

— aan Gillis Hebberecht „per una cortesia ly fu promiso in far vender il ditto basil" een som van 100 gulden, hetzij 16.13.4 p.
— aan een onbekende „uno basiletto d'argento promiso in la vendita del basillo lavorato", ter waarde van 50 pond.

En ondanks deze ruime Schmieralien, ondanks een drie jaar later gegeven banket aan „den tresorier, pensionario et altri om de betalinge te hebben van ons becken", en ondanks het feit, dat het Gentse stadsbestuur het zilverwerk voor alle zekerheid nog eens nawoog en het 7.3 ons lichter bevond dan was aangerekend (zodat van de prijs 11.18.4 werd afgetrokken), ondanks dit alles bleef er per slot van rekening voor beide broers een batig saldo van elk 160.18.3 hetzij een zuivere winst van 73 % (1).

Vervolgens komen enkele leningen voor. In 1593 neemt Maarten 800 pond op te Antwerpen op intrest, voor rekening van de kasselrij van de Oudburg te Gent. Het geld wordt naar Brugge overgemaakt, en na verloop van tijd betaalt de kasselrij de som terug met de verstreken intrest; daar de intrest, die Maarten betaalde, en die welke de kasselrij vergoedde, identiek zijn, is hier van winst geen sprake; het gaat dus alleen om een gunstbetuiging van Maarten, die wellicht goedkoper geld kon opnemen dan de kasselrij zelf; waarschijnlijk is dit in verband te brengen met de koop van de heerlijkheid Nevele, waarvoor Maarten de welwillendheid van de Oudburg nodig had (2). Een paar andere leningen dienen blijkbaar eveneens om invloedrijke personen gunstig te stemmen : 19.6.8 aan een zoon van raadslid Grysperre en 83.6.8 aan secretaris Philips Prats (3).

In Februari-Maart 1590 leent Maarten aan Jan Ghys, baljuw van Diksmuide, 81.13.4 „tot behoef van de stad"; Ghys betaalt de som terug in Juli, zonder intrest. In December wordt hem vervolgens weer 16.13.4 geleend, zonder dat van terugbetaling blijkt. De reden is hier niet duidelijk (4).

---

(1) JM, ff. 10, 12, 16, 17, 18, 20, 80, 81, 121, 145. De betaling had eigenlijk moeten gebeuren 333.6.8 contant (September 1589), 220.16.8 in Mei 1590 en 220.16.8 in November 1590.

(2) JM, f. 147 en 5-2-1593, 14-8-1593, 21-6-1594. Maarten nam de som voor 6 maand à 3 %, en nam bij de terugbetaling dezelfde som van een ander voor 4 maand à 2 1/3 %. Het overmaken van het geld gebeurde door het trekken van wissels uit Brugge op Antwerpen.

(3) JM, f. 126.

(4) JM, 14-2, 22-2, 14-3, 20-3, 7-7, 29-12-1590. Vermoedelijk is dit in verband te brengen met de koop van grond aldaar.

Onduidelijk blijven een paar betalingen, die door twee bisschoppen verricht worden : op 24-7-1590 doet Jan Vendeville, bisschop van Doornik, door zijn hofmeester 400 gulden betalen te Rijsel aan de correspondent van de firma, Walran Helbau (JM, f. 49) en op 22-2-1591 assigneert „bisschop" Jan de Segin 50 pond te Gent te betalen aan

Tweemaal treedt Maarten in deze periode op bij het overmaken van geld voor de regering naar Engeland tot betaling van het losgeld voor gevangen Spanjaarden (deelnemers aan de Armada-tocht blijkbaar) : op 19-5-1590 ontvangt hij van Domenico de Lexaldo 1300 escudos (617.10.–) „per pagar in Ingelterra il ranson de don Juan de Luna et suo bisogno". Op 20/21-9-1589 wordt hem 80.000 florijn uitbetaald, door vier groepen asentistas : de Bonvisi, de Malvenda, „Jeronimo Scorsa et Balbi" en „Phelipo Giorze et Alonso Camarena". Het geld moet overgemaakt worden naar Engeland en gebruikt op order van Charles de Longin „per relaxar li Spagnoli presonieri in Ingelterra". Bovendien wordt nog 40.000 florijn uitbetaald aan Joos van Erpe, die samen met Maarten het totale bedrag overmaakt aan Coteels; op het totaal van 20.000 pond vlaams komt een zuivere winst van 573.11.–, die Maarten, Erpe en Coteels onder elkaar verdelen; hetzij 2,8 % op het ganse bedrag, waarvan de drie kooplui echter geen cent zelf hebben uitgegeven; het percentage stelt alleen een vergoeding voor voor de gedane moeite (1).

Vervolgens zijn hier enkele gevallen te vermelden van speculatief bedoelde wisseloperaties. Jan de Oude had zijn zeer omvangrijke wisselbewerkingen steeds gebruikt voor zijn warenhandel, d.w.z. als middel om de warenhandel te financieren, en voor Maarten geldt essentieel hetzelfde; alleen komen in deze periode enkele zeer uitzonderlijke gevallen voor waar geen rechtstreeks verband met warenhandel bestaat. We vonden namelijk acht gevallen van droge wissel (op ettelijke honderden wisselbewerkingen). Over de techniek van de droge wissel hoeven we hier niet uit te weiden (2), zeggen we alleen, dat het een operatie van wissel en herwissel is, waarbij i.p.v. vier, slechts drie personen betrokken zijn, daar betrokkene en beneficiaris één en dezelfde persoon zijn bij de heenwissel, en trekker en valutagever bij de terugwissel. M.a.w. in plaats van twee personen in A (betaler en trekker) en twee in B (betrokkene en ontvanger) heeft men bij de heenwissel slechts de twee personen in A en één in B (die „aan zichzelf betaalt"), en bij de terugwissel één in B (die „wisselt in zichzelf") en twee in A.

Essentieel dient de droge wissel om krediet te bezorgen aan een koopman, die geen correspondenten in het buitenland heeft en er zich dus normaal geen krediet door wisselbewerkingen zou kunnen verschaffen. Voor de geldschieter is het een vorm van speculatieve bewerking, die in feite een gecamoufleerde lening is. Daar de door ons aangetroffen gevallen de enige voorbeelden van speculatieve wisselbewerkingen bij de della

---

Maarten's correspondent, Gillis Hebberecht; op 4-2-1593 betalen Segin's erfgenamen te Rijsel nog 38.11.4 pond. JM, ff. 61, 114.

(1) JM, ff. 24, 44, 50, en 22-9 tot 20-11-1589.

(2) Cfr. hoofdstuk XII, geciteerde literatuur.

Faille zijn (1), ligt al dadelijk het vermoeden nabij, dat het hier voor hen niet in de eerste plaats om de speculatie gaat, doch dat de betrokken koopman hen is komen vragen, deze bewerking voor hem mogelijk te maken. Dat dit zo is, weten we uitdrukkelijk voor twee der gevallen, de enige waarvoor we ingelicht worden door brieven; dit maakt zeer waarschijnlijk dat de andere gevallen, waar we alleen de nuchtere inschrijvingen kennen, van dezelfde aard zijn.

Van deze acht operaties hebben er zes plaats tussen Venetië en Antwerpen, één tussen Antwerpen en Venetië, en één tussen Venetië en Londen. Het mechanisme is dus telkens dit : de kredietzoekende koopman ontvangt het geld van de firma, en trekt de som op haar vertegenwoordiger elders; de vertegenwoordiger trekt na de vervaldag die som, vermeerderd met makelarij en provisie, terug op de koopman, die bij het vervallen van deze tweede brief het geld terugbetaalt aan de firma of aan een door haar aangeduid persoon. Ziehier een overzicht van de gevallen :

1) 17-5-1583. Andrea Baretta trekt uit Venetië op de firma te Antwerpen 1353.1 ducaat à 97 groten per ducaat : 546.17.1 pond.
30-7-1583. De firma trekt die som terug à 92 groten : 1426.14 duc. Baretta verliest 73.13 duc., hetzij 14,4 % per jaar (2).
2) 30-5-1583. Antonio Bonidasio trekt uit Venetië op de firma te Antwerpen 600 duc. à 97 1/4 : 243.2.6 p.
30-7-1583. De firma trekt die som terug à 92 : 634.6 duc. Bonidasio verliest 34.6 duc., hetzij 17,1 % per jaar (3).
3) 23-11-1585. Zuane e Lorenzo di Gotti trekken uit Venetië op Maarten te Antwerpen 450 duc. à 99 1/4 : 186.1.10 1/2 p.
23-3-1586. Maarten trekt die som terug, vermeerderd met makelarij (–.1.8) en provisie (–.11.– 1/2) : 186.14.7, à 93 : 481.21 duc. De Gotti verliezen 31.21 duc., hetzij 14,2 % per jaar (4).

(1) Onder Jan della Faille troffen we vier bewerkingen aan, die waarschijnlijk droge wissels zijn, doch waar de operatie niet volledig is geregistreerd : alleen de eerste helft is ingeschreven, met de vermelding : „con ordine de retraserli al tempo in dredo", zonder dat blijkt, of en hoe dit is gebeurd. J, ff. 37, 40, 217, 287. Cfr. verder hoofdstuk XII.

(2) Inventaris, ff. 153, 163. De terugwissel heeft hier het uitzicht van een normale wissel, want de della Faille namen het geld te Antwerpen op van Robrecht van Eeckeren, en gaven order aan Baretta, uit te betalen aan Cotsini (aan wie van Eeckeren dus remitteert). Baretta blijkt 1589 overleden te zijn en is nog geld aan de firma schuldig. AF, bundel 13, balans Venetië 28-2-1589.

(3) Inventaris, ff. 164, 170. Ook hier heeft de terugwissel een normaal uitzicht : het geld wordt opgenomen bij Robrecht van Eeckeren, en Bonidasio moet betalen aan Francisco van Eeckeren.

(4) Maarten aan de Gotti, 23-3-1586, en aan Wale. We vernemen door deze brief, dat de operatie plaats heeft gehad op verzoek van de Gotti, en dat Wale had gevraagd, terug te trekken aan een zo min nadelige koers mogelijk.

4) 23-5-1586. Martino e Baptista Galli trekken uit Venetië op Thomas Coteels te Londen 300 duc. à 64 1/2 groot sterling per ducaat : 80.12.6 pond sterling.
30-8-1586. Coteels trekt die som terug à 61 1/2 : 313.22 duc. De Galli verliezen 13.22 duc., hetzij 9,2 % per jaar (1).

5) 12-1-1590. Bernardin Bertolli trekt uit Venetië op Maarten te Antwerpen 450 duc. à 92 : 172.10.– p.
29-3-1590. Maarten trekt die som terug, vermeerderd met provisie en makelarij (–.12.10) : 173.2.10, à 89 : 466.22 duc. Bertolli verliest 16.22 duc., hetzij 9,8 % per jaar (2).

6) 27-4-1590. Piero Sora trekt uit Venetië op Maarten te Antwerpen 1206.10 duc. à 90 : 452.8.1 p.
30-6-1590. Maarten trekt die som terug, vermeerderd met provisie en makelarij (1.10.2) : 453.18.3, à 88 1/4 : 1234.11 duc. Sora verliest 28.1 duc., hetzij 6,9 % per jaar (3).

7) 25-5-1590. Bernardin Bertolli trekt uit Venetië op Maarten te Antwerpen 324 duc. à 90 1/2 : 122.3.6 p.
27-7-1590. Maarten trekt die som terug, vermeerderd met provisie en makelarij (–.8.2) : 122.11.8, à 88 1/2 : 332.10 duc. Bertolli verliest 8.10 duc., hetzij 7,8 % per jaar (4).

8) 15-6-1591. Fernando Nazareth trekt uit Antwerpen op Jan de Wale te Venetië 700 duc. à 90 1/4 : 263.4.7 p.
23-8-1591. Wale trekt die som terug, vermeerderd met provisie en makelarij (3.8 duc.) : 703.8 duc., à 93 2/3 : 274.2.1 p. Nazareth verliest 10.17.6, hetzij 12,3 % per jaar (5).

In alle gevallen verliep de operatie dus met winst voor de firma, daar telkens het normale verschil tussen de koersen op de twee plaatsen

(1) Maarten aan Wale, 23-5, 21-8, 30-8-1586.

(2) JM, *sub die*.

(3) JM, *sub die*. Piero Sora komt ook voor in andere, normale wisseloperaties, en schijnt dus wel over betrekkingen in het buitenland te hebben beschikt. Waarom hij hier van de uiteraard nadelige droge wissel gebruik maakt, is niet duidelijk.

(4) JM, *sub die*. Zeer waarschijnlijk gebeurt deze tweede operatie, omdat Bertolli bij het vervallen van de eerste niet genoeg geld had om de ganse som terug te betalen : de terugwissel van Maarten op hem (29-3) verviel immers op 29-5, zodat Bertolli, door op 25-5 opnieuw een som op wissel te nemen, zich de nodige liquiditeit verschafte om de eerste som te betalen.

(5) JM, *sub die*. Dit geval is iets ingewikkelder, daar de heenwissel getrokken wordt door Maarten voor rekening van Nazareth, en het geld door hem wordt opgenomen van een koopman te Antwerpen om te Venetië aan diens correspondent te worden uitbetaald. Jan de Wale neemt voor de terugwissel eveneens het geld op te Venetië, en trekt op Nazareth, die aan Maarten terugbetaalt. De operatie gelijkt dus op een normale wisselbewerking.

bestond. Toch is de firma hier niet uit op winst : het niet aanrekenen van provisie of makelarij is in drie van de gevallen reeds veelbetekenend : voor het geval van de Galli had Wale verzocht, geen provisie aan te rekenen, daar de Galli klanten van hem waren (1). In het geval van de Gotti had Maarten de som reeds mogen terugtrekken vanaf 23 Januari, de vervaldag van hun wisselbrief; hij deed dit echter niet, daar het koersverschil toen zeer groot was, zodat de Gotti er bijzonder veel zouden op verloren hebben, en wachtte volle twee maand op stijgende koersen van de ducaat; daar zich echter geen stijging voordeed, trok hij tenslotte terug, aan de Gotti zijn spijt uitdrukkend, dat de zaak voor hen zo nadelig uitviel (2). In de andere gevallen wordt teruggetrokken vrijwel dadelijk na de vervaldag, doch daar is telkens het verschil in koers veel minder groot (3).

Van zuivere speculatie op de wissel vonden we slechts één, overigens niet uitgevoerd, plan. Jan de Wale schrijft in 1585 aan Maarten, dat er meer winst te halen is op een speculatie in rijksdaalders dan in de linnenhandel; hij heeft uitgecijferd, dat hij in zes maanden „van 400 ducaat 480 kan maken" : indien hij 400 ducaat remitteert uit Venetië op Londen aan 65 groot sterling per ducaat, en Coteels dan de som remitteert op Hamburg aan 25 schelling hamburgs per pond sterling, kan Entzesperger daar rijksdaalders voor kopen en die in een baal goederen naar Venetië zenden, waar ze 480 ducaat zullen opbrengen. Maarten vindt die redenering zeer gezond, doch oordeelt dat er geen rijksdaalders genoeg te vinden zullen zijn (daar ze blijkbaar door iedereen worden gezocht). Wanneer Entzesperger dan toch met geld van de firma daalders koopt om naar Venetië te zenden, blijkt de gunstige conjunctuur reeds voorbij te zijn, want de daalders zijn te Venetië aanzienlijk in koers gedaald, zodat Wale hem schrijft, er geen te zenden zolang de koers niet verbetert (4).

Een goed voorbeeld van de moeilijkheden, die aan speculatie in de weg liggen, en die haar tot een heel wat minder gemakkelijk en winstgevend bedrijf maken dan men meestal denkt (5).

* * *

(1) Maarten aan Wale, 23-5-1586. De Galli zijn winkeliers „all'Aquila negra".

(2) Maarten aan de Gotti, 23-3-1586. Maarten aan Wale.

(3) Ook in een analoog geval, waar we alleen de heenwissel kennen, blijkt de afwezigheid van speculatie : Coteels trekt zelf op Wale 2000 ducaat, met verzoek, op hem terug te trekken, daar hij het geld heeft geleend aan een vriend, Aart de Keyser; deze is dus niet rechtstreeks in de operatie betrokken, doch zal na de terugwissel de som aan de koers betalen. Maarten aan Wale, 25-9-1586.

(4) Maarten aan Wale.

(5) Cfr. hoofdstuk XII.

We stipten reeds aan, dat Maarten in deze periode voortdurend geld op korte termijn opneemt. Daar de opname door wissels hem doorgaans niet bevalt, wendt hij zich vooral tot de deposito-markt te Antwerpen. Ziehier een overzicht van deze operaties in 1589-94 (1).

datum	geldschieter	bedrag	percent per jaar	duur	verlenging	percent per jaar
1589 5- 3	Pieter van der Goes	1200	4	6 maand	6 maand	5
4- 7	Lowis Fernandes ..	1500	5	6 maand		
1590 25- 1	Joan Benedetto Monelli	500	7	3 1/2 m.		
20- 3	Phelipo Giorgio ...	400	7	3 maand		
4- 4	P. van der Goes ..	800	6	6 maand		
5- 7	P. van der Goes ..	400	6	6 maand		
7-12	David Scholiers ...	1000	6	12 maand	12 maand 12 maand	7 1/2 5
1591 13-11	Jan Gaillet	300	12	6 1/2 m.	6 maand	7
25-11	Arnout de Cordes .	1000	12	6 maand	6 maand 6 maand	7 5
25-11	Daniel Rentvlees ..	400	12	6 maand		
1592 21- 1	Grisostomo Scholiers	500	7 1/2	6 maand	6 maand	6
11- 3	Fernando Sevilla ..	500	10	3 maand		
15- 4	Jan van Roode ...	800	7	6 maand		
16- 5	Jan van Immerseele	600	6	6 maand	6 maand	5
19- 5	Jan van Roode ...	700	6	6 maand	6 maand	5
2- 6	Pieter van Leeuwe	150	7	6 maand		
24- 9	Lowis Fernandes ..	1500	5	6 maand		
22-10	David Scholiers ...	1000	5	12 maand		
1593 5- 2	Lowis Fernandes ..	800	6	6 maand		
26- 6	Fernando Sevilla ..	600	4	3 maand		
14- 8	Arnout de Cordes .	800	7	4 maand		
5-10	David Scholiers ...	333.6.8	5	6 maand		
1594 31- 3	David Scholiers ...	2000	6 1/4	12 maand		

(1) JM, *sub die*. Ziehier een overzicht van de prijs van het geld te Antwerpen in deze periode, in percent per jaar omgerekend :

Opvallend is in deze lijst namen het overwicht van de Zuid-Nederlanders op het vreemde element : slechts één Duitser, één Italiaan, één Spanjaard en twee Portugezen, tegen acht Vlamingen. Ondanks het toevallige van deze steekproef, blijkt hieruit een betekenisvolle evolutie in de Antwerpse geldmarkt, die niet meer zoals dertig jaar vroeger door het buitenlandse kapitaal wordt beheerst.

Een minder gebruikte methode om geld op te nemen is in deze periode het beroep op de Frankfurter foor. We ontleden eerst de operaties (1) :

1589	1590	1591	1592	1593	1594
5-3 : 4	25- 1 : 7	13-11 : 12	21- 1 : 7 1/2	5- 2 : 6	31-3 : 6 1/4
4-7 : 5	20- 3 : 7	25-11 : 12	11- 3 : 10	26- 6 : 4	
5-9 : 5	4- 4 : 6	7-12 : 7 1/2	15- 4 : 7	14- 8 : 7	
	5- 7 : 6		16- 5 : 6	5-10 : 5	
	7-12 : 6		19- 5 : 6		
			25- 5 : 7		
			1- 6 : 7		
			2- 6 : 7		
			21- 7 : 6		
			24- 9 : 5		
			22-10 : 5		
			16-11 : 5		
			19-11 : 5		
			25-11 : 5		
			7-12 : 5		

Op te merken :

1) De piek van November 1591, veroorzaakt door massieve graaninkopen in Holland en het Baltikum met bestemming naar Italië. Cfr. W. BRULEZ, „De wisselkoersen te Antwerpen in het laatste kwart van de 16e eeuw". *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1956, p. 86.

2) De prijs ligt over het algemeen niet hoger dan in 1585-86 (p. 71). Hieruit besluiten trekken over de bloei van de handel gaat echter niet op : de factor vraag kan immers in de prijs niet onderscheiden worden van de factor aanbod. Weliswaar is de vraag doorgaans belangrijker in tijd van voorspoed, het aanbod doorgaans in tijd van depressie, doch we weten reeds, dat de handel te Antwerpen in de jaren 1589-94 zeer intens is, zodat hier aan de gestegen vraag blijkbaar een gestegen aanbod heeft beantwoord. Wijzen we trouwens nog op het feit, dat ook in tijd van depressie het geld duur kan zijn, daar de kooplui, die hun waren niet kunnen verkopen, noodgedwongen geld moeten opnemen : zoals inderdaad Coteels in 1585-86 zeer tegen zijn zin geld opneemt om de zaken aan gang te houden, die met de slecht verkopende zijde niet kunnen gefinancierd worden. Dat het aanbod van geld in deze periode stijgt is o.i. niet zozeer, zoals Lapeyre beweert, een gevolg van crisis in de door de oorlog gefnuikte handel, maar wel een gevolg van de grote toename van de voorraad geld (die hij zelf onderstreept), zodat de handel, die helemaal niet gefnuikt wordt, nog niet alles kan opslorpen. H. LAPEYRE, *Simon Ruiz et les asientos de Philippe II*, besluit.

(1) JM, *sub die*.

1) 5-6-1590. Maarten trekt op Hendrik Hofsleger (de Keulse correspondent) voor de Septemberfoor van Frankfurt 4000 florijn à 73 3/4 groot : 1229.3.4 pond, som die hij ontvangt te Antwerpen van Jeronimo Andrea. Hofsleger neemt blijkbaar deze som zelf op tot de volgende foor, en op 24-12 remitteert Jan de Wale uit Venetië op Frankfurt (tegen de Vastenfoor) de tegenwaarde, hetzij 3306.7 ducaat; daar de ducaat op dat ogenblik 90 2/3 groot geldt, beloopt de terugbetaling 1249.1.–, of 19.17.8 meer dan Maarten had opgenomen, hetzij 2,8 % per jaar.

2) 15/23-10-1591. Entzesperger trekt uit Hamburg op Hofsleger te Keulen 850 taler; Hofsleger trekt de tegenwaarde op Frankfurt op 13-12-1591 (Vastenfoor) : 1062 florijn, à 75 1/2 groot : 334.3.5. Tegen de volgende foor remitteert Jan de Wale uit Venetië het nodige geld (12-6-1592), nl. 946.23 ducaat, à 90 per ducaat : 355.2.1 1/2, hetzij een verlies van 20.18.8 1/2 of 9,4 % per jaar.

3) 5-10-1592. Maarten trekt op de Vastenfoor van 1593 4000 florijn à 76 1/2 : 1275 pond, en ontvangt het geld van Edward Ximenez, op wiens correspondent het geld getrokken is. Deze correspondent trekt op de volgende foor het geld terug op Maarten, uit te betalen aan Manuel Henriquez, belopend 1352.3.4, hetzij een verlies van 77.3.4 of 7,5 % per jaar.

In het eerste geval kwam de zaak zeer voordelig uit, daar de rentevoet op dat ogenblik te Antwerpen 6 % bedroeg. In het tweede geval was ze zeer waarschijnlijk ook voordelig, want de rentevoet bedroeg te Antwerpen althans een maand later 12 %. In het derde geval (dat het uitzicht heeft van een droge wissel) liep de zaak verkeerd af, daar Maarten in October 1592 geld had kunnen opnemen aan 5 % per jaar (1).

j. *De speculatie in gronden*

Een zeer interessant aspect van de compagnie-handel is de belangstelling voor speculatie in gronden. In de loop van hun 11-jarige handel hebben inderdaad de compagnons aanzienlijke bedragen in gronden geïnvesteerd in Vlaanderen en Brabant, zodat op het einde van de periode ongeveer 11.000 pond van het kapitaal daarin geïmmobiliseerd is. We

(1) Cfr. nota 1, p. 118. Voegen we hier nog een apart geval bij, waar Maarten een assignatie te Keulen ontving van Catharina van den Troncke en met haar akkoord kwam, dat ze hem voor het overmaken van de som (371.15.8) 3 pond zou goed doen, daar er op de wissel verlies moest komen. Maarten liet toen de som ontvangen en overmaken door Hendrik Hofsleger, die –.7.6 betaalde voor makelarij, en op de wissel –.11.1 verloor, zodat de som met slechts –.18.7 verlies te Antwerpen kwam, en Maarten bijgevolg 2.1.5 op de operatie won. JM, f. 171.

dienen hier echter dadelijk te onderstrepen, dat deze investering niet dient beschouwd als een onttrekken van geld aan de handel, doch als een speculatieve handelsoperatie; de brieven laten dienaangaande geen twijfel over.

In 1585 en volgende jaren doet zich een buitengewoon hevige crisis voor in de Zuid-Nederlandse landbouw, met ineenstortende prijzen van de grond en bijgevolg de mogelijkheid, voor weinig geld uitgestrekte terreinen te kopen (1). De compagnons, in de eerste plaats Maarten en Borne, die op dat ogenblik beiden te Antwerpen zijn, besluiten hier gebruik van te maken en „drie of vier bezittingen" te kopen, in de vaste overtuiging, dat de gronden binnen twee of drie jaar dubbel zoveel zullen gelden, terwijl men intussen nog 8 à 10 % van zijn geld zal maken. De bedoeling is dus niet, eigenaar te worden van veel grond, doch het gekochte land wat later weer van de hand te doen met de te verwachten winst (2).

De eerste allusie wordt in Augustus 1585 gemaakt door Jan de Wale, die van zijn te Gent wonende broer bericht heeft gekregen dat de gronden in Vlaanderen zeer goedkoop zijn. Tengevolge van de geldkrapheid van de firma kan er vooreerst niets van grondenkoop in huis komen, tot in Mei 1586 Maarten en Borne het plan tot een grote investering in grond beginnen uit te voeren. Ze kopen een grote bezitting van 64 bunder te Passendale aan de spotgoedkope prijs van 8 pond per bunder — alleen de huizen die er op staan, zijn al zoveel waard. Coteels geeft niettemin als zijn mening te kennen, dat er meer te verdienen zou geweest zijn met het geld te gebruiken in lijnwaad, doch Borne en Maarten antwoorden, dat de grondenkoop aan de prijs van het ogenblik alleen een zeer goede zaak kan zijn. Ze besluiten dan ook, hiermee verder te gaan en nog 2-3000 pond in land te gebruiken om nog 2-300 bunder te kopen. Met name wensen ze daarin de opbrengst te gebruiken van het schip, dat ze in elk geval willen verkopen. IJverig luisteren ze naar ieder bericht over te verkopen grond (3), en in de eerstvolgende jaren wordt het plan dan uitgevoerd op nog grotere schaal dan eerst gedacht was.

(1) Cfr. hoofdstuk V, § 1.

(2) Brieven aan Wale en Coteels.

(3) Behalve het inderdaad gekochte land wordt aldus in 1585-86 achtereenvolgens geïnformeerd naar : 1) de prijs van de grond rond Kortrijk en Wevelgem; 2) de verkoop van het goed te Volander; 3) de verkoop van het goed te Bavikhove; 4) de grond tussen Menen en Ieper; 5) het land van cosyn Hendrik (della Faille); 6) de verkoop van de heerlijkheid Rollegem; 7) een pachtgoed met huis van plaisantie op 1 à 1 1/2 mijl van Gent op de weg naar Aalst; 8) grond in het land van Aalst; 9) de verkoop van de heerlijkheid van Moskroen bij Kortrijk; 10) weiden in de buurt van Passendale; 11) een heerlijkheid met wat land en 5 bunder meers bij Passendale; 12) het leen van heer Adriaan van Steelant te Voorde; 13) 40 à 50 bunder land bij Deinze. 1 bunder = 1⅓ hectare.

Van 1586 tot 1593 kopen de compagnons inderdaad (1) :

1586 : 64 bunder te Passendale;

1587 : 150 bunder te Willebroek, Pullaer, Puurs en Ruisbroek,
ongeveer 50 bunder te Voorde,
ongeveer 20 bunder te Diksmuide;

1588 : 20 bunder te Voorde,
27 bunder te Sint Lievens Houtem,
14 bunder te Westrem;

1589 : 6 bunder te Voorde,
6 bunder te Gijzegem, Wichelen en Lede,
22 bunder te Massemen en Westrem;

1590 : 28 bunder te Willebroek;

1593 : 5 bunder te Willebroek.

Alles bij elkaar dus over de 400 bunder. Daar de waarde van de grond blijkbaar niet zo vlug weer naar omhoog ging als de compagnons hadden verwacht, werden deze bezittingen niet weer verkocht vóór het einde van de compagnie, en bij de afrekening moesten ze dus onder de compagnons verdeeld worden. Daar met Coteels een aparte regeling werd getroffen, deelden de drie overblijvende vennoten de gronden onder elkaar, blijkbaar volgens de voorkeur van elk, zodat Maarten alle gronden kreeg te Willebroek, Ruisbroek, Puurs, Pullaer, Sint Lievens Houtem, Westrem, Massemen, Gijzegem, Wichelen en Lede, ter waarde van 6702.10. 5
Jan Borne de gronden te Voorde 2092. 5.10
Jan de Wale de gronden te Passendale en Diksmuide 2121. 2. 3

Vanaf de koop tot het einde van de compagnie werd natuurlijk al het nodige gedaan om de gronden te doen opbrengen. Voor een groot deel ervan moest men daarvoor trouwens van het nulpunt vertrekken, want bij de koop lag het land braak, waren de boeren gevlucht en was er van vee of gereedschap niets meer te vinden. De eerste zorg van de compagnons is dan ook steeds, een pachter te vinden en hem van al het nodige te voorzien opdat hij vlug aan het bewerken van de grond kan beginnen (2).

(1) Borne aan Wale, 15-6, 22-6, 17-8, 22-8, 14-9-1586. Borne aan Coteels, 7-6, 22-6, 24-7-1586. JM, rekening „terreni", vooral ff. 36, 230, 237.

(2) Aldus wordt op het land te Massemen en Westrem de hoeve hersteld en een os gekocht. Te Willebroek wordt een schuur gekocht, en aan de pachter 40 gulden benevens een merrie van 60 gulden geleend. Te Sint Lievens Houtem wordt eveneens een merrie gekocht. Voor het land te Voorde koopt men 510 schapen. Voor de grond te Passendale vraagt men eerst aan Maarten's kozijn Jan Reinaert of hij daar wil op gaan wonen, doch hij weigert; een zekere Tirioen, die overigens „gerne drinckt" weigert eveneens, zoals ook de baljuw van Moorslede; Joos della Faille stelt zich dan kandidaat, doch zonder succes, want „hy soude coyen ende peerden verdrincken ende

De twee enige pachtcontracten, die we kennen, behoren tot twee verschillende typen : het ene, dat representatief is voor de meeste gevallen, is opgemaakt voor zes jaar, met bepaling van de pacht ten dele in geld (6 gulden per bunder) en ten dele in natura (een kalf per jaar); het voorziet verder herstelling van een schuur op kosten van de eigenaars, en een lening zonder intrest aan de pachter, terug te betalen in zes schijven. Het tweede is interessanter, daar het toont hoe de handelsgeest van de compagnons zich ook in dit domein manifesteert : de pachter wordt hier een eenvoudig gesalarieerde, die men in dienst neemt voor de kost en 16 pond per jaar, plus aparte betaling voor een meid en een knecht; de koewachter moet hij zelf betalen; hij krijgt twee koeien „tot zijn profijt", doch voor het overige moet hij „alle vruchten en beesten" houden tot profijt van de eigenaars, en voor hen al het land „labeuren en graven"; stelt hij meer volk te werk, dan is dat voor rekening van de eigenaars, die hem bovendien twee veertel boekwei en twee veertel koren geven om te eten (1).

soude seggen dat se hem gestolen geweest hadden". Tenslotte kan men dan Jacques della Faille, zoon van Pieter, overtuigen om op het land te gaan wonen en het te bewerken, in afwachting dat men een pachter vindt. Hij krijgt daarbij de hulp van zijn nicht Tanneken met twee van haar zoons, die op bevel van Maarten eveneens op het land moeten gaan wonen. Men koopt 12 koeien, 3 à 6 kalveren en 4 paarden, benevens varkens; alle nodige herstellingen worden verricht, en onmiddellijk wordt gezorgd voor hooien, labeuren en zaaien; een voorraad haver wordt gekocht, en de vijvers moeten gezuiverd worden en met karpels e.a. vis belegd. Brieven aan Jacques, aan Jan Reinaert en aan Dierik de Jagere.

(1) Brieven aan Jacques, zoon van Pieter. JM, ff. 15, 43. Ook Jacob de Oude baat een van zijn hoeven voor eigen rekening uit. Voor de soorten pachtcontracten in Vlaanderen, cfr. P. DEPREZ in *Flandria Nostra*, I, pp. 148-151.

HOOFDSTUK IV

ONDER MAARTEN, VAN 1582 TOT 1594 :

DE HANDEL OVER ZEE

(zie plaat VII, p. 64)

De voornaamste vernieuwing, die Maarten invoerde in de handelsactiviteit van de firma, was het aanvatten van handelsbetrekkingen met Italië langs de zeeweg, de zogenaamde Straatvaart. Als massaverschijnsel dateert de Straatvaart van 1590, wanneer de opeenvolgende misoogsten in Italië graanaanvoer op grote schaal uit Noord-Europa voor gevolg hebben (1). Zoals we verder zullen zien, heeft de firma daar een leidende rol bij gespeeld; anders echter dan de Hollanders en Duitsers, die in dat jaar pas de Straatvaart ontdekken, heeft ze dan reeds verschillende jaren lang die vaart beoefend.

§ 1. — De vaart op Venetië.

Ziehier eerst een overzicht van de reizen (2) :

1582 : de Elisabeth, uit Engeland, met o.a. karseien en wol;
retour : o.a. krenten en 37 zak galnoten (3).

1583, October : de Thomas Bonaventura, uit Engeland, met 60 voeder lood en 159 zak wol;
retour : krenten en galnoten, wat oropiment, sennbladeren en suplimato.

---

(1) Dit hoofdstuk werd reeds in verkorte vorm gepubliceerd : „La navigation flamande vers la Méditerranée à la fin du XVIe siècle". *RBPH*, 36, 1958, pp. 1210-1242. Cfr. vooral F. Braudel, *Civiltà e imperi*, pp. 602 vv., 634 vv. (pp. 447 en 470 van de Franse uitgave), en F. Braudel- R. Romano, *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne*, pp. 33 vv., 49 vv. Aan te vullen met L. Beutin, *Der deutsche Seehandel im Mittelmeergebiet bis zu den Napoleonischen Kriegen*. Neumünster, 1932.

(2) In December 1578 had Jan de Oude reeds 2 tonnetjes bewerkt tin (38.6.–) uit Londen over zee naar Venetië gezonden. J, f. 298.

(3) AF, Inventaris, ff. 117, 176. Bundel 4, Aertsen aan Jacob della Faille, 23-9-1583. Dat het retour uit krenten bestaat, volgt uit de koop van 28 zak krenten door Jan de Wale te Venetië in October 1582 : Venetië, Museo Correr, Mss. PD, C 2476/X-XI, ff. 1-3.

November : de Isabella, uit Engeland; retour o.a. krenten (1).

1584 : 60 zak wol op de Cornera, 5 zak op de Susana, 42 zak op de Lion, alle uit Engeland.
October : de Sint Jan, uit Zeeland-Engeland, met lood, koper, wol, karseien, schaapshuiden, zalm, gedroogde huiden, lamshuiden, zeemvellen;
retour : rijst, en 150 ton krenten; wat sennbladeren, oropiment, komijn, irios, en voor een vriend 100 zak galnoten (2).

1586, April, op de Bilansara, uit Margate, 545 karseien, 73 voeder lood, 8 stuk tin, 8 ton schaapshuiden (7092 stuks).
November, de Sint Jan, uit Engeland, met 80-100 voeder lood en 158 zak wol, ter waarde van 2000 pond (3).

1587, de Sumachia, uit Portsmouth, met 60 voeder lood, 20 stuks en 61 tonnetjes tin (waarde 415 pond), 300 karseien, 13 ton en 6 fardelen schaapshuiden, 53 zak wol, 2 tonnetjes bewerkt tin, benevens 71 zak wol voor Cotsini en tapijten voor de zoons van Maarten (4).

1588, de San Nicolò, met lood, tin, safraan, 252 karseien, wat zalm, ter waarde van 3709 pond.

1591, Maart, op de Marye Flour uit Londen, 96 horens (7 pond).
Uit Venetië op de Lion rosso, 2 kisten spiegels naar Holland (105 pond).

1592, October, uit Venetië op de Mayflower, 20 zak anijs (5).

Maarten heeft dus de vaart op Venetië zeer druk beoefend van 1582 tot 1588, om ze dan vrij plots te laten vallen. Hij heeft zich blijkbaar geïnspireerd op het model van de Engelsen, die sinds 1573 hun vaart op de Middellandse Zee hadden hervat. Gedurende zijn verblijf te Londen (1574-82) had hij ruimschoots gelegenheid gehad, inlichtingen over die reizen in te winnen. Een meer bepaalde aanleiding is daarbij geweest het licent tot woluitvoer, dat de firma rond 1582 van de Engelse kroon had gekregen; inderdaad vormde de grote hoeveelheid wol, die ze aldus

(1) AF, bundel 4, Aertsen aan Jacob della Faille, 23-9-1583. Bundel 13, inventaris van de wol te Venetië, 30-4-1584. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat 3355, f. 143 (charte-partie voor de terugreis, 11-5-1584).

(2) AF, bundel 13, rekening overschietende goederen, 1-5-1584, en rekening wolverkoop 1585. Brievenkopij, brieven aan Coteels en Wale. In 1585 zendt Andrea de Loo, in compagnie met de firma, een kleine partij schaapshuiden naar Venetië.

(3) Brieven aan Coteels en Wale. Venetië, Arch. di Stato, Not. 3358, f. 66.

(4) Plus 1 caratello zalm en 1 kistje met 4 kazen. Venetië, Arch. di Stato, Not. 3359, f. 108. JM, ff. 6, 9, 17, 85, 179.

(5) JM, ff. 65, 66, 90, 135, 205, 221.

jaarlijks mocht uitvoeren, een gerede lading voor een schip, dat anderzijds het vervoer van de wol veel voordeliger maakte. Later blijkt uitdrukkelijk, dat het wollicent de hoofdreden is geweest tot het kopen van het schip Sint Jan, en we vernemen, dat alleen het bestaan van de wolvoorraden het Maarten mogelijk maakt, geheel alleen een schip te bevrachten (1).

De vaart wordt begonnen met gecharterde Engelse schepen, en blijkt voordelig te zijn; behalve wat Maarten uitspaart aan vervoerkosten voor de waren, laadt hij ook nog waren voor rekening van anderen; aldus wordt op de eerste reis, in 1582, meer dan 500 pond gewonnen aan vracht alleen (2). Deze gunstige vooruitzichten bewegen dan de compagnons om in 1584 zelf een groot schip te kopen, de Sint Jan (3).

De eerste reis (September 1584) begon echter slecht, want het schip werd bij het uitlopen uit Antwerpen in Zeeland gearresteerd, en Maarten werd verplicht, 2000 gulden borg te stellen om het vrij te krijgen. Het zeilde vervolgens naar Engeland om zijn lading in te nemen, en vertrok eindelijk naar Venetië; onderweg deed het Lissabon aan, zonder er echter iets aan zijn lading te wijzigen, had tussen deze stad en Venetië met storm te kampen, waarbij het ra, grote mast en boot verloor — gelukkig alles gedekt door averij — en bereikte tenslotte zijn bestemming in April 1585.

Op 2 Juni zeilde het weer uit, deed in Juli Malta aan, doch werd vervolgens in Spanje gearresteerd als Engels; pas eind October was het in Engeland terug; hier dreigde opnieuw gevaar, want de Engelsen wilden het in beslag nemen als eigendom van de Antwerpenaar Maarten della Faille (die immers sinds de capitulatie van Antwerpen weer Spaans onderdaan was). Gelukkig kon Coteels „bewijzen" dat het schip niet aan Maarten toebehoorde (4).

De Sumachia werd op de heenreis te Messina gearresteerd, waar de lading werd verkocht. De Bilansara werd eveneens opgehouden, te Palermo, waar het lood en het tin van de firma werd gelost (5). De reis

(1) Brieven aan Coteels en Wale. Aertsen aan Jacob della Faille, *loc. cit.*

(2) Aertsen aan Jacob della Faille, *loc. cit.*

(3) De Sint Jan moet boven de 300 ton meten; inderdaad blijkt uit de brieven, dat het schip „zeer groot" is, terwijl de Thomas Bonaventura, die 160 ton meet, als „een schipken" wordt aangeduid. De Cervo rosso, die toch een 100 ton moet meten, kost 600 pond, de Sint Jan daarentegen over de 3000 pond. JM, ff. 164, 180.

(4) Brieven aan Wale en Coteels, Mei tot December 1585. JM, f. 230: „Per pro e dano // a Phelips de Marnix per 116.13.4 li fu imprestato nel tempo del assedio in Anversa et per piu rispetti per suo favor et che la nave S. Joan fu arestato et per reaver dinari depositati per nostra nave quando fu costrinto retornar per salvar nostre robe, et abiamo bon obligo de ditto Sant Aldegonde per tornarne a nostro piacer, et dubitando per persi le saldiamo in pro e dano, val £ 116 s. 13 d. 4".

(5) Venetië, Arch. di Stato, Not. 3358, f. 148. JM, ff. 30, 81.

van de San Nicolò verliep nog slechter, want het schip werd door storm uit zijn weg geslagen, en moest in Madeira binnenlopen, waar het werd gearresteerd. Ondanks voortdurende tussenkomsten in Spanje was het in 1594 nog steeds twijfelachtig, of men er iets van zou recupereren (1).

Niet alleen de compagnons, doch ook Maarten's broer Jacob is een der pioniers van de Nederlandse Straatvaart geweest. Hij is daarmee begonnen in het vaarwater van zijn broer. Reeds in 1583, terwijl Maarten de tweede reis doet voorbereiden, geeft Jacob opdracht aan zijn agent te Londen, Wouter Aertsen, te trachten „'t secret van de saecke" te leren kennen om mettertijd ook een schip te kunnen zenden; hij heeft immers gehoord, hoe voordelig de reis van het vorige jaar is uitgevallen. Hij informeert bovendien bij Jacques Narot, die op de eerste en tweede reis meegaat als schrijver en die, hoewel in dienst van Maarten, er geen bezwaar schijnt tegen te hebben, de „secreten" te verklappen.

Aertsen „neemt op alles regard", doch schijnt er aanvankelijk niet veel in te zien : een schip charteren is alleen voordelig voor wie het zelf voor het grootste deel laadt, en Jacob alleen heeft daar geen middel toe : Maarten kan een schip volkrijgen door zijn wollicent, doch Jacob, die dacht, vooral lood te verschepen, kan daarmee alleen geen schip laden. Jacob neemt daar blijkbaar geen vrede mee, en in 1584 heeft hij het toch voor elkaar gekregen, ook een schip te zenden. Het vertrekt ongeveer tegelijk met de Sint Jan, en is vooral geladen met karseien, vis en haring — de lading blijkt bij aankomst trouwens gedeeltelijk bedorven; geladen met rijst en krenten komt het samen met de Sint Jan terug (2).

Het jaar daarop zendt Jacob geen schip meer, en waarschijnlijk de volgende jaren evenmin. Pas vanaf 1589 zal hij weer aan de Straatvaart deelnemen. Zijn concurrentie met onze firma is vooral interessant, omdat Jacob in 1589 de eerste stoot geeft tot de Noord-Nederlandse Straatvaart. Het is Antwerps initiatief en kapitaal dat, op het spoor van de Engelsen, de Hollanders de weg heeft geopend naar de Middellandse Zee (3).

* * *

(1) JM, ff. 205, 221 : „la San Nicoló, cargata a Londra et retenuta con le mercansie a Madera dove per tempesta in mar fu butata". Venetië, Arch. di Stato, Not. 3362, f. 224 : „la nave patron Antonio de Nicoló Allegretti, capitata a Madera mal conditionata con una falla".

(2) Wouter Aertsen aan Jacob della Faille, 25-9, 13-10-1583. AF, bundel 4. AF, bundel 13, rekening wolverkoop 1585. Brieven aan Wale en Coteels, Mei-October 1585.

(3) Jacob's reis van 1589 is dus niet zijn eerste Straatvaart. Z. W. SNELLER, „Het begin van den Noord-Nederlandschen handel op het Middellandsche-Zeegebied". *Verslag van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen*, 1935, pp. 70-93. J. H. KERNKAMP, „Het begin van de Noord-Nederlandsche scheepvaart op Italië". *Verslag van het 2e congres van Nederlandsche historici*, Groningen 1934.

De waren, die naar Venetië worden gezonden, zijn dus, behalve wol en karseien, die ook op de landweg voorkomen (1) vooral lood en schaapshuiden. Het lood op de Sint Jan wordt in 1585 dadelijk na de aankomst verkocht aan 30 1/2 ducaat per duizend pond gewicht, wat 10 % minder is dan het jaar tevoor, doch men krijgt contant geld. Die prijs is ongetwijfeld nog zeer gunstig, want we zien lood bij elke verdere reis weer vermeld. Voor de zending van de Bilansara waren eerst 100 voeder voorzien, evenals voor de reis van de Sint Jan in 1586. Die laatste partij denkt Coteels te kopen aan 8.15.– pond sterling per voeder, wat tamelijk duur is, hoewel het lood op dat ogenblik daalt tengevolge van het geringe aantal schepen die naar de Straat zullen varen (wegens de vijandelijkheden met Spanje); treffend bewijs voor het belang van deze uitvoer in de totale loodhandel. De koop blijft niettemin voordelig, want Wale hoopt het lood te verkopen aan 34 ducaat per duizend pond (2). Op de San Nicolò beloopt de partij lood waarschijnlijk ongeveer 150 voeder.

De tweede constante in de warenlijst zijn de schaapshuiden. Bij de reis van de Sint Jan in 1584-85 zijn vrijwel dadelijk na de aankomst reeds 800 dozijn verkocht met goede winst : een lading schaapshuiden is te Venetië contant geld, schrijft Maarten. Hij ordonneert dan ook aan Coteels, er nog een goede partij te kopen, daar ze bovendien wel goedkoop moeten zijn in Engeland, nu er geen naar Antwerpen kunnen komen (op het einde van het beleg). De prijs bedraagt in 1585 slechts 2 schelling sterling per dozijn. Hoofdzaak is, dat ze goed toebereid zijn, zodat ze niet verhitten en bederven op de reis. Maarten had er te Antwerpen gekocht in 1584, die in dat opzicht beter waren dan wat Coteels in Engeland had gekocht. Vermoedelijk om concurrentie te vermijden, krijgt Coteels ook opdracht, de inkoop door iemand anders te laten doen, en het gerucht te verspreiden dat de partij voor Keulen bestemd is; waarschijnlijk hadden de Engelsen tot dan toe nog geen schaapshuiden naar Venetië gevoerd, en wilde Maarten hen niet op het idee brengen. Hij ordonneert ook, niemand anders schaapshuiden op het schip te laten laden; vermoedelijk waren de schaapshuiden te Venetië dus practisch een monopolie van de firma (3).

De andere waren, die naar Venetië werden gezonden, leverden een veel minder gunstige uitslag op en komen dan ook slechts één keer voor. Maarten heeft namelijk in 1584 enerzijds waren gezonden, die door de Engelsen reeds lang werden naar Venetië gestuurd, en waar de winst dus vrij zeker op was (lood, karseien, wol), anderzijds een reeks waren ge-

(1) Cfr. hoofdstuk VII, § 1.

(2) Brieven aan Wale en Coteels. Cfr. O. DE SMEDT, *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16e eeuw*. II, Antwerpen, 1954, pp. 368-370.

(3) Maarten aan Coteels. Schaapshuiden dienen vooral voor vervaardiging van perkament, lamshuiden voor handschoenen en pelswerk.

stuurd als „prova", om te zien of er profijt aan was en ze dan eventueel in grotere hoeveelheden te zenden : met de schaapshuiden is het experiment geslaagd, doch voor de andere waren niet : de Sint Jan had in 1584 nog aan boord : koper, zalm, lamshuiden, gedroogde huiden en zeemvellen. Voor het koper had Wale aanvankelijk goeie hoop, doch begin Juni bleek het nog niet verkocht : de kopers wilden eerst de proef nemen van de kwaliteit. Maarten concludeert dadelijk : als er geen goede winst op is, zullen we er geen meer zenden. Dat was blijkbaar ook het geval, daar koper verder niet meer voorkomt in de ladingen.

Eveneens zonder gunstig resultaat was de proef met de zalm. Ze werd vrijwel dadelijk verkocht, doch bleek geen noemenswaardige winst te geven. Maarten ordonneert dan ook aan Coteels, er in 't vervolg slechts 10-15 tonnetjes meer te zenden : waarschijnlijk zijn die dan als geschenken bedoeld.

Lamshuiden en droge huiden geven evenmin profijt. Wale wenst van de droge huiden een grotere soort te krijgen, doch die zijn te Antwerpen niet te vinden; die soort komt uit Amerika, en Maarten schrijft, dat men er eventueel een proef mee kan doen door er in Cadix te laden. Er schijnt echter verder niets van gekomen te zijn. Wat de zeemvellen betreft, schrijft Maarten in 1585, indien ze profijt geven zal men er een volgende keer meer zenden dan de nu gezonden 808 stuks. Bovendien zullen ze dit jaar, als de Engelse schepen in Zeeland gekomen zijn, met deze tijden misschien nog goedkoper zijn dan vorig jaar. Verder worden ze echter niet meer vermeld.

Vis en haring heeft Maarten, in tegenstelling tot Jacob, niet naar Venetië gezonden; zijn broer was overigens over deze zending niet tevreden geweest, wat Maarten deed opmerken, dat het in die bederflijke waar niet geraden was, groot kapitaal te steken.

Tin wordt drie keer vermeld, doch steeds in bescheiden hoeveelheid, het meest nog in 1588 (voor 260 pond). De zending horens van 1591 gebeurt misschien op bestelling, daar in die jaren de regelmatige vaart op Venetië is stopgezet.

Safraan wordt slechts eenmaal gezonden, in 1588, voor een waarde van 484 pond. Men had echter reeds een lading daarvan willen zenden in 1585, voor rekening van de bevriende Andrea de Loo, wat het volkrijgen van de Sint Jan zou vereenvoudigd hebben; de zaak ging toen blijkbaar niet door.

Een paar andere waren hebben op het program gestaan voor zending naar Venetië : ijzer en suiker.

Maarten was namelijk van plan geweest, in 1584 op de Sint Jan twee stukken geschut mee te zenden, die hij te Antwerpen had gekocht. Daar juist toen het beleg van de stad begon, had hij ze voor de verdediging beschikbaar moeten stellen, doch had in de zomer van 1585 geakkordeerd

dat men hem in de plaats een gelijke hoeveelheid ijzer zou bezorgen; hij was toen van plan, die partij naar Venetië te zenden en rekende op goede winst; al had het kapitaal dan bijna een jaar dood gelegen, het zou nog zijn intrest betalen. Daar de capitulatie van Antwerpen echter niet werd gevolgd door het openen van de Schelde, kon de zending niet doorgaan (1).

Vast overtuigd van grote winst was Maarten in verband met suikerzending naar Venetië. Bij de plannen voor de tweede reis van de Sint Jan (zomer 1585) stelt hij aan Coteels voor, het schip in Engeland vlug voor ongeveer twee derden te laden, en het dan zonder meer weg te zenden naar Cadix om 100 kisten suiker van San Domingo in te nemen, plus wat er nog ontbreekt aan zijn volle lading voor rekening van derden; zo zou het reeds in September kunnen vertrekken. Zelfs al kon men te Londen vlug volle lading nemen, dan verkiest Maarten toch, in elk geval die 100 kisten suiker te laden : het is te Venetië „gebroken zilver". Voor de inkoop kan Nicolaas Anteunis zorgen, die daartoe moet verkopen wat hij van de firma in handen heeft; hij moet echter alleen de twee minst begeerde soorten suiker nemen : „mascavados" en „spuma", die betrekkelijk goedkoop zijn, want de fijnste soort, „quebrados", wil iedereen hebben. Indien er van de vorige Amerika-vloot geen meer over is, zal hij er vinden met de vloot die in Augustus 1585 verwacht wordt (2). Het project wordt echter blijkbaar niet uitgevoerd.

Van retourvracht uit Venetië is het voornaamste rijst, krenten en galnoten. Jan de Wale had in 1585 tot laden van een grote hoeveelheid rijst besloten, daar die op dat ogenblik te Venetië goedkoop was, en men daar niet slecht kon mee varen. Van meet af had Maarten echter geoordeeld, dat de rijst niet naar Engeland moest gevoerd worden : de daar geldende prijs van 17 schelling sterling het honderd zou inderdaad verlies hebben veroorzaakt, terwijl rijst in de Nederlanden 30-34 schelling vlaams

(1) Cfr. *Antwerpsch Archievenblad*, 1e reeks, V, p. 369. De hoeveelheid ijzer, die de stad hem moest leveren, werd berekend op 7940 pond, plus 1560 pond als vergoeding voor het maken der kanonnen. Maarten overwoog, er misschien weer eerst „zes fraaie stukskens" uit te laten maken. Voor de uitvoer van tin en horens, cfr. DE SMEDT, *op. cit.*, II, pp. 370 en 371. De Engelse safraanuitvoer, die door de Smedt (*op. cit.*, II, p. 373) werd vastgesteld, breidt zich dus ook uit tot Italië, dat zelf een safraanproducerend land is : A. PETINO, „Lo zafferano nell'economia del medioevo". *Studi di Economia e Statistica*, I.

(2) Maarten voegt hier bij, dat men niet bang hoeft te zijn, te Cadix geen waren te vinden om het schip verder vol te laden, want onlangs heeft daar een „Arguser" (een groot schip van Ragusa) een volle lading ingenomen. Over de soorten suiker, cfr. J. SAVARY, *Dictionnaire du commerce, sub verbo sucre*, en F. DONNET, „Les Anversois aux Canaries". *Bulletin de la société royale de géographie d'Anvers*, XIX, 1895, p. 296 : de duurste soort („blancos"=„quebrados" of geraffineerde suiker), kost 42 realen per aroba, de goedkopere („moscabados" of moscouade en „scumas" of sucre d'écume) kosten 100 maravedis minder.

gold, wat winst zou geven (1). De rijst geldt eveneens goed in Holland en Oostland, zodat Maarten aanraadt, de Sint Jan recht op Emden of Hamburg te zenden, of desnoods, indien Coteels de krenten te Londen wil hebben, met de tol te akkorderen om de rijst op halve tol binnen te laten, en ze vrij weer uit te voeren.

De zaak verliep vrij goed : in de eerste weken na het vertrek van de Sint Jan begon de rijst te Venetië gevoelig te stijgen, van 10 1/4 ducaat tot 14 ducaat. De prijzen liepen dientengevolge ook in West-Europa op. De rijst werd te Londen ontscheept, en door Coteels vandaar verzonden op Amsterdam en Hamburg. Hendrik Gillis had geschreven, dat hij ze aan 43-44 schelling zou verkopen; dit bleek echter wat optimistisch : eens de rijst daar, bood men hem niet meer dan 39 schelling, deels op termijn; de rijst van Jacob's schip zat hier in de weg. Na vergeefse pogingen om tot 40 schelling contant te komen, verkocht hij tenslotte alles voor 40 schelling, 1/3 contant, 1/3 op drie en 1/3 op zes maand. Coteels oordeelde, dat hij ze dan nog beter te Londen had kunnen verkopen aan 24 schelling sterling (ongeveer 38 s. vlaams), gezien de verzendingskosten en het gelopen risico (2).

Ook Entzesperger bleek moeilijkheden te ondervinden en geraakte niet boven 40 s., wat Maarten echter voldoende vond, zodat hij order gaf, ze te verkopen om contanten te hebben. Op 14 April 1586 bleek Entzesperger er echter nog 122 zak te hebben, zonder uitzicht op verkoop. Maarten ordonneerde toen, een deel naar Danzig of Lübeck te zenden, zodat Entzesperger inderdaad 25 zak naar Danzig zond aan Karel Knevel. Daar Maarten intussen had vernomen, dat men te Emden voor een kleine hoeveelheid 42-43 s. zou krijgen, gaf hij opdracht, aan Wingene zoveel te zenden als die zou vragen, en tevens nog 30 zak naar Danzig of Lübeck te zenden. Op 24 Mei meldde Entzesperger echter, de rest reeds te hebben verkocht aan 41 3/4 s. vlaams, de helft op zes, de helft op 12 maand (3).

Ondanks de lange duur van de verkoop, zijn deze prijzen zeer hoog, vermits er aan 30-34 s. reeds een behoorlijke winst zou geweest zijn. Niettemin wordt verder geen rijst meer als retour gezonden, vermoedelijk daar de prijs te Venetië niet meer zo sterk daalde.

Helemaal anders liep het af met de krenten. Daar in Engeland licent bestond voor de invoer van krenten (4), had Maarten aangeraden, ze

(1) Dit aanzienlijke prijsverschil (17 s. sterling = 27 s. vlaams) is ongetwijfeld een gevolg van de regelmatige rijstaanvoer in Engeland door de Straatvaart, terwijl de Nederlanden nog geen Straatvaart van betekenis hebben en anderzijds juist dan van de landweg zijn afgesneden door de troebelen rond Neuss.

(2) De verkoop gebeurde net op tijd, want in Februari 1586 begon er opnieuw Milaneese rijst langs de Rijn te komen.

(3) Te Danzig verkocht men een deel van de rijst aan 2 florijn 2 groot per 30 pond.

(4) Cfr. M. Epstein, *The English Levant Company*. Londen 1908, passim.

alleen in te voeren indien men aan de betaling van het recht kon ontsnappen, en anders liever alle krenten op Emden te zenden, waar men ze wel zou kwijt raken als retourvracht voor de Engelsen; in elk geval wilde hij een deel van de krenten naar Emden, Hamburg en Amsterdam zenden, waar de prijzen beter waren dan in Engeland. Coteels moest de prijs ophouden, daar de Engelsen, die lege schepen om krenten hadden gezonden, niet aan lagere prijzen zouden kunnen verkopen dan hij; desnoods mocht hij ze in detail verkopen, met twee of drie ton tegelijk aan de winkeliers, indien de „grote gasten" te lage prijzen boden, wat hem bovendien eerder geld zou bezorgen dan de verkoop op termijn aan de grossiers. Te Antwerpen waren de prijzen het best van al, doch alleen indien er vrede kwam en de generale middelen werden afgeschaft, zou men de krenten naar daar kunnen brengen, tenzij Coteels er wat te Margate zou doen lossen en ze van daar over Duinkerke zenden.

Toen de Sint Jan in Engeland aankwam, begonnen de moeilijkheden dadelijk : de prijzen bleken zeer laag, en het licentrecht werd geëist op de verkoop. Verzending van 51 ton naar Hamburg werd op het laatste ogenblik verboden, door een „fantasie" van de licenthebbers. De kwaliteit van de waar bleek trouwens minder dan de voorgaande zending, en met betalen van het recht kon de verkoop in elk geval alleen verlies geven, zoals voor Corsini, die de zijne verkocht aan 23.4 s. het honderd op 18 maand, en dan nog 5.8 s. per honderd licent betaalde. Een deel van de krenten werd naar Amsterdam gezonden, waar de prijs echter ook niet schitterend was : Gillis kon voor de beste alleen 45 s. bereiken, voor de rest 32 s. Maarten raadde niettemin aan, er nog wat op Amsterdam te zenden, benevens een kleine hoeveelheid op Middelburg, en, liever dan het licent te betalen, ook wat naar Emden te sturen; daar was de prijs beter : 59-60 s., doch voor een kleine hoeveelheid. Te Amsterdam kwam Gillis in Januari 1586 slechts aan 40 s., aan welke prijs hij zijn voorraad verkocht, waarop Coteels er hem nog drie ton stuurde, evenals twee op Middelburg. Hij had er daarna echter nog bij de honderd tonnen. Verzending op Antwerpen over Calais, zoals Calvaert voorstelde, bleek onmogelijk wegens de al te grote kosten. En op verbetering van de prijzen viel niet te rekenen, daar ze in Venetië nog waren afgeslagen, en een goed seizoen zou ze in September nog meer doen dalen. Het was dus zaak, er voordien van af te geraken.

Coteels zocht nu ijverig naar mogelijkheid om ze te vermangelen tegen laken, karseien of wol, doch telkens eiste men er de helft of zelfs twee derden contanten bij, zodat de operatie er zeer ongunstig uit zag. Maarten hoopte weliswaar, dat er na de zomer verbetering zou komen, daar de Engelse schepen in de Middellandse Zee niet of moeilijk door de nu bewaakte Straat van Gibraltar zouden geraken met de nieuwe aanvoer, doch Borne vond het beter, er door mangeling zo vlug mogelijk van af

te komen, ook toen Maarten's hoop in zoverre bevestiging kreeg als negen Engelse straatvaarders door Spaanse galeien lelijk werden toegetakeld en dus waarschijnlijk met vertraging zouden terugkeren.

Coteels vond echter geen tegenpartij voor mangeling, en verkocht tenslotte alles in October 1586, de beste soort aan 22 s. sterling, de andere aan 14 s. Indien daarop het licent moest betaald worden, berekende hij dat de opbrengst net zou volstaan om de vracht, de tollen en het licent te betalen, en de inkoop dus zuiver verlies zou zijn. Zijn raad, de krentenhandel te laten staan, vond bij de compagnons dan ook volle instemming (1).

De galnoten (gebruikt als kleurstof), die in grote hoeveelheid op de Bonaventura waren gekomen in 1584, kenden een even moeizame verkoop. Daar ze te Londen geen aftrek vonden, stuurde Coteels er een flinke partij naar Amsterdam en een tweede naar Zeeland (90 zakken). Te Amsterdam werden ze zeer langzaam verkocht, met twee zakken tegelijk, aan tamelijk lage prijzen (rond 100 s. het honderd), en dan nog op termijn. Mangeling werd beproefd, doch slaagde niet; pas in 1586 tekende zich overal een prijsstijging af, het eerst in Italië, zodat de laatste zakken tenslotte aan 110 s. contant weggingen te Leiden; wat dan weer wat te vroeg was, want een paar weken later golden ze tot boven 125 s.

In Zeeland raakte men de galnoten helemaal niet kwijt, zelfs niet aan 95-96 s., en stuurde toen, op raad van Coteels, de ganse partij naar Emden; daar kende ze betrekkelijk goede verkoop (105, 110 s. contant of op korte termijn), doch het sleepte aan tot Juli 1586 voor alles verkocht was. De massieve koop van galnoten werd in 1586 dan ook gerekend tot de voornaamste oorzaken van de geldkrapheid van de firma (2).

De overige waren, die uit Venetië werden gezonden, bedroegen slechts kleine hoeveelheden, en leverden geen van alle behoorlijke winst op, doch bleken integendeel zeer langzaam te verkopen.

In 1584 was er wat suplimato, sennbladeren en oropiment gezonden; een deel daarvan werd naar Amsterdam gestuurd, waar in April 1585 sennbladeren en oropiment verkocht waren; de suplimato moest echter ten dele in detail verkocht worden, en werd zelfs gedeeltelijk naar Londen teruggestuurd.

---

(1) Maarten had uitgecijferd, dat de krenten die Wale op het schip van Jacob had meegezonden (en die dus vracht betaalden) alleen aan 32 s. sterling (50 s. vlaams) winst konden geven. Gezien de lage prijzen, oordeelde hij, dat veel kooplui er genoeg zouden van krijgen om krenten naar Engeland te brengen.

(2) De galnoot is een uitwas op een bepaalde soort eik (robur, rouvre), die gebruikt wordt in de ververij; de beste soort komt uit de Levant. Maarten oordeelde, dat de 100 zak galnoten, die een vriend van Wale op de Sint Jan had geladen, alleen verlies konden geven, vermits er nog de vracht op drukte. Hij raadde Wale dan ook aan, in 't vervolg aldus geen slechte diensten te bewijzen aan vrienden.

Op de Sint Jan kwamen in 1585 komijn van Puglia, oropiment, irios en sennbladeren. Voor de komijn vreesde Maarten al dadelijk, dat er weinig winst zou zijn, en inderdaad bleek ze te Amsterdam, waar Coteels ze heenstuurde, slechts 60 s. te gelden, wat verlies betekende; na lang wachten deed Gillis tenslotte de 10 zakken van de hand voor 63 s., de helft op één, de helft op drie maand. De oropiment gold eveneens te laag, werd bewaard, en was in October 1586 nog altijd niet verkocht. Een zelfde verloop kenden irios en sennbladeren; overal waren de prijzen te laag om er wat aan te verdienen, en met lang wachten verbeterde de prijs al evenmin (1).

Tenslotte werden in October 1592 uit Venetië 20 zak anijs naar Londen gezonden. De verkoop sleepte ook lang aan en gaf tenslotte nog geen tien percent winst (16.4.5 op 188.7.6) (2).

Voor de terugvracht kwam herhaaldelijk een verdere reis naar het Oostelijk bekken van de Middellandse Zee ter sprake : te Venetië had een vriend van Wale, Todorin Lombardo, reeds in 1585 voorgesteld, de Sint Jan te laten naar Kandia varen om wijnen te laden; hij zou daarin de helft voor zich genomen hebben. Wale oordeelde dit toen niet geschikt, doch voor de tweede reis, die men in het najaar van 1585 wilde ondernemen, werd het plan opnieuw overwogen. Maarten wilde het er op wagen als proefneming. Toen echter de Sint Jan in 1586 weer naar Venetië ging, was de geldkrapheid van de firma zo groot, dat Borne en Maarten kost wat kost het schip wilden doen verkopen te Venetië. Coteels was daar minder op gebrand; kon het moeilijk verkocht worden, dan stelde hij voor, het naar Kandia om wijnen te zenden. Anders kon het als terugvracht nemen : rijst, solfer, anijs en waren van anderen. Wale zag eveneens een mogelijke niet-verkoop onder ogen, en zou het in dat geval helemaal voor rekening van anderen hebben bevracht, met galnoten, krenten, solfer e.d. De order tot verkoop van Maarten en Borne was echter formeel.

* * *

(1) Voor de sennbladeren weigerde Coteels eerst 34 1/2 denier, en berouwde het zich te laat, toen door nieuwe aanvoer de prijs daalde tot 22 d., wat verlies betekende. Oropiment verkocht hij aan 13.4 s. het honderd, wat nog wat winst gaf. Suplimato is een chemisch preparaat met mercuur of kwikzilver als basis; het is een sterk vergif en wordt in geneesmiddelen gebruikt. Sennbladeren (feuilles de senné), eveneens een vergif, komt uit de Levant. Oropimento is een mineraal dat in kopermijnen wordt gevonden en vooral door schilders wordt gebruikt. Komijn (cumin) is het zaad van de gelijknamige plant, gebruikt in de artsenij. Irios is de wortel van de iris, anijs het zaad van een plant; beide worden voor geneesmiddelen gebruikt.

(2) JM, ff. 135, 205, 217.

Na dit overzicht van de vaart op Venetië dienen we ons de vraag te stellen, waarom ze na het krachtig debuut van 1582-88 reeds zo vlug werd gestaakt.

Wat in totaal de winst op deze reizen bedroeg, kunnen we slechts moeilijk nagaan. De eerste reis van de Sint Jan zou volgens Maarten reeds de koop van het schip laten recupereren en nog een zekere winstmarge geven, hoewel de kosten groot bleken te zijn. De totale kosten voor het schip berekende hij, voor heen en terug, op 600 pond sterling (ongeveer 960 pond vlaams), terwijl aan de uitgespaarde vrachtprijs van de waren alleen reeds meer dan 3000 pond vlaams zou gewonnen worden, plus de winst op de verkoop van de waren. Bovendien moet men nog rekenen met de vrachtprijs die betaald werd door anderen, voor wie waren werden vervoerd; zeer aanzienlijk zijn de hoeveelheden niet, doch voor de 100 zak galnoten, die in 1585 op de Sint Jan komen voor een vriend van Wale bedraagt de vracht bv. 500 ducaat (zowat 200 pond).

Hoe de andere reizen precies afliepen, weten we niet; het staken van die vaart laat op het eerste zicht een wegsmelten van de profijten veronderstellen. Door grotere concurrentie van de Engelsen ? In September 1585 schrijft Maarten, dat de Engelsen dat jaar waarschijnlijk minder op de Straat zullen varen, wat voor de firma te meer winst zal geven. Vergeten we niet, dat het totaal aantal Straatvaarders in die jaren nog zeer gering is, zodat een paar schepen meer of minder grote variaties in de prijzen kunnen teweeg brengen (1). Tekenend is in dat opzicht de nauwlettendheid, waarmee men afzonderlijke schepen gade slaat : in 1585 luisteren de Engelsen zeer ijverig om te vernemen waar de Sint Jan dat jaar naar toe gaat. Maarten voorziet datzelfde jaar betere mogelijkheden, daar zijn broer Jacob waarschijnlijk geen schip naar Venetië zal zenden. Coteels eerst, dan Wale, houden Maarten op de hoogte van de bewegingen van twee Engelse Straatvaarders, de Susana en de Edward Bonaventura, die in 1585 naar Venetië gaan en dat jaar de enige concurrenten van de firma zijn op deze route; ze informeren naar de lading, de te volgen terugweg, en leiden daaruit af hoe de toestand van de markt zal zijn.

In 1585 voorziet Maarten nog, elk jaar een schip naar Venetië te zenden, en de verwachtingen van 1586 schijnen ook nog gunstig : de beginnende vijandelijkheden tussen Engeland en Spanje bemoeilijken de Engelse Straatvaart en begunstigen onze firma, die immers in een uitzonderingspositie verkeert : Coteels bekomt in Engeland een officieel

(1) De Venice Company heeft in 1590 tien à twaalf schepen in dienst, wat neerkomt op maximum 5-6 reizen per jaar (de Turkey Company maakt met haar 19 schepen in vijf jaar slechts 27 reizen). Voor het jaar 1585 weten we uit de brieven, dat slechts twee Engelse schepen naar Venetië varen. M. Epstein, *op. cit.*, p. 31 n. 9 en p. 19, en de scheepslijsten in Appendix V.

vrijgeleide voor de Sint Jan, en Maarten verkrijgt hetzelfde in de Nederlanden. Aldus langs beide kanten gedekt, staat de firma bijzonder sterk. Vermoedelijk heeft echter de spanning met Spanje de Engelsen minder afgeschrikt van de Straatvaart dan Maarten had gehoopt, en heeft de hoop op grotere winsten integendeel meer Engelsen aangetrokken om — eventueel goed bewapend en in convooi — de Straatvaart te beoefenen.

Anderzijds houdt de firma niet van te groot risico. Jan de Wale is in December 1585 reeds van oordeel, liever het „navigeren" te laten in deze gevaarlijke tijden en zich toe te leggen op de handel over land, te meer ook om uit de geldkrapheid te geraken. Zijn compagnons zijn het daar mee eens, doch : zolang we de Sint Jan op de hals hebben, zijn we wel verplicht, ze nog eens naar Venetië te laten gaan, in de hoop ze daar beter te verkopen. Toch is deze verklaring alleen niet voldoende, gezien de ontwikkeling van de vaart op Napels. Waarschijnlijk heeft het eindigen van het wollicent, dat de firma berooft van een omvangrijke lading, die het volkrijgen van een schip veel vereenvoudigde, doen besluiten om de regelmatige vaart op Venetië stop te zetten, daar het na 1586 moeilijker werd, een volledige lading bij elkaar te krijgen. Anderzijds is de Engelse concurrentie waarschijnlijk veel minder voornaam voor de vaart op Napels, dat als Spaans gebied voortaan in principe voor de Engelsen gesloten is.

§ 2. — De vaart op Napels.

Deze neemt een aanvang iets later dan de vaart op Venetië, doch zal een hogere bloei kennen en langer aanhouden. Ook hier volgt de firma het spoor van de Engelse Straatvaarders. Het initiatief dateert van het voorjaar 1585, wanneer de jonge vertegenwoordiger te Napels, Geerard Corhase, een nota naar Antwerpen en Londen stuurt met aanduiding van de voordeligste scheepslading voor Napels. We kennen deze eerste reis goed door de correspondentie, en bespreken ze enigszins in detail, daar ze zeer goed het aanvatten van deze nieuwe handelsrichting illustreert (1).

De nota duidt aan als voordeligste waren : pelsers, pekelharing, droge haring, kabeljauw, stokvis, paling, zalm, kalfs-, osse- en koehuiden. Coteels schijnt hiertegen eerst veel bezwaren te hebben : om de pelsers in te kopen, moet men een betrouwbaar man aanstellen, die nauwkeurig toeziet, en die kan hij moeilijk bezorgen; nu, in Juli zal hij eens naar de „Westpaert" (Devon) reizen om te zien wat dienaangaande te doen is. Alle overige waren mogen niet uit Engeland uitgevoerd worden, en Coteels heeft geen zin om daardoor in de Exchequer te komen.

(1) Brieven aan Coteels, Wale en Corhase.

Maarten ontvouwt nu zijn plan, voor het geval de vrede in de Nederlanden zou hersteld worden : men kan dan gemakkelijk in Engeland „een schipken" huren van 160 vaten of meer, het met laken van de „Aventuriers" naar Zeeland laten komen, en het daar laden met : lood als ballast, paling, stokvis, zalm, pekelharing, koper, wat alles zonder moeilijkheden uit de Nederlanden mag, evenals osse- en koehuiden, indien daar profijt aan is, en wat servetten, amelakens en saaien, plus nog redelijk veel goed van derden indien die goede vracht willen betalen; vervolgens kan het schip naar de „Westpaert" zeilen om de lading pelsers in te nemen. „Dat is de rechte weg, die wij op die plaatsen zullen moeten nemen".

Begin Juni sluit Coteels dan koop voor een lading van 100 vaten pelsers met een edelman van Dartmouth (in het vervolg meestal aangeduid als „de edelman van de gezouten vis") (1). Maarten hoopt nog, een deel van de lading uit de Nederlanden te kunnen bezorgen, nu niet meer uit Zeeland, daar de vrede wel niet vlug genoeg zal komen, doch uit Duinkerke of Calais, waar het schip dan eerst zou kunnen aanlopen vooraleer zijn reis te aanvaarden. Voor de retourlading zal hij te Antwerpen zien te akkorderen met enige Italianen, om het met aluin te doen laden, hoewel hierover nog later kan beslist worden, en men eventueel, naargelang de meeste kansen op voordeel, het schip ook naar Kandia, Zante of Spanje kan laten varen om retour te nemen in wijn of vruchten.

Coteels stelt voor de teruglading Zante voor, doch Maarten houdt daar niet bijzonder van, want dan zal men moeten geld naar daar overmaken. Hij heeft indertijd te Londen wijnsteen uit Napels zien aanvoeren, bestemd voor de ververs, door Evangelista Costantini; ze was zeer goedkoop ingekocht en gaf goed profijt; of, indien de olie in Italië zeer goedkoop is, kan men die nemen : de olie van Puglia is veel beter dan de Spaanse en zou ook 6 % duurder verkocht worden; het is levendige waar, die altijd „ventbaar" is; een volle lading daarvan beloopt echter zeer veel; Corhase kan misschien iemand vinden die er de helft zou in nemen; bovendien moet hij informeren, hoe de Venetianen daar olie uitvoeren, want Maarten hoort, dat er vergunning voor nodig is. In elk geval zou men ook 8 à 10 vaten olie van Zante moeten nemen als proef, want de Engelsen brengen van daar „excellente olie" naar Londen. Indien men het schip toch naar Zante laat gaan, moet het te Napels de nodige repen meenemen, in plaats van ledig te varen, want die repen van Napels worden naar Zante uitgevoerd, en zullen nog wat winst geven.

(1) De vis moet geleverd tegen S. Michiel, en de betaling moet gebeuren na het uitvaren van het schip; de prijs is 6 s. sterling per groot duizend (miaro grande) van 1200 stuks; 20 duizenden gaan in een vat, zodat de 100 vaten 600 pond sterling kosten. Coteels verplicht zich op 1000 pond, de pelsers te ontvangen en te betalen, de edelman is op dezelfde som verplicht, ze te leveren. De pelsers (eng. pilchards, it. sarachi) zijn een grote soort sardijn.

Maarten heeft goeie moed : „ik hoop, dat we op het koninkrijk Napels nog een goeie negotie zullen doen". Nochtans doet zich al dadelijk een bedreiging voor : Coteels bericht, dat twee Napolitanen, die te Napels de vis van de Engelsen opkopen, naar Londen zijn gekomen en compagnie hebben gemaakt met de Beaumonti — te Londen gevestigde Italiaanse Straatvaarders — om twee schepen met vis te laden op Napels. Een dergelijke combinatie zal, indien voortgezet, de Engelsen de vaart op Napels doen staken — en dan zou het tevens voor ons niet dienen, dit jaar een schip te zenden ...

Coteels laat verder door een vriend te Exeter informeren naar de andere waren, die Corhase had besteld. Corhase schrijft intussen nog om lood. Maarten vraagt aan Coteels, ook daarnaar te vernemen, doch denkt niet dat men er zal kunnen krijgen, en raadt af, er te laden, tenzij de vracht goedkoop zou zijn. Wat later heeft hij echter de loodkwestie nog eens overdacht, en een listiger oplossing gevonden : pelsers zijn een zeer lichte waar, die als ballast veel zand zou vereisen; i.p.v. dat zand kan men nu een 30 voeder lood nemen, en er geen vracht voor betalen, vermits het als ballast dient. Hij laat verder Coteels vrij, ook wat bayetten en laken te laden, hoewel die beter op andere schepen dienen verzonden, indien er andere schepen voor Napels zijn.

Wale heeft intussen als zijn mening geschreven, 50 voeder lood te zenden, wat ijzer, lakens en enige tonnetjes gezouten paling; volgens Maarten is paling echter in Engeland niet te krijgen, en ijzer wordt door de vracht te zeer bezwaard om profijt te geven; lakens dienen liefst op andere schepen gezonden om het risico wat te verdelen en des te min te moeten verzekeren.

Maarten raadt verder Coteels aan, persoonlijk de lading van het schip bij te wonen om desnoods, indien de vis-edelman in gebreke blijft, een andere koop te kunnen sluiten voor de lading van het schip, en aldus vertraging of moeilijkheden met de reders te vermijden.

Wale geeft als goede raad, de matrozen geen vis voor eigen rekening te laten laden, tenzij op voorwaarde, ze te laten verkopen samen met die van de firma, teneinde schadelijke concurrentie te vermijden.

Tenslotte is het resultaat van al deze beraadslagingen, dat Coteels het schip Falcon bianco chartert, en het einde November 1585 laat uitvaren, met 100 vaten pelsers, 50 voeder lood, en kleinere hoeveelheden kabeljauw, ijzer en schaapshuiden. Het schip heeft een behouden reis, en komt reeds op 19 December te Napels. Als retourvracht gaat het te Civitavecchia aluin laden voor rekening van de aluinmonopolisten (1).

(1) Het schip bereikt Napels de 19e December 's nachts en verkeert in gevaar, daar geen enkel lid van de bemanning de haven kent; gelukkig ontmoet het een „piscator", die het de weg toont.

De aldus begonnen vaart op Napels wordt in de volgende jaren druk voortgezet. We geven hier een overzicht van de zendingen :

1585 : in het voorjaar een baal zijde uit Napels naar Londen op de Centurion, en 40 lakens uit Londen over Livorno naar Napels;
— November, de Falcon bianco, met 100 vaten pelsers, 50 voeder lood, kabeljauw, ijzer en 2 tonnetjes schaapshuiden (1500 pond);
— retour : aluin van Civitavecchia voor derden.

1586 : in het najaar, een Engels schip met pelsers, lood en tin;
— in het najaar, op de Miniona 30 last witte haring naar Livorno, vanwaar de lading op een ander schip naar Napels gaat;
— retour : aluin van Civitavecchia voor derden (1).

1587 : ?
— retour : aluin voor eigen rekening (2).

1588 : in het najaar, de Cervo rosso, voor de helft gecharterd door Richard Kelley; de lading omvat 301 tonnetjes haring en 40 stuk tin, plus, voor rekening van de firma alleen, nog 60 stuk tin en 54 dozijn kalfshuiden, voor Kelley alleen 43 dozijn (deel van de firma : 1671 pond);
— retour : uit Majorca 101 ton olie, benevens 113 ton wijnsteen, 1/3 voor Kelley, 2/3 voor de firma (ter waarde van 2367 pond) (3).

1589 : in het najaar, de Lion rosso en de Reynolda, met 73 bayetten, 144 karseien, 59 dozijnkens, 27 lakens, 160 frisetten, 687 ton pelsers, 50 ton vis, 770 stuk stokvis, 50 voeder lood, 40 dozijn kalfshuiden, 1 ton pennen, 24 ton paling (waarde 7434 pond);
— retour : een stuk taft, 74 paar zijden kousen, 87 ton wijnsteen, 100 caratelli melasse, 132 ton olie van Majorca (waarde 4660 p.);
— in het najaar, de Fortuna, voor de helft gecharterd door Richard Kelley; de helft voor de firma bestaat uit 160 ton pelsers, 50 bayetten en 6 1/2 voeder lood; het schip vergaat vóór Almeria, en als retour wordt een lading aluin van Masaron gezonden (442 1/2 quintaal) op een andere Fortuna (1591) (4).

---

(1) Brieven aan Wale, Coteels en Corhase.

(2) JM, ff. 30, 81. Zie verder, p. 143-144.

(3) JM, ff. 14, 42, 55. De winst op de heenreis beloopt 23 %. Het retour omvat ook 2 1/2 pijpen capari, 42.8 pond safraan, 24 1/2 dozijn bezems, en 1550 sepoli marini (ajuin).

(4) JM, ff. 27, 41, 46, 68, 84. De schipbreuk heeft plaats „sotto la piana de Almeria", ter hoogte van de beruchte „Cabo de Gatha". Het schip loopt blijkbaar op de rotsen; met een gehuurde boot slagen Cornelis della Faille en de bemanning er in, een deel van de lading aan land te brengen : 18 tonnen pelsers, 90 baaien, 18 saaien, 34 stuk lood; baaien en saaien worden in de rivier gewassen, en de totale verkoop van de geredde waren brengt 1790 ducaat op (775.13.4).

1590 : in het najaar, de Cervo rosso, de Lion turchino en de Mercuria, met 5 ton koper, 114 bayetten, 340 karseien, 24 dozijnkens, 93 lakens, 118 frisetten, 60 honderd beenderen, 37 rollen papier, 142 voeder lood, 648 ton pelsers, 57 dozijn kalfshuiden, 96 ton haring (waarde 7898 pond);
— 4 tonnetjes koper naar Livorno (194 pond);
— 23 voeder lood naar Livorno (255 pond), waarvan een deel wordt gekaapt door de Fransen, terwijl een deel van de rest in het water valt te Livorno;
— retour : op de Lion turchino en de Mercuria, 10 balen zijde, 45 zakken sumac van Napels, 756 cantari wijnsteen en 300 ton olie van Majorca (6445 pond);
— op de Orso bianco voor Hamburg, 2 baal zijde (1).

1591 : in het najaar, de Speransa en de Otter, met 843 ton pelsers, 14 ton stokvis, 75 voeder lood, 44 duizend kabeljauw, 43 bayetten en 30 grosgrains (4617 pond) (2).

1592 : in het najaar, de Paradiso, met 987 ton pelsers, 28 stuk tin, 18 voeder lood, 60 duizend kabeljauw, 300 dozijn kalfshuiden en, voor rekening van Kelley, nog een partij huiden (4721 pond);
— retour : op de Cacciator, 439 ton wijnsteen van Napels (744 pond) (3).

1593 : in het najaar, de Samaritana, voor de helft gecharterd door de firma, met vis, lood en tin (1027 pond);
— retour : 267 ton olie van Majorca (2/3 voor de firma, 2444 p.).

1594 : 12 last haring (215 pond) (4).

Een eerste gevolgtrekking, die men uit dit overzicht kan maken, is dat de vis de ruggegraat van de heenreizen uitmaakt, hoofdzakelijk de pelsers, die van begin tot eind een voorname post in iedere lading vormen (5). Over de inkoop voor de eerste reis hadden we het reeds. Hoewel Coteels na de eerste reis tevreden is over de edelman, zijn Corhase en de meegezonden giovane, Libner, dat niet zozeer : een volgende keer zal men moeten zorgen, beter gediend te worden, want de pelsers zijn wat

(1) JM, ff. 57, 58, 64, 65, 66, 67, 82, 83. De lading omvat nog 96 konijnen, 4 gebreide truien en 3 tonnetjes wit blik.

(2) JM, ff. 113, 114, 137. De lading omvat verder 104 stuks beenderen voor lantarens, 176 pond tin en 4 zoutvaten. Twee tonnetjes blik, die van Hamburg naar Londen werden gezonden voor verderzending naar Napels, gingen verloren, één op een schip dat verging, het andere geroofd door kapers (f. 87).

(3) JM, ff. 133, 153, 155, 185, 189, 195, 221.

(4) JM, ff. 178, 186, 220, 231, 233.

(5) Over de pelservangst in deze periode, cfr. A. L. Rowse, „The Plymouth pilchard fishery, 1584-1591". *Economic history*, II, n. 7.

klein en te zeer gedroogd in de rook; bovendien zijn ze duur, want die welke de Engelsen naar Napels brengen, kosten hen de helft goedkoper. In 't vervolg zal het beter zijn, twee maand vóór het vertrek van het schip een vertrouwd man naar de Westpaert te zenden om zelf de pelsers in detail te kopen, en niet te kopen van de eerste, doch van de tweede vangst, want dat zijn de beste en grootste. Maarten is daarmee akkoord, en denkt voor de inkoop aan Libner, die dit eerste jaar met de pelsers vertrouwd is geworden.

Voor de tweede reis tracht Coteels nochtans opnieuw met de edelman te akkorderen, doch deze wil thans 7 s. sterling per duizend i.p.v. 6, wegens de grotere duurte van het zout, en de opslag van de pelsers zelf, daar de stijgende levensduurte de winkeliers tot verhogen van de prijzen brengt. Coteels bijt niet toe, hoewel hij bij anderen op dezelfde eisen stuit. Hij sluit tenslotte compagnie met Jan Trinel en Richard Kelley, die zullen zorgen voor de inkoop van de vis, terwijl de firma de verkoop op zich neemt.

Voor deze waar is het hoofdzaak, de eerste aan de markt te zijn; angstvallig wordt dan ook geluisterd naar andere schepen met vis voor Napels : bij de reis van 1585 wordt de Falcon bianco gevolgd door twee Bretoenen met vis, die gelukkig slechts een maand later vertrekken, zodat bij hun aankomst de vis van de Falcon reeds verkocht is. In 1586 hebben de Beaumonti de Falcon gecharterd, voor de neus van Coteels, die had geaarzeld omdat Corhase de schipper van de Falcon als een verschrikkelijke dronkelap had afgeschilderd; Coteels slaagt er echter in, het door hem gehuurde schip enige dagen vóór de Falcon te doen vertrekken, zodat men goeie hoop heeft.

De tollen te Napels voor de vis zijn buitensporig hoog. Trinel raadt in 1586 aan, door Corhase te doen een akkoord sluiten met de tollenaars om matiging van het recht te bekomen, onder bedreiging, anders het schip naar Livorno te zenden. Dergelijke tactiek heeft Trinel vroeger met goed gevolg toegepast. Corhase gaat dadelijk aan het onderhandelen, met als argument, dat de vis als voedingswaar van invoerrechten dient vrijgesteld, zoals in andere havens. Indien het te zenden schip Italiaans is, hoopt hij op gunstig resultaat.

Indien alles goed verloopt, d.w.z. wanneer het schip vroeg te Napels komt, is de winst op de pelsers buitensporig hoog; in een geval, waar we ze precies kunnen uitrekenen, bedraagt ze 147 % net. Geen wonder, dat die lading telkens weer terugkomt, en in groeiende omvang (1).

---

(1) JM, ff. 113, 137, 153. De inkoopprijs van de pelsers in Engeland evolueert als volgt : 1585 6 s. per duizend
1586 7 s.
1589 6.2 en 6.7 s.
1590 6.1 s.
1591 5.1 s.
1592 4.2 s.
1593 5.1 s.

De overige soorten vis vertonen grotere schommelingen en worden nooit in zo grote hoeveelheden gezonden. Meest komt voor kabeljauw. De netto winst bedraagt in 1592 103 %. Voor stokvis vonden we 41 % (ongerekend de kosten). Voor pelsers en kabeljauw samen beloopt de winst in 1593 130 % netto. Verder komt ook vrij veel haring voor; een benaderende berekening geeft voor 1588 210 % winst (1). Eenmaal wordt paling gezonden (uit Holland), echter slechts voor een waarde van 98 pond (2).

Een tweede constante in de ladingen is het lood; in 1585 vernemen we, dat de winst daarop zeer bevredigend is. Corhase vraagt om lood van de hardste soort, die dient voor kogels van „archebuxi". De inkoopprijs in Engeland is in 1585 7.15 pond sterling, in 1586 is hij gestegen tot 8.15, wat echter Maarten niet afschrikt, daar Corhase ze toch met winst zal kunnen verkopen. De winst in 1586 beloopt netto 140 % (3).

IJzer komt slechts eenmaal voor; het vindt te Napels eerst geen aftrek, en wordt tenslotte verkocht voor 8.6 ducaat per cantaro, wat blijkbaar niet voldoende is om verdere zendingen te wettigen. Zendingen van tin komen meer voor; in 1593 bedraagt de winst, ongerekend de vracht, 98 % (4). Koper verschijnt tweemaal, in 1590, respectievelijk wegend 8780 en 4638 pond (5).

De twee tonnetjes schaapshuiden van de eerste reis vonden te Napels geen afzet, zodat Corhase ze tenslotte over zee naar Venetië zond (6).

---

(1) Berekend met de verkoopprijs van 1588, de gemiddelde inkoopprijs van 1590 en 1594, en de vracht en onkosten van 1590. Hoewel al deze factoren natuurlijk schommelen, is het resultaat ongetwijfeld bij benadering juist. JM, ff. 14, 64, 220. „Baccalà", „stoccofisso" en „merluzzo" betekenen alle kabeljauw, merluzzo meer bepaald gedroogde kabeljauw.

(2) JM, f. 27. Zalm komt voor in kleine hoeveelheid, als geschenk : in 1588 twee tonnetjes „dati a officiali" (f. 14).

(3) Prijs van het lood : 8.15.– pond sterling per voeder; verkoopprijs 46 ducaat per 1000 pond; vracht (1589) : 50 s. sterling per voeder; het voeder kost dus in totaal 225 s. sterling, terwijl de verkoopprijs 539 s. sterling beloopt (1 voeder = 990,6 kg.). Prijsevolutie van het lood in Engeland :

1585	7.15 pond sterling	1591	7.12 p.
1586	8.15	1592	7.12 p.
1589	8.16 en 10.10		

(4) JM, ff. 153, 189 : 28 stuk tin, wegend centi 109 1/4 libra 2, a s. 50 il cento : 273.3.4 sterling; verkoop 863.6.8 p. vlaams.

(5) JM, ff. 57, 64.

(6) Tot misnoegdheid van Maarten, die de kosten en het risico van die verzending te groot vond, en opmerkte dat Corhase ze dan beter te Napels had verkocht, want zelfs aan 7 karlini zouden ze nog wat winst hebben gegeven, gezien hun inkoopprijs van 2 s. st. per dozijn; Corhase deed echter opmerken, dat hij geen uitvoertol had betaald.

Kalfshuiden komen vrij veel voor; de winst konden we berekenen op 28 % netto (1).

Textielwaren zijn slechts van belang van 1589 tot 1591. Maarten was echter reeds in 1585 van plan geweest, saaien en fijn linnen naar Napels te zenden. In 1589 en 1590 vertegenwoordigt de textiel een zeer belangrijk deel van de waarde der ladingen, nl. 34 en 47 %. In 1591 vertegenwoordigt ze echter slechts 11 % meer, om verder te verdwijnen (2).

De andere artikelen, pennen, beenderen voor lantaarns, papier, verschijnen in geringe hoeveelheden. Gaat het hier om „proeven" of om een gelegenheidsverzending van waren waar toevallig om gevraagd wordt? Waarschijnlijk om het tweede, aangezien geen dezer artikelen een belangrijke jaarlijkse zending schijnt te kunnen voeden (3).

In de retourvrachten uit Napels is er minder verscheidenheid. In 1585 en 1586 is de lading uitsluitend aluin, te Civitavecchia geladen voor rekening van de aluin-pachters, het Italiaanse consortium dat het monopolie huurt van de Heilige Stoel (4). Voor de reis van 1586 had Coteels wel de aluin voor eigen rekening willen nemen, want indien de inkoop kon gebeuren aan 31 à 34 karlini per cantaro, zou die waar goede winst geven. Een schip van 250 ton met aluin laden zou echter 16.000 ducaat belopen, wat Maarten zeer veel lijkt; alleen indien ze dat kunnen betalen met te Napels uitstaande schulden, wil hij het doen, en dan nog de lading doen verzekeren. Gezien de geldschaarste, besluit men dan, de aluin niet te kopen, doch alleen te vervoeren voor de pachters.

Het retour van 1587 moet dan in aluin voor eigen rekening gekomen

---

(1) JM, ff. 14, 27, 65, 127, 153. Inkoopprijs 1589 13 s. st. per dozijn
1590 12 s.
1592 10 en 11 s.

Verkoopprijs 1591 : 19 s. st. per dozijn. Vracht 1589 : 5 pond sterling voor 40 dozijn. Onkosten 1592 : 7.10.4 sterling voor 300 dozijn.

(2) JM, ff. 27, 41, 64, 114.

(3) JM, ff. 27, 64, 67, 113, 162. Beenderen 1590 : 60 centenari ossi de lanterni a 104 pezze per cento : 11.12.4 st. In 1591 : pezze 104 ossi de lanterni. In 1593 : vendita de matzi 83 ossi de lanterni : 32.14.4 p. vlaams. Indien 1 matzo = 1 centenaro, zou de winst gelijk zijn aan ongeveer 21 % brutto.

— Pennen 1589 : 1 ton „penne de piu sorte", 97.400 miara, kost 62.4.9 vl.
1590 : 4 vaten met 168 miara penne de oche (ganzepennen) 84.–.–
128 miara idem, doch goedkopere 32.–.–
128 miara penne de singene (zwane-p.) 213.6.8

Met onkosten in totaal 351.5.5 p. vl. (1590).

— Papier 1590 : 37 rolli carta bergamina, kost 20.7.4 sterling.

De ganze- en zwanepennen worden als schrijfmateriaal gebruikt, en komen vooral uit Holland.

(4) Met name de bekende Olgiati. Maarten meent, dat men eventueel wel aluin van hen zou kunnen kopen en betalen met obligaties van Italianen, daar de Olgiati zeer rijk zijn en dus gemakkelijk krediet kunnen geven.

zijn, want te Emden worden in 1589 50 zak aluin verkocht, met nog geen 10 % winst (1). Aluin verdwijnt dan uit de ladingen, behalve bij het retour van de vergane Fortuna, dat men noodgedwongen in aluin van Masaron neemt. De operatie loopt overigens met verlies af, want van de totale kostprijs van 756 pond vlaams wordt door de verkoop (deels te Sevilla, deels te Londen), slechts 454 pond gedekt (2).

Olie komt veel voor, en in grote hoeveelheden, steeds uit Majorca. De reden voor deze voorkeur ligt waarschijnlijk in het feit, dat het schip aldus geen verdere reis hoeft te doen, doch de lading in het voorbijgaan kan meenemen. Misschien is de olie daar ook wel goedkoper dan in Spanje, dat door Noordelijke schepen veel meer wordt bezocht. De winst bedraagt in 1588 45 %, in 1589 69 %; in 1593 schat men ze bij sluiting van de rekening op 61 %. De verkoop gebeurt steeds te Londen, behalve voor een kleine partij van 26 pijpen, die in 1590 over Zeeland naar Antwerpen komen, waar de winst wordt geschat op ongeveer 35 % (3).

Een andere belangrijke terugvracht is wijnsteen (tartaro), uit Napels of uit Palermo. De verkoop gebeurt meest te Londen, ook te Antwerpen en te Amsterdam. De zuivere winst bedraagt in 1588 148 %, in 1590 (zonder vracht) 80 %, in 1592 (netto) 74 % (4).

De overige retourwaren komen slechts sporadisch voor : safraan van Majorca, verkocht te Antwerpen (5), melasse van Palermo, verkocht te Amsterdam en in Zeeland (6). De sumac (een kleurstof) van Sicilië, ingekocht te Napels, wordt verkocht te Londen en Amsterdam (7).

Retour in textiel komt niet veel voor : voor 105 pond in 1589, en voor 3930 pond in 1590; de zending van deze laatste, zeer grote hoeveel-

(1) JM, ff. 30, 81. De verkoop wordt ingeschreven op 29-1-1590, doch daar in 1588 en 1589 geen aluin wordt verzonden, moet deze partij van 1587 dateren.

(2) JM, ff. 84, 100, 112.

(3) JM, ff. 11, 14, 68, 76, 81, 83, 142, 231. Inkoopprijs van de olie :

1588	84 ducaat per ton	1590	100 ducaat
1589	86 ducaat	1593	89 ducaat

(4) JM, ff. 42, 46, 55, 68, 83, 87, 105, 106, 109, 155, 166, 167, 168, 176, 185, 204, 205, 207, 217. 1588 : inkoop 575 ducaat, verkoop 533.15.– vlaams; 1590 : inkoop 1041 p. vl., verkoop 1877 p. vl.; 1592 : inkoop 744 p. vl., vracht 200 p., kosten 213 p., verkoop 2016.7.5. In 1592 bedraagt de lading 51 ton witte wijnsteen, 315 ton rode, 73 zak wijnsteen in poeder en 21 zak witte en rode gemengd. Prijs : 28 karlini per cantaro. Wijnsteen is een soort zout, dat uit koppige wijn neerslaat op de wand van de tonnen en door de ververs als zetstof wordt gebruikt; naargelang de wijn komt rode en witte wijnsteen voor.

(5) JM, ff. 6, 11, 18, 23. Verkocht te Antwerpen voor 77.9.2.

(6) JM, ff. 68, 75, 97, 105, 106. Verkoop te Amsterdam, 638.–.1, in Zeeland 1043.–.–. De inkoopprijs is niet bekend. Melasse of stroop wordt gekookt van wat na raffineren van de suiker overblijft.

(7) JM, ff. 83, 87, 109, 217. Sumac wordt bekomen door stampen van bladeren en takjes van een kleine boomsoort, en dient voor groen verven.

heid, wordt uitgelegd door de verdeling van het risico over drie schepen. In 1585 had Corhase een baal zijde op een Engels schip gezonden, wat de ontevredenheid van Maarten verwekte, daar hij dergelijke dure waar niet aan de gevaren van de zeereis wilde zien blootstellen — hoewel de baal voor 700 ducaat werd verzekerd (1).

Tenslotte werd voor retour nog een reis naar Kandia overwogen, om muskaatwijn te halen. Coteels bepaalde, dat men dan 2/3 muscatelli en 1/3 malvasia moest nemen. Maarten meent, dat er „in deze tijden" op die wijnen misschien wel wat winst te halen is, doch anders vindt hij dat geen handel die de firma kan dienen. Dat betekent blijkbaar, dat de vijandelijkheden tussen Spanje en Engeland een vermindering van de Engelse vaart op Kandia veroorzaken, zodat er voor anderen meer aan te verdienen valt.

§ 3. — De graanvaart.

Het lag voor de hand, dat een firma als de onze, die zo actief aan Straatvaart deed, ook zou deelnemen aan de plotse uitbreiding daarvan tot graanhandel op grote schaal, vanaf 1590 (2). Graanzendingen naar de Middellandse Zee hadden ook vroeger wel eens plaats gehad, doch in beperkte omvang en blijkbaar alleen voor rekening van Italianen. Zo wordt in October 1473 en opnieuw in October 1477 door de stad Genua bevel gegeven aan de Genuese kooplui te Brugge om hun eventuele graanvoorraden naar Genua te zenden, wegens de heersende schaarste (3). In 1540 zendt de Florentijn Simon Pecori een hanzeschip met graan uit de Nederlanden naar Toscane (4), en in 1541 gaat een schip uit Antwerpen met graan naar Genua, voor rekening van Bernardo Cadouchy en gezellen (5).

(1) JM, ff. 32, 34, 66. De zending van 1590 omvat 12 ormesini, 28 telleti, 2 burati, 5 veluti, 16 paar kousen, 291 pond organsina, 193 pond cusir crudo, 332 pond geverfde zijde, 128 pond incarnatina, 143 pond zwarte zijde.

(2) Voor het probleem van de graanhandel op de Middellandse Zee in het algemeen, cfr. F. Braudel, *op. cit.*, pp. 602 vv., 634 vv. (pp. 447 en 470 van de Franse uitgave).

(3) C. Desimoni-L. T. Belgrano, „Documenti ed estratti riguardanti la storia del commercio e della marina ligure. I, Brabante, Fiandra e Borgogna". *Atti della società ligure di storia patria*, V, 1867, pp. 447, 449. Aan het bevel van de stad Genua wordt in 1473 inderdaad gevolg gegeven: J. Godard, „Dans les Pays-Bas bourguignons: un conflit de politique commerciale". *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, pp. 417-420.

(4) J. Strieder, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, pp. 122-125. L. Guicciardini vermeldt trouwens reeds graan als een der uitvoerartikelen uit de Nederlanden naar Italië : „talvolta del frumento, delle segale e delle fave". *Descrittione*, eerste uitgave (1567), p. 121.

(5) SAA, Notariaat, 2072, f. 211.

Doch pas bij de opeenvolgende reeks misoogsten in Italië na 1590 begint de graanvaart op grote schaal. Ziehier een overzicht van de reizen waaraan de firma aandeel had :

1590/91 : de Fortuna, met 126 last graan, vertrekkend uit Amsterdam naar Venetië, doch uiteindelijk naar Genua varend. De firma heeft 3/10, Alvise Cotsini 4/10, Aart van Erpe 2/10 en Geerard Corhase 1/10 (1).

1591/92 : — de Jonas, met 81 last graan, van Rotterdam naar Majorca; 1/6 voor de firma, 1/6 voor David Scholiers, 2/3 voor Pauwels Berestein;
— de Tijger, met 85 last graan, van Rotterdam naar Genua; 1/3 voor de firma, 1/3 voor Scholiers, 1/3 voor Berestein;
— de Swerte Valck, met 70 last, van Amsterdam naar Genua; 1/4 voor de firma, 1/4 voor Scholiers, 1/4 voor Michiel Boot, 1/4 voor Cotsini;
— de Engel, met 130 last, van Amsterdam naar Genua; 1/4 voor de firma, 1/4 voor Scholiers, 1/4 voor Boot, 1/4 voor Cotsini;
— de Swerte Catte, met graan van Calais naar Majorca; 1/2 voor de firma, 1/4 voor Cotsini, 1/4 voor Scholiers (2).

1592/93 : — de Eolus, met 82 last, van Amsterdam naar Genua; 1/4 voor de firma, 1/4 voor Cotsini, 1/4 voor Scholiers, 1/4 voor Boot;
— de Wassende Maan, bestemd voor Majorca, doch te Lissabon aangeslagen;
— drie kleine scheepjes met graan van Danzig (34 last) voor Italië, doch in Biskaje aangeslagen; 1/2 voor de firma, 1/4 voor Cotsini, 1/4 voor Scholiers (3).

Voor de eerste reis werd de inkoop te Amsterdam door Aart van Erpe verricht. Dat de reis een succes werd, blijkt reeds uit de aalmoes, die Maarten aan de armen van Antwerpen geeft in naam van Cotsini en van hemzelf „per la benedictione concessone Idio in ditti formenti" : 100 pond vlaams. En dat ondanks de buitensporige vracht, die voor het schip moest betaald worden : 2970 pond. Van Genua terugkerend met 61 kisten zeep en 8 tonnetjes sumac, werd het schip gearresteerd in Sevilla, waar het zijn retour ging nemen; zeep en sumac werd op een ander schip overgeladen. Na opheffing van het arrest werd als lading genomen : brandewijn, Xerez-wijn, olie, zout, kurk en sumac; de wijn werd in Zeeland, de rest

(1) JM, ff. 52, 54, 61, 64, 80, 89, 97, 99, 101, 135, 174, 225.
(2) JM, ff. 103, 106, 113, 114, 120, 121, 127, 132, 135, 141, 147, 153, 158, 160, 164, 165, 166, 170, 172, 180, 181.
(3) JM, ff. 120, 133, 152, 181, 234.

te Londen verkocht. De totale winst op de teruglading beliep, zonder vracht, ongeveer 66 %, op de wijn 112 en 168 % volgens soort (1).

De reis van de Eolus werd een opeenvolging van tegenslagen : zijn lading van 82 last tarwe, die te Amsterdam was gekocht en naar Zeeland werd gezonden voor het laden, kwam onderweg in een „torment" terecht, zodat 20 last nat werden en in Zeeland tegen evenveel last droge tarwe dienden geruild, natuurlijk met groot verlies. Pas was het schip vervolgens uitgelopen, of het werd door Duinkerker kapers genomen en opgebracht, wat dadelijk nieuwe kosten veroorzaakte om opheffing van het arrest te bekomen; daar slaagde men inderdaad in, doch nu bleek de schipper niet meer van zin, zijn reis voort te zetten, keerde terug naar Zeeland en weigerde, weer uit te varen. Daar hem te Duinkerke een vrij aanzienlijke som was betaald, en de compagnons geen andere kans zagen, die terug te bekomen, namen ze drastische maatregelen : ze deden het schip door de „justitie" in Zeeland in beslag nemen en verkopen, waarbij zijzelf het met zijn vieren opkochten. Ze zetten er nu een andere schipper op, en lieten de Eolus andermaal uitvaren. Op zee kreeg de ongeluksboot nu een ontmoeting met Engelsen, waartegen ze zich te weer stelde, en waaraan ze na een hevig gevecht met aanzienlijke schade kon ontsnappen. Toen het schip tenslotte in Spaanse wateren kwam, werd het in beslag genomen door de overheid, en de lading bestemd voor de Noord-Afrikaanse presidios. De waarde van de tarwe werd vergoed, doch natuurlijk aan een arbitraire prijs, zodat de ganse onderneming met verlies eindigde. Voor de terugreis had men in de Nederlanden 1200 pond op het schip verzekerd, doch daar Steven Coteels te Sevilla er alleen wat zout en kurk op laadde, werd de verzekering geannuleerd, met betaling aan de assuradeurs van 1/2 % op het verzekerde bedrag. De tarwe-koop had 2565 pond bedragen, terwijl de prijs, waarvoor de Spaanse regering ze overnam, slechts 2180 pond beliep; de onkosten voor de heenreis beliepen anderzijds ruim 1190 pond. De terugreis leverde aan verkoop en vracht echter 582 pond op (2).

De reis van de Jonas naar Majorca verliep op de heenvaart zonder hindernissen; de tarwe, ingekocht voor 2264 pond, werd verkocht voor 5571, wat, na aftrek van de vracht (1336 pond) een zuivere winst liet van 87 %. Op de terugreis werd het schip echter te Sevilla aangehouden en verbeurd verklaard; de compagnons zagen zich aldus gedwongen, het

(1) De brandewijn verkocht aan 38 1/2, 41 en 45 florijn per quarteel; de inkoop beliep 2.19.6 per quarteel (totaal 592.17.6, netto verkoop 1256 pond). De wijn verkocht aan 19.11.– en 24 p. Inkoop : 324 p.

(2) JM, ff. 120, 133, 152, 181, 234 : „fu pigliato il formento per il Re per la provisione delle fortresse de Africha". De heruitrusting van het schip na het gevecht kostte 799.4.9 p. vl.

schip te kopen, wat met de onkosten 1264 pond beliep. Op die manier recupereerden ze echter de terugvracht van 1000 pond.

Ook de Tijger had geen vlotte reis : hij werd door de Engelsen opgebracht naar Falmouth, waar men hem wist te bevrijden van het arrest en hem voorzag van paspoort en van een Engels piloot. Wellicht was dit de oorzaak van de verandering in het reisplan, want i.p.v. naar het Spaanse Majorca zeilt het schip naar Genua, waar het graan wordt verkocht voor 2998 pond. Daar de inkoop 2262 pond had belopen, is de winst dus gering : 32 % zonder de vracht.

De firma zocht ook elders graan te kopen dan in Holland. In 1592 koopt ze er te Calais een zeer grote hoeveelheid, 5135 rasieren tarwe, benevens nog 108 rasieren bonen, voor 8188.10 pond. De correspondent, Joris de Meel, legde het echter verkeerd aan boord, want kort daarop vernemen we, dat hij failliet is gegaan tengevolge van de inkoop van het graan. Het vormde de lading voor de Swerte Catte, die in Majorca verkocht voor 3493 pond, en voor de Wassende Maan, die te Lissabon werd in beslag genomen, zodat de verkoop hier slechts 1530 pond opbracht.

Helemaal verkeerd liep het af met een voorraad graan, die de firma kocht in de Zuidelijke Nederlanden. Ze had gerekend op het verkrijgen van uitvoerlicent, doch kwam bedrogen uit, zodat de ganse voorraad in het land zelf weer moest verkocht worden; de inkoop beliep 1106 pond (te Béthune, Atrecht en Douai), de verkoop te Gent en te Antwerpen bracht 1222 pond op, doch na aftrek van de transportkosten, zolderhuur, provisie enz. bleef daar slechts 991 pond van over (1).

Retour van de graanzendingen in waren komt verder slechts één keer voor, namelijk in 1592, wanneer Libner uit Genua 8 stukken fluweel naar Antwerpen zendt, die daar een winst van 15 % opleveren (2).

§ 4. — Handel op Spanje en Portugal.

Tijdelijk is die handel nu vrij belangrijk geworden. Toch heeft Maarten nooit een eigen vaste vertegenwoordiger in het schiereiland gehad. De zaken gebeuren er meestal door bemiddeling van Nicolaas Anteunis te Sevilla, en van een ander Vlaams koopman, Koenraad Coymans, te Lissabon. Er gaat weliswaar in deze jaren een jongere broer van Thomas Coteels, Steven, naar Sevilla, waar hij o.a. voor de firma zaken doet.

(1) JM, ff. 152, 231 : „formento comprato in questo paese, mandato per nisuno locho per non aver posuto mandar fuora..."

Voor de Jonas : „pagato per averla della man del adelantado...", „spese de recuperarla del adelantado et cavar li seguratori de galera".

(2) JM, ff. 152, 153, 189.

Het is echter Thomas Coteels, die hem op eigen initiatief naar Spanje heeft gezonden, en Maarten, die dat overigens goedkeurt, is nooit op het voorstel ingegaan, Steven daar als zijn bestendige agent te gebruiken. Misschien had hij niet veel vertrouwen in de onervaren jongeman, ofwel vreesde hij, dat Steven er eerder de particuliere belangen van zijn broer dan die van de firma zou behartigen. Ondanks de aandrang van Thomas Coteels, weigert hij in 1585-86, de handel op Spanje uit te breiden, en is zelfs van plan, die tak helemaal te laten varen; en wanneer na 1588 de transacties op Spanje belangrijk toenemen, is het er toch niet van gekomen, daar een filiale te openen. Maarten's leitmotiv in 1585-86 is steeds, dat er in Spanje geen winst te halen is voor wie er geen eigen agent heeft; moet men door de handen van vreemden gaan, dan wordt de winst bedorven doordat deze de waren en het geld te lang bewaren. Waarom hij dan geen eigen vertegenwoordiger stuurt, is op het eerste zicht niet duidelijk; blijkbaar acht hij toch de winstmogelijkheden te gering in verhouding tot de gevaren. Wanneer Coteels in 1586 100 Engelse saaien wil voorzien van Vlaamse loodjes om ze naar Spanje te zenden, raadt Maarten dit af, daar men voor 100 saaien de doodstraf niet moet riskeren. Op het nieuws, dat Engelse kooplui 1000 baaien, 400 saaien en 100 lakens kopen om ze „con qualche sutilezza" op Duitse schepen naar Spanje te zenden, is Maarten's reactie dan ook : „nu, sy doent mij liever dan icke, en sy sullen in 't leste noch achterhaelt worden" (1).

We behandelen eerst de operaties op Portugal, de minst belangrijke (2). Twee verzendingen komen voor op Lissabon in 1585-86. Einde 1585 worden 10 baaltjes met 188 Leidse saaien uit Hamburg verzonden (omdat de waren niet voor Hollandse producten doorgaan). De bedoeling is, indien er profijt op deze waren valt, er nog te zenden. De bestemmeling, Coymans, wordt ook verzocht, met iedere post een briefje te zenden met aanduiding van de goederen die te Lissabon het best getrokken worden, zodat Maarten eventueel wat kan sturen. Voor de saaien hoopt hij op

(1) In Januari 1586 schrijft Aart van Erpe uit Holland aan Maarten : een vriend van hem, die handelt op Denemarken, zou door 't „faveur" van de koning een paspoort van Elisabeth kunnen bekomen om vrij op Spanje te handelen; indien Maarten hem een deel in de profijten wil geven, wil hij wel naar Spanje gaan om er de zaken te leiden, eventueel met een agent van Maarten. Deze bedankt, doch oordeelt dat het met „den danghereusen tyt" beter is, wat af te wachten hoe de toestand zal evolueren. Borne aan van Erpe, 22-1-1586.

Wie paspoort kan bekomen voor Spanje, zou schone winsten maken (Borne aan Coteels, 18-10-1586). Coteels verzoekt Maarten, vrijgeleide van Parma te vragen om vrij te mogen handelen in Spanje en Portugal; dan zullen verschillende Engelsen aan Steven Coteels goederen zenden in commissie aan 4 % (normaal kunnen ze immers niet meer op die landen handelen, vandaar de hoge commissie). Maarten verklaart zich akkoord (Borne aan Coteels, 22-1-1586). Maarten aan Coteels, 10-9, 28-9, 18-10-1586.

(2) Brieven aan Koenraad Coymans.

goede verkoop, daar er nu niet zoveel goed komt naar Lissabon als vroeger (sinds de moeilijkheden tussen Spanje en Engeland). Coymans, die bij de ontvangst van de saaien alleen bericht van Entzesperger had om te verkopen aan de koers van het ogenblik, volgde die order op en verkocht aan zeer lage prijzen, zodat Maarten uitrekende, nauwelijks zijn kapitaal te hebben goedgemaakt, en dus „perikel voor niet" te hebben gelopen.

Coymans duidde verder als best getrokken waren aan : gebleekt linnen, o.a. voor wambuizen, fusteinen, koper en was; ook koren, daar de oogst niet goed was. Maarten meende echter, dat de schepen van Hamburg van al deze waren zo een grote hoeveelheid zouden brengen, dat de profijten gering zouden zijn, want degenen die geld nodig hadden zouden in elk geval willen verkopen en afslag veroorzaken. Wat koren betrof, dat zou nog veel beter dienen voor de Nederlanden, want „de duurte is hier extreem, het veertel rogge geldt 12 gulden". Hij besloot dus, voor-eerst „den tijd nog wat aan te sien". Coymans verwittigt ook Coteels over de best begeerde Engelse waren : lakens en baaien. Maarten laat Coteels vrij, er te zenden, doch deze maakt daar geen gebruik van.

In Augustus 1586 doet Maarten vervolgens 94 Haarlemse lakens aan Coymans zenden, menend dat er minder dan gewoonlijk zullen komen. De prijs was op dat ogenblik inderdaad veelbelovend : 50 ducaat per stuk, terwijl de lakens slechts ongeveer 8 pond kosten (50 ducaat is op dat ogenblik ongeveer 20 pond); daar alle Engelse waren in Spanje-Portugal verboden waren geworden, en er dus ook weinig baaien zouden komen, hoopte Maarten op goede winst. In elk geval kreeg Coymans opdracht, indien de prijzen verlaagden, de goederen liever te bewaren dan ze weg te gooien; tegen de winter was echter hun beste seizoen, zodat ze wel behoorden te gelden. Voor retour wilde Maarten het geld per wissel. Hoe de zaak afliep, weten we niet, doch tot 1591 merken we niets meer van handel op Portugal.

In 1591 laadt dan de firma, in compagnie met Alvise Cotsini (1/4) en David Scholiers (1/4) een schip met graan voor Lissabon, den Eygen Herden Leeuwe, van uit Emden. Het is de periode, waarin de firma volop is gewikkeld in graanhandel op Italië. De bedoeling was eerst, graan uit de Zuidelijke Nederlanden te zenden, waartoe een giovane, Carlo Borne, naar het hof wordt gezonden; de toelating wordt echter geweigerd, waarop men dezelfde Borne naar Emden zendt voor de inkoop. Blijkbaar wil men voor deze zending op Portugal de meer voor de hand liggende inkoop in Holland vermijden. Te Emden wordt de koop verricht door Carlo Borne en de correspondent Samuel van Wingene. De lading bestaat uit 50 last rogge van Riga en 43 last rogge van Pommeren, benevens 4 last bonen en 1/2 last erwten. De bestemmeling is ditmaal de Duitser Otto Vogel. Het schip wordt door Engelsen gearresteerd en opgebracht, doch met wat kosten weer vrijgekregen, voorzien van Engels paspoort. De

speculatie viel echter verkeerd uit, want van de investering van 1250 pond maakte men te Lissabon slechts 750 pond (1).

Veel belangrijker is de handel op Spanje, waarvan we hier een overzicht geven :

1584 : een zending koren naar Sevilla, en uit de Nederlanden enige koffers linnen eveneens naar Sevilla;
— uit Spanje, 100 ton wijn op de Catalina, 1/3 voor de firma, 1/3 voor Steven Coteels, 1/3 voor Nicolaas Anteunis (deel van de firma : 247 pond).

1586 : over Duinkerke 2 fardelen en een koffer linnen naar Sevilla.
— over Hamburg 5 tonnen fusteinen (1200 stuks), 2 baaltjes saaien, een pak baaien, en 2 fardelen was van Danzig;
— over Duinkerke, 2 balen camelotten en een ton pansijsers;
— uit Sandwich, de Sint Jan, met geverfd linnen, twee koffers gebleekt linnen, tin, baaien, 144 saaien van Norwich, fusteinen, en een goeie partij delen;
— uit Spanje : de Walvis, geladen met wijn, deels voor Frans de Coninck, deels voor Wouter Aertsen, deels (49 ton) voor de firma, Steven Coteels en Nicolaas Anteunis (elk 1/3), deel van de firma : 118 pond;
— de Sint Jan, uit Sevilla, met voor de helft zout, verder met olie en wijn;
— een schip van 150 ton, met fruit en sumac, de helft voor de firma, de helft voor Filippo Corsini (2).

Voor de jaren 1588-93 is er meer te vermelden. Uit Spanje (3) :

---

(1) JM, ff. 93, 120, 135, 141, 163, 165 : „speso per andar a solicitar a Brussel sci potresimo aver pasporto per mandar fora formento". De rogge werd te Emden gekocht van Evert Lulofs, Hans de Behout, Jacob Heindrixsen, Geerard Cornelis en Arnt van Colen. 9 3/4 last werden door Wingene niet verzonden; ze bleven een jaar te Emden liggen en werden tenslotte verkocht aan 48 taler per last (116.10.–, inkoop 136.10.–).

(2) Brieven aan Anteunis en Steven Coteels. Op 5-11-1585 schrijft Maarten aan Anteunis, dat hij „een schipken" met olie mag zenden naar Calais-Duinkerke, half om half in compagnie, indien het in Spanje een goed oliejaar is; een maand later schrijft hij echter, dat de gevaren hem daar nu te groot voor lijken. Corsini stelt in 1586 nog voor aan Coteels, een tweede schip in compagnie te doen komen met fruit uit Malaga, waar men het kan heenzenden met pelsers of touwen (Borne aan Coteels, 21-8-1586). De was uit Danzig (1586) vormt het retour van de daar verkochte rijst uit Venetië. Entzesperger deed de firma trouwens opmerken, dat de was van Hamburg beter was dan die van Danzig (Borne aan Entzesperger, 27-4 tot 5-10-1586). Frans de Coninck handelt ook op Madeira, waar hij een factor heeft. F. DONNET, *Les Anversois aux Canaries*, p. 309.

(3) JM, ff. 10, 11, 43, 48, 52, 68, 69, 75, 87, 89, 92, 99, 100, 127, 129, 148, 158, 164, 165, 173, 174, 180, 204, 205, 209, 214, 215, 217, 240.

1588 : uit Sevilla 10 pijpen olie, 166.16.7, verkocht voor 294.15.–;
— uit Malaga een scheepslading fruit (1/4 voor Anteunis), deel van de firma : 950.8.6.

1589 : uit Sevilla 236 ton wijn (1/4 voor Anteunis), deel van de firma 1205.19.–, verkocht voor 125 pond netto.

1590 : op de Cervo rosso, uit Sevilla, 37 cahiz zout (14.11.8), 377 dozijn kurk (33.15.–), 20 pijpen olie (473.17.1, verkocht voor 553.16.10), en nog 3 pijpen olie (69.1.10, verkocht voor 83.1.5);
— 26 ton wijn uit Sevilla (205.16.6, verkocht voor 208.1.–).

1591 : uit Sevilla, de Fortuna, met 200 quartelen brandewijn, 50 ton Xerez-wijn, 80 pijpen olie, 134 cahiz zout, 500 dozijn kurk en 137 zak sumac (2753.18.4, verkocht voor 3775), en 144 zak aluin van Masaron;
— 49 pijpen olie.

1592 : uit Sevilla, de Speransa, met 130 pijpen olie, 507 dozijn kurk, 40 cahiz zout, en nog 33 pijpen olie in compagnie met Richard Kelley;
— op de Cervo rosso, uit Sevilla, 30 ton wijn (307.9.–) en 20 arobe olie (11.17.7).

1593 : uit Sevilla, 31 pijpen olie,
25 pijpen olie (467.6.10),
217 pijpen olie.

1594 : uit Sevilla, 28 pijpen olie, voor de helft aan Steven Coteels;
— de Eolus, met 150 cahiz zout en 144 dozijn kurk, 1/4 voor de firma (deel van de firma : 20 pond);
— 9 quartos wijn;
— 142 quintalen zeep (465.7.5) (1);
— 225 cargas fruit, 1/4 voor Nicolaas Anteunis, deel van de firma : 377.11.7.

Naar Spanje (2) :

1587 : gestreepte zijden bouratten, uit de Nederlanden (3).

1589 : 2 baaltjes zijden grosgrains, uit de Nederlanden.

1590 : uit Danzig 6 schippond 18 pond was (130 pond, verkocht 134.12.–),
63 tonnetjes ijzer (741.17.2),
33 ring 3 honderd klaphout (66 pond),
14 tonnetjes gezouten vlees (24.3.–);

(1) De zeep werd door Steven Coteels tegen Maarten's order aanvaard als betaling van de goederen die uit Napels op de Cervo rosso waren gezonden en in Spanje aangeslagen werden.

(2) JM, ff. 9, 25, 41, 43, 67, 68, 85, 100, 129, 138, 165, 176, 217, 221, 222.

(3) De bouratten waren in 1589 reeds gesaldeerd, toen Maarten er nog 93 pond van ontving als onverwacht retour.

uit Hamburg een baaltje saaien (110.7.10);
uit Londen 2 ton paling, 6 ton zalm (64.19.–, verkocht 60.4.11).

1591 : uit Londen, 14 karseien (67.18.–, verkocht 52.2.4).

1592 : uit Londen 8 voeder 4 honderd lood (verkocht 183.12.8);
andere waren naar Alicante (winst 204.6.3).

Zoals men ziet, is ook hier het contrast groot tussen de operaties van 1584-86 enerzijds en die van 1588-94 anderzijds; de uitbreiding van de zaken van de firma strekt zich ook uit tot dit secundaire terrein van haar activiteit. Hoewel steeds nog een handel, die essentieel door allerlei toevallige omstandigheden wordt beheerst, neemt hij in de laatste jaren toch een zekere regelmaat aan.

Onderzoeken we de verschillende operaties van dichterbij. De verzendingen naar Spanje vertonen weinig systeem : linnen, het klassieke Vlaamse exportartikel voor Spanje, komt een paar maal voor, doch in bescheiden hoeveelheden; voor het overige zijn de zendingen zeer disparaat, en zijn het gevolg, hetzij van een speculatie in een op dat ogenblik goed getrokken artikel, hetzij van de noodzaak, sommige waren kwijt te raken die in de Nederlanden niet verkocht kunnen worden; dat laatste is met name het geval voor de camelotten van 1586, waarschijnlijk ook voor de grosgrains van 1589 (1). Tenslotte komen ook eenvoudige vergissingen voor, zoals bij de baal saaien van 1589, die voor Venetië bestemd was, doch bij vergissing naar Spanje wordt gezonden, en bij de tonnetjes paling en zalm van 1590, die eigenlijk naar Napels hadden moeten gaan (2). Een speculatie vormt de handel in fusteinen van 1586 : de mooie prijzen vernemend, had Maarten een grote partij doen inkopen door de Augsburger correspondenten, Widhols, en ze over Hamburg naar Spanje doen zenden; reeds bij de inkoop bleken de prijzen te Augsburg echter te stijgen, daar blijkbaar nog anderen dezelfde speculatie aan het uitvoeren waren, en bij de aankomst te Sevilla bleken de fusteinen in zo een massa aangevoerd te worden, dat de prijzen ineenstortten en de ganse berekening faliekant uitviel (de fusteinen daalden bij de aankomst van de Hamburgse schepen van 55 op 28-30 realen). Een goed voorbeeld van de wijze waarop dergelijke toevallige operaties, uitgevoerd door de langzame handen van derden, mislukken door de samenloop van een groot aantal handelaars, die allen dezelfde redenering hebben gemaakt. Speculatief is klaarblijkelijk

(1) Anders zouden die grosgrains niet eerst van Italië naar Antwerpen zijn gezonden. JM, f. 9.

(2) JM, ff. 25, 100 : „robe mandati per eror per Spagna"; ff. 41, 55 : „destinati per Napoli et mandati per Spagna". De eerste zending wordt trouwens van Spanje doorgezonden naar Venetië, en de tweede wordt te Sevilla verkocht met verlies : „perdiamo de capital £ 4.14.1 sensa segurta".

ook de korenzending van 1584, waar we verder niets van weten (1), en de eerder onverwachte zending harnassen in 1586. Dat is een initiatief van Jan Borne, die gedurende zijn verblijf in de Nederlanden voortdurend naar allerlei buitenkansjes zit uit te kijken, en bij een bezoek aan Brussel toevallig bij een oude harnasmaker zeer goede pansijsers heeft zien uithangen, in een kwaliteit die toen al lang niet meer gemaakt werd; na heel wat loven en bieden koopt hij dan een partij van die zeldzaam goede maliënhemden en mouwstukken, en besluit, ze in een ton naar Spanje te zenden, waar deze artikelen nu goed gevraagd moeten worden met de tochten van Drake in Peru ... (2). De 16e eeuwse koopman is blijkbaar specialist op alle denkbare gebieden, en geen gelegenheid tot winst gaat onbenut voorbij.

Belangrijker en systematischer zijn de verzendingen uit Spanje, die, dikwijls in compagnie, de klassieke producten van het schiereiland omvatten : wijn, zuidvruchten, olie, kurk, zout, sumac. Er bestaat dus geen regelmatige handel, die een bepaald kapitaal heen en weer rolt tussen Spanje en het Noorden, doch een overwegende warenstroom uit het Zuiden, die slechts ten dele wordt gecompenseerd door verzendingen in omgekeerde richting. De Zuidelijke Nederlanden spelen in deze handel een zeer ondergeschikte rol. Ondanks het door Maarten in 1586 uitgesproken voornemen, de handel op Spanje helemaal te laten staan, is deze tak dus integendeel belangrijker geworden; de hoofdreden daartoe is wel, dat de conjunctuur na 1586 is omgeslagen.

De uitslag van de verzendingen is zeer wisselvallig : op het klaphout van 1590 komt een winst van 238 % (ongerekend de vracht), op het gezouten vlees een van 26 %; daarentegen loopt de ijzerzending af met 85 % verlies.

De voordeligste en meest voorkomende waar blijkt olie te zijn : de winst bedraagt in 1588 77 %, in 1590 17 en 20 %, in 1592 80 %. De wijn levert in 1590 een winst van slechts 1 %, en geeft in 1589 90 % verlies, ten gevolge van het vergaan van een schip. Ook het fruit is zeer onzeker : 79 % verlies in 1588 (een schip vergaat), 29 % winst in 1594. De partij was (1590) levert slechts 3,5 % winst, de paling en zalm (1590) geeft 7 % verlies, de karseien (1591) 23 % verlies; kurk geeft in 1592 100 % verlies, zout in 1592 40 % winst, zeep in 1594 43 % verlies.

Alles bij elkaar beloopt de winst op de Spanjehandel in 1588-1594

(1) We vernemen alleen, dat in 1585 Anteunis 1000 ducaten in munt naar Londen zendt als eerste deel van de verkoop.

(2) Brieven aan Wale, 1586. JM, f. 222. Maarten aan Anteunis, ?-10-1586. Deze verzending is voor eigen rekening van Borne. De inkoop beliep ongeveer 35 pond, de verkoop 75 pond, hetzij, zonder vracht, 114 % winst. De rekening werd echter slechts in 1594 gesaldeerd.

ongeveer 2381 pond, het verlies 2192 pond. Verschillende tegenslagen (met name twee schipbreuken) hebben aldus de winst tot weinig of niets herleid (1).

* * *

Tenslotte zijn hier te vermelden enkele verzendingen van Italië naar Spanje. In 1586 verzendt Wale uit Venetië 16 stuks baaien en twee kisten spiegels naar Sevilla aan Anteunis; de baaien waren op de Sint Jan naar Venetië gekomen, doch vonden er geen verkoop; de spiegels zendt Wale als proef, want indien er profijt is, zal hij er regelmatig zenden, daar hij ze te Venetië even goedkoop inkoopt als wie ook. De winst op de spiegels bedraagt 28 %, doch de verkoop sleept blijkbaar zo lang aan, dat deze verzendingen geen gevolg krijgen. Kort daarop worden door Wale 12 balen met saaien en baaien, die Entzesperger bij vergissing naar Italië heeft gezonden, naar Livorno gedirigeerd, vanwaar ze op een Genuees schip naar Sevilla gaan. In 1591 tenslotte wordt uit Napels op de Fortuna één baal zijde naar Sevilla gezonden (102 paar kousen, 3 bouratten : 199 pond, winst 15 %) (2).

Van een ander karakter zijn een paar verzendingen uit Napels naar Sevilla, op schepen, die uit Engeland naar Napels waren gekomen; blijkbaar is hier de overweging geweest, dat er voordeliger retour te vinden is in Spanje dan te Napels, en om de reis Napels-Spanje niet ledig te doen, wordt ook op dit traject een lading meegegeven. Aldus :

1591 op de Cervo rosso, zijde, 24.200 repen en vier ton wijn (1016 p.);
1592 op de Speransa 33 paar zijden kousen en 40.000 repen;
1592 op de Otter 1950 cantari solfer en 13.000 repen (lading Speransa en Otter samen, 2735 pond).

De waren op de Cervo rosso werden in Spanje gearresteerd, zodat de verkoop uiterst langzaam verliep. De Otter, geladen te Pozzuoli en zeilend naar San Lucar, moest door storm te Malaga binnenlopen, waar de adelantado van de Spaanse galeien het schip deed aanslaan als vijandig en van de matrozen onder marteling de verklaring afdwong, dat het voor Engeland was bestemd. Toen het arrest tenslotte was opgeheven, en het schip Sevilla bereikte, liep het in de haven ergens tegen aan en zonk in

(1) JM, f. 173. Brieven aan Anteunis. Maarten aan Coteels, 28-9-1586.

(2) Jan de Wale aan Anteunis. Wale stuurt hem tegelijk ook enkele waren van Alvise Cotsini. In 1594 pas blijkt Anteunis drie kisten spiegels te hebben verkocht voor 225.1.8, hetzij een winst van 63.1.6. In 1586 besluit Wale, bij Anteunis te informeren naar de mogelijkheid, te Sevilla goedkope camelotten te vermangelen tegen wol; hij heeft nl. nog veel camelotten op de hals, en stelt vast dat de Florentijnen te Venetië veel camelotten kopen, waarschijnlijk om ze te verven en naar Spanje te zenden voor mangeling tegen wol. Borne aan Wale, 29-6-1586.

ondiep water; men slaagde er in „zo als men coste" schip en lading aan land te brengen. Ook hier was de onvermijdelijke adelantado er natuurlijk bij om arrest te leggen, wat met veel kosten kon vermeden worden.

Op de waren van de Cervo rosso kwam 33 % winst, op de repen van de Speransa 103 % (doch alles zonder vracht en kosten). Alles bij elkaar gerekend, bleven er meer uitgaven dan inkomsten over (1).

§ 5. — Zeeverzekering.

Over de verzekeringen, die de firma afsluit voor haar verzendingen, handelen we verder. Hier dienen we echter een van de meest interessante, zij het bijkomstige, aspecten te bespreken van haar veelzijdige activiteit : haar kortstondig optreden als verzekeraar. In de 55-jarige activiteit van de firma della Faille is er namelijk een periode van welgeteld twee maanden (eind September-eind November 1591), waarin ze plots op grote schaal aan verzekeringen gaat doen. Buiten die korte tijd zijn de della Faille in de verzekeringswereld alleen verschenen als klanten. In het najaar van 1591 stort Maarten zich echter in de assuranties met een energie, die eens te meer verplicht, voorzichtig om te springen met begrippen als specialisatie en traditie. Blijkbaar aangelokt door de stijging van de premies op dat ogenblik — tengevolge van de plotse ontwikkeling van de Straatvaart temidden van de gespannen internationale verhoudingen — zien we hier Maarten, de gevestigde textielhandelaar van de tweede generatie, eigenaar van een fortuin dat eerder behouden dan vermeerderd moet worden, zich eensklaps wagen aan de meest speculatieve van alle ondernemingen, in een periode nog wel van buitensporige risico's. Ziehier een overzicht van de door hem gesloten verzekeringen (2) : bijlage XIV.

De betaling van de premie gebeurt steeds op termijn van drie maand, behalve voor de twee gevallen van 9 October, waar ze contant betaald wordt. Maarten schijnt zich tot regel gesteld te hebben, niet meer dan 200 pond per schip te riskeren. Voorkeur voor een bepaalde reis is niet vast te stellen; waarschijnlijk heeft hij eenvoudig verzekerd naargelang zich gelegenheden voordeden.

---

(1) JM, ff. 101, 128, 129, 139, 148, 149, 157, 164, 215, 217, 221, 239. Op de Cervo rosso komen 142 paar zijden kousen, 116 pond zijde, enkele zijdelakens, en zijden strengen. De aangeslagen solfer en repen worden in 1594 door Maarten geschat op 2984 pond. JM, f. 217 : „vi sono andato atorno molto piu spese per la recuperacion che non ano valsuto le robe". Volmacht van Alvise Cotsini (op wiens naam de lading was gebeurd) voor Cornelis della Faille te Sevilla om de waren te recupereren. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat 3363, f. 344.

(2) JM, *sub die*. Een paar keer wordt de makelaar genoemd : Jan de la Barse, tot wie Maarten zich ook wendt wanneer hij zelf wil laten verzekeren.

Voor de verzekerde bestond de mogelijkheid, het verzekerde bedrag te verminderen; de verzekeraar is in dat geval gehouden, hem het overeenkomstige bedrag van de premie terug te storten. Zo vermindert Francesco Cambi in Januari 1592 de verzekering op drie schepen : 12 pond op il Serpente, 20 op de Vier Hemskinderen, en 20 op de Coye (la Vacha), samen 52 pond, à 18 % : 9.7.2, die hem door Maarten worden terugbetaald. In totaal wordt aldus in de eerstvolgende maanden 133.12.8 weer afgekort op de verzekerde bedragen (1).

Van de 26 schepen, waarop Maarten in deze twee maanden een totaal bedrag van 4700 pond had verzekerd, liep het met vier verkeerd af : de Muyl (schipper Codde) verging; daar de Michaeli-Arnolfini echter het ongelukkige idee hadden gekregen, de verzekerde 200 pond met 15.16.8 te verminderen, diende Maarten slechts 184.3.4 uit te betalen. De Arend en il Serpente werden in Lissabon aangehouden en verkocht; voor het eerste bedroeg de schade (uitgerekend door scheidsrechters) 29.4.7 per honderd pond; op de 200 pond, die Maarten had verzekerd, moest hij dus 58.9.2 uitkeren. Voor il Serpente beliep de schade slechts 13.8.11 per honderd pond; op de 200 pond had echter Cambi, zoals gezegd, 12 pond afgetrokken, zodat Maarten slechts 25.5.6 hoefde te betalen. De Moriaen tenslotte werd in Biskaje aangehouden, en de eigenaars gaven het schip op na twee jaar vergeefse pogingen om het los te krijgen. Maarten keerde op de 100 pond 92.16.5 uit (2).

Alles bij elkaar had hij als premies 811 pond ontvangen, waarvan hij, na afkortingen en uitbetalingen, nog 383.3.10 overhield als batig saldo, hetzij iets meer dan 8 % op het geriskeerde kapitaal; aangezien van dit kapitaal echter slechts een fractie werkelijk is geïmmobiliseerd, is de winst veel hoger. Vermoedelijk bevredigt ze echter Maarten niet — of oordeelt hij de conjunctuur in 't vervolg minder gunstig — want even plotseling als hij aan het verzekeren geslagen was, houdt hij er mee op.

§ 6. — De organisatie van de handel over zee.

De firma heeft gebruik gemaakt van alle mogelijkheden, die zich aan een koopman boden om zijn waren over zee te zenden : 1) laden op schepen van anderen en de vracht betalen; 2) charteren van een schip, hetzij voor heen- en terugreis, hetzij voor een van de twee; de lading kan in dat geval geheel of gedeeltelijk aan anderen overgelaten worden, teneinde het risico en tevens de benodigde sommen te beperken; 3) handel met eigen schepen,

(1) JM, ff. 106, 125.
(2) JM, ff. 125, 144, 163, 194.

waarbij eventueel weer laadruimte aan derden kan verhuurd worden. De tweede en derde vorm kan voorkomen in compagnie met een of meer andere kooplui, die eveneens een deel in het schip huren of kopen.

De eerste methode is betrekkelijk weinig gebruikt, doorgaans dan nog voor kleine hoeveelheden; alleen op de Bilansara in 1586, op de Sumachia in 1587 en op de San Nicolò in 1588 — dus steeds op zeer grote italiaanse „nave", die één koopman onmogelijk kan volladen — wordt een aanzienlijke hoeveelheid goederen meegegeven. Deze methode bezorgt het minste last, doch is ook de minst voordelige. Ze wordt bij voorkeur gebruikt door kooplui van gering formaat, die zich het charteren van een schip met de grote investering die dit meebrengt, niet kunnen veroorloven.

Anderzijds is ook de handel met eigen schepen eerder een zeldzaamheid gebleven : alleen de Sint Jan in 1584-86 en de Cervo rosso in 1589-93 behoren aan de firma. Over de koop van de Sint Jan hadden we het hoger reeds. Van meet af schijnen de compagnons echter van plan geweest te zijn, het schip niet lang te behouden : reeds bij zijn eerste aankomst te Venetië tracht Wale het te verkopen, eerst tegen een partij kwikzilver, dan voor contant geld; tenslotte ziet hij van verkoop af, omdat men niet meer biedt dan 8000 ducaat (2966 pond), en de kooplustigen bovendien het schip alleen willen, zonder de Engels-Hollandse bemanning. De compagnons besluiten dan, het bij zijn terugkeer in Engeland te verkopen, hoewel Maarten nu neiging voelt, om het eerst nog een reis naar Venetië te laten doen; de eerste reis is immers goed verlopen, en de Sint Jan blijkt niet zo een slechte zeiler als eerst was gedacht. Coteels vindt in Engeland geen gelegenheid tot verkopen, en zendt het schip naar Spanje, waar Anteunis opdracht krijgt, het van de hand te doen. Maarten hoopt, dat het voor 8 à 10.000 ducaat (3166 à 3958 pond) zal verkocht worden, daar „Draeck in de Indien den meester maeckt" en de koning er een grote armada wil op uitzenden, zodat hij grote en goed bewapende schepen nodig heeft; men belooft aan de schipper een premie voor de verkoop, doch ook nu vindt men geen gelegenheid. Het schip keert dus naar Engeland terug, waar Coteels het dan maar weer laadt voor Venetië; het besluit staat nu echter vast : Wale moet de Sint Jan verkopen, ook al moest hij het daarvoor „de nek breken", d.w.z. onder de waarde van de hand doen. Maarten en Borne verklaren eensgezind „eigen schepen en dienen ons niet", zoals Coteels altijd al had gezegd. Hoofdreden voor dit besluit is de geldkrapheid van de firma, die voor een groot deel aan „dat gebenedijde schip" te wijten is : om het te doen renderen, moet het zonder ophouden in de vaart blijven, zodat telkens bij zijn aankomst de lading moet klaar zijn of klaar gemaakt worden, wat iedere keer een investering van 3 of 4000 pond nodig maakt; de lading kan bij aankomst meestal niet vlug verkocht worden, zodat Coteels en Wale steeds gedwongen zijn, een deel

van het geld op wissel te nemen, wat Maarten absoluut wil zien ophouden. Het ganse zakenritme van de firma hangt aldus vast aan dat heen- en weer-reizende gevaarte, dat een zeer groot risico vertegenwoordigt; bovendien is het bijeenbrengen van lading voor zo een groot schip een lastige karwei, die Coteels meer werk bezorgt dan al de rest van de handel bij elkaar. Op die manier kan men nooit eens op zijn gemak handel drijven; wel dringt Maarten er voortdurend op aan, zoveel mogelijk lading van anderen te nemen, doch enerzijds moet die te vinden zijn aan de hoge vrachtprijzen, die hij eist, en anderzijds blijft men zo toch met de last op de hals zitten (1).

De koop van de Eolus (875 pond) en van de Jonas (1096 pond), gebeurde, zoals we reeds zagen, omdat er geen andere uitweg overbleef, indien men geen zware schade wilde lijden. De koop gebeurt trouwens in compagnie met de andere bevrachters : op het eerste schip heeft de firma aldus slechts 1/4, op het tweede koopt ze slechts 1/8.

Einde 1589 wordt echter weer een schip gekocht, de Cervo rosso. Dat de firma het nu blijkbaar wel voordelig vindt, een eigen schip te hebben, moet, na de onaangename ervaringen van 1584-86, wel te wijten zijn aan de veranderde omstandigheden. Zoals we reeds zagen, heeft de firma haar zaken in deze jaren sterk uitgebreid, en beschikt ze over ruimere geldmiddelen dan in 1586. Wanneer men het zich kan veroorloven, grote sommen in een schip te investeren zonder andere takken van de handel te benadelen, zijn het natuurlijk de voordelen van het bezit van een schip, die de overhand krijgen. De Cervo rosso is overigens ook veel minder groot dan de Sint Jan was. Wanneer het schip begin 1593 weer wordt verkocht, is de reden blijkbaar het naderende einde van de compagnie, waarvan de zaken stilaan worden ingekrompen. De Cervo rosso was in 1588-89 reeds door de firma gecharterd voor een reis naar Napels, en wordt vervolgens gebruikt voor een zending waren naar Danzig. Op deze laatste reis gaat Frederik Libner mee, en het is in Zweden, dat hij einde 1589 het schip koopt, voor 1000 taler (383.6.8). De transactie wordt slechts mogelijk gemaakt door tussenkomst van de „stadholder" en van diverse advokaten en ambtenaren, die alle min of meer omstandig gesmeerd worden. Dit en andere uitgaven brengen de totale koopsom op 522.12.3, doch één zestiende deel wordt gelaten aan de schipper, zodat de uitgave voor de firma 490.18.6 beloopt.

Het schip wordt begin 1593 in Zeeland verkocht, voor 655 pond, waarvan echter 66.13.4 wordt afgetrokken, daar het minder groot is dan eerst was gezegd. Niettemin blijkt het een voordelige zaak te zijn, vermits

(1) Brieven aan Wale, Coteels, en aan Anteunis.

de compagnie na meer dan drie jaar van het schip af komt met bijna 13 % winst (1).

Veel reizen leggen de schepen van de firma dus niet af. De Sint Jan doet 1) Engeland-Venetië en terug, 2) Engeland-Sevilla en terug, 3) Engeland-Venetië. De Cervo rosso doet 1) Nilos-Amsterdam, Amsterdam-Sevilla, Sevilla-Zeeland, 2) Zeeland-Plymouth-Napels en terug over Spanje. De Jonas legt alleen de reis Spanje-Holland af, en de Eolus doet 1) Holland-Spanje en terug, 2) (als de „Samaritana") Zeeland-Napels en terug over Majorca.

Zoals gezegd, dienen de schepen van de firma steeds in de eerste plaats om haar eigen waren te vervoeren; vracht voor anderen blijft steeds bijkomstig, hoewel er soms naar gestreefd wordt, zoveel mogelijk voor anderen te laden, teneinde de eigen investering te beperken. Voor de Cervo rosso bv. brengt de vracht voor derden niet meer op dan volgende sommen : Nilos-Amsterdam 45 pond, Amsterdam-Sevilla 57 pond, Sevilla-Amsterdam 389 pond. De Samaritana vervoert op haar reis naar Napels in 1593 enkele olifantstanden (vermoedelijk geladen te Lissabon) en verdient daaraan 6.3.9 pond vracht.

Soms wordt ook, op bestelling van een correspondent, gratis een kleine partij waren verzonden : een tonnetje bewerkt tin voor Gioan Angelis te Palermo in 1590 (en opnieuw in 1591, daar het eerste vergaat met de Fortuna), en een „kamer" Brusselse tapijten voor Gabriel Ferragouti in Majorca (1591). In 1584 worden aldus ook op de Thomas Bonaventura uit Venetië twee kisten spiegels vervoerd voor de Ragazzoni; de zending gaat dan van Zeeland over Rouen naar Parijs, waar ze bestemd is voor de nuntius.

De veruit meest gebruikte methode van handel over zee is het charteren van schepen, meestal voor de heen- en terugreis. Daarbij dient onderscheiden tussen de vaart op Napels en Venetië, waarvoor vrijwel steeds schepen voor de firma alleen worden gehuurd, en de graanvaart op Majorca-Genua, waarbij alle schepen in compagnie worden gecharterd. Voor de vaart op Napels en Venetië chartert men doorgaans voor heen- en terugreis, voor de graanvaart normaal echter alleen voor de heenreis. De verzendingen naar de Middellandse Zee zijn dan ook in totaal belangrijker dan die in omgekeerde richting, wat duidelijk uit volgende cijfers blijkt :

(1) Borne aan Wale, 10-8-1586. JM, ff. 28, 33, 41, 42, 64, 92, 148, 168, 209, 231. Libner vertrekt uit Amsterdam, koopt het schip te Nilos (= Göteborg), huurt een deel van de bemanning te Marstrand, en koopt de lading deels te Danzig, deels te Königsberg; hij vaart dan van Nilos over Texel naar Amsterdam.

Waarde van de verzendingen :

	naar de Middellandse Zee	uit de Middellandse Zee
1589	7.434	2.367
1590	8.820	4.660
1591	13.004	6.549
1592	5.751	188
1593	1.194	744
1594	215	2.444
	36.418	16.952

Voor de graanvaarten, en in mindere mate voor de vaart op Napels en Venetië, geldt inderdaad de regel, dat de essentiële reis de heenreis is; met het oog op de daarmee te behalen winst wordt de reis ondernomen, en voor de terugreis regelt men zich dan volgens omstandigheden : ofwel neemt men een retourlading, ofwel verhuurt men de laadruimte aan derden, ofwel vervalt de terugreis helemaal, wanneer men alleen voor de heenreis had gecharterd, en er niet toe besluit, het schip opnieuw te charteren voor het retour.

Enkele aanduidingen over de vrachtprijzen. Ze worden natuurlijk opgesteld volgens de plaats van bestemming, doch zonder dat strikt op de juiste afstand wordt gelet. Het voornaamste onderscheid in de prijzen bestaat wel tussen die voor Napels en die voor Venetië. Volgens Maarten is een vaart op Napels, vergeleken bij een op Venetië, slechts „halve viazo". Dit houdt verband met de moeilijkheden van de vaart, want waar men Napels bij gunstige wind in één trek vanaf de Straat kan bereiken, moet men voor Venetië twee verschillende winden hebben; men kan dan ook vanuit Engeland Napels bereiken in 24 dagen, Venetië daarentegen slechts in driemaal zoveel tijd (1).

(1) Cfr. J. H. KERNKAMP, „Scheepvaart- en handelsbetrekkingen met Italië tijdens de opkomst der Republiek". *Mededelingen Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 2e reeks, VI, p. 75 (voor Livorno); dat dezelfde tijd geldt voor Napels, blijkt uit het voorbeeld van de Falcon bianco. Eigenaardig is het onderscheid, dat Maarten maakt tussen een „lange reis" naar Zante, en een „korte" naar Bari „zijnde een plaats niet ver van Napels". Normaal wordt natuurlijk de vracht bepaald vóór het vertrek, doch soms wordt ze althans gedeeltelijk overgelaten aan het oordeel van twee scheidsrechters bij de aankomst, één aangeduid door de scheepseigenaars, en één door de koopman : aldus voor enkele tonnetjes en kistjes met diverse waren, die op de Sumachia worden geladen, en waarover men te Londen niet akkoord komt voor het bepalen van de vracht. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat 3359, f. 108.

De vrachtprijs voor een enkele of voor een heen- en terugreis is dikwijls niet sterk verschillend : in 1585 meent Maarten, dat men wel een schip voor Napels heen en terug zal vinden voor 70 schelling sterling per ton; in 1586 biedt Coteels voor de heenreis alleen 40 schelling, doch men eist er 60, en wat later chartert hij tenslotte voor 70 schelling. Blijkbaar geldt ook voor de reders, wat we reeds opmerkten voor de kooplui : een reis op de Straat is in de eerste plaats een heenreis; kan men dan voor de terugkeer nog vracht vinden, des te beter, doch essentieel is dat niet. Wanneer een schip voor de heenreis alleen gecharterd is, dan is de schipper soms tevreden met een zeer lage prijs voor de terugkeer : de Falcon bianco is aldus in 1585 gecharterd voor Napels; voor de terugreis heeft de firma de keus, waar ze het schip wil doen laden; de schipper verklaart zich tevreden met een prijs van 13.4 schelling sterling per ton voor de terugkeer, indien men hem zijn retour geeft te Civitavecchia, zodat hij niet naar Kandia moet varen. Wat voor de firma een buitenkansje is, want de aluinpachters, voor wie de Falcon te Civitavecchia wordt bevracht, betalen 40 schelling sterling per ton vracht.

Overigens wordt de vrachtprijs natuurlijk ook bepaald door de beschikbare scheepsruimte en door de kwaliteit van het schip : Maarten meent, dat zijn broer Jacob in 1586 geen schip naar Venetië zal zenden, wat de firma zal bevoordeligen in de vrachtprijzen. Coteels had in 1586 graag 100 ducaat meer betaald om de Falcon bianco een tweede maal te kunnen charteren, daar het de reis op Napels al eens heeft gedaan en goed ter zeil is. Een paar kanonnen meer of min kunnen de vrachtprijs gevoelig beïnvloeden : men koopt soms een paar stukken geschut om betere vracht te bekomen (1).

Na 1590, wanneer de Straatvaart veel grotere afmetingen aanneemt, stijgen de vrachtprijzen merkbaar : voor de Lion turchino betaalt de firma voor Napels 5 1/2 pond vlaams per ton, voor de Jonas naar Majorca 16 1/2 pond per last (= 2 ton), en voor 10 last haring, die de firma naar Napels stuurt, betaalt ze 12 pond per last.

Een grote rol bij het bepalen van de vrachtprijzen spelen de gevaren, die het schip zal lopen; voor gevaarlijke reizen worden soms buitensporige vrachten gevraagd, zoals in 1586 voor de reis van Spanje naar Engeland, Zeeland of Calais-Duinkerke, wanneer de prijs oploopt tot 5, ja tot 7 en zelfs tot 8 pond vlaams per ton, „extreme prijzen", zoals Maarten ze noemt; in 1589 vinden we voor deze reis nog 6.5.– pond en in 1591 4.18.–, doch daarna dalen de prijzen weer tot een normaler niveau : 3.6.8 en 2.13.4 pond in 1593. Bovendien zijn in geval van grote gevaren

(1) JM, f. 181 : in Spanje koopt de schipper van de Jonas in 1592 twee kanonnen „per sua difesa et per aver de meglio mercansia a nollo".

dikwijls helemaal geen schepen te vinden, zoals te Sevilla in Augustus 1586 voor Calais, Duinkerke of Londen (1).

Aan dergelijke prijzen beloopt de vracht van een schip natuurlijk zeer veel, zoals volgende voorbeelden aantonen :

	lading	vracht
Fortuna (1589)	1084	364
Fortuna (1590)	5826	2970
Mercuria	2757	587
Lion turchino	6940	781
Samaritana	5720	956
Jonas	2264	1336

Hieruit volgt tevens, dat alleen aanzienlijke prijsverschillen tussen twee landen waren kunnen doen in aanmerking komen voor vervoer : hoewel de kosten over zee lager liggen dan over land, kan nochtans niet alles aan dergelijke vrachtprijzen winst geven (2).

Zoals blijkt uit het voorgaande, wordt de vracht van deze reizen meestal per ton of last berekend. Een innovatie verschijnt hier echter in 1590, wanneer de Mercuria wordt gecharterd per maand, aan 1090 florijn, zodat de prijs ditmaal niet van te voren kan berekend worden, doch afhangt van de reisduur. Het schip blijft vijf maanden en negen dagen uit, wat de vracht vrij laag maakt (3). Een dergelijke vracht-bepaling is echter uiteraard gewaagd, gezien de ontelbare mogelijkheden van vertraging op dergelijke reizen, die de prijs oneindig zouden kunnen doen oplopen; vermoedelijk zullen in het contract wel voorzorgen genomen zijn tegen al te lang uitblijven van het schip door abnormale omstandigheden, zoals arrest e.d.

Doorgaans wordt, bij het berekenen van de vracht, geen rekening gehouden met wat de koopman wil laden; het komt nochtans voor, dat de vracht becijferd wordt volgens de aard van de mee te zenden waren, zoals normaal het geval is wanneer men laadt op een schip dat ook nog door

(1) JM, ff. 10, 92, 158. Maarten aan Coteels, 10-9-1586. Maarten aan Anteunis, 18-5, 15-8-1586.

(2) Cfr. hoofdstuk XIII.

(3) JM, f. 82. De nieuwe methode van betaling volgens de duur van de reis vindt in die jaren ingang, blijkbaar het eerst voor de Straatvaart. Bij H. E. VAN GELDER, „Zestiendeeuwse vrachtvaartbescheiden" (*Economisch-historisch Jaarboek, III*, 1917), is het eerste voorbeeld van 1593, voor een reis naar Genua.

anderen wordt bevracht. In 1585 betaalt de firma een „scudo d'oro" per laken van Engeland naar Napels; Maarten meent, dat men dus voor Venetië in elk geval 1/2 ducaat per karsei mag eisen. In 1586 betaalt hij voor die reis echter slechts 1 ducaat per 3 karseien, in 1587 1 ducaat per 4 karseien. Voor massagoederen wordt de vracht berekend per gewicht : Jacob de jonge betaalt op de Sint Jan 7 ducaat voor 900 pond rijst, wat bijzonder goedkoop is; een vriend van Wale betaalt 18 ducaat voor 1000 pond galnoten, wat duur is. In 1586 en 1587 betaalt men voor de reis Engeland-Venetië 4 ducaat per 1000 pond tin; in 1586 5 ducaat per voeder lood, in 1587 6 ducaat. Voor wol uit Engeland naar Venetië akkordeert Coteels in 1586 aan 5 ducaat per 200 pond gewicht. Maarten is daarover ontstemd, want te Venetië zullen de reders niet willen begrijpen, dat het hier om Engelse ponden gaat, waarvan 100 gelijk zijn aan 112 Venetiaanse ponden. Coteels had daarom moeten doen zoals Maarten in zijn tijd, namelijk de zakken tonen, en de prijs bepalen aan zoveel per zak, zonder gewicht te vermelden. In 1587 wordt dan inderdaad de prijs bepaald op 6 ducaat per zak wol. Voor de schaapshuiden is de vracht in 1586 8 ducaat per ton.

De vracht wordt steeds betaald na de aankomst (voor een enkele reis) of na de terugkomst (voor een heen- en terugreis); voorschotten vóór het vertrek zijn zeldzaam; daarentegen komen ze steeds voor na de heenreis : te Napels wordt aldus regelmatig aan de schipper een deel van de vracht betaald; blijkbaar gaat het echter om wat geld dat nodig is voor uitrusting op de terugreis, want het bedrag is altijd bescheiden, 100 of 200 ducaten. Bij de terugkeer te Londen wordt dat natuurlijk van de vracht afgehouden, tenzij wanneer Coteels dit vergeet... de som wordt in dat geval eenvoudig afgeschreven, daar het blijkbaar niet de moeite loont, te trachten de schipper te achterhalen. Een enkele maal is gestipuleerd, dat de betaling van de vracht afhangt van de behouden thuiskomst. Het schip vergaat, doch Coteels had bij vergissing reeds een deel als voorschot betaald... (1).

(1) JM, f. 60 : „duc. 40 pago Jan Borne a Joan Posch per farne boni a Londra et rebater del nollo". JM, ff. 2, 79, 82, 114, 156, 196, 204, 205, 209. Een paar keer wordt ook geld gegeven aan de schipper te Majorca of te Sevilla : ff. 88, 164.

JM, ff. 35, 204 : „Coteels non a rebatuto li scudi 60 del nollo de Drayer a Londra, e li vignimo a perder"; ff. 42, 180, 221 : „pagato a Marcus Beckman marinaro a conto de suo nolo... ma a Londra non fusimo obligato pagarli cossa alcuna fin al salvo ritorno, 493.–.5". In 1584 weigert Wale, te Venetië de vracht te betalen van de wol, die op de Cornera is gekomen, daar er 400 pond ontbreekt en 80 pond beschadigd is; hij spant proces in tegen de scheepseigenaar om schadevergoeding te bekomen, doch maakt zich geen illusies : „credo che altra refasione non averemo per aver da far con nobelli" (AF, bundel 13). Tegen een Corner is te Venetië natuurlijk niet veel te beginnen. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat 3358, f. 66; 3359, f. 108.

Voor de betaling van de bemanning stelt het probleem voor de firma zich natuurlijk alleen voor haar eigen schepen. Ofwel zorgt ze zelf voor het salaris, ofwel sluit ze een akkoord met de schipper, die dan deze betaling voor zijn rekening neemt. De uitrusting van het schip is natuurlijk steeds voor de firma. Op de eerste reis van de Sint Jan heeft ze zich ook belast met de voeding en betaling van de bemanning, doch dat beloopt zeer veel, zodat ze het voor de tweede reis voordeliger vindt, dat aan de schipper over te laten, die het met minder kosten zal kunnen doen. Het salaris van de schipper bedraagt op de eerste reis 8 pond vlaams per maand; bovendien heeft hij een klein aandeel in het schip; als gratificatie wordt hem voor de terugreis een deel van de lading toegewezen, wat hem tevens des te beter zorg zal doen dragen; Wale schenkt hem bovendien een stuk satijn en 21 1/4 ducaat. De schipper van de Eolus heeft in 1593 een maandsalaris van 5 pond, evenals de schipper van de Cervo rosso, die bovendien een last vracht bezit.

Voor de eerste reis van de Sint Jan berekent Maarten, dat alle kosten bij elkaar niet meer dan 600 pond sterling zullen belopen heen en terug (960 p. vl.). De uitrusting en gage voor de Cervo rosso beloopt van Nilos tot Amsterdam 84.11.4, van daar tot Sevilla 136.9.8. De gage voor de Samaritana tot San Lucar bedraagt 188.4.8 pond.

Op de meeste schepen, die de firma uitzendt, bevindt zich een persoon, die nu eens sopracargo, dan scrivano of sottopatron heet, of ook wel geen specifieke benaming krijgt, doch steeds wordt meegezonden door de firma om haar zaken te behartigen, hetzij te zorgen voor de verkoop, indien het schip naar een haven gaat waar de firma geen vertegenwoordiger heeft, hetzij „per conservacion delle robe", d.w.z. dat hij in geval van arrest of ontmoeting met vreemde oorlogsschepen speciaal moet beletten dat de waren verbeurd worden, door te bewijzen dat bv. de lading aan hemzelf behoort (indien hij neutraal is), of door dadelijk bij gouverneurs of aan het hof vrijstelling te gaan bewerken. De sopracargo is meestal een jongeman, een giovane, die reeds in dienst van de firma was. De manier waarop hij wordt betaald varieert : dikwijls heeft hij wat eigen goed in de lading, of beschikt hij over een paar ton laadruimte; ofwel is hij gesalarieerd, of krijgt een provisie op de verkoop; soms komt ook een combinatie van deze betalingen voor :

Karel van de Cruysse : op de Sint Jan in 1584-85, op het schip voor Napels in 1586, met een salaris van „scrivano".

Jacob Narot : in 1582 op de Elisabeth en in 1583 op de Thomas Bonaventura; op de Elisabeth bevinden zich 60 karseien in zijn bezit.

Adriaan Narot : op de Sint Jan (1584-85); enige karseien behoren hem toe, en op de winst krijgt hij te Venetië 40 ducaat voorschot; Wale geeft hem bovendien een klein aandeel in de teruglading; in 1590 is hij scrivano op de Cervo rosso.

Frederik Libner : op de Falcon bianco in 1585; hij heeft een salaris, en krijgt te Napels een deel van de winst op de kabeljauw. In 1591-92 gaat hij mee op de graanzendingen en treedt op als leider van de verkoop voor de Swerte Catte, de Jonas en de Tijger, in Majorca en te Genua; behalve zijn salaris en een gratificatie krijgt hij een provisie op de verkoop.

Willem de Hase : in 1591 sopracargo op de Jonas naar Majorca; hij heeft een salaris (100 florijn) plus de winst op twee last tarwe.

Helman Cobbe : in 1591 op de Swerte Catte; als „cortesia" krijgt hij ongeveer 50 pond toegewezen.

Cornelis della Faille : in 1590 op de Fortuna; enkele saaien en baaien behoren hem toe.

Sebastian Underholser : sopracargo op de Reynolda in 1590, en op de Paradiso in 1593; hij bezit 4 ton vracht.

Adriaan Splenter : in 1592 aangesteld als „segondo ho sottopatron" op de Eolus.

Hans van Bruekele : sopracargo op de Otter in 1592.

Carlo Borne : op de Cervo rosso in 1588.

Ongeveer gelijk te stellen met deze categorie zijn de „piloti", die we drie keer ontmoeten; ze worden vanuit Engeland meegezonden met schepen, waarop geen sopracargo is, en dienen vermoedelijk om de lading voor Engels te doen doorgaan. Er gaat er een mee op de Fortuna in 1590 (met de graanzending), een ander, James Pen, op de Tijger in 1591; deze heeft een salaris. Op de Mercuria in 1589 gaat Willem Dancx, die een salaris heeft van 30 pond sterling, benevens een ton vracht, en nog een gratificatie krijgt (1).

Welke is de nationaliteit van de schepen, die door de firma gebruikt worden ? Het is moeilijk, dit telkens uit te maken, daar in de boekhouding de namen van de schepen bijna zonder uitzondering in het Italiaans worden opgetekend. Daar de naam van de schipper meestal te achterhalen is, kunnen we echter zoniet zekerheid, dan toch waarschijnlijkheid bereiken (Zie bijlage XIII).

Het overwicht van de Hollanders is duidelijk, overigens meer in de vaart op Spanje dan in die op Italië. De Italiaanse schepen behoren tot de

(1) JM, ff. 14, 68, 181. Het salaris van de giovani op de Speransa en de Otter bedraagt 38 pond sterling. Eenmaal vergoedt de firma een matroos, die in een gevecht met een Engels schip aan het hoofd gekwetst is geworden: 200 gulden, plus 18.8.4 voor de „surgino" en 1.16.– aan zijn advokaat, want de man had blijkbaar proces ingespannen om vergoeding te bekomen (JM, f. 180).

allerlaatste van deze nationaliteit, die men in Noordelijke wateren aantreft (1).

De vaart op Italië wordt begonnen met Engelse schepen; daar de reizen in die jaren alle door Coteels uit Engeland worden georganiseerd, ligt dat voor de hand. Doch weldra wordt Maarten afkerig van Engelse schepen, wegens het gevaar dat ze lopen van Spaanse zijde. Einde 1585 zijn van de Engelse schepen voor Syrië en Livorno twee niet uitgezeild, omdat de schippers vrezen, in Spanje gevangen te worden gezet; veel matrozen van de andere schepen zijn gedeserteerd. De koningin verbiedt dan, Engelse zeelui uit het land te laten gaan, zodat twee Engelse schepen voor Venetië en nog vele andere gearresteerd worden vóór de afvaart. Maarten overweegt dan ook, de Sint Jan met Hollandse zeelui te bemannen. Coteels zou, door de gunst van de groot-admiraal, toch toelating kunnen bekomen om wat Engelse matrozen te nemen, doch verkiest, geen scheepslui van twee nationaliteiten op het schip te zetten, om getwist te vermijden.

Voor de reis naar Napels in 1586 moet Coteels uitzien naar een Italiaans, Vlaams, of liefst nog Frans of Hanseatisch schip. Er zijn echter weinig of geen schepen voor die reis te vinden, zodat hij toch tracht, een Engelse bodem te huren, goed bewapend en voorzien van paspoort. Maarten oordeelt, dat het niettemin groot gevaar zal lopen in de Straat. Coteels onderhandelt dan voor een Venetiaans schip, doch dat wordt door averij onbruikbaar; Hanzeatische schepen zijn anderzijds niet te vinden, zodat hij tenslotte toch een Engels neemt, la Samaritana van Dartmouth, van 180 ton, met 36 man, patroon David Carpenter. Op het laatste ogenblik weigert de schipper echter, af te sluiten, uit vrees voor arrest in Spaanse wateren. Coteels vindt dan een ander Engels schip van 200 ton met 24 kanonnen.

Daar de gevaren voor Engelse schepen in de volgende jaren nog toenemen, is het begrijpelijk, dat er verder geen meer schijnen gecharterd te worden. Men kan het vooreerst echter vreemd vinden, dat de firma daarna vooral Hollandse schepen gaat gebruiken, die in die jaren toch

(1) Volgens M. Epstein (*op. cit.*, p. 5) is het laatste spoor van een Venetiaans schip in Engeland van October 1587. De hier geciteerde Italiaanse schepen Cornera (1584), Bilansara (1586), Lombarda (1586), Cirinea of Cirindor (1586), San Nicolò (1588), Lion rosso (1591) (cfr. bijlage XIII) behoren dus tot de allerlaatste, doch bewijzen tevens, dat de Italiaanse vaart op Engeland in die jaren nog vrij druk was. In de tweede helft van de eeuw waren de Venetiaanse reizen naar de Noordzee, althans wat de grote schepen betreft, zeldzaam geworden : in de jaren 1557-60 varen uit Venetië 124 schepen uit van 400 tot 1500 ton, en daarvan zijn slechts 12 bestemd voor de Ponente (en minstens drie gaan slechts tot Spanje of Portugal). F. C. LANE, „Venetian shipping during the commercial revolution". *American historical review*, *XXXVIII*, 1933, pp. 238-239 en daar geciteerde bron van het Archivio di Stato te Venetië.

evenveel risico lopen. Waarschijnlijk was nochtans de Hollandse scheepvaart in Spaanse wateren, ondanks de menigvuldige arresten, minder bedreigd dan de Engelse. Spanje kon het inderdaad zonder de Hollandse aanvoer, met name van graan, niet stellen, en liet de handel met min of meer lange tussenpozen oogluikend toe. Waarom is echter de in 1586 uitgedrukte wens, Hanzeatische of Franse schepen te charteren, zelden of nooit uitgevoerd ? In Engeland en Holland, vanwaar de reizen vertrekken, waren vermoedelijk moeilijk dergelijke schepen te vinden, zoals reeds in 1586 blijkt. De Hanze is uit Engeland practisch buitengezet, en leeft doorlopend op gespannen voet met Holland, en de Spaanse interventie in Frankrijk heeft aan Franse schepen het neutraliteitsvoordeel doen verliezen, dat ze in 1586 nog bezaten.

Tegen de gevaren, die de schepen toch nog liepen, trachtte de firma ze te beschermen door het verkrijgen van paspoorten, liefst van beide oorlogvoerende partijen tegelijk. Dat is bv. het geval in 1586 voor de Sint Jan : Coteels verkrijgt paspoort van Elisabeth, en Maarten van Farnese „zodat er geen enkel gevaar zal zijn". Ook de gecharterde schepen worden steeds van paspoort voorzien, en de firma getroost zich daarvoor aanzienlijke uitgaven :

— voor de Fortuna (1589)	33. 6.8
— voor de Samaritana (1593)	94.10.–
— voor de Lion rosso (1589)	100. –.–
— voor de Cervo rosso (1588)	139. –.–

Deze sommen vertegenwoordigen niet zozeer de prijs van deze paspoorten, als het bedrag van de steekpenningen, die gegeven worden aan de bereidwillige helpers : „il secretario del amiraglio" in Engeland, „il clerck del Audiensier" in de Nederlanden.

Behalve paspoort, worden ook nog bijzondere „lettere de favore" bekomen, van Farnese aan de vice-koning van Portugal en aan de vice-koning van Napels, of van president Richardot aan Granvelle.

Wanneer, ondanks al deze voorzorgen, goederen of schepen toch worden gearresteerd, wordt het opheffen van arrest nagestreefd, o.a. door tussenkomst aan het hof te Madrid door correspondenten : voor het arrest op goederen in Sicilië wordt aldus te Madrid de heraut van het Gulden Vlies, François Damant, te werk gesteld. Na de schipbreuk van de Fortuna (1590) heeft Cornelis della Faille maandenlang de handen vol met het doen opheffen van het arrest :

De alcalde mayor van Almeria krijgt een haakbus cadeau (7 ducaat), doch laat zich daardoor niet vermurwen, zodat schriftelijk moet bewezen worden, dat het paspoort van de Fortuna wel degelijk geldig is (14 duc.). Cornelis reist vervolgens speciaal naar Madrid (12 duc.), terwijl de raad van Almeria een brief naar het hof zendt om aan te dringen op inbeslag-

name van de goederen; de bode laat zich echter door Cornelis overtuigen, de brief achter te houden (4 duc.), en vervolgens beweegt men er ook de alcalde zelf toe, over die brief maar niet meer te reppen (20 duc.). Te Madrid wordt een cortesia bewezen aan de secretaris van Pieter van Ranst om de zaak te behartigen (12 duc.), een stuk fluweel gegeven aan de eerste page van don Juan de Idiaquez (16.4 duc.), een cortesia aan de secretaris van Andrea Dalve (16 duc.), waarna tenslotte een cedula van de koning wordt bekomen (2 duc.). De zaak heeft echter vijf maand verblijf gevergd (81.7 duc.), en nu moet Cornelis nog naar Sevilla (15.2 duc.), waar weer rekwesten moeten worden ingediend (6 duc.); eindelijk keert hij naar Almeria terug (8.9 duc.). De totale kosten sinds de schipbreuk belopen in Spanje dan ook 210.8.10 pond vlaams, ongerekend verschillende „donativi", o.a. stukken tin, die in de Nederlanden worden uitgedeeld aan „nostri amici" om het opheffen van het arrest te bespoedigen (68 pond).

Hoe enorm al deze uitgaven kunnen worden, blijkt bij het arrest op de Cervo rosso in Spanje (1591-92), dat in totaal 361.15.8 pond kostte, evenveel als het schip waard was !

Op de rekening „spese de merchansia" ontmoet men dan ook regelmatig allerlei smeermiddelen voor het verkrijgen van gunsten : zilveren schalen, zijden kousen, confituur, geld... (1). De firma wil echter haar „vrienden" ook niet al te veel gebruiken voor het bekomen van gunsten, indachtig dat „chy tropo la tiera, la se rompe".

Dikwijls wordt een supplementaire waarborg gezocht in camouflage van de nationaliteit van schip en bevrachters : de Sint Jan heet in de brieven na de capitulatie van Antwerpen niet meer „het schip van Maarten della Faille", doch is zogenaamd te Venetië verkocht aan Alvise Cotsini : Maarten is nu immers weer Spaans onderdaan, terwijl Cotsini als Venetiaan neutraal is in het conflict Spanje-Engeland. Tegenover Aart van Erpe (correspondent in Zeeland) heet het geladen te zijn met goederen van Wale

(1) JM, ff. 6, 9, 18, 19, 55, 61, 84, 85, 91, 93, 103, 133, 135, 233. Behalve afzonderlijke paspoorten per schip, wordt in September 1591 een algemeen paspoort verkregen van Farnese om te mogen waren uit Engeland naar Spanje en Napels zenden; het luidt op Jan Borne, Cornelis della Faille, Carlo Borne, Andries Baston, Helman Cobbe en Frederik Libner, en kost 50 pond. In 1586 had Coteels reeds een dergelijk paspoort bekomen van Elisabeth voor zichzelf, Maarten en Borne (Maarten aan Coteels, 18-1-1586). F. Damant, die eerst 43.1.2 had gekregen, en daarna nog twee zilveren schalen (16 pond) klaagde, dat men hem niet genoeg „cortesia" had bewezen waarop Maarten hem nog 50 pond cadeau deed. Cornelis della Faille verblijft in 1593-94 elf maanden in Spanje om opheffen van het arrest te bekomen voor de Eolus. Te Lissabon worden de waren van de firma ontscheept op naam van de Widhols. Maarten aan Coymans, 2-7-1586, aan Steven Coteels, 26-6-1586, aan Anteunis, 22-9-1586. JM, f. 93 : „una scatola de confiture de pasta de Zenoa per consillier Asoneville, 2.1.8"; f. 150 : „dinari imprestido al scrivano general del adelantado".

(wonend te Venetië), Borne (wonend te Verona) en Coteels (wonend te Londen); wordt het schip eventueel door Hollanders opgebracht, dan wordt Erpe verzocht, voor de goederen zorg te dragen, want „geen enkele Antwerpenaar heeft er wat mee te maken". Aan Bernaerts en Vasseur (eveneens in Zeeland) schrijft Maarten : Maarten della Faille heeft zijn schip te Venetië laten verkopen aan een Venetiaan, naar ik hoor (!), en het is geladen voor rekening van „eenen Hoochduytscher oft Oosterlinck", Frederik Libner, te Londen, met nog wat goederen van diverse personen, Italianen en Duitsers. Aan Samuel van Wingene, te Emden : de goederen behoren aan verschillende personen van Augsburg en Venetië; wat later : het schip heeft in Engeland moeilijkheden gehad, de Engelsen meenden dat het Maarten della Faille aanging, doch ze zijn geabuseerd, hij heeft het in Venetië verkocht, en het is geladen voor anderen.

Inderdaad is als eigenaar van de lading aangeduid Coteels' giovane, Frederik Libner. Wanneer men het schip in 1586 weer laadt, gebeurt alles op naam van Libner en van de Engelse onderdaan Andrea de Loo. Bovendien is de Sint Jan nu omgedoopt in „den Samuel" van Emden, eigenaar Samuel van Wingene, die verzocht wordt, papieren van de stad Emden te bezorgen om dat overal te kunnen bewijzen. Coteels denkt er zelfs aan, het schip naar Emden te zenden om het officieel te doen herdopen, doch Maarten vindt die voorzorg overbodig. Daar Wingene, ondanks zijn beëdigde verklaring, dat het schip hem toebehoort, moeilijkheden ondervindt te Emden, vraagt de firma dan officiële papieren van de stad Hamburg aan Maarten Entzesperger, die ze bezorgt. Het schip is aldus tenslotte „de Sint Jan van Hamburg" geworden. Zo ook heet het Engelse schip Falcon bianco in 1585 officieel „de Falcon bianco van Danzig".

Dergelijke omstandige camouflage is in die tijd gemeengoed voor een gevaarlijke reis als de Straatvaart, waarbij moet gerekend worden met ontmoetingen van Hollanders, Engelsen en Spanjaarden. „Het moet wel een onbegonnen werk wezen, uit Italiaansche havenregisters de gegevens voor onzen vroegen handel en scheepvaart op Italië en den Levant af te lezen" (1).

(1) Z. W. SNELLER, *art. cit.*, p. 87. Een zeer rake opmerking, waarmee verschillende auteurs hadden dienen rekening te houden. Vermelden we slechts F. BRAUDEL-R. ROMANO, *Navires et marchandises*, *op. cit.*, en L. BEUTIN, *Der deutsche Seehandel*, *op. cit.* Wat de nationaliteit van de schepen betreft, zijn hun cijfers onbetrouwbaar. Voor Spanje, waar dezelfde opmerking in nog sterkere mate geldt, zijn heel wat gegevens hierdoor zelfs absoluut onbruikbaar, zoals met name die van E. SCHÄFER, „Internationaler Schiffsverkehr in Sevilla". *Hansische Geschichtsblätter*, 59, 1934, waarvan de conclusies nochtans door H. KELLENBENZ, *Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel* 1590-1625. Hamburg, 1954, p. 56 vv., zonder meer worden overgenomen. Het is

Daarenboven worden eventueel nog valse attestaties bekomen : van de consul der Genuese natie in de Nederlanden over de bestemming naar Genua van twee graanschepen, die in werkelijkheid naar het Spaanse Majorca gaan, of van de havenautoriteiten te Livorno over het ontladen aldaar van schepen, die in werkelijkheid te Napels en te Valencia hebben gelost...

Zoals deze voorbeelden aantonen, is de camouflage overigens vrij onsamenhangend. Dat blijkt duidelijk in 1586, wanneer de Sint Jan in Spanje verboden Engelse goederen lost als komend van Hamburg voor rekening van de Widhols; om dat te bewijzen, wil Steven Coteels gebruik maken van een aanbevelingsbrief aan Granvelle, doch Maarten verwittigt hem nog net op tijd, dat in die brief de waren aangeduid worden als komend uit Engeland voor Maarten della Faille !

Tenslotte zijn alle schepen bewapend, en kunnen zich dan ook desnoods kapers van het lijf houden : de Eolus (1593) levert aldus slag tegen een Engelse kaper, en ontsnapt (1).

Al deze voorzorgsmaatregelen kunnen echter geen volledige veiligheid van de schepen of van de verzonden waren garanderen. Wil men het risico helemaal uitschakelen, dan moet er verzekerd worden. De zeeverzekering heeft pas in de 17e eeuw algemene verspreiding gevonden, hoewel ze in de 16e eeuw reeds veel voorkomt. De trage veralgemening ervan is voor een groot deel te wijten aan het bestaan van de oude vertrouwde manier om het gevaar te beperken : laden op verschillende schepen tegelijk (2). De firma heeft zich van die risicospreiding ook bediend, echter niet voor de Straatvaart, waar ze voortdurend zelf schepen chartert of bezit. Soms wordt het gevaar dan beperkt door een deel van de lading voor rekening van derden te nemen, doch meestal is het risico onverdeeld en krijgen we dus een zeer interessante kijk op de vraag, in hoeverre verzekering ingang had gevonden in het Antwerpse zakenmilieu. Ziehier een tabel van de reizen, waarop verzekering is voorgekomen :

---

evident, dat op de 94 schepen te Sevilla, alle zogenaamd van neutrale nationaliteit (Duitsers, Noren, Denen enz.) er minstens twee derden gecamoufleerde Hollanders zijn. Alle vermeldingen van neutrale schepen in Spanje en in de Middellandse Zee in de tweede helft van de 16e eeuw zijn a priori verdacht.

(1) JM, f. 115. Brieven aan Coteels. Kanonnen worden vermeld op de Jonas, de Samaritana, de Fortuna, de Cervo rosso, de Otter.

(2) Cfr. A. E. CHRISTENSEN, *Dutch trade to the Baltic about* 1600. Kopenhagen-Den Haag, 1941, pp. 172-176. R. EHRENBERG, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth.* Jena, 1896, p. 235 vv.

jaar		plaats van verzekering	reis	bedrag	premie %
1582	Elisabeth	?	Londen-Venetië	?	?
1583	Elisabeth	?	Venetië-Londen	?	?
1583	Th. Bonaventura	Londen	Londen-Venetië	500	8
1585	1 baal zijde	Venetië	Napels-Londen	262	7
1585	Falcon bianco	Venetië	Londen-Napels	225	8
1588	San Nicolò	Venetië	Londen-Venetië	1282	?
1589	Cervo rosso	Palermo	Napels-Londen	1160	10
1590	Reynolda	Palermo	Napels-Londen	1549	10
1591	Speransa Otter	Antwerpen	Londen-Napels	1816	14
1592	Paradiso	Antwerpen Londen	Londen-Napels	1291 1065	12 12
1593	Eolus	Antwerpen	Sevilla-Londen	1200	?
1593	Samaritana	Antwerpen	Londen-Napels	600	12
1594	12 last haring	Antwerpen	Holland-Napels	215	12

Uit volgend overzicht blijkt dan de frequentie van de verzekering in verhouding tot de totale zeehandel van de firma (1) :

afzonderlijke warenzendingen	naar		uit		totaal	
	niet	wel	niet	wel	niet	wel
Venetië	4	—	2	—	6	—
Napels	—	1	—	1	—	2
Spanje-Portugal	11	—	1	—	12	—
	15	1	3	1	18	2

(1) Voor 3 warenzendingen en 4 scheepsladingen weten we niet, of er al of niet is verzekerd.

scheepszendingen	naar		uit		totaal	
	niet	wel	niet	wel	niet	wel
Venetië	2	3	1	1	3	4
Napels	8	5	6	3	14	8
Spanje-Portugal	6	—	9	—	15	—
Genua-Majorca	10	—	—	—	10	—
	26	8	16	4	42	12

Op ongemeen duidelijke wijze volgt hieruit, hoe uitzonderlijk de zeeverzekering nog is op het einde der 16e eeuw in het meest progressistische zakenmilieu van Noord- en West-Europa, in een periode bovendien van grote gevaren, en voor een scheepvaart, die juist de gevaarlijkste Europese wateren bezoekt.

Opmerkenswaardig is het ontbreken van verzekering voor Spanje en op de graanvaarten naar Genua-Majorca. Voor Spanje kan dit verklaard worden door het secundair belang dat deze handel nu voor de firma heeft; vroeger, met name in 1563, verzekerde ze echter wel op deze lijn, die toen een der voornaamste richtingen van haar activiteit vormde. Het niet-verzekeren op de graanvaarten is een gevolg van het compagnie-karakter van deze vaarten, waar het risico reeds in elk geval gespreid is.

Zoals volgende tabel aantoont, schommelt het verzekerde percentage van iedere zending vrij sterk. Het is ook zeer veranderlijk, wanneer men het berekent op de totale lading van het jaar :

jaar	verzekerd bedrag	waarde lading	verzekerd percentage	totale waarde ladingen	verzekerd percentage
1585	225	1500	15	?	?
1588	1282	3709	35	?	?
1589	1160	3405	34	10.577	11
1590	1549	4136	37	15.590	10
1591	1817	4552	40	25.693	7
1592	2357	3745	63	10.827	21
1593	600	1027	58	3.663	16
1594	215	215	100	3.142	7

Zelfs wanneer men verzekert, beperkt men dit nog tot een geringe fractie van het totale geriskeerde kapitaal, en tot doorgaans de helft of minder van de verzekerde lading. In de meeste gevallen schijnt de verzekering dus meer een middel te zijn om gewetensbezwaren te sussen dan een efficiënte uitschakeling van risico : voor al te grote risico's schrikt de koopman terug, omdat hij realiseert, dat ze zijn bestaan in gevaar brengen, doch de maatregelen die hij er tegen neemt zijn bijna eerder een psychologische dan een reële verdediging.

De verzekering toont hierdoor duidelijker haar ware 16e eeuwse gedaante van een paardemiddel, waar iedereen afkerig van is, en dat men alleen in uitzonderlijke gevallen in zeer kleine dosis slikt, meer omwille van zijn gemoedsrust dan om daardoor alle risico uit te sluiten. Zolang de premies zo onmenselijk hoog blijven als in de 16e eeuw het geval is, begrijpt men trouwens best de verleiding voor iedere koopman, om zijn waren maar liever te „avonturen" dan door betaling van een premie van bv. 15 of 20 % zijn kans op winst in het gedrang te brengen. Over het algemeen is het wel juist, dat de verzekering vooral ingang vindt in periodes of op lijnen van groot gevaar, doch in zeer veel gevallen heeft dit precies de omgekeerde werking, daar de enorme premie de koopman afschrikt.

Bij het verzekeren is in onze firma dus bijzonder weinig systeem te ontdekken. Er wordt niet, wegens groter gevaar bv., meer verzekerd in het ene jaar dan in het andere; men verzekert ook niet alleen de schepen die alleen voor de firma varen en waar dus het risico het grootst is : de Eolus-Samaritana is eigendom van de firma voor slechts 1/4. Evenmin wordt er vooral verzekerd, wanneer het grootste kapitaal geëngageerd is, zoals het voorbeeld van 1591 aantoont.

Toch is er ergens een grens aan de willekeur : in 1586 stelt Coteels voor, een schip van Napels te doen terugkeren met aluin voor rekening van de firma. Maarten antwoordt : maar dan wil ik de waar verzekerd hebben, want een schip van 250 ton met aluin zal zeker 16.000 ducaat belopen, en zulk een risico wil ik in geen geval dragen.

De Falcon bianco wil de firma in 1585 voor de volle waarde van de lading (4000 ducaat) verzekeren, doch de manier waarop dat gebeurt is wel bijzonder typisch voor de verzekeringsmentaliteit van de tijd : met het verzekeren wordt Jan de Wale te Venetië belast; hij begint daarmee na het vertrek van het schip uit Engeland, en verzekert eerst tot 1000 ducaat; Maarten dringt aan op verdere verzekering tot 4000 ducaat. Vlak daarop verneemt Wale echter, dat het schip reeds behouden is aangekomen; wanneer hij dan de verzekeraars gaat vinden, stelt hij tot zijn vreugde vast, slechts voor 600 ducaat te hebben verzekerd ! Een dergelijke nonchalance grenst voor ons aan het ongelooflijke, doch de

enige reactie bij de compagnons is tevredenheid over de 100 pond vlaams, die men aldus aan premie heeft uitgespaard.

In 1586 is men eerst van plan, de waren die op de Bilansara worden gezonden, te verzekeren. Coteels ziet daar echter van af, daar de premie meer dan 12 % zou bedragen, en Wale verzekert evenmin : ten eerste vindt hij moeilijk verzekeraars (1) en bovendien heeft hij gehoord, dat Coteels in het vrachtcontract heeft doen een boete van 500 ducaat voorzien indien het schip Lissabon aandoet, en inderdaad zeilt het naar die haven, zodat men in elk geval zeker is van de 500 ducaat.

Dat ook de 12 % premie voor de firma geen absoluut maximum is, blijkt in 1591, wanneer aan 14 % wordt verzekerd. In 1586, wanneer de Sint Jan naar Spanje is vertrokken, schrijft Coteels, dat hij zal zien of hij iets te verzekeren vindt. Maarten antwoordt : doe zoals je best dunkt, doch de gunstige wind doet me denken, dat het vlug behouden zal zijn.

Er bestaat trouwens een andere vorm van verzekering, die ons wellicht vreemd lijkt, doch in de 16e eeuw ook voor de zeer nuchter-materialistische koopman normaal is : i.p.v. een premie te betalen aan de assuradeurs, betaalt men er een aan Onze Lieve Heer, in de vorm van een aalmoes aan de armen. Wanneer men niet verzekert, vertrouwt men inderdaad het schip aan de Almachtige toe : „de Heer is de verzekeraar geweest" luidt het na behouden aankomst van een niet verzekerd schip; en telkens wordt dan een ruime aalmoes gecomptabiliseerd, meestal 40 à 50 pond vlaams bedragend. Hoever deze opvatting gaat, blijkt in 1589, wanneer vóór het vertrek een aalmoes wordt ingeschreven van 200 florijn „in de plaats van verzekering op de Fortuna en Lion rosso"; de premie is in dit geval erg klein, blijkbaar te klein zelfs, vermits de Fortuna schipbreuk lijdt (2).

We geven hier een overzicht van de assuradeurs bij wie de firma te Antwerpen verzekert, met het door elk verzekerde bedrag.

---

(1) Vermoedelijk tengevolge van de toenemende spanning tussen Engeland en Spanje. Maarten aan Coteels, 18-5, 21-8-1586.

(2) JM, ff. 21, 44, 58, 61, 62, 101 : „an den armen gesonden door heer Jan, in locho de segurta delle 2 nave Fortuna et Lion rosso mandate per Itallia, val 33.6.8", „per una elemosena in honor de Idio per salva gionta de nostra nave Reynolda... 43.–.–", „an den armen den almoeseniers gezonden a honor de Idio per elemosena alli poveri della salva gionta de nostra nave... 41.13.4", „al honor de Idio per sua santa benedictione del salvo arrivo della nave Mercuria... 42.–.–", „per una elimosena a honor de Idio del salvo arrivo de nostra nave el Lion torchino a Napoli... 41.13.4", „per una elimosena a honor de Idio della salva gionta de nostra nave Jan Hetzen capitata con ollio a Londra... 50.–.–", „alli poveri de questa citta per la benedictione concessone Idio in ditti formenti a conto de ditto sr. Cotzini et nostro a ratta de nostre 2 porsi-one... 100.–.–".

	Speransa	Otter	Paradiso	Eolus	Samaritana
Pieter de Hase	50	50	66.13.4	—	100
Jan de Bruyne den Ouden	50	50	—	—	—
Koenraad Coymans . . .	200	200	300	—	100
Jan de Bot	100	100	200	—	—
Rodrigo de Vega	66.13.4	66.13.4	—	—	—
Joos van Erpe	50	50	—	—	—
Daniel Rentvlees . . .	25	25	—	—	—
Jan de Bruyne van Aelst	100	100	—	—	—
David Scholiers	100	100	—	200	—
Pieter van den Berge . .	50	50	50	—	100
Jan van Hove	100	133. 6.8	300	—	—
Joos de Hase	—	—	25	—	—
Adriaan van Nispen . .	—	—	350	600	—
Diego Pardo	—	—	—	—	100
Fransoys Sweerts	—	—	—	—	50
Joos van den Steene . .	—	—	—	—	50
Anton van Hove	—	—	—	—	50
Geerbrant Fredricksen .	—	—	—	—	50
Pieter Arnouts	—	—	—	200	—
Michiel Boot	—	—	—	200	—

De makelaar wordt vermeld voor de Speransa, de Otter en de Paradiso; het is steeds Jan de la Barse; de makelarij bedraagt 1/3 % (1).

De verzekeraars, waartoe Maarten zich wendt, vormen dus een zeer beperkte groep : dezelfde namen komen herhaaldelijk terug. Bovendien zijn het vrijwel allen Vlamingen; alleen twee Spanjaarden en één Duitser komen voor. Dit lijstje is natuurlijk niet representatief voor de ganse Antwerpse verzekeringswereld : in een polis van 1591 verschijnen, naast

(1) JM, ff. 101, 153, 164, 178, 215.

vier Vlamingen (Pieter de Hase, Pieter Arnouts, Joos van Erpe, Baltasar de Smit) en één Duitser (Daniel Rentvlees), dertien Zuiderlingen. Niettemin is het betekenisvol, dat we uit de jaren 1591-1593 aldus de namen kennen van in totaal 19 Vlaamse verzekeraars (behalve die van ons lijstje tellen we ook Baltasar de Smit en Maarten della Faille) tegen 15 Zuiderlingen, terwijl uit de eerste helft van de eeuw twee polissen van 1531 en 1543 ons elk slechts 3 Vlaamse namen geven tegenover respectievelijk 40 en 46 Zuiderlingen. Hoewel alle statistische nauwkeurigheid hier ontbreekt, is de overname van de activiteit der Zuiderlingen door Vlamingen hierin duidelijk weerspiegeld.

Merken we nog op, dat sommige verzekeraars aanzienlijk het bedrag overschrijden, dat Maarten della Faille per schip riskeert : Koenraad Coymans, Jan van Hove, Adriaan van Nispen, terwijl anderen zeer voorzichtig te werk gaan met kleine sommen (1).

In onze firma treedt de zeeverzekering dus alleen op voor reizen op de Middellandse Zee, terwijl in deze jaren we er geen spoor van aantreffen voor de vaart op Spanje of voor de lijn Londen-Hamburg of Londen-Oostzee. Dit is een verschijnsel, dat niet toevallig of tot onze firma beperkt is : de Straatvaart heeft overal aan de ontwikkeling en verspreiding van de zeeverzekering een beslissende stoot gegeven, terwijl de minder gevaarlijke Oostzeevaart daar helemaal niet en de Spanjevaart veel minder had toe bijgedragen. Juist het enorme gevaar, dat de schepen op deze gevaarlijkste aller reizen liepen, heeft de kooplui er toe bewogen, hun waren meer en meer te verzekeren. Het is wel niet toevallig, dat zowel in Engeland, in de Verenigde Provinciën, als in Duitsland de oudste bekende polissen alle afgesloten zijn voor de Middellandse Zee. Het zijn deze reizen, die het grootste risico meebrengen — de premies voor de Straatvaart zijn zelfs hoger dan die voor reizen naar Indië — en het is op deze lijn, dat de zeeverzekering het eerst een grote verspreiding heeft gekend (2).

---

(1) De namen van de polis van 1531 bij G. A. KIESSELBACH, *Die wirtschafts- und rechtsgeschichtliche Entwicklung der Seeversicherung in Hamburg.* Hamburg, 1901, pp. 3-5 (vollediger dan bij GORIS, p. 181). Voor de polis van 1543, GORIS, p. 641. De polis van 1591 bij KIESSELBACH, pp. 161-167 (de namen erg verminkt, doch herkenbaar). Onder de verzekeraars te Hamburg in deze jaren spelen uitgeweken Antwerpenaren de eerste rol; vermeld worden o.a. Louis de Behout, Hans de Lommel, Balthasar Coymans (KIESSELBACH, pp. 15-23).

(2) L. BEUTIN, *op. cit.*, p. 32 en n. 113. J. YZERMAN-E. DEN DOOREN DE JONG, „De oudst bekende Hollandsche Zeeassurantiepolis (1592)". *Economisch-historisch Jaarboek, XVI*, 1930, p. 222. KIESSELBACH, *op. cit.*, pp. 5-6, en beschouwingen pp. 6-23. Vergelijk de premies van onze tabel (bijlage XIV) met die bij H. LAPEYRE, *Une famille de marchands, les Ruiz*, pp. 237, 239. De premie voor een reis Calicut-Lissabon bedraagt te Antwerpen in 1560 10 %, in 1561 14-15 % (SAA, Certificatieboek 17, f. 125). Tijdelijk is de vaart op Spanje gevaarlijker dan de Straatvaart : in 1586, wanneer op de

Tweemaal slechts ontmoetten we gevallen van bodemerij. Deze bijzonder speculatieve operatie is in de 16e eeuw nog zeer verspreid, doch, blijkbaar wegens het buitengewoon grote risico, veel minder gegeerd door onze firma dan door onvoorzichtige speculanten als Cunertorf-Snel bv., die herhaaldelijk tot hun schade ondervinden, dat er niet alleen het gevaar is van de zeereis, doch ook dikwijls de moeilijkheid om een niet betalende schipper te achterhalen.

Thomas Coteels maakt in 1588 bodemerij met de patroon van de San Nicolò voor 231.3.4 pond vlaams à 25 %, en Steven Coteels in 1593 met de schipper van de Jonas voor de reis Sevilla-Holland, voor 20.434 realen à 18 %. Wegens het arrest op de San Nicolò liep de eerste operatie verkeerd af. De tweede slaagde echter volledig : niet alleen werd het geleende bedrag (864 pond) terugbetaald met de vastgestelde 18 % er bij, doch de koers van de ducaat was arbitrair bepaald geworden op 120 groten, terwijl de werkelijke koers niet meer dan 112 groten bedroeg; de totale winst beliep dan ook meer dan 31 % (1).

§ 7. — Besluit.

We hebben de Straatvaart van onze firma vrij gedetailleerd behandeld, meer dan de voor haar voornamere handel over land. Dit gebeurde omdat deze activiteit juist zo belangrijk is op een algemener plan : ze is een onderdeel van de grote omwenteling, die zich in deze jaren voltrekt in de Middellandse Zee-wereld, waarbij de leidende rol in de handel er overgaat van de Zuidelijke volken op de Noordelijke (2). Wanneer men de werkzaamheid van enkele pioniers van deze omwenteling van dichtbij en in concreto kan gadeslaan, moet men dat o.i. ook doen. Anderzijds is deze activiteit van de firma ook bijzonder interessant, omdat ze, meer dan haar traditionele handel over land, in de lijn ligt van de verdere

---

Straat de premie 12 % bedraagt, betaalt men voor de reis Spanje-Engeland 14 en 15 %; normaal is echter de premie voor de Straatvaart steeds hoger dan voor Spanje. In rustiger tijden (midden 15e eeuw) bedraagt de premie op de Middellandse Zee slechts 3 1/2 tot 10 % (G. Biscaro, „Il banco Filippo Borromei e compagni di Londra (1436-1439)". *Archivio storico lombardo*, 4e s., XIX, 1913, p. 81). In de eerste helft van de 17e eeuw is de premie weer gedaald tot 7 à 10 % (*Economisch-historisch Jaarboek*, *XII*, 1926, koerslijst van 1634 tussen pp. XXXVI-XXXVII).

(1) Talrijke voorbeelden van bodemerij met exemplaren van bodemerij-brieven bij J. Nanninga Uitterdijk, *Een Kamper handelshuis te Lissabon*. Zwolle 1904, passim (o.a. p. 240 en 365). JM, ff. 165, 205. De tweede operatie was half voor rekening van Steven Coteels zelf met de zoons van Maarten.

(2) F. Braudel, *op. cit.*, p. 634 vv. (p. 470 vv. van de Franse uitgave).

handelsevolutie van de tijd : op het einde van de 16e eeuw slaat de handel duidelijker dan voorheen de weg in van handel over zee op lange afstand, in tegenstelling tot de veel meer tot Europa beperkte zee- en landhandel, die in de 16e eeuw ondanks alles het beeld domineert. Het is in deze nieuwe richting, dat het fortuin en de politieke macht van de 17e eeuwse koopman voor het grootste deel haar basis zal vinden, en niet in de veel steviger en minder avontuurlijke handel over land.

Het voorbeeld van de della Faille is hierbij dubbel belangrijk, omdat het zo onverwacht en enigszins paradoxaal is : enerzijds omdat we hier hebben te doen met een Antwerpse firma, die bijgevolg opereert vanuit wat in die jaren een „backwater" is geworden, en die niettemin bij de Noordelijke invasie van de Middellandse Zee een leidinggevende rol speelt. Anderzijds en meer nog, omdat het hier betreft een firma, die op dat ogenblik sinds lang „gearriveerd" is, haar fortuin heeft gemaakt, en drijft op een handel, die mijlenver van het avontuur ter zee af staat : de door en door tot haar specialiteit geworden textielhandel over land, waar ze haar zekere winst op heeft. Tenslotte is de leider een man van de tweede generatie, traditioneel bekend om haar grotere neiging tot behoud van het verworvene dan tot het riskeren ervan om nog meer te verwerven.

Ondanks dit alles zien we deze firma met grote energie de gevaarvolle en slecht bekende Straatvaart aanpakken en ontwikkelen tot een van haar voornaamste activiteiten. Uit de vorige bladzijden is wel duidelijk gebleken, hoe hemelsbreed deze handel verschilt van die over land, hoe het risico langs alle kanten dreigt, hoe gevaren en arresten niet van de lucht zijn. Daarentegen blijken echter ook de winstpercentages van een heel andere aard te zijn dan bij de landhandel, wat het voortzetten van het „navigeren" verklaart.

In hoeverre is het geval della Faille typisch voor de Zuid-Nederlandse Straatvaart ?

Voor zover kan nagegaan, was de Vlaamse handel op de Straat vóór 1580 van weinig of geen belang (1). Onze opzoekingen tonen wel af en toe een Nederlands schip in de Middellandse Zee, doch dan meestal gehuurd door buitenlanders, Spanjaarden en Italianen (2). Van bevrachting door Zuid-Nederlanders troffen we slechts een paar sporen aan : in 1540

(1) Over de oorsprong van de Noord-Nederlandse Straatvaart, cfr. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, p. 232 vv., en de daar geciteerde literatuur.

(2) Aldus 1535 : een Zeeuws schip vaart naar de Levant voor een Spanjaard (Goris, *op. cit.*, pp. 162-167).

1541 : een Antwerps schip naar Genua, voor de Florentijn „Bernardo Cadouchy et consors" (SAA, Notariaat 2072, f. 211).

1556 : een Antwerps schip komt uit Malaga met rozijn en andere waren (SAA, Certificatieboek 11, f. 290).

zenden Aart Nieuland en Simon de Bray een Bretoen naar Malaga, in 1562 gaat een Zeeuw naar Masaron voor Christoffel Pruynen (1).

In de jaren tachtig komt hierin verandering : nu gaan Antwerpse kooplui eigen of gecharterde schepen naar de Middellandse Zee sturen. Een eerste reis waarvan het spoor bewaard is, dateert van 1581, wanneer het „schoone, groote schip" van Michiel de Molyn uit Livorno te Antwerpen terugkomt „met veel goed en rijkdom"; wanneer het wat later door Middelburgers wordt gearresteerd, heet dat gebeurd te zijn uit jaloersheid over die reis (2). Zoals we zagen, begint Maarten della Faille met Straatvaart in 1582, en zet van dan af die handel zonder onderbreking voort; zijn broer, Jacob, is in 1584 eveneens aan die handel begonnen. Jacques Gellee junior drijft in 1587-89 handel op Marseille. Andere kooplui, zoals Robrecht van Eeckeren, Hendrik Voel e.a. beginnen in dezelfde periode handel over zee op Venetië en de Levant, en pogen de stapel van Levantwaren uit Engeland naar Antwerpen te doen ver-

---

1562 : een Amsterdammer komt uit Malaga met rozijn, voor de Genuees Lorenzo Sauli Sacherio (SAA, Certificatieboek 17, f. 145).

1562 : een Antwerps schip komt te Livorno (K. HEERINGA, *Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel*, I, Den Haag, 1910, RGP 9, nr. 8).

1562 : twee Hollandse schepen te Cartagena. SAA, Certificatieboek 18, f. 327).

(1) GORIS, *op. cit.*, pp. 162-167. SAA, Certificatieboek 18, ff. 327, 351. Overigens zijn ook de zendingen door Zuiderlingen naar de Middellandse Zee niet zeer talrijk, en doorgaans beperkt tot de Spaanse kusten : in de jaren 1535 en 1540 worden voor notaris Willem Stryt te Antwerpen in totaal 14 bevrachtingscontracten op de Middellandse Zee afgesloten; daarvan zijn er 10 voor Spaanse havens, tegen 3 voor Italiaanse (2 voor Messina en 1 voor Civitavecchia) en 1 voor de Levant. GORIS, *loc. cit.* In de jaren 1543-45 vertrekt uit de Nederlanden slechts een enkele verzending over zee naar Italië : op 7-10-1544 laadt Jan Baptist Spinola 280 waag lood naar Genua vanuit Vere; dit is in de taksregisters van die jaren het enige spoor van een zending naar de Middellandse Zee voor een niet-Spaanse haven (de bestemming voor Spanje wordt in de registers niet nader gespecifieerd, zodat we het aantal verzendingen voor Spaanse Middellandse Zee-havens niet kennen). Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23362, *sub die.* Vermelden we nog :

1540 zendt de Florentijn Simon Pecori een Duits schip met graan naar Toscane (J. STRIEDER, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, pp. 122-125);

1558 wordt een Italiaans schip uit Middelburg naar Livorno gezonden voor rekening van Jan Baptist Gondi. SAA, Certificatieboek 13, f. 153;

1560 zendt Bartolomeo Michaeli een Italiaans schip uit Zeeland naar Livorno. SAA, Certificatieboek 17, f. 77;

1578 wordt een schip uit Antwerpen naar Genua gezonden door de naar Keulen uitgeweken Italiaan Carlo Navaroli. H. THIMME, „Der Handel Kölns am Ende des 16. Jahrhunderts und die internationale Zusammensetzung der Kölner Kaufmannschaft". *West-deutsche Zeitschrift*, XXXI, 1912, p. 410.

Drie verzendingen van saaien over zee naar Italië in 1544-63 bij E. COORNAERT, *La draperie-sayetterie d'Hondschoote*. Parijs, 1930, p. 252.

(2) J. F. WILLEMS, *Mengelingen van historisch-vaderlandschen inhoud*. Antwerpen, 1827-1830, pp. 101 en 168.

leggen (1). Steeds tot dezelfde jaren behoren de pogingen tot concentratie van de handel op Constantinopel te Antwerpen (2).

Ontegensprekelijk hebben in die periode Antwerpse kooplui krachtdadig het initiatief genomen voor handel op de Straat, en de della Faille vertegenwoordigen hier zeer goed een ganse groep uit het Antwerpse zakenmilieu. Zeer talrijk is deze groep echter niet geweest, en we moeten ons hoeden voor overdrijven van het belang, dat deze handel heeft genomen. Voor de periode 1580-1585 verschijnen aldus te Livorno niet meer dan 5 schepen uit het Antwerpse handelsgebied (3), en uit de della Faille-brieven van 1585-86 blijkt, dat alleen Maarten en Jacob della Faille in die jaren op Venetië varen.

Vanaf 1584 is het trouwens voor Antwerpenaren nog slechts mogelijk, handel te drijven, indien ze over vertegenwoordigers in het buitenland beschikken. Waarom ze vóór die datum niet tot actievere Straatvaart zijn overgegaan, is moeilijk te zeggen, vooral rekening gehouden met de Engelse Straatvaart, die in het eerste derde van de eeuw en na 1573 zeer actief is. De concurrentie van de Italiaanse scheepvaart, in die periode nog belangrijk, zal daar toe bijgedragen hebben. In de laatste twee decennia van de eeuw is de Italiaanse concurrentie juist grotendeels geëlimineerd, terwijl de Engelse met grote moeilijkheden te kampen heeft als gevolg van het conflict met Spanje. Misschien heeft zich pas dan de kans geboden voor nieuwgekomenen, op een ogenblik dus, dat het benutten van die kans voor Antwerpse firma's bijzonder moeilijk was geworden; andere nieuwe mededingers hadden meer geluk en zouden de gelegenheid ten volle uitbuiten : Hollanders en Hanzeaten.

Voor de eersten staat vast, dat ze in de Straatvaart zijn geïnitieerd geworden door Zuid-Nederlandse uitgewekenen, waaronder Jacob della Faille een voorname rol speelt (4). Dit is het geval bij de weinig talrijke reizen van vóór 1590, doch evenzeer nadat de graanvaart op grote schaal Noord-Nederlanders door de Straat brengt, zoals blijkt uit de deelname

(1) O. DE SMEDT, „Een Antwerpsch plan tot organisatie van den Nederlandschen Zeehandel op het Westen (1583)". *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, II, 1927, p. 28, en daar geciteerde bron. Ook Jacob della Faille de Oude doet aan Straatvaart : 40 kisten Spaanse zeep voor zijn rekening zijn in de Straat aangeslagen door een adelantado (vóór 1597). SAA, Weesmeesterskamer 216, ff. 88-110.

(2) J. GORIS, „Turksche kooplieden te Antwerpen in de XVIe eeuw". *Bijdragen voor de Geschiedenis*, 14, 1922, pp. 30-38.

(3) F. BRAUDEL-R. ROMANO, *Navires et marchandises*, p. 51 : twee schepen uit Antwerpen (dat van 1581 moet het schip van Michiel de Molyn zijn), twee uit Zeeland, één uit „Flandres".

(4) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, pp. 232 vv., en de daar geciteerde artikels van Z. W. SNELLER en J. H. KERNKAMP. Cfr. ook C. TIHON, „Un consulat belge à Palerme au début du XVIIe siècle". *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XIX, 1938, pp. 77-82.

van Zuid- en Noord-Nederlands kapitaal bij de graanvaarten waar Maarten en zijn compagnons bij betrokken zijn. Deze samenwerking lag voor de hand, waar Zuid-Nederlanders beschikten over ervaring en factors in de Middellandse Zee, terwijl het graan voor een groot deel in Holland gehaald moet worden en op Hollandse schepen wordt vervoerd.

Over Zuid-Nederlands initiatief bij de eerste Duitse Straatvaarten is weinig bekend; er is echter ook hier invloed uitgegaan van de talrijke Vlaamse uitgewekenen in de Noord-Duitse havens; met name vermeld wordt Gillis de Greve te Hamburg (1). Ook hier ligt de combinatie tussen Zuid-Nederlandse ervaring en vertegenwoordigers enerzijds en Duitse schepen en graanvoorraden anderzijds voor het grijpen. De gereedheid, waarmee Zuid- en Noord-Nederlandse reizen gecamoufleerd worden als Duitse, wijst op het natuurlijke karakter van een dergelijk samengaan.

* * *

Waaraan dankt onze firma haar succes in deze nieuwe richting, waar tot dan toe de Engelsen alleen de leiding hadden ?

Ze beschikt ten eerste over dezelfde voordelen als de Engelse firma's, daar de reizen voor het grootste deel vanuit Londen worden georganiseerd en de inkoop dus even voordelig kan gebeuren. Engelse naijver en ziekelijke neiging tot inbeslagname is in de mate van het mogelijke uitgeschakeld door paspoort van Elisabeth. Anderzijds heeft ze op de Engelsen heel wat voor : als Antwerpse firma heeft ze van de Spaanse en Napolitaanse overheden oneindig minder te vrezen dan zij — dat ze herhaaldelijk toch moeilijkheden ondervindt, bewijst alleen, hoe ingeworteld ook bij de Spanjaarden de neiging is om op alles en nog wat beslag te leggen; doch ook dan heeft onze firma de kans, door tussenkomst aan het hof regeling van de moeilijkheden te bekomen, wat de Engelsen niet kunnen. Verder beschikt ze in de Middellandse Zee over vaste vertegenwoordigers te Venetië en Napels — met alle voordelen die dit biedt tegenover de essentieel „wilde vaart" van de Engelsen, die noch regelmatige berichten ontvangen, noch bij aankomst de verkoop onder de beste voorwaarden kunnen afwachten, noch de inkoop van retour bij voorbaat regelen.

Ook voor de graanvaart is haar stelling veel sterker dan die van haar concurrenten, die hier te vinden zijn zowel onder Hollanders en Duitsers als onder de Engelsen : ze heeft, in tegenstelling tot de Engelsen, drukke betrekkingen en vertrouwde correspondenten in de graanstapel, Holland;

(1) L. BEUTIN, *op. cit.*, pp. 6-8, 180.

ze heeft, anders dan Engelsen en Hollanders, veel minder te vrezen van Spaanse zijde; ze heeft, anders dan Hollanders en Duitsers, een lange ervaring van de Straatvaart en kan zonder moeite vanuit haar Italiaanse filialen connecties aanknopen met de bestemmingsplaatsen (Genua, Majorca) (1).

Zodat het op het einde van de 16e eeuw nog lang geen kwaad idee was, de handel van uit Antwerpen te blijven voeren, mits men zich aan de nieuwe toestand wist aan te passen.

Niettemin zijn de hoger opgesomde voordelen, hoe belangrijk ook, op zichzelf niet doorslaggevend, en ondanks het brillante figuur dat de firma slaat, dient het feit onderstreept, dat de Straatvaart einde 16e eeuw essentieel een Engels-Hollands-Duitse zaak is geworden. Waarom is dan onze firma een schitterende uitzondering gebleven ? En waarom, voegen we er bij, zijn ook uitzonderingen gebleven die andere kooplui, die dezelfde voordelen genoten als de Zuid-Nederlanders, namelijk de Italianen, waarvan we er hoger een paar hebben ontmoet, als Corsini en Beaumonti ?

Omdat, alles bij elkaar genomen, de economische positie, zowel van Antwerpen als van de Italiaanse steden, in de grote lijn onherroepelijk verzwakt was, omdat de sluiting van de Schelde, waarvan we de uitwerking tot beperktere verhoudingen konden herleiden, niettemin de unieke betekenis van Antwerpen wel degelijk had gefnuikt, omdat de verplaatsing van de handelsas uit de Middellandse Zee naar de Atlantische Oceaan, waarvan Braudel de invloed heeft beperkt en verlaat, wel degelijk het Italiaanse economische primaat de doodsteek had toegebracht, omdat m.a.w. de leiding van de handel in Europa in deze periode wel degelijk overgaat van de Italianen en Antwerpenaren naar de Hollanders, Engelsen en — tijdelijk — naar de Noord-Duitsers. Precies in deze periode doet zich dan ook dat allermerkwaardigste verschijnsel voor van het uitzwermen der kooplui uit de achteruitkrabbelende gebieden van het vroegere economische zwaartepunt naar het buitenland, dat mede dank zij deze emigratie de leiding van de handel heeft overgenomen. Verschijnsel, dat gedeeltelijk wel en gedeeltelijk niet bekend is, dat we hier niet in detail kunnen bespreken, doch waarvan we de voornaamste richtingen aanduiden :

---

(1) Duidelijk blijkt de geprivilegieerde plaats van onze firma uit de afgunst en ontevredenheid van de Engelsen over haar vaart op Spanje vanuit Engeland, waar zijzelf van uitgesloten zijn. Maarten aan Coteels, 18-5-1586. Het is blijkbaar ook als gevolg van die bevoordeligde positie, dat Maarten einde 1591 voor Italië vindt te verzekeren aan 14 en 15 %, terwijl de premie voor anderen 18 % bedraagt. JM, f. 101, verzekering op de Speransa en de Otter (op de elf verzekeraars sluiten er 10 af à 14 %, één, David Scholiers, à 15 %), te vergelijken met de premies in bijlage XIV.

— de Zuid-Nederlandse emigratie naar de Verenigde Provinciën, vrij goed gekend (1);
— de Zuid-Nederlandse emigratie naar Noord-Frankrijk en naar Engeland, slecht gekend (2);
— de Zuid-Nederlandse emigratie naar Duitsland, slecht gekend, doch op bijzonder duidelijke wijze blijkend uit afzonderlijke studies (3);
— de Italiaanse emigratie naar Duitsland en naar Frankrijk, nagenoeg onbekend (4).

Over gans Europa wordt tussen 1580 en 1620 de handel en de economie beheerst of geactiveerd door deze twee groepen uitgeweken handelaars, die, in hun vaderland geen gelegenheid meer vindend om zaken op grote schaal te drijven, uitwijken en een paar decennia lang overal de leidende rol spelen, vooraleer opgeslorpt te worden in het nieuwe milieu, waarvan de eigen handelaars eerst nu op de voorgrond treden.

En het is wel bijzonder tekenend voor de gewijzigde toestand, dat ook in onze firma, wanneer de zaken 1594 geliquideerd zijn, zich deze verschuiving voordoet : Maarten trekt zich uit de zaken terug — en blijft in de Nederlanden. Borne laat weldra eveneens de handel varen — en verlaat Napels om zich in Vlaanderen te komen vestigen. Coteels blijft verder handelen — vanuit Londen — en Wale drijft eveneens verder handel, doch verlaat Venetië voor Amsterdam.

Waarmee op bijna symbolische wijze de nieuwe Engels-Hollandse periode in de handelsgeschiedenis de opvolging neemt van de voorbije Antwerps-Italiaanse periode, en waarmee tevens in het Antwerpse zakenmilieu de schitterende uitzondering della Faille tot een einde komt.

---

(1) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, pp. 220 vv. J. H. KERNKAMP, „Johan van der Veken en zijn tijd". Den Haag, z.d.

(2) E. COORNAERT, „Anvers et le commerce parisien au XVIe siècle". *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Akademie, Letteren*, XII, n. 2, 1950, p. 9. J. WHEELER, *A treatise of commerce*. New York, 1931, pp. 351-361. Jacob della Faille is in 1587 van plan, zich in Engeland te gaan vestigen. AF, bundel 4, Daniel van der Meulen aan Jacob della Faille, 28-4-1587.

(3) H. THIMME, *Der Handel Kölns*, p. 456 vv. A. DIETZ, *Frankfurter Handelsgeschichte*, II, Frankfurt, 1921, pp. 11-98. H. KELLENBENZ, *Unternehmerkräfte...*, pp. 179-240. G. AUBIN, *Bartolomäus Viatis*, VSWG, 33, 1940, p. 146. Jacob de jonge en Daniel van der Meulen willen zich in de zomer van 1585 te Bremen of te Hamburg gaan vestigen; van der Meulen vestigt zich inderdaad te Bremen. Maarten aan Jacob, aan van der Meulen.

(4) J. MÜLLER, *Die Finanzpolitik des Nürnberger Rates in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. VSWG, 7, 1909, pp. 5-8. G. AUBIN, *art. cit.*, p. 146. H. KELLENBENZ, *op. cit.*, pp. 258 vv. H. THIMME, *art. cit.* H. LAPEYRE, *Une famille de marchands, les Ruiz*, pp. 117 vv., voor de Italianen in Spanje en Frankrijk.

B. — SOCIALE GESCHIEDENIS

HOOFDSTUK V

DE FAMILIE DELLA FAILLE

§ 1. — Het onroerend bezit.

De familie della Faille, lange tijd als van Italiaanse afkomst beschouwd, is van Vlaamse oorsprong (1). Sinds 1398 treft men ze aan in het Kortrijkse, onder de naam van der Faille of van der Failge. In de 16e eeuw neemt Jan de Oude de vorm de la Faille aan, af en toe ook reeds geïtalianiseerd tot della Faille, welke schrijfwijze onder zijn kinderen definitief wordt ingeburgerd.

Wat het beroep van Jan's voorouders is geweest, kan niet met zekerheid uitgemaakt worden. Wanneer men de eerste sporen van het geslacht in de Kortrijkse schepenregisters vindt, heeft men te doen met een welstellende familie, zonder dat blijkt waar die welstand vandaan komt : huwelijkscontracten, koop en verkoop van land en huizen, en voornamelijk opnemen van geld tegen betaling van lijf- of erfrenten, komen herhaaldelijk voor (2). Waarschijnlijk dienen deze della Faille's als rijke boeren gekarakteriseerd te worden.

Gillis van der Faelge († 1524), grootvader van Jan de Oude, bezit aldus 24 bunder land te Wevelgem, een leengoed in de parochie Dottenijs, en drie huizen in de voornaamste straten van Kortrijk. Hij geeft als bruidschat aan een van zijn dochters 40 pond vlaams en 20 pond parisis, en huwelijkt een andere uit aan de zoon van een „cirurgien", die huis en erf bezit op de Korenmarkt (3).

Zijn zoon Pieter (1478-1546), krijgt als huwelijksgoed de 24 bunder land te Wevelgem, op voorwaarde, aan zijn mede-erfgenamen 50 pond

(1) Voor het volgende steunen we gedeeltelijk op P. della Faille de Leverghem, „La famille della Faille". *Annuaire de la noblesse belge*, 1940-1941, pp. 85-103. Cfr. ook C. Verlinden, *Lettres commerciales*, *art. cit.*

(2) Stadsarchief Kortrijk, Akt- en goedenisboeken, 1438-41 tot 1542-44. Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, 6971 en vv., 44553 (registers buitenpoorters Kortrijk).

(3) Stadsarchief Kortrijk, *loc. cit.*, 1500 (14-11), 1503 (13-11), 1506 (18-4), 1513 (f. 76), 1519 (9-2). 1 bunder = 1⅓ hectare.

vlaams uit te keren. Van Gillis' drie huizen worden er bij diens dood twee door de erfgenamen verkocht, en een jaar later verkoopt Pieter aan een zuster zijn deel in het derde huis. Van 1506 tot 1543 zien we Pieter in totaal 312 pond parisis en 24 pond vlaams opnemen op lijf- en erfrente. Desondanks blijkt hij bij zijn overlijden aan zijn erfgenamen alleen de 24 bunder land na te laten (1).

Men krijgt de indruk, dat het bezit in deze generatie eerder inkrimpt dan zich uit te breiden, en dat Pieter geen voorspoedige loopbaan heeft gekend. Hij schijnt als landbouwer werkzaam te zijn geweest, en voor zover zijn kinderen zich niet tot de handel hebben gekeerd, zetten ze deze landbouwactiviteit voort — met even weinig schitterende resultaten : Pieter, broer van Jan de Oude, moet bv. zijn stukje grond aan zijn broer verkopen, wordt er dan pachter op, sterft zonder een cent na te laten, en wordt begraven op kosten van Jan — en de overige landbouwers in de familie stellen het niet veel beter (2).

De opleiding van Jan de Oude in de handel is dus een initiatief, dat de bergafgaande landbouwersfamilie gedeeltelijk uit het slop heeft geholpen. Waarom de familie in de landbouw achteruitging, kunnen we alleen gissen. Groeiende rijkdom in een boerenbedrijf is echter doorgaans slechts in uitzonderlijke omstandigheden mogelijk en wordt gevoelig gehinderd door kinderrijkdom, daar de zoons moeten verdelen wat de vader alleen had, en de dochters met hun bruidschat weggaan. Gillis della Faille had vijf kinderen, waarvan drie dochters, Pieter had er acht, waarvan vier dochters, en zijn zoon Pieter had er tien, waarvan zes dochters.

Jan de Oude heeft dan ook alles bij elkaar van zijn vader alleen 300 ducaat (95 pond) gekregen in 1540, en in 1546 drie bunder land van hem geërfd (3). Laten we nu zien, hoe het onroerend bezit van Jan en later van Maarten zich heeft ontwikkeld.

Vooreerst een overzicht over het aandeel van het onroerend bezit in het totaal vermogen van Jan de Oude (in pond vlaams) (4) :

1541 :	0 op	803, hetzij	0 %
1558 :	1250	14.158	8,8 %
1562 :	1567	28.957	5,4 %
1575 :	5453	48.000	11,3 %
1582 :	7727	68.043	11,3 %

(1) Ibidem, 1502, 1503 (15-11), 1506 (18-4), 1507 (13-12), 1523 (f. 13), 1524 (7-5, 7-11), 1525 (14-10), 1542 (4-9), 1543 (31-3).

(2) *Biografie van Jacob de Oude*, door barones ANTOINE DELLA FAILLE D'HUYSSE, AF. J, f. 209. Inventaris, f. 5. De niet in de handel betrokken familieleden blijven in de streek wonen : Kortrijk, Wevelgem, Wakken, Rumbeke.

(3) AF, bundel 10, Memorie. J, f. 290.

(4) Berekend aan de hand van : Memorie, bundel 10. Berekening van Jan's bezit in 1562, ibidem. J, ff. 64, 106. Inventaris, ff. 191-198.

Een gevolgtrekking dringt zich op : het onroerend bezit is steeds zeer bescheiden gebleven in verhouding tot het gehele kapitaal, m.a.w. is Jan steeds in de eerste plaats koopman gebleven en nooit grootgrondbezitter geworden.

Stellen we daar tegenover de evolutie van Maarten's bezit (1) :

1582 : 2.078 p. op 36.078, hetzij 5,7 %
1594 : 27.773 p. op 101.588, hetzij 27,3 %
1619 : 106.443 p. op 106.443, hetzij 100,0 %

Van een laag percentage vertrokken, is hier het onroerend bezit zeer snel gegroeid, om in korte tijd het ganse vermogen van Maarten te gaan uitmaken. We staan hier voor een koopman, die zeer beslist aanstuurt op het verlaten van de handel ten voordele van het onroerend bezit.

In de loop van twee generaties heeft zich dus de cyclus voltrokken, uitgaande van het zuivere handelsbezit zonder immobiliën, en eindigend bij het zuiver onroerend kapitaal. Wat voor de stichter steeds bijzaak is gebleven, is voor zijn zoon zeer snel het hoofddoel geworden.

Ontleden we nu nader de samenstelling van de onroerende goederen.

Die van Jan omvatten op het einde van zijn leven (2) :

— huizen . . . . . 2.758 pond
— renten op huizen 1.393
— meubelen, goud- en zilverwerk 1.016
— land 2.559

Duidelijk overweegt dus het aandeel van de in de stad belegde kapitalen (huizen, renten, huisraad) t.o.v. de grondbezittingen. Vergelijken we hiermee de samenstelling van Maarten's bezit op het einde van zijn leven (3) :

— huizen . . . . . 3.650 pond
— renten op gronden 49.678
— land 53.115

Even duidelijk is hier het zwaartepunt verlegd naar de buiten, en blijft er in de stad slechts een gering deel van het kapitaal. Deze betekenisvolle wijziging is o.i. niet alleen typisch voor de koopman, die van zijn gronden gaat leven, doch ook voor een tijd, die de handeldrijvende stad ziet achteruitgaan t.o.v. het platteland.

(1) Berekend aan de hand van JM, f. 236. Testament Jan de Oude, bundel 10. Grootboek Maarten, 1609-1619, ff. 38-45.
(2) Inventaris, ff. 191-198.
(3) AF, Grootboek Maarten, 1609-1619, register nr. 4.

Onderzoeken we nu de wording van Jan's immobiliair kapitaal, dan krijgen we volgend beeld :

— 1546 : 3 bunder land te Wevelgem geërfd van zijn vader (1)	150.—.—
— 1550 : huis met hof gekocht in de Markgraveleie te Antwerpen (2)	133. 6. 8
— 1555 : huis gekocht in de Huidevetterstraat (3) . . .	666.13. 4
— 1556 : huis ernaast gekocht (4)	602. 5. 4
— 1560 : twee huizen gekocht in de Schuttershofstraat (5)	216.13. 4
— tussen 1562 en 1568 : rente van 26 gulden gekocht op het huis „den Vliegenden Hert"	69. 6. 8
— tussen 1562 en 1568 : rente van 18 gulden gekocht op twee huizen van het goudsmedenambacht (6) .	48.—.—
— tussen 1562 en 1569 : 4 1/2 bunder land te Wevelgem gekocht (7)	171.15. 4
— tussen 1562 en 1575 : rente van 250 gulden afgelost op het groot huis in de Huidevetterstraat, en rente van 200 gulden afgelost op de twee huizen in de Schuttershofstraat (8)	1200.—.—

(1) J, f. 290. Berekening Jan's bezit in 1562, bundel 10.

(2) J, f. 273. Berekening, bundel 10. SAA, Schepenregister 237, f. 128, en 296, f. 96. Het huis wordt gekocht door Anna de Hane, die in 1564 verklaart dat ze het had gekocht met Jan's geld, en dat het hem altijd had toebehoord; misschien wenste Jan in 1550 nog de groei van zijn kapitaal voor Maarten de Hane verborgen te houden.

(3) Ibidem. SAA, Schepenregister 257, f. 34. Gekocht van Joris Vezeleer. Jan had in 1552 van Jan van Gansepoel een erfrente van 6 pond brabants op vier huizen bij het Dominikanen-klooster overgenomen als betaling van een schuld, doch reeds in 1553 de rente verkocht aan Jacob van Gansepoel, Jan's broer. SAA, Schepenregister 245, f. 419.

(4) Ibidem. SAA, Schepenregister 261, f. 251. Vroeger behorend aan Simon Ros, en gekocht per opbod.

(5) Ibidem. Schepenregister 278, f. 72. Gekocht van Joris Vezeleer. Jan had in 1557 van de rentmeester-generaal, Jan van Gameren, een erfrente aanvaard van 6.5 gulden als terugbetaling van 100 gulden die hij aan de koning had geleend. In 1560 verkoopt hij die rente opnieuw aan van Gameren. Schepenregister 281, f. 113.

(6) AF, bundel 13, inventaris papieren Jan de Oude. De rente is nog niet in zijn bezit in 1562 (bundel 10, berekening van zijn bezit), doch behoort reeds aan hem in 1568 (J, f. 86). Hij had deze twee renten gekocht in 1548, ten behoeve van Maarten de Hane en zonen (Schepenregister 229, f. 118), van wie hij ze later overnam (J, f. 96). Den Vliegenden Hert : op de Oude Beurs, in de Wolstraat. Huizen van de goudsmeden : in de Koepoortstraat.

(7) J, f. 290.

(8) J, f. 64. Berekening, bundel 10. De rente van 250 gulden had Jan reeds in 1557 afgekocht van Joris Vezeleer, doch ze dezelfde dag weer verkocht aan pastoor Peter Mens. Schepenregister 266, f. 143.

— 1564 :	hoeve van 16 1/2 bunder gekocht te Wilrijk (1)	666.13. 4
— 1574 :	30 bunder land gekocht onder Zevenbergen (2)	1250.—.—
— 1576 :	rente van 165 gulden 14 stuivers afgelost op het klein huis in de Huidevetterstraat (3) . .	441.17. 4
— 1576 :	rente van 147 gulden afgelost op het land te Zevenbergen	138.14. 4
— 1577 :	rente van 50 gulden 13 stuivers afgelost op het land te Zevenbergen (4)	53. 9. 4
— 1579 :	3 1/4 bunder land gekocht te Wevelgem (5) .	78. 4. 8
— 1579 :	rente van 52 1/2 gulden gekocht op Daniel van Neste te Wevelgem (6)	140.—.—
— 1579 :	rente van 100 gulden gekocht op het huis „Calicoeten" (7)	266.13. 4
— 1582 :	rente gekocht van 150 gulden op „den Beer"	400.—.—
— 1582 :	rente gekocht van 100 gulden op „den Witten Leeuw"	266.13. 4
— 1582 :	rente van 44 gulden gekocht op zeven huizen van Jan de Clerck	117. 6. 8
— 1582 :	rente van 32 gulden gekocht op „het Gulden Cruys" (8)	85. 6. 8
— 1582 :	hoeve van 20 bunder gekocht te Beveren bij Kortrijk (9)	542. 6.10

(1) J, f. 292. Schepenregisters 297, f. 458 en 341, ff. 650-653. Bij opbod als meestbiedende gekocht door Dierik Franck ten behoeve van Jan.

(2) J, ff. 48, 290.

(3) J, f. 137. Bundel 13, inventaris papieren Jan della Faille.

(4) J, ff. 129, 214.

(5) Testament Jan, bundel 10.

(6) Bundel 13, inventaris papieren Jan della Faille. Inventaris, f. 216. Gekocht van Anton van Neste, Jan's neef.

(7) Bundel 13, inventaris papieren Jan. Het huis ligt in de Zakstraat. Jan koopt deze rente als voogd van Adriaan van Aferden, zoon van zijn overleden factor te Narva, en neemt ze later voor zichzelf over.

(8) Inventaris, ff. 191-198, 216. Bundel 13, inventaris papieren Jan. Het Gulden Cruys : in de Nieuwstraat; de Witte Leeuw : in de Zilversmidstraat. Huizen van Jan de Clerck : Lange Nieuwstraat en Sinte Katlijnevest. Den Beer : Grote Markt. Wegens achterstallige uitbetaling deden Jan's erfgenamen den Beer verkopen en kochten het huis op voor 859.15.8. JM, f. 216.

(9) Inventaris, f. 198. Testament Jan, bundel 10. Gekocht door Dierik de Jagere met geld van Jan.

Merken we op :

1) Dat Jan reeds zeer lang handel drijft vooraleer hij iets van zijn kapitaal in onroerend goed belegt (zijn eigen operaties beginnen reeds in 1536, en pas veertien jaar later immobiliseert hij voor het eerst een kapitaaltje (1).

2) De welbewuste politiek, die streeft naar afronden en vrijkopen van het complex in de Huidevetterstraat; dit bestaat uiteindelijk uit : a. een groot huis „metten poorten, plaetse, closbane, cruythove" en „een stuck erve teinden den cruythove" in de Huidevetterstraat; b. een kleiner huis ernaast „met vloere, coekene, contore, neercamere, bornepute, regenbacke, plaetse, hove, met vele schoene oppercameren" eveneens in de Huidevetterstraat; c. „eenen bleyckhoff" met bijbehorende grond langs de Vaartstraat; d. een huis met hof, met een poort en een kamer daarboven, in de Schuttershofstraat; e. een kleiner huis naast voornoemde poort, eveneens in de Schuttershofstraat.

3) De blijvende belangstelling voor zijn geboorteplaats, Wevelgem. Het door Jan's vader daar nagelaten land, „den Boonaert", groot 24 bunder, was onder de acht kinderen verdeeld geworden in stukken van 3 bunder elk. Jan koopt, samen met Jacob, het deel op van Marie, Pieter en Bernard, dus 9 bunder, voor elk de helft. De verkopers hebben daar blijkbaar slechts noodgedwongen in toegestemd, en Pieter wordt pachter in dienst van Jan op diens 7 1/2 bunder. In 1579 koopt Jan nog het deel van Catharina op (2).

4) De belangstelling voor „huisen van plaisantie" : eerst dat in de Markgraaflei, „eenen hoff metten huysingen ende plantagien daer op staende", dan de hoeve „het Berckenrys" te Wilrijk, „een huysinge van playsanchien met bornepute, bogairden, cruythove, met een stede met lanthuys", plus nog diverse stukken „winnende lants, bos en beemden".

Vergelijken we nu dit onroerend bezit met dat van Jacob de Oude (3) :

huizen te Antwerpen :

— de helft van twee huizen in de Groendalstraat;
— twee huizen in de Bargiestraat, „den Keizer", en „de Flessche";

(1) Op 4-5-1549 had Jan, samen met Jan du Bois, de 4/5 gekocht van het huis van wijlen Frederik van der Molen, in naam van diens zoon Daniel, die er 1/5 in geërfd had. Schepenregister 237, f. 132.

(2) Bundel 13, inventaris papieren Jan. Testament Jan, bundel 10 (waaruit blijkt dat de kinderen van Marie, Pieter en Bernard weigerden in te stemmen met de koop). J, f. 209.

(3) SAA, Schepenregisters 292, f. 250; 296, ff. 159, 307; 327, f. 71. Certificatieboek 23, f. 215. F. PRIMS, *Antwerpiensia* 16e reeks, 1942, p. 50. P. DELLA FAILLE DE LEVERGHEM, *art. cit.*, p. 95. SAA, Weesmeesterskamer, 216, ff. 1-258. 1 gemet = 44 are.

— twee huizen in de Sancierstraat, „het Lammeken", en „de Drye Botkens";
— een groot huis in de Huidevetterstraat, tegenover dat van Jan (het vroegere huis van Gaspar Ducci);
— een huis naast het voorgaande, in de Huidevetterstraat;
— twee kleine huizen in de Korte Gasthuisstraat, achter aan de beide vorige grenzend;
— een huis met hof in de Korte Gasthuisstraat, naast het voorgaande;
— een groot huis in de Hoogstraat.

renten :

— heerlijke renten te Dovye voor 35 pond 2 schelling 5 groten parisis;
— een erfrente van 8 gulden op de herberg De Wildeman te Ekeren „aan de plaatse", en op 2 gemet land te Moesenbroeck;
— een erfrente van 66 gulden 13 1/2 stuivers op de koninklijke domeinen van den Briel en Voorne;
— een rente van 18 gulden 1 stuiver op het huis „'t Coffer" op de Vlasmarkt te Antwerpen;
— een erfelijke losrente van 4.10 p. vl. van Joos Herman;
— een leen van 7 halster koren en 5 penning parisis te Gottem.

land :

— twee hoeven te Wilrijk: „t' goet te Maloes", 6 1/2 bunder 58 roeden, en „ter Couwerheyden", 27 bunder;
— drie lenen gehouden van burcht en kasteel te Waasten :
  a. de heerlijkheid van de Dovye, omvattend in hovingen, boomgaarden, dreven, water en winnende land, 49 bunder, benevens zes honderd meers en een windmolen;
  b. „de Buucquerie", omvattend 24 bunder bos;
  c. „den cleynen Westbroeck", 14 bunder;
— een halve hoeve onder Ekeren, 78 1/2 gemeten;
— vier hofsteden onder Wakken-Markegem, van respectievelijk 2 bunder 363 roeden, 2 bunder 333 roeden, 12 bunder 1/3 en 12 bunder 1/2, benevens diverse percelen voor een oppervlakte van ± 8 bunder;
— drie hofsteden te Beveren bij Roeselare, de eerste van 93 gemet, 2 lijnen, 3 roeden, de twee andere samen van 44 gemet 2 lijnen 94 roeden, benevens nog 1 gemet 5 lijnen 87 roeden land;
— twee hofsteden te Grammene, van 8 bunder 279 roeden en 6 bunder 2 gemet 74 roeden, benevens 7 vierendelen land in de parochie Aarseele, en nog enkele percelen onder Grammene;
— 7 bunder land te Wevelgem;
— een pachthoeve van 14 bunder onder Rekkem, „van der Cleynder heyde".

Of, samengevat :

	Jan	Jacob
land	± 77 bunder	± 271 bunder
huizen	5	11
renten	± 552 gulden	± 137 gulden

Het bezit van beide broers vertoont dus een zekere gelijkenis : de statige residentie met aanpalende gronden en huizen in de Huidevetterstraat, waar Jan en Jacob tegenover elkaar wonen, de hoeven te Wilrijk, het land te Wevelgem..., doch Jacob heeft een veel grotere hoeveelheid land en huizen en, vooral, een heerlijkheid. Niettemin is ook hij steeds in de eerste plaats handelaar gebleven en heeft hij zich nooit uit de zaken teruggetrokken. Zijn bezittingen brengen hem overigens minder op dan die van Jan, want zijn land en huizen zijn ten dele met zware renten belast.

Willen we nu berekenen, hoeveel Jan in de loop van zijn leven uit de handel heeft onttrokken, dan dienen we bij zijn onroerend bezit te voegen de sommen die hij als huwelijksgoed aan zijn kinderen heeft gegeven. Van de negen zijn er vijf getrouwd tijdens het leven van hun vader, nl. Anna in 1562, Maarten in 1565, Karel in 1567, Maria in 1574 en Jan in 1579.

De drie eersten hebben elk als huwelijksgoed 1000 pond meegekregen. Maria krijgt als bruidschat haar moeder's deel, 2666.13.4, waar in 1578 nog een geschenk van 100 pond bij komt, benevens 364.10.5 als vereffening. Jan, die in 1575 zijn moeder's deel eist, krijgt het eveneens uitbetaald : 2666.13.4, plus eveneens 100 pond in 1578. Ook Karel krijgt in 1575 zijn moederlijke goeden, 2750 pond, plus een geschenk van 125 pond in 1578 (1).

In totaal dus, van 1562 tot 1578 : 10.773 pond vlaams. Dit, gevoegd bij de 7.727 pond die gebruikt zijn in onroerend goed, maakt samen 18.500 pond in 33 jaar (1550-1582) of gemiddeld 561 pond per jaar; dit gemiddelde heeft echter weinig waarde, gezien de sterke verschillen binnen deze periode. Indien we enigszins trachten te differenciëren, kunnen we ongeveer volgend beeld geven :

— van 1540 tot 1549 : niets;
— van 1550 tot 1561 : 130 pond per jaar;
— van 1562 tot 1582 : 806 pond per jaar.

Waaruit zeer duidelijk de evolutie van Jan's carrière blijkt, van nietsbezittend beginneling tot welstellend burger, over een tussenperiode van grote expansie van zijn handel. Rond 1555 ligt een belangrijke cesuur

(1) AF, bundel 10, berekening Jan's bezit. Huwelijksvoorwaarden voor Karel, ibidem. Berekening van Maarten's deel, ibidem. J, ff. 63, 65, 66, 76, 106, 296, 297.

in Jan's sociale opgang : in dat jaar wordt hij van huurder eigenaar. Tot 1549 huurde hij een huis van meester Cornelis Spierinx, van dan af huurt hij het huis van de overleden koopman Frederik van der Molen in de Lombardstraat, om vanaf 1555 het nieuwgekochte huis in de Huidevetterstraat te gaan bewonen.

In hoeverre is nu de belegging in onroerende goederen productief bedoeld ? De vraag stelt zich natuurlijk niet voor het huisraad, dat uiteraard een niets opbrengende belegging is; anderzijds is het voor de rentenkoop duidelijk, dat hier alleen gezocht is naar een vast inkomen. Voor de huizen dient echter onderscheiden te worden tussen bezit voor eigen gebruik en bezit als bron van inkomsten. Van de vijf huizen zijn er twee uitsluitend bestemd voor eigen gebruik : het grote huis in de Huidevetterstraat, en het „huis van plaisancie" in de Markgraaflei; de drie andere worden verhuurd, en wel :

— het kleine huis in de Schuttershofstraat voor 6 p. per jaar
— het grote huis in de Schuttershofstraat voor 20 p. per jaar
— het kleine huis in de Huidevetterstraat voor 28 p. per jaar

(op het einde van Jan's leven) (1).

Het land wordt allemaal verhuurd, hetzij :

— de 7 1/2 bunder te Wevelgem voor . . . . 10 p. per jaar
— de 16 1/2 bunder te Wilrijk voor . . . . . 19 p. per jaar
— de 30 bunder te Zevenbergen voor . . . . 100 p. per jaar

(eveneens op het einde van Jan's leven) (2).

Voegen we daarbij de gekochte renten, dan bekomen we een totale opbrengst van 275 pond per jaar, verdeeld als volgt :

— huishuur . . . . . 54 pond
— renten . . . . . 92 pond
— pacht van het land . . . . . 129 pond

Daar staat echter tegenover een erfrente van 223 gulden per jaar op de hoeve te Wilrijk (3), zodat op het einde van Jan's leven de inkomsten uit onroerende goederen bedragen : 237.16.8 pond.

Vergeleken bij de sommen die Jan op het einde van zijn leven uitgeeft, blijft deze bron van inkomsten dus secundair; dit blijkt nog duide-

(1) J, ff. 22, 63, 213. Inventaris, f. 191 vv. In dezelfde periode ligt de huur der huizen te Brugge tussen 3 en 15 pond, alleen een of twee komen tot 25 pond. L. GILLIODTS VAN SEVEREN, „La levée du dixième et du vingtième denier à Bruges, 1571-1583". *Annales de la société d'émulation de Bruges, LX*, 1910, pp. 289-336.

(2) J, ff. 189, 209, 290. Inventaris, f. 192. We houden hier alleen rekening met de theoretische opbrengst, die aldus te hoog wordt gesteld; over de werkelijke opbrengst handelen we zo dadelijk.

(3) Inventaris, f. 192. J, ff. 20, 36, 72, 105.

lijker, wanneer we, naast de uitgaven, die we hoger berekenden, nu ook de uitgaven stellen voor huishouden e.d.; deze bedragen in de jaren 1574-1578, die we gerust als representatief voor de periode 1562-1582 kunnen beschouwen, gemiddeld 312 pond per jaar (1).

We komen aldus tot het besluit, dat op 1118 pond, die jaarlijks worden besteed aan andere dan handelsdoeleinden, er slechts 238 stammen uit het onroerend bezit, tegen 880 uit de handel. Precieser kan wel zelden worden uitgecijferd, of en in hoeverre een koopman rentenier is geworden.

De ontwikkeling van Maarten's onroerend bezit blijkt uit volgend overzicht (2) :

	1582	1594	1619
huizen te Antwerpen	1·733. 6.8	1·986. 4.1	1·650.—.–
renten te Antwerpen	106. 6.–	438.—.–	—
rente te Wevelgem	17.10.–	26. 5.–	—
land te Wevelgem	18.15.–	—	—
land te Wilrijk	27. 4.–	—	—
land te Zevenbergen	175.—.–	—	—
land te S. Lievens Houtem, Gijzegem en Massemen	—	1·253. 3.3	—
land in Klein Brabant	—	5·449. 7.2	5·232.12.–
heerlijkheid Vichte	—	4·168. 9.6	5·333. 6.8
heerlijkheid Nevele	—	14·451. 7.9	20·000.—.–
huis te Gent	—	—	500.—.–
hof van Fiennes	—	—	1·500.—.–
land te Hulste	—	—	2·550.—.–
drie dorpen in Brabant	—	—	8·333. 6.8
bos van Ackerne	—	—	11·666. 3.4
renten op bezit van de prins van Arenberg	—	—	19·050.13.4
renten op het domein	—	—	30·627. 6.8
	2·078. 1.8	27·772.16.9	106·443. 8.8

(1) J, f. 268.

(2) Berekend aan de hand van JM, ff. 8, 17, 122, 123, 191-213. Grootboek Maarten 1609-1619, ff. 8, 22, 38-45. De dorpen in Brabant zijn Rebecq, Ronquières en Hennuyères. Het bos van Ackerne hangt af van het leenhof te Ronse. Het land te Hulste

1582 stelt de situatie voor bij de dood van Jan de Oude, 1594 die bij de liquidatie van de handel, 1619 de toestand bij Maarten's overlijden.

We kunnen het resultaat samenvatten als volgt :

	1582	1594	1619
bezit in de stad	1·839.12.8	2·424. 4.1	3·650.—.–
bezit op het land	238. 9.–	25·348.12.8	102·793. 8.8

Merken we op :

1) de rush naar het grondbezit bij het opgeven van de handel.
2) het grote huis te Antwerpen verliest zijn centrale betekenis, daar nu ook residenties worden gekocht : het hof van Fiennes en een huis te Gent, en een huis te Brussel (waarde onbekend) : van de handelszetel komt men tot de patriciërswoonsten.
3) daarmee samenhangend : verspreiding van de buitenverblijven buiten het Antwerpse : het kasteel te Oydonck (heerlijkheid Nevele) en een huis van plaisantie in de bezittingen te Willebroek. Maarten wordt meer en meer grondbezitter, zonder de concentratie van belangen te Antwerpen, die het bezit van Jan de Oude had gekenmerkt.
4) het afronden door bijkoop van de bezittingen Vichte en Nevele.
5) het belang van de leningen aan de prins van Arenberg en aan de Aartshertogen, vooral geassigneerd op gronden.

De zeer duidelijke voorkeur voor grondbezit wordt enerzijds verklaard door de natuurlijke neiging van de rentenier naar de vastere inkomsten van het land boven de minder stabiele opbrengst van huizen, anderzijds door de landbouwcrisis op het einde van de 16e eeuw, die de prijs van de grond op catastrofale wijze heeft doen vallen en aan kapitaalkrachtige kooplui de kans heeft geboden, voor weinig geld eigenaar van grote domeinen te worden.

Dat blijkt duidelijk, wanneer we de prijs van de grond per bunder beschouwen vóór en na deze crisis — die te situeren is in de jaren tachtig. Hoewel onze gegevens zeer fragmentair zijn en niet altijd onderling vergelijkbaar, daar ze op soms zeer verschillende streken en soorten grond

(tussen Brugge en Kortrijk) omvat 212 gemet, de heerlijkheid van der Vichte 60 bunder bos en 60 bunder „labeurlant". Het hof van Fiennes, op de Korenlei te Gent, is een der drie voornaamste woonsten van de stad. Maarten bezit bovendien nog een huis te Brussel op de Zavel (waarschijnlijk het huis dat vroeger aan de Hane behoorde, en dat in 1575 verhuurd is voor 50 gulden per jaar, J, f. 99).

betrekking hebben, zijn ze voldoende om deze crisis te illustreren (1) :

1562-1569	Wevelgem	38	pond	per	bunder
1564	Wilrijk	40	„	„	„
1574	Zevenbergen	41	„	„	„
1583	Beveren-Kortrijk	27	„	„	„
1585	in Vlaanderen	20-30	„	„	„
1586	Passendale	7 en 8	„	„	„
1587	Klein Brabant	17	„	„	„
1589	S. Lievens Houtem	24	„	„	„
1589	Gijzegem	16	„	„	„
1589	Westrem	10	„	„	„
1589	Voorde	3, 6 en 12	„	„	„
1590	Klein Brabant	6, 12 en 20	„	„	„
1592	Meigem	5 1/2	„	„	„
1594	S. Lievens Houtem	11	„	„	„

Deze cijfers worden bijzonder sprekend door een paar zinnen commentaar uit de brieven der della Faille :

1585 : de gronden in Vlaanderen zijn zeer goedkoop, 20-30 p. per bunder;

1586 : de prijs van 8 pond per bunder te Passendale is uiterst laag, de gebouwen die er op staan alleen zijn al zoveel waard;

1586 : de gronden zijn zeer goedkoop, binnen twee drie jaar zullen ze zeker dubbel zoveel gelden;

1586 : de grond die in 1583 te Beveren werd gekocht aan 27 p. per bunder was er 40 waard.

Duidelijk heeft zich dus een zeer sterke daling in de prijs van de grond voorgedaan in de jaren 1580. De reden ligt waarschijnlijk vooral in de oorlogsoperaties, de troepenbewegingen en plundertochten, die grote gebieden van het land hebben ontvolkt en waardeloos gemaakt. Uit de brieven vernemen we aldus, dat in 1586 — dus een paar jaar na het einde van de vijandelijkheden in de streek — het land tussen Menen en Ieper braak ligt; de boeren zijn gevlucht; wekenlang zoeken de compagnons naar een pachter om op hun nieuw land te zetten, en wanneer ze er tenslotte een vinden, moeten ze hem al het nodige huisraad, benevens koeien en paarden bezorgen, want in de streek is alles geplunderd geworden (2).

(1) Bronnen van pp. 188 en 189, nota 2 van p. 193, nota 2 van p. 194. Cfr. P. DEPREZ in *Flandria nostra*, I, p. 145.

(2) Maarten aan Wale en aan Coteels, 15-6, 22-6, 17-8, 22-8, 14-9-1586. Cfr. hoofdstuk III § 3, j. H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, IV, pp. 412-413.

Medebepalend voor de massale koop van gronden is dus ongetwijfeld deze gunstige conjunctuur geweest. De hervatting in de prijzen is reeds in het begin van de 17e eeuw een feit geworden, en dan zien we Maarten bv. de waarde per bunder in Klein-Brabant, waar hij zijn grond had gekocht aan 6, 12, 17 en 20 pond, berekenen op 17, 22, 28, 29, 33 en 42 pond per bunder (1).

Hoe is het nu gesteld met de opbrengst, m.a.w. is de grond als bron van inkomsten interessanter geworden dan de huizen? Eerst een paar aanduidingen over de pachtprijzen van de grond (2) : (per bunder)

1578	Wevelgem	8 gulden
	Wilrijk	7 gulden
	Zevenbergen	20 gulden
1586	Passendale	4-5 gulden
1589	Westrem	5 gulden
	S. Lievens Houtem	6 gulden
	Voorde	9 gulden
1597	Wilrijk	6, 7 en 10 gulden
	Waasten	9 gulden
	Ekeren	6 gulden
	Markegem	6 gulden
	Wevelgem	6 gulden

Met al het nodige voorbehoud blijkt toch wel, dat de daling in de pachtprijzen niet evenredig is met die in de koopprijzen; relatief is de koop van grond dan ook interessanter geworden dan vroeger. Plaatsen we daartegenover enkele gegevens over huur van huizen (3) (in gulden) :

	1578	1586	1590	1594
klein huis Schuttershofstraat	36	—	15	—
„den Beer", Grote Markt	—	—	150	130
groot huis „de Poort"	600	150	100	—
groot huis op de Meir	—	—	—	200

(1) AF, Grootboek Maarten, 1609-1619, ff. 8-22. JM, ff. 2, 26, 34, 36, 38, 39, 163, 197.

(2) J, ff. 189, 192, 209. JM, ff. 3, 15, 142, 143. Maarten aan Coteels, 22-6-1586. SAA, Weesmeesterskamer 216, erfgoeden. Volgens Maarten zouden de 64 bunder te Passendale in 1586 voor 100 pond per jaar moeten verpacht worden, daar het land reeds ten dele weer „in labeur gestelt" is; het vee zou men aan de pachter laten voor de kostprijs, te betalen in 3 of 4 keer; Borne vindt de prijs wat hoog, daar het licht land betreft. Borne aan Jagere, 30-10-1586.

(3) J, ff. 22, 63, 213. JM, ff. 27, 182. Maarten aan van der Molen, 28-9-1586. SAA, Weesmeesterskamer 216, erfgoeden.

We kunnen de evolutie nog beter illustreren door een vergelijking met de volle bloeitijd : volgens Guicciardini worden te Antwerpen de huizen met 6-7 kamers verhuurd aan 200 scudi (400 gulden) per jaar, en worden soms huurprijzen bereikt van 4 en 500 scudi (800 à 1000 gulden). We mogen aannemen, dat het hier gaat om de soort huizen, die door kooplui van een zeker formaat worden gehuurd; nu blijkt uit gegevens van O. de Smedt, dat de huurwaarde van 19 huizen van Engelse kooplui (w.o. Thomas Gresham en James Harvey, dus van aanzienlijke kooplui) in 1568 slechts gemiddeld 116 gulden bedraagt. In 1577 stellen we vast, dat de gemiddelde huurwaarde van 10 huizen van Gaspar Ducci en van Jan della Faille (met weglating van kleine huizen) 136 gulden beloopt. Tenslotte blijkt in 1597 de gemiddelde huurwaarde van 9 huizen van grossomodo hetzelfde belang (eigendom van Jacob della Faille) 103 gulden te bedragen. Zonder aan deze toevallige steekproeven te veel belang te durven hechten, blijkt toch duidelijk, hoe diep de huurwaarde gevallen is. Bovendien, zelfs indien we Guicciardini's cijfer van 800 à 1000 gulden alleen betrekken op de allergrootste huizen van de stad, dan moeten we bedenken, dat het huis van Jan de Oude in 1578 wordt geschat op een huurwaarde van 300 gulden, en dat het huis van Jacob in 1597 verhuurd wordt voor 600 gulden. Nu behoren die huizen juist tot de allergrootste en mooiste van de stad, en zijn bovendien in volle centrum gelegen. Ook de lage huur voor het grote huis „den Beer" op de Grote Markt (130-150 gulden), voor het groot huis „de Poort" (100-150 gulden) en voor een groot huis op de Meir (200 gulden) zijn hier tekenend (1).

Blijkbaar is de crisis in de huurprijzen veel vroeger begonnen dan voor de landbouwprijzen (en inderdaad begint de crisis in de handel te Antwerpen veel vroeger dan de crisis op het platteland), doch de hevigste inzinking schijnen de prijzen te kennen na 1585. De cijfers vinden ook hier bevestiging in de brieven : in 1586 schrijft Maarten aan Frederik van der Molen, wiens huizen hij verhuurt : uw twee kleine huizen staan leeg, want de huurders zijn vertrokken wegens de grote duurte, zonder de huur te betalen; het grote huis is verhuurd aan „persone da bene", die regelmatig betalen, doch waar het vroeger gewoonlijk verhuurd werd aan 600 gulden, is het nu slechts aan 150 gulden verhuurd, en je mag blij zijn dat het niet leeg staat, want in gans de stad ziet men niets anders dan leeg-

(1) L. Guicciardini, *Descrittione*, Antwerpen, 1567, p. 80. Een scudo is op dat ogenblik = 80 groten. O. de Smedt, *De Engelse handel...*, II, p. 11. Rijksarchief Brussel, Raad van Brabant 655, f. 351 : decreet betreffende de verkoop van de nagelaten huizen van wijlen Gaspar Ducci (18-12-1577); we rekenden slechts 7 huizen aan, met weglating van lot 8, dat bestaat uit drie kleine huisjes. J, *loc. cit.* (het kleine huis in de Schuttershofstraat lieten we eveneens buiten beschouwing). SAA, Weesmeesterskamer 216, erfgoeden, en f. 129 (met weglating van de twee kleine huizen in de Sancierstraat).

staande huizen; naar het schijnt zijn er in totaal 6000 huizen te huur, en dagelijks wijken er nog mensen uit. Aan Aart Fabri : uw huis „den wilden Esel" kan aan 120 gulden verhuurd worden; ik heb 150 gulden geëist, maar men zal niet meer dan 120 willen geven; beter dat dan het te laten leeg staan, want de handel zal hier in het eerste jaar gering blijven (1).

Duidelijker nog blijkt het verschil in evolutie tussen land en huizen, wanneer we de pacht en de huur uitdrukken in percent van de koopwaarde (2) :

	1578	1586	1590	1594	1597
klein huis Huidevetterstraat .	2,6	—	—	—	—
twee huizen Schuttershofstraat	3,4	—	—	—	—
„den Beer", Grote Markt . .	—	—	3,7	3,3	—
huizen Jacob, Huidevetterstraat	—	—	—	—	2,5
huis Jan, Huidevetterstraat .	3,7	—	—	—	—
land Wevelgem	3,1	—	—	—	—
land Zevenbergen	5,6	—	—	—	—
land Passendale	—	10	—	—	—
land Westrem	—	—	8,3	—	—
land S. Lievens Houtem . . .	—	—	8,7	—	—
land Voorde	—	—	12,5	—	—

Terwijl de pacht van het land na 1580 dus een veel snellere afschrijving mogelijk maakt, blijft de huur van de huizen in gans deze periode op een zeer laag peil staan.

Dat de huizen in de stad leeg staan, terwijl de grond op de buiten goedkoop is, is blijkbaar het gevolg van de algemene crisis in de Nederlanden in de jaren tachtig; noch voor beleggingen in de stad, noch voor die op de buiten, is er animo of geld. Wie in deze jaren uitzonderlijkerwijze

(1) Maarten aan van der Molen, 28-9-1586, aan Fabri, 16-9-1586. Cfr. C. VERLINDEN, „Hoe lang duurde de economische crisis in Vlaanderen onder Filips II ?", *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 4, 1949, pp. 16-26.

(2) Als koopwaarde rekenden we de koopprijs, plus eventueel de kapitaalsom van de op het huis drukkende renten (= de rente × 16, de gebruikelijke coëfficient). Voor het huizencomplex van Jacob namen we echter niet de koopprijs (6620 gulden), die blijkbaar veel te laag bleef ten gevolge van de gedwongen verkoop van Ducci's huizen, doch de door Jacob zelf opgegeven waarde van 24.000 gulden (Rijksarchief Gent, Familiefonds nr. 6378).

toch over kapitaal beschikt, heeft dus de keuze, hetzij in de stad, hetzij op het land goedkoop te investeren. Maarten, die ondanks grote moeilijkheden voldoende liquide geld weet te vinden om de gunstige conjunctuur te benutten, heeft de nodige flair gehad om zich op de grond te werpen en de investeringen in de stad te laten staan (1).

Wanneer dan enkele jaren later de crisis voorbij is, blijkt zijn speculatie juist te zijn geweest : de waarde van de grond, gesteund op de landbouw, gaat omhoog, terwijl die van de huizen — afhankelijk van de handel — laag blijft. Op de golf van hervattende grondwaarde is het fortuin van Maarten dan ook omhooggegaan. Als beleggingsobject zijn op het einde van de 16e eeuw de huizen gevallen als een steen, terwijl de gronden op de buiten er op vooruitgegaan zijn; het beschikbare kapitaal trekt zich uit de stad terug naar het platteland.

We moeten echter nog nader de rentabiliteit van de verschillende beleggingen onderzoeken, en ze namelijk wat meer van de concrete practijk uit bekijken dan de theoretische prijzen van huur of pacht toelaten. In werkelijkheid is immers de opbrengst van land of huizen niet gelijk aan de huur- of pachtprijs; onkosten van allerlei aard dienen ervan afgetrokken te worden.

Wat het land betreft, kunnen we volgende aanduidingen geven :

1) Op sommige bezittingen drukken renten, die dikwijls de profijten wegdragen : de hoeve te Wilrijk bv., die 114 gulden aan pacht opbrengt, is belast met erfrenten van 223 gulden, zodat daar jaarlijks meer aan toegedragen wordt dan ze oplevert. Voor de andere bezittingen zijn de renten allemaal afgekocht.

2) Normale of uitzonderlijke onkosten : herstellingen aan de hoeve, 10e penning, aankoop van vee, uitgaven voor in de hoeve gelegerde soldaten, vervanging van gestolen schapen, loskopen van door vrijbuiters geroofde paarden (2).

3) Moeilijkheden met de pachter; de meest voorkomende vorm is, dat de pacht niet wordt betaald :
   — de pachter te S. Lievens Houtem is in 1593 vier jaar pacht ten achter,
   — de pachter te Voorde in 1589 één jaar, in 1593 vier jaar,
   — de pachter te Westrem in 1593 vijf jaar,
   — de pachter te Diksmuide is in 1594 debiteur voor 51 pond vlaams.

(1) De geldkrapheid van de firma in 1586 belet hem, zoveel grond te kopen als hij eerst van plan was. Geciteerde brieven aan Wale en aan Coteels. H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, IV, pp. 438-440.

(2) J, ff. 211-217 : onkosten voor soldaten te Wilrijk (September-October 1577). JM, ff. 2, 7, 11, 15, 106, 163.

Uitzonderlijk is deze achterstand dus niet. Daarnaast moeten aan de pachters soms voorschotten gegeven worden :

— in 1589 leent men aan de nieuwe pachter te Westrem 100 gulden zonder intrest, in 1590 aan de pachter te Pullaer 40 gulden, plus een merrie van 60 gulden.

— in 1590 krijgen de vier pachters te Westrem respectievelijk 2, 2, 1 en 1 ton lijnzaad; bij de vierde wordt dit niet aangerekend, daar hij niet kan betalen.

Indien de schulden niet worden betaald, is er in de meeste gevallen niets te recupereren, daar de pachter niets bezit — of er vandoor is gegaan : in 1577 is pachter Jan van den Broucke (Wilrijk) weggelopen „met sin beesten ende cleeren ende huisraet", en in 1592 moet geprocedeerd worden tegen pachter Adriaan Pieters te Diksmuide om hem van de hoeve te verjagen, waar hij in totaal 340.3.8 pond heeft verteerd („spexi de male come uno forfante") zonder ooit zijn pacht betaald te hebben (1).

Legt men al deze schadeposten bij elkaar, dan is wel duidelijk, dat de gronden als bron van inkomsten in deze jaren wegvallen en dat er eerder geld aan toegedragen is. In de volgende jaren is daar verandering in gekomen en brengen de gronden weer geld op. Aldus berekent Maarten zijn inkomsten uit de heerlijkheid van der Vichte in 1609 op 2000 gulden per jaar. In normale verhoudingen berekent hij, dat kapitaal in gronden 8-10 % opbrengt (2).

Hoe staat het nu met de huizen ? Op die van Jan of Maarten drukken geen renten, daar ze die alle zo gauw mogelijk hebben afgekocht. Als uitgaven komen voor : herstellingen, hetzij normale, hetzij uitzonderlijke, tengevolge van inbraak bv., waarbij de loden buizen meegenomen zijn (3). De voornaamste schadepost is echter ook hier de achterstallige huur :

— in 1578 is Sauf Momer 12.3.4 schuldig, en Egbert Bouting 6.19.–; deze laatste is weggelopen, zodat daar niets meer van te verwachten is. In 1586 zagen we reeds, dat de twee kleine huizen van Frederik van der Molen leeg staan, daar de huurders eveneens gevlucht zijn zonder betalen.

— in 1593 overlijdt de huurder van „den Beer", „meester Melcior, scolmeester, niet hebbende"; zijn meubelen worden verkocht voor 16.13.4, terwijl hij voor het laatste jaar alleen reeds 25 pond had moeten betalen.

(1) J, f. 201. JM, ff. 3, 26, 34, 121, 142, 143, 144, 217. Cfr. over de toestand van de Vlaamse pachter, P. DEPREZ in *Flandria nostra*, I, pp. 148-163.

(2) AF, Grootboek Maarten, 1609-1619, ff. 8-22. Maarten aan Wale, 15-6-1586.

(3) JM, rekening *caxe*.

— in 1593 is Hans Silvesters, huurder van een winkel in den Beer, twee jaar huur ten achter, en tracht „heymelick" te „verhuysen", wat door arrest op zijn huisraad wordt verhinderd.

— in 1593 moet proces ingespannen worden tegen de huurder van S. Crispyn om betaling te bekomen (1).

Behalve deze wanbetaling blijft er nog de kans, dat de huizen leeg staan : in 1593 heeft het huis van van der Molen naast „de Poorte" een half jaar leeg gestaan, terwijl in 1586 zijn twee kleine huizen eveneens leeg stonden.

Dat al deze schade meer bedraagt dan de huizen opbrengen, blijkt overtuigend uit volgende cijfers (2) :

1589 : huisje in de Jodestraat, ontvangst 32 1/2 gulden,
uitgaven 37 gulden;

1593 : den Beer, ontvangst 54.13.4 pond,
uitgaven 164. 6.5 pond;

1593 : huizen van van der Molen, ontvangst 59.15.– pond,
uitgaven 77.11.9 pond.

Of de toestand later beter is geworden, kunnen we niet met cijfers nagaan; in elk geval was het vroeger beter. Inderdaad zien we, in 1574-78 en later nog, onze firma geld overmaken aan van der Molen, voortkomend van de huishuur : 309.17.11 voor de jaren 1574-78, hetzij ruim 60 pond per jaar; daar dit naar alle waarschijnlijkheid de opbrengst is van de vier zelfde huizen, die later in van der Molen's bezit zijn, en men de totale huur in die jaren op ongeveer 800 gulden per jaar kan schatten, betekent dit, dat er bijna de helft van de huur als zuivere inkomst overblijft. In 1586 schrijft van der Molen aan Maarten, dat hij voor 78 pond bouratten wil doen kopen met de huur van zijn huizen; Maarten belooft, de rekeningen na te zien om het tegoed te becijferen; daar vermoedelijk sinds vóór het beleg van der Molen niets meer had ontvangen, kunnen we hier niet uit zien of zijn tegoed al of niet geringer was geworden; in elk geval moesten zijn huizen toen echter nog wat geld opbrengen (3).

Samenvattend kunnen we dus zeggen, dat grondbezit, vóór 1585 winstgevend, in de volgende jaren meer gaat kosten dan het opbrengt, om weldra echter weer een positief verschil te geven. Huizenbezit, eerst

(1) J, f. 248. JM, ff. 182, 183.

(2) Maarten aan van der Molen, 28-9-1586. JM, ff. 6, 17, 25, 29, 182, 183. Op de achterstallige rente op de Witte Leeuw voor drie jaar (300 gulden) wordt door Maarten in 1590 50 gulden gekort „in consideracie van den quaden tyt dat de huysen leg gestaen hebben". JM, f. 32.

(3) J, ff. 69, 114, 220, 258 : „a conto delli fitti delle loor caxe". Maarten aan van der Molen, 28-9-1586.

eveneens winstgevend, verslindt na 1585 ook meer dan het oplevert, en wordt waarschijnlijk niet meer — of veel minder — productief na de crisis.

Over de manier, waarop de grondenkoop wordt doorgevoerd, bezitten we enkele aanduidingen. Het is niet altijd gemakkelijk, in tijden van goedkope grond verkopers te vinden. Een paar keer wordt grond gekocht van achterstallige pachters, die daarmee hun schuld afkorten en nu pachters op hun vroeger eigendom worden : aldus in 1589 3 bunder 1 dagwand van Cornelis Wasteels te Voorde, en 1 bunder 3 dagwand van Daniel van Damme te Gijzegem (1). Uiteraard beperkt zich dit echter tot kleine percelen.

De grond te Zevenbergen (1574) wordt verkocht bij decreet van de Grote Raad, blijkbaar dus wegens insolventie (2). Voor de belangrijkste koop, die van de heerlijkheid Nevele, wordt de operatie aldus aangepakt :

Maarten begint in 1589 met renten op de heerlijkheid op te kopen van renteniers, die blijkbaar blij zijn, er van af te geraken, daar de betaling al jaren achterstallig is; de koop gebeurt dan ook aan voordelige voorwaarden : de penning 10, 11, 12, 13, i.p.v. de gebruikelijke penning 16 (3). Ziehier, om ons tot de voornaamste renten te beperken, een overzicht :

— 100 gulden per jaar met 3 jaar achterstel van Catharina Vitz,
— 150 gulden per jaar met 7 jaar achterstel van jonker Adriaan Triest,
— 300 gulden per jaar met 3 1/2 jaar achterstel van jonker Jasper de Gous,
— 400 gulden per jaar van de zusters van de heer van Basigny,
— 405 gulden per jaar van Joris (of Jan) Ghys,
— 550 gulden per jaar met 3 jaar achterstel van Jan en Nicolaas Vitz,
— 650 gulden per jaar met 3 jaar achterstel van dezelfden.

Met nog een aantal kleinere renten meer wordt dit samen een jaarlijkse schuld van ongeveer 2600 gulden, en een achterstel van ongeveer 6100 gulden. Drie jaar later (1591) is Maarten aldus schuldeiser geworden van de tweejarige Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten en heer van Nevele, voor een totaal bedrag van 13.915 gulden (2319 pond vlaams). Het touw is aldus reeds rond de nek van het slachtoffer geknoopt.

Nu neemt Maarten contact met zijn schuldenaar, maakt hem de situatie duidelijk, en eist betaling — waartoe Lalaing natuurlijk niet in staat is. Er blijft dus slechts één uitweg open : de boel verkopen. Daar de

(1) JM, ff. 3, 5, 11.
(2) J, f. 48.
(3) JM, ff. 2, 4, 8, 62, 123, 137. Kleinere renten : 6 gulden per jaar met 8 jaar achterstel van Jan van Vlaanderen; 12 gulden per jaar met 2 jaar achterstel van de weduwe Augustin van Huerne; 3 gulden 12 st. met 7 jaar achterstel van Joris van Wesemael; diverse kleine renten van de bagyntjes te Gent met achterstel; tenslotte een paar niet gespecifieerde renten van Maarten van Wedergraete.

graaf blijkbaar, ondanks Maarten's pogingen, niet op een „minnelijke" regeling wil ingaan, laat Maarten de heerlijkheid aanslaan en bij decreet van de Grote Raad verkopen.

Door verder gemaneuvreer en voornamelijk door omstandig smeren van de nodige raderwerken, weet Maarten dan de eerste instel — 84.000 gulden — die hem te hoog lijkt, te doen annuleren. Waarna de tweede instel gebeurt op 76.000 gulden. Bij de „bernende keerse" wordt nu opgeboden, en Maarten blijkt de „leste verhoger" te zijn (1).

De drie dorpen, die Maarten in 1606 koopt van de prins van Arenberg, maken deel uit van de heerlijkheid Enghien, die deze hetzelfde jaar had gekocht. Waarschijnlijk dient de lening, die Maarten hem in 1608 toestaat (114.304 gulden aan de penning 16) tot afbetaling van de koop van Enghien; als onderpand dienen de ontvanger van Enghien (dus de inkomsten van de heerlijkheid), een tapijtwerk van naar schatting 10.000 gulden, het paleis van de prins te Brussel, de heerlijkheid Loenhout en al zijn ander bezit (2). Het gaat hier om gunstbetoon van Maarten tegenover de prins, die immers tegelijk zijn overste is als admiraal, en met wie hij in 1603 de onderhandelingen in Engeland had gevoerd.

De massieve koop van grond door handelaars is in deze periode niet tot onze firma beperkt : in 1574 koopt Jan het land te Zevenbergen samen met zijn schoonzoon Robrecht van Eeckeren en een broer van zijn andere schoonzoon, Antoine Malapart (90 bunder, voor elk 1/3), en in 1590 koopt Maarten land onder Willebroek samen met zijn schoonbroer, Louis Malapart (108 bunder, elk 1/2).

---

(1) De rekening van alle gedane uitgaven voor de koop van de heerlijkheid bevindt zich JM, f. 122. Ziehier een overzicht van de Schmieralien :

— „6 cuypkens botere tot gratuyteit gepresenteerd an diverse persoonen tot voorderinge vanden decreete" 32.16.–
— „een half kalf met venezoen, pasteye ende twee oosterse hammen voor een gratuyteit" 4. 2.–
— betaald te Gent „voor eenen gelage" 7. 4.4
— aan „den pasteybacker voor pasteyen" en „verschen vis" . . . . 4.—.–
— voor wijn 10. 5.–
— „3 scalen, 2 vergulde per presente de cortesia an consillier Grysperre, en 1 zilveren presente an consillier Fremont" 37. 5.2
— „1 cadena d'oro per presente an la fillia del sr. presidente" . . . 43. 1.9
— „cortesia et 8 caponi mandati per Malines al sr. presidente et 3 consillieri per optenir diverse sententie" . . . . . 15.—.–
— „2 scalen gesonden aan de twee grefiers van Mechelen van den hoogen raet" 12. 1.–
— „4 broot suykers gezonden aan consillier Grysperre, Fremont, grefier Buset et Eskens" 4.16.5
— „banquet gehouden alle notze della fillia del sr. presidente" . . . 6. 5.8

(2) AF, Grootboek Maarten, 1609-1619, ff. 42, 44.

Jan Borne en Jan de Wale worden in 1594, bij de verdeling van de compagniegronden, eveneens grondbezitters, respectievelijk te Voorde en te Passendale-Diksmuide, en Borne koopt in 1596 nog de heerlijkheid Oudewalle (tussen Gent, Brugge en Kortrijk), „een schoone motte" van 16 bunder (1).

§ 2. — De overgang naar de adel.

Het kopen van een heerlijkheid is in vele gevallen een eerste stap naar verheffing tot de adel. Jan de Oude, die nooit „heer" is geworden, heeft niettemin eveneens de verleiding van het blazoen ondergaan. Reeds in 1562, wanneer hij materieel in alle opzichten gearriveerd is, verkrijgt hij van de keizer een diploma, dat hem het recht verleent, wapens te dragen (zie plaat II en III); dit betekent nog geen opname in de adel, doch is een belangrijke etappe in die richting. Nu is het wel verwonderlijk, dat zowel Jan zelf als zijn kinderen zich bijzonder lang met dit stadium hebben vergenoegd : opname in de adel bekomt pas Maarten, en eerst in 1614, en de kinderen van zijn broers Karel en Jan nog later, nl. in 1642 (2).

Kan men zeggen, dat Jan en zijn zoons de aantrekkingskracht van de adel slechts zwak of laat hebben ondervonden, omdat het burgerbestaan hen voldeed ?

Voor Jan stelden we vast, dat hij steeds in de eerste plaats koopman is gebleven; of hij dat bestaan als hoogste ambitie beschouwde, is echter twijfelachtig, gezien zijn vlugge streven naar een blazoen; van pogingen om integraal in de adel op te gaan, is verder bij hem echter niets te merken. Voor Maarten stelt het probleem zich anders : in feite trekt hij zich reeds in 1594 uit de handel terug en begint een carrière in staatsdienst te spelen, terwijl hij sociaal gezien een rentenier met blazoen is, wie alleen de officiële verheffing ontbreekt om 100 % edelman te zijn. Ook zonder de adellijke

(1) J, ff. 48, 97, 129, 214, 290. JM, ff. 36, 38. Stadsarchief Leiden, fonds Daniel van der Meulen, brief nr. 325. Cfr. P. Deprez in *Flandria nostra*, I, pp. 140-141. Pieter della Faille de jonge koopt in 1585 in het Kortrijkse „het goed van Anpleunis van den Berghe" voor Robrecht van Eeckeren. Maarten aan Dierik de Jagere, 20-11-1585. Onder de edelen die grond verkopen, vermelden we nog : Philips van der Vichte, Hugen de Gramez, heer van Wingene, jonkheer François van Nieuwenhuse, heer Adriaan van Steelant. Verder zijn te koop : de heerlijkheid Rollegem, de heerlijkheid Moskroen, en nog een heerlijkheid bij Passendale.

(2) P. della Faille de Leverghem, *art. cit.*, pp. 94, 99. Maarten wordt geadeld voor zijn heerlijkheid Nevele, de kinderen van Karel voor de heerlijkheid Rijmenam, die van Jan voor de heerlijkheid Reet en Waarloos. Van Maarten stamt de tak della Faille d'Huysse af, van Karel de tak della Faille de Leverghem, van Jan de tak della Faille Waerloos. Twee zoons van Piat della Faille, zoon van Pieter, worden eveneens geadeld in 1629 en 1632.

titel, is Maarten dus reeds vanaf 1594 te beschouwen als verrader aan zijn klasse. Deze „trahison de la bourgeoisie" (1) is echter niet zeer verwonderlijk.

In de 16e eeuw heeft zich in de Nederlanden het ideaal van de burgerkoopman niet kunnen ontwikkelen, o.i. ten gevolge van twee reeksen factoren. Enerzijds de politieke ontwikkeling, die de leidende burgerstand uit Antwerpen's bloeitijd zeer vlug verstrooid en verzwakt heeft, en aan de overblijvende handelaars iedere kans op uitoefenen van politieke macht heeft ontnomen (en vergeten we niet, dat de Antwerpse handelaars pas in de tweede helft van de eeuw sterk op het voorplan treden (2). Anderzijds omdat de technische vooruitgang in de handel op het einde van de 16e eeuw wel reeds vergevorderd is, doch pas in de 17e eeuw haar beslag krijgt : o.i. heeft ze sterk het ontstaan begunstigd, eerst van het klassebewustzijn, door aan het ongebreidelde individualisme van de 16e eeuwse koopman de tucht en het samenhorigheidsgevoel op te leggen van de grote geprivilegieerde compagnie, waarin het klassebewustzijn een eerste kern heeft gevonden, vervolgens van het klasse-ideaal, door het zware labeurbestaan van de 16e eeuwse koopman te vervangen door het veel beter georganiseerd en veel minder tijdrovend leven van de „moderne" 17e eeuwse handelaar : de veralgemening van endossement, disconto, betaling in de bank door overschrijving, de algemene verspreiding van de handel op stalen en van de prijscourant, tenslotte en vooral de ontwikkeling van de compagnie op aandelen en de naamloze vennootschap, dat alles eerst heeft van het koopmansberoep een betrekkelijk gemakkelijk en vrije tijd latend bestaan gemaakt, dat tenslotte ook sociaal aantrekkingskracht is gaan uitoefenen.

Zolang echter de situatie die blijft van de 16e eeuw, is aan dat beroep weinig fascinatie verbonden : het heen en weer lopen naar de beurs of naar het pakhuis, het met een geldzak gaan betalen bij de schuldeiser, het persoonlijk overal aanwezig zijn bij laden of ontladen van een schip en bij elke transactie, het eindeloze discussiëren over de kwaliteit en over de prijs van de waren, en tenslotte het eeuwige geschrijf en gereken, dat alles maakt ons begrijpelijk, dat Maarten della Faille oordeelt, zijn fortuin wel verdiend te hebben, „want ick hebt met mijnen suren arbeit geconquesteert ende beslaeft", en dat rijkdom steeds wordt beschouwd als „conquesten", want men kan waarlijk niet beweren, dat de 16e eeuwse koopman niet heeft gewerkt en geslaafd om er te komen (3).

---

(1) Uitgewerkt bij F. BRAUDEL, *Civiltà e imperi*, pp. 837 vv. (p. 619 van de Franse uitgave). Cfr. over de politieke invloed van de burgerij, J. CRAEYBECKX in *Flandria nostra*, I, pp. 453-457.

(2) Cfr. hoofdstuk XV.

(3) AF, Grootboek Maarten, 1609 - 1619, ff. 38 en 47.

Tekenend is dienaangaande een passus uit het testament van Maarten de Hane die, plots de indirecte rede verlatend, zich rechtstreeks tot zijn beide zoons wendt in de smekende uitroep : „e così vi prego, fioli carissimi touti doi, che non volete vegnir a questa discordia che voi vi partî uno de l'altro, perche voi sapete con quanta fadiga e stenta che io vadagnato questa faculta che vi lasso... non vi lasse usir de memoria quanta fadiga che io fatto et tanto tempo fin a la mia vechieza io sempre fadigato...".

Een eenvoudige berekening van het schrijfwerk alleen, dat de koopman eigenhandig moet verrichten (journaal, grootboek, brieven) brengt ons in het geval della Faille tot een gemiddelde van bijna twee foliobladzijden per werkdag — maar dan heeft hij nog geen enkele rekening gemaakt, geen enkele brief gelezen, geen enkele rekening gecontroleerd. Zodat hij meer dan de helft van zijn dag op zijn kantoor moet werken, en dan voor de rest meer dan genoeg te doen heeft in pakhuis en beurs.

De 16e eeuwse koopman ? Het is André Ruiz, die te Nantes amper tijd heeft om de mis te horen, het is Balthasar Paumgartner, die tot laat in de nacht op zijn kantoor blijft werken, het is Gaspar Cunertorf, die te Lissabon nauwelijks tijd heeft om te slapen of te eten, het is Maarten della Faille, die klaagt over de grote „hooftsweer" die het inschrijven van de rekeningen hem bezorgt, het is tenslotte Lucas Rem, die het lot van de handelaar omschrijft als „Unmasz viel Reitens, grosz Arbeit und Müh Tag und Nacht" (1).

Voeg daarbij, dat het bezit van de koopman nooit veilig is, zolang het niet in onroerende goederen is belegd : zijn kapitaal, voorkomend onder de vorm van koopwaar en schuldbekentenissen in verschillende landen, kan elk ogenblik wegsmelten door een der ontelbare rampen, die overal dreigen : een faillissement, een schipbreuk, een devaluatie, een in beslag neming... Pas wanneer het in grondbezit of huizen is belegd, is het buiten onmiddellijk gevaar (2).

Werkelijk geen wonder, dat de 16e eeuwse koopman er niet naar streeft, koopman te blijven en zijn kinderen dat beroep als ideaal voor ogen te houden, doch hoe eer hoe liever een stuk land koopt en, al of niet met een adellijke titel, in een kasteel op de buiten gaat uitblazen. De koop-

(1) J. Müller, *Die Geschäftsreisen und die Gewinnanteile Endres Imhofs des Älteren als Teilhabers der Handels-Gesellschaft Peter Imhof und Gebrüder von* 1508 *bis* 1525. VSWG, 13, 1916, p. 153. Cfr. over het harde bestaan van de 16e eeuwse koopman, A. Schulte, *Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft*, I, pp. 140 vv. H. Lapeyre, *Une famille de marchands, les Ruiz*, p. 154. J. Nanninga Uitterdijk, *Een Kamper handelshuis te Lissabon*, p. 183. P. Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle*, p. 114.

(2) Deze overweging wordt aldus geformuleerd in Jan's journaal (J, f. 297) : „el tutto sta in risygo sparso per el mondo in dyverse paesi, et sujecto ad ogni fortuna van geluc oft ongeluc, sulc als god de heere dar toe verleenen sal..."

man houdt er dan ook niet aan, in de herinnering van het nageslacht als dusdanig voort te leven : op de grafstenen van 16e eeuwse kooplui komt zelden de benaming „coopman" voor; aldus kwalificeert Jacob de Oude zich alleen als heer (toparcha), Jan de Oude noemt zich „armiger", en Maarten vermeldt eveneens alleen zijn hoedanigheid van „toparcha" en van raadslid; en de enige gebeurtenis van zijn leven, die hij waardig vindt op zijn graf gememoreerd te worden, is zijn zending naar Jacob I van Engeland in 1603 voor het sluiten van de vrede (1).

De koopmanschap is in de 16e eeuw nog slechts Mittel zum Zweck, en alleen het verleidelijke van het doel brengt er zovelen toe, het alles behalve aantrekkelijke middel te gebruiken.

Pas de 17e eeuwse aandeelhouder van de een of andere compagnie zal over de vrije tijd beschikken om zichzelf als sociaal ideaal te gaan vertonen. Zolang echter de handel nog in de eerste plaats een kwestie is van persoonlijk optreden, van overal aanwezig zijn, en van vertrouwen in bepaalde mensen, heeft de koopman zijn rijkdom werkelijk niet onder de markt. Men kan het aldus formuleren, dat de 16e eeuwse handel enerzijds te technisch gecompliceerd is — met de enorme groei van boekhouding en schrijfwerk — en anderzijds niet technisch gecompliceerd genoeg — met verminderd belang van het persoonlijke element en standardisering van de transacties.

Tussen de middeleeuwse koopman, die met zijn waren rondleurt op de wegen van Europa, en de 17e eeuwse grandseigneur, die van achter zijn bureau alleen zijn zaken wat hoeft te controleren, zit de 16e eeuwse gekneld in een tijd van overgang, die de handel reeds enorm heeft doen aanzwellen, zonder de technische vervolmakingen in te voeren die deze groei zonder moeite laten beheersen.

Het is dan ook pas wanneer de dubbele voorwaarde is vervuld van een talrijke koopliedengroep-met-politieke-invloed en van een georganiseerd en relatief gemakkelijk handelsbestaan, dat we klassebewustzijn en klasse-ideaal onder de kooplui zien ontstaan : in de Verenigde Provinciën en in Engeland. In de gecentraliseerde monarchie echter, met grote sociale rol van de adel en relatieve achterlijkheid van de burgerij-vormende handel — dus in de Zuidelijke Nederlanden na omstreeks 1590, zoals in Frankrijk en Spanje — zal het bourgeois-ideaal zich pas veel later, onder de gewijzigde omstandigheden van de 18e eeuw, ontwikkelen. Tot zolang echter zal de grote koopman, voorkomend in beperkt getal en niet-georganiseerd, aan de fatale aantrekkingskracht van de rentenierende edelman weinig weerstand kunnen bieden.

(1) *Inscriptions funéraires et monumentales de la province d'Anvers*, I, 1856, passim, en voor de della Faille, pp. 67-68 en 250.

Om tot de della Faille terug te komen : een andere afloop van de militaire operaties der jaren 1580 had wellicht Jan's erfgenamen de lust ontnomen, zich officiële adelbrieven te doen verlenen, door hen in de dan talrijk blijvende en in compagnies georganiseerde burgerij-met-politieke-macht een bevredigend ideaal voor te houden (1).

§ 3. — Politiek en vaderland.

Men heeft Jan della Faille beurtelings beschuldigd van openlijke begunstiging der hervorming en van ondermijnen van de Staatse partij. Trachten we klaar te zien in deze tegenstrijdige beweringen.

In 1566 staat Jan met zijn zoons op de lijst van het Lutheraans consistorie, zoals dat door de regeringsspionnen wordt opgegeven; meer bepaald beschuldigen ze hem ervan, predikanten te onderhouden, naar de preken te gaan, en te beletten dat de kerken heropend worden (2). In de volgende jaren is van deze beschuldigingen geen sprake meer; evenmin zijn vervolgingen tegen hem ingespannen.

In 1574 worden Jan en Jacob echter opnieuw vermeld als „ketters", en gerekend tot de voornaamste handlangers en helpers van de opstandelingen : de grootste Antwerpse kooplui die op Engeland handelen, waaronder zij, hebben onderling een akkoord gesloten om aan Oranje en de Geuzen alle mogelijke steun te bezorgen onder vorm van geld, bewapening en levensmiddelen, door bemiddeling van hun factors te Londen (3).

In 1577 wordt Jan vervolgens benoemd tot „policiemeester" te Antwerpen, onder Staats bewind. In deze jaren hebben herhaaldelijk vergaderingen van de leiders der Staatsen, met name van Oranje, plaats in

(1) Cfr. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, IV, pp. 440-444. H. Lapeyre, *Une famille...*, p. 116 vv.

(2) L. van der Essen, *Episodes de l'histoire religieuse et commerciale d'Anvers dans la seconde moitié du XVIe siècle*. Bull. CRH, LXXX, 1911, p. 356. Dezelfde, *Les progrès du luthéranisme et du calvinisme dans le monde commercial d'Anvers*, VSWG, 12, 1914, p. 228. Het eerste rapport vermeldt de grote „hazienda" die Jan heeft te Sevilla, het tweede bevat de laconieke aanduiding „Jan de la Faille et ses enfans hommes fort riches".

(3) Antonio de Guaras (Spaans agent te Londen) aan Requesens, 21-2-1574. Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, VII, p. 58. Behalve de beide della Faille's, worden nog genoemd : Gillis Hooftman, Jan Selos, Hendrik van Onsen, Cornelis Spruyt, Michiel Ems, Lodewijk Blommaert, Hendrik Cuylens, Lucas Vandelmale, Pieter Panhuis, Jan van Hove, de Formestraux, de gebroeders Malapart en Pieter Smidt; ook de Londense factor van elk van hen wordt genoemd, aldus voor Jan della Faille Herman Pottey, en voor Jacob Pieter Samyn (Pedro Semeyne). De factor van Hendrik van Onsen zou 500 haakbussen aan de Geuzen te Vlissingen hebben gezonden.

zijn huis. Bij de verplichte taxatie van 1579 is Jan echter een der voornaamste weigeraars, zodat tot tweemaal toe soldaten in zijn huis worden gelegerd om hem tot betalen te dwingen. Volgens beschuldigingen van Staatse zijde weigert hij te betalen in de hoop op muiterij van de niet betaalde Staatse troepen, terwijl hij vroeger vrijwillig geld had geleend aan Alva.

Een duidelijker stellingname zien we bij twee van zijn zoons, Jacob de jonge en Steven, die respectievelijk kolonel en kapitein van de burgerwacht worden. Gedurende het beleg wijken dan alle zoons uit naar het Noorden, behalve Maarten. Na kortere of langere tijd komen echter allen terug naar het Zuiden, en het is te Antwerpen, dat Jan, Karel en Jacob zullen overlijden. Alleen Steven is te Utrecht gestorven, en hij is ook de enige zoon waarvan we weten dat hij overtuigd protestant is geworden; even zeker is het anderzijds, dat Maarten steeds katholiek is gebleven.

Jacob de Oude is rond 1580 evenals zijn broer een der gastheren van de Staatse leiders, en tevens een der voornaamste geldschieters van de partij. In 1579 verzet hij zich echter even hardnekkig als Jan tegen de heffing, en wordt dan ook gelijkelijk beschuldigd van Spaanse sympathieën. Op het einde van het beleg is hij dan een der kopstukken onder de peiswillers, de burgers die overgave van de stad eisen, en wordt van allen door de Calvinistische magistraat het zwaarst gestraft (6000 gulden boete, terwijl de anderen er met boeten van 300 tot 3000 gulden van af komen). Na het beleg blijft hij in Antwerpen wonen (1).

Voor zover we overigens kunnen zien, hebben zowel Jan als Jacob steeds katholiek geleefd, hun kinderen laten dopen volgens katholieke ritus, en zijn ze zelf ook katholiek gestorven en begraven.

Wat de schoonzoons betreft : Robrecht van Eeckeren staat in 1566 op de Lutheraanse lijst, doch de beschuldiging is erg vaag; hij wijkt uit bij het begin van het beleg, om na de capitulatie terug te komen, en is blijkbaar steeds katholiek gebleven. Louis Malapart, op de lijst van de Calvinisten in 1566, schijnt dit pas geworden te zijn na de dood van Maria della Faille (1578); tijdens het beleg is hij kolonel van de burgerwacht, en later wijkt hij uit naar Duitsland. Daniel van der Meulen is hervormd, doch hij huwt Esther della Faille pas na de dood van Jan de Oude. De

(1) Over dit alles, F. PRIMS, „Jacques della Faille, kolonel en aalmoezenier". *Antwerpiensia*, 16e reeks, 1942, pp. 49-59. Het artikel bevat zeer veel onnauwkeurigheden; de voornaamste is, dat Jacob de Oude en Jacob de jonge voor een en dezelfde persoon worden gehouden (de kolonel is bv. Jacob de jonge, de aalmoezenier Jacob de Oude, zijn oom). De beschuldiging van Spaansgezindheid komt voor in de *Mémoires anonymes*, door PRIMS geciteerd. Cfr. ook F. PRIMS, „De peiswillers". *Antwerpiensia*, 7e reeks, 1933, pp. 227-242. Dezelfde, „De adjuncten of policiemeesters van 1577", *Antwerpiensia*, 16e reeks, 1942, pp. 89-97.

tweede vrouw van Karel della Faille, Cecilia Grammaye, is protestant (1).

Bijzonder tekenend voor de private opvattingen van Jan lijkt ons zijn houding t.o.v. de jonge Herman Pottey, die met een nicht van Jan zal huwen : Pottey is hervormd, doch Jan eist een katholiek huwelijk; wanneer Pottey weigert, kan het huwelijk niet doorgaan, tot Jan enkele maanden later toch officieus zijn toestemming geeft voor een semi-clandestien protestants huwelijk te Londen. Vermelden we tenslotte nog het feit, dat Jan in 1578 het losgeld voorschiet voor zilverwerk van het klooster der „Vrauwenbroers" te Antwerpen (2).

Hoe dienen we al deze gegevens te interpreteren ? Aan het betalen van geld aan de Staten of aan Alva kan men o.i. niet veel belang hechten, evenmin als aan de weigering tot betalen. Naargelang het regime waaronder men leefde, was men nu eenmaal gedwongen, te betalen aan deze of gene, en in geen van beide gevallen deed men dat graag.

Wat betreft de plaats van policiemeester is het ook moeilijk uit te maken wat de politieke kleur hiervan was of in hoeverre deze post aan Jan werd opgedrongen. Zo ook kunnen de vergaderingen ten huize van Jan of Jacob moeilijk geïnterpreteerd worden : de bezitters van de mooiste patriciërshuizen van de stad hadden nu eenmaal steeds hun woningen ter beschikking te stellen van voorname personnages. Anderzijds lijkt ons het optreden van de „peiswillers" vooral te verklaren door het besef van de hopeloze toestand van de stad, eerder dan door uitgesproken Spaansgezindheid.

Waarschijnlijk is volgende interpretatie het dichtst bij de waarheid : beide broers zijn katholiek, doch in de eerste plaats kooplui; als zodanig houden ze vooral aan de vrede en aan de vrijheid, voor de handel de twee voornaamste elementen. Naargelang de evolutie van de toestand hellen ze dan ook over, óf tot de Statenpartij, die de Spaanse troepen van hun balen zal afhouden, óf tot de regering, die de eeuwig geld vragende

(1) L. VAN DER ESSEN, *Episodes...*, pp. 356 en 358. De beschuldiging tegen Robrecht van Eeckeren (Rrober Aca) luidt als volgt : „hij moet ook hervormd zijn, anders zou hij Jan's dochter niet ten huwelijk hebben gekregen...". F. PRIMS, *De peiswillers*, pp. 229-230. L. VAN DER ESSEN, *Les progrès...*, p. 223. F. PRIMS, „Kolonel Loys Malapert". *Antwerpiensia*, 16e reeks, 1942, pp. 68-75.

(2) Bijlage XVIII. J, ff. 260, 262. Wanneer Maarten's vrouw, die gedurende het beleg van Antwerpen met de dochtertjes te Dordrecht verblijft, haar ongerustheid uitdrukt over de manier waarop ze het kind, dat ze verwacht, moet doen dopen, schrijft Maarten : ik wil niet dat het anders gedoopt wordt dan onze andere kinderen hier gedoopt zijn; „daer worden ginder kinderen genouch kersten gedaen int secreet", dus daar zal geen moeilijkheid in zijn. Maarten aan zijn vrouw, 4-5-1585. De in Holland geboren kinderen van Karel en Jacob worden protestants gedoopt, doch van die van Karel worden er later twee katholieke geestelijken. De kinderen van Maria, katholiek gedoopt, huwen later protestants. Steven is zowel te Londen als later in Holland in de hervormde gemeente ingeschreven.

Staatsen zal verdrijven en de vrede doen terugkeren. Enige visie op langere afstand hebben ze zeer waarschijnlijk niet (1). Want zoveel is wel duidelijk : politiek denken of beter, een vaste politieke opvatting, is de koopman vreemd. Dit merkt men bv. duidelijk uit de correspondentie van 1585-86.

Streven naar een politieke rol ligt in die jaren mijlenver van Maarten's bekommeringen. Wanneer, bij hem als bij andere kooplui, de politiek ter sprake komt, dan is het uitsluitend in haar vermoedelijke weerslag op de handel, en het oordeel wordt alleen bepaald door de voor- of nadelen, die de zaken ervan te verwachten hebben. Het leitmotiv is hier „de goede en heilige vrede", enige de koopman aanlokkende oplossing. Vanuit dat standpunt keurt de handelaar dan ook af : zowel de samenzweringen tegen Elizabeth als de expedities van Drake, het beleg van Antwerpen door Farnese als de Engelse steun aan Holland en Zeeland, de Spaanse verovering van Portugal als de voortzetting van de strijd tegen de Spanjaarden door don Antonio (2).

Aanmaningen aan Holland en Zeeland om na de val van Antwerpen zich aan de koning te onderwerpen, hoop dat Engeland liever vreedzame betrekkingen met Spanje zal handhaven dan tegen zijn „broeder" oorlog te voeren, alles wordt alleen ingegeven door het verlangen naar vrede, die de koopman zal toelaten, eindelijk eens rustig handel te drijven.

Typisch is tevens het gevoel van onmacht tegenover de politieke evolutie. Politiek is de zaak van „de heren" : „Ghodt geve dat de heren overal mogen innesien het welvaeren van heulder ondersaeten ende verlossen de landen uut dese ellendige oorloghen, dat de traficque weder mocht floreren". Aan enige beïnvloeding van de heren wordt echter zelden gedacht. Met politiek houdt de koopman zich niet bezig : „zich in zaken van prinsen te moeien en is den stil van kooplieden niet" schrijft Maarten, wanneer hij tot zijn verwondering verneemt, dat zijn vriend Joos van Erpe in Engeland zou aangehouden zijn om politieke redenen.

Uit de brieven, door Maarten geschreven uit Antwerpen gedurende het beleg, valt dan ook niets op te maken over zijn sympathieën. Wel bidt hij de Heer „ons te verlossen uut dese kwaede oorloghe", doch van welke kant die verlossing moet komen, blijkt niet. Pas in de laatste paar maanden ziet men, dat hij tot de „peiswillers" behoort : in iedere brief onderstreept hij het onvermijdelijke van een akkoord, dat door de drei-

(1) In dezelfde zin : F. PRIMS, „De kooplieden-kolonellen". *Antwerpiensia*, 16e reeks, 1942, pp. 76-88, en dezelfde, „Jacques della Faille, kolonel en aalmoezenier". *Ibidem*, pp. 49-59. Cfr. de beschouwingen van H. LAPEYRE, *Une famille...*, pp. 126-137.

(2) Brievenkopij, passim. Analoge appreciaties in de correspondentie van Cunertorf-Snel, J. NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.* Wanneer Jan van Loemel in 1597 te Middelburg verneemt, dat de Engelse oorlogsvloot uitzeilt naar El Ferrol en La Coruña, is zijn reactie „Dieu préserve les bons marchands de leurs mains" — de klassesolidariteit is blijkbaar sterker dan de politiek. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, f. 517.

gende hongersnood niet langer kan uitgesteld worden, en tegelijk dringt hij bij zijn correspondenten in Holland en Zeeland voortdurend aan opdat ze iedereen zouden aansporen tot een algemene vredesluiting met Spanje. De bedoeling van Holland is volgens hem alleen geweest, van Antwerpen een bolwerk te maken, dat enerzijds de oorlog van Holland zou afhouden, en anderzijds door de Hollanders aan dure prijzen zou geravitailleerd worden, zodat alle handel zich naar Holland zou verplaatsen, terwijl Antwerpen helemaal zou uitgeteerd worden. Dit kan alleen weer goedgemaakt worden indien Holland en Zeeland, of toch minstens Zeeland alleen, samen met Antwerpen tot een akkoord komen met Parma; Maarten meent trouwens, dat een gezamenlijk tractaat op dit ogenblik vrij gunstig zou uitvallen. Op steun van de Engelsen moet men in Holland niet rekenen, want daar is niets beters van te verwachten dan dat zij „huelderen pays coopen met ons slaven te maken ende over te leveren", want „ons ruine is hemlieden vrede" (1).

Dadelijk na de capitulatie ageert Maarten vervolgens bij zijn correspondenten te Brussel, opdat Antwerpen zo zacht mogelijk zou behandeld worden en met name zou gespaard blijven van inkwartiering; want iedere overlast voor de burgers is koren op de molen van de „belhamels" die na hun vertrek uit de stad niet beter vragen dan Holland en Zeeland te gaan in beroering houden en „daermede heulder personagie te ghaen spelen". Een zachthandig optreden zal daarentegen ook de opstandige provincies naar vrede doen verlangen en de uitgewekenen doen terugkeren (2).

In dit alles dient men niet zozeer persoonlijke sympathieën of politieke overtuiging te zien, als het verlangen, de handel te zien herleven (3).

Voor zover de 16e eeuwse koopman zich interesseert aan de vorst, is het vooral in verband met zijn overlijden, dat goede verkoop van zwarte saaien en lakens veroorzaakt. Aldus hoopt Jacob della Faille in 1588 op bevestiging van het gerucht, dat Filips II zou overleden zijn, want hij heeft een partij zwart laken te Sevilla en „waere den Coninck doot, yeder soude rouwe draghen daermede". Aldus Cunertorf over de nederlaag en dood van de koning van Portugal : temidden van de jammerklachten over

(1) Maarten aan Aart van Erpe, aan Jan Verbeke, Mei-Augustus 1585. „Ulieden kent Inghelant, syt indachtich hoe sy te Dabel (Le Havre) de goede borghers uutjoeghen...". Maarten aan Bernaerts en Vasseur, 5-8-1585. Opsomming van de voordelen der capitulatie; wat zullen Holland en Zeeland dan niet verkrijgen als ze willen onderhandelen ?

(2) Maarten aan Christiaan van de Wiele, aan Otto Hertius, Augustus 1585.

(3) Maarten's persoonlijke opvattingen komen tot uiting in een brief aan Christiaan van de Wiele, 12-8-1585 : „soude dit gouvernement langhe ghecontinuert hebben, alle lieden met eeren die van heulder factien niet en waeren en soudet hier niet langher hebben connen dueren, voor mijn paert ick hadde liever onder den torck ghewoont".

de zware verliezen van het Portugese leger, de algemene verslagenheid in het land, de vreselijke ramp, die Portugal treft, „soo, a proposito", daar iedereen rouw moet dragen, zullen de zwarte saaien wel gelden...

Voor het overige verschijnt de koning in de handelscorrespondentie eerder als een soort sprinkhanenplaag, aldus bij Cunertorf in 1581 : sinds 1578 hebben we hier in Portugal allerlei tegenslagen gehad, „binnen 3 jaeren 4 coningen hir gehadt, maeckt reeckeninghe wo dit landt hir gestelt is gewest".

Van nationaal gevoel is bij de koopman zeer weinig te bespeuren, of beter, hij neemt met verbluffend gemak het nationaal gevoel over van het land waar hij verblijft : aldus de Kampenaar Cunertorf, die in 1578 uit Lissabon de nederlaag van koning Sebastiaan als een nationale ramp beschrijft, aldus de Antwerpenaar Jan Bouttry, die na enkele jaren verblijf te Nürnberg spreekt over „onze turckse krijg" en „bij soveel Godt ons dit jaer eenige nottable victorie tegen den erfvijant verleent", alsof hij van kindsbeen af met de schrik voor de erfvijand had op het lijf gezeten (1).

Het best wordt deze polivalente houding nog getypeerd door de reactie van Maarten op het bericht, dat te Londen enige kooplui „van hun bed gehaald" zijn omdat ze politieke brieven van anderen hadden laten verzenden onder hun naam en adres : hij verwittigt Jan de Wale, aan Coteels te Londen alleen nog brieven te zenden van kennissen die zich geen „heeren affairen" aantrekken, „want wij begeeren geen molestie en willen vriend wezen waar wij onzen kost moeten winnen".

Het politiek regime heeft dan ook geen overwegend belang; alleen zorgt de koopman er tijdig voor, bij de winnende partij goed te staan. Meer dan twee maanden vóór het einde van het beleg van Antwerpen kan Maarten reeds aan zijn vrouw melden, dat ze zich niet ongerust hoeft te maken, want „wij sullen hier niet verloren ghaen, en wij hebben goede vrinden die alreede voor ons sorghe draghen daer Christiaen van de Wiele woont" (= te Brussel) (2).

Wanneer dan ook Maarten in 1582 voorgoed naar Antwerpen komt, moeten we ons hoeden, hier te veel politiek in te zien : gekomen op verzoek van zijn zieke vader, kan hij er na diens dood vooreerst niet meer weg, om te beletten dat zijn uitwijken een inbeslagname van huis en koopwaar zou voor gevolg hebben; na de overgave van de stad hoopt hij op vrede met Holland en Zeeland en herleven van de handel te Antwerpen; later blijken de kansen voor de handel niet zo kwaad en de onverhoopte speculatiemogelijkheden in gronden brengen hem er toe, zijn kapitaal in de Zuidelijke Nederlanden te immobiliseren. Eens zo ver, is er van uit-

(1) NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.*, pp. 142-144, 351. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, f. 495.

(2) Maarten aan zijn vrouw, 1-6-1585.

wijken geen sprake meer, en begint hij als vanzelfsprekend een openbare carrière aan het hof, zoals zijn uitgeweken schoonbroer Daniel van der Meulen een openbare carrière maakt in de Verenigde Provinciën. Zaken en toevallige omstandigheden hebben deze tegenstelling meer bepaald dan politieke overtuigingen, die blijkbaar vooral achteraf zijn ontstaan.

Zolang Maarten koopman is gebleven, is er bij hem evenmin als bij zijn vader van een openbare loopbaan sprake. Deze begint pas, wanneer hij zich uit de zaken terugtrekt en van zijn immobiliaire inkomsten kan gaan leven.

Hij wordt raadslid van de Admiraliteit en komt weldra in het vertrouwen van de regering, die hem op het einde van de eeuw gebruikt bij onderhandelingen met de Verenigde Provinciën, via zijn zwager, Daniel van der Meulen. In het begin van de 17e eeuw zien we hem vervolgens met de prins van Arenberg als gezant van de Aartshertogen naar Engeland gaan om er de vrede van 1604 te sluiten.

Zijn rol van politiek raadsman en onderhandelaar gaat trouwens gepaard met die van geldschieter van de regering, aan wie hij grote bedragen leent. Zijn optreden is echter hierbij niet dat van een koopman-financier, doch dat van een rijk grondbezitter, die geld plaatst in renten op het domein (1).

§ 4. — De koopman in zijn familie.

In hoeverre is de familie bij de handel betrokken, in hoeverre heeft ze zich daar eveneens uit teruggetrokken ? In de genealogische tabellen hebben we deze verhoudingen zoveel mogelijk aangeduid (2).

Men kan daaruit vooreerst zien, hoe sterk de handel, door Jan de Oude in de familie ingevoerd, de verschillende takken heeft geïnteresseerd. Bij alle broers, zusters en schoonzusters van Jan (met uitzondering van Bernard) treden verbindingen met kooplui op, hetzij in de eerste, hetzij in de tweede generatie. Dit gebeurt trouwens meestal onder impuls

(1) P. della Faille de Leverghem, *art. cit.*, p. 102. AF, Grootboek Maarten, 1609-1619, f. 22. Onder de aan de Aartshertogen geleende sommen zijn bv. 1500 pond geassigneerd op meersen te Kortrijk. Rijksarchief Brussel, Audience 1417 (2) : notulen van een admiraliteitsvergadering (27-9-1594) betreffende maatregelen tegen de Hollandse scheepvaart. Over de onderhandelingen met de Verenigde Provinciën : J. H. Kernkamp, „Vredehandel met Spanje" in 1598". *Bijdragen en Mededelingen Historisch Genootschap Utrecht*, LVII, 1936, pp. 341 vv. Dezelfde, „Aanvullende stukken op den „Vredehandel met Spanje" in 1598". *Ibidem*, LXI, 1940, pp. 52 vv. Dezelfde, „Vredesonderhandelingen in 1598, toegelicht uit een koopmansarchief". *Verslag Historisch Genootschap Utrecht*, 1950, pp. 9 vv.

(2) Cfr. pp. XXIII-XXV.

van Jan, die ofwel huwelijken combineert met voor hem werkende jongelui, ofwel onder zijn familieleden bruikbare krachten in dienst neemt. Vandaar dat de firma della Faille zo sterk het uitzicht heeft van een familieonderneming, zonder dat dit bij de uitgebreidheid van de vertakkingen enige beperking aan de omvang van de zaak oplegt.

Interessant is het in dat opzicht, even na te gaan welke huwelijken in de twee generaties worden gesloten : de broers en zusters van Jan, die trouwen vóór hij de leider van de familie wordt — Bernard, Johanna en Catharina — huwen geen van alle met leden van handelaarsfamilies. Daarna verandert dit : Jan zelf trouwt met een kleindochter van Maarten de Hane, Jacob met een dochter van de Antwerpse koopman Jan Gameel, Pieter met een zuster van de ons reeds bekende Gillio del Ponte, Laurinken met de koopman Gaspar Losschaert, daarna met Gillio del Ponte zelf, Marie met Pieter Samyn, die door Jan in dienst wordt genomen. Anderzijds zijn Jan's schoonbroers Vincent Frumaut, Lenaert van Driel en Jan Narot allen handelaars.

In de volgende generatie treffen we aan in dienst van de firma : een zoon van Marie, twee zoons van Pieter, een schoonzoon van Pieter, terwijl een tweede schoonzoon (Jan Berwins) eveneens handelaar is. De drie dochters van Jacob trouwen met kooplui. Twee zoons van Laurinken komen in dienst van de firma, evenals de twee zoons en de vier schoonzoons van Johanna. Een zoon van Catharina, Anton van Neste, treffen we eveneens aan in dienst van Jan. De vijf zoons van Jan zelf treden allen op als handelaars, en vier van hen huwen met dochters van kooplui. De drie schoonzoons zijn allen handelaars, één ervan tijdelijk in dienst van de firma. Aan de kant van Jan's vrouw weten we dat zes op de zeven zoons van Jan Narot in dienst van de zaak zijn geweest, evenals de enige zoon van Lenaert van Driel, waarvan minstens drie schoonzoons op zes ook handelaars zijn.

In de volgende generatie komt dan de ommekeer : op de vijf zoons van Jan de jonge is er slechts één handelaar; bij Jacob komt handel alleen voor bij zijn zoon Ferdinand, bij Steven bij diens gelijknamige zoon. Bij Karel is alleen handel aan te wijzen voor zijn zoon Jan-Karel; zijn dochter Cornelia huwt met een koopman, Hendrik van Lemens, doch Maria, eerst gehuwd met de handelaar Piat della Faille, hertrouwt daarna met een raadspensionnaris van Gent; Pieter wordt geestelijke, Suzanna non, Isabella huwt met een licentiaat in de rechten, Esther met een koninklijk raadslid, Cecilia met een edelman. Van de zeven zoons van Maarten die volwassen worden gaat geen enkele verder in de handel dan gedurende enkele jaren : Joris wordt baljuw van de Oudburg te Gent, Jan schepene van Antwerpen; Maarten wordt kanunnik en Karel secretaris van de Raad van State en van de Geheime Raad. Van de dochters trouwt er een met een edelman, een met een raadslid van de Raad van Vlaanderen, een

met een raadslid van de Grote Raad, een enkele slechts met een handelaar. Sommige kinderen van de dochters van Jan de Oude hebben nog aan handel gedaan, doch die zijn al niet meer tot de familie della Faille te rekenen.

Kortom, in deze generatie zijn er uiteindelijk van handelsactiviteit nog slechts enkele sporen overgebleven. De familie is helemaal opgegaan in de adellijke levenswijze, in magistratuur en geestelijkheid; ze onderscheidt zich in niets meer van de talloze andere adellijke families, waarvan het blazoen wellicht heel wat ouder is.

Interessant is de beheersende stelling, die de rijkgeworden Jan de Oude onder de della Faille inneemt : hij is het hoofd van de familie, de almachtige uitdeler van geld en gunsten; van hem hangt het af, of een neef zijn leven lang een keuterboertje zal blijven, dan wel fortuin zal kunnen maken in de handel; hij alleen kan aan een nicht een bruidschat geven, die haar een goeie partij zal laten vinden. Hij heeft dan ook het hoge woord over de kinderen van zijn broers en zusters, en geeft ze ten huwelijk aan wie het hem goeddunkt. Alleen de overigens ook door hem rijk geworden Jacob ontsnapt aan zijn gezag, en speelt een analoge rol in de familie : hij geeft onderhoudsgeld aan zijn arme broer Pieter, leent geld aan een dochter van Pieter de jonge, schenkt een aalmoes aan een schoonzoon van Pieter de Oude, onderhoudt in zijn huis Hans della Faille, zoon van zijn neef Rogier, en Larinken, dochter van zijn neef Joos, en heeft als dienstmeid zijn nicht Marie, dochter van Pieter de Oude. Jan en Jacob geven in 1566 elk 400 pond bruidschat aan hun zuster Larinken bij haar huwelijk met Gillis del Ponte, op voorwaarde dat bij kinderloos overlijden het geld aan hun erfgenamen moet terugkomen.

Een dergelijke stelling wordt na Jan's dood bekleed door Maarten : hij wordt ootmoedig gevraagd om opleiding in zijn zaken van een jong neefje, dat niet langer naar school wil gaan; hij onderhoudt zijn ongehuwde schoonzuster, laat weten aan een nicht, die met haar gefailleerde man in ellende leeft, dat ze bij hem in huis mag komen wonen, waar haar niets zal ontbreken, voedt een bastaard van zijn broer op, die door deze aan zijn lot is overgelaten, beheert het bezit van de bastaard van een overleden schoonbroer, en blijkt eventueel bereid, door een financieel offer twisten tussen andere familieleden bij te leggen (1).

(1) Maaiken de Wale, Jan's nicht, krijgt van hem een bruidschat van 400 pond, plus 133.6.8 om een erfrente te kopen. J, f. 182. Brievenkopij, brieven van Maarten aan zijn broers in Holland. Maarten aan Coteels, passim. In JM komen herhaaldelijk betalingen voor aan Maria Stecher, zijn schoonzuster. JM, f. 233 : Maarten beheert het geld van Jeronimo en Andrea della Faille, bastaarden van Jan de jonge, en van Hans Stecher, bastaard van Joris Stecher de jonge. Wanneer in 1585 in Holland onenigheid ontstaat tussen twee van Maarten's tanten over een bedrag van 40 gulden, dat al of niet aan een van haar was beloofd geworden door Jan de Oude, schrijft Maarten, dat men

Maar hij ook bepaalt, dat zijn neef Jacob het land te Passendale moet gaan bewerken, en dat hij moet uitzien naar een geschikte vrouw, een rijke boeredochter, die op het land kan werken, en hij ontvlamt in toorn, wanneer de jongeman zich wel schikt naar het werk op het land, doch de voorschriften voor zijn huwelijk in de wind slaat (1).

De met de della Faille verwante Jan Borne speelt op kleinere schaal een dergelijke rol binnen zijn beperktere familiekring : een zuster, haar dochter, een andere nicht, en de twee kinderen van een andere zuster worden door hem onderhouden, gedeeltelijk door hem opgevoed (2). Wee echter, wanneer de kwekelingen niet voorbeeldig zijn !

Margriete de Smit, zijn nicht, is op zijn kosten op school geweest in de Nederlanden, en vervolgens opgenomen in het huishouden van Thomas Coteels te Londen. Borne geeft aanvankelijk toelating, haar „een bouratten of grogreinen bauwen" te laten maken, indien dat „eersame huisvrouwe-goed" is, en haar verder te voorzien van het nodige, doch alles met maat „want het schiet mij ook niet over". Een paar maanden later volgt de order aan Coteels' vrouw, haar te gebruiken voor alle huishoudkarweitjes, en haar „in subjectie" te houden en „tamelijken" gekleed te doen gaan; want Borne heeft gehoord, dat ze „wat wereldsch gezind" is, en wil dat in geen geval; alles moet met de minste kost gebeuren, want „was het niet dat ick er het beste mee deede, sij zou het volck moeten gaen dienen", zoals velen doen die beter zijn dan zij, en is ze niet gehoorzaam „dan sal ick er in voorsien sodanig dat sij er haer niet van sal bedancken" — welk „capittel" haar door Coteels moet voorgelezen worden.

Een week later heeft Borne echter vernomen, dat Margriete vóór haar vertrek naar Engeland haar bed, slaaplakens, dekens e.d. heeft

---

die som mag betalen voor zijn rekening, om de familieleden in Holland vrienden onder elkaar te doen blijven. Maarten aan Joos de Vogele, 1-6-1585.

(1) Wanneer Jacob over zijn huwelijk begint, luidt het antwoord: "cousyn Maarten,, wil eerst goede informatie hebben „wat het voor een dochter is ende wat ghoet ghij daermede hebben soudt ende hoeveel kinderen datter syn ende oft sy cloeck tot de landtneringhe is"; de informatie valt verkeerd uit, waarom Maarten laat weten, dat het huwelijk niet mag doorgaan, op straf Jacob van de pachthoeve te verdrijven; wanneer Jacob desondanks toch huwt, is het gevolg „dat cousyn Maarten seer gram is" en indien Jacob wil „syn gratie wederomme crygen" zal hij zich moeten zeer naarstig en ijverig betonen. De vrienden van Jacob's echtgenote hadden eerst gewild, dat Maarten zich zou verbinden, zijn neef los te kopen in geval van gevangenname (door het Hollandse garnizoen te Oostende, dat in de streek dagelijks plundert); Maarten weigert, dat te beloven, hoewel hij desgevallend wel 100 of 150 gulden voor zijn neef zou geven. Borne aan Jagere, 2, 10 en 30-10-1586. Borne aan Jacob della Faille, 2-10-1586. Borne aan Jagere, 9-7, 10-8, 12-8-1586. Borne aan Jacob della Faille, 10-8-1586.

(2) In J komen regelmatig betalingen voor aan Josynken Calvaert en Janneken Borne, voor rekening van Jan Borne. Inventaris, ff. 102, 129, 177, 296.

weggegeven „al of sij een groote meestresse was en al of ick het geld won met rooven en steelen" — en nu is het hek helemaal van de dam : het vroeger bestelde vest mag niet gemaakt worden of, indien het reeds gemaakt is, moet het in een kist worden gesloten; verder is Borne's „vriendelijck begeeren" dat Coteels en zijn vrouw de schuldige geen stuiver contant meer geven en haar „heel slecht en recht" doen gaan; dat ze haar kleren vermake tot de laatste draad toe „tot sy mette hielen uut de kousen gaat", dat ze zich van haar bedienen „voor kooken, smooken en schotels wasschen als van het minste jonck wijf van het huis" en als ze niet gehoorzaam is „sal ick er een slot voor slaan dat haar niet wel sal aanstaan"; de „lui vodde" heeft alleen zin in leeglopen en mooie kleren „nu, dat sal haer bij mij faglieren, want het wordt mij te suur gewonnen, en ick wil geen roosen voor verckenen strooien". Al haar beste kleren moeten opgesloten worden, en ze moet gebruikt worden voor alle werk „om haar hooveerdigen kop te dwingen", en is ze niet tevreden „dat ze beter gaat soecken" ! Borne schrijft daarbij een brief aan Margriete zelf „en denck dat se mij verstaen sal" — waar wel nauwelijks kan worden aan getwijfeld.

Dergelijke uitbarstingen betekenen echter nog geen definitieve ongenade, want een paar jaar later zien we oom Borne voor zijn nicht een gouden ketting kopen van 19.1.4 pond (1).

Instructief voor de beheersende stelling van Jan de Oude in zijn familie is zijn testament (21-10-1582) (2). We kunnen de bepalingen in twee groepen splitsen : de legaten en de beschikkingen aangaande de erfgenamen. In de legaten valt te onderscheiden tussen die voor de familie en die voor anderen.

Van de familie worden, met één uitzondering, alle takken bedacht : alleen Jacob wordt niet vermeld; de vete met deze broer, de enige rivaal van Jan in de ganse familie, is vóór Jan's dood nooit bijgelegd.

De legaten bestaan ofwel uit eenvoudige schenkingen van een som geld, ofwel uit schenkingen van een jaarrente, waarvoor Jan het kapitaal bezorgt; deze laatste vorm wordt met name verkozen voor de meest behoeftige leden van de familie : twee simpele nichten en een blinde nicht. Voor de minderjarige kinderen wordt vaak gespecifieerd, dat de vader of moeder de lijftocht van het legaat krijgen, doch dat het eigendom ervan aan de kinderen komt. De jongste elementen worden beter bedacht dan de reeds gehuwden, die al min of meer „gearriveerd" zijn. Zo kan men twee soorten schenkingen onderscheiden : die voor de jongeren, die nog vooruit moeten komen, en sommen ontvangen ter waarde van

(1) Borne aan Coteels, 8-1, 7-5, 18-5, 28-9-1586. JM, ff. 91, 129. Borne betaalt voor Margriete's kosten te Londen (16-9-1584/26-10-1586) 77.1.– pond.

(2) AF, bundel 14, en een ontwerp van Mei 1582 in bundel 10.

32, 48, 50, 64, tot 100 pond toe, en die voor de reeds verder gevorderde familieleden, ter waarde van 4.3.4, 8.6.8, 10 of 16 pond.

Onder de best bedachten bevinden zich de drie bastaarden van Jan's zonen (twee van Jan de jonge, en een van Maarten), die uiteraard van de erfenis zelf uitgesloten zijn; ze ontvangen elk 100 pond, op voorwaarde, dat ze zich steeds schikken naar de wil van hun vader. Ook voor sommige neven en nichten is het legaat voorwaardelijk : alle kinderen van Jan's zuster Marie en van zijn broers Pieter en Bernard zullen hun legaat slechts krijgen indien ze Jan's erfgenamen ongestoord in het bezit laten van de 4 1/2 bunder land te Wevelgem die Jan van hun ouders heeft afgekocht. Voor drie andere nichten wordt het al of niet uitbetalen van het legaat ter discretie gesteld van Jan's vier oudste zonen; voor Jan Borne wordt bepaald, dat hij zijn legaat krijgt „zo verre hij vrindt blijft van al onse kinderen".

De legaten voor niet-familieleden betreffen een aantal handelsvrienden, en vervolgens een reeks advokaten en procureurs, die hetzij schenkingen in geld, hetzij renten toegewezen krijgen. Tenslotte zijn er een paar legaten voor meiden en knechten (1).

Verder komen voor : een gift van 25 pond voor een „vriendelijcke maaltyt" aan alle gewezen aalmoezeniers, en een van 33.6.8 voor een banket aan de magistraat van Antwerpen. De drie armenhuizen der stad (vondelingen, sinnelosen en arme gevangenen) ontvangen een gift van 20 pond „tot spise ende drank op mijn begravenisdag". Tenslotte zijn er twee belangrijke liefdadige schenkingen : aan de armen van Antwerpen wordt een nieuw huis nagelaten, ter waarde van 1000 gulden, plus 600 gulden in geld, hetzij samen 266.13.4 pond (2); en aan de armen van Wevelgem, Jan's geboorteplaats (voor zover ze daar geboren zijn en „deuchdelijck") wordt de 10 1/2 bunder land gelaten die Jan daar had geërfd en gekocht, ter waarde van 400 pond (3).

---

(1) De handelsvrienden Alvise Cotsini, Jan Widhols en zijn zoon Jan Jacob, Hendrik Minau, Maarten Entzesperger, Jan van Woensele. De advokaten en procureurs Anton Schoormans, advokaat van Gent, Ambrosius Govaerts, Hendrik Kinschot, Otto Hertius, Christiaan van de Wiele, Roelant Pauletti, Gillis Geerardi, en de kanselier van Brabant, Dierik van Liesvelt. Verder te Venetië Catharina de Hane (dochter van Maarten) en haar zoon Frederik van der Molen, en de weduwe van Daniel de Hane, Lucretia. Te Antwerpen „twee vreemde jonckwijfs en een vreemde huisknecht", voor elk 50 gulden.

(2) „Een nieuw huis gemaeckt in 't hoplant op de erve van Catharina Aertsen".

(3) Op voorwaarde, dat in de eerste tien jaar een van Jan's erfgenamen desgewenst voor die prijs de grond mag kopen, waarna de som in een erfrente voor de armen dient belegd te worden.

Samenvattend zijn op de 3223 pond vlaams legaten er 2050.16.8 bestemd voor familieleden, 485.10.– voor vreemden, en 686.13.4 voor de armen.

Wat de bepalingen voor de erfgenamen betreft, die zijn minder uitgebreid, doch zeer leerzaam.

Testamentuitvoerders worden benoemd de drie zoons Maarten, Jan en Jacob. Voor Jan wordt gespecifieerd, dat zijn deel moet geplaatst worden in onroerende goederen, met uitdrukkelijk verbod, het in de handel te gebruiken. Hetzelfde moet gebeuren met het deel van Anna, die de inkomsten voor zich alleen moet houden, zonder dat haar echtgenoot er recht op heeft. Karel moet eveneens zijn bezit in onroerend goed besteden, of beter laten besteden door zijn broers Maarten, Jan en Jacob en zijn zwager Robrecht van Eeckeren; in geval zijn vrouw sterft moet de helft aan zijn kinderen komen, in geval hij zelf overlijdt moet alles verdeeld worden tussen de kinderen van zijn beide huwelijken (want de aldus nagenoeg onder curatele gestelde Karel had zich sinds zijn tweede huwelijk de kinderen van zijn eerste vrouw niet meer aangetrokken).

Ook het deel van Steven moet in gronden en renten belegd worden, evenals de 2/3 van het deel van de overleden Maria, dat voor haar kinderen bestemd is, terwijl 1/3 aan de andere erfgenamen komt. Alleen Maarten, Jacob, Esther en Cornelia krijgen aldus de vrije beschikking over hun deel, waarbij voor de reeds gehuwde Maarten echter wordt bepaald, dat zijn vrouw geen recht op zijn deel heeft. Tenslotte wordt uitdrukkelijk verboden, inzage van de boeken te verlenen aan Karel, Steven en Louis Malapart, echtgenoot van Maria.

De bestemming van het onroerend bezit wordt gedeeltelijk door Jan bepaald : het groot huis in de Huidevetterstraat komt aan Maarten, en indien deze het niet verlangt, aan Jacob. Het kleinere huis ernaast is voor Cornelia, evenals de 30 bunder land onder Zevenbergen. Esther krijgt het grote huis in de Schuttershofstraat, benevens een pas gekochte hoeve van 20 bunder te Beveren. Alle juwelen zijn voor de beide ongehuwde dochters, Esther en Cornelia.

In al deze bepalingen blijken zeer duidelijk de grote bekommeringen van Jan op het einde van zijn leven : de zorg voor het familiebezit, dat niet in vreemde handen mag overgaan, het hiermee gepaard gaande wantrouwen tegenover schoonzoons en -dochters (1), de gebleken onbekwaamheid voor de handel en onbetrouwbaarheid in het algemeen van drie op de vijf zoons, de zorg voor de twee nog ongehuwde dochters, de

(1) Jan houdt bv. zijn schoonzoon Louis Malapart van dichtbij in de gaten : „a Maria Volders per fiorini 200 promisoli adi Febraio 1578 voor dat sij ons sommige pointen averteerde aangaande het testament tussen Lowys Malepart en Maria della Faille, dat oprechtelic gerevocheert moet blijven...". J, f. 291.

voorliefde voor de twee zoons met commerciële aanleg. Een aparte clausule verbiedt tenslotte alle akkoorden met de de Hane's.

De strenge opvatting van het vaderlijk gezag, die in het document tot uiting komt — vergeten we niet, dat de „kinderen" op dat ogenblik tussen 25 en 40 jaar oud zijn ! — wordt ingegeven door het besef, dat het fortuin door de erflater alleen is verworven, en dat hij er bijgevolg net zo goed zijn kinderen kan van beroven als het hen na te laten. Ongetwijfeld weerspiegelt Jan's opvatting zich zeer trouw in de reeds geciteerde uitlating van zijn zoon Maarten, die op het einde van zijn leven aan zijn kinderen hun deel slechts toezegt voor zover ze hem blijven gehoorzamen „want ick hebt met mijnen suren arbeit geconquesteert ende beslaeft" (1).

§ 5. — De rijke koopman.

Over de rang, die de della Faille in de Antwerpse burgerij bekleden, worden we het best ingelicht door een paar bewaarde taxatielijsten. In 1574 heft de stad een gedwongen lening voor het betalen van de Spaanse troepen. Op de ruim 400 aangeslagen kooplui, die gemiddeld 570 gulden per hoofd opbrengen, zijn er 17, die elk 2000 of meer lenen en dus de rijkste kooplui van de stad zijn (2) :

Vincent de Smidt en Cie.	8.600	Peter van Breusegem .	3.000
François van de Cruyce en Cie.	5.000	Jacob della Faille . . .	2.500
Pauwels van Gemaert en Cie.	4.000	Cornelis Pruenen . . .	2.500
Jan de Carne	4.000	Peter Helmans en Cie. .	2.500
Claude de Henin . . .	3.400	Hendrik van Onsen . .	2.200
Jan della Faille	3.000	Paulus van Fockenborch	2.000
Bernard Le Martin . .	3.000	Jan Colyn	2.000
Jan van den Broecke . .	3.000	Peter Aernoudts	2.000
		Robert van Haeften . .	2.000

(1) AF, Grootboek Maarten, f. 38. Dit bewustzijn maakt echter soms plaats voor een andere appreciatie van de oorsprong van zijn bezit : „vercregen ende geconquistert door segeninge ende benedictie van Onsen Lieven Heere ende van mijn vader ende moeder mede geerft, die van al gedanct ende gelooft moeten syn". Ibidem, f. 45.

(2) *Antwerpsch Archievenblad*, 1e reeks, 22, pp. 238 vv. en 226 vv. Daar er verschillende vormen van lening voorkomen, telden we voor elke koopman de bedragen samen.

Vermelden we ter vergelijking nog enkele bekende namen :

Robrecht van Eeckeren	1.600	Gabriel de Hase	750
Arnout Pels	1.600	Jan Selos	600
Gillis Hooftman	1.500	Jan Gameel	600
Jan Pellicorne	1.300	Louis Malapart	400
Pierre Moucheron	1.200	Jacob Grammaye	400
Jeronimus Coymans	1.100		

Jan en Jacob behoren dus tot de 12 rijkste kooplui van de stad. Deze vooraanstaande plaats in de rangschikking vindt bevestiging in 1579 : op 300 aangeslagen burgers moeten er 100 elke maand 50 gulden betalen, 100 andere 100 gulden, 60 200 gulden, 25 400 gulden, en tenslotte 15 1000 gulden per maand. In deze groep van de vijftien rijkste kooplui bekleden Jan en Jacob respectievelijk de vijfde en zesde plaats (1).

Deze nadelen van grote rijkdom laten zich bijzonder voelen in tijd van beroerten. Van 1574 tot 1580 betaalt Jan aldus :

— Mei	1574	166.13.4	aan de stad Antwerpen; terugbetaling wordt beloofd door de Staten in October 1578.
— Nov.	1577	50.—.–	aan de stad.
— Jan.	1578	100.—.–	aan de stad, terugbetaald in April 1578.
— Feb.	1578	166.13.4	aan de Staten; 100 pond werden vrij vlug terugbetaald, 50 pond werden omgezet in een erfrente van 8.15.– per jaar, en de rest werd verschoven op een nieuwe lening.
— Juni	1578	500.—.–	aan de Staten; de terugbetaling gebeurde van Juni tot November 1578.
— Juli	1578	50.—.–	aan de stad voor het ontzet van Maastricht; de terugbetaling gebeurde in Aug. 1578.
— Oct.	1578	333. 6.8	aan de Staten, voor drie maand.
—	1579	25.—.–	aan de stad, voor het ontzet van Maastricht; nooit terugbetaald.
— Dec. / Feb.	1579 / 1580	333. 6.8	aan de stad; nooit terugbetaald.
		1725.—.–	hetzij gemiddeld 246 pond per jaar (2).

(1) F. PRIMS, *Jacques della Faille, kolonel en aalmoezenier, art. cit.*

(2) J, ff. 220-286. Inventaris, f. 7. Op de 100 pond van Januari 1578 wordt 1.10.– als intrest betaald. De 50 pond van November 1577 werden geassigneerd op de „inposti de vin et biere" van 1578, à 6 1/4 %.

Voor Maarten treffen we alleen het volgende aan :

— 1584-85 : meer dan 300 pond aan de stad, nooit terugbetaald.
— 1585 : 500 pond voor het losgeld aan Farnese (1).

Minder kostelijk is een andere plaag van de rijke kooplui : de functie van aalmoezenier. Jan heeft de functie vervuld in 1563-64, Jacob in 1584-85, Maarten in 1585-86 (2). Het onaangename van het ambt is niet zozeer het feit, dat de aangeduide slachtoffers met de bedelzak moeten rondgaan bij alle gelegenheden, en dat ze er een flinke stuiver moeten aan toedragen, doch vooral, dat deze bezigheid hen een jaar lang helemaal in beslag neemt. Wanneer Maarten in 1585-86 aalmoezenier is, heeft hij geen ogenblik meer vrij om zich met de zaken bezig te houden, zodat speciaal daarom Jan Borne uit Verona overkomt om te Antwerpen de zaken te leiden en de correspondentie te voeren.

Aan deze post kan echter op de duur geen enkel welstellend koopman ontkomen : Maarten was „met deze arme tijden" liefst nog een paar jaar van de last ontslagen gebleven, doch daar men hem nu eenmaal „den bedelsack heeft omgehangen" zet hij zich maar aan het schrijven van brieven aan familie en bekenden (ook aan de naar Holland uitgewekenen) om hen te verzoeken, hem een goeie penning in zijn schotel te willen geven voor zijn „willecommen". En wanneer Jan van Immerseele in 1595 aalmoezenier wordt en zijn schotel aanbeveelt aan zijn correspondent te Amsterdam, Pieter Poulle, dan drukt deze zijn deelneming uit voor die zware last en geeft een aalmoes, doch moet in post-scriptum melden, dat hij zopas eveneens aalmoezenier benoemd is,waarom hij zich op zijn beurt bij van Immerseele aanbeveelt, want ook te Amsterdam is men „zeer ten achter door de dure tijd" (3).

De meeste schade lijdt de rijke koopman, wanneer men hem „ransoeneert". De grootte van de sommen, die als losgeld geëist worden, zijn voor ons echter aanduidingen over de waarde, waarop hij door zijn tijdgenoten wordt geschat.

---

(1) Maarten aan Wale, 22-8-1585. De lening van 3000 gulden na de overgave werd geassigneerd op een speciale belasting op bier en wijn, zodat de kooplui zeker waren van de terugbetaling.

(2) Jan's collegas zijn Jan van Woensele (die hij in zijn testament bedenkt als zijn vriend en „lieve confrere"), Hendrik van Onsen en Jacques van Eywerve. SAA, Schepenregisters, 293, ff. 358, 396; 296, f. 112; 297, ff. 397, 439, 483. PRIMS, *art. cit.* Maarten aan zijn familieleden in Holland.

(3) Maarten aan zijn familieleden in Holland. Pieter Poulle aan Jan van Immerseele, 18-12-1595. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, f. 441. Maarten was na de capitulatie ontsnapt aan de post van schepene, doordat hij zijn huis had ter beschikking gesteld als logis voor de president van de Geheime Raad, Richardot; dit volstond echter niet, om hem ook van het aalmoezenierschap te vrijwaren. Maarten aan Jacob de jonge, 21-9-1585 : „soo ick hier het gareel van almossenierschap anden hals hebbe...".

In 1576, wanneer de Spaanse furie over Antwerpen losbreekt, is Jan della Faille bij de slachtoffers; als losgeld voor zichzelf, zijn kinderen, het huis en de koopwaar, moet hij 1190.19.- pond betalen, en ontsnapt slechts aan erger doordat de meid de familie verstopt in het huis van een schrijnwerker. Wanneer Maarten in 1592 in handen valt van vrijbuiters, eisen die als losgeld niet minder dan 6392.8.11 pond, en krijgen tenslotte toch 3059.2.3 pond uitbetaald (1).

Een belangrijk aspect van de sociale positie van de koopman vormen de aalmoezen. Naast de officieel georganiseerde armenzorg speelt immers de private liefdadigheid van de rijken een grote rol; de koopman vervult op die manier zijn plicht van christelijke naastenliefde en bereidt zich de weg voor naar het paradijs — dat de aalmoezen ook een middel zijn tegen gewetensbezwaren lijkt ons minder voornaam, want over de manier waarop hij zijn rijkdom heeft verworven schijnt de koopman zich niet bijzonder druk te maken.

Van enig medelijden met de armen is bij de aalmoezen overigens geen spoor te vinden, ook al wordt soms vermeld, dat hun toestand ellendig is, bv. in de duurteperiode 1585-1586. De koopman ziet daar alleen in, dat zijn aalmoezen des te verdienstelijker zijn : „alsoe de armoede hier seer groot is over den armen, wat goede lieden den armen gonnen dat is seer willecomme, ende daer is nu caritate an te doene ende den heemel te verdienen voor die geene die nu den armen gedachtich sijn ende liberalelick meede deelen van de vruchten die Godt den rijcken verleent heeft" — hij vergeet trouwens niet, er ook zijn aards voordeel mee te doen : de hongersnood laat hem bv. toe, zijn land te doen bewerken „voor den schamelen cost", zonder loon te betalen (2). Het bestaan van de armen is immers een integrerend element van de sociale orde, dat het de rijke mogelijk maakt, met weinig kosten God welgevallig te zijn.

---

(1) J, ff. 186, 187, 291 : „Per pro e dano // a spese de ranson per tanto pagato adi 4 novembrio 1576 per ranson nostra et de nostri fiolli e per salvasion de caxa et de la marchansia...", „a Geertruit van Kempen, 100 fiorini promisoli in el asacho d'Anversa adi 4 novembrio 1576 omdat sy ons bewaren soude in het huis van eenen scrinwerker". JM, ff. 222, 233. In Mei 1590 wordt een gezelschap van 18 kooplui te paard, op reis van Frankfurt naar Antwerpen, nabij Malmédy door rovers uit Deutekom overvallen in de herberg; 14 van hen worden gevangen weggevoerd, na beroofd te zijn van hun ringen, parels, juwelen, bagage en paarden; de vier anderen kunnen zich verstoppen en ontsnappen; onder deze gelukkigen bevindt zich „de soon van Merten della Faglia". Andries Radermacher aan Jan van Immerseele, 10-5-1590. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, f. 262.

(2) Maarten aan Daniel van der Meulen, 3-1-1586. Borne aan Jacob della Faille, zoon van Pieter, 10-8-1586 : „nu datter soe veel arm volck is overal die vergaen van honger, u en gebreeckt geen hulpe alle dinge int droege te crigene voor den schamelen cost". Borne aan Dierik de Jagere, 12-8-1586 : heeft Jacques hulp nodig op het land, „hem en sal nu geen volck ontbreeken, het volck gaet al beedelen".

We dienen in de liefdadigheid verschillende categorieën te onderscheiden : eenvoudige giften, hetzij aan de armen in het algemeen, hetzij aan bepaalde personen, en leningen, al of niet op onderpand.

Bij Jan treffen we geen ongespecifieerde aalmoezen aan, alleen nieuwjaarsgiften, vooral aan de dienstboden, voor een totaal bedrag van 32.7.4 in drie jaar (1), en een schenking van 200 pond „ally poveri nostri parenti de Wevelgem et altri loochy ly apresso che hano patyto dano nel asacho de Menin ende andersins ende oock ander vrinden ende oock vremde arme deugdelicke lieden dar men bevinden sal de carytate nootelick te wesen" (31-12-1578) (2). Daarbij komen de reeds vermelde giften van zijn testament aan de armen van Antwerpen en van Wevelgem (3) : 686.13.4, een enorm bedrag, vergeleken bij wat een koopman van dezelfde rang, zoals Maarten de Hane, aan de armen nalaat : 90 pond (4).

Onder Maarten zijn de aalmoezen van groter verscheidenheid : van 1589 tot 1594 geeft hij 18.6.8 aan de aalmoezeniers bij hun ambtsaanvaarding of hun „afscheid", 90.2.4 in nieuwjaarsgiften, en nog 7.8.– in niet gespecifieerde aalmoezen. Verder geeft hij bij de dood van zijn vrouw als aalmoes 66.13.4 (5), bij de dood van zijn dochtertje Esther 8.6.8. Tenslotte zijn er nog aparte aalmoezen (6) :

— aan Gaspar de Scrittoris, de vroegere agent te Napels . .	–.10.–
— „voor eenen armen gevangen te lossen a honor de Idio" .	4. 3.4
— „an Philips Hugon, pover homo, per andar a Legie	–. 8.4
— „an den pastoor tot een almose voor de siecken"	2.—.–
— „voor een arme vrouwe, om huer ransoen te betalen" . . .	1.—.–
— voor het loskopen uit het pandhuis van de kleren van „een arm huisgesin, mandemakere an de groote merct, in consideracion de loor poverta"	8. 6.8

Bij het einde van de compagnie in 1594 worden twee partijen voor

(1) J, ff. 50, 114, 294. Nieuwjaargeld aan „maserri et joveni de caxa", „servidori et servanti de caxa et poveri", „diversi de caxa".

(2) J, f. 296.

(3) Cfr. § 4.

(4) Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, testamenti 1218, filza X, f. 42 v°. Gaspar de Cordes bepaalt, dat 10 % van de winst die na zijn dood met zijn kapitaal zal gemaakt worden, aan de armen dient gegeven. Ibidem, testamenti 676, nr. 438.

(5) Cfr. bijlage XVI.

(6) JM, ff. 31, 51, 52, 59, 78, 103, 105, 140, 156, 157, 179, 181, 185, 200, 235, 236, 240 : „datti alli elemosenieri per mia fillia Hesterken bona memoria trapasso adi 29 octtobrio venerdi dapoy mezo giorno tra 3 et 4 hore essendo io a Guant et fu sepulta by huer moeder salliger in onse lieve vrouwe kercke den 31 octtobrio sondaegs".

uitdeling bestemd : 200.2.8 aan de armen, en 83.6.8 voor „nostri parenti hover altre persone che bono ne parera" (1).

Van leningen zonder onderpand treffen we verschillende voorbeelden aan, meestal ten voordele van onbekenden, voor een totaal bedrag van 110.16.8. Daaronder bevinden zich 25 pond geleend aan „de gemeen parochianen van der Vichte" (nadat Maarten de heerlijkheid heeft gekocht) (2).

Ook leningen met onderpand komen herhaaldelijk voor, zowel onder Jan als onder Maarten :

— 1554 aan Jan de la Noy, op „tre robini ligati in oro", 4.12.8. In 1576, 22 jaar later, wanneer de partij reeds lang is afgeschreven, wordt de som terugbetaald door de weduwe, die de ringen terugkrijgt (3).

— 1575 aan Joos van der Tonne, 20.–.3 voor een maand, op twee amelakens en twee servetten „al blomewerck", die trouwens niet zoveel waard zijn. In 1578 schrijft Jan de partij af „a causa che dito Joos van Tonne sono povero et insolvente" (4).

— 1575 aan Gasparo de Boys, 20 pond voor vier maand, op twee schilderijen „te weten een Cristus de Crusdrager, stimo £. 8, ende een scoen tafereel Exce Homo stimo £. 12". Pas meer dan twee jaar later wordt de som terugbetaald, en de schilderijen teruggegeven (5).

— 1575 aan Jacques Calvaert, 100 pond op 32 stuk linnen; de terugbetaling gebeurt reeds na 18 dagen.

— 1576 aan Lenaert van Driel de oude, 3.6.8 op een „silveren schaalken".

— 1578 aan Joris van der Strepen, 125 pond voor 6 weken, op een gouden ketting van 47 ons; de terugbetaling gebeurt nog vóór de vervaldatum (6).

---

(1) JM, ff. 238, 240. De eerste partij is een overschot, voortkomend uit een vergissing in de boekhouding : „sono creditor a Vinetzia una partita sopra Servaes Wouters, et ditto error non sapemo da dove che procede, che nullo trovemo doverge, et cossi li atribuimo alli poveri".

(2) J, f. 249. JM, ff. 19, 22, 23, 45, 49, 124, 140, 157, 161, 198, 220, 229, 241. Beneficiarissen : Lenaert van Driel de oude, Willem Cromelin, Jacob Calvaert, Hans Cant, Antonio de Craen, Laurens Langmans, scrinwerker, Barbara Herwe, Maria Longonska, Jan Baptist Sugana. Deze laatste laat ook zijn onderhoudskosten betalen door Maarten, die daarvoor af en toe een wissel trekt op zijn vader te Venetië.

(3) J, f. 152.

(4) J, ff. 79, 248. De amelakens zijn „50 el Holyfernus van 2 blomen op d'elle, en 42 el Verloren Zoone, een blome op d'elle". Ze waren verpand bij Jan van den Steene. De twee servetten worden gestolen tijdens de Spaanse furie.

(5) J, ff. 82, 209 : „met condisie brinckt hij mij weder min 20 £. van desen dach in 4 maenden toecomende, soe sallic hem weder laeten volgen dees 2 taferellen, ende in faute dar aff soe blijvense beede absolutelick mijne".

(6) J, ff. 120, 121, 125, 250, 257.

In 1589-1594 :

— aan Catharina Herwe 10 pond op „una tatza d'argento, uno par de braselletti de coral, uno anello con una testa de morto et uno anello de 3 anelli fichati insieme, et sopra 2 mantilli et dosene ? servietti".
— aan Jacques Moons, op bouratten, achtereenvolgens 2, 6, 15 1/2 en 3 pond.
— aan Barbara Charles, 7 pond op amelakens en servetten (1).

Tenslotte leent Maarten in 1591 100 pond aan de boeren van Wevelgem, op borg van Dierik de Jagere, om hen toe te laten, een hoeve te kopen van Robrecht van Eeckeren; die hoeve willen de boeren als geschenk geven „an hemlieden heeren ende governeur van Cortericke om dar deur van alle soldaten int passeren ontlast te wesen". Hoewel op deze som een jaar intrest wordt beloofd aan 6 1/4 % (de terugbetaling gebeurt overigens pas na meer dan drie jaar) is het duidelijk, dat we hier te doen hebben met een welwillend gebaar van Maarten t.o.v. zijn vader's geboorteplaats. De berekening van de boeren is duidelijk en goed bedacht (2).

Het liefdadige karakter van al deze bewerkingen is evident; de geringe bedragen, het disparate karakter van de leningen, het niet vragen van intrest en het niet letten op de terugbetalingstermijn bewijzen afdoende, dat we hier met geen speculatieve operaties te doen hebben. De beneficiaris is dikwijls een vriend of een familielid. Vooral merkwaardig is de blijvende zorg voor de bakermat van de familie, Wevelgem.

Tenslotte is er een categorie aalmoezen, die minder tot de liefdadigheid dan tot de handel moet gerekend worden : giften aan de armen om de zegen Gods over de zaken in te roepen, of uit dankbaarheid over een bijzonder geslaagde operatie. Herhaaldelijk komen deze giften voor bij de behouden aankomst van schepen (3) — de meest riskante vorm van handel — doch ook zonder die bepaalde aanleiding is de koopman zich bewust van de onmisbaarheid van goddelijke hulp — en tracht zich die naar vermogen te verzekeren. Zo worden in 1590 bv. volgende uitgaven geboekt (4) :

(1) JM, ff. 6, 19, 29, 31, 33, 34, 100, en 4-9-1593.

(2) JM, ff. 79, 211, 229. De intrest is trouwens bij het terugbetalen van de som nog niet betaald.

(3) Cfr. hoofdstuk IV, § 6.

(4) JM, ff. 40, 42, 51. Vermelden we ook volgende post, die behalve de koopmansmentaliteit ook de zorg van Maarten illustreert voor zijn compagnon Borne, die van Antwerpen naar Italië terugkeert : „an heer Jan pasteur en door hem doen geven aan de almoseniers voor den armen te distribueren ende int secret voor eenen reysenden man doen bidden, voor dat God onsen neve Jan Borne in behouder hant wil senden, 16.13.4". Tevens herinnert dit er aan, wat een avontuur een reis in de 16e eeuw is.

— 17 April: „gesonden anden ermen in secreto door heer Jan pastoor per l'amor de Idio per ogni sue sante benedictione pezze 150 fiorini d'oro, pezze 3 an de prekeren, pezze 6 an de bogarden, et pezza 1 a altri poveri" . . . . . 44.—.-

— 5 Mei: „an de Jesuiten voor een almose, die voor onse prosperiteyt van den huise bidden sullen fiorini 100, de helft hier in Anversa, ende d'ander helft an die van Brusselle" . . 16.13.4

— 22 Augustus: „an de swertsusters voor een almose om voor ons te bidden" . . . . . 1.—.-

§ 6. — Enkele aspecten van de levenswijze.

Over de sociale standing van de familie kunnen we nog volgende inlichtingen bezorgen :

In het groot huis in de Huidevetterstraat bevinden zich niet minder dan vier „privaeten", en in het kleinere huis ernaast nog twee (1). In 1574 laat Jan „12 syttecussens van tapezaria con la nostra arma de caxa en 11 oorcussens" maken. Maarten koopt in 1592 „12 witte Spaense sargen om op de bedden te dekken" en wat later „twee dosin Spaense leeren stoelen". Voor de verwarming wordt steenkool en turf gebruikt (2).

De heer en vrouw des huizes worden in schilderijen vereeuwigd (zie platen II, III, VI), en in 1593 laat Maarten een portret schilderen van zijn kort te voren overleden dochtertje Esther. Ook andere schilderijen worden gekocht : aldus bezit Jacob de Oude, behalve een portret van zijn schoonvader, Jan Gameel, en een van zichzelf met zijn vrouw en een dochtertje, nog een „Abel ende Cain", „een stuck bancquet van Coninck Balthasar", „twee mans ende twee vrouwen tronien", en een „Kersnacht" (3). Buiten de stad bezit Jan twee huizen van plaisantie (een in de Markgraafleie en een te Wilrijk), Maarten heeft er een te Willebroek, benevens de kastelen te Oydonck op de Leie en te Vichte (zie plaat VIII).

---

(1) Cfr. over de levenswijze van de 16e eeuwse koopman, J. Craeybeckx in *Flandria nostra*, I, pp. 457-462. J, f. 190 : „an de bersteckers voor 6 van onse provaten te ruymen, de 4 hier in huis ende de ander twee hiernaast, 5.-.-".

(2) J, f. 47. JM, ff. 78, 106, 132.

(3) Een gravure van Jacob de jonge als kolonel van de burgerwacht, door Hubert Goltzius, is gereproduceerd bij F. Prims, *Antwerpiensia*, 16e reeks, 1942, pp. 10-11. Verschillende staten ervan zijn bekend, evenals een zeer fijne tekening als voorstudie. Een portret van (waarschijnlijk) Karel della Faille bevindt zich in het Gemeentelijk museum te Elsene, verkeerdelijk aangeduid als Thomas de Sampayo. Een medaille van Robrecht van Eeckeren bevindt zich op het Penningkabinet van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. JM, f. 197 : „voor het conterfeyten van mijn dochter Hesterken bona memoria, 3.6.8". SAA, Weesmeesterskamer 216, ff. 13-22, 100.

Over de opvoeding van de kinderen hebben we enkele aanduidingen : het eerste onderricht ontvangen de zoons te Antwerpen op het begijnhof, daarna worden ze bij een schoolmeester in de kost gedaan : te Rijsel, te Bergen, te Lier... ; ofwel, wanneer ze inwonen in een der filialen, gaan ze op school in het buitenland : aldus te Londen en te Verona. Het onderwijs is niet alleen van practische aard, want althans de zoons van Maarten leren ook latijn. Twee van die zoons, die aanleg blijken te hebben voor de studie, worden daarna niet op het kantoor te werk gesteld, doch studeren verder, eerst te Londen, waar Maarten ze bij zijn verhuizing naar Antwerpen had gelaten, dan te Douai. Een nieuwe aanduiding voor de gewijzigde houding van Maarten, die niet meer uitsluitend aan de handel denkt, en sommige van zijn kinderen ook voor andere ambten bestemt, die meer in de lijn liggen van de grondbezitter dan van de koopman (1).

De andere zoons worden tot degelijke kooplui opgeleid en zonder tijdverlies aan het werk gezet : wanneer Joris in 1585 naar Haarlem gaat, is Maarten's aanbeveling : „syt daer doende, dat ghy niet ledich en gaet... maeckt dat ghy neerstich ende diligent syt om overal de hant anne te steken en om te leeren" ; hij moet aanwezig zijn bij de linnenkoop, helpen bij het inpakken, de facturen schrijven, de briefjes met opgave van lengte en nummer aan de rollen linnen bevestigen, brieven en rekeningen kopiëren, „want die een coopman wesen wil moet diligent ende neerstich syn om syn goedt aen de merckt te bringhen en den vercoop procureren... ende soo mooght ghylieden wat winnen, ende die wat winnen wilt die moetet in syn jonghe daghen doen ende ghesparich ende scherp wesen, ende verteeren dan daeraf in syn oude daghen, soo het wordt nu u lieder tyt te beghinnen, wilt ghylieden mannen worden".

Ook bij deze zoons echter is de handel niet meer het enige doel, want Joris moet zijn „schryven ende cyferen wel onderhouden, ende het tgene ghy gheleert hebt, ende oock dickmael in francoysche ende latynsche

(1) Maarten aan Coteels, 18-5-1585. Coteels heeft gemeld, dat Karel niet veel vorderingen meer maakt in het latijn; Maarten wil hem, indien hij bekwaam blijkt, verder doen studeren; naar de Nederlanden wil hij hem met de troebelen niet doen komen, „maar daar zijn toch nog geleerde mannen" (in Engeland), zodat Coteels hem te Londen verder latijn moet doen leren. Maarten keurt Coteels' plan goed, om weldra Daniel aan het werk te zetten op het „contor". Wanneer Maarten enkele weken lang in de brieven uit Londen geen afschriften van brieven of rekeningen van de hand van zijn zoons ziet, maant hij Coteels aan, ze niet ledig te laten zijn, en te zorgen dat ze altijd iets te doen hebben; hij moet ze in onderdanigheid houden. JM, ff. 155, 161 : „montcosten van myn twee sonen op het bagynhof". JM, f. 112 : te Verona worden voor zoons van Maarten niet alleen mondkosten en kleren betaald, doch ook uitgaven voor school en boeken. J, ff. 9, 14, 35, 70, 105, 136, 152.

boucken lesen, dat ghy daer af oock onthoudt tgene dat ghy behoort te cunnen ende ter scholen gheleert hebt".

Tevens wordt hem de godsvrucht ingeprent : „wie een coopman syn wil, die moet hebben altyt boven al de vreese Godts voor ooghen, ende kennen hem altyt voor de minste, waer over Godt dan voorts synen seghen gheeft aen die hem vreesen".

Het reizen en verblijven in het buitenland is voor de zoons van de handelaar een voorname voorbereiding op hun verdere loopbaan. Zowel de zoons van Jan de Oude als die van Maarten brengen verschillende jaren door in de filialen van de firma. Ook voor degenen die studeren en niet verder zullen gaan in de handel is een periode van Wanderjahre overigens zeer gebruikelijk (1).

Ook voor de meisjes wordt gezorgd : na op het begijnhof te hebben leren lezen en schrijven worden ze in de kost gedaan, bv. in het klooster te Wevelgem, of bij een Waalse edeldame; de dochters van Maarten krijgen daarna thuis muziekonderricht, van de „orgelist" Gillis van Elcom, of van de „orgelist" of „speelman" meester Remondi of Remundi. Ze leren aldus „spelen ende singen", het instrument zijnde de clavecimbel (door de minder muzikale Maarten „clavesingele" genoemd). Maarten betaalt 5 schelling groot per leerlinge en per maand, geeft bovendien nieuwjaargeld aan de leraar, soms ook een voorschot op zijn salaris, koopt „musieck boecken" en schaft tenslotte zelfs een clavecimbel aan (2).

Allerlei artikelen worden door bemiddeling van de filialen aangeschaft : wijn, vijgen, rozijn uit Sevilla, malvezij, bloemkolen, hofzaad uit Venetië. Voor beplantingen in de tuin te Oydonck laat Maarten in 1593 „6 boomkens" uit Italië zenden (3).

Eerder onverwacht is een zending uit San Lucar naar Antwerpen (1561), bestemd voor Jan de Oude en omvattend „een moerken van den ouderdom van XV oft XVI jaren genaemt Francisco, ende noch eenen nachttabbaert van swert ende wit tsamen geweven, geboort met eenen

(1) Maarten aan Joris, 1-6 en 8-7-1585. De zoon van de Keulse koopman Rigo Minau komt 1586 te Keulen terug, na zeven jaar de wereld te hebben rondgereisd; zijn vader zal hem nu in de handel opleiden. Brieven aan Minau. De Antwerpse koopman Paul van Gemaert stuurt in 1563 zijn twintigjarige zoon Pieter naar „Padoue et autres lieux en Italie pour estudier et veoir le pays". SAA, Certificatieboek 19, f. 311.

(2) J, ff. 28, 274. JM, ff. 44, 52, 60, 78, 80, 101, 124, 159. Ook Jacob de Oude bezit een clavecimbel. Onder zijn nalatenschap valt nog te signaleren „een gedreven harnas met stormhoet ende rondasse" en „een opgesetten arent". SAA, Weesmeesterskamer 216, f. 15.

(3) JM, ff. 135, 164, 178, 181 : „per cauli fiori ne mandorno per avanti con la posta". Inventaris, f. 81. Maarten bestelt bij Wale 4 tonnetjes van de beste muscatelli van de nieuwe oogst, om te schenken aan vrienden. Maarten aan Wale, 27-7-1586. Maarten's zoon Joris krijgt in 1594 een pony cadeau : „voor een grau perdeken voor mijn soone Joris, 18.–.–". JM, f. 212.

swerten fluweelen boort dry vingeren oft daaromtrent breet wesende ende gevoedert binnen alomme met fluwijnen". Beide artikelen zijn verzonden door Jan's schoonzoon en factor, Robrecht van Eeckeren, en worden ter hoogte van Ouessant door Schotse kapers geroofd. Jan certifieert dat „het voirseide moerken ende nachttabbaert" hem alleen toebehoren, en dat geen Portugezen of anderen er part of deel aan hebben (1).

Omgekeerd worden de filialen in Italië vanuit de Nederlanden of Engeland van allerlei eetwaar of huisraad voorzien : messen met bedrukte hechten, maliënkolders, Schotse kaas (aberdaen), „Hollanse keesen", paling, zalm, „Westvaelse hespen", keukengerief, gezouten vlees, boter, schilderijen „de Fiandra", landkaarten van Ortelius... (2).

Wanneer Jan Borne in 1586 te Antwerpen is, bestelt hij bij zijn compagnon Coteels te Londen voor de filiale te Verona „twee schoone en goede cani levreri", één voor hazenjacht en één voor jacht op everzwijnen, herten enz. Daar Coteels in betrekking staat met zoveel boeren, die karseien maken, zal hij hopelijk „cossa rara" kunnen vinden; de grote schone honden schijnen echter uit Ierland te komen en duur te zijn, zodat Coteels desnoods twee honden voor hazenjacht mag zenden, jong en dicht van haar, opdat ze beter tegen de koude kunnen in de winter en tegen de doornen. Indien Coteels ook „2 of 3 papagalli van goeden aard" vindt mag hij ze in een kooi meegeven, maar hoe tammer ze zijn, hoe beter „want als ze schaive zijn, willen ze niet clappen".

De meeste belangstelling toont Borne echter voor een „bella et bona hackenay", „een schoone en goede telle", doch liefst niet „van die tellen die altijd tellen", maar wel van die „die een soeten stap hebben en dan als men ze jaagt, dat ze dan heuren tellenganck gaan", en verder „dat se wel geset sij en jonck en gesont, en alle haer is mij van passe uutgenomen wit, maer een schoone swarte met een sterre in 't hooft, of een schoonen donkeren vos ware mij 't liefste, maar bovenal dat se kloek op haar leden sij en gracieus met een clein hooft, wel geset en vierkant van lyve en jonck..." (3).

---

(1) SAA, Certificatieboek 17, f. 49. Jan geeft volmacht aan de Schot Andriesse Kerrens en aan Eustache Cocquiel om zijn moerken en nachttabbaert te recupereren.

(2) Borne aan Piat della Faille. Borne aan Coteels, 28-9-1586. Borne aan Wale, 24-8, 26-10-1586. JM, ff. 67, 164. Inventaris van de meubelen te Venetië, AF, bundel 13. JM, ff. 58, 112 : 16 kaarten worden naar Verona gezonden, 2 van Duitsland, 2 van Frankrijk, 2 van Spanje, 2 van Amerika, 2 van Afrika, 2 van Azië, 2 van Europa en 2 van „de heel werelt". Ook te Antwerpen heeft men kaarten van Ortelius : JM, ff. 156, 166.

(3) Borne aan Coteels, 14-9, 28-9, 2-10-1586. Ook voor vrienden worden dergelijke verzendingen verricht : een bestelling kleuren uit Antwerpen voor de Vlaamse schilder Vincenzo Cobergher te Napels, boeken uit Antwerpen voor Vincenzo Querini te Venetië, een „kamer" tapijten voor dezelfde, zes kaarten voor Francesco Querini fù Nicoló : Asia, Africha, Uropa, il Novo Mondo en Itopa Mondy Universale; een

In het huishouden treffen we verschillende dienstboden aan, aldus in 1574-1578 : Maria Clercqs, à 15 gulden per jaar, Tanneken Juvenis, à 18 gulden, Geertruit van Kempen, à 18 gulden, en bovendien een jongetje, dat voor 5-6 maanden dienst „an de tafel en anders", 6 gulden krijgt.

Zoals de bewaarde portretten tonen, is de kledij van de familie rijk, doch van een Spaanse voornaamheid. Jan's luxueuze nachttabbaert is wel eerder een uitzondering dan de regel. Wanneer de koopman op reis gaat, ziet hij er zelfs bijzonder weinig „bourgeois" uit : een paar laarzen, een reishoed, een reismantel en een rapier vormen onmisbare onderdelen van zijn uitrusting (1).

De laatste bewijzen van sociale voorspoed brengt de begrafenis, steeds in de kathedraal, en gepaard met uitdeling van rouwkleren aan de dienstboden en inwonende familieleden (2) en van honderden witte broden aan de armen (3).

Het verteer bedraagt in 1574-78 gemiddeld 26 pond per maand, waarvan 18 1/2 pond huishoudkosten; deze laatste zwellen in 1589-94

„Universalis Juris Tractatus" in 28 delen uit Venetië naar Antwerpen voor doctor Hendrik Uwens, een vriend van Maarten; een „corpo juris" uit de Plantijnse drukkerij naar Holland voor Jan Verbeke. AF, bundel 13, winst en verlies Venetië 1583. Borne aan Wale, 17-8, 27-7, 3-8, 26-10-1586. Borne aan Corhase, 24-8-1586. Borne aan Querini, 4-5-1586. JM, f. 167.

(1) J, ff. 45, 93, 186. Jan de Wale vertrekt in 1574 naar Hamburg met „lersen, rapiere ende hoet" (J, f. 26). JM, ff. 12, 84. Cfr. H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 78-79.

(2) JM, f. 2, begrafenisrekening van Maarten's vrouw (bijlage XVI). Inventaris, f. 76 : rouwkleren uitgedeeld bij Jan's overlijden : 48 el fijn laken, 22 el smal laken, 11 1/2 el laken, 18 1/4 el huislaken, 21 3/4 el rasse, 30 1/2 el baai, 2 1/4 el karsei, voor een totale waarde van 91.12.5. Kleren van Jakeminne della Faille (dochter van Jacob de Oude) vóór haar huwelijk (Rijksarchief Gent, Familiefonds nr. 6381) :

— eenen bauwen van turcx groff greyn — eenen bauwen van syden groff greyn — eenen bauwen van swert armosyn — eenen bauwen van gecrebst borrat	26 pond
— twee syelen van raxa ende een saeyen syele	7 pond
— eenen kuers van syden weerschyn	5 pond
— een paer sattynen mauwen witte — een paer swarte sattynen mauwen — een paer incarnate sattynen mauwen — een paer witte armosynen mauwen	4 pond
— 24 hempen ende halsdoucken, vuerschoyen, craegen, doucken ende andersins	14 pond
	56 pond.

(3) Bijlage XVI. Maken en plaatsen van de opschriften en inhouwen van het wapen op Jan's graf kosten alleen reeds 32.9.2 pond. JM, ff. 20, 29, 30, 35, 40, 43, 47. De opschriften op de graven van Jan en Jacob zijn uitgegeven in *Inscriptions funéraires et monumentales de la province d'Anvers*, I, 1856, pp. 67-68 en 250.

aan tot 43 pond per maand. Wat deze cijfers betekenen, realiseert men beter wanneer men bedenkt, dat het loon van een niet gekwalifieerd arbeider in 1574-78 1 3/4 pond per maand bedraagt, in 1589-94 3 pond, en dat van een gekwalifieerd arbeider in 1574-78 3 pond, in 1589-94 4 1/2 pond. Weliswaar is het huishouden zeer omvangrijk; behalve vader en kinderen zijn er inderdaad verschillende verdere verwanten, die bij Jan en Maarten inwonen, zelfs tijdelijk gehuwde zoons met hun vrouw, en tenslotte de dienstboden. Maarten heeft bovendien een kroost van 22 koppen, waarvan er toch minstens een dozijn tegelijk in huis zijn (1).

Op de tafel verschijnen regelmatig kippen, patrijzen, fezanten en hazen, evenals „capers, olliven, limoenen, granatappelen"; verder „goede Edamse kesen", en boter aan een ritme van weinig min dan 1 kg. per dag. Behalve Zuiderse wijn wordt vooral „excellenten Rynschen wyn" gedronken. De meest courante drank schijnt niettemin bier te zijn, waarvan in het huishouden van Jacob de Oude 25 tonnen in zeven maanden worden verwerkt (2).

Een deel van het bezit is belegd in meubels en juwelen. In 1562 schat Jan zijn zilverwerk en de gouden kettingen van zijn vrouw op 300 pond, in 1575 op 448.10.4; op die laatste datum vertegenwoordigen de meubels en het huisraad 568.2.–. Het zilverwerk alleen is in 1578 330.8.4 waard; meubels en huisraad hebben in 1582 een waarde van 945 pond, zonder de „baggen en juwelen". Jacob de Oude bezit aan zilverwerk : 1 becken ende lampet, 1 copken metten dexsel, 1 peperbusse, 2 schalen, 1 hoge schaal,

---

(1) J, JM, passim. De kosten voor het huishouden schrijft Jan achteraf in, om de twee à vier maanden; Maarten schrijft daarentegen zowat om de 9 dagen 12 pond in, die hij telkens aan zijn oudste dochter geeft als huishoudgeld. Het huishouden van Jan de Wale te Venetië kost in 1583-84 14 1/3 pond per maand (AF, bundel 13). J, f. 268. AF, bundel 10, Verbale. Voor het loon der arbeiders, E. SCHOLLIERS, „Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de 16e eeuw". *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1956, p. 303. Dezelfde, „De levensstandaard der arbeiders op het einde der XVIe eeuw te Antwerpen". *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1955, pp. 80-103.

(2) Maarten aan Jacques de Wale, 12-8-1585 : bestelling van „een renne kiekens en 4-6 koppels patrijsen"; aan Dierik de Jagere, 12-10-1585 : bestelling van 20-25 koppels kiekens, evenveel patrijzen, 4-6 hazen, 12-15 fezanten; aan Jagere, 3-7, 15-7-1586 : verzoek om elke maand een „tobeken" boter van 40 of 60 pond te zenden; aan Aart van Erpe, 12-8-1585 : bestelling van 20-30 Edamse kazen. Maarten aan Robrecht van Eeckeren, 21-9-1585, aan Walran Helbau, 12-10-1585. SAA, Weesmeesterskamer 216, f. 238. Voor de bruiloft van Linken van Driel, dochter van Jan's schoonbroer, worden 19 koppels kiekens uit Kortrijk gezonden. J, ff. 43, 46. Op de bruiloft van Jakeminne della Faille, dochter van Jacob de Oude, worden, behalve grote hoeveelheden kapoenen, kiekens, fezanten en hazen, ook 3 varkens en een kalf verslonden (voor samen 61.19.7 pond, hetzij meer dan twee jaar loon van een ongeschoold arbeider). De totale uitgaven voor het huwelijk van Jakeminne belopen het enorme bedrag van 747.10.10 pond — de prijs van 60 hectare grond (zonder de bruidschat van 2000 pond). Rijksarchief Gent, Familiefonds nr. 6381.

1 vergulde gedreven schaal, 4 soutvaten, 2 sescantige soutvaten, 2 vergulde roomers, 1 suypen croes, 6 bekers, 2 gesteken bekers, 1 cleyn bequerken, 1 potteken met 4 croeskens, 2 commekens, 12 forquetten en 22 lepels, waarvan 2 „teynden vergult"; onder zijn nalatenschap bevinden zich bovendien „2 gouden ringen met tafels, diamant en robyn, 1 gouden rinck met een clabbeke, 1 grote topaes oft balais, 1 grote esmeralde in goud, 1 gouden rinck met een tafel robyn, 1 gouden signetrinck, 1 gouden bagge verciert en gegarniseerd met een groot amatist ende orientale esmeraulde ende meer ander gesteenten, 1 groten robynsteen in goude, 1 ronden gouden ende merckrinck, 1 gouden rinksken trouwken, 1 grote copschaele van agaet metten gouden decsel verciert...". Maarten koopt zich in 1593 „een silveren riem ende een pater noster van silver teeckenen". Jan schenkt aan de eerstgeborene van elk van zijn kinderen drie zilveren bierbekers, ter waarde van 12 pond — zeven maanden loon van een ongeschoold arbeider.

Het materiaal, waaruit de sieraden zijn vervaardigd, is van interessante herkomst : het zilverwerk is van Spaanse realen gemaakt, de gouden ketens zijn van „ducatengoud"; m.a.w. ligt aan de basis van deze Antwerpse luxus muntsmokkel uit Spanje. Bij het aanschaffen is niet alleen weeldezucht in het spel, doch ook het zoeken naar soliede belegging — die eventueel weer gerealiseerd wordt. Aldus schrijft Maarten aan zijn vrouw, die bang is, haar gouden en zilveren ketens mee te nemen op de gevaarlijke terugreis Dordrecht-Antwerpen (zomer 1585) : het is nu het ogenblik om saaien te kopen en naar Spanje te zenden; daarom, doe al je ketens verkopen „in een uutroep", of laat het al smelten „hoe fraai het ook is", en koop saaien met het geld; met het retour zul je nog veel mooiere ketens kunnen kopen dan je er nu hebt (1).

Ook de bruidschat is een duidelijke aanwijzing voor de welstand van een familie. Jan geeft aan elk van zijn kinderen 2666.13.4, Maarten 3279.19.1. Vergelijken we dit met enkele andere cijfers : een van de rijkste Venetiaanse kooplui, Alvise Pisani, geeft aan zijn dochters elk 2433.6.8 (1509-1528), Maarten de Hane 1900 pond (vóór 1553). De eerste vrouw van Simon Ruiz krijgt als bruidschat 875 pond (1561), de vrouw van Jacob van Zwijndrecht 533.6.8, de nicht van Gaspar Cunertorf 312.10.–, de vrouw van Jan della Faille 240 pond, Jan's nicht die huwt met Wouter

(1) AF, bundel 10, berekening Jan's bezit. Bundel 13, inventaris papieren van Jan. Inventaris, f. 271 vv. J, ff. 35, 64, 75, 290. JM, f. 159. Maarten aan zijn vrouw, 9-7-1585, aan Aart van Erpe, 10-7-1585. SAA, Weesmeesterskamer 216, ff. 1 vv., 22 vv. Bij haar huwelijk krijgt Jakeminne della Faille twee gouden ketenen, een kleine gouden keten, een paar armbanden van verguld zilver, twee zilveren schalen en een gouden ring met een diamant, alles ter waarde van 114.15.8 pond. Rijksarchief Gent, Familiefonds nr. 6381.

Aertsen, 400 pond. Het besluit is duidelijk : de della Faille behoren tot de rijkste kooplui van de 16e eeuw. Dit blijkt nog beter uit enkele cijfers over het totaal vermogen (1) :

— 1511 Fugger	67.500
— 1527 Fugger	633.500
— 1527 Welser	21.000
— 1528 de drie broeders Pisani te Venetië samen	76.041
— 1529 de rijkste inwoner van Lübeck	6.166
— 1537 de rijkste inwoner van Leipzig	30.833
— 1541 de rijkste inwoner van Lübeck	9.249
— eerste helft 16e e., rijkste kooplui van Reval ongeveer	1.541
— 1567 Sebastian Welser (Nürnberg)	43.475
— 1577 André Ruiz (rijkste koopman van Nantes)	34.166
— 1582 Jan della Faille	68.043
— 1596 Simon Ruiz	166.375
— 1597 rijkste inwoner van Leipzig	92.499
— 1601 Hans Welser (Nürnberg)	12.950
— 1619 Maarten della Faille	106.443
— 1624 Bartolomäus Viatis (rijkste man van Duitsland)	346.980

* * *

Zeer duidelijk is in gans de levenswijze de inslag van Italiaanse en Spaanse elementen, waarmee de meeste leden van de familie tijdens hun verblijf in het Zuiden zijn vertrouwd geraakt :

— het „huis van plaisantie", geïnspireerd op de Venetiaanse villa in de Terra ferma, waar de grote koopman gaat uitrusten;
— Italiaanse en Spaanse wijn;
— Spaans fruit, Italiaanse planten;
— Spaans meubilair;
— de waarschijnlijk ook in Spanje of Italië geleerde gewoonte, er een huisslaaf op na te houden (2).

(1) F. C. LANE, „Family partnerships and joint ventures in the Venetian republic", *Journal of economic history*, IV, 1944, pp. 179-180. G. MICKWITZ, *Aus Revaler Handelsbüchern*, pp. 235-237. G. AUBIN, *Bartolomäus Viatis*, VSWG, 33, 1940, pp. 153-155. H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 51, 75, 81-83.

(2) Over slavernij in Spanje-Portugal in de moderne tijden, cfr. C. VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, Brugge, 1955, I, 835 vv. Voor Antwerpen, J. GORIS, *Colonies marchandes*, p. 32. Ook in Italië houden Vlaamse kooplui er slaven op na: Gaspar de Cordes, die te Campobasso en te Napels verblijft, laat bij testament zijn twee slaven vrij : „Joannem et Lutiam ethyopes servos suos" (1514). Daniel de Hane laat een slavin, Maria, aan zijn vrouw na (1568). Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, testamenti 676, nr. 438 en 1257, nr. 263.

Een van de meest opvallende aspecten van deze Zuiderse invloed is echter de taal. Alle bij de handel betrokken leden van de familie schrijven courant Italiaans. De boekhouding te Antwerpen en in de filialen wordt in deze taal gehouden, en de briefwisseling tussen de compagnons wordt doorgaans in het Italiaans gevoerd. Daar deze anomalie door geen enkele noodzaak kan worden verklaard, moet ze wel berusten op eenvoudige voorliefde voor deze taal. Het doet in elk geval vreemd aan, aldus Jan Borne (van Sint Eloois Vijve) te zien in het Italiaans schrijven aan Piat della Faille (van Wevelgem), of Maarten della Faille (van Antwerpen) aan Geerard Corhase (van Bergen op Zoom).

Het Italiaans van de firma is overigens grammaticaal buitengewoon slordig en vertoont een sterke Venetiaanse inslag, met de karakteristieke verzachting van alle harde klanken (1), en dikwijls doorspekt met Vlaamse woorden en uitdrukkingen. Omgekeerd verschijnen in Vlaamse brieven soms Italiaanse woorden en zinnen. Het Vlaams wordt in de briefwisseling gebruikt voor familieleden en kooplui in de Nederlanden, en soms voor handelsbrieven naar het buitenland : met de Vlaamse handelaars te Emden en te Sevilla bv., ook met Coteels te Londen tot aan de capitulatie van Antwerpen, wanneer Maarten zich veiligheidshalve in zijn brieven naar Engeland voor een Italiaan gaat uitgeven (2).

Ook de eigennamen worden geïtalianiseerd, soms tot ze helemaal onherkenbaar zijn, en dat zelfs in hun persoonlijkste en minst voor aanpassing vatbare vorm : de handtekening. Zolang de vervorming zich beperkt tot de voornaam gaat het nog wel : Tomaso Coteels of Gerardo Corhase kunnen moeilijk voor Italianen doorgaan, doch Piero della Faglia, Zuane de Valle of Zuane Borno zijn al moeilijker te herkennen, en helemaal hopeloos wordt het, wanneer een naam zich zo heerlijk laat omvormen als die van Anton van Neste, die dikwijls wordt aangeduid als Antonio de Este (3).

De Italiaanse invloed strekt zich ook uit tot het handschrift : alle in Italië opgeleide leden van de familie, Jan de Oude en Maarten vooraan, schrijven een duidelijke humanistische letter, die scherp afsteekt tegen de gothische hanepoten van de in de Nederlanden gevormde giovani (4) (zie plaat IX).

De Venetiaanse invloed blijkt in de firma tenslotte ook in de manier

---

(1) Aldus zonzer voor giungere, seda voor seta, razon voor ragione, manega voor manicha, marzari voor merceri, fontego voor fondaco, Zuane voor Giovanni enz. Cfr. de vier brieven, die C. VERLINDEN publiceert in *Lettres commerciales*, *art. cit. in fine*.

(2) Cfr. hoofdstuk VI, § 1.

(3) J, passim.

(4) In de brievenkopij is het contrast bijzonder duidelijk tussen het heldere schrift van Jan Borne's neef en het geklauw van de Antwerpse giovani.

waarop zij het jaar wisselt : de Venetiaanse opleiding van Jan de Oude en het feit, dat hij aanvankelijk in dienst is van de Hane, die te Venetië natuurlijk het jaar begint volgens Venetiaanse stijl, op 1 Maart, verklaren dat Jan te Antwerpen hetzelfde doet. Hij behoudt echter de Venetiaanse stijl ook na zijn breuk met de Hane, en doet ze eveneens toepassen door zijn factors. Hij schikt zich slechts naar het Nederlands gebruik in 1575, na het edict van Requesens. Een kluifje voor diplomatisten (1).

Het Vlaams van de familieleden blijft, ondanks het lange verblijf te Antwerpen, ook in de tweede generatie een sterk West-Vlaams uitzicht vertonen : min, sin, crigen, vri, vlitich, te passe, uut, sucker... waarnaast een enkel „clain" als een lapsus kan beschouwd worden.

Behalve Italiaans en Vlaams kennen de leden van de familie, die lang in Engeland verbleven hebben, Engels, terwijl de meesten waarschijnlijk ook wat Frans kennen. Maarten kent die taal zeker, gezien zijn betrekkingen met het hof, en zijn zoons gaan een tijd lang op school te Rijsel en te Bergen en leren dus ook Frans. Jan Borne echter trekt zich in die taal uit slag op een manier, die nauwelijks verstaanbaar is, en met Frans vooral Italiaanse woorden gemeen heeft (2). Spaans verstaat Maarten wel, doch wanneer een correspondent uit Sevilla hem in die taal schrijft, verzoekt Maarten hem, voortaan liever „in 't vlems" te schrijven, „want ick in Spaens niet courant en ben". Met de Duitse correspondenten wordt steeds Italiaans gebruikt, wat wijst op de grote verspreiding van deze taal niet alleen in centra waar dat voor normaal kan aanzien worden, zoals Augsburg, doch ook op zo verafgelegen plaatsen als Keulen en Hamburg.

* * *

Over de intimiteit van het familieleven verneemt men uiterst weinig. De 16e eeuwse koopman is zeer terughoudend op dat gebied, en zelfs de briefwisseling tussen man en vrouw treft vooral door de stijve nuchterheid en zware vormelijkheid van de toon. De enkele bewaarde brieven van Maarten aan zijn vrouw (3) zouden nochtans bijzonder leerrijk moeten

(1) Cfr. bijlage XVIII: Herman Pottey begint het jaar op 1 Maart, zelfs in zijn strikt persoonlijk dagboek. AF, bundel 10 : de berekening van Jan's bezit is gedateerd van 28 Februari 1561 „stilo Brabansie" en van 3 Maart 1562 „stilo de Roma". Bundel 13, inventaris papieren van Jan : zijn journaal nr. 7 loopt tot 17 Februari 1573 „stilo Brabantie", en journaal nr. 8 begint op 2 Maart 1574 „stilo romano". Het is duidelijk, dat Jan geen van beide stijlen volgt, doch het jaar wisselt op 1 Maart, en om moeilijkheden te vermijden, er twee in de Nederlanden bekende stijlen bij aanduidt. De Venetiaanse stijl is dus bij ons niet zo onbestaand als de leerboeken van diplomatiek beweren.

(2) Een staaltje op p. 267. Cfr. over de geringe rol van het Frans te Antwerpen, GORIS, *op. cit.*, pp. 81-87.

(3) Brievenkopij, Mei-Juli 1585.

zijn, gezien de omstandigheden waarin ze werden geschreven : ze dateren van Mei-Juli 1585, wanneer Maarten in het belegerde Antwerpen is, terwijl zijn hoogzwangere vrouw met de kinderen te Dordrecht verblijft. Zo ooit, dan is het het ogenblik om eventuele tedere bezorgdheid uit te drukken, doch al wat we in de brieven aantreffen, is een betiteling als „eersaeme huisvrouwe", een aanmaning om al haar gouden en zilveren sieraden te laten smelten of verkopen, en de nuchtere wens „God geve u goeden spoed ende maeck u blij moeder". Nu is het wel waar, dat het de 17e of 18e keer is, dat dit Sibilla Stecher overkomt, maar toch hadden we graag hier bij Maarten enig spoor van gemoedsbeweging ontdekt, terwijl we dat in de ganse periode van de brievenkopij alleen aantreffen bij het overlijden van zijn papegaai (1).

* * *

De handelsmoraal van de familieleden kenmerkt zich niet door veel gewetensbezwaren; het grote principe is winstbejag. De reeds herhaaldelijk aangestipte camouflage van waren of schepen (2) kan men weliswaar verklaren door de noodzaak van de politieke toestand, doch waar het gaat om smokkel of ontduiken van tollen is evenmin een zweem van scrupule te ontdekken : in Engeland is smokkelhandel een integrerend deel van de operaties, en in Italië worden de tollen eveneens ontdoken, zolang het gevaar niet al te groot is (3).

Een plan van Coteels, om Engelse saaien te voorzien van Vlaamse loodjes voor verzending naar Spanje, wijst Maarten alleen af omdat hij het niet de moeite vindt, voor zo een enkele zending het gevaar van veroordeling te lopen (4). Vermits Maarten Spaans onderdaan is, hoeft het ons dan ook niet te verwonderen dat Jacob de jonge er in Holland nog minder een been in ziet, Leidse saaien te merken met loodjes van Hondschoote, wanneer hij ze naar Spanje stuurt (5).

---

(1) Maarten aan zijn vrouw, 4-5-1585 : „Tanne ons jonck wijff is sieck, ick meende dat se soude gaen hemelen hebben, maer sy is aen de beter syde"; 17-5-1585 : „Onsen papegay is oock ghestorven, daer ick droeve om ben, ende den eenen dach ghesont ende den tweeden dach doot; dan kackte bloet ende dunne ghelijck water; dan het is beter de beeste dan een mensche". Cfr. de briefwisseling van Balthasar Paumgartner met zijn vrouw : G. STEINHAUSEN, *Briefwechsel Balthasar Paumgartner des Jüngeren mit seiner Gattin Magdalena geb. Behaim* (1582-1598). Tübingen, 1895.

(2) Cfr. hoofdstuk IV, § 6, en hoofdstuk VI, § 1. Cfr. J. CRAEYBECKX in *Flandria nostra*, I, pp. 414-419.

(3) Cfr. hoofdstuk VII, § 1 en § 3.

(4) Maarten aan Coteels, 10-9-1586.

(5) J. H. KERNKAMP, *Johan van der Veken en zijn tijd.* Den Haag, z.d., p. 11. AF, bundel 4 : Karel della Faille dreigt zijn broers aan te klagen wegens vervalsing van warenmerken.

In de dagelijkse praktijk van de handel behoort het beetnemen van de tegenpartij inzake kwaliteit of prijs trouwens tot de regelmatige gebruiken. Vermits tabini van Venetië een betere naam hebben dan de tabini van Mantova, die de firma wil verkopen, zal men aan de kopers maar zeggen, dat ze van Venetië zijn (1). Wanneer Maarten in 1586, na een onderbreking van een jaar, opnieuw linnen bestelt bij zijn neven Jacob de Wale en Dierik de Jagere, voegt hij er bij, dat ze in geen geval weer stukken moeten leveren die in het midden van slechtere hoedanigheid zijn, zoals ze gewoonlijk doen, „want de linnenhandel is één bedriegerij..." (2).

De vraag is alleen, in hoeverre deze bedenkelijke opvattingen eigen zijn aan de della Faille of aan de Vlaamse kooplui in het algemeen. We hebben hier o.i. eerder te doen met de mentaliteit van de meeste kooplui van de 16e eeuw — en trouwens niet van de 16e eeuw alleen.

Wanneer kooplui van Vicenza in 1586 hun zijde nat maken om op het gewicht te winnen, of wanneer Hollandse kooplui te Rouen in 1595 hun koren „op solder" leggen tot de nood — en de prijs — het hoogst is, dan zijn dat blijkbaar courante gebruiken (3).

Dat sommige handelaars hierop een gunstige uitzondering maken, strekt hen tot eer, doch de regel is anders. Over de beruchte vraag van de geoorloofdheid van intrest en wisselspeculatie schijnen vooral Spaanse kooplui zich gewetensbezwaren te hebben gemaakt (4) en ook andere handelaars hebben wel eens scrupules gehad nopens bepaalde operaties (5), doch de algemene regel is in de 16e eeuw die van de nagenoeg volslagen afwezigheid van dergelijke gewetensbezwaren — afwezigheid, die overigens zeer begrijpelijk wordt wanneer men rekening houdt, enerzijds met de grote onzekerheid en het enorme risico van de handel, anderzijds met de buitengewone groei van de concurrentie in de 16e eeuw.

Men dient te bedenken, dat iedere koopman in die tijd leeft onder de bedreiging van onafwendbare rampen : het failliet van een schuldenaar, een devaluatie, een schipbreuk, een geprotesteerde wissel, arrest op zijn goederen... evenveel dagelijks voorkomende gebeurtenissen, waartegen de handelstechniek nog geen enkele afdoende bescherming biedt. Het lot, dat de koopman dagelijks dreigt, is het failliet, niet, zoals tegenwoordig, een erge gebeurtenis, doch een ramp, die in veel gevallen het slachtoffer

(1) Borne aan Wingene, 13-7-1586.

(2) Borne aan Jan de Wale, Maart 1586.

(3) Borne aan Piat della Faille. Pieter en Germain Poulle aan van Immerseele, 30-9-1595. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, f. 434.

(4) Cfr. H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 126 vv., 133 vv.

(5) Aldus Andries van der Meulen nopens het ontduiken van tollen of van handelsverbod. J. H. KERNKAMP, *loc. cit.*

voor de rest van zijn dagen in de gevangenis brengt en zijn vrouw en kinderen in ellende stort.

Anderzijds is juist in de 16e eeuw de mededinging bijzonder scherp geworden, daar de techniek vrij plots aan iedereen de mogelijkheid heeft gegeven, aan handel te gaan doen — vandaar gedrukte prijzen en de noodzaak, op eender welke manier zijn mededingers de loef af te steken.

Wie in de 16e eeuw aan handel wil doen met kans op succes, moet er van meet af aan op bedacht zijn, met alle middelen te strijden, anders komt hij er niet; en scrupules kan wel hij zich veroorloven, die goed en wel gearriveerd is op de oever van de welstand, doch niet de massa nog niet gearriveerden, voor wie slagen onder of boven de riem hetzelfde zijn.

Dat verklaart ook de dikwijls ruwe toon van de briefwisseling, zelfs bij een koopman die reeds op het droge is; gaat het over een handelaar, die hem om de een of andere reden heeft ontstemd, dan vallen er dadelijk woorden als „boeve", „fielt", „forfante" (schurk) e.d.m., en wanneer het optreden van een commissionaris achterdocht inboezemt, dan wordt hem gewoonlijk zonder veel omhaal voor de voeten geworpen, dat hij geld achterhoudt, blijkbaar meer geeft om de belangen van de kopers dan om die van zijn opdrachtgever, of compagnie heeft gemaakt met diens mededingers. Het protest tegen dergelijke aantijgingen loochent dan wel dat bepaalde feit, doch klinkt zelden zeer verontwaardigd en geeft impliciet toe, dat dergelijke practijken inderdaad courant zijn (1).

En wanneer in de 17e eeuw de handelsheerschappij in handen komt van Engelsen en Hollanders, dan zijn het beslist niet de meest scrupuleuze onder de Europese kooplui, die aldus met de palm gaan strijken...

(1) Cfr. p. 15 en p. 392. Zie bij SAUTTER, „Auffindung einer grossen Anzahl verschlossener Briefe aus dem Jahre 1585". *Archiv für Post und Telegraphie*, 37, 1909, p. 97 vv., de opmerking over de ruwe manier waarop de kooplui hun ontevredenheid uitdrukken. Andere voorbeelden : Hans de Velaer aan J. van Immerseele, SAA, Insolvente Boedelskamer 205, f. 431. Bartolomeo Zanolli aan J. B. Ferro, 15-6-1560. Venetië, Archivio di Stato, Lettere commerciali 12 ter. Brievenkopij, passim.

II. - SYSTEMATISCHE STUDIE

HOOFDSTUK VI

DE CENTRALE TE ANTWERPEN EN HAAR WERKTERREIN

§ 1. — Antwerpen.

Antwerpen is de ganse tijd door hoofdzetel van de firma gebleven. Opgeven van deze plaats is in de latere jaren wel overwogen, want vooral na 1585 waren de nadelen van het resideren in deze stad groot geworden. Zowel Coteels als Wale raden dan Maarten aan, zich elders te vestigen (1), wat deze echter niet heeft gedaan : het grote kapitaal, dat zich daar bevond, en dat een vlug vertrek onmogelijk maakte, en de hoop, dat Holland en Zeeland weldra zouden vrede sluiten met de koning, verklaren zijn aarzeling. Later hebben blijkbaar de mogelijkheid, om verder handel te drijven vanuit Antwerpen zonder al te grote moeilijkheden, en de blijvende voordelen van deze situatie (nabijheid van het Vlaamse industriegebied, bescherming van de Spaanse regering, gunstige zijdemarkt ter plaatse, mogelijkheid tot grondenspeculatie) hem er de voorkeur doen aan geven, niet meer van woonst te veranderen.

De internationale politiek brengt echter een Antwerpse firma van haar soort in grote moeilijkheden; haar verbindingen strekken zich immers uit over Spaanse, Engelse en Hollandse gebieden, zodat camouflage een kwestie van leven of dood wordt voor haar zaken. De manier, waarop ze zich aanpast, is zeer leerrijk.

In Spaanse landen vertoont ze zich als de trouwe Antwerpse firma, uitgerust met aanbevelingsbrieven aan de vicekoningen van Portugal en Napels en aan Granvelle, en met vrienden aan het hof te Brussel, die paspoorten van Farnese bekomen of aan de hertog kunnen uitleggen, dat Maarten Spaans onderdaan is en de Duinkerker kapers dus maar gauw zijn geroofde balen moeten teruggeven.

(1) Maarten aan Coteels, 25-5-1585.

In Engeland is er geen vuiltje aan de lucht : Thomas Coteels is agent van „Martino Fornari", een — denkbeeldig — Italiaans koopman, en verricht verder zaken voor Jan Borne, koopman van Verona, en Jan de Wale, koopman van Venetië; hij is bovendien uitgerust met een volmacht van Alvise Cotsini, een Venetiaan. De zaken die hij doet, worden ingeschreven op naam van Frederik Libner, „hoochduyts", en Andrea de Loo, een genaturaliseerd Engelsman. De obligaties worden gemaakt op naam van Coteels zelf, of van Libner, of van Jan Jacob Widhols (de bevriende Augsburger). De correspondentie tussen Coteels en Maarten, tot Augustus 1585 in het Vlaams gevoerd onder de werkelijke namen, wordt vanaf die datum Italiaans, en Maarten is nu „Martino Fornari, in Colonia", of „Jan Jacomo Widholtz, in Augusta". In Maarten's brieven gaat het ook voortdurend over de orders van „i miei maggiori, gli magnifici Widhols in Augusta". De Keulse postmeester, Rigo Minau, wordt verwittigd, de brieven aan „Widhols" naar Antwerpen door te zenden (de eerste keer zendt hij echter de brief aan de echte Widhols te Augsburg, die aan de inhoud merkt wat er hapert en de brief aan Maarten stuurt). In latere jaren heet Maarten soms ook „Jacques Willems", en Coteels „Pieter Claesen".

In de Zuidelijke Nederlanden zijn er slechts moeilijkheden gedurende het beleg van Antwerpen, wanneer Maarten en Coteels zorgvuldig vermijden, hun betrekkingen met Rijsel of Kortrijk te vernoemen; die steden zijn dan : „de plaats waar Lenaert woont" (Lenaert van Driel) of „de plaats waar Dierik woont" (Dierik de Jagere).

Met de Noordelijke Nederlanden is na 1585 correspondentie op doodstraf verboden. De brieven vermelden dus ook nooit de al te bekende Maarten della Faille, doch de ganse inkoop en verkoop gebeurt op naam van Wale en Borne. Maarten schrijft weinig naar „il locho dove stansia Vogelle" (Haarlem), doch laat de orders bestellen door Coteels. Een meesterstukje van camouflage verricht hij in 1586, wanneer hij Borne, die naar Zeeland gaat om lijnzaad naar Vlaanderen te smokkelen, aanbeveelt aan de correspondenten te Middelburg, Bernaerts en Vasseur : „Brenger dezes is mijn goede vriend, gekomen uit Italië en wonend te Verona, die te Londen een schip op Venetië heeft doen bevrachten; hij komt in Zeeland nog wat waren kopen om op dat schip te laden, en zal mogelijk met die waren meevaren. Het goed dat hij zal kopen zal hij moeten van daar naar de Duinen (the Downs) zenden of in de zee van Wichton in Engeland, om daar in 't schip voor Venetië te laden; het moet buiten geladen worden om onder den tol niet te komen..."

In de correspondentie met de Verenigde Provinciën is een ander taboe Calais, dat als clandestiene invoerhaven voor de Zuidelijke Nederlanden fungeert; deze stad wordt aangeduid als „de stad in Engeland, waar Hans Gyse woont".

In Engeland wordt bovendien gezorgd voor invloedrijke betrekkingen : in 1585-86 maakt Coteels zich vrienden „met geld en goede woorden", en de firma geniet de persoonlijke bescherming van de machtigsten in het land : „den Canselier", „den Grooten Admirael", „signor Walsinghen" (Walsingham) en een ietwat geheimzinnige „den grooten man bij 't pakhuis". Wanneer Maarten in 1581 in de gevangenis terechtkomt, is hij een uur later al weer vrij door persoonlijke tussenkomst van de kanselier : „goddank, hebben wij vijanden, wij hebben vrienden mede". Wanneer Maarten in 1585 hoort van arrestatie van Vlaamse kooplui te Londen, maakt hij zich dan ook niet erg ongerust, hoewel hij op dat ogenblik geen nieuws van Coteels heeft : hij heeft hem reeds maanden tevoren gewaarschuwd, op zijn hoede te zijn voor dergelijke eventualiteiten; de boeken en de kas zijn „in locho seguro" en alle zaken zijn gebeurd op neutrale namen. Wanneer Coteels toch zijn onrust uitdrukt over de grote gevaren, antwoordt Maarten op wel zeer typische wijze : „wat is een koopman, die in zulks hem niet weet te behelpen ?" (1).

* * *

Over de materiële zetel van de firma weten we weinig. Er is sprake van „magazijnen" of „pakhuizen" („fontegi"), waar de waren opgeslagen en verkocht worden. Verder bestaat er een „contor", waar de schrijfactiviteit van de firma ontplooid wordt. Veel orde schijnt er niet te heersen : herhaaldelijk geraakt een factuur of een rekening zoek, en eens komt een verloren gewaande brief te voorschijn bij het vegen van het kantoor. Pakhuis en kantoor bevinden zich in het grote huis in de Huidevetterstraat, waar eerst Jan en dan Maarten wonen.

Behalve het hoofd van de firma zelf zijn er te Antwerpen enkele giovani, wel niet meer dan drie tegelijk, waarvan één meer bepaald optreedt als kassier; de anderen hebben de brieven te kopiëren en alle andere karweitjes te verrichten die de baas hen toevertrouwt (2).

---

(1) Reeds onder Jan de Oude gebeurt de correspondentie uit Engeland soms onder gefingeerde namen, aldus in 1581, wanneer Maarten uit Londen zijn brieven aan Jan adresseert aan „de commis van Jan Widhols te Antwerpen" en ondertekent „voor Francesco Mene de Verona" (een Veronese klant van de firma, die geen betrekkingen met het buitenland heeft). Ook Jacob de jonge doet in 1583 zijn verzendingen uit Engeland inschrijven op naam van de Widhols. AF, bundel 13, inventaris Londen. Bundel 4, brieven van Maarten aan Jan, brieven van Coteels, brieven van Aertsen aan Jacob de jonge. Brievenkopij. Op 4-1-1586 geeft Borne order aan Piat della Faille te Verona, voortaan de balen voor Londen niet meer te merken met zijn merk, doch met dat van Borne, want Coteels verkoopt ze op naam van Borne, en de naam della Faille moet niet meer vermeld worden wegens de oorlogstroebelen.

(2) In 1584 is Jan Narot kassier, in 1590-94 Joris Cooman. Cfr. H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 152-155.

Als een spin in zijn web zit Jan of Maarten midden in zijn handel, en ontplooit een dubbele activiteit : enerzijds het leiden van de algemene handelspolitiek en van de ganse firma, anderzijds het directe optreden in een beperkter gebied als koper of verkoper. In de briefwisseling met de filialen wordt natuurlijk een groot deel van de verantwoordelijkheid en van het initiatief aan de factors overgelaten, althans voor het terrein, dat de filiale bestrijkt, terwijl Antwerpen zelf haar eigen interventiegebied heeft. We beschouwen hier alleen deze beperkte actiekring.

De inkoop van goederen te Antwerpen zelf speelt voor de firma een ondergeschikte rol (in ponden vlaams) :

	Antwerpen	Zuidelijke Nederlanden	Noordelijke Nederlanden
1574	1·036	6·471	—
1575	2·154	4·870	—
1576	2·429	9·139	86
1577	1·096	13·660	—
1578	2·076	11·747	—
	8·791	45·887	86
1589	301	3·950	2·327
1590	2·964	1·786	—
1591	567	2·574	4·218
1592	292	3·168	2·043
1593	1·305	2·159	6·758
1594	582	761	4·248
	6·011	14·398	19·594

In de tweede periode zijn dus de inkopen te Antwerpen en in Vlaanderen sterk gedaald ten voordele van Holland; in het totaal is een belangrijke achteruitgang vast te stellen.

In de eerste periode worden volgende soorten waren te Antwerpen gekocht : fijn linnen, Kamerijks linnen, saaien, sommige soorten gemengde stoffen (veludini, satini, plumeti, rosati de Tornai), sajetdraad, bouratten, trijpen, karseien, Napelse zijde (1).

(1) J, *passim*.

In de tweede periode omvat de Antwerpse inkoop : Kamerijks linnen, saaien, operetten, bouratten, bombazijnen (1).

Ondanks de ommekeer in de toestand te Antwerpen sinds 1585, is dus wel een vermindering vast te stellen in de omvang van de inkoop, doch niet in de samenstelling ervan (karseien en Napelse zijde vormen in de eerste periode immers uitzonderingen). Voor als na koopt men te Antwerpen fijn linnen, saaien en gemengde stoffen. Daarentegen worden het gewone linnen en de Rijselse grosgrains steeds elders gekocht. Vanwaar dit onderscheid ? Ten eerste dient aangestipt, dat de inkopen van linnen en grosgrains veel belangrijker zijn dan de inkopen van andere stoffen; het lag dus voor de hand, deze voorname inkopen met alle voordeel te doen, d.w.z. in de productiestreek zelf. Wanneer trouwens de inkopen van saaien belangrijker worden, in de tweede periode, wordt het grootste deel daarvan nu ook op de productieplaats gekocht, nl. in Holland en te Rijsel.

Te Antwerpen schijnt men zich dus te beperken tot het kopen van vrij beperkte hoeveelheden stoffen, waarin geen zeer voorname handel wordt gedreven, en die daarom aan de relatief ongunstige Antwerpse prijzen kunnen gekocht worden. Deze inkopen vond men blijkbaar niet belangrijk genoeg, om ter plaatse daarvoor connecties te zoeken.

Tevens blijkt echter, dat te Antwerpen na 1585 nog een markt bestaat voor saaien en gemengde stoffen, d.w.z. dat deze producten vooralsnog voor een groot deel als eerste bestemming Antwerpen blijven behouden; na de sluiting van de Schelde kan dit vreemd lijken, te meer daar men weet, dat een groot deel dezer producten nu in elk geval rechtstreeks uit de productiestreek naar het buitenland gaan (2). Te Antwerpen zijn dus nog een vrij groot aantal kooplui in deze producten gebleven, en hun vraag is groot genoeg, om de kooplui van de productieplaatsen er toe te bewegen, een regelmatige aanvoer naar de stad te onderhouden. Het enige product, dat definitief uit Antwerpen verdwenen is, zijn de Engelse karseien — overigens het enige van overzee aangevoerde artikel, dat te Antwerpen nog gekocht werd; die verdwijning is wel zonder meer begrijpelijk, en voor de firma trouwens van weinig belang, aangezien ook vroeger reeds de karseien meest in Engeland werden gekocht (3).

Ziehier bij welke kooplui te Antwerpen wordt ingekocht : 1574-78 (4) : saaien van Magis Ciarlier, François Faes, Pieter van Hecke, Hans Kampart, Jan Pellicorne; veludini van Michiel Baseler; satini van Valen-

(1) JM, *passim*.

(2) E. COORNAERT, *La draperie-sayetterie d'Hondschoote*, pp. 239-240.

(3) De verkopers van de karseien in 1574-75 zijn : Wouter Borro, Herri Botteler, Thomas Crafft, Herri Ferinton, Ryciart Herdinck, Rysart Hol, Willem Hollant, Frans Quarles, Jan Quarles, Thomas Singelton, Thomas Tense, Antonio Tornar.

(4) J, *passim*.

ciennes van Nicolas des Enfans; sajetdraad van Antoine Marycal; plumeti van Arnout du Boys; rosati de Tornai van Jacques Faulconier; bouratten van Tousain de Remieu; trijpen van Pierre Faulconier, Michel Baselier, Nicolas Baselier; Kamerijks linnen van Pierre le Mesureur.

1589-94 (1) : saaien van Bertolomeus Biscop, Magis Carlier, Jacques Heins, Jan van Immerseele, Arnout Kint; operetten van Pieter Biscop, François Biscop, Daniel Thienpont; bouratten van Arnout de la Chapelle, Jan Fevre, Catharina de Montoys, Jacques Moons, Philippe Obri, Pieter Platteau; Kamerijks linnen van Pieter Mesureur.

Duidelijk blijkt het overwicht van de Waalse handelaars, wat trouwens normaal is, gezien de Waalse oorsprong van de meeste dezer producten.

Wat de verkoop te Antwerpen betreft, hebben we reeds in hoofdstuk III de verbluffende ommekeer onderstreept tussen de eerste en tweede periode. Antwerpen is in 1589-94 weer een afzetgebied van grote betekenis geworden voor de zijde, wat het in 1574-78 had opgehouden te zijn. Naast de zijde heeft echter alleen de verkoop van schaapshuiden nog belang; de overige verkoop van de firma betekent weinig. De van uit de Middellandse Zee aangevoerde waren worden vooral elders verkocht (2). Antwerpen kan, sinds de sluiting van de Schelde, natuurlijk niet meer fungeren als doorvoermarkt of stapelplaats; alleen de over land aangevoerde producten vinden er nog aftrek voor de plaatselijke en regionale markt.

De zijdeverkoop richt zich tot een vast en tot een vlottend klienteel : voor de jaren 1589-94, waar een honderdtal kopers voorkomen, blijkt duidelijk dat een twaalftal personen veel en herhaaldelijk kopen, terwijl de anderen slechts weinig verschijnen. Voor de verkoop van schaapshuiden is de klienteel vaster : alle kopers verschijnen herhaaldelijk. Daar de firma in die jaren de enige invoerder van het product is, vindt men hier waarschijnlijk alle detailhandelaars in schaapshuiden terug (3).

Terwijl Antwerpen in 1574-78 als verkoopplaats niet belangrijker is dan andere plaatsen in de Nederlanden, is ze in 1589-94 weer de hoofdplaats van de verkoop geworden, ook al is de afzet nu uitgebreid tot het Noorden.

---

(1) JM, *passim*.

(2) Cfr. hoofdstuk IV.

(3) Kopers van lakens-frisetten : Jan Keseler, Hendrik van den Berge, Jan Andrea. Van karseien : Melsior Cristoffels, Carlo van Liesvelt, Pieter van Achterhout. Van spiegels : Anton Struis, Gerart de Jode, Paschinken van Geldere, Janneken van Geldere, weduwe Pieter Lysart, Hendrik van Liesvelt. Van safraan en muskaatnoten : Hendrik van Onsen. Van foelie : Jan van Onsen. Wijnsteen : Philips van den Broecke. Olie : weduwe Nicasio Loway. Zeep : Jan de Ram. Katoen : Hans van Someren, Joan le Fuge. Tin : Lucas Smit. Kopers van zijde en van schaapshuiden : bijlage XII.

Samenvattend kan dus gezegd, dat Antwerpen in het laatste kwart van de eeuw weliswaar de centrale zetel van de firma blijft, doch dat de inkopen er slechts voor een zeer beperkt deel gebeuren; deze inkopen zijn meer bepaald waren van secundair belang in het geheel van de handel; de essentiële inkopen gebeuren op de productieplaatsen zelf. Voor de verkoop behoudt de stad echter haar grote rol als afzetmarkt van het voornaamste artikel, de zijde. Dat betekent, dat al wat er sinds omstreeks 1570 aan de positie van Antwerpen is veranderd, voor de handel van onze firma nagenoeg geen betekenis heeft gehad (cfr. p. 34).

§ 2. — De Nederlanden.

Onderzoeken we nu het arbeidsterrein van de centrale buiten de stad zelf, dan stellen we een belangrijke evolutie vast : in 1574-78 (en vroeger was dit ongetwijfeld hetzelfde) is dit gebied beperkt tot de Zuidelijke Nederlanden, meer bepaald tot Vlaanderen; in 1589-94 strekt het zich echter uit over Vlaanderen en Holland-Zeeland. Onderzoeken we eerst de inkoop. Die omvat alle essentiële Nederlandse producten : linnen, grosgrains en saaien.

De inkoop van linnen ziet er als volgt uit : in stuks linnen (I = 1574-78, II = 1589-94).

	Kortrijkse(1)	Hazebrouck	Gent	Oudenaarde	Antwerpen	den Bosch	Haarlem	Harlingen
I	7316	1451	468	62	61	—	26	—
II	117	—	113	—	54	138	1016	737

Duidelijk blijkt hieruit de verspreiding van de inkoopcentra en de belangrijke verschuiving die zich heeft voorgedaan. In de eerste periode is de inkoop essentieel geconcentreerd in de Vlaamse linnenstreek, met beheersende stelling van het Kortrijkse; de aankopen te Oudenaarde en Antwerpen zijn als uitzonderingen te beschouwen. In de tweede periode is het zwaartepunt verschoven naar het Noorden : Holland en Friesland, met veel geringere inkopen in de Zuidelijke Nederlanden. Het is duidelijk, dat de firma de verplaatsing van de productie heeft gevolgd : de uitwijking van linnenwevers naar het Noorden valt juist in de jaren zeventig, weldra

(1) In het Kortrijkse is de inkoop voor het grootste deel gebeurd te Kortrijk zelf, veel minder te Menen en Izegem.

gevolgd door de crisis in de Vlaamse industrie (1). Het is dan, dat de eerste voelhorens naar het Noorden worden uitgestoken : koop van 26 stuks te Haarlem in 1576, en zenden van geld naar Harlingen tot inkoop van linnen op het einde van 1578 (2).

Wanneer we de toestand in 1585-86 weer leren kennen, is de evolutie reeds voltrokken : de veruit voornaamste koop gebeurt in Holland en Friesland, terwijl de inkoop in Vlaanderen secundair blijft. Dat de Vlaamse linnennijverheid vanaf 1590 ongeveer aan het herleven is, heeft de firma er vooralsnog niet toe bewogen, haar inkopen weer te verplaatsen. Dat betekent echter niet, dat de firma zich enigszins bindt aan een bepaalde streek : in 1586-87 bv. koopt ze weer veel linnen in Vlaanderen, en in sommige jaren laat ze de inkoop in Friesland helemaal na. De uitbreiding van de linnen-nijverheid over Noord-Nederland heeft integendeel de bewegingsvrijheid van de zaak vergroot, door de mogelijkheid, te kopen volgens de verschillen in prijs en kwaliteit van elk gebied.

Voor het bleken en rollen van het linnen is de evolutie de volgende (in stuks linnen) :

Bleken

	Gent	Herentals	den Bosch	Kortrijkse	Oudenaarde	Haarlem
1574–77	7196	117	61	—	—	136
1578	—	—	—	120	62	1153
1589–94	113	—	138	117	—	1753

Rollen

	Gent	den Bosch	Dordrecht	Haarlem
1574–77	7154	61	—	—
1578	—	—	321	188

(1) Cfr. E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid*, I, pp. 329 vv. S. REGTDOORZEE GREUP-ROLDANUS, *Geschiedenis der Haarlemmer Bleekerijen*, p. 24 vv. C. VERLINDEN, *Hoe lang duurde de economische crisis, art. cit.*

(2) J, ff. 226, 240, 282 : in 1577 worden 110 stuks linnen van Izegem gezonden naar Haarlem om te bleken, in 1578 74 stuks van Kortrijk; in 1578 stuurt men 202.18.4 pond naar Harlingen om linnen te kopen. Over het bleken van Vlaams linnen in Brabant en Holland, cfr. E. SABBE, *op. cit.*, pp. 201 vv., 221-223.

Bleken en rollen van het linnen vertoont dus een gelijkaardige ontwikkeling, die echter iets vroeger inzet, en waar de verschuiving naar het Noorden in zoverre belangrijker is, als ook de in het Zuiden gekochte stukken aanvankelijk naar het Noorden gaan voor bleken en rollen. Daarna, wanneer tussen Noord en Zuid de grens is getrokken, wordt de inkoop in het Zuiden ook weer ter plaatse gebleekt. Dat is reeds in 1585 het geval (1).

Voor het fijne linnen is de evolutie verschillend :

	Kamerijks linnen		amelakens en servetten	
	Antwerpen	Valenciennes	Kortrijk	Haarlem
1574–78	352	—	37	—
1589–94	731	303	516	110

Er is dus een belangrijk toegenomen handel in fijn linnen, die ook interessante verschuivingen doormaakt : voor amelakens en servetten neemt Kortrijk in belang toe, terwijl ook Haarlem verschijnt, en voor cambric is, naast een belangrijke inkoop te Antwerpen, een verplaatsing te bemerken van de koop naar het productiecentrum Valenciennes. Hier is de firma dus het Zuiden trouw gebleven, daar het Noorden voor deze artikelen minder belangrijk is; ze poogt tevens, de inkoop dichter bij de bron te laten gebeuren, daar ze nu grotere hoeveelheden koopt; deze verschuiving begint in 1586, en levert 10 à 12 % voordeel op, vergeleken bij de inkoop te Antwerpen (2).

Door wie worden de inkopen verricht ? De firma heeft geen gesalarieerde vertegenwoordigers, doch laat de inkopen buiten Antwerpen verrichten door zelfstandige linnenkooplui, die hun provisie aanrekenen. Hier dient echter bij aangemerkt, dat de voornaamste van deze kooplui familieleden zijn, die in enge betrekkingen met de firma staan en voor wie ze ongetwijfeld ook de voornaamste klant is.

De voornaamste kopers van gewoon linnen behoren aldus niet tot de firma, doch hangen voor een goed deel van haar af; sommigen drijven zelfs wat eigen handel door haar bemiddeling. Dat is het geval voor Dierik de Jagere, die in 1574-78 meer dan de twee derden van al het linnen voor de firma koopt; hij is een aangetrouwde neef van Jan de Oude,

(1) Brieven aan Jacob de Rinck en Gaspar Losschaert. De inkoop in het Noorden betreft wel degelijk Hollands linnen, en niet in Holland gebleekt Vlaams linnen.

(2) Brieven aan Simon le Sas, 1586. Borne aan Wale, 21-9-1586.

woont te Kortrijk, en koopt linnen hetzij daar, hetzij te Menen of Izegem, uitzonderlijk ook te Hazebrouck. Behalve zijn provisie, ontvangt hij bij gelegenheid een gratificatie, en mag door de firma een kleine hoeveelheid eigen linnen laten verhandelen. Analoog is het geval van een andere aangetrouwde neef, Joos de Vogele, die in de eerste periode wat linnen koopt te Izegem, doch daarna uitwijkt naar Haarlem, en in 1585-94 aldaar de voornaamste linnenkoper van de firma is. Ook Jacques de Wale, broer van Jan, is aldus linnenkoper voor de firma te Kortrijk in 1585-94. De linnenhandel te Gent (kopen, bleken, rollen) wordt in 1574-78 geleid door een andere bekende, Gillio del Ponte. Ziehier een overzicht van de voornaamste linnenkopers, met het aantal gekochte stukken (amelakens tussen haakjes) :

Familieleden		Vreemden	
1574-78 : Dierik de Jagere	6774	Jan de Langhe	1152
Joos de Vogele	136	Mathys Verbeke	705
		Arnout Verbeke	(37)
		Jan de Voogt	530
		Marg. Hogersteins	26
1589-94 : Joos de Vogele .	1016 (110)	Jacob de Rinck	737
Jacques de Wale	117 (516)	Joris van der Meeren	138
		Paschier Claisen	113

Voor de inkoop van het fijne Kamerijkse linnen komen geen familieleden voor, daar er te Valenciennes nu eenmaal geen te vinden waren. In 1586 treedt als inkoper op Simon le Sas, plaatselijk koopman die o.a. ook voor Robrecht van Eeckeren koopt. In 1591-92 wordt de inkoop te Valenciennes verricht door de koopman, van wie men ook de cambric te Antwerpen koopt : Pierre le Mesureur.

De linnenblekers en -rollers zijn geen van allen familieleden (1).

De tweede groep belangrijke inkopen, die van grosgrains, gebeurt zonder uitzondering op de productieplaats, Rijsel, en door daar gevestigde

(1) Borne aan S. le Sas, 15-8-1586. Blekers : Margaretha Hogersteins te Haarlem, Pieter van Hulle en Jan Lenarts te Gent, Anton Moermans, Nicolaas van Mookenborg, Jan Tielmans, Joris van der Meeren te Herentals en den Bosch. Roller : Frans van Strep, te Gent tot 1577, daarna te Dordrecht.

kooplui. Van ten laatste 1574 tot 1590 is het Walran Helbau die voor de firma koopt, in 1585 tijdelijk geflankeerd door een familielid, Lenaert van Driel (1). Daar Helbau in 1590 failliet overlijdt, wordt hij vervangen door Rogier Claresse en Philips Doncker, en in 1593 door Baltasar Boutens. In deze tak is dus geen verschuiving van belang vast te stellen.

De inkoop van saaien maakt daarentegen een evolutie door, die analoog is aan die van het linnen :

	Antwerpen	Rijsel	Haarlem-Leiden
1574-78	1640 stuks	36 stuks	—
1589-94	604 stuks	282 stuks	2509 stuks

Dus : verschuiving van het zwaartepunt der inkopen naar het Noorden, en verleggen van het grootste deel van de koop naar de productiestreek. Ook hier heeft de koop blijkbaar de verplaatsing van de productie naar het Noorden gevolgd, terwijl het grotere belang van deze artikelen verklaart, waarom men meer en meer bij de bron zoekt te kopen.

De inkoop in het Zuiden verplaatst zich aldus gedeeltelijk naar Rijsel, waar de eerste saaienkoop, in 1578, wordt verricht door Walran Helbau, terwijl de inkopen van 1591-92 plaats hebben door Pieter van Wervick en door Pierre Cambier. De inkoop in Holland is in handen van een naar Haarlem uitgeweken familielid, Gaspar Losschaert. Deze zorgt zelf voor de koop te Haarlem, en laat in het andere productiecentrum, Leiden, kopen door een Leids koopman, Nicolaas David (2); deze staat echter alleen met hem, niet rechtstreeks met de firma, in betrekking. In 1585-86 is deze toestand nog in wording, want dan wendt de firma zich voor haar inkopen in het Noorden tot verschillende agenten in Zeeland, te Amsterdam en te Haarlem; de voornaamste koop (200 stuks) laat ze dan te Amsterdam gebeuren, doch met slecht resultaat : de agent, Hendrik Gillis, gaat immers zo onbesuisd aan het kopen, dat de saaien 4 schelling per stuk duurder komen dan ze in Zeeland golden; daar een dergelijk prijsverschil Maarten onmogelijk lijkt, verdenkt hij er Gillis van, eerder genoegen te hebben willen doen aan de verkopers dan aan de firma, te meer daar hij beginnen kopen is vooraleer geld ontvangen te hebben, wat hem niet gevraagd was. Ondanks deze ontevredenheid,

(1) Brieven aan Walran Helbau.

(2) Brieven aan Gaspar Losschaert. In 1586 wijkt deze uit naar Emden, doch in 1589-94 is hij weer te Haarlem.

bestelt men bij hem nog saaien in 1586, doch later geeft men blijkbaar de voorkeur aan inkoop bij de bron (1).

Als inkoop is tenslotte nog te vermelden die van Engelse wol te Brugge in 1574-75, verklaarbaar door de tijdelijke vestiging van de Engelse stapel daar (1558-85); in tegenstelling met wat doorgaans wordt gedacht, heeft deze stapel dus nog een effectieve betekenis in de jaren na de vermeende sluiting van de toegang tot Brugge door de Geuzen (1573). De inkoop wordt verzorgd door een Brugs koopman, Jan Baptist Riebeke, die lid is van de Spaanse natie en als dusdanig met wolhandel bijzonder vertrouwd (2).

Alle vermelde inkopers rekenen hun provisie aan; aanvankelijk is die steeds per stuk vastgesteld. Aldus krijgt Riebeke in 1575 3.4 schelling per serpeliere wol. Dierik de Jagere krijgt in 1574-78 nu eens 4, dan eens 7 groten per stuk linnen, in 1585 6 groten, Jan de Voogt (1574-78) 6 en 7 groten. Joos de Vogele, die fijner goed koopt (nl. gekleurd linnen, ook amelakens en servetten) krijgt in 1574-78 6, 7 of 8 groten, in 1585 12 groten per stuk. Arnout Verbeke krijgt voor amelakens-servetten in 1574-78 8 groten (3).

Daar komen soms gratificaties bij, aldus voor Jagere in 1574-78, die nu eens een karsei krijgt ter waarde van 3 pond, dan eens 10 pond als beloning voor zijn dienst van de laatste twee jaar, plus een stuk zwart laken voor het maken van een mantel. Een andere keer betaalt men hem zijn provisie op 2000 stuks linnen, hoewel hij er slechts 1859 gekocht heeft, wegens bijzondere moeite die de inkoop hem heeft berokkend (4).

Later verdwijnen de aparte beloningen, en de provisie wordt nu soms uitgedrukt in percent op de waarde van de inkoop : Joos de Vogele krijgt aldus in 1592 1 %, terwijl Jacob de Rinck 20 groten per stuk rekent, wat ook ongeveer met 1 % overeenkomt. De provisie is in de latere jaren hoger, niet alleen in absolute cijfers (wat door de prijsstijging zou worden verklaard) doch ook relatief; Vogele had met zijn 12 groten per stuk in 1585 slechts ongeveer 1/160 (5). Dit wijst op een grotere zelfstandigheid

(1) Brieven aan Bernaerts en Vasseur, aan van Erpe, aan Gillis, aan Losschaert. Maarten aan Wale, 7-9-1585. Gillis drijft in 1594-95 handel op de Oostzee en Portugal. J. W. YZERMAN, „Amsterdamse bevrachtingscontracten, 1591-1602". *Economisch-historisch Jaarboek, XVII*, 1931, pp. 171, 184.

(2) J, ff. 15-84, 157-276. J. MARÉCHAL, „Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècles)". *Annales de la société d'émulation de Bruges, LXXXVIII*, 1951, p. 72. De Adam Riebeke, die rond 1580 in dienst van de firma is te Londen, is vermoedelijk zijn zoon. Riebeke verzendt in 1574-77 ook Gents linnen naar Londen voor de firma; in 1577 ontvangt hij daarvoor een gratificatie van 10 pond. J, f. 188.

(3) J, rekening telli de rens.

(4) J, ff. 154, 182, 187.

(5) JM, rekening telli de rens.

van de inkopers, die van de firma betere voorwaarden bekomen. Dat dit niet zonder moeite gaat, toont een voorbeeld van 1585 : Joos de Vogele heeft dan voor zijn inkoop van 300 stuks linnen, i.p.v. de gewone 12 groten per stuk, 17 groten aangerekend. Maarten antwoordt, dat hij hiermee niet akkoord gaat : Vogele moet zich met 12 groten tevreden stellen, gezien de grote hoeveelheid die men bij hem koopt, en de firma niet behandelen als een vreemde, die maar 50 of 60 stuk koopt, „wel wetend dat het in de menigte genoeg is"; het jaar tevoren is daar al over geschreven geworden, en Maarten heeft toen het kopen bij Vogele gelaten „en ze hebben het in Vlaanderen gaarne voor half zoveel gekocht"; Maarten heeft de voorgaande rekening slechts met 12 groten provisie ingeschreven, en zal nu ook niet meer inschrijven. Vogele wordt aldus zonder meer voor een categorieke weigering gesteld, die zelfs geen rekening houdt met eventueel protest van zijnentwege. Het jaar daarop verklaart hij echter, dat hij niet minder dan 1 % provisie wil hebben voor verdere linnenkoop, daar sommige kopers zelfs meer dan dat aanrekenen. Maarten besluit dan toch maar tot toegeven, met de overweging, dat iedereen moet leven (1).

Ook voor rollen en bleken wordt in 1574-78 de provisie berekend per stuk : het rollen kost te Gent 6 3/4 tot 8 groten, of, indien de firma zelf alle benodigdheden levert, 3 tot 4 groten; te Haarlem betaalt men 18 groten. Bleken kost te Kortrijk 56, 62, 64 en 68 groten, te Oudenaarde 46, te Herentals 76 en 80, te den Bosch 128, te Haarlem 52 en 86, te Gent 84 zonder melk, 132 met melk (2).

Over de personen, van wie de agenten der della Faille de waren kopen, vernemen we nagenoeg niets, behalve voor de koop van Engelse wol te Brugge; dit vormt een apart geval, want de betaling van deze koop bezorgt Riebeke door telkens een wissel op Jan della Faille te trekken op Antwerpen, uit te betalen aan de vertegenwoordiger van de Stapler aldaar; op die manier zien we telkens, wie de wolverkoper en zijn correspondent is (3). Voor de inkoop van grosgrains, saaien en linnen, die betaald wordt door de kopende agent, vernemen we bijna nooit iets over

(1) Maarten aan Vogele, November 1585, aan Wale, 24-8-1586. Voor een gelegenheidskoop van linnen te Brugge, laat Maarten aan de koper, Cloribus, zelf vaststellen hoeveel hij als provisie wil nemen. Maarten aan Coteels, 19-7-1585.

(2) J, ff. 8, 38, 111 enz.

(3) De Staplers van wie de wol wordt gekocht, zijn : Jan Varnou (die wol levert van het merk van William en van Richard Ofelle), in betrekking met James Harvey te Antwerpen; Anton Walton, in betrekking met Thomas Dolman te Antwerpen; Thomas Planckeney (die het merk van Richard Ofelle levert), in betrekking met Renier Capcot; Frans Ciambers, in betrekking met Edmont Sleyghe; Edmont Sleyghe, in betrekking met Thomas Farmer; Gilliame Wronth, in betrekking met Thomas Stockes; Thomas Stoacks.

de leverancier. Wel mag aangenomen worden, dat de koop van rauw linnen rechtstreeks gebeurt bij de boeren op de markt, de koop van ongeverfde saaien en grosgrains bij de ondernemer in de stad. Het zou anders voor de firma geen zin hebben, door kooplui ter plaatse te doen kopen, indien deze weer van tussenpersonen kochten. Gaat het echter om inkoop van reeds bewerkte stoffen (gebleekt linnen, geverfde saaien of grosgrains) dan moet de koop gebeuren bij plaatselijke handelaars.

Zo stellen we voor wit linnen soms inkoop vast uit de tweede hand, en het is karakteristiek, dat we juist dan de namen van de leveranciers vernemen (plaatselijke linnenhandelaars blijkbaar). Dit is bv. het geval in 1585, jaar van zeer goedkoop linnen in Holland en Friesland. De firma besluit, haar inkopen uit te breiden; daar het seizoen voor kopen en bleken echter ver gevorderd is, en ze over weinig contanten beschikt, geeft ze opdracht aan de agenten, uit te zien naar gebleekt linnen, te kopen op termijn „want veel lieden zullen nu bevreesd zijn en met hun goed door de kwade nering niet wel raad weten, en als ze zeker volk hebben zullen ze het goedkoop geven", d.w.z. het linnen moet gekocht worden van handelaars, die het normaal elders verkopen, doch nu met de moeilijke tijden, liever het goed met een kleine winst van de hand doen in het land zelf aan een rijke firma; wensen ze niet in Holland betaald te worden, dan zal Maarten ze betalen in Engeland of waar ze het willen. Inderdaad worden op die manier 78 stuks linnen overgenomen van Margaretha Hogersteins in Haarlem (1). Later, in 1591 en 1594, zien we nog linnen in Holland kopen op termijn, met aanduiding van de namen der verkopers; ook hier gaat het natuurlijk om linnenhandelaars, wat alleen al blijkt uit het feit, dat ze krediet verlenen (2).

* * *

Wat betreft de verkoop in de Nederlanden, kunnen we volgend overzicht geven (in pond vlaams, zie volgende blz.). Frappant is hier vooral de opkomst van de verkoop in het Noorden, die begint in 1584. In de verkoop in de Zuidelijke Nederlanden is geen duidelijke lijn te onderscheiden.

---

(1) Maarten aan Jacob de Rinck.

(2) 1575: koop van wit linnen te Gent bij Hans Musche, Hendrik de Backere, weduwe Jacob van de Mortere, Jan de Langhe, Adriaan Beckart, Lieven Locke.
1591: koop van gekleurd linnen en wit linnen te Haarlem bij Laurens Geerartz, Jan Hernart, Tryn Jans, Paschier Joosens, Clays Meensen, Fransoys Meese, Jan van Peene, Fransoys Remgens, Melcior de Scepene, Jacob Scoep, Marcx Snaet.
1594: koop van wit linnen te Haarlem bij Jan de Bitter, Pieter de Bitter, Aelken Claes, Hans de Cramer, Laureys Geerartz, Jacob Jansen, Willem Joosen, Rent Lauwereys, Melcior de Scepen.

	Antwerpen	Zuidelijke Nederlanden	Noordelijke Nederlanden
1574	1264	1437	—
1575	567	2412	—
1576	77	—	—
1577	127	—	—
1578	2001	—	—
1589	1350	—	1120
1590	4869	125	837
1591	3557	64	2987
1592	5359	889	5470
1593	9667	844	4554
1594	10573	674	3658

De verkoop in de Zuidelijke Nederlanden bestaat in 1574-75 vooral uit lijnzaad, en Oostzeewaren in compagnie; later wordt het aanvoeren van die producten onmogelijk door de oorlogstoestand, en de verkoop bestaat in de laatste jaren dan ook vooral uit zijde. In de eerste jaren is Brugge het voornaamste centrum, in de latere jaren is het Rijsel. Deze laatste stad, vroeger een satelliet van Antwerpen, is nu een zelfstandige rol gaan spelen, wanneer Antwerpen zijn centrale positie als doorvoerplaats heeft verloren. Vanuit Rijsel wordt nu een groot deel van de Vlaamse industrie geregeld, en hier is zich nu ook een zijdemarkt van betekenis gaan ontwikkelen (1).

De belangrijke opbloei van de verkoop in de Noordelijke provincies, daterend van het beleg van Antwerpen, omvat enerzijds zijde, anderzijds waren die over zee uit de Middellandse Zee worden aangevoerd.

De verkoop van 1574-75 heeft zoals gezegd plaats te Brugge, waarbij Riebeke de grootste rol speelt (lijnzaad, huiden en andere Oostzeewaren). Naast hem treden op als verkopers Maarten della Faille en de Hamburger Gerloof Kellinckhouse, die elk een deel van de huiden verkopen. Maarten is toevallig ter plaatse, op doorreis naar Londen, terwijl Kellinckhouse verder alleen verschijnt als koper van een deel van het lijnzaad. De andere

(1) E. COORNAERT, *op. cit.*, pp. 239-240.

lijnzaadkopers zijn Arnout en Mathys Verbeke, Dierik de Jagere, Joos de Vogele, Lieven van Hulle, Pieter della Faille de oude, dus allen linnenkopers of linnenblekers; het is duidelijk, dat zij het zaad verder verkopen aan de boeren.

Verder kennen we alleen de kopers van de huiden : Pieter Verstraten et consorti, Andries Vermote et consorti, Gillis Becuwe et Steven Furnier de Cortrai, zonder dat blijkt of we hier met kooplui dan wel met looiers te doen hebben (1).

In 1584-86 omvat de verkoop nog lijnzaad, dat nu, aangezien het over Calais is gekomen, rechtstreeks wordt verkocht in de linnenstreek, nl. te Kortrijk, Menen, Rijsel en Izegem. De verkopers zijn Dierik de Jagere, Jan Gyselen, Lucas de Meulenare, Jan Reinaert, die allen met boeren in contact staan, en tenslotte een koopman van Rijsel, Michel Provay. Het lijnzaad dat in 1590-91 wordt verkocht, gaat door de handen van Jacob de Wale te Kortrijk.

De zijde, die in 1593-94 te Rijsel wordt verkocht, heeft als verkoper Baltasar Boutens, die daar in deze jaren ook de inkoper van de firma is (2).

De verkoop in Zeeland gebeurt uitsluitend te Middelburg, zowel voor de zijde als voor asse en galnoten. Agenten zijn hier in 1585-86 vooral Jan Bernaerts en Hubert le Vasseur, blijkbaar samen in compagnie, ook Aart van Erpe en Jan Jacopsen Schot. Later, in 1589-94, treden op : Jan Bernaerts, Salvador de la Palma, en vooral Michiel de Foort. Voor deze jaren hebben we een aantal namen van kopers (3).

In Holland speelt de verkoop zich af te Amsterdam, in 1585-86 ook te Haarlem, waar hij zich echter beperkt tot wolverkoop (door de vertegenwoordigers ter plaatse, Gaspar Losschaert, Joos de Vogele en Margaretha Hogersteins). Te Amsterdam is de voornaamste verkoper Hendrik Gillis (zijde, krenten, rijst...), later treden Aart van Erpe en Joris Luickx als zijdeverkopers naast hem op (4).

Voor de verkoop wordt eveneens door alle correspondenten provisie aangerekend. In tegenstelling met de provisie op de inkoop, die zoals we

(1) J, ff. 8, 12, 14, 38, 39, 42, 81. In tegenstelling met wat P. JEANNIN denkt („Anvers et la Baltique au XVIe siècle". *Revue du Nord, XXXVII*, 1955, p. 98) is er dus wel degelijk verband tussen de invoer van lijnzaad en de Vlaamse linnenindustrie. Over Kellinckhouse (Kellinchuusen) cfr. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'Estaple de Bruges*, III, n. 1930.

(2) Brieven aan Jagere en Michel Provay. JM, ff. 69, 84, 131, 163, 171.

(3) Brieven aan Bernaerts en Vasseur, aan van Erpe. JM, ff. 87, 97, 105, 131, 133, 146, 209, 217. Van Erpe is afkomstig van den Bosch, en is een schoonbroer van Jan de Wale; hij verblijft slechts tijdelijk in Zeeland, en vestigt zich vervolgens te Amsterdam. Kopers van olie, wijn en melasse : Jacob Boureel, Hendrik Brom, Hans le Fer, Hubert le Fort, Gregori Gillis, Jacob Luyt, Joris le Mel, Adolf Piers, Aart van Zittert.

(4) Brieven aan Losschaert, Vogele, Hogersteins, Gillis, van Erpe. JM, ff. 20, 23, 42, 55, 68, 84, 109, 110, 131, 151, 156, 158, 162, 185, 202, 203.

zagen soms per stuk wordt berekend, wordt de verkoopsprovisie echter altijd uitgedrukt in percent van de waarde. Dit percent is wisselvallig, volgens het akkoord dat tussen koopman en commissionaris wordt bereikt, doch bedraagt steeds 1, 1 1/2 of 2 %.

Hendrik Gillis neemt bv. in 1585 1 %, doch brengt wat later 1 1/2 % in rekening. Maarten weigert, hierop in te gaan, daar het geen gewoonte is, binnen de Nederlanden van de ene stad tot de andere meer dan 1 % te geven. In de jaren 1589-94 is echter de commissie blijkbaar duurder geworden, want dan neemt Gillis nu eens 1 1/2, dan eens 2 %, Aart van Erpe 2 %, Joris Luickx 1 1/2 %, Jan Bernaerts 2 %, Michiel de Foort 1 %, en Boutens (te Rijsel) 2 %. Een vaste regel is er dus niet. Verwonderlijk is het hoge percentage te Rijsel, terwijl in het nu toch definitief afgescheiden Zeeland Michiel de Foort nog met 1 % genoegen neemt.

Provisie wordt ook aangerekend voor het ontvangen of doorzenden van waren, meestal per stuk berekend : Anton Herinckhouck te Amsterdam rekent aldus 6 groten per ton wijnsteen voor het in ontvangst nemen, Michiel de Foort in Zeeland 3.4 schelling per ton voor ontvangen en doorzenden naar Antwerpen; deze laatste provisie vindt Maarten echter te hoog, daar anderen slechts 2.6 schelling rekenen (1).

Behalve voor koop en verkoop onderhoudt de firma op verschillende plaatsen betrekkingen voor dit ontvangen of verzenden van goederen, en ook voor het recupereren van aangeslagen waren e.d. Naast de reeds genoemde agenten treden dan soms andere kooplui op. Aldus vinden we te Brugge Jan Baptist Riebeke (1574-77) en Maarten Cloribus (1585-86), te Rijsel Walran Helbau (1574-90) en Michel Provay (1586), te Ieper Joos Basellen en Pieter van Tuynen (1576), te Namen Egemont Upenghieter (1561), te Duinkerke Adriaan Baten (1576-92), Jacques de Clerck en Cornelis de Winter (1586), te Calais Hans van Ons en Guiliame van de Wege (1574-75), Hans Gyse (1585-86), Jan Petit en Joris Segyn (1586) en Joris de Meel (1590). In Zeeland Jan Bernaerts (1578-90), Hubert le Vasseur (1584-89), Jan Jacopsen Schot (1586) en Salvador de la Palma (1590-94). Te Amsterdam tenslotte Anton Herinckhouck (1589-94) (2).

(1) Brieven aan Gillis. JM, ff. 23, 42, 84, 87, 105, 129, 131, 151, 162, 163, 185, 203.

(2) J, ff. 42, 56, 135, 137, 205. AF, bundel 10, Verbale. Maarten Cloribus (in Brugse akten ook Gloribus genoemd) heeft een familielid, Jan, te Sevilla, doch schijnt zelf geen beroepskoopman te zijn. Cornelis de Winter is blijkbaar een broer van de te Antwerpen verblijvende François de Winter, die met de della Faille bevriend is. De brief aan Cornelis draagt de vermelding „in zijn absentie aan Jan van Ardenoys". Met Michel Provay wordt, ondanks zijn Franse naam, in het Vlaams gecorrespondeerd. Met Bernaerts en Vasseur en van Erpe tracht Maarten dadelijk na de capitulatie van Antwerpen levensmiddelensmokkel uit Zeeland te organiseren (brieven van 25-8 en 4-9-1585) : turf, boter, kaas, koren : „houd het stil en verneem er naar, er ware profijt aan te doen"; hij vraagt hen ook, zijdelaken te zenden, dat in Zeeland geen vraag heeft,

§ 3. — Duitsland en Spanje.

De rechtstreekse actie van Antwerpen strekt zich ook uit buiten de Nederlanden, en namelijk naar die gebieden waar geen filialen zijn : Spanje en Duitsland. Dit betekent niet, dat de filialen met deze streken geen betrekkingen onderhouden, zoals we verder zullen zien, doch dat de voornaamste relaties uitgaan van Antwerpen, dat de handel op deze landen leidt; de filialen komen slechts bij gelegenheid tussen.

* * *

In Duitsland heeft de firma tijdelijk een filiale gehad te Hamburg (tot 1577). Na die datum heeft ze er alleen nog correspondenten, zelfstandige kooplui die op provisie werken, tot er in 1594 weer een filiale verschijnt te Stade.

Te Hamburg is de correspondent Maarten Entzesperger, een uit Zuid-Duitsland ingeweken koopman; deze heeft reeds betrekkingen met de firma sinds ten laatste 1574, en wordt in 1577 belast met het afwikkelen van de enkele zaken, die bij de liquidatie van de filiale hangend zijn gebleven. Tot 1594 is hij het, die zorgt voor het verzenden van de goederen die uit Engeland naar Italië gaan of omgekeerd. Naast deze belangrijke functie vervult hij ook die van verkoper voor de firma : krenten en rijst in 1585-86, zijde in 1594. Als expediteur speelt hij ook een voorname rol bij de warenzendingen op Spanje, hetzij dat die waren uit Duitsland of de Oostzee komen, hetzij dat het gaat om Hollandse waren, die om veiligheidsredenen over Hamburg naar Spanje worden gezonden (1).

Via Entzesperger staat de firma in betrekking met Lüneburg — uitsluitend voor warentransport, dat op deze plaats verzekerd wordt door Hans van Collen (1585-86); daar deze zeer langzaam is en geen voldoening

---

goed verborgen opdat men het „in de vlote" niet zou vinden. Jan Borne, die in 1586 te Middelburg en Calais komt, is zeer ontstemd over het gebrek aan ijver en dienstbetoon bij Bernaerts, Vasseur en Gyse, en besluit, ze als correspondenten te vervangen respectievelijk door Jan Jacopsen Schot en door Petit-Segyn. De eerste „is van de rijkste niet, maar is een goed eerlijk man", en de twee anderen „verzenden meer goed in een dag dan Gyse in een maand". Bernaerts en Vasseur hebben veel te doen „en als 't volck rijk en weeldig wordt, wordt het oock superbo". Borne aan Coteels.

(1) Over Entzesperger, H. Kellenbenz, „Oberdeutsche Portugal- und Spanienhändler in Hamburg um 1600". *Gedächtnisschrift F. Roerig*, Lübeck, 1953, pp. 515-517. JM, f. 191. De naam wordt zeer verschillend gespeld : Ensberger, Heimsberger, Hensberg... Hij is erg traag in zijn schrijven, daar hij zeer veel zaken doet, en heeft een onleesbaar geschrift. Aldus de beoordeling door de della Faille. Brieven aan Entzesperger en aan Coteels. Hij is betrokken bij de peperhandel van de Fugger op het einde van de eeuw. H. Kellenbenz, „Le commerce du poivre des Fugger et le marché international du poivre". *Annales - Economies, sociétés, civilisations*, 11, 1956, pp. 1-28.

geeft, stelt Entzesperger voor, iemand anders te zoeken, wat de firma goedkeurt. In 1589-94 is de expediteur te Lüneburg dan Jochim Jordaens (1).

Het is ook Entzesperger, die zorgt voor contact met de Oostzee : hij zendt waren van de firma aan een koopman van Danzig, Karel Knevel, en bestelt bij hem het retour. Rechtstreeks contact met de Oostzeelanden heeft de firma in 1586 en 1589-90, wanneer haar vertegenwoordiger Frederik Libner er persoonlijk heen gaat (2).

Naast Entzesperger treedt te Hamburg in 1593-94 een uitgeweken familielid op voor verkoop van zijde : Jan Berwins. Vermelden we hier ook de handel in compagnie met de Hamburgers Beckeman in 1574 (3).

Van veel minder belang is voor de firma Emden. De betrekkingen met deze stad situeren zich vooral in 1585-86, wanneer ze naast Hamburg de rol speelt van doorvoercentrum der waren uit Italië naar Engeland. De vertegenwoordigers zijn Gaspar Selos en Samuel van Wingene, twee uitgeweken Vlamingen, die er in de eerste plaats zorgen voor het expediëren der goederen. Daarnaast verkopen ze ook zijde, krenten en rijst. In de volgende jaren verdwijnt de doorvoeractiviteit : Emden heeft als transito-centrum slechts zeer kort Hamburg concurrentie aangedaan, in de tijd juist dat de Engelsen te Hamburg uitgewezen waren en zich te Emden hadden gevestigd. Van verkoop is in de latere jaren alleen sprake voor een partij aluin (1590), terwijl Wingene in hetzelfde jaar een lading koren koopt voor de firma (4).

Dalen we af naar het Zuiden, dan treffen we della Faille-verbindingen vooreerst aan te Keulen. In 1574-78 en 1585-86 is de voornaamste correspondent hier de wegens bankroet uit Antwerpen gevluchte Rigo Minau, waar Jan de Oude vroeger te Antwerpen goede betrekkingen had mee gehad. In deze jaren is hij voor de firma de verzender van waren uit en naar Italië. In 1589-94 is zijn rol overgenomen door een te Keulen verblijvend koopman van Venlo, Hendrik Hofsleger (Heinrich Hoffschläger), die er voor de firma ook zijde verkoopt. In 1574 was als zijdeverkoper ook eens Jan de Weert opgetreden, en in 1585-86 is er te Keulen een uitgeweken Vlaming, Nicolaas van den Broecke, die er soms waren expedieert en zijde verkoopt (5).

---

(1) Brieven aan Entzesperger. JM, spese de conduta.

(2) Brieven aan Entzesperger. JM, viazo de Dansick.

(3) JM, ff. 167, 195, 218. Hoofdstuk II, § 3 b.

(4) Gaspar Selos is waarschijnlijk een zoon van de bekende Jan, schoonvader van Karel della Faille. De correspondentie wordt echter steeds gevoerd door Samuel van Wingene. Selos is te Emden een der voornaamste lakenhandelaars. R. EHRENBERG, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth.* Jena, 1896, p. 263.

(5) Over Minau, cfr. hoofdstuk XVI, p. 465. Een volmacht van hem voor Jan de Oude (1545) : J. STRIEDER, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, nr. 290, en C. VER-

Te Augsburg wordt de firma de ganse tijd door gediend door de firma Widhols : eerst door Jan, vervolgens door zijn zoons Jan Jacob en Jeronimo. Ook deze kooplui zijn voor de firma in de eerste plaats expediteurs; te Augsburg komt het grootste deel van de goederenstroom tussen Italië, de Nederlanden en Engeland samen, en de Widhols zorgen voor verpakking en verder zenden. Slechts uitzonderlijk kopen of verkopen ze iets voor de firma.

Via Augsburg staan de della Faille in betrekking met Nürnberg, waar correspondenten van Widhols, eerst Erard Behaim (1574-78), dan Jan Walter (1585-94) de verzending bezorgen van de daar doorkomende waren; eventueel verrichten ze ook een inkoopactiviteit voor de firma. Walter blijkt in 1594 failliet te zijn.

Verder dient nog vermeld de zuivere expediteur-werkzaamheid van een paar kooplui, waar de firma ook alleen via Widhols mee in betrekking staat : Augustin Frelickx te Innsbruck (1585-94) en Wolf Paurenfrindt te Salzburg (1586-94); deze beperken zich tot het verderzenden van de hun toegezonden waren. Tenslotte zijn er betrekkingen met Mainz (Jeronimo Cesta, expediteur, 1589-94), Stade (Albert Cleinhans, expediteur, 1594) en Frankfurt, waar zijde wordt verkocht door Jan de Weert (1574) en Hendrik Hofsleger (1592), en waar ook Matio Spinola met de firma in betrekking staat, zonder echter voor haar te werken (1586) (1).

* * *

Vóór 1570 is de handel op Spanje-Portugal voor de firma zeer belangrijk, met filialen te Sevilla (Robrecht van Eeckeren) en Lissabon (Andries Baston), doch nadien is hij helemaal secundair geworden. Dit blijkt reeds afdoende uit het ontbreken van een eigen vertegenwoordiging van de firma, en uit de daaruit voortvloeiende afhankelijkheid van de centrale; voor het verafgelegen Spanje immers betekent deze toestand reeds a priori een gebrek aan belangstelling, daar het onmogelijk is, hier een belangrijke en winstgevende handel te onderhouden wanneer voor alle belangrijke beslissingen Antwerpen moet geraadpleegd worden. De onzekerheid en onregelmatigheid van de verbindingen maakt, dat Spanje

---

LINDEN, *Lettres commerciales*, p. 513. Brieven aan Minau. Hij doet te Antwerpen de zaken van zijn oom, Rigo Helman, tot aan diens failliet in 1561, waarin hij wordt meegesleept. Over Hofsleger, H. THIMME, *Der Handel Kölns*, p. 463. JM, ff. 24, 111 enz. Brieven aan Nicolaas van den Broecke. Cfr. hoofdstuk II, § 3 a, hoofdstuk III, § 3 b.

(1) Brieven aan Widhols, en AF, bundel 4, Widhols aan Maarten, 9-9-1585. Jan Jacob is te Antwerpen opgeleid geworden in dienst van Jan de Oude. Over Jeronimo Cesta, H. THIMME, *Der Handel Kölns*, p. 439.

in feite veel verder van Antwerpen af ligt dan Italië, en niet uit de verte kan geleid worden voor een zeer belangrijke omzet (1).

Te Lissabon is er een Antwerps koopman, Koenraad Coymans, die op commissie waren voor de firma verkoopt. Vermelden we ook Jan Baptist Rovelasco, de bekende peper-monopolist, die wat specerijen in commissie door de della Faille laat verhandelen. Een Vlaming, Nicolaas Walschaert, treedt in 1589-94 op voor het recupereren van een in Madeira gearresteerd schip. In 1591 wordt een zending graan geadresseerd aan Otto Vogel (2).

Belangrijker zijn de betrekkingen met Sevilla. Ten eerste komt hier soms een eigen vertegenwoordiger, zoals Steven Coteels die, hoewel niet in dienst van de firma, toch speciaal haar zaken behartigt, zonder commissie aan te rekenen. De vaste agent is echter de ganse tijd door een andere Vlaming, Nicolaas Anteunis (Nicolas Antonio). Deze verkoopt de gezonden waren en bezorgt de teruglading. De firma is over hem niet bijzonder tevreden, daar hij volgens haar veel te traag is. De verhouding bederft zelfs helemaal op het einde van de periode, wanneer Anteunis met processen dreigt en de firma zich een vrij groot verlies moet getroosten om zonder verdere schade van hem af te komen.

In 1585-86 correspondeert Maarten te Sevilla ook met Jan Cloribus, broer van de Brugse correspondent; deze assisteert Anteunis en Steven Coteels bij de verkoop van de waren (3).

Een zending waren naar Alicante wordt geadresseerd aan een Italiaan, Marc-Antonio Muzeffi, en de zaken te Majorca worden eveneens door een Italiaan verricht : Gabriel Ferragouti. Andere betrekkingen komen slechts bij gelegenheid voor (4).

De handel op Sevilla wordt geritmeerd door de Amerika-vloten; bij het naderen van de vloot stijgen de prijzen van de Nederlandse en

(1) Brieven aan de correspondenten in Spanje.

(2) Brieven aan Coymans. In 1594 is deze weer te Antwerpen. Hij drijft o.a. handel op de Kanarische eilanden (F. DONNET, „Les Anversois aux Canaries", *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, XIX, 1895, p. 300). Over Rovelasco, zie o.a. H. KELLENBENZ, *Le commerce du poivre*, *art. cit.*

(3) Brieven aan Anteunis en aan Jan Cloribus. JM, f. 222 : „(Anteunis) ne a fatto gran torto et retenutone bona suma de dinari longo tempo et missone molte spese et altro a conto che non doveria, et per reaver il nostro abiamo convenuto mandar quitanse inanso datone nostri conti, et abiamo fatto presenti per astringere". Volmacht van Maarten voor „Estevan Coteels" in het proces tegen Anteunis : SAA, Notariaat 4456, f. 625.

(4) De rekening „viazo de Alicante" in JM betreft een warenzending aan Muzeffi, doch uit de paar onduidelijke posten, die ze omvat, kan men geen goed idee krijgen van deze operatie. Bij gelegenheid komen betrekkingen voor te Sevilla met Arnout Wouters en Jan van Belle, te Cadix met Lorenzo Simay en Andries Cortoys, te San Lucar met Jan Heinsen en Laurens Adriansen.

Engelse waren, bereiken hun toppunt gedurende de lading, om na het vertrek van de vloot te dalen. Blijft de vloot uit, of verneemt men, dat ze niet komt (herhaaldelijk worden valse geruchten door geïnteresseerde kooplui verspreid), dan stagneert het zakenleven. Daarbij komt als tweede factor de toestand van de markt in Amerika : hebben de waren er goeie afzet, dan stijgt de vraag en de prijs in Sevilla, weldra gevolgd door de vraag en de prijs in de Nederlanden; is de Amerikaanse markt verzadigd en tonen „messieurs les Pérouliers" geen haast bij het kopen, dan treedt slapte in te Sevilla en in de Nederlanden.

Het beste ogenblik voor een warenzending naar Spanje is dan ook doorgaans de Septembervloot uit de Nederlanden, die te Sevilla komt terwijl de Amerika-vloot ontlaadt, zodat men er tegelijk goede verkoopskansen heeft voor de Nederlandse waren, die worden gezocht voor de lading naar Amerika, en goede inkoopskansen voor de uit Amerika aangevoerde goederen. Retour kan dan nog in hetzelfde najaar komen, met de „vlote van de vendemia" (de schepen die Spaanse wijn naar het Noorden voeren).

Even sterk werkt de invloed van de Amerika-vloten op de vraag naar en de prijs van producten uit andere landen : linnen uit Frankrijk, baaien, saaien, lakens uit Engeland, fusteinen uit Duitsland, laken, linnen en saaien uit Holland. De handel op Spanje uit al deze landen is in onvermoede mate te verklaren door de behoeften van de Amerikaanse markt (1).

* * *

Alle kooplui die we zopas ontmoetten, werken op commissie. Voor inkoop en verkoop wordt die berekend in percent op de waarde, en wel steeds aan de algemeen toegepaste koers van 2 %. Voor de expediteur is

(1) Duidelijker dan uit de brieven van de della Faille blijkt dit uit de brieven van het van Immerseele-archief : SAA, Insolvente Boedelskamer, 205. Cfr. de uitvoerige inleiding van J. GENTIL DA SILVA bij zijn uitgave van de correspondentie der Rodriguez d'Evora : *Stratégie des affaires à Lisbonne entre* 1595 *et* 1607. Parijs, 1956. Zie ook J. NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.*, de briefwisseling van Cunertorf-Snel. Maarten aan Anteunis, 24-12-1585 : er moet nu te Sevilla grote vraag naar Nederlandse waren komen, daar er weinig schepen van hier naar Spanje varen, terwijl in de „terra firme" de waren verkocht zijn met 60, 70 en 80 % winst. In 1586 schrijft Anteunis : cochenille staat aan 56 ducaat; als ze daalt tot 50, is het geraden er te kopen, te meer daar men niet weet of er een vloot van Indië zal komen. Maarten antwoordt : volgens de brieven van 13 September uit Sevilla is de „caravella d'aviso" gekomen, meldend dat de vloot komt, die zeer rijk geladen is; het dient dus niet, cochenille te kopen. Bij de „kwade tijdinge" van Drake's tochten in Centraal Amerika oordeelt Maarten, dat er wellicht dit jaar geen vloot zal komen, wat kwade nering zal veroorzaken in Nederlandse goederen. Maarten aan Anteunis, 18-5-1586. Maarten aan Calvaert, 24-7-1585.

de commissie moeilijker vast te stellen; over het algemeen laat men hem zelf aanrekenen wat hij wil, doch soms laat juist de expediteur aan de firma over, zijn vergoeding vast te stellen. Aldus de Widhols, aan wie als provisie wordt toegekend : 270 florijn voor het jaar 1573, 150 florijn voor de jaren 1574-75, 200 florijn voor 1582-84, 600 florijn voor 1589-94. De 200 florijn van 1582-84 worden hen echter pas uitbetaald in 1589; erg nauw komt het er dus niet op aan, en de Widhols wachten blijkbaar niet op die provisie om hun brood te kopen.

Ook voor de commissie van andere grote kooplui blijkt een bijzondere nonchalance : zo zijn het de della Faille, die in 1585 Entzesperger er moeten aan herinneren, dat hij al twee jaar lang geen provisie meer heeft aangerekend ! Anderen letten echter nauwer op : in 1586 schrijft Thomas Coteels aan Nicolaas Anteunis te Sevilla, slechts halve provisie te nemen voor de waren die hem op de Sint Jan zijn gezonden, daar Steven Coteels is meegekomen en geholpen heeft bij de verkoop. Anteunis weigert, daar hij bijzonder veel last heeft gehad om de waren van arrest te vrijwaren, en voert aan, dat andere kooplui hem een betere provisie voorstellen dan de della Faille.

Soms wordt de percentuele provisie vervangen door een forfaitair bedrag : Wingene, die normaal 2 % krijgt, ontvangt in 1592 25 pond voor de inkoop van het koren, het huren van het schip, en het verschepen van de lading : deze operaties zijn immers moeilijk in waarde uit te drukken (1).

Beschouwen we alle betrekkingen van de Antwerpse centrale op één ogenblik, bv. in 1585-86, dan stellen we vast, dat op de 21 personen, waarmee in binnen- en buitenland min of meer regelmatige betrekkingen worden onderhouden, er niet minder dan 15 Vlamingen zijn, en slechts 3 niet-Nederlanders; bovendien behoren 9 personen tot de familie. Zoals trouwens normaal is, zoekt de firma dus in de eerste plaats betrekkingen met landgenoten, en liefst met goede bekenden, namelijk leden van de familie — *lato sensu.*

§ 4. — De waren.

De Nederlandse waren bestaan vrijwel uitsluitend uit textielproducten, waarbij linnen de voornaamste rol speelt (2). Hoewel de firma, zoals we zagen, soms lijnzaad invoert, is hierbij toch nooit de bedoeling

(1) J, ff. 115, 116, 262. JM, ff. 11, 30, 71, 141. Anteunis aan Maarten, Oktober 1586. Erard Behaim ontvangt voor het jaar 1573 120 daalder, voor de jaren 1574-75 60 florijn.

(2) De voornaamste studie is die van E. Sabbe, *De Belgische vlasnijverheid*, I, Brugge, 1943. Cfr. ook S. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer Bleekerijen*. Den Haag, 1936.

geweest, in de productie van de stoffen zelf tussen te komen : het zaad wordt als een apart artikel aan de boeren verkocht (1), en de linnenhandel begint voor de firma pas bij de inkoop van het afgewerkte product; afgewerkt, d.w.z. geweven, doch niet gebleekt : in de regel wordt het lijnwaad rauw ingekocht (de voordeligste koop) en vervolgens gebleekt door correspondenten van de firma; slechts uitzonderlijk wordt wat rauw linnen naar Italië gezonden, en inkoop van wit linnen behoort eveneens tot de grote uitzonderingen.

Het bleken gebeurt in Mei-Juni, en is van groot belang voor de kwaliteit van het product : het moet goed wit zijn, doch mag niet te sterk geloogd worden, wat de kracht van de vezels vernietigt (2). Blijkens de prijsverschillen bestaat er een zeer grote schaal van fijnheid in het linnen : de firma koopt kwaliteiten die gaan van 16 tot 120 groten per el. De fijnere soorten worden gekocht te Haarlem en Harlingen (20-120 groten per el), de grovere in Vlaanderen (16-50 groten) (3).

De prijs van het linnen wordt vooral bepaald door de afzetmogelijkheden; vooral Sevilla speelt hier een beslissende rol. Spanje (met Amerika) is inderdaad het voornaamste afzetgebied voor onze linnennijverheid, en op het einde van de eeuw is het dit nog meer dan vroeger, wanneer Engeland als afnemer wellicht bijna even voornaam was (4); niet alleen omdat er op het einde van de eeuw oorlog met Engeland is, doch omdat de concurrentie van het Hollandse linnen daar nu zeer sterk is; uit de brieven blijkt duidelijk, dat alle Hollanders met hun linnen naar Engeland willen, dat als dichtstbijgelegen afnemer voor hen een gemakkelijk afzetgebied vormt (5).

Het belang van Italië als afzetmarkt moet onderstreept worden, daar in het standaardwerk over onze vlasnijverheid deze export in zes woorden wordt afgeschreven (6). Waarschijnlijk toegenomen in de tweede helft van de eeuw, mede als vervanging voor de moeilijker wordende export naar Engeland — zoals het voorbeeld van de della Faille, een der voornaamste exporteurs, aantoont — is deze uitvoer zeer voornaam naar Venetië, Napels, Bologna, Milaan en Rome (7).

---

(1) Lijnzaad of vlaszaad wordt gebruikt voor het zaaien van vlas; indien buiten de zaaiperiode, wordt het gestampt om er olie uit te winnen, terwijl het overblijfsel, de lijnzaadkoeken, als veevoeder dient.

(2) In 1585 is de firma van bleker veranderd, en heeft al haar linnen laten bleken door een kozijn van Jan de Wale; het linnen blijkt echter te zeer uitgeloogd te zijn, zodat Maarten besluit, bij de vroegere bleker terug te keren.

(3) Brieven aan Vogele, Rinck en Losschaert.

(4) Cfr. de cijfers van O. DE SMEDT, *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16e eeuw*, II, pp. 381 vv.

(5) Maarten aan Coteels.

(6) E. SABBE, *op. cit.*, p. 285, alleen steunend op het exportcijfer van 1543.

(7) Brieven aan Wale en Corhase, waaruit blijkt dat, behalve de export van onze

Een woord over de speciale variëteiten van het linnen :

1) „Coleuren" of „telli per giponi" (gekleurd linnen) kost weinig meer dan gewoon linnen; in Vlaanderen (1586) 28 tot 38 groten per el (1).

2) Mantilli (amelakens) worden volgens kwaliteit onderscheiden in „ordinari soorte" en „beter dan soorte", terwijl als formaat voorkomt 4/4, 8/4, 10/4, 12/4. De prijzen gaan van 27 tot 58 groten. Als soorten komen voor : pavie, dornix, fin pavie, fin venits, fin fin pavie, fin fin venits, fin pavie novels en finisimo fin venits. Doorgaans worden „mantilli e taviolli" (amelakens en servetten) samen gekocht en verhandeld. Een paar keer komt damast voor („gehistorieerd" linnen), gekocht te Kortrijk, de zetel van deze industrie. Daar het voor Spanje is bestemd, wordt gespecifieerd, dat er geen „historien uut het Testament" mogen op voorkomen, want die mogen in Spanje niet binnen. Het gaat dus om de kostbaarste soort, die waar menselijke figuren op voorkomen. Een andere keer vinden we de onderwerpen vermeld : Verloren Zoone, Holyfernus, Tavido, Bersabe (2).

3) Kamerijks linnen (battist of cambric, hoewel meest te Valenciennes vervaardigd) omvat „sorte comune" (60-120 schelling het stuk), 6/4 large (120-160 schelling) en „toile de baston" (100-130 schelling) (3).

Rijselse grosgrains (grossograni, mochaiari, ostadi) zijn óf wollen óf gemengde stoffen, met een ketting van zijde en een inslag van wol of katoen (zoals de bouratten) en worden volgens fijnheid onderscheiden in „comuni" of „ordinari" (ook „deux fils"), „fine" („quatre fils") en „soprafini". Volgens het verven in „gresi" (ongeverfd), „negri" en „colorati"; een bijzonder fijne soort zijn de „soprafini negri tenti in sede" („teints en soie"). Grosgrains van twee kleuren komen eveneens voor, hetzij onder vorm van gestreepte stukken (rigadi), hetzij als „changeants" (kanzanti). Soms worden ongeverfde grosgrains naar Italië gezonden, doch normaal worden

---

en andere firma's naar Venetië en Napels, er een levendige Vlaamse linnenhandel is op Milaan, Bologna en Rome. Cfr. ook P. LIEBAERT, „Note sur le commerce des Flandres en Italie". *Annales de la société d'émulation de Bruges*, LXIII, 1913, pp. 236-244 : Guillaume Mahieu „merchante di Fiandra" heeft te Rome een winkel „al Pellegrino", waar hij fijn linnen verkoopt (1547-1549).

(1) Brieven aan Vogele.

(2) Brieven aan Jagere. J, ff. 45, 81, 85, 225, 233. In 1586 is er te Delft een uitgeweken Vlaming, Marten van Tiegem „patronmaecker van tapizarie", die zeer schone taferelen maakt op linnen, dat hij naar Amsterdam zendt met bestemming Italië; ze kosten goedkoop, 10 tot 30 schelling volgens grootte en schoonheid. Borne bestelt er 10 à 15 van verschillende prijzen, met als onderwerpen : „uno Christo in crose, una madonna, de bekeeringe van S. Paulo, Judich, Jopte et altre fantasie". Hij zal ze gebruiken „per uxo de caxa", en er sommige van verkopen. Borne aan Losschaert, 9-3-1586.

(3) Brieven aan S. le Sas. JM, *passim*.

ze geverfd, hetzij te Rijsel, hetzij te Antwerpen. Van de kleuren geven we volgend lijstje (een bestelling van 60 „comunes"), dat ook philologisch een curiosum is : de taal is wat Jan Borne Frans noemt :

10 noirs en soie
10 rouge cremexeins
6 cler turchin
4 scur turchin
2 verde demie coleur
2 verde plus chiares
4 tanne 1/2 color bien ferme
4 grys violet
2 violet color ferme

16 cangans :
4 incarnat et blanc
2 verde e cremexin
4 turchin e cremexin
2 violet e cremexin
2 verde e giaune
2 cremixin e giaune

Als prijzen treffen we aan : 15 tot 18.6 schelling in 1574-1578, en 21.6 tot 34.9 in 1589-1594 (1).

Trijpen zijn gemengde stoffen, vervaardigd uit wol en vlas; satijnen bestaan uit een schering van zijde en een inslag van wol.

De saaien die in de Zuidelijke Nederlanden worden gekocht zijn nagenoeg alle van Hondschoote; in beperkte hoeveelheden komen daarnaast voor saaien van Douai, Rijsel, Atrecht, Brugge en Ieper. Onderscheiden worden de „dopie" en de „meze dopie", van 2, 3, 4 en 5 zegels of loodjes. In 1574-78 zijn de prijzen van meze dopie 31 tot 44.4 schelling, van dopie 53.4 tot 64.10 en 76.6 tot 85.6 schelling (2).

(1) Brieven aan Walran Helbau. J en JM, *passim*. Als kleuren troffen we verder nog aan : bianchi in solfaro, argentini, zalli paylle, tanedi tiarri, rossa secha, incarnadi cremesini, levantino, bardiglio, verde gay, verde mortella. Borne aan Corhase. Een ander staaltje van Borne's Frans : „Escrivant ceste nous avons bien receu la vostra de 15, 20 de cheste moys aveque l'atestasion fate in tale forme come sor. Francoys Fache ne ha fayt fere luy aucy pour mander pour Italie, et j'ay aspoyr que la passera bien, et pour dimense nous la manderons a son voyage, et vi remercions du travegl; avoeque la nostre de 7 du courant je vous escript che ne voles aviser le prys des gros greynes ma non ne fete pas de mot, voles aviser aveque une autre, kar se son bon marchie il potra etter che je ne farey acheter 4 ou 6 balles, et il sor. Dio vi garde" (Borne aan Helbau, 23-7-1586).

(2) Brieven aan Losschaert en Gillis. J en JM, *passim*.

HOOFDSTUK VII

DE FILIALEN

§ 1. — Londen.

Handel op Engeland heeft Jan de Oude gedreven vanaf 1541, en tot in 1594 is daar een filiale gebleven, die alles bij elkaar de voornaamste van alle kan genoemd worden. Als inkoopgebied van Engelse producten en verkoopmarkt van Italiaanse en Nederlandse waren, en als financieringscentrum speelt deze plaats een eersterangsrol. Toch zijn de moeilijkheden van politieke aard soms zo groot geworden, dat aan een opgeven van de filiale is gedacht. Reeds in de jaren 1562-63 beginnen de troebelen tussen de Nederlanden en Engeland de handel te bemoeilijken, en later worden de verhoudingen zo gespannen, dat wederzijdse arresten vrijwel bestendig dreigen (1). Tenslotte besluit Maarten in 1585-86, in overleg met zijn compagnons, de Londense filiale op te geven : dat er oorlog zal komen tussen Spanje en Engeland staat voor hem vast, en reeds dan zijn de gevaren zo groot geworden, dat hij in iedere brief aan Coteels aandringt op inkrimpen van het uitstaande kapitaal, opeisen van de schuldvorderingen, en zoveel mogelijk vermijden van kredietverkoop, opdat desgevallend de zaken vlug zouden kunnen geliquideerd worden. Coteels moet zich dan in Hamburg gaan vestigen en zich Hamburger maken „con qualche ducatto", terwijl de zaken in Engeland verder alleen zullen gebeuren door de bevriende genaturaliseerde Engelsman Andrea de Loo en Coteels' giovane, Libner. Coteels zelf kan dan af en toe eens voor een paar maanden naar Engeland gaan om orde op zaken te stellen. Dit nog enigszins vage plan (als alternatief denkt Maarten er bv. aan, Coteels het Engelse burgerschap te doen verwerven), is niet uitgevoerd geworden, hoewel na 1586 de toestand toch nog verslecht is en met name de oorlog van bedekt openlijk geworden. De compagnons hebben echter blijkbaar voldoende voorzorgen genomen om zich van arrest te vrijwaren, en

(1) Over de handelsbetrekkingen met Engeland, cfr. vooral O. de Smedt, *De Engelse natie te Antwerpen in de 16e eeuw*, 2 dln, Antwerpen, 1950-54, en over de Engelse handel, het belangrijke artikel van L. Stone, „Elizabethan overseas trade". *Economic history review*, 2e s., II, 1949, pp. 30-58.

hebben tenslotte verkozen, te Londen in gevaar 12 % te winnen, liever dan te Hamburg zonder gevaar 5 % (1).

De Londense filiale is aanvankelijk geleid geworden door de jongere broer van Jan de Oude, Jacob. In de jaren zestig treffen we er verschillende zoons van Jan aan, namelijk Karel, Maarten en vervolgens Jacob, terwijl de „opperdienaar" Pieter Samyn is. Deze kiest de partij van Jacob de Oude bij de scheuring tussen beide broers, zodat Jan zijn filiale dan toevertrouwt aan de vroegere giovane Herman Pottey, die als factor fungeert tot zijn dood in 1574. Dan zendt Jan zijn zoon Maarten, die er zich met zijn gezin vestigt tot 1582, wanneer hij naar de Nederlanden terugkeert; de zaken van het sterfhuis van Jan de Oude worden dan gemeenschappelijk beheerd door de twee giovani, Thomas Coteels en Wouter Aertsen. Bij de scheiding van Jan's zoons kiest Coteels de dienst van Maarten, Aertsen die van Jacob. Coteels leidt vervolgens voor de nieuwe compagnie de filiale te Londen tot het einde, in 1594 (2).

Het personeel is niet zeer talrijk; in de jaren zestig is er, behalve de leider, een opperdienaar en een giovane. Maarten beschikt over twee giovani, plus nog een paar jongere knapen. Coteels stelt het later met een enkele helper, doch bedient zich ook van een paar jonge zoons van Maarten voor het schrijfwerk (3).

Tot 1566 huurt de firma een huis in Lime street; bij de scheuring tussen Jan en Jacob huurt de eerste dan op „Botelwerf"; later koopt hij een huis in Saint Martin's Lane, dat na zijn dood door Maarten wordt gehuurd van zijn mede-erfgenamen; het is „wel bekent ende geaccostumeert", en omvat ook een pakhuis. De huurprijs stijgt van 1582 tot 1588 van 15 pond sterling tot 20 en dan tot 40 pond. De meubels zijn 136.16.10 sterling waard. Bovendien bezit de firma een „hof" te Wapping (4).

---

(1) Maarten aan Coteels, *passim*. Cfr. hoofdstuk VI, § 1. In 1585 overweegt Maarten, Frederik Libner te doen gaan inwonen bij Andrea de Loo, wiens huis minder verdacht is dan dat van Coteels. Maarten aan Coteels, 8-8-1585.

(2) Over Maarten's terugkeer in 1582, cfr. hoofdstuk V, § 3. In AF, bundels 4 en 13 bevinden zich enkele brieven van Coteels en Aertsen aan de testamentuitvoerders, benevens verkoopsrekeningen van de goederen van het sterfhuis (1582-84). Zie ook bijlage XVIII.

(3) Memorie van Jan en Jacob tegen Maarten, AF, bundel 13, over het gebruiken door Maarten van Gillis Bontenaken in dienst van de firma, terwijl hij „jongers genoeg in huis" had om de goederen te gaan vertollen. Maarten aan Coteels, *passim*. Wanneer Libner naar Pruisen moet vertrekken, wordt hij aanstonds vervangen. In 1585-86 bevinden zich nog een paar zoons van Maarten te Londen, die door Coteels aan het werk worden gezet op het kantoor.

(4) Balans Londen, AF, bundel 13. Aertsen aan Jacob de jonge, 13-10-1583, AF, bundel 4. Aertsen wenst het huis van Jan de Oude niet te huren, „mijnen handel soudt niet dragen", en zelfs het huis dat hij nu huurt is hem wat te duur „maar men kan niet min als men zijn gerief wil hebben van packhuisen".

De naam van de filiale is steeds gebleven „viazo de Londra", met een enkele uitzondering in 1589, wanneer ze eens „viazo de Moscovia" wordt genoemd. De vergissing is zeer begrijpelijk, wanneer men weet dat in de firma della Faille „Moscovia" en „moscoviten" de gebruikelijke lieftallige benamingen zijn voor „Engeland" en „Engelsen". Het gaat hier niet om een codenaam, daar de betiteling slechts af en toe gebruikt wordt, doch wel degelijk om een spotnaam, blijkbaar met voorliefde gebezigd door Maarten, die gedurende zijn lang verblijf in Engeland ruimschoots gelegenheid had gekregen om alle onaangename eigenschappen van „quella natione cosi maligna" te leren kennen en aldus de gebetenheid van de Engelsen op de „stragniers" met humor terugbetaalde. Aan betrekkingen met het echte Moscovia moet hier dus niet gedacht worden (1).

Ondanks het lange verblijf van verschillende leden der familie in Engeland, heeft niemand van de della Faille zich blijkbaar ooit thuis gevoeld in het klassieke land van de xenophobie. In tegenstelling met wat we constateren voor Italië, is er hier van inburgering geen sprake, en is er anderzijds meer samenhorigheid te merken onder de Vlamingen, die leven temidden van de aanhoudende vijandschap en afgunst van „die moscoviten". Ze blijven steeds met verbazing opkijken tegen de gecompliceerde wetten en boosaardige inwoners, en kunnen zich alleen handhaven door machtige relaties : „dese Aventurieri willent al regeren, ende die sijn selven niet behelpen can met vrinden, die wort van hemlieden overlopen. Men behoortse daer (in de Nederlanden) mede soo te tracteren, ende seggen, soo tracterdie ons volck". Engels arrest dreigt voortdurend, en „siamo seguro che quella natione fanno lhoor cosse con tanta furia, che non guardano ne al dretto ne al storto" (2).

(1) JM, f. 2. De hypothese van C. Verlinden naar aanleiding van de term „Moscovia" in een brief aan Corhase (*Lettres commerciales*, p. 524) vervalt dus. We wagen de veronderstelling, dat ook bij F. BRAUDEL-R. ROMANO, *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne* (1547-1611), Parijs, 1951, pp. 51 en 65, „Moscovie" dient gelezen als „Angleterre", wat dit „cas aberrant" zeer goed zou verklaren, vermits de lading van het schip juist typisch Engels is en niets „moscovitisch" bevat; dit zou er op wijzen, dat de della Faille alleen een algemeen verspreide spotnaam hebben overgenomen.

(2) Of, zoals men het in de 19e eeuw zou formuleren, „right or wrong my country". Maarten wordt o.a. in 1574 gearresteerd voor schulden van de Staten-Generaal op aandringen van John Cockx (J, ff. 50, 252) en zit in 1581 in de gevangenis op aanstoken van Thomas Aldersey (cfr. p. 386). Wanneer een Engelsman in 1586 uitvluchten zoekt om zijn schuld niet te betalen, luidt het : „non si finisse mai con questa generatione, et chi mancho se ne impatza che meglio". Borne aan Coteels, 28-9-1586. In 1556 vinden we dezelfde vijandschap t.o.v. de Engelsen in een verklaring van Jan de Oude nopens het Engels verbod van lakenuitvoer naar de Nederlanden : die maatregelen dienen alleen om de Nederlanden ten onder te brengen, de Nederlandse handelaars te ruïneren en alle handel in handen van de Engelsen te brengen. SAA, Engelse natie,

Van sociaal verkeer met de inboorlingen is dan ook weinig sprake : Maarten schrijft, na meer dan zes jaar verblijf te Londen : „ick hebbe noch de tweede mael in herberghe te gane, ende verterre liever met eenen vrint te meer in huys". Begrijpelijk dus ook, dat we in de rangen van de familie wel Italiaanse en Spaanse, doch geen Engelse bastaarden aantreffen.

Ook in de taal dringt hoogstens een enkel woord binnen, zoals de „leest" van een huis, een „weeke" schuldenaar, of „de naeste spring" (1).

* * *

Londen is essentieel de inkoopfiliale van Engelse producten (karseien, laken, wol voor de landhandel; vis, lood, wol enz. voor de handel over zee) en de grote verkoopmarkt voor zijde en (tot 1585) voor linnen. Onderzoeken we eerst de inkoop. Voor laken, karseien en wol hebben de

IV (na 6-8-1556). De Italianen delen deze gevoelens : wanneer in 1585 een Engelsman bankroet gaat, vergezelt een Italiaan dit van een stekelige opmerking over die „natione cosi male inclinata". SAUTTER, *Auffindung*, (zie bibliografie). En de echo vinden we bij J. Savary, die lang uitweidt over „l'humeur cruelle et barbare qu'ont ces Insulaires pour les Etrangers" (*Le parfait négociant*, Parijs, 1777, I, p. 460). De Merchants Adventurers doen inderdaad hun best om de Vlaamse kooplui uit Engeland te doen verdrijven : 19-6-1574 schrijft hun goeverneur aan Walsingham, dat de Brusselse regering tegen Engeland wordt opgestookt door Antwerpse kooplui, die in Engeland zijn rijk geworden, zoals Gillis Hooftman, Jan Selos en Frans Vanne de Benne (!), en geeft ter overweging, of men die kerels nog in Engeland kan dulden. Als referentie verwijst hij o.a. naar Aldersey, die we in 1581 leren kennen als grote vijand van de della Faille. KERVYN DE LETTENHOVE, *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, VII, p. 182. Cfr. pp. 386-387.

(1) De organisatie van de Vlaamse kooplui op Engeland, waarbij Jacob della Faille de Oude een leidende rol speelt, is dan ook vooral defensief bedoeld. O. DE SMEDT, „Het college der Nederlandsche kooplieden op Engeland (1580-1589)". *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, I, 1926, pp. 113-120. Daniel van der Meulen aan Maarten, 9-9-1589 (AF, bundel 4) : „alsoo hij de Enghelsche wetten niet en verstondt, soo en cost hij niet ghelooven dat men in eenich lant der werelt soo vremden wetten vondt...". Coteels, die in 1588 een schuldenaar heeft doen gevangen zetten, verneemt na diens overlijden in de gevangenis, dat volgens de Engelse wet de schuld daarmee betaald is... terwijl hij ze anders had kunnen recupereren (AF, bundel 13). Maarten aan Jan, 28-1, 4-2, 26-2-1581. Coteels en Aertsen aan de erfgenamen, 5-5-1584. Aertsen aan Jacob de jonge. AF, bundel 4. In Mei 1586 zijn de gemoederen in Engeland weer sterk opgezweept tegen de vreemdelingen, die verder op Spanje handel drijven; de stijging van de broodprijs draagt tot de beroering bij, en bevel wordt uitgevaardigd, dat alle niet gereformeerden Londen moeten verlaten „zodat menich ambachtsmansvolk verlopen moeten"; de kooplui zijn echter „te hove gegaan" en hebben toelating tot blijven gekregen; niettemin, indien Coteels niet kon vertrouwen op „den grooten man bij 't pakhuis", zou hij niet gerust zijn; deze heeft hem echter beloofd, dat hij van arrest zou gevrijwaard blijven. Borne aan Coteels, 18-5-1586.

inkopen doorgaans te Londen zelf plaats; een enkele keer vernemen we, dat karseien gekocht worden op „Meston fer". Karseien en laken worden gekocht, hetzij van de boeren zelf die ze weven, hetzij bij ondernemers, die een aantal boeren werk geven. We vernemen van een van hen, Laurens Edetz of Edens, dat hij 300 karseien per jaar produceert. De wol wordt gekocht van de landeigenaars, op wier gronden de schapen worden gekweekt; een enkele keer horen we uitdrukkelijk, dat het edelen zijn. Af en toe reist de factor „int lant" om een wolkoop te sluiten.

Voor karseien en laken wordt soms door de boeren gewerkt op bestelling : de koopman, die weet dat bepaalde boeren goed weven, bestelt sommige stukken, en komt aldus tussen in de productie; hoe onzeker deze vorm van optreden echter nog is, blijkt wanneer in een bepaald geval de boeren de door Coteels bestelde karseien aan een ander, Engels koopman leveren, die Coteels onderbiedt, en deze daar machteloos tegenover staat. Maarten grolt nijdig over „die Engelsen, die elkaar wel zullen voorzien; wij zijn hen te goed", en over die boeren „die aan mij geen karseien meer zouden verkopen", doch daar blijft het bij.

De inkopen buiten Londen omvatten verder de waren die over zee naar Italië worden verzonden, zoals lood en vis. Lood wordt aldus in 1586 door Coteels gekocht op de „fiera di S. Bartolomeo" te Bristol, terwijl de koop van de pelsers gebeurt te Exeter, Dartmouth of Plymouth, in de streek van de vangst dus. Voor de pelsers is de leverancier een edelman (il gentilhomo del pesse salato) (1).

Een aparte tak van de handel is die in wol. Normaal is die voorbehouden aan de Merchants of the Staple, doch Jan de Oude heeft op het einde van zijn leven van de koningin een licent tot woluitvoer verkregen, dat aanleiding geeft tot een belangrijke handel in dit product. Daar het licent slechts voordelig is indien men de ganse toegelaten hoeveelheid inderdaad uitvoert, is de firma verplicht, allerlei inspanningen te verrichten om het licent „op te houden" : Coteels tracht van alle wolhandelaars te bekomen, dat ze hun wol onder het licent van de firma verzenden, en vrienden worden verzocht, de firma te helpen om aan de blijkbaar zeer grote vastgestelde kwantiteit te komen; aldus verzendt Andrea de Loo veel wol op het licent van de firma, terwijl er ook voor Cotsini aanzienlijke partijen worden uitgevoerd. Het is ook o.a. om de wolhandel voordeliger te kunnen drijven, dat Maarten het schip Sint Jan koopt. Om de inkoop

(1) Maarten aan Coteels, 25-5-1585. Coteels en Aertsen aan de erfgenamen, 5-5-1584. AF, bundel 4. Verkoopsrekening 1584. AF, bundel 13. Wolleveranciers zijn in 1584: Giorgio Ball, Willem en Richard Brent, Olivier Brey, Ludovico Grevil, Thomas Heynes, Willem Pardt, Raf Scheldon. JM, f. 222. Levendige inlichtingen over de karseienhandel te Londen bij R. EHRENBERG, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth*, pp. 268 vv. (uittreksels uit de correspondentie van Matthias Hoep).

zo goedkoop mogelijk te hebben, worden bijzondere akkoorden gesloten met de leverancier : de firma verstrekt hem een belangrijk voorschot, op voorwaarde, dat ze de wol die ze gedurende een bepaalde periode wil kopen, aan een lagere prijs krijgt; wanneer de gekochte wol tot de geleende som beloopt, wordt eventueel een nieuw bedrag geleend en gaat het akkoord verder. De firma krijgt moeilijkheden met sommige Engelsen, die door het hof verbod trachten te doen uitvaardigen, andere wol op het licent uit te voeren dan die van de met name in het licent vermelde kooplui.

Alles bij elkaar bezorgt dit de firma zoveel last, dat ze het licent in 1586 beschouwt als een van de hoofdoorzaken van haar geldkrapheid : niet alleen immers heeft ze daarvoor het schip gekocht, dat een groot kapitaal immobiliseert, doch, daar de verkoop van de wol te Venetië niet vlot gaat, neemt Wale er zijn toevlucht tot verkoop op zeer lange termijnen en tot mangeling tegen edelstenen en camelotten, die de firma moeilijk kwijt geraakt en die lang het geld dood houden. Bij het aflopen van het licent wordt het dan ook niet vernieuwd (1).

Meer nog dan de inkoop, is de Engelse verkoop geconcentreerd te Londen. Alle zijde en al het linnen wordt daar verkocht. De kopers, waarvan we voor sommige jaren de namen kennen, zijn winkeliers, zoals herhaaldelijk wordt vermeld. Tevens blijkt, dat, vooral voor zijde, wordt verkocht aan een tamelijk vaste klienteel onder hen. Coteels bestelt zijde naargelang de „eventori" voorzien zijn of niet van bepaalde soorten of naargelang zijzelf er om vragen; in een voor de firma bijzonder gunstige conjunctuur geeft Maarten gelijk aan Coteels, wanneer deze de prijsstijging niet tot het uiterste uitbuit „want men moet niet alles op het uiterste drijven, als men de eventori te vriend wil houden".

Met deze klanten moet de factor vrij omzichtig te werk gaan : enerzijds mag men hen niet het vel over de oren trekken, want dan lopen ze naar de concurrenten, die soms even goede waren verkopen als de firma — zo wanneer Coteels in 1586 zijn prijzen verhoogt — anderzijds mag men ze ook niet te veel tevreden stellen, want als ze zien dat alle gewenste waren hen regelmatig bezorgd worden, willen ze niet de volle prijs betalen, „il precio del dover" zoals het plechtig luidt. Daarom moet men ze steeds wat „aquato" houden, d.w.z. de waren wat langzaam verkopen, opdat ze steeds zouden bezorgd blijven, de gewenste sortimenten niet helemaal naar hun zin te kunnen krijgen. Onder de eventori dient de factor trouwens te onderscheiden tussen goede en slechte betalers; wie niet op tijd betaalt na op krediet gekocht te hebben, moet de volgende keer contant betalen, is Maarten's order; liever dan de prijs in het algemeen te verlagen, mag Coteels wat gemak van betaling verlenen aan goede

(1) Brieven aan Coteels en Wale. JM, f. 222.

klanten; deze moeten steeds „gecortiseerd" worden, vooral als ze „seguro" zijn en wel betalen.

Door de uitstekende kwaliteit van de waren, die de firma bezorgt, zijn de klanten trouwens tot op zekere hoogte aan haar gebonden; ook al kunnen ze af en toe bij anderen soms even goede soorten zijde vinden, dan komen ze toch vroeg of laat terug in „ons pakhuis" (1). Gezien het bestaan van dit klienteel, is de grote bekommering voor de Londense factor dan ook niet zozeer de verkoop zelf, als de betaling; daar verkoop a contant slechts uitzonderlijk mogelijk is, speelt kredietverkoop veruit de voornaamste rol, en met betaling op de vervaldag neemt men het in de 16e eeuw nooit bijzonder nauw, vooral niet in Engeland. In 1581 klaagt Maarten, dat de grote zijdekopers er zelfs niet aan denken, op tijd te betalen, en verontwaardigd zijn als men er hen durft aan herinneren; volgens hen mag de koopman al zeer tevreden zijn, dat hij aan hen een goeie schuld heeft, d.w.z. zeker is van zijn geld; en kan men aan hen niet verkopen, dan blijft men met zijn waren zitten, „want zo gaat het nu", is Maarten's besluit. In 1585-86 komen ook nog flagrante gevallen voor van Engelse kopers, die ten achter zijn : Palmer had in Juni 1584 900 pond te betalen voor vroeger gekocht linnen; in Mei 1585 heeft hij daarvan nog slechts 145 pond betaald... en hij is niet de enige. De slechte betaling speelt dan ook een rol bij Maarten's besluit, de linnenhandel op Engeland stop te zetten. Wel te verstaan is bij deze verlate betaling geen sprake van insolventie der schuldenaars, die integendeel meestal zeer goed bij kas zijn, en is er nog minder sprake van intrestbetaling voor de verstreken tijd, zodat het late betalen wel degelijk „de winst wegdraagt", zoals het heet (2).

Voor de zijdehandel in Engeland zijn verder de volgende elementen van belang :

1) de Frankfurter foor, die enerzijds inwerkt op de prijs, anderzijds op de hoeveelheid in Engeland aangevoerde zijde : Coteels verkoopt te beter, zolang de te Frankfurt door Engelsen gekochte zijde nog niet in het land is (die van de lente-foor komt doorgaans in Juni aan).
2) de termen, d.w.z. de perioden van intense zaken en van de betalingen; blijkens de briefwisseling zijn die perioden vooral Januari-Juni, en September-November; Juli-Augustus is een dode tijd. De zaken worden verder geactiveerd door de parlementszittingen (blijkbaar door de komst naar Londen van de op het land levende gentry en hoge adel, die dan hun inkopen aan luxe-producten verrichten), en tegengewerkt

(1) Brieven aan Coteels. Voor de zijdekopers, zie bijlage XII. Linnenkopers : Thomas Boswardts, Thomas Gadtbey, Thomas Richmundt, Thomas Rigges, Willem Sacroft, Kenelme (Kevelyn) Schrouley (1584).

(2) Maarten aan Jan, 4-2-1581. AF, bundel 4. Maarten aan Coteels, Juni 1585.

door de feesten (rond Kerstdag-Nieuwjaar bv. is er niets te doen).

3) de Napelse zijdeaanvoer van de Engelsen, die tijdelijk de verkoop van Coteels doet verminderen, wanneer ze hun waren aan lagere prijzen verkopen. Zijn de aangevoerde hoeveelheden echter niet al te groot, dan aarzelt Coteels niet : hij koopt zelf al de zijde van de Engelsen op, zodat er geen Napelse zijde in handen van anderen is en hij weer zijn eigen prijs kan vaststellen. Maarten keurt dit goed, voor zover de kwaliteit van de zijde der Engelsen goed is en hun prijs niet te hoog. Houden de Engelsen hun verkoopsprijzen op, dan bezorgen ze de firma ook geen last, daar de prijs dan goed blijft.

4) de levensduurte, vooral in verband met de oogst : is de graanoogst slecht, dan veroorzaakt de gestegen broodprijs minder verkoop in zijde, die als luxeproduct natuurlijk een zeer elastische vraag kent (1).

Men kan zeggen, dat de factor in Engeland zelden of nooit Londen verlaat. Alleen voor een uitzonderlijke inkoop van waren, die elders moeten gekocht worden, of voor het achterhalen van uitstaande schulden, die te Londen niet kunnen gerecupereerd worden, onderneemt hij een reis; dat is telkens een hele gebeurtenis, waarvoor de factor grote voorbereidingen maakt : hij verricht alle betalingen, die gedurende zijn afwezigheid zullen vervallen, voorziet de kopers van sortimenten zijde, en laat aan zijn giovane alleen de taak over, geld te ontvangen (2). Buiten Londen wordt slechts eens een correspondent vermeld, Jan Wigges te Plymouth (3).

Een bijzonder aspect van de Londense handel, waar we inlichtingen over hebben, zijn de tollen, voornamelijk die op de invoer van zijde. Het

(1) Maarten aan Coteels, 3-6-1585 : „de kwade markt van Frankfurt zal in Engeland groote kladderije (marktbederving) brengen". De foren te Frankfurt kennen juist hun grootste belang in de jaren 1586-1595. A. Dietz, *Frankfurter Handelsgeschichte*, I, Frankfurt, 1910, p. 76. Het verband tussen graanduurte en slechte zaken is in de 16e eeuw aan de kooplui algemeen bekend. Maarten schrijft aldus aan Coteels (1586) : de oogst is dus in Engeland beter dan verwacht was; het is goed nieuws, als het graan goedkoop is worden alle soorten koopwaar beter verkocht (30-4, 12-9-1586). In Juni 1586 verkoopt Wale te Venetië weinig, daar de levensduurte slappe zaken voor gevolg heeft (Maarten aan Wale, 22-6-1586). Te Rouen is in Mei 1595 weinig te doen „want het graan is duur" (Jehan Panyot aan Jan van Immerseele, 20-5-1595), SAA, Insolvente Boedelskamer 205, f. 374. In 1586 kan het lijnzaad in Vlaanderen met moeite verkocht worden wegens de graanduurte „want de arme landman heeft het al aan brood moeten hangen".

(2) Van Mei 1585 tot October 1586 verlaat Coteels Londen slechts tweemaal : eens om te Cantelberyt (Canterbury) een zieke schuldenaar vóór zijn dood tot betalen te brengen, en eens om te Bristol lood te kopen en te Exeter het akkoord te sluiten voor de koop van de pelsers. Een levendig relaas over een reis „int lant" om verschillende schuldenaars van het sterfhuis van Jan de Oude tot betalen te bewegen, geeft Coteels in een brief van 5-5-1584 (bundel 4).

(3) Jan Wigges betaalt onkosten voor een door de firma gecharterd schip. JM, f. 113.

spreekt vanzelf, dat een belangrijke firma als de onze zich niet zonder meer kan neerleggen bij het betalen van de volledige invoerrechten op haar goederen. Enerzijds zou ze daardoor in een nadelige positie komen te staan tegenover de Engelse importeurs, die immers een lager tarief hebben, anderzijds belopen de tollen op een grote omzet aanzienlijke bedragen, die de firma liever niet betaalt.

Twee methodes worden naast elkaar aangewend om deze nadelen te ontgaan : private akkoorden met de tolbeambten, en smokkel. Met de tolbeambten, die met allerlei kleine geschenken te vriend worden gehouden (1) komt men overeen, dat de firma de tollen slechts aan het tarief van de Engelsen zal betalen (12 penning sterling per pond in plaats van 15 penning), mits aan de „costumier" de reusachtige som van 1000 pond sterling (1600 pond vlaams) voor te schieten; wanneer het totale bedrag van de te betalen tollen tot die som is opgelopen, betaalt de firma opnieuw 1000 pond, en geniet verder van het gunsttarief. Dat het de moeite loonde, op die manier de tollen te verminderen, blijkt wel uit het feit, dat de omzet van de firma ongeveer om de twee jaar overeenkomt met 1000 pond tollen aan het lage tarief — m.a.w., dat deze lening van 1000 pond in twee jaar 200 pond winst opleverde, hetzij (daar anders de tollen om de zes maand moesten betaald worden), ongeveer 20 % (2).

Dergelijke afkoop van de tol — want dat is het akkoord in feite — is voor de firma de regel; soms kan echter geen overeenkomst met de costumier bereikt worden, en men verkiest dan, de tollen doorlopend te betalen; dit heeft het voordeel, dat men, in plaats van de ganse som voor te schieten, nu integendeel achteraf betaalt, want in plaats van voor elke baal dadelijk de tol te moeten neertellen, betaalt onze firma slechts om de zes maanden de tollen van de voorgaande periode; waarschijnlijk is deze gunst beperkt tot de grote firma's, die een regelmatige invoer hebben (3).

(1) Op 20-10-1579 worden aldus aan de „costumier" Smith en aan zijn vrouw en dochters geschonken „2 1/2 dozijn gerookte tongen, 2 1/2 pont bolognese sausissen, 23 pont parmesaen, 1 dosijn gewrochte bandekens met zijde en 2 paar handschoenen", voor een waarde van 8.4.4 pond sterling. Memorie van Jan en Jacob tegen Maarten, AF, bundel 13.

(2) Duidelijke uiteenzetting van dit systeem in de Memorie van Jan en Jacob tegen Maarten (AF, bundel 13) (want Maarten had aan het sterfhuis de tollen aan het tarief voor buitenlanders aangerekend, wat voor de jaren 1579-1582 een verschil maakte van eventjes 519.8.10 pond sterling !). In 1585 is Coteels met Smith aan het onderhandelen over een nieuw tolakkoord. Voor de uitvoer van 75 voeder lood in 1591 betaalt de firma slechts tol op 60 voeder, en geeft daarvoor een fooi van 4 pond sterling aan de „cerchatori", zodat ze nog 3 1/2 p. sterling uitspaart. JM, f. 113. Een analoog geval in Zeeland 1594 : Jan van Loemel betaalt geen invoerrecht op een partij linnen, en geeft daarvoor wat wijn aan de „cercheurs". SAA, Insolvente Boedelskamer 218, f. 80.

(3) Brieven aan Coteels.

Deze voordelige regeling van de tol voldoet echter de firma niet helemaal, zodat ze daarnaast ook gebruik maakt van de profijtelijker smokkel. We weten, dat hierbij enerzijds de schippers, die de zijde aanvoeren van Hamburg of Antwerpen, betrokken zijn, terwijl anderzijds een bijzonder agent gebruikt wordt om de balen „secreetelijck op te nemen en geen tol te betalen". Details hierover ontbreken begrijpelijkerwijze, en het blijft bij vage aanduidingen over het thuisbrengen „per bona via" of „met eenig voordeel" van bepaalde balen, terwijl een enkele keer een op het eerste zicht duistere zin een nadere verklaring geeft : Maarten schrijft aan Coteels (Juni 1585), uit zijn brief gezien te hebben, welk gevaar baal nr. 4 van Napels heeft gelopen; hij herinnert hem er aan, reeds vroeger geschreven te hebben, geen balen te „avontueren" wanneer de nachten zo kort zijn; „als de nachten langer zijn, kan men beter gedoen" (1).

Tot smokkelhandel is de firma overigens gedwongen voor bepaalde artikelen, die in Engeland niet binnen mogen, zoals bewerkte zijde : alle Napelse kousen, die de della Faille in Engeland verkopen, zijn aldus binnengesmokkeld. Ook voor de linneninvoer wordt blijkbaar gesmokkeld, anders ziet men niet goed, waarom de koffers met linnen voor Londen zo dikwijls een „dobbelen boodem" hebben.

Voor deze bij nacht en ontij bedreven operaties moet de firma zich natuurlijk ook uitgaven getroosten : leningen aan de behulpzame schippers, extra-salaris aan de gespecialiseerde „vertoller", en, eerder onverwacht, een grote som aan een bediende, die er met geld van de firma is vandoor gegaan en nu chantage pleegt door te dreigen, het ontduiken der tollen aan het licht te brengen en daardoor Maarten in de Exchequer te doen stoppen... (2).

Behalve de leiding van de zaken in Engeland, speelt de filiale te

(1) Memorie van Jan en Jacob tegen Maarten, AF, bundel 13. Maarten aan Coteels, Juni 1586. J, ff. 71, 81. Dat ook de andere leden van de familie iets voelen voor smokkel, blijkt uit een brief van Aertsen aan Jacob de jonge, hem uitleggend dat hij „op diversche manieren" heeft beproefd, een saai in een karsei te vouwen, „dan can niet sijn, valt te onredelijcken dick ende swaer...". Bundel 4.

(2) Memorie tegen Maarten, AF, bundel 13. Maarten had aan het sterfhuis in rekening gebracht : 7 p. sterling geleend aan de schippers Jan Basset en Jan Poor en niet teruggekregen, 25 p. salaris aan Gillis Bontenaken (de zijde „vertoller"), 179.1.6 aan Bontenaken geleend, 58.13.9 betaald aan de met 156.6.10 weggelopen Adam Riebeke om zijn mond te stoppen. Jan en Jacob weigeren daarin tussen te komen, vermits Maarten aan het sterfhuis de tollen tot de laatste stuiver in rekening brengt, en alle voornoemde uitgaven alleen gediend hebben om de tollen te ontduiken. Bovendien had Maarten tol aangerekend voor de Napelse kousen (136.10.–), „dan gemerckt by statuten verboden is dat in Engelant geene gewrochte zijde en mach comen, betalende tol oft geenen, ende niet gerateert en staan, zoe en pretenderen wij daeraff mede geenen tol te betalen, overmits hij der niet vooren betaelt en heeft".

Londen ook een voorname rol bij de handel op Spanje en op de Straat : de leiding berust bij Antwerpen, doch het is vanuit Londen, dat de meeste verzendingen vertrekken en daar dat de meeste aankomen; het is ook de factor te Londen, die een groot deel van de besluiten zelf moet nemen (1) en die in elk geval bijna steeds voor de uitvoering moet zorgen. Ook bij de Oostzeehandel treedt Londen op naast Antwerpen, verzendt en ontvangt een groot deel van de waren, en neemt gedeeltelijk de initiatieven. Tenslotte is te vermelden de tijdelijke vervanging van de centrale voor de leiding van de verrichtingen in Vlaanderen gedurende het beleg van Antwerpen.

* * *

Een paar woorden over de Engelse waren. In de wol komen doorgaans twee soorten voor: „mars", „marce" of „marza" (March) en „cots" of „gotisgualda" (Cotswold), die in 1584 te Venetië respectievelijk 48 en 40 ducaat het honderd gelden; uitzonderlijk slechts verschijnt „lemistra" (Leinster), die in hetzelfde jaar 60 ducaat geldt. In deze soorten onderscheidt men volgens kwaliteit de „fina" en de „medza" (fijne en gemiddelde). Soms wordt wol van dode schapen gezonden, doch die is van mindere hoedanigheid en wordt weldra opgegeven. Meestal wordt de wol gekamd vóór de verzending en worden de „lochi" of „pegole" (afval) ter plaatse weer verkocht, doch soms wordt de wol ook ongekamd verzonden. In de verkoopprijs maakt dit overigens geen verschil (2).

Ondanks het vermeende ophouden van de woluitvoer uit Engeland in de 16e eeuw, stellen we vast, dat zelfs op het einde van de eeuw nog vrij veel wol uit het eiland wordt geëxporteerd, ten dele door de Staplers, doch ten dele ook door vreemde firma's op licent (3).

Engels laken wordt door de firma in vrij beperkte mate verhandeld, met een duidelijke voorkeur voor de „pani mischi" boven de „pani

(1) Zo is het Coteels, die in 1586 compagnie maakt met Corsini om een schip uit Spanje te laten komen; daar de zaak hem zeer voordelig lijkt, slaat hij toe, en vraagt pas dan Maarten's oordeel. Wat deze droog doet opmerken : „vermits gij die zaak al afgesloten hebt, moet ik daar niets meer op zeggen".

(2) Brieven aan Coteels en aan Wale. Cfr. ook G. Biscaro, „Il banco Filippo Borromei e compagni di Londra" (1436-1439). *Archivio storico lombardo*, 4e serie, XIX, 1913, pp. 88-92. AF, bundel 13, rekening wolverkoop 1584.

(3) Cfr. O. de Smedt, *De Engelse Natie*, II, p. 328 vv. G. Luzzatto, „La decadenza di Venezia dopo le scoperte geografiche nella tradizione e nella realtà". *Archivio veneto*, 5e serie, LIV-LV (1954), p. 176. R. Ehrenberg, *Hamburg und England*, p. 303 : de woluitvoer valt van 5-6000 zak in 1564 tot nul in 1577. Voorbeelden van woluitvoer : SAA, Certificatieboek 17 (1561) f. 148. Certificatieboek 18 (1562), ff. 204, 300, 310. De Tiroolse toltarieven van 1558 vermelden Engelse wol. O. Stolz, *Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg*. Innsbruck, 1953, p. 71.

oltrafini", die als te bekende waar aan andere kooplui worden overgelaten. De verschillende kwaliteiten worden aangeduid met de naam van de boer die ze vervaardigt, bv. „laken van Briges" (1).

De karseien worden onderscheiden in „ordinari" of „mischi", en „fini". Tot de eerste soort behoren o.a. carise de densier (Devonshire), carise de hamsier (Hampshire) en carise de noort (Yorkshire). De fijne soorten, waarin de firma vooral handelt, omvatten o.a. : zenzeri fini, azuri fini, latadi (of alatadi) fini schuri (of chiari), lazi verdi fini schuri (of chiari), bianchi fini de Wichen en bianchi fini de noort. Volgens de leverancier komen voor : carise de Holems of Holms, carise de Laures (Laures Edetz of Edens), carise de Ciamberlan, carise de Koftons. De lengte varieert van 17 tot 24 vergi.

De karseien zijn in 1585-86 beterkoop in de winter dan in het najaar, wanneer de Engelsen ze opkopen voor de vaart naar Soria (Turkije); in de zomer worden er minder gemaakt, daar de boeren dan meer werk op het land hebben. De karseien die over zee gezonden worden behoren doorgaans tot de goedkopere soorten, daar deze de grotere kosten van de landweg moeilijker kunnen „afwerpen"; toch wordt over zee soms ook „schoon goed" gezonden. Gespecifieerd wordt, dat de karseien moeten gevouwen worden zoals de boeren het doen, en niet zoals de Londense bereiders ze vouwen, want dan tonen ze niet goed (2).

§ 2. — Venetië.

De filiale te Venetië klimt eveneens op tot het debuut van Jan de Oude in de handel, en is tot het einde toe een van de polen geweest in de activiteit van de firma. Weliswaar stelden we vast, dat de warenomzet daar in het laatste kwart van de eeuw veel minder voornaam is dan in de andere filialen, vooral wat de inkoop betreft, terwijl er zelfs nog een tendens bestaat om Venetië verder achteruit te stellen t.o.v. Napels. Toch is de filiale zeer voornaam gebleven, enerzijds als financieel centrum, waarover verder (hoofdstuk VIII), anderzijds en in verband hiermee, omdat ze steeds de leiding van de andere Italiaanse filialen heeft behouden.

De vertegenwoordigers te Venetië zijn voor zover we weten de

(1) Brieven aan Coteels. O. de Smedt, *De Engelse Natie*, II, p. 328 vv.

(2) O. de Smedt, *loc. cit.* G. Biscaro, *art. cit.*, pp. 92-95. F. Edler, „Winchcombe kerseys in Antwerp, 1538-1544". *Economic history review*, VII, 1936, pp. 57-62. Brieven aan Coteels en aan Wale. De „Winchcombe" karseien (genoemd naar de ondernemer) komen in onze documentatie niet meer voor. AF, bundel 13, uittreksel journaal (1586). R. Ehrenberg, *Hamburg und England*, pp. 268 vv., geeft veel gegevens over de verschillende kwaliteiten, aangeduid volgens de naam van de boeren die ze maken. Borne aan Coteels, 6-7-1586.

volgende geweest : eerst Gillio del Ponte, Jan's schoonbroer, later Anton van Neste, zijn neef (van vóór 1574 tot 1577), vervolgens Jan de Wale (1577-92) en tenslotte Jan della Faille, zoon van Karel (1592-94). Het huis, dat te Venetië gehuurd wordt, bevat ook een magazijn (1) en bevindt zich in de parochie S. Aponal, dicht bij het zakencentrum te Rialto; we kennen verder de samenstelling van het huisraad (2). We ontmoeten er slechts één giovane, hoewel er blijkbaar nog een paar jongere knapen voor ondergeschikte karweitjes worden gebruikt.

De naam van de filiale is doorgaans „viazo de Venetzia"; in 1578 wordt ze echter bij het openen van een nieuwe rekening omgedoopt tot „viazo de Augusta", en in 1582-83 blijkt ze te heten „viazo van Weenen", een enkele maal nog uitdrukkelijker „viazo van Weenen in Oosterwijck"; vanaf ten laatste 1585 heet ze echter weer zoals vroeger „viazo de Venetzia", zonder dat die gekke benamingen enige verklaring vinden (3).

Wat de warenhandel betreft, is deze filiale vooral verkoopster van Engelse en Nederlandse producten : karseien, wol en linnen. Als inkoopster speelt ze slechts een vrij bescheiden rol voor de koop van Levantzijde en van spiegels. Al deze waren worden steeds ter plaatse gekocht of verkocht. Slechts één uitzondering komt voor, wanneer drie balen karseien in 1577 op debet van de filiale naar Ancona worden vervoerd. Daar ze echter met een vreemd warenmerk zijn voorzien, gaat het hier vermoedelijk om een bestelling van een vreemd koopman, dus om commissiehandel van de filiale (4). Bij de Straatvaart op Venetië speelt de filiale tenslotte een grote rol als centrum voor koop en verkoop van lood, schaapshuiden, rijst, krenten, galnoten enz.

Over de inkoop kennen we nagenoeg geen bijzonderheden. Wel is zeker, dat de zijde wordt gekocht van de Venetiaanse en Levantijnse kooplui, die ze aanvoeren, terwijl de spiegels natuurlijk van de fabrikanten ter plaatse worden gekocht.

De verkoop gebeurt aan winkeliers en kooplui, waarvan we voor bepaalde jaren de namen kennen. De meesten zijn uiteraard Venetianen, doch ook verschillende Joden, Grieken en Armenen komen voor; een paar keer wordt verkocht aan Turken, doch steeds door tussenkomst van een makelaar of ander koopman, die zich borg stelt voor het bedrag (5).

---

(1) AF, bundel 13, rekening van 1585.

(2) Brieven aan Wale. AF, bundel 13, inventaris meubels te Venetië.

(3) J, 1578. AF, bundel 10, winst en verlies-rekening 1582. Inventaris, voyage van Weenen.

(4) J, 1577.

(5) Met Joodse kooplui schijnt de firma onaangename ervaringen te hebben opgedaan, want in 1586 schrijft Maarten : „chy mancho sy inpaza con queste bestie de Judey fa meglio, perche non studiano in altro salvo per agabar il cristiano". Maarten aan Coteels, 30-4-1586.

De inkoop van Levantzijde te Venetië kan twee doeleinden hebben : ofwel dient ze om te Verona bewerkt te worden, wat de firma toelaat, minder Italiaanse zijde te kopen, ofwel wordt ze direct verzonden naar de Nederlanden of naar Engeland voor de verkoop. Deze zijde blijft echter steeds van secundair belang voor de firma, en wel omdat ze door zeer veel kooplui naar het Noorden wordt gezonden — zowel Venetianen als te Venetië gevestigde Vlamingen e.a. — zodat de firma daarin zou moeten concurreren met een groot aantal handelaars, die gewoon zijn hun zijde met kleine winst te verkopen — wat niets voor haar is. Daarom is haar „stijl", handel in Italiaanse zijde, die bij de bron kan ingekocht worden en waar de concurrentie beperkt blijft tot enkele specialisten van formaat (1).

Levantzijde wordt soms ook gekocht wanneer ze zo goedkoop is, dat er alleen winst kan op verwacht worden. Venetië kan echter zeer grote hoeveelheden Levantzijde opslorpen vooraleer de prijs daalt: in Juni 1585 zijn er 500 balen in de stad, en men verwacht er nog 1000 vóór Kerstmis, zonder uitzicht op daling; soms komen er 6-700 balen op één schip, zonder dat de prijs verandert; rond Nieuwjaar 1586 komen er 250 balen, men verwacht er nog 300, en er zijn er 650 in de stad; in Juli 1586 worden er 350 in eens gebracht, terwijl er nog 700 in de stad zijn; daar ze echter doorgaans in handen zijn van „persone comode", die niet gedwongen zijn, vlug te verkopen, blijft de prijs onveranderd (2).

Terwijl aldus de markt van Levantzijde slechts weinig afhankelijk is van de aanvoer, wordt daarentegen die van de karseien helemaal bepaald door de aangebrachte hoeveelheden. Indien er weinig in de stad zijn, zoals het geval is bij de aankomst van de Sint Jan in 1585, dan gaat de verkoop zeer vlot : enkele dagen na de aankomst heeft Wale reeds 130 karseien in één partij verkocht. Wanneer de firma in 1586 545 karseien naar Venetië verscheept heeft, verneemt Coteels dat twee Engelse schepen, die kort daarvóór vertrokken, er 4000 stuks aan boord hebben, wat voor slechte verkoop doet vrezen; bij hun aankomst blijken de Engelsen, tot opluchting van de firma, echter slechts 800 karseien mee te hebben, en deze hoeveelheid kan de prijs niet lang beïnvloeden. Het verschil met de prijs van de Levantzijde toont op typische wijze het onderscheid tussen de handel van de Venetianen, die hun zijde alleen aan behoorlijke prijzen verkopen en er de tijd voor nemen, en de handel van de Engelsen, die, gejaagd door de noodzaak, met hun schepen weer weg te kunnen en geen tijd te verliezen, moeten verkopen aan de prijs van het ogenblik.

(1) Zie § 3. Maarten aan Coteels, 18-5-1585.

(2) Maarten aan Wale. Vergelijk daarmee de beperkte opnamecapaciteit van Londen : in Mei 1585 verwacht men er een schip uit Syrië met 50-60 balen Levantzijde „wat de stad voor een hele tijd zal voorzien". Maarten aan Coteels, 18-5-1585.

Voor de handel in wol te Venetië wordt eenmaal concurrentie vermeld van Duitse kooplui, die hun wol goedkoop verkopen, wat Wale verplicht, de koers te volgen om van de zijne af te geraken (1).

De handel te Venetië wordt verder geritmeerd door de vloten, die periodisch aankomen en vertrekken. Zo blijkt Januari een goeie maand te zijn voor de verkoop, daar zich dan schepen beginnen klaar te maken voor verschillende bestemmingen, terwijl daarentegen Juli de slapste maand van gans het jaar is (2).

Venetië is de leidinggevende filiale voor Verona en Napels. De post uit de Nederlanden gaat eerst naar de Dogenstad, waar de factor de brieven voor de andere filialen doorzendt. Hij bevestigt de orders uit de centrale, of geeft ze door, wanneer Antwerpen het niet nodig oordeelt, zelf Verona of Napels te verwittigen. Tegenover Napels, waar de firma slechts jonge factors en geen vennoten heeft, is zijn beheersende positie trouwens meer gekarakteriseerd dan tegenover Verona.

Het is ook Venetië, dat als centrum wordt gedacht voor eventuele uitbreiding van de verkoop elders in Italië : in 1585 overweegt Maarten, voor de grote hoeveelheden linnen van de firma ook afzet te zoeken buiten Venetië : te Bologna, Milaan en Rome bestaan immers ook goede verkoopsmogelijkheden, en de firma's, die daar linnen heenzenden, zijn er die het in de Nederlanden uit de tweede hand kopen en op termijn, zodat onze firma ze gemakkelijk zal kunnen onderbieden en toch een winst van 25 % of meer maken. Jan de Wale wordt belast met het uitkijken naar Vlaamse of andere kooplui op die plaatsen, aan wie men de verkoop kan toevertrouwen (3).

Buiten Italië is de invloed van de Venetiaanse filiale beperkt. Enerzijds komen een paar zendingen voor op Sevilla, voor waren die ter plaatse niet verkocht kunnen worden, of waarvan men de afzetmogelijkheden in Spanje wil onderzoeken; dit blijft echter zeer secundair (4). Verder speelt de filiale een rol in de plannen voor Levanthandel, en tenslotte heeft ze de leiding van de Straatvaart op Napels, althans wat betreft het bepalen van de terugvracht of het zoeken van connecties op plaatsen waar de firma geen correspondenten heeft, zoals Livorno en Civitavecchia.

Vermelden we nog, dat de firma te Venetië een rekening heeft in de bank Pisani e Tiepolo, waar ze haar betalingen per overschrijving verricht. In 1586 zetten de Vlaamse kooplui te Venetië zich te weer tegen een niet

(1) Brieven aan Wale.

(2) Maarten aan Coteels, 21-8-1586. Cfr. het ritme van het zakenleven te Venetië in de 15e eeuw bij F. C. LANE, „Ritmo e rapidità di giro d'affari nel commercio veneziano del Quattrocento". *Studi in onore di G. Luzzatto*, I, pp. 255-273.

(3) Maarten aan Wale, 21-7-1585.

(4) Cfr. hoofdstuk IV, § 4.

genoemd persoon, die beweert, privilege van Filips II te hebben om consul te zijn van zijn onderdanen, en alvast wil beginnen, 1/4 % te innen op alle Vlaamse koopwaar; te Venetië gaan de Vlamingen vóór de Signoria en bekomen voorlopige vrijstelling, terwijl ze hun correspondenten te Antwerpen verzoeken, zich eveneens allen samen te verzetten tegen deze innovatie (1).

De voornaamste waar, die de filiale koopt, is de Levantzijde : „seda de mar". Ze komt voor onder vorm van draad of als zijdelaken. Als draad is ze steeds „cruda" of „rouw", d.w.z. niet gekookt bij het afhaspelen. Twee hoofdvariëteiten komen voor : ardassa en canarina, waarvan de eerste de fijnste en duurste is; naast de gewone ardassa komt nog voor de bijzonder fijne ardassina of ardasseta, en de goedkopere ardassa salvadega. Een derdere, duurdere variëteit komt slechts uitzonderlijk voor : legis of lezis. Onder de Levantzijde, die te Verona wordt verwerkt, ontmoeten we seda salona, seda de polisia of de polisiol, en seda mamodea (2).

Onder de zijdelakens zijn de voornaamste de grofgreinen (grossograni), hetzij ongeverfd (gresi) hetzij geverfd, en de „torxse camelotten" (ciambeloti), enkel of dubbel en soms „ondati" (gewaterd). Een paar keer komen „ormesini de Levante" voor : zijdelaken uit Ormuz (armozijn) (3).

§ 3. — Verona.

Ook met Verona heeft Jan de Oude betrekkingen onderhouden van in de eerste jaren van zijn handel, en wanneer deze vaste vormen begint aan te nemen, is hij er reeds vertegenwoordigd door de man, die er tot 1589 factor zal zijn : Jan Borne. Deze heeft slechts één giovane, hoewel

(1) Venetië, Museo Correr, Mss. PD, C 2476/X.XI, f. 3. AF, bundel 13, balans Venetië 1584. Borne aan Wale, 13-7-1586.

(2) Brieven aan Wale en aan Piat della Faille. *Economisch-historisch Jaarboek*, XII, 1926, pp. XXXVI-XXXVII (koerslijst 1634). Ardassa is afkomstig uit de provincie Guende, canari of canarina uit de provincie Canar, ten W. van de Kaspische Zee, legis uit Lahidjan, ten Z. van de Kaspische Zee. Bij canarina wordt eenmaal gespecifieerd „canarina volta curta". „Ardassa salvadega" is blijkbaar Venetiaans voor „ardassa selvatica" — zijde van in het wild levende, aparte variëteiten van zijderupsen, die een lagere kwaliteit zijde voortbrengen (tussah silk). Seda mamodea (Perzisch mahmūdē) is zijde van de Kaukasus : C. Battisti-G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*. Voor de ardassa, zie ook J. Denucé, *Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen*. Antwerpen, 1941. In 1591 wordt uit Venetië eens een partij van 252 kaart zijde van Messina gezonden.

(3) Brieven aan Wale, en J, JM, *passim*. In feite blijkt er niet veel onderscheid te bestaan tussen al deze soorten, die soms ook aangeduid worden als „tabini" (zwaar taft). J. Savary, *Dictionnaire ... sub vocis*.

ook hier soms meer jongelui tijdelijk worden opgeleid. In de latere jaren is de vaste giovane het familielid Piat della Faille, die na Borne's vertrek naar Napels factor wordt.

De filiale heet normaal „viazo de Verona", aldus steeds in 1574-78 en 1585-94. In 1582-83 draagt ze echter de niets-zeggende naam van „voyage van Polen" („viazo de Polonia"). Waartoe deze omdoping dient, blijkt nergens; in elk geval heeft de filiale met Polen niets, maar dan ook helemaal niets te maken gehad (1).

De filiale te Verona heeft tijdelijk een rol gespeeld als verkoopster van waren. Met name stellen we vast, dat in de jaren 1574-78 zeer aanzienlijke hoeveelheden waren uit de Nederlanden worden gedebiteerd op de viazo de Verona. Dit lijkt wel vreemd, daar Verona niet bekend is als belangrijke markt voor lakens, linnen, grosgrains, saaien e.d. Bij nader onderzoek blijkt, dat een klein deel van deze verzendingen bestemd is voor vreemde handelaars, die zelf geen correspondenten in het buitenland hebben en bestellingen geplaatst hebben bij de filiale der della Faille te Verona. Het gaat hier dus om commissiehandel van de filiale, niet van de firma zelf, en de afrekening gebeurt te Verona, terwijl de firma alleen de filiale kent en geen betrekkingen heeft met deze kooplui (2).

Van enkele andere balen blijkt, dat ze naar Napels zijn gezonden aan Gasparo de Scrittoris. Hier staan we voor de oorsprong van de handel op Napels, waar nog geen filiale bestaat, zodat de overigens weinig belangrijke zaken ingeschreven worden op viazo de Verona.

Voor de grote meerderheid van de op viazo de Verona gedebiteerde waren is de oplossing echter deze : vanaf 1577 blijkt de grote massa dezer waren slechts verzonden te zijn tot Bolzano, eenmaal met de vermelding dat ze voor de fiera aldaar bestemd zijn. Dit legt de zending uit van deze balen die, voor rekening van de filiale te Verona gekocht, door haar worden verkocht op de foren te Bolzano, op het treffpunt van de Italiaans-Duitse handel. De vraag blijft niettemin open of verkoop op deze foren ook het geval is voor de overige waren, waarvan wel degelijk blijkt, dat ze tot Verona verzonden zijn; het

(1) C. VERLINDEN, *Lettres commerciales*, p. 524.

(2) Ziehier de partijen in kwestie : 1575 : 180 grosgrains, 16 stuk linnen, 20 karseien voor Giovanni Paulo Patrin, Mario Patrin en gebroeders te Crema; 131 grosgrains en 36 saaien voor Joan Antonio Delbon te Verona; 1576 : 90 grosgrains voor Bertolomeo en Paulo de la Grosa te Vicenza; 1577 : 48 grosgrains voor Fantin Bataille en Paulo Luchatelli te Vicenza.

waarschijnlijkste is, dat althans deze goederen te Verona zelf zjin verkocht (1).

Terwijl deze verkoopsactiviteit van de filiale slechts tijdelijk bestaat, is haar inkoop steeds zeer belangrijk gebleven. De essentiële functie van de viazo de Verona is inderdaad steeds geweest het kopen en bewerken van zijde.

Over de zijdeteelt en -bewerking in het Veneto is tot nu toe uiterst weinig bekend (2). Gezien het grote belang van deze bedrijvigheid in het algemeen, en in het bijzonder voor onze firma, willen we er hier een korte studie van maken.

De zijdeteelt in de Terra ferma is ontstaan in het begin van de 15e eeuw, en heeft zich uitgebreid over het ganse Venetiaanse gebied (3).

---

(1) Ziehier een overzicht van de verzendingen op debet viazo de Verona :

	Verona		Bolzano		Napels		Vreemden	
	balen	waarde	balen	waarde	balen	waarde	balen	waarde
1574	14	577	—	—	—	—	—	—
1575	23	2084	—	—	9	326	8	494
1576	20	1618	—	—	—	—	1	97
1577	29	1996	69	5058	—	—	1	56
1578	—	—	164	15299	—	—	—	—
	86	6275	233	20357	9	326	10	647

Voor de foren te Bolzano : C. ZAMBONI, *La navigazione sull'Adige in rapporto al commercio veronese*. Venetië, 1925, p. 60. G. BÜCKLING, *Die Bozener Märkte bis zum Dreiszigjährigen Kriege*. Leipzig, 1907. O. STOLZ, *Geschichte*... p. 207 vv. Van verkoop te Verona vinden we later alleen nog sporen in 1586 : wat laken, grosgrains e.a. waren worden er verkocht, ten dele aan een koopman van Parma en aan een van Mantova. Maarten aan Wale, 26-10-1586. Borne aan Piat, 22-6, 10-8-1586.

(2) Aan literatuur is alleen het volgende te vermelden : 1) een nagenoeg luchtledige verhandeling van P. ZAMBONI, „Monografia del setificio veronese". *Memorie dell'Accademia d'agricultura, arti e commercio di Verona*, 1884, pp. 253-485. 2) Een paar losse opmerkingen van C. ZAMBONI, *op. cit.*, pp. 53 vv. 3) Enkele vage aanduidingen van C. FERRARI, „La campagna di Verona all'epoca veneziana". *Miscellanea di storia veneta*, IV, nr. III, pp. 22-23.

(3) We steunen deze beschrijving op een memorie van Giovanni Battista Follo (September 1608), Venetië, Museo Correr, Mss. Donà dalle Rose, 217, ff. 206-219, aangevuld met inlichtingen uit de brieven aan Wale en Piat della Faille en met de literatuur van de vorige nota.

Meer bepaald onderscheidt men, van West naar Oost, volgende productiegebieden (we duiden telkens de gemiddelde opbrengst aan, volgens een rapport van 1608) :

1. De streek van Bergamo, Brescia, Asola en de Riviera di Salô (dus ten Westen van het Garda-meer), die zeer goede kwaliteit levert, vooral uit de gebieden ten Westen van Brescia (Bergamo, Rovato) : 40.000 pond.
2. De streek van Verona, die de grootste hoeveelheid produceert, doch tevens de laagste kwaliteit, weinig geschikt voor het vervaardigen van zijdelaken : 150.000 pond.
3. Polesine (d.w.z. de streek tussen beneden-Adige en beneden-Po) : 30.000 pond.
4. De streek van Vicenza : 120.000 pond.
5. De streek van Padova, zeer goede kwaliteit : 40.000 pond.
6. De streek van Treviso, zeer goede kwaliteit : 20.000 pond.
7. Conegliano en omgeving (benoorden Treviso) : 30.000 pond.
8. Friuli : 20.000 pond.

Alles samen beloopt de productie van fijne zijde aldus in 1608 ongeveer 450.000 pond per jaar, terwijl ze in 1564 nog slechts 300.000 pond beliep.

De voornaamste zijdehandelaars behoren tot twee groepen : de „Veronesi" en de „Vicentini". Een zekere afbakening heeft zich voorgedaan in hun actiegebieden : de eersten beheersen de streken 2 en 3, de anderen hebben hun inkoopterrein vooral in 4, terwijl beide groepen ook 5 bewerken. Natuurlijk zijn er geen scherpe grenzen, en kopen de ene kooplui soms ook in het gebied, dat normaal door de anderen wordt bezocht. Aldus wordt vermeld, dat in 1586 de Vicentini zijde hebben gekocht in Polesine, terwijl dat jaar geen enkele Veronese zijde is gaan kopen in het Padovano (1). Juist het uitzonderlijke karakter van deze gebeurtenissen doet ze echter vermelden en wijst op het practische gescheiden zijn van de inkoopgebieden.

Ziehier nu, hoe de zijdehandel en -nijverheid in haar werk gaat (2).

---

(1) Borne aan Piat della Faille. Verder komen voor als kopers : Bassanesi, Bressani, Mantovani, Fiorentini, Lucchesi.

(2) Cfr. blz. 285, nota 2 en 3. Voor de techniek van de zijdebewerking staken we ons licht op bij : 1) *Enciclopedia italiana, verbo* seta. 2) J. SAVARY, *Dictionnaire universel du commerce*. Parijs, 1723, *verbo* soie (zeer leerrijk). 3) F. EDLER, *Glossary of mediaeval terms of business*. Italian series, 1200-1600. Cambridge Mass., 1934 (goed, doch vooral gesteund op Florentijns materiaal). 4) W. LEGGET, *The story of silk*. New York, 1949, pp. 1-35 (duidelijk). 5) F. PODREIDER, *Storia dei tessuti d'arte in Italia*. Bergamo, 1928 (nuttige illustraties, doch weinig technische uitleg). 6) L. VAN NIEROP, „De zijdenijverheid van Amsterdam historisch geschetst." *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 45, 1930, pp. 18-40 en 46, 1931, pp. 28-55 en 113-143 (vooral 1930, pp. 34-40) (vrij duidelijk).

Ieder jaar begint de cyclus in April met het „zetten" van de zijderupsen („wormen" of „cavalieri") op de moerbeibladeren; hier vreten ze zich vol om, na ongeveer 32 dagen groei, te beginnen de draad spinnen van de cocon die hen als omhulsel zal dienen gedurende de metamorfose; het spinnen duurt een tiental dagen. De uitslag van de oogst wordt helemaal bepaald door de weersomstandigheden en door het aantal „gezette" rupsen. Koude en regen veroorzaken de dood van een groot aantal wormen, zodat de oogst slecht moet uitvallen; goed weer betekent overvloedige oogst, daar dan alle rupsen tot spinnen komen.

Dit betekent, dat hier nog niet de later algemeen toegepaste techniek wordt gebruikt van het voeden der rupsen binnenshuis, waar ze in bakken worden geplaatst op de geplukte moerbeibladeren, doch dat ze nog buiten op de planten zelf worden gezet; anders kan koude of regen bezwaarlijk veel schade aanrichten (1).

Deze fase van de cyclus wordt door de koopman nauwlettend gevolgd, hoewel hijzelf er niet bij betrokken is. In deze periode bevat iedere brief beschouwingen over het weer en over de toestand van de „cavalieri" (2).

Dan, in Juni, volgt de oogst : de volgesponnen cocons worden ingezameld. De beste en mooiste worden afgezonderd voor de voortplanting, d.w.z. dat men de vlinder na de metamorfose uit de cocon laat komen om te paren en eieren te leggen, die in het volgende voorjaar de nieuwe voorraad rupsen zullen leveren. Van de andere cocons worden de poppen door verhitting gedood; de cocons worden dan in bekkens met warm water gelegd, opdat de kleefstof, die de draad samenhoudt, zou losweken. Dan begint het afhaspelen : de werkster zoekt voor elke cocon het begin van de draad en bevestigt dit op een haspel, die 8 à 14 draden inéén opwindt (en dus tegelijk de cocons afwindt). Op die manier bekomt men ruwe, onbewerkte zijdedraden.

Nu komt de koopman in actie. Naargelang de uitslag van de oogst, de toestand van de buitenlandse markten en die van zijn eigen zaken,

---

7) In verschillende deeltjes van de onvolprezen *Ciba Rundschau* (Bazel), voornamelijk nr. 42 (1939) : *Venezianische Seiden* (voor de techniek, pp. 1526-1527); nr. 64 (1945) : *Der Haspel;* nr. 67 (1946) : *Seidenspinner* (waarmee de rupsen bedoeld zijn); nr. 92 (1950) : *Die Seidenstadt Lucca* (door F. Edler; duidelijke verklaring van de techniek op pp. 3397-3401); nr. 121 (1955) : *Schappe.* Alle deeltjes rijk geïllustreerd. 8) L. Brenni, *La tessitura serica attraverso i secoli.* Como, 1925, en *La nostra industria serica.* Como, 1925 (weinig interessants). Cfr. twee duidelijke illustraties in F. Braudel, *Civiltà e imperi,* p. 574.

(1) In de literatuur (vorige nota) krijgt men integendeel de indruk, dat de rupsen altijd binnenshuis zijn gevoed geworden.

(2) Borne aan Piat della Faille, Juni 1586: „we moeten hier nog vuur aanmaken van de koude; als het daar ook zo is, moet de oogst wel tegenslaan", enz.

bepaalt hij hoeveel zijde hij zal kopen. Prijzen zijn er nog niet, daar het kopen nog moet beginnen, doch de resultaten van de oogst, ruw geschat tegenover die van het vorige jaar, laten hem toe ongeveer te weten hoe de prijzen zullen evolueren (1).

Nu begint de inkoop van de ruwe zijde op verschillende plaatsen, gedeeltelijk door de koopman zelf of zijn factor, doch voor het grootste deel door plaatselijke opkopers, die opdrachten van de koopman krijgen; hij bezorgt hen tevens het nodige geld bij voorbaat, wat hem de voordeligste inkoop mogelijk maakt, hoewel op die manier zijn kapitaal natuurlijk langer dood blijft dan indien hij later zou kopen. Deze methode wordt trouwens in slechte jaren slechts gedeeltelijk toegepast, want wanneer de koopman oordeelt, dat de prijzen te hoog zijn, verdeelt hij zijn inkoop over het ganse jaar, in plaats van alles te kopen in de eerste weken na de oogst. Hij hoopt dan namelijk dat de prijzen later op het jaar niet, zoals gewoonlijk, zullen stijgen wegens de schaarser wordende voorraden, doch eerder zullen dalen door de slechte verkoop in het buitenland.

Naargelang de verdere evolutie van de toestand — berichten over de prijzen in het buitenland, over de oogst in Zuid-Italië, regionale prijs- of kwaliteitsverschillen — worden de orders in de volgende weken al of niet gewijzigd; het gebeurt aldus, dat de koopman de zijde van een bepaald opkoper niet wil aannemen, en zijn geld eenvoudig terugvraagt, bv. omdat de kwaliteit hem niet aanstaat.

Na de inkoop gaat de koopman of zijn factor de zijde op de verschillende koopplaatsen halen („levar") en voert ze naar de stad waar hij ze wil laten bewerken; onderweg moeten tolrechten betaald worden, die men al of niet ontduikt. Nu kan de bewerking beginnen.

De gekochte zijdedraden zijn ruw en onregelmatig; om een bruikbare draad te bekomen, moeten ze gesponnen worden, d.w.z. opgewonden op een spoel. Dit is veruit de belangrijkste en meest delicate bewerking; de kwaliteit van de draad hangt voornamelijk af van het al of niet fijne spinnen („filar sutillo"); de operatie gebeurt met een spinrokken of een spinnewiel. Eventueel volgt er nu nog een derde bewerking voor een deel van de draden : het twijnen; de draad wordt daarbij in twee richtingen gedraaid, zodat hij steviger wordt (eventueel wordt deze operatie twee keer uitgevoerd tot het verkrijgen van grotere sterkte). Sinds de Middeleeuwen reeds gebeurt het twijnen in twijnmolens, die door één arbeider in beweging worden gebracht. De al of niet getwijnde draad wordt nu geverfd, en is dan klaar voor de export. Geweven mag er inderdaad niet worden in de

(1) De aanduidingen over de oogst blijven altijd erg vaag : „cativa sason", „tristissima nata", 1/3 minder zijde dan vorig jaar, sommigen zeggen de helft...

Terra ferma, want die activiteit reserveert Venetië voor zichzelf (1).

De werkkrachten (2) zijn bij de zijdebewerking vrijwel uitsluitend vrouwen, de zogenaamde „filliere" of „mistre", die in dienst staan van de „filatore". Deze is een zelfstandig ondernemer, die voor verschillende kooplui kan werken, doch doorgaans al zijn werk van één koopman krijgt; grote kooplui onderhouden zelfs verschillende filatori. Onderhouden, d.w.z. voldoende grondstof ter bewerking geven om de filatore met zijn spinsters en twijnmolen aan het werk te houden. De filatore is op die manier min of meer afhankelijk van de koopman, wat duidelijk blijkt uit het feit, dat de koopman steeds de mistre als zijn eigen werkvolk beschouwt. Dagelijks komt de koopman het werk bekijken, controleert, samen met de filatore, de prestaties van elke spinster, duidt aan welke goed werken en welke moeten buitengezet worden, kortom, treedt op alsof filatore en filliere in zijn dienst stonden.

De filatore wordt echter met achting behandeld, krijgt de eervolle betiteling „compare", en is de trouwe medewerker van de koopman in het ganse bewerkingsproces. Soms gaat hij voor rekening van de koopman de zijde inkopen, die hij wat later zal bewerken. Bovendien koopt hij ook zijde voor eigen rekening, wat hem een verdere mate van zelfstandigheid verleent. Ongeveer op hetzelfde plan als de filatore staat de verver („tentor") (3).

Anders is het natuurlijk gesteld met de filliere. Deze worden betaald per stuk en volgens de kwaliteit van hun werk; tegen dik spinnen wordt dadelijk te keer gegaan : „straf ze in de beurse" luidt het wachtwoord voor de factor te Verona, en die niet tevreden is „dat ze elders beter gaan zoeken"; stelt men een tweede keer vast, dat de kwaliteit onbevredigend is, dan worden ze dadelijk doorgezonden : „mandatele a bon viazo !"

Het spinnen gebeurt in het huis van de filatore, doch daarnaast wordt ook werk gegeven „fora", dus aan thuiswerkende vrouwen. We staan hier bijgevolg voor een vermenging van rudimentair atelier-systeem en

(1) Venetië, Museo Correr, Mss. Donà dalle Rose, 217, ff. 48 vv. Oordeel van de Cinque Savii alla Mercansia, die zich akkoord verklaren met het behouden van het weefmonopolie te Venetië, doch zich verzetten tegen het invoeren van het spinmonopolie, wat de ondergang zou betekenen voor de bewoners van Verona en Vicenza, die meest daarin hun bestaan vinden. De vreemdelingen, die alleen daar mogen doen spinnen en niet te Venetië, zouden in dat geval naar Mantova, Ferrara en elders gaan, en de spinners zouden hen daar moeten volgen. Cfr. C. Zamboni, *op. cit.*, p. 53 : te Verona leven 20.000 personen van de zijdenijverheid.

(2) Deze ontleding berust, bij gebrek aan literatuur, vrijwel uitsluitend op de brieven aan Piat della Faille en aan Wale.

(3) De voornaamste filatore van de firma, Julio Rubiano, bezit een huis, en wil in 1586 een winkel beginnen in compagnie met een zijdekoopman, waartoe hij aan Borne geld in lening vraagt. Borne aan Rubiano, 15-6-1586.

Verlag-systeem. Van een werkelijk atelier kan echter niet gesproken worden — en in de brieven is ook nooit van iets anders sprake dan van „werkvolk" („mistransa", „maestransa") (1).

De afhankelijkheid van de filliere t.o.v. de koopman is echter ten dele wederkerig. In de brieven blijkt zeer duidelijk de voortdurende bekommering van de firma om „ons werkvolk te onderhouden" („intrategnir la nostra mistransa"). Inderdaad is de koopman aan zijn werkvolk gebonden, want indien hij een tijd lang geen zijde koopt, kan hij ze geen werk meer geven, met het gevolg dat ze zullen verlopen. Daar voor hem echter alles gelegen is aan kwaliteitswerk, moet hij wel zijn filliere — of althans alle goede filliere — regelmatig werk bezorgen en dus steeds een minimum hoeveelheid zijde kopen. Wanneer goede verkoop tot uitbreiding van de zaken heeft geleid en tot tewerk stellen van meer mistre, aarzelt de koopman, bij inkrimping van de zaken alle overschietende krachten op te zeggen „omwille van hun armoede" — vermoedelijk daar ze dan van honger zouden omkomen, of in elk geval niet beschikbaar zouden zijn wanneer men ze weer nodig heeft.

In tijden van slechte zaken luidt de order aan de factor dan ook, de mistransa zo schaars mogelijk te onderhouden, nog meer dan gewoonlijk aan te dringen op fijn werk (daar dit langer duurt) en vooral die soorten draad te doen vervaardigen, die het meeste tijd vergen; op het gemor van de filliere moet hij daarbij geen acht slaan — „lassatele brontolar" — evenmin als op de beweringen van de filatore, dat die of die zijde voor dergelijk werk niet geschikt is — want dat zijn alleen uitvluchten om die „lavori longi" te vermijden (die aan stukloon natuurlijk minder goed betaald worden).

In de zomer is de behoefte aan zijde voor de mistre minder groot, daar ze dan de graanoogst binnenhalen bij de boeren. Anderzijds werken ze veel vlugger bij koud en vochtig weer, en over het algemeen in geval van duurte der levensmiddelen, daar hun geldnood dan natuurlijk nijpender gevoeld wordt. De factor moet echter energiek optreden, indien ze omwille van de kwantiteit de fijnheid van de draad verwaarlozen : „verdraag dat in geen geval", „castigatele nella borsa et non le pagate rispetto alchuno" luidt de grimmige opdracht.

Levensduurte is anderzijds voor de koopman een kostbare bondgenoot, daar de filliere dan overvloedig te krijgen zijn en hij dus een strengere selectie kan houden onder de goede en minder goede arbeidsters : „weet u te doen dienen met deze tijden, nu er geen spinsters ontbreken" is de vermaning aan de factor (2).

(1) Maestransa heeft nooit de betekenis van „atelier". C. VERLINDEN, *Lettres commerciales*, p. 523.

(2) Uit een brief van Borne aan Piat della Faille blijkt dat op een gegeven ogenblik

Naast de zopas geschetste eigenlijke zijdenijverheid bestaat die van de floretzijde, d.w.z. van de zijde die voortkomt van minderwaardige cocons en van de afvalproducten der bewerking (de tegenwoordige chappe-industrie) (1). De grondstof omvat verschillende categorieën :

— doorboorde cocons („gallete buxe") waar het insect reeds is uitgekomen; de draad is daardoor verbroken en kan niet meer afgewonden worden;
— dubbele cocons („dopii") waar twee rupsen te dicht bij elkaar zaten en zich samen hebben ingesponnen, wat eveneens het afhaspelen onmogelijk maakt;
— gedeeltelijk gesponnen cocons („meze gallete");
— de afval van het haspelen ("seda flossa");
— de afval van het spinnen („strazzi de seda").

Voor het vervaardigen van de eigenlijke floretzijde worden echter blijkbaar alleen de drie eerste categorieën gebruikt; de andere, evenals de zieke of door insecten aangetaste cocons, en de draden, die de cocon aan het blad bevestigen, leveren minderwaardige soorten zijde (seda filosella, seda flossa, seda capitona). De productie van de eerste soorten, vooral belangrijk in het Veronese, bedraagt in 1608 ongeveer 50.000 pond (2).

De floretnijverheid beleeft in de 16e eeuw een grote opbloei, daar floretzijde in de burgerij wordt gebruikt als vervanging van de duurdere fijne zijde, met name voor kousen, handschoenen, linten, pruiken, hoeden, halsdoeken, en in vermenging met wollen en katoenen draad.

De ruwe floretzijde komt iets later op de markt dan de fijne zijde, helemaal op het einde van Juni. De opeenvolgende fasen van de bewerking zijn hier : haspelen (niet op een haspel, doch op een spoel, daar de draden van de cocon onderbroken zijn), koken, kaarden (om alle onreinheden te verwijderen), dat op zijn beurt een nieuw afvalproduct bezorgt : de „stami de seda", tenslotte spinnen, en eventueel twijnen en verven.

De inkoop van de ruwe floretzijde gebeurt eveneens gewoonlijk onmiddellijk na de oogst; vooral in slechte jaren wordt deze koop echter beperkt en later aangevuld door het kopen van „masetti" of „filo", d.w.z. van reeds gesponnen draden, bij de filliere — die dus een deel van de floretoogst voor eigen rekening doen en ze dan na bewerking verkopen — en bij de comprovendi, zijdekopers, die de floretzijde opkopen

---

140 filliere „opgekomen zijn" (vennero suso), wat Borne vroeger nooit heeft meegemaakt, en dat Piat moeite heeft gehad om ze zonder lawaai (sensa strepito) te „expediëren", waarbij de hulp van een der filatori goed is te pas gekomen — blijkbaar een protestbetoging.

(1) Cfr. blz. 286, nota 2.

(2) In de brieven wordt de grondstof voor de floretzijde van de firma steeds aangeduid als „gallete buxe". Cfr. Memorie (blz. 285, nota 3).

om ze ter plaatse weer van de hand te doen. Deze methode laat toe, de grote investering bij de oogst te verminderen, en de aldus reeds bewerkte floretzijde — sede lavorade — later te kopen aan waarschijnlijk niet veel hogere prijs — want voor de koop bij de filliere wordt gespecifieerd, dat die moet gebeuren „met enig voordeel"; waarschijnlijk geven dus de mistre (die misschien de floretzijde clandestien geoogst hebben ?) deze waar onder de normale prijs.

Ook bij de floretzijde komt het er op aan, zo fijn mogelijke draden te hebben; uitzonderlijk worden echter ook dikke draden aanvaard, gesponnen door een nieuwe, op proef aangenomen spinster, of door de dochtertjes van de filliere, die aldus een bijverdienste zoeken. Aan het kapitalistische uitzicht van de zijdenijverheid is hiermee de finishing touch aangebracht.

* * *

Onderzoeken we nu meer bepaald de stelling van onze firma. Haar inkopen beperken zich tot Polesine, Padovano, en een klein deel van het Veronese. De inkoop, zoals we die rond 1585-86 zien, heeft als normale centra in Polesine : La Costa, Soave, Rovigo, la Badia; in Padovano : Cologna, Montagnana, Este, Castelbaldo; in het Veronese : Manerba. Bovendien worden vermeld „le Basse" (het randgebied Veronese-Polesine) en Castelfranco, in het gebied van de Vicentini (1).

Borne bezoekt uitzonderlijkerwijze ook wel de meer Westelijk gelegen streken, doch tot voorname inkopen komt het daar normaal niet (2). De verwaarlozing van het Veronese zelf (behalve voor de floretzijde) volgt uit de mindere kwaliteit van de zijde in dat gebied.

Bij het naderen van de oogst is de grote zorg van de firma, te Venetië voldoende contanten te verzamelen voor de investering. De factor van Verona reist dan in Juni naar Venetië, inspecteert onderweg de toestand van de zijde, en neemt al het benodigde geld mee. Op de terugreis laat hij op de verschillende koopplaatsen order en geld voor de inkoop.

Deze gebeurt op de ene plaats door een vast agent, op andere door winkeliers, op sommige door een der filatori van Verona of door de factor

(1) Voor deze plaatsen, cfr. de reproductie van oude kaarten van de streek bij C. ZAMBONI, *op. cit.*, *in fine*. Manerba (= Minerbe) is niet de gelijknamige plaats op het Garda-meer.

(2) Borne aan Silvestro Facente. Moest Borne er zelf kunnen heengaan, dan zou hij er wel wat kopen (de zijde is er in 1586 beterkoop dan in de Terra ferma) doch er laten kopen wil hij niet, want als men de tolrechten niet kent, loopt men te veel gevaar, contrabande te bedrijven en alles te zien aanslaan. In 1577-78 wordt zijde van Vicenza gekocht : 987 pond organsina, en in 1583 zijde van Brescia : 412 pond. J, viazo de Verona, en Inventaris, voyage van Polen.

zelf, die bij de oogst weer een reis maakt in de zijdestreken (1). De verzameling van de voorraden en het vervoer naar Verona gebeurt onder de leiding van de filatore of van de factor. In 1586 wordt uit Antwerpen aangedrongen op scrupuleuze betaling van alle tollen en op zorgvuldig doen ondertekenen van de tolbriefjes door de beambten, die er alleen maar op uit zijn, de kooplui al of niet onbewust te doen smokkelen om dan hun zijde te kunnen aanslaan; de nadruk op deze vermaningen laat vermoeden, dat de firma het tot dan toe met de tolrechten niet al te nauw nam.

Te Verona werkt de firma met drie filatori, waarvan de voornaamste tevens een goeie vriend van Borne is. De andere zou men in geval van nood kunnen opzeggen, doch dat zou blijkbaar zeer uitzonderlijk zijn. Eén tentor wordt vermeld. Het aantal te werk gestelde filliere kan men op een paar honderd schatten (2).

Op de totale productie van haar inkoopgebied, die we kunnen ramen op ongeveer 70.000 pond per jaar, koopt de firma tussen 1574 en 1594 goed jaar slecht jaar van 3 tot 9000 pond, hetzij gemiddeld 7-8 %. Voor de floretzijde koopt ze, op de zowat 40.000 pond belopende productie, 2 tot 6500 pond per jaar, of gemiddeld 10-11 % (3).

Deze natuurlijk slechts benaderende cijfers geven een idee van het beperkt aantal kooplui, die de ganse productie opkopen; inderdaad blijken te Verona de concurrerende zijdekopers gering in aantal te zijn : zes of zeven namen worden vermeld (4) (hoewel daarnaast ook wel kleinere kooplui zullen voorgekomen zijn). Dat klopt met het rapport van 1608, waaruit blijkt dat de ganse productie van het Vicentino (120.000 pond per jaar) door vijf of zes plaatselijke kooplui wordt opgekocht — waarbij rekening dient gehouden met het feit, dat zich intussen een grotere con-

(1) Opkopers van de firma in 1585-86 : Isepo de Ventura, Gasparo Ferraro, Camilo da Soave (die te Soave koopt), il Petrobellis (te Castelfranco), Tamburini (te Padova), compare Salerno (te Manerba), Julio Rubiano (de voornaamste filatore van de firma), Paolo Genovese (een ander filatore). Andere opkopers zijn il Veneri, il Belasio, il Ritzo; deze laatste is de opkoper van Robrecht van Eeckeren. Te Rovigo en la Badia wordt voor de firma gekocht door marzari (winkeliers).

(2) Julio Rubiano is „nostro principal filatore", „huomo intelligente et fidato". Borne maakt zich grote zorgen wanneer hij verneemt van zijn gevaarlijke ziekte in 1586, en raadt hem na zijn herstel aan, vooral voorzichtig te zijn wanneer hij bij de oogst in het land reist, om met de hitte niet te veel op één dag te doen, „want wij zijn beiden niet meer zo jong als vroeger". Paolo Genovese is eveneens een filatore van de firma, evenals Paolo Rubiano, Julio's broer, en misschien ook „il Veneri". De verver is compare Rufin. Voor het aantal filliere, zie blz. 290, nota 2.

(3) In 1608 is de productie 50.000 pond, doch waarschijnlijk was die twintig jaar vroeger minder groot, zoals voor de fijne zijde. De inkoop van de firma berekenden we benaderend, door voor elk jaar het gewicht te nemen van de bewerkte zijde; daar de ruwe zijde meer weegt, bleven we dus aan de veilige kant.

(4) Ferlegri, Arigoni, Paulo Petri, Murari, Ritzo, Scandolieri, Golini.

centratie schijnt voorgedaan te hebben (1). Alles samen genomen kan men dus wel vooropzetten, dat de zijdehandel in de Terra ferma de zaak is van een paar tientallen grote kooplui. Voeg daarbij dat deze, zoals uit hogerstaande ontleding blijkt, de zogenaamde verticale concentratie reeds zeer ver doordrijven; dan krijgt men een idee van de vergevorderde kapitalistische ontwikkeling in deze bedrijvigheid — de voornaamste van het Veneto (2).

Wat de kwantiteit betreft, is dus de plaats van de firma ongetwijfeld zeer voornaam; nog veel sterker is echter haar positie inzake kwaliteit. Inderdaad maakt de hoger uiteengezette techniek van de bewerking het mogelijk, door voortdurende selectie onder de mistre tenslotte een keur van uitgelezen werksters in één filatoio te hebben, en die worden dan, onafhankelijk van de conjunctuur, steeds onderhouden. Op die manier is Borne er tenslotte in geslaagd, de best gediende koopman van Verona te worden. De kwaliteit van de door de firma gezonden zijde heeft weinig concurrentie te duchten, want „Borne heeft al de beste spinsters op zijn hand" en hoe schoon de zijde van andere firma's ook is „zij zal de onze niet beschamen".

In Engeland wordt dan ook de zijde van de firma steeds iets duurder verkocht dan die van de concurrenten; wanneer een van deze, namelijk Jacob, Maarten's broer, er in slaagt zijn floretten tijdelijk aan dezelfde prijs te verkopen, dan is de reactie van Maarten en Borne ongelovige verwondering : „Aertsen (Jacob's factor te Londen) heeft veel bereikt, dat hij zijn floretten even duur verkoopt als wij, want uit Verona schrijven ze, dat zijn floretten wel goed zijn, maar nog in de deugd van de onze niet; Samyn (factor van Jacob de Oude) heeft nooit die prijs kunnen krijgen; nu, als ze aan die prijs komen, zullen ze willen meer floretten zenden, en het is dan dat ze fouten zullen vinden in de kwaliteit" (3).

Het voorbeeld toont ook aardig aan, hoezeer de florethandel beheerst wordt door de drie verschillende della Faille-ondernemingen. Voor de handel in fijne zijde zijn de mededingers iets talrijker, doch afgezien van de kooplui, die lagere kwaliteiten verkopen, zijn in deze periode in Engeland op de toppen van de allerbeste kwaliteit alleen volgende firma's aan te wijzen :

---

(1) Memorie van blz. 285, nota 3 : Wie tegenwoordig (1608) geen zijde koopt op het ogenblik van de oogst, kan er na Februari-Maart geen meer vinden, want alles is dan al opgekocht voor rekening van vreemden, die op commissie laten kopen door enkele plaatselijke kooplui.

(2) Geciteerde memorie. De arte della seda is in 1608 te Venetië „mal ridotta", hoewel zij met de arte della lana de voornaamste bron van bestaan is van de bevolking.

(3) Brieven aan Coteels, o.a. 18-6-1585.

— de Vlamingen Maarten della Faille, Jacob della Faille de Oude, Jacob della Faille de jonge, Robrecht van Eeckeren;
— de Italianen Ferlegri, Murari, Beaumonti;
— de Engelsman Jan Trinel.

En vast staat, dat ook hier de eerste rang toekomt aan Maarten, af en toe bedreigd, soms geëvenaard, doch nooit overtroffen door een der andere firma's (1).

Dat Vlaamse handelaars aldus doordringen tot in de kern van de Italiaanse zijdehandel en er de Italianen zelf de wind uit de zeilen nemen, is wel een overtuigend bewijs voor de bekwaamheid en ondernemingszin van wat men in zo een geval graag „onze voorouders" noemt.

Op twee pijlers rust deze voorrang voornamelijk : fijn gesponnen draad en goed sortiment. In iedere brief naar Verona wordt gehamerd op het belang van het „filar sutillo" waar alles aan gelegen is voor „riputation de la nostra marcha". Tot vervelens toe moet de factor te Verona, die het waarlijk toch ook wel weet, horen dat hij bovenal de filliere moet doen fijn spinnen, ze „gesolliciteerd" moet houden en ze minder betalen indien ze te dik spinnen.

Minder nadruk wordt gelegd op goed sortiment, hoewel soms wordt verklaard, dat het even voornaam is als fijne draad. Daar de firma haar kopers van een bepaalde sortering zijde voorziet, moet ze steeds ongeveer dezelfde verhouding naleven tussen de verschillende soorten; er bestaat dan ook een „sortimento ordinario", dat voor een groot deel van de balen wordt gevolgd; naargelang de evolutie van de smaak en de wensen van de kopers wordt dit soms gewijzigd; zo vraagt Coteels in 1586 voor de floretzijde, voortaan per baal 3 kaarten oranje te zenden i.p.v. één, en daarvoor minder strogeel en turkoois. Bovendien worden regelmatig bestellingen gegeven voor balen „fora de sortimento ordinario", naargelang men de kansen op verkoop ziet wijzigen, aldus in 1586 een extra zending van 20 kaarten rood, 6 kaarten monnikskleur en 6-8 kaarten oranje, incarnaat, violet en lichtgroen (2). In de brieven blijkt herhaaldelijk, dat wat de kopers steeds weer doet terugkomen, naast de uitstekende kwaliteit, het goede sortiment is; blijkbaar kopen ze dus een keuze van soorten en kleuren tegelijk. Er bestaat inderdaad eng verband tussen de verkoop van de verschillende soorten zijde, en er wordt soms een soort

(1) Maarten aan Coteels, 3-6-1585. De zijde is te Londen overal beterkoop dan vroeger, wat de kopers van de firma voortdurend doet klagen, dat zij van haar prijs niet afkomt en dan nog contanten eist. Maarten schrijft aan Coteels: Doe je best, ons schoon sortiment zullen ze nergens anders vinden. Zie ook blz. 298, nota 1.

(2) Brieven aan Piat della Faille en aan Coteels, o.a. 22-6-1586 : 15 en 20 jaar geleden verkocht men te Londen evenveel rode als er nu groene verkocht worden, en misschien komen nu weer de rode in trek.

gezonden om een andere te „accompagneren", die alleen niet weg geraakt : zwarte floretten en gekleurde floretten bv.

* * *

Om het beeld van de Veronese zijdehandel te volledigen, dienen we hier nog de mogelijkheid te bespreken, de Noord-Italiaanse zijde te vervangen door andere. Vóór 1585 koopt de firma, in geval van bijzonder dure zijde in de Po-vlakte, soms ruwe Levantzijde te Venetië om die te Verona te laten bewerken en aldus de fabricage aan gang te houden. Alleen de fijnste soorten Levantzijde komen echter daarvoor in aanmerking (1).

In 1585 neemt Borne dan een belangrijk initiatief : gezien de slechte oogst in Noord-Italië, besluit hij, ruwe zijde in Zuid-Italië te kopen, waar de oogst beter is uitgevallen, en die ter bewerking naar Verona te laten komen. In de Po-vlakte koopt men bij de oogst dan ook alleen de hoogstnodige hoeveelheid om de mistransa schaars te onderhouden tot het najaar; intussen moet de factor te Napels 15 of 20 balen Calabrese zijde kopen en naar Verona zenden; daarmee zullen de mistre werk hebben tot Nieuwjaar, en dan kan voor de rest van het seizoen bijgekocht worden te Napels, of te Padova, indien de prijzen daar gedaald zijn. Intussen moet ook de factor te Venetië uitzien naar een voordelige koop of mangeling van Levantzijde.

De inkoop in Zuid-Italië is een innovatie, want de zijdekooplui van de Terra ferma hebben tot dan toe, in tegenstelling tot Genuezen en Florentijnen, nooit aan zijdekoop in Zuid-Italië gedacht. Onze firma is vooreerst dan ook de enige, die deze methode toepast, en ze hoopt, op die manier betrekkelijk goedkoop aan uitstekende zijde te komen en daarmee de concurrerende firma's op de markten te onderbieden „en zo zullen wij overwinnaars blijven", klinkt het krijgshaftig. Lang kan het geheim echter niet bewaard blijven, en enkele maanden later zien we de andere Veronese firma's het voorbeeld van de della Faille volgen. De nieuwe weg wordt ook het jaar daarop gevolgd, daar de oogst in het Noorden opnieuw tegenslaat (2).

---

(1) Brieven aan Wale. Aldus worden in 1574-75 915 kaarten Levantzijde uit Verona gezonden.

(2) Brieven aan Wale, Corhase en Piat della Faille. Memorie van blz. 285, nota 3. Daar in 1586 in Lombardije practisch niemand fijne zijde heeft gekocht wegens de grote duurte, en de firma de enige is die er op dat ogenblik in Napels heeft gekocht, verwittigt ze Coteels, dat hij enkele maanden lang de enige zal zijn die fijne zijde heeft; zodra Samyn zijn oude zijde heeft verkocht, moet Coteels dus „zijn voordeel doen" en die van de firma ophouden; samen met de fijne zijde zal hij kunnen de floretzijde verkopen, die geen vraag heeft. Borne aan Coteels, 12-9-1586.

De prijs van de zijde in Italië ondergaat zoals gezegd, niet alleen de invloed van de al of niet goede oogst, doch ook van de verkoopsmogelijkheden in het buitenland : de Frankfurter foor, de afzet te Londen en in de Nederlanden werken hierbij bepalend, hoewel de weerslag niet steeds even duidelijk is als Borne soms wel wenst : bv. blijken de inkoopprijzen in 1586 nog gestegen tegenover het hoge niveau van de vorige jaren, terwijl de slechte verkoop in Engeland, de stokkende verkoop in de Nederlanden en de „kwade" markt van Frankfurt Borne prijsdaling hadden doen voorspellen „maar er is geen orde of regel in de prijs, want elk doet naar hij 't best verstaat" filosofeert hij; inderdaad worden de hoge prijzen verklaard, behalve door de slechte oogst, door de absoluut ongemotiveerde „furia" in het kopen van sommige handelaars, met name van de Vicentini, die overal rondlopen en de zijde op uiterste prijzen jagen, terwijl Borne haarfijn kan uitcijferen, dat ze aan dergelijke prijzen zelfs hun kapitaal niet kunnen uit de waren halen; nu, de Vicentini zijn altijd „persone deshordonate" en „rompacholli delle loor merchansie" geweest; ze zijn zoals de Duitsers, ze kunnen geen goederen bewaren en verkopen ze liever onder de prijs (1).

Intussen zijn deze wilde operaties hinderlijk voor meer bezadigde kooplui, die geklemd zitten tussen de opgedreven prijzen in Italië en de plafonnerende prijzen in het buitenland. In 1585-86 is de zijde sinds enkele jaren zo duur, dat er geen winst van betekenis meer op te behalen is; de verkoopsprijzen in het buitenland kunnen niet meer naar omhoog, daar de koopkracht blijkbaar haar plafond heeft bereikt; gezien de nog stijgende inkoopsprijzen in Italië smelt de winst dus weg. Deze ongunstige conjunctuur legt de gelijktijdige voorspoed uit van de handelaars in Levantzijde, want deze verkoopt aan hogere prijzen dan gewoonlijk, blijkbaar als vervangingsproduct voor de Italiaanse zijde.

Overigens heeft de prijsstijging ook haar goede kant : tegen de oogst van 1586 heeft de firma nog een grote hoeveelheid zijde van het vorige jaar te verkopen, zodat hoge prijzen voor de nieuwe oogst ook de oude zijde op prijs zullen houden, terwijl tevens deze voorraad grote nieuwe investering overbodig maakt. Over het algemeen voelt Borne in deze periode dan ook meer voor hoge dan voor lage inkoopsprijzen, daar de dure inkoop kan omzeild worden door koop in andere gebieden, zoals in Zuid-Italië of te Venetië, zodat de dure verkoop toch nog winst laat.

(1) Men verkoopt te Antwerpen zijde van de Vicentini aan 34 1/2 schelling het pond : „credo possono portar il guadagno a Roma" luidt het schamper. Wanneer een Vicentino in 1586 failleert voor 26.000 ducaat, meent Borne dat er nog wel meer zullen failliet gaan, tenzij de anderen nu wat kalmer zouden worden. Borne aan Piat della Faille en aan Silvestro Facente. Maarten aan Coteels, 10-6-1585 : de kwade markt van Frankfurt zal veel filatori van Verona minder haastig doen zijn in het kopen.

De voorspellingen blijven dan ook meest à la hausse : tenzij het meer dan goede oogst wordt, moeten de prijzen hoog blijven, want er is veel geld te investeren, de Nederlanden zullen nu weer een grote hoeveelheid zijde opslorpen, en tenslotte — fundament van de zijdehandel — „de hoovaardicheyt van de werelt is te groot, dan dat er afslag zou in komen" (1).

* * *

De zijde van het Veneto (2) onderscheidt de firma ten eerste in fijne zijde (seda fina of seda dopiorolla) en floretzijde (seda fioreta, fioretti). In de fijne zijde wordt vervolgens geografisch onderscheiden tussen „ordinaria" of „nostrana" (vanuit Verona gezien) en „realla" of „R"; de eerste is die uit het Veronese, die de firma weinig koopt, de tweede die van de andere streken.

Volgens de graad van bewerking onderscheidt men vervolgens de „seda greggia" van de „lavorada", d.w.z. de ruwe, onbewerkte, van deze die reeds gesponnen is; de lavorada wordt onderscheiden in „cruda" (ongekookt vóór het haspelen) en „cotta" (gekookt, de fijnste soorten). Onder deze fijnste zijde onderscheidt men bianca, negra en colorata. Zowel seda cruda als seda bianca komen weinig voor en worden alleen uitzonderlijk gezonden. Onder de seda negra komt een aparte variëteit voor, „fatta al modo de Genoa".

Onafhankelijk van dit onderscheid is er vervolgens de indeling volgens aard van de bewerkingen, in functie van de bestemming van elke soort. Men onderscheidt aldus, in stijgende graad van fijnheid :

---

(1) Borne aan Piat della Faille en aan Coteels, o.a. 6-2, 16-4-1586 : „te Londen gebruikt men geen zijden passementen meer zoals vroeger — dat zal niet lang duren, de hoovaardigheid van de wereld is te groot". Maarten aan Coteels, 9-3, 3-6-1585 : order om alle kopers van floretten te voorzien „want Samyn heeft er nu zes baaltjes op den weg, en men moet het goed niet op elkaar tassen". Borne aan Coteels, 28-9-1586 : „de kopers te Londen beweren dus, dat de naaizijde van Jacob de Oude dit jaar fijner is dan de onze; het kan zijn, maar ik kan het moeilijk geloven; nu, je doet goed, het te berichten, zodat ik Verona kan verwittigen, en in 't vervolg moet je zolang niet wachten met dat te schrijven, want het zijn uiterst belangrijke dingen".

(2) We steunen vooral op de brieven aan Piat della Faille en aan Coteels, verder op de literatuur van blz. 285, nota 2 en 286, nota 2, en op JM en J (o.a. ff. 246, 247, 272). In 1574-78 wordt nog zeer veel „nostrana" verhandeld: tegen 6486 kaarten „realla" zijn er 5379 „nostrana"; daarna verdwijnt ze bijna helemaal uit de handel van de firma. De kopist van de Inventaris, blijkbaar een notarisklerk, die van de zijdehandel niet op de hoogte is, heeft „seda dopiorolla" gelezen als „seda de piorolla" en vertaalt dan ook steevast door „syde van Piorolla" (C. VERLINDEN, *Lettres commerciales*, uittreksel van de Inventaris). Wat de preciese betekenis van de term „dopiorolla" is, weten wij overigens ook niet, doch het enige belangrijke is, dat hij absoluut synoniem is met „seda fina".

— cusiri (naaizijde)
— cordonsini (cordonnet, voor knoopsgaten, breiwerk, borduurwerk)
— mezzanella (gebruikt voor garneringen)
— pelli (poil, voor ketting van zijdelaken)
— orsoglio (voor ketting en eventueel voor inslag van zijdelaken)
— organsina (voor inslag van zijdelaken).

De drie laatste soorten zijn echter ongeveer gelijkwaardig en vervangen soms elkaar. Voor cusiri troffen we aan : cruda, bianca, negra, colorata; voor pelli, orsoglio en organsina : cruda, negra, colorata; organsina colorata wordt echter alleen op bestelling gemaakt. Pelli en orsoglio zijn soms, en organsina is steeds getwijnd; men onderscheidt aldus pello (of orsoglio) filato, en pello (of orsoglio) filato e torto.

Voor pelli en orsoglio onderscheidt men nog, volgens het aantal draden : „pelli (of orsoglio) in 30", en „pelli (of orsoglio) in 40". Ook onderscheidt men pelli en orsoglio volgens de soort laken, waarvoor ze moeten dienen : pelli de ormesini, orsoglio per buratti, orsoglio de raxo...

Eindelijk bestaat er een onderscheid volgens de fijnheid van de draad binnen de genoemde soorten; zo spreekt men van „cusir un po' tondo" „cusir sutillo", „cusir sutilissimo" enz.

In de seda colorata komt natuurlijk een hele kleurengamma voor; we treffen bv. aan : bianco, turchino, zallo d'oro, incarnatino, cremosino.

Na de fijne zijde komen vervolgens de producten van de chappe-industrie, vooraan de fioretti, onderscheiden in „fioretti cotti bianchi" (die gekookt, doch niet gesponnen zijn) en „fioretti" op kaarten, onderscheiden in crudi, negri en colorati. Als kleuren vinden we vermeld : argentini (grauw), rossi, frateschi (monikkenkleur), tanee, incarnati, violetti, verdi chiari, zallo paglia, turchino.

De overige producten zijn van veel lagere kwaliteit en voor de firma van weinig belang : filoselli, seda flossa, seda capitona (capitoenzijde, meest gebruikt als verpakkingsmateriaal), strazzi de seda.

* * *

De filiale te Verona houdt zich tenslotte nog bezig met het transport van de waren, die naar Venetië-Napels of omgekeerd gaan. De Venetiaanse tol (de stadera of stadella) wordt te Verona geïnd, en onze firma zorgt er voor, een apart akkoord met de tolpachters te sluiten om aan een voordelig tarief te betalen. Bovendien wordt op het einde van iedere pachtperiode van de tol een vermindering van soms 1/4 bekomen voor de in die tijd doorgevoerde waren, door te dreigen dat men anders de balen te Sacco zal laten liggen tot de nieuwe pachters in functie zijn (1).

(1) De nieuwe tolpachter is in 1586 een persoonlijke vriend van Borne, die hem

Herhaaldelijk doen zich moeilijkheden voor met de „Sanità", het bureau van gezondheid, dat bij ieder teken van pest in Duitsland de grens sluit, zodat de waren soms wekenlang te Augsburg of te Sacco moeten blijven liggen. Daaraan kan verholpen worden door het zenden van „fedi di sanità" : getuigschriften van de magistraat te Rijsel, Londen, e.d. dat de stad vrij van pest is, en de goederen dus zonder gevaar mogen doorgelaten worden. Dikwijls echter moet men de balen laten ontsmetten in het Lazaretto te Verona, wat natuurlijk tijdverlies meebrengt.

Gedetailleerde reglementen bepalen de ontsmettingsprocedure : alle balen moeten opengemaakt, en de verpakking en koorden moeten in stromend water geworpen worden; lakens, karseien, gekleurd linnen en baaien moeten in de open lucht uitgespreid worden; hetzelfde geldt voor ongebleekt linnen; indien de koopman het echter wil in het water gooien, is dat ook voldoende; saaien, grosgrains en wit linnen moeten opengespreid en herhaaldelijk gekeerd worden; wol moet opengespreid worden in een aparte kamer, tenzij de koopman ze liever in het water werpt, wat ook volstaat. Soms wordt een eenvoudiger procedure gevolgd : men laat de balen dicht, doch rolt ze een tijd lang ondersteboven — wat ook voldoende is om de pest-bacillen te doden (1).

§ 4. — Napels.

Onder Jan de Oude bestaat deze filiale nog niet, en handelsbetrekkingen met Napels zijn voor hem slechts op het einde van zijn leven aan te wijzen, in bescheiden omvang bovendien. Maarten, die de handel in deze richting heeft ontwikkeld, richt te Napels in 1584 een filiale op, die tot het einde van de handel blijft bestaan en met Londen de voornaamste pijler van de firma wordt. De verklaring voor het oprichten van een vertegenwoordiging daar hebben we reeds trachten te geven (2).

De leiding van de filiale berust aanvankelijk bij Geerard Corhase, waarschijnlijk een zoon van de gelijknamige koopman van Bergen op Zoom, die in 1556 en 1562 handel drijft tussen Danzig en Antwerpen (3).

---

dadelijk een paar maliënhemden cadeau doet. Borne aan Francesco Capellaro, 1586. Borne aan Piat, 18-1-1586.

(1) Documentatie dienaangaande te Verona, Archivio di Stato, Sanità, Libro primo proclami. Cfr. ook C. Zamboni, *op. cit.*, pp. 66 vv., 98 vv., en de belangrijke studie van E. Rodenwaldt, *Pest in Venedig* 1575-1577. Heidelberg, 1953, evenals O. Stolz, *Geschichte...* p. 166 vv.

(2) Cfr. hoofdstuk III, § 2.

(3) SAA, Notariaat 2076, f. 172 : „Gheraert Coerhaze marchant demourant à Bergues sur le Zoome, eaigiet de 34 ans ou environ..." (1556). In 1562 verblijft hij te Antwerpen. SAA, Certificatieboek 18, f. 283.

Vóór de filiale werd opgericht, was de firma te Napels vertegenwoordigd door een ander Vlaming, Gaspar Sgrevens (Gasparo de Scrittoris), die er optreedt als zijdekoper, waarschijnlijk reeds in 1574, zeker vanaf 1578, en er ook bij uitzondering laken verkoopt. Scrittoris is een zelfstandig koopman, die voor deze zaken zijn provisie aanrekent. Hij heeft echter te Napels de indruk verwekt, officieel vertegenwoordiger van de della Faille te zijn, en begint diensvolgens grote staat te voeren, een eigen huis te huren en „den edelman te maecken". De firma gaat daar graten in vinden wanneer hij de kosten van zijn verteer aan haar in rekening brengt; rond 1584 is de breuk dan ook definitief, wanneer Scrittoris proces inspant tegen de firma (1). Maarten besluit dan, een eigen vertegenwoordiger ter plaatse te zenden om de zaken verder te drijven, en zendt Corhase, die tot dan toe te Verona was opgeleid geworden.

De jongeman heeft blijkbaar opdracht, er zeer bescheiden te leven, want i.p.v. een eigen huis huurt hij een kamer bij een zijdekoopman; in 1586 krijgt hij een grotere kamer in hetzelfde huis, waar hij gerieflijker ingericht is (2). Later, vanaf 1589, is de leiding van de filiale in handen van Jan Borne, bijgestaan door Maarten's zoon Joris, die reeds einde 1586 naar Napels is gezonden, en later wordt geholpen door zijn broer Daniel, wanneer Borne naar de Nederlanden is teruggekeerd (3).

De filiale heet steeds „viazo de Napoli". Ter plaatse, waar Corhase aanvankelijk de zaken doet op zijn eigen naam, besluit men in 1586, op het voorbeeld van een andere Vlaamse firma, Boot-Houtappel, de zaken een weidser naam te geven „voor meerdere reputatie", en Maarten autoriseert Corhase om bij zijn naam die van Jan de Wale of Jan Borne te voegen (4).

De filiale is blijkbaar in de eerste plaats opgericht omwille van de zijdekoop. Deze vormt de basis-activiteit van de factor. Daarnaast ontstaat wat later de verkoop van Nederlandse en Engelse stoffen. Tenslotte is er de grote activiteit in verband met de Straatvaart : verkoop van de aangevoerde waren, vooral vis, en bezorgen van de teruglading (5).

Over de organisatie van de zijdehandel te Napels zijn we minder goed ingelicht dan voor Verona. De teeltgebieden zijn in het koninkrijk

(1) Scrittoris verschijnt voor het eerst in 1578 bij de inkoop van Napelse zijde; daar echter, blijkens de verkoop te Londen, Napelse zijde reeds sinds 1574 is gekocht, is vermoedelijk ook deze reeds door hem gekocht geworden. Volgens Borne zal hij niet kunnen bewijzen, ooit opdracht van Maarten te hebben gekregen om een eigen huis te houden, doch alleen, dat hij zaken voor de firma heeft gedaan op provisie van 2 %.

(2) Brieven aan Corhase.

(3) JM, f. 194. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, 3362, f. 143.

(4) Borne aan Corhase.

(5) Uit de brieven blijkt, dat de zendingen Nederlandse waren van 1585 de eerste zijn, en dat men er de proef wil mee nemen.

voornamelijk de beide oevers van de Straat van Messina (dus het Noord-Oosten van Sicilië en het Zuiden van Calabrië) en de streek van Napels zelf, meer bepaald het schiereiland Sorrento en de „piana", de Napolitaanse vlakte. Daarnaast komt ook zijde uit de Abruzzen (1).

De firma koopt Napelse zijde in hoofdzaak voor directe verkoop, in mindere mate, en eerder uitzonderlijk, als grondstof voor de Veronese zijde-manufactuur. De voornaamste inkoop gebeurt op de foren, vooral te Salerno en Aversa. De factor koopt daar de ruwe zijde en zendt die naar Napels, waar hij, zoals de factor te Verona, een „filatoio" onderhoudt, dus werk geeft aan een filatore met zijn spinsters; in 1585-86 bezorgt Corhase werk aan één filatore, later, gezien de enorme toename van de inkopen, worden er zeker meerdere onderhouden. Dit voor de bewerking van de zijdedraden.

Uit Napels komen echter ook zeer grote hoeveelheden afgewerkte zijdeproducten, namelijk kousen en zijdelaken. We weten niet, of deze vervaardigd worden onder hetzelfde systeem als de zijdedraden — m.a.w. of de factor hier ook de ruwe zijde heeft gekocht en de ganse cyclus tot het afgewerkte product onder zijn controle door de ondernemer wordt uitgevoerd — dan wel, of deze producten ingekocht worden uit de tweede hand. De omvang van deze handel maakt het waarschijnlijk, dat de ganse vervaardiging door de koopman wordt geleid, doch zekerheid hebben we hier niet.

Wanneer we de meeste gegevens hebben over de gang van zaken op dit gebied — in 1585-86 — is de filiale te Napels nog in haar beginstadium. Corhase begint pas geleidelijk krediet te verwerven, en begint nog maar regelmatig de foren te bezoeken. Hij is op dat ogenblik zeker nog een zijdekoper van beperkt formaat; later is de firma echter ongetwijfeld een van de allergrootste geworden.

De concurrentie in deze tak is te Napels van verschillende aard. Florentijnen en vooral Genuezen hebben hun voornaamste inkoopgebied in Calabrië, en de prijzen ondergaan sterk de invloed van hun inkopen (2).

---

(1) Enkele magere inlichtingen over de zijdeteelt en -bewerking in het koninkrijk bij R. PESCIONE, „Gli statuti dell'Arte della Seta in Napoli". *Archivio storico per le provincie napoletane*, 44, 1919, pp. 159-190 en 45, 1920, pp. 61-87. Het weven is in principe nog voorbehouden aan de steden Napels en Catanzaro (de eerste plaats van het vasteland waar de zijdeteelt in de Middeleeuwen is ontstaan), doch breidt zich reeds uit over gans Calabrië en naar Sanseverino, Cava, Amalfi, Castellamare, Ischia, Capri enz. Cfr. ook G. LUZZATTO, *La decadenza di Venezia*, *art. cit.*

(2) Memorie van blz. 285, nota 3. Brieven aan Corhase. Borne aan Coteels, 16-4-1586 : „op Genuese velluti is er dit jaar groot verlies geweest; ze zijn sinds vorig jaar gevallen van 22 op 16 schelling; de Genuezen zijn gewoon, veel zijde te kopen in het koninkrijk, en daar ze nu zeer gematigd zullen kopen, zal de zijde er goedkoop zijn". Inderdaad komen de Genuese galeien dat jaar niet naar Napels om zijde te halen, doch om er zelf te brengen.

Te Napels zelf schijnen ze echter niet veel te komen. Hier zijn de concurrenten eerder Vlamingen (zoals de reeds vermelde Boot-Houtappel) en Engelsen. Deze laatsten kopen te Napels vrij veel zijde, die ze over zee naar Engeland voeren, wat schadelijk is voor de firma („waar die Engelsen inkomen, bederven ze alles"), ook al kunnen ze qua hoedanigheid niet concurreren tegen de della Faille, die ter plaatse met alle gemak en kieskeurigheid hun zijde kunnen uitzoeken. Maarten beklaagt het zich in 1585, niet vroeger een eigen vertegenwoordiger naar Napels te hebben gezonden : „hadden we daar vroeger iemand gehad, er zou in alle handen niet zoveel zijde gekomen zijn" (1).

De verkoop van waren door de filiale gebeurt voornamelijk op de foren te Salerno, Nocera, Lanciano, Aversa, die het zakenleven in het koninkrijk regelen. De kopers zijn hoofdzakelijk winkeliers, die soms bepaalde waren bestellen. Buiten de foor-periodes wenst Corhase weinig of geen waren te ontvangen, want dan moet hij die te Napels zelf verkopen, waar de kopers zeer slechte betalers zijn (2).

De invloed van de filiale strekt zich niet ver uit : ze is afhankelijk van Venetië voor de orders van de leiding, voor zover die niet rechtstreeks uit Antwerpen komen. Ze correspondeert met Bari en Lanciano (vooral voor het transport van de goederen) en leidt het inkopen van retourvracht voor de schepen te Palermo en Majorca, waar de correspondenten respectievelijk Joan Angelis en Gabriel Ferragouti zijn.

* * *

Voor de Zuid-Italiaanse zijde dient onderscheiden tussen de zijdedraden en de afgewerkte producten. Voor de zijdedraden bestaan in hoofdzaak dezelfde onderverdelingen als voor de Veronese. Volgens de herkomst is sprake van seda de Messina, de Reggio, de Montalto, degli Abruzzi, della piana, de Mayura. De firma laat te Napels echter geen cordonsini maken, en zeer weinig mezzanella; veruit de meest voorkomende

(1) Brieven aan Corhase en aan Coteels, o.a. 18-5, 25-5-1585. In 1585 verkopen de Engelsen hun Napelse zijde te Londen aan 26, 34 en 42 s. sterling, wat zeer hinderlijk is voor de firma, die dezelfde soorten gewoonlijk verkoopt aan 30, 40 en 54 s. Maarten denkt echter, dat de Engelsen veel slechte zijde hebben, zodat Coteels zijn prijzen zal kunnen handhaven.

(2) Borne aan Wale, 14-9-1586. Over deze foren, ALVISE CASANOVA, *Specchio lucidissimo*, Venetië 1558. Corhase bestelt in 1586 12 baaltjes waren voor een winkelier te Napels, waarop Maarten antwoordt : we zullen er maar een deel van zenden, want men moet ook niet al geloven wat de winkeliers zeggen; als de bestelde waren aangekomen zijn, willen ze ze soms voor de inkoopprijs hebben.

soorten zijn hier cusir (crudo, negro of colorato), pelli, orsoglio en organsina (1).

De afgewerkte producten omvatten kousen en zijdelaken. De kousen worden te Napels vervaardigd, en moeten voor de firma uiterst fijn zijn. We vernemen, dat ze rond 1585-86 van betere kwaliteit zijn en langer dan in de tijd dat Maarten te Londen was (1574-82). Met de Engelse vaart op Napels en het aanvoeren van Napelse zijde naar Engeland begint men in 1585 te Norwich ook zijden kousen te maken, zodat Coteels zijn bestellingen bij Corhase beperkt. Als proef bestelt hij enkele paren te Norwich, doch bevindt de kwaliteit ver onder de Napelse, vol gaten en fouten (2).

Zijdelaken verschijnt slechts laat in de handel van de firma (3). Nog in 1585-86 oordeelt Maarten, dat daarin niet moet gehandeld worden, daar veel andere kooplui in die handel „gestileerd" zijn. In 1589-94 is Napels zijdelaken echter een van de voornaamste artikelen in de handel van de firma geworden.

De voornaamste soorten zijn :

— burati, de goedkoopste soort, soms nader bepaald als „stretti", „largi", „crespi", of „rizzi"; lengte: 60 à 70 el;
— telleti, met de nevenvariëteiten „stretti" en „largi", en eenmaal „telleti de Tours"; lengte: 60 à 70 el;
— ormesini (armozijn : tafzijde); lengte: 60 à 70 el;
— veluti, fluweel, zijdelaken met harig uitzicht (een aantal draden worden bovenop de andere in een lus gewerkt en daarna doorgesneden, zodat de twee uiteinden recht op de stof staan); onderscheid wordt gemaakt tussen veluti piani en veluti rizzi (waarbij een deel van de draden niet wordt doorgesneden). Volgens aard van het werk eerder dan volgens herkomst, wordt onderscheiden in veluti de Napoli, de Catansaro, de Modena, de Genoa (alle uit het koninkrijk Napels komend). Lengte : 20 à 30 el.

Bij de telleti komt een rijke kleurschakering voor : rosso cremesino, incarnato cremesino, incarnato e negro, bardiglio e incarnato, rosa secha, collor de carne, bardiglio, pavonatzo, molignano, verde coupo, verde gay,

(1) Cfr. § 3. Brieven aan Corhase en Coteels. Montalto ligt in Calabrië, Mayura is waarschijnlijk = Maiori, op de Amalfitaanse kust.

(2) Brieven aan Corhase en Coteels, o.a. 18-5-1585, 8-1-1586. Wanneer in 1586 een baal met zijden kousen door de Duinkerkers is gekaapt, verneemt Maarten dat te Duinkerke de soldaten elkaar bij het verdelen van de kousen wilden doodslaan, toen ze zagen om welke perfecte kwaliteit het ging.

(3) Een uitzondering is in 1578 de koop van 10 stuks zijdelaken van Mantova en 2 van Modena, door een vreemd koopman, die zijn commissie aanrekent : J, f. 247.

verde ramo, verde mortello, levantino, scorzo de nozelle, biancho, fior de persiglio, aqua marina, fior damaschino (1).

* * *

Dat de leden van de firma, die lange tijd in Italië verblijven, er een zeer sterke invloed van het milieu ondergaan, noteerden we reeds (hoofdstuk V, § 6). Anders dan in Engeland, zijn de factors hier helemaal ingeburgerd. Van enige afzondering, laat staan van een Vlaamse „kolonie" is geen sprake. De vrienden en bekenden zijn er meer nog Italianen dan Vlamingen, welke laatsten immers steeds concurrenten blijven.

Wanneer Borne, tijdelijk te Antwerpen, zijn brieven besluit aan zijn giovane te Verona, dan laat hij de groeten doen aan „messer Julio Rubiano, messer Borttolomeo Marangon, il signor compare Spagna, il compare Casamatta, messer Francesco dy Mene, il compare Rufin, il compare Maldonatto, messer Isepo Turcho, compare Fabrisio en alle andere goede vrienden", zonder dat onder deze namen een enkele Vlaming te ontdekken is. Een paar van deze vrienden worden door Borne aangesproken met „compare carissimo quanto fratello", krijgen geschenken toegezonden, vragen hem tot peter voor een zoon of neef, winnen zijn raad in over het openen van een winkel... Soms wordt deze inburgering trouwens definitief, zoals voor Piat della Faille, die tot aan zijn dood te Verona blijft wonen (2).

Het is door bemiddeling van Borne, dat te Verona door een van zijn kennissen, de koopman Michiel dalle Rasse, het weven van Vlaamse tapijten met Veronese zijde wordt ingevoerd : dalle Rasse had voor de nieuw in te planten nijverheid in 1585 een toelage van de stad bekomen, en deed door Borne gedurende diens verblijf in de Nederlanden (1586)

(1) Brieven aan Corhase en Coteels, en JM. Verder de literatuur van blz. 285, nota 2, en 286, nota 2, en M. Beson, *Dictionnaire général des tissus*. Parijs, z.d., 4 delen.

(2) Borne aan Piat della Faille. Gedurende zijn verblijf in de Nederlanden moet Borne uitzien naar tapijtwerk voor Isepo Turcho en naar „uno Martialle stampato in queste parti con alcune dechiaratione de uno literato de queste bande" voor Valerio Palermo; een dergelijk werk vindt hij bij Plantijn. Borne aan Isepo Turcho, 29-6-1586, aan Valerio Palermo, 29-6-1586. Een complex geval van inburgering vormt de Doornikenaar Gaspar de Cordes : hij is gehuwd met een Italiaanse van Campobasso, en woont daar en te Napels, waar hij wil begraven worden als een koopman van de stad, doch hij bepaalt, dat zijn bezit moet geïnvesteerd worden in Vlaanderen, dat zijn dochters moeten trouwen met mannen van zijn natie en zoniet met vreemden „dummodo non sint Neapolitani", en dat zijn zoons op tienjarige leeftijd moeten gezonden worden naar „Flandria vel Francia, ad adipiscendas virtutes ac bonos mores"; typisch Zuid-Italiaans is dan echter weer de bepaling, dat de dochters moeten uitgehuwelijkt worden zodra ze 14 jaar zijn, en hoe eer, hoe liever ! (1514). Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, testamenti, 676, nr. 438.

uitzien naar tapijtwevers die bereid waren naar Verona uit te wijken. Borne zou de kandidaten met zich meebrengen bij zijn terugkeer naar Italië (1).

§ 5. — Hamburg, Amsterdam, Stade.

De filiale te Hamburg, meest aangeduid als „viazo de Oosterlanda", soms ook als „viazo de Homborg", bestaat slechts korte tijd. Waarschijnlijk opgericht rond 1570, wanneer de Schelde gesloten wordt en de handelsstroom Engeland-Italië zich naar de Elbe-monding verplaatst, wordt ze reeds 1577 geliquideerd, zeer waarschijnlijk in verband met het einde van het verblijf der Merchants Adventurers daar. In 1594 wordt de „viazo de Staden" opgericht, die als een herleving van deze filiale kan beschouwd worden, en waarvan de vestiging blijkbaar bepaald wordt door de nieuwe marktplaats van de Adventurers.

Aan de leiding van de viazo de Oosterlanda staat eerst Maarten della Faille (tot 1574), dan Jan de Wale (1574-77). Wie de viazo de Staden leidt, blijkt niet (2).

Functie van de filiale te Hamburg is enerzijds het leiden van de warenzendingen Engeland-Italië en omgekeerd, anderzijds een zekere warenhandel, die echter niet zeer belangrijk is. In 1574-75 heeft verkoop plaats van zijde en linnen, en inkoop van karseien, wol, huiden, lijnzaad, laken. Blijkbaar heeft de firma de mogelijkheden onderzocht om de te Antwerpen stilgevallen handel te vervangen door die te Hamburg, waar de komst van de Engelsen een vervanging scheen mogelijk te maken. Het experiment is waarschijnlijk verkeerd afgelopen, en dan zal de firma geoordeeld hebben, dat de enige overgebleven functie, het verzenden en herpakken van de waren, even goed door een vertrouwd koopman kon waargenomen worden, zonder dat daartoe een factor nodig was. Deze rol wordt inderdaad in de volgende jaren vervuld door Maarten Entzesperger.

Wanneer de viazo de Staden opduikt, zijn blijkbaar, met de vestiging

(1) C. Garibotto, „L'arte degli arazzi fiamminghi in Verona". *Madonna Verona*, 54-55, 1920, pp. 243-247. Borne aan Paulo Petri, 25-1-1586, aan Michiel dalle Rasse, 29-6-1586. Borne vindt moeilijk geschikte personen, want de tapijtwevers die goed „figure" maken, zijn niet goed om „paexy" te maken en omgekeerd. De nijverheid komt dan in 1588 op gang, met twee Vlaamse tapijtwevers, waarvan één uit Ferrara komt; later komen er nog twee andere uit de Nederlanden over; in 1592-93 blijkt de tapijtweverij te bloeien : 3 weefstoelen worden gebruikt, evenals verschillende knechten, en men voorziet een vierde weefstoel. Later vindt men er echter geen sporen meer van.

(2) Wel is er sprake van Albert Cleinhans te Stade, doch het blijkt niet, dat hij in dienst van de firma is. JM, 1594. De eerste omleiding van zijdewaren uit Italië naar Engeland over Hamburg dateert van 1569 : R. Ehrenberg, *Hamburg und England*, p. 297.

van de Engelsen, nieuwe kansen op koop en verkoop voorhanden, want de filiale onderscheidt zich dadelijk door warenkoop van betekenis en meer nog door zeer belangrijke zijdeverkoop. De filiale leidt ook het warentransport te Lüneburg.

De filiale te Amsterdam verschijnt slechts in 1594, onder de verwarrende benaming „viazo de Oosterlanda"; met Hamburg of Oosterland heeft ze natuurlijk niets te maken; de naam is hier blijkbaar als camouflage bedoeld, daar de firma geen officiële betrekkingen met de Noordelijke provincies onderhoudt. De leider is Jan de Wale, die uit Venetië is teruggekomen en voortaan te Amsterdam zal blijven wonen. De activiteit omvat verkoop van zijde en inkoop van Hollandse waren voor Italië (1).

(1) JM, 1594, viazo de Oosterlanda. De benaming viazo de Oosterlanda wordt in 1583-85 ook gebruikt in de rekeningen te Londen en Venetië ter aanduiding van de erfgenamen van Jan de Oude, voor wie de zaken van het sterfhuis worden afgewikkeld (ter onderscheiding van de „viazo de Anversa", die gebruikt wordt voor de hoofdzetel van de firma zelf). AF, bundel 13.

HOOFDSTUK VIII

DE FINANCIERING (1)

Uit de cijfers blijkt duidelijk de rol van de verschillende elementen van de firma, en de evolutie van deze rol tussen 1574 en 1594. De centrale te Antwerpen is doorlopend passief t.o.v. de filialen, logisch gevolg van het gebrek aan evenwicht tussen de verkoop en inkoop in de Nederlanden. In de eerste jaren is de afhankelijkheid van Antwerpen echter veel sterker beklemtoond dan in de latere periode, wanneer het de inkopen voor een groot deel kan betalen met de gegroeide warenverkoop.

Londen is daarentegen steeds de filiale met overschotten aan geld, die de centrale en de andere filialen financiert. Ook hier is echter een groot verschil te bemerken tussen eerste en tweede periode : in de eerste jaren is er een reusachtige marge tussen inkoop en verkoop, zodat uit Londen een zeer rijke stroom van geld komt; in de tweede periode is echter het belang van de inkopen dermate gestegen, dat de marge tussen koop en verkoop soms vrij gering wordt, zodat de filiale minder geld beschikbaar heeft en soms zelf van buiten uit moet gefinancierd worden. De hoofdreden voor dit verschil is de ontwikkeling van de Straatvaart, die voor Londen veel meer investering meebrengt dan verkoop.

Voor Venetië is het beeld meer genuanceerd : de filiale heeft nu eens overschotten, dan eens tekorten; over het algemeen is ze echter in de tweede periode duidelijk aan de actieve kant, terwijl in de eerste periode de passieven zwaarder waren. Ook hier ligt de verklaring vooral in de Straatvaart, daar de opbrengst van de graanverkoop in Majorca en Genua voor een groot deel naar Venetië wordt overgemaakt.

Tegenover Verona is de functie van Venetië zeer duidelijk gekenmerkt : financieel is de filiale te Verona een satelliet van Venetië, dat de zijdekoop daar vrijwel integraal financiert. Daar te Verona geen wisselmarkt bestaat, kan men er alleen geld overmaken door zending van contanten, wat uit Venetië regelmatig gebeurt. Deze financiering wordt zelfs de voornaamste functie van de filiale te Venetië, aangezien de warenhandel er op het einde secundair is.

Het kan vreemd lijken, dat Verona in de eerste periode niet zichzelf financiert, daar het dan grote hoeveelheden waren ontvangt, doch ener-

(1) Zie bijlage III.

zijds komt het geld van de warenkoop slechts zeer geleidelijk binnen, bij het vervallen van de verkoopstermijnen, terwijl juist voor de zijdekoop een zeer grote som ineens nodig is op het ogenblik van de zijdeoogst; anderzijds is het mogelijk, dat de warenverkoop op de foren te Bolzano betaalbaar is te Venetië.

De filiale te Napels is financieel nagenoeg autonoom : wisselbetrekkingen komen alleen voor met Venetië, en die laten een positief verschil voor Napels. Deze filiale ontvangt immers zeer grote hoeveelheden waren, die haar toelaten, zichzelf te financieren en bovendien de leidende rol te vervullen bij de investeringen in Majorca en Sicilië, waarheen ze het nodige geld remitteert.

De rol van Hamburg is duidelijk die van een relais tussen Londen en Antwerpen : uit Londen wordt geld overgemaakt, dat van Hamburg wordt doorgezonden naar Antwerpen; de reden is blijkbaar in de voordeliger koersen te zoeken.

De filiale te Amsterdam is in 1594 helemaal afhankelijk van Londen, daar de langzame zijdeverkoop niet toelaat, de investering te bekostigen.

De financieringspolitiek wordt natuurlijk bepaald door de centrale, die echter een ruime mate van initiatief laat aan de factors : wanneer deze geld nodig hebben, kunnen ze zonder meer trekken op elkaar of op de centrale; dit is met name het geval voor Londen en Venetië; in 1585-86, wanneer te Antwerpen geen stuiver in kas is tengevolge van de stokkende warenhandel, zijn deze beide filialen op elkaar aangewezen; heeft Coteels dringend geld nodig, dan trekt hij op Wale, en omgekeerd; indien op de vervaldag de betrokkene zelf niet genoeg heeft, trekt hij terug. Maarten trekt vanuit Antwerpen op Londen of Venetië het geld dat hij nodig heeft voor het huishouden e.d., daar in die tijd geen geld van de verkoop binnenkomt.

Het overmaken van geld is steeds de klassieke financieringsmethode van de firma gebleven, die aldus de gebrekkige financiering door warenzendingen aanvult. Daarnaast is een zeer beperkt gebruik gemaakt van opname van geld op intrest : te Londen in 1585-86, te Antwerpen in 1589-94 (1). In het eerste geval weten we, dat dit gebeurt omdat de geldkrapheid van de firma voor gevolg heeft, dat de wissels herhaaldelijk moeten teruggetrokken worden, zodat het betalen van een vaste intrest verkieslijker wordt geacht dan het voortdurende „star sugli cambi".

* * *

Op welke manier geschiedt nu de financiering van de inkopen in de Nederlanden ? Daar tussen inkoop en verkoop geen enge betrekkingen

(1) Cfr. hoofdstuk III, pp. 70-71.

bestaan, m.a.w. daar de inkoop slechts af en toe gebeurt door agenten, die tevens waren hebben te verkopen, is zelfverzorging slechts zelden mogelijk. Voor het grootste deel moet dus geld verschaft worden, hetzij uit Antwerpen, hetzij vanuit een andere plaats in de Nederlanden of daar buiten.

Ziehier vooreerst een overzicht van de wijze, waarop de inkopen te Rijsel worden gefinancierd (in pond vlaams) :

	wissel uit	munt uit		zijdeverkoop
	Antwerpen	Antwerpen	Gent	
1574	—	168	—	—
1575	—	635	510	—
1576	—	2696	—	—
1577	—	3926	506	—
1578	605	5083	—	—
1589	1533	—	—	—
1590	1895	—	—	—
1591	592	—	—	—
1592	1221	—	—	889
1593	—	—	—	844
1594	885	—	—	674

Zeer duidelijk blijkt hieruit, dat in de eerste periode nagenoeg uitsluitend gebruik wordt gemaakt van zendingen baargeld uit Antwerpen en uit Gent (waar ze trouwens ook uit Antwerpen heengezonden zijn); alleen op het einde verschijnt overmaken per wissel. In de tweede periode daarentegen is het overmaken per wissel de regel, en komen geen muntzendingen meer voor; op het einde wordt ook gebruik gemaakt van de ter plaatse verkochte zijde. Beschouwen we nu de tweede belangrijke Zuid-Nederlandse inkopen, die van linnen te Kortrijk en omgeving :

	Antwerpen		Gent munt	Brugge munt	Rijsel wissel en munt	Holland munt	verkoop lijnzaad
	wissel	munt					
1574	—	1156	200	—	—	—	—
1575	305	1491	1035	176	—	—	—
1576	—	4165	1596	25	—	—	—
1577	235	3402	402	64	—	—	—
1578	498	2694	548	—	—	—	—
1589	—	—	616 (1)	—	—	—	—
1590	50	—	—	—	—	—	125
1591	150	—	—	—	—	—	64
1592	236	—	—	—	—	—	—
1593	300	456	—	—	763 (2)	—	—
1594	—	82	—	—	760 (3)	53	—

Ook hier blijkt dus de klassieke financiering in de eerste periode te bestaan uit muntzendingen vanuit Antwerpen, voor een groot deel over Gent gaande; daarnaast komt wat wisselfinanciering voor, evenals geringe geldzendingen vanuit Brugge, blijkbaar voortkomend van de warenverkoop aldaar. In de tweede periode spelen wissels uit Antwerpen een grotere rol dan de muntzendingen, terwijl een deel van de financiering gebeurt door Gent (waar het geld uit Antwerpen per wissel is overgemaakt), uit Rijsel (opbrengst van zijdeverkoop) en voor een klein deel voortkomt van eigen verkoop of van een toevallige zending munten uit Holland.

In de jaren 1585-86, waarvoor we de preciese cijfers niet kennen, gebeurt de financiering te Kortrijk door de verkoop van het daar gebrachte lijnzaad, en te Rijsel door overmaking per wissel uit Antwerpen (4).

Vanwaar nu de duidelijke voorkeur voor muntzendingen in de eerste

(1) Dit cijfer blijkt van Antwerpen per wissel overgemaakt te zijn naar Gent boven de daar plaats hebbende investering; naar alle waarschijnlijkheid is dit bedrag naar Kortrijk gezonden.

(2) Dit cijfer vertegenwoordigt het verschil tussen de investering en het van elders overgemaakte bedrag; naar alle waarschijnlijkheid is het uit Rijsel gezonden.

(3) JM, f. 229 : „che ano mandato a Wale et pagato per sue tratte de 4 julio a 21 agosto".

(4) Brieven aan Dierik de Jagere.

periode, en de verminderde belangstelling daarvoor in de tweede? Tengevolge van de beroerten in de Nederlanden hadden zich in de verschillende gewesten verschillende muntkoersen gevormd, zodat het mogelijk werd, door muntzendingen grote winsten te verwezenlijken, indien men aan de geschikte munten kon komen en ze veilig kon vervoeren. De operatie bestaat er dus in, de munten waarvoor het grootste koersverschil geldt, te Antwerpen te zoeken, ze met de bode mee te zenden, en ze te Kortrijk of Rijsel aan de daar geldende hogere koers uit te geven (1). Voor een hele reeks zendingen kunnen we zeer precies de gerealiseerde winst nagaan :

1574-78, muntzendingen naar Kortrijk (2)

soorten munt	waarde	winst	percent
filipsdaalders	60.—.–	1.13. 4	3,4
hongaarse ducaten	49. 1.3	–.18. 9	1,9
dubbele en halve realen	77.16.3	5. 3. 9	6,6
angelotten en écus	100. 3.6	4. 1. 6	4,0

1574-78, muntzendingen naar Rijsel

	103.15.9	–. 2. 6	0,1
kruisdaalders	53. 6.8	1.13. 4	3,1
filipsdaalders	253. 3.6	6. 6. 6	2,5
	53.—.–	2.13.—	5,0
	258. 6.8	2. 1. 8	0,8
	305.12.6	17.16. 6	5,8
	139.14.–	3. 6. 8	2,4
	391.10.3	3. 9.10	0,9
	312. 5.8	6.15.10	2,1

1593-94, muntzendingen naar Kortrijk (3)

82 dubbele ducaten	100. 9.–	2. 1. –	2,0
81 1/2 idem	99.16.3	2.—. 9	2,0
196 idem	196.13.4	4. 1. 8	1,6
24 idem	29.10.–	–.10. –	1,6
24 idem	29.10.–	–.10. –	1,6

(1) In 1574-78 worden de meeste muntzendingen naar Rijsel gezonden in een tonnetje met de bode Jacques le Conte; de zendingen naar Kortrijk gebeuren bijna allemaal met de bode van Menen, Tomas. J, ff. 43, 45, 47, 59, 118, 120, 126 enz. Ook voor de inkopen van saaien te Hondschoote wordt in de 16e eeuw baargeld gezonden (E. COORNAERT, *La draperie-sayetterie d'Hondschoote*, p. 327), doch dit volgt wel eerder uit het ontbreken van wisselbedrijvigheid op deze plaats.

(2) De partij angelotten en écus was door de filiale te Hamburg naar Antwerpen gezonden (zie p. 322).

(3) JM, ff. 170, 171, 174, 179, 184, 194 : „mandatoli in pezze 82 dopy ducati a s. 24 d. 6 la pezza et valeno da lui s. 25".

De winstpercentages zijn zonder uitzondering zeer hoog te noemen, wanneer men bedenkt, dat ze gerealiseerd werden in twee dagen tijd (de duur van het vervoer Antwerpen-Kortrijk of -Rijsel); per jaar komt dit immers neer op 22 à 1207 % !

Daar staat natuurlijk tegenover, dat de munten schommelen in koers, wat uitzonderlijkerwijze een verlies kan veroorzaken : uit de eerste periode is ons daar een enkel geval van bekend, wanneer een som van 53.16.8 in Hollandse daalders naar Rijsel gezonden, daar slechts 50.13.4 uitbrengt, hetzij een verlies van 5,8 % (1). Daar men echter over de koersen te Kortrijk en Rijsel doorlopend ingelicht werd te Antwerpen, waren dergelijke verrassingen uiterst onwaarschijnlijk. Ernstiger echter wordt het, wanneer de onveiligheid der wegen verlies van een geldzending meebrengt, want dat volstaat om de winst van een lange reeks zendingen te annuleren. Aldus wordt op 13-12-1578 een muntzending naar Kortrijk ter waarde van 105 pond door „straetroovers" gekaapt (2).

Dat deze profijtelijke zendingen niet bleven duren, ligt aan de normalisatie van de betrekkingen Antwerpen-Vlaanderen in de volgende jaren (meer bepaald vanaf einde 1585, wanneer de munten overal op gelijke voet worden gezet) zodat dan slechts uitzonderlijk nog winst op bepaalde munten te behalen is (3). Tevens brengt deze normalisatie een herstel teweeg van de wisselbetrekkingen, die nu natuurlijkerwijze de abnormale muntzendingen vervangen.

Gezien het fabelachtige van de winstpercentages, die op geldzendingen konden gerealiseerd worden, zou men kunnen denken, dat alleen daarom het geld verzonden wordt, m.a.w. dat de inkoop van waren slechts een gevolg was van de vooruitzichten op winst bij de zendingen munt. Dit is nochtans niet het geval : essentieel gaat het hier om financiering van de warenhandel, financiering die echter bijzonder voordelig is en dus waarschijnlijk de inkopen wat doet uitbreiden, daar op die manier de inkoop goedkoper wordt. Alleen een firma, die specialiste was in linnenhandel of grosgrainshandel, kon trouwens voordeel halen uit dergelijke zendingen, daar alleen zij het naar Kortrijk of Rijsel gezonden geld kon

(1) J, f. 139.

(2) J, f. 289. Indien men de ietwat gewaagde veronderstelling maakt, dat de gemiddelde winst op de ons bekende geldzendingen van 1574-78 (2,4 % op 2210 pond) overeenkomt met de gemiddelde winst op de totale zendingen (30·478 pond), bekomt men 731 pond winst; trekt men daarvan af de verloren geldsom (het enige verlies in deze vijf jaren) dan blijft 626 pond, hetzij 2,05 %, of per jaar 375 %.

(3) Maarten aan een onbekende, 30-11-1585. Voor zover de wisselbedrijvigheid nog bestond, was ze overigens tijdelijk nog winstgevender dan muntzending : in 1583 brengt een remise van 475 pond uit Antwerpen te Gent 541.7.6 op, mits „de differentie van het geld" : meer dan 14 % ! Inventaris, f. 39. Cfr. *Placcaeten van Brabant*, III (Brussel 1664), p. 537.

investeren in waren, die ze dan in het buitenland kon verkopen; wie het geld om zuiver speculatieve redenen zou zenden, zou dan in Vlaanderen over kredieten beschikken, die hij niet kon doen terugkomen (daar de wisselmarkt ontoereikend functioneert en op muntzendingen in omgekeerde richting alleen verlies kan komen) en dus verplicht zijn, ze te investeren in linnen of grosgrains, en daarmee een handel te beginnen waarvoor hij over geen correspondenten en nog minder over klienteel beschikt. Vandaar dan ook, dat deze operaties zeer waarschijnlijk beperkt bleven tot een klein aantal firma's, en dat de winsten niet dadelijk bedorven werden door een stormloop van alle speculateurs.

Naast deze voornaamste investeringen, wordt in de Zuidelijke Nederlanden nog gekocht te Brugge, vanwaar in 1574-75 wissels ter betaling op Antwerpen worden getrokken, en te Valenciennes, waar de inkoop (1586) eveneens wordt gefinancierd door wissels.

Samenvattend kunnen we zeggen, dat de normale manier om de inkopen te betalen bestaat in het remitteren of door de agent doen trekken; gedurende de troebelen, wanneer deze methode uitgeschakeld wordt, treden de speculatieve zendingen van munten op het voorplan. Slechts zelden kan de inkoop betaald worden met de verkoop van waren ter plaatse.

Bij de wisselfinanciering dient onderscheiden te worden tussen wissels op plaatsen, waar geen wisselmarkt van betekenis bestaat, en andere, waar dit wel het geval is. Zo leggen we het verschil uit tussen de wissels van Brugge en Gent bv., die steeds precies hetzelfde bedrag vertonen als te Antwerpen, en de wissels van Rijsel en Valenciennes, waar integendeel altijd winst of verlies bij is. Bestaat er immers geen wisselmarkt, dan kan er ook geen prijs zijn voor de wissels, zodat iemand, die bv. uit Brugge een wissel trekt op Antwerpen, met de geldgever overeenkomt, voor 100 pond uitbetaald te Brugge, te Antwerpen 100 pond terug te geven. Daar dergelijke wissels meestal op zicht of een paar dagen daarna worden betaald, is het ontbreken van intrest voor de geldgever niet zeer erg. Anders is de toestand te Rijsel bv., waar drukkere betrekkingen met Antwerpen bestaan en dan ook regelmatig vraag en aanbod is van wissels op deze plaats. De koers wordt, daar het om binnenlandse wissels gaat (dus wissels in éénzelfde munt) bepaald in procent: bv. wordt voor een remise van 100 pond uit Antwerpen te Rijsel 102 pond betaald, indien de koers + 2 % bedraagt. Normaal is er winst op remises uit Antwerpen en op „tratte" uit Rijsel; het is dan ook door een van die beide methodes, dat de financiering van de firma gebeurt. Voor Valenciennes geldt hetzelfde, doch daar zijn dikwijls moeilijk wissels te vinden (1).

* * *

(1) Brieven aan Helbau en aan Simon le Sas. J, ff. 64, 100, 125, 205 (wissels uit

Beschouwen we nu de financiering in Noord-Nederland. In 1574-78, wanneer inkopen in het Noorden nog een zeer ondergeschikte rol spelen, gebeurt financiering te Haarlem als volgt (vanuit Antwerpen) :

	wissel	munt
1574	800	—
1575	487	—
1576	150	—
1577	—	87
1578	100	346

Hier functioneert de wisselmarkt dus nog beter, hoewel tegen het einde muntverzendingen de voorkeur krijgen. Op twee verzendingen Portugese crusados beloopt de winst respectievelijk 10,5 en 12,5 %. Verder worden filipsdaalders, Duitse daalders, realen, Hollandse daalders gezonden. De munten zijn meestal verborgen in pakken linnen dat naar de bleek wordt gezonden (1).

In de jaren 1585-86, wanneer Antwerpen tijdelijk is uitgeschakeld, worden de inkopen in het Noorden betaald, enerzijds met de opbrengst van de verkoop, anderzijds, in de belangrijkste mate, door Londen, waarbij een deel wordt overgemaakt door wissels, een deel in munt, die door Coteels wordt buitengesmokkeld uit Engeland of die te Rouen wordt opgekocht en vandaar naar Holland gezonden (2).

Wanneer, in 1590-93, de inkopen in het Noorden zeer belangrijk zijn geworden, krijgen we volgend beeld :

	wissel uit	
	Antwerpen	Londen
1590	2535	—
1591	301	—
1592	3032	2183
1593	400	4185

Gent, Brugge, Luik). JM, wissels met Rijsel. Dezelfde berekening in percent meer of min geldt voor de wissels met de Verenigde Provinciën (daar de rekenmunt voor beide landen het pond groot is).

(1) J, ff. 197, 199, 211, 214, 269, 275, 276, 288, 289.

(2) Brieven aan Coteels en aan de correspondenten in Holland-Zeeland.

Van baargeldzendingen is hier geen sprake meer, alles gebeurt door wisseloperaties. Voor het overige wordt de inkoop dan betaald met de opbrengst van de verkoop (zijde en andere waren); dit brengt echter verdere geldverplaatsingen mee binnen de Verenigde Provinciën; inderdaad weten we reeds, dat de verkoop gebeurt te Middelburg en Amsterdam, terwijl de inkopen plaats hebben te Haarlem, Leiden en Harlingen. Dit geeft dan volgend gecompliceerd beeld, bv. voor de inkoop van saaien te Haarlem in 1593-94 :

	Wissels uit					
	Londen	Middelburg		Amsterdam		
		M. de Foort	S. de la Palma	H. Gillis	J. Luickx	A. van Erpe
1593	876	1296	202	266	300	—
1594	—	204	101	—	600	402

— inkoop van saaien te Leiden in 1593 : wissels van :

		M. de Foort		H. Gillis	J. Luickx	
1593		400		143	460	

— inkoop van linnen te Haarlem in 1592-94 : Joos de Vogele ontvangt :

	wissel uit Londen	munt van A. Herinckhouck (Amsterdam)	munt van G. Losschaert (Haarlem)
1592	2183	—	—
1593	—	3013	225
1594	—	—	735

— inkoop van linnen te Harlingen in 1593 :

Munt uit	
Haarlem (G. Losschaert)	Emden (S. van Wingene)
1100	97

Op de inkoopplaatsen komt dus het geld uit zeer verschillende richtingen samen (1). Enerzijds komen zendingen voor rechtstreeks uit de hoofdzetels van de firma, Antwerpen of Londen; dan zijn er zendingen, die onrechtstreeks uit die centra komen : Hendrik Gillis zendt geld, dat hij op wissel heeft genomen op Antwerpen, Anton Herinckhouck neemt insgelijks de som op wissel, op Londen; ook Michiel de Foort trekt een deel van het geld op Londen (296 pond). Tenslotte zijn er de opbrengsten van warenverkoop (M. de Foort, J. Luickx, A. van Erpe, S. de la Palma), waaronder een uitzonderlijk geval, zoals dat van Samuel van Wingene; deze had te Emden een lading graan gekocht voor de firma; bij de verscheping liet hij daarvan 9 3/4 last te Emden, en verkocht die ter plaatse; de opbrengst van die verkoop zendt hij dan in munt naar Harlingen voor de linnenkoop; deze baargeldzending loopt overigens verkeerd af, want de rijksdaalders, die te Emden 48 stuiver gelden, worden te Harlingen uitgegeven aan 46 stuiver, zodat van de gezonden 101.14.7 slechts 97.7.10 overblijft (2).

Nemen we een ander voorbeeld van financiering, dat van de graankoop te Amsterdam in 1590. Hier wordt het ganse bedrag (3073.3.5) per wissel overgemaakt uit Antwerpen, deels door remises, deels door tratte; het te Antwerpen uitbetaalde bedrag beloopt trouwens slechts 3033 pond, daar de wisselkoers voordelig is voor het overmaken naar Amsterdam. Daar Maarten op dat ogenblik blijkbaar slecht bij kas was, had hij de ganse som even te voren op wissel genomen op Venetië.

De graankoop te Calais in 1592 wordt betaald door het trekken van 52 wissels op Londen (5172 pond), 14 wissels op Michiel de Foort te Middelburg (1069 pond) en 19 wissels op François Grenier te Middelburg (2250 pond); deze beide correspondenten betalen de wissels door op hun beurt op Londen te trekken; blijkbaar is de koers Calais-Middelburg-Londen voordeliger dan de koers Calais-Londen; dat niet alles via Middelburg wordt getrokken, is te verklaren doordat de vraag naar wissels op Middelburg te Calais waarschijnlijk beperkt is (3).

Ziedaar een beeld van de ingewikkelde wijze, waarop het geld wordt heen en weer geschoven om de inkopen te financieren. Wel te verstaan worden al deze operaties geleid en gecoördonneerd vanuit Antwerpen, dat doorlopend in contact staat met de agenten. Het is bv. Maarten, die order geeft aan van Erpe in Zeeland (1585), te trekken op Londen tot een bepaald bedrag, en het geld dan over te maken op Haarlem; hij verwittigt Coteels, de wissels van van Erpe te betalen, en schrijft aan Vogele te Haarlem, het geld tot een bepaalde som te besteden in linnen, en de rest te

(1) JM, o.a.ff. 130, 136, 148, 151, 156, 167, 171, 172, 175, 176, 177, 181, 185, 195.
(2) JM, f. 156.
(3) JM, f. 121.

zenden aan Jacob de Rinck in Friesland; deze krijgt van hem opdracht, met het bedrag Fries linnen te kopen. Ondanks het gevaar, dat in die periode verbonden is aan het schrijven uit Antwerpen naar de Verenigde Provinciën, is het Maarten, die de zaken daar stap voor stap controleert en de financieringswijze aanduidt (1).

Samenvattend kunnen we dus zeggen, dat vanuit de centrale de ganse Nederlanden worden bestreken en voor het grootste deel gefinancierd. Slechts in de laatste maanden van het beleg van Antwerpen wordt tijdelijk Vlaanderen vanuit Londen geleid, terwijl deze filiale ook in de financiering van het Noorden een belangrijke rol speelt. Beschouwen we nu de financiering van Antwerpen's actiegebied buiten de Nederlanden.

De handel op Spanje vertoont in 1574-78 alleen verzendingen uit het Noorden, en er komen geen investeringen voor. De opbrengst wordt steeds per wissel op Antwerpen overgemaakt. Later nemen de zendingen uit Spanje de overhand, zodat zich het probleem van de financiering stelt. Deze gebeurt door het trekken van wissels uit Sevilla op Antwerpen, terwijl een deel van de investeringen ook wordt bekostigd met de verkoop van de gezonden waren. Uit Sevilla wordt aldus van 16-6 tot 7-10-1591 2753 pond op Maarten getrokken, om daarmee de lading van de Fortuna te bekostigen. Wanneer de verkoop tijdelijk voornamer is dan de inkoop, gaat geld per wissel naar Antwerpen; baargeldzendingen komen slechts zeer uitzonderlijk voor, bv. in 1585 naar Engeland (waar geen wisselbetrekkingen meer mee bestaan). Ondanks de grote bekendheid van dit afvloeien uit Spanje van klinkende munt, zien we dus onze firma de voorkeur geven aan de wisselmarkt; blijkbaar zijn daar de voordelen groter dan bij de muntzendingen, wat er tevens op wijst, dat de uitgebreide smokkel van baargeld uit Spanje waarschijnlijk niet meer is dan een noodoplossing voor kooplui die van de wisselmarkt uitgesloten zijn (2).

Ingewikkelder wordt de situatie, wanneer investering nodig is op een plaats waar de firma geen vaste betrekkingen heeft, bv. te Majorca. Bij de oliekoop van 1588 wordt het benodigde geld per wissel overgemaakt uit Napels. In 1591 beschikt echter de Napelse filiale blijkbaar niet over het nodige geld voor de nieuwe oliekoop. Daarom wordt geld geremitteerd door een correspondent te Palermo, die het geld zelf trekt op „Bisansone" (de Genuese foren), vanwaar zijn correspondent het trekt

(1) Brieven aan de correspondenten in de Nederlanden.

(2) J, JM (o.a. ff. 44, 153, 166), brieven aan Coteels. Talrijke gegevens over de Hollandse muntsmokkel uit Spanje in de brieven van Jan van Loemel aan Jan van Immerseele uit Middelburg, SAA, Insolvente Boedelskamer, 205 en 206. In 1593 neemt Libner van Majorca naar Genua 11.000 realen mee „in contanti et in una lettera de cambio" (JM, ff. 52, 153).

op Jan de Wale te Venetië; deze tratte brengen een totaal verlies van 147.11.- (6,5 %), doch de remise uit Palermo levert een winst op van 180.10.1. Verder wordt nog geld naar Majorca overgemaakt door een correspondent uit Valencia, die eveneens trekt op Bisansone; in dat geval is de dekking naar daar overgemaakt door Steven Coteels uit Sevilla. Tenslotte neemt Cornelis della Faille, die naar Majorca reist, een partij contanten mee uit Sevilla, vanwaar hij het bedrag had getrokken op Maarten te Antwerpen.

Wanneer anderzijds Majorca over geld beschikt van de graanverkoop, wordt dit per wissel overgemaakt naar Palermo, naar Valencia en naar Genua. Vanuit Genua gaat het grootste deel per wissel naar Venetië, de rest naar Antwerpen. Uit Palermo wordt het bedrag overgemaakt naar Napels, en uit Valencia naar Sevilla.

Ook hier wordt dus vrijwel alles geregeld door de rijke combinatiemogelijkheden van de wisselmarkt; muntzendingen spelen een zeer ondergeschikte rol. Hetzelfde geldt voor nog verder afgelegen gebieden, zoals Madeira : de kosten voor het opheffen van arrest op de S. Nicoló worden daar betaald door Guilliame Lenartz, correspondent van Nicolaas Walschaert te Lissabon; deze laatste betaalt zich door het trekken van wissels op Maarten te Antwerpen, en krijgt ook geld van de met Maarten bevriende pepermonopolist Jan-Baptist Rovelasco, die op zijn beurt op Maarten trekt (1).

Voor Duitsland bestaan er kredieten op plaatsen waar alleen goederen verkocht worden (Keulen, Frankfurt), anderzijds zijn er plaatsen, waar voor de firma alleen geld wordt uitgegeven zonder verkoop (Augsburg, Nürnberg), tenslotte hebben op sommige plaatsen verkoop én inkoop of uitgaven plaats (Hamburg, Emden).

Het geld wordt hier allemaal overgemaakt per wissel van de ene plaats naar de andere. De uitgaven te Hamburg en Emden voor de warenverzending worden gedeeltelijk betaald met de opbrengst van de verkoop, gedeeltelijk door het nemen van geld op wissel op Antwerpen of op Amsterdam, vanwaar het opnieuw per wissel op Antwerpen wordt genomen. Te Augsburg betalen de Widhols zich door regelmatig wissels te trekken op Venetië op de filiale van de firma, terwijl uit Nürnberg wissels worden getrokken op Augsburg. Deze stad staat blijkbaar in drukkere betrekkingen met Venetië dan met Antwerpen (2).

(1) JM, ff. 30, 52, 89, 100, 132, 147, 160, 166. De financiering van Majorca stelt ook problemen van berekening : „cost moneta de Mayorcha £. 15·318.1.3, contanto s. 15 per fiorin fano fiorini 20·424, a tari 6 moneta de Cicillia per fiorino, et a tari 30 per on. fano moneta de Cecillia on. 4084.24.10, et a raxon de karlini 27 moneta de Napoli per on. fano ducati corenti de Napoli 11·029" — waarna de ducaat nog in ponden groot moet worden omgezet. JM, f. 68.

(2) J, JM (wissels met Duitsland), brieven aan Widhols en aan Wale.

Nemen we als voorbeeld voor financiering in Duitsland de inkoop van een lading graan te Emden in 1591. Hoe verschaft de agent, Samuel van Wingene, zich het nodige geld ? Hij trekt wissels op David Scholiers te Amsterdam (762.10.–) en op Maarten te Antwerpen (175 p.). Scholiers betaalt de wissels door zelf weer op Maarten te trekken (787.10.–). De rest van de inkoop betaalt Wingene door een wissel op Entzesperger te Hamburg (439.5.–). Entzesperger beschikte toen juist over ruime disponibiliteiten voor de firma, die hij door het trekken van wissels op Londen, op Maarten en op Hendrik Hofsleger te Keulen had bekomen.

De financiering in het Oostzeegebied stelt grotere problemen, tengevolge van de geringe ontwikkeling van de wisselmarkt daar. Wanneer Frederik Libner in 1589 in Zweden een schip wil kopen voor de firma en te Danzig een lading daarvoor, neemt hij een partij contanten mee uit Amsterdam, waar het bedrag door Gillis op Londen is getrokken. Anderzijds kan hij rekenen op de verkoop van de lading waren die hij uit Engeland meeneemt. Als borg voor de volle betaling van het schip in Zweden moet hij niettemin een deel van de gekochte waren, namelijk 30 last asse, ter plaatse achterlaten „per esser in paese dove non aveva cognosansa alcuna" (1).

* * *

Hoe gebeurt de financiering vanuit Londen ? In uitzonderlijke gevallen komt ook hier smokkel van baargeld voor. Deze zendingen hebben plaats in de jaren 1577-78 en 1585-86. Onderzoeken we dit wat nader.

De zendingen munt van 1577 zijn klaarblijkelijk het gevolg van de zeer uitzonderlijke situatie, die sinds 1576 in Engeland was ingetreden : de regering had een recht ingevoerd op de wisseloperaties, met als gevolg een maandenlang stokken van de wisselbedrijvigheid te Londen (2). In het journaal van Jan de Oude blijkt de weerslag zeer duidelijk : de stroom van remises uit Engeland, die tot dan toe regelmatig had gevloeid, houdt plotseling op, en wordt vervangen, enerzijds door het trekken van wissels op Londen (vermits deze in het buitenland afgesloten operatie aan de Engelse controle ontsnapte), anderzijds door vrij omvangrijke goudzendingen onder vorm van angelotten. Het betreft vooreerst echter geen muntzendingen rechtstreeks uit Engeland; de munten komen uit Rouen. Vanuit Londen wordt dus geld overgemaakt naar Rouen (blijkbaar door de tussenpersoon daar wissels op Londen te doen trekken),

(1) JM, ff. 28, 33, 42, 67, 211 : „pagato a Hendric Gillis per il cambiar de talleri 1105 1/2 in specie per pagar la nave per aver talleri".

(2) Cfr. R. DE ROOVER, *Gresham on foreign exchange*, p. 210 vv. O. DE SMEDT, *De Engelse natie*, II, p. 540-541.

waar het gebruikt wordt voor het opkopen van angelotten; deze worden dan toevertrouwd aan schippers, die ze meenemen naar de Nederlanden of waar de firma ze wil hebben. Deze omweg wordt klaarblijkelijk gebruikt tot vermindering van het risico, of omdat de koers van de angelotten te Rouen voordeliger is. Voor meerdere veiligheid worden overigens deze zendingen in het journaal gecamoufleerd onder de benaming „cosenille de Fransa", en slechts aandachtig onderzoek laat toe, vast te stellen dat de zogenaamde cochenille in werkelijkheid bestaat uit gouden angelotten.

Deze zendingen zijn ten laatste begonnen in April 1577; in de loop van de maand Mei ontvangt men te Antwerpen 5240 angelotten (5240 pond cochenille), te Hamburg 1200, en te Duinkerke 400. Dat het hier inderdaad gaat om een noodoplossing, blijkt al uit het feit, dat er op deze zendingen nagenoeg geen winst komt : de angelotten worden te Rouen gekocht aan 10, 10.1, 10.2 schelling sterling het stuk (hetzij 13 à 13.2 schelling groot), terwijl ze in de Nederlanden uitgegeven worden aan 13 tot 13.4 schelling. In April waren de bewerkingen voordeliger : de angelotten golden toen te Rouen blijkbaar slechts 12.8 schelling groot, zodat men er in de Nederlanden 8 groten per stuk op won; in Mei zal de grote vraag naar deze munten echter de prijs opgedreven hebben, zodat zelfs geen vergoeding meer bestaat voor het gelopen risico (1).

Daar het trekken van wissels op Londen geen voldoende gelegenheid bood om aan geld te komen (het aantal personen, die wissels op Londen zoeken, is immers beperkt) en daar trouwens het trekken vrij nadelig uitviel, daar juist in deze periode de koers van het pond sterling sterk aan het stijgen was (2) werd de firma wel gedwongen, haar toevlucht te nemen tot deze muntsmokkel voor de financiering van de inkoop in de Nederlanden.

In 1578 doet zich een tweede reeks zendingen voor van gouden munten door de Londense filiale, die nu echter als speculatieve operaties dienen gekenmerkt te worden. Daar de wisselbedrijvigheid dan weer normaal is geworden, moet het hier wel gaan om een winstberekening. Klaarblijkelijk is in deze periode, ondanks de gestegen koers van het pond sterling, er nog meer voordeel te halen met uitvoer van goud dan met remises. De operaties worden nu grondig aangepakt : Maarten, die in 1577 naar huis was gekomen, keert naar Londen terug uitgerust met zes „goutgewichten" en „diverse pijlgewichten" : het komt er immers op aan, de zwaarste stukken uit te zoeken. Na een eerste partij angelotten worden verder alleen nog Milanese ducaten gezonden, waar blijkbaar meer op te

(1) J, Mei 1577.

(2) Cfr. W. Brulez, „De wisselkoersen te Antwerpen in het laatste kwart van de 16e eeuw". *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI, 1956, pp. 81-92.

verdienen is (of die gemakkelijker te krijgen zijn). De munten komen soms nog uit Rouen, doch dikwijls ook rechtstreeks uit Engeland.

De meeste zendingen komen met schippers, doch enkele ook met wat wij „la valise diplomatique" zouden noemen : met de gezant van de Staten, de markies d'Havré, uit Londen, of met de heer van Medekerke uit Rouen. De schippers brengen de „gropi" munten tot Duinkerke, Vlissingen of Antwerpen zelf, vanwaar het geld meestal dadelijk wordt doorgezonden naar de inkoopplaatsen van linnen : Gent, Kortrijk enz. (1).

In 1585-86 zet de Londense filiale haar muntzendingen verder, hoewel ook nu de wisselbedrijvigheid normaal is. De financiering van de inkopen in Holland en Zeeland bezorgt ze soms door remises of tratte, doch voor het grootste deel door zending van munten. Ook nu worden deze opgekocht, hetzij te Londen zelf, hetzij te Rouen, en met schippers naar Holland of Zeeland gezonden in genummerde pakjes, waarvan de inhoud in de brieven wordt aangeduid als : „vellen", „vleugelen", „roode vleugelen", „roy basinen" of „konijnevellen"; met deze mysterieuze benamingen worden doorgaans angelotten bedoeld („vleugelen" duiden vermoedelijk op de beeltenis van de engel op deze munten). Blijkens de correspondentie geven die muntzendingen het meeste profijt voor het overmaken van geld; de stukken moeten echter nieuw zijn en zwaar in de hand, want op de oude stukken is er verlies. Deze financieringsmethode wordt beperkt door de concurrentie : angelotten zijn te Rouen moeilijk te krijgen „want Aertsen loopt er ook veel achter" (2).

Wat de overige filialen betreft, gebeurt de financiering van Verona door Venetië, zoals gezegd, uitsluitend door zending van contanten (3). Hamburg, dat alleen geld ontvangt van Londen, vooral onder vorm van wissels, maakt op dezelfde manier geld naar Antwerpen over; slechts twee keer komt een zending van baargeld voor : in 1574 562 1/2 filipsdaalders (168.15.–) en in 1577 153 lichte angelotten en 12 Franse écu's (100.3.6). Amsterdam wordt in 1594 helemaal door wissels uit Londen gefinancierd (4).

* * *

Het is duidelijk, dat onder normale omstandigheden de financiering gebeurt door de soepele, moderne techniek van de wisselmarkt. De baargeldzendingen, hoe voornaam soms ook, danken hun rol vooral aan ab-

(1) J, ff. 230, 250, 255, 267, 269, 270, 276, 280. Daarnaast komen ook zendingen voor voor de persoonlijke rekening van Maarten.

(2) Brieven aan Coteels.

(3) Bv. JM, f. 135 : „duc. 23·222.2 mandati per Verona in mano de Piero della Faille per nostra inchiesta de 8 oct. 1591 fin 30 sett. 1592".

(4) J, JM, *passim*.

normale toestanden, aan het ontbreken van wisselbetrekkingen of aan troebelen in de economie (1). De zending van goederen is een langzame en onzekere methode van financieren, die ten eerste vooropstelt dat op de plaats waar men wil kopen bepaalde waren verkocht kunnen worden, en verder afhangt van de verkoopsmodaliteiten; daar over het algemeen termijnverkoop de regel is, kan een inkoop die door goederenzending gefinancierd wordt, meestal slechts laat komen. Daarentegen biedt de wissel de mogelijkheid, vrijwel ogenblikkelijk geld naar de gewenste koopplaats over te maken (door de agent op de besteller te laten trekken, de vlugste manier, t.o.v. het langzamere remitteren), en aldus de inkoop op het gewenste en geschiktste ogenblik te laten gebeuren. Dat deze methode ook een zekere winst kan opleveren, is daarbij van weinig belang, daar die als premie voor het risico kan beschouwd worden en trouwens ook bij baargeldzendingen en nog veel meer bij warenzendingen aanwezig is.

(1) In Mei 1586 zenden vele kooplui munt uit Keulen naar Antwerpen, om „het verlies van den wissel te schuwen" en ook, omdat er weinig brieven op Antwerpen te vinden zijn. Andries Radermacher aan Jan van Immerseele, 15-5-1586. SAA, Insolvente Boedelskamer 205, f. 115.

HOOFDSTUK IX

HET TRANSPORT

Over de organisatie van het warentransport in het algemeen handelen we verder (1). Voor onze firma dienen hierbij twee welbepaalde perioden onderscheiden : vanaf het begin tot 1584, en van 1584 tot 1594. In de eerste periode doet ze zoals nagenoeg alle kooplui : ze verzendt haar waren door de bemiddeling van een der expediteursfirma's, die in de 16e eeuw reeds de handel over land tussen Antwerpen en Italië volledig beheersen. In de latere jaren echter verricht ze de warentransporten voor haar eigen rekening, en vormt daardoor een even interessante als anachronistische uitzondering in de handelswereld van die tijd.

In navolging van het voorbeeld der de Hane's, is Jan de Oude voor het transport van zijn waren vaste klant geworden bij een der expediteursfirma's, die namelijk van de Zuid-Duitsers Hans Cleinhans en gezelschap, later Oswald Cleinhans en gezelschap. Tot 1584 hebben deze op weinige uitzonderingen na, alle waren van de firma vervoerd tussen Italië enerzijds, Antwerpen en Hamburg anderzijds. De opvallende trouw aan die ene firma wordt verklaard door een met haar gesloten akkoord, waarbij aan de della Faille een voordeliger tarief wordt verleend (2).

In 1584 heeft Maarten echter met de expediteurs twist gekregen aangaande onderweg beschadigde waren, die ze weigerden te vergoeden, waarop hij zonder aarzeling met hen breekt en zijn eigen expediteur wordt (3).

In de eerste periode heeft de firma dus geen transportbekommernissen : de waren worden te Antwerpen of Hamburg in handen gegeven van de agent der Cleinhans, en de firma trekt er zich verder niets van aan, tot ze te Verona of Venetië door een ander vertegenwoordiger van de expediteurs aan de factor worden overhandigd — of omgekeerd voor de verzendingen van Zuid naar Noord. De betaling gebeurt aan vaste tarieven, die bepaald zijn voor het ganse traject. Deze door en door moderne methode bespaart de koopman alle beslommeringen en maakt hem het

(1) Hoofdstuk XIV.

(2) Maarten aan Oswald Cleinhans, 27-10-1585.

(3) Brieven van Maarten aan Cleinhans en aan Cotsini (aan wie de beschadigde waren toebehoorden).

berekenen en inschrijven van de transportkosten tot een doodeenvoudige zaak.

Na 1584 verandert dat : Maarten moet nu een heel stel van correspondenten onderweg aan het werk stellen, die de waren voor hem ontvangen en verderzenden; want, waar vroeger de Cleinhans alle regelingen troffen met de particuliere voerlui, die op de verschillende onderdelen van het traject dienden, moeten nu Maarten of zijn correspondenten daar voor zorgen. Voor elk stuk van de weg moet dus telkens een voerman gezocht worden, en de prijs vastgesteld; de betaling van de vervoerkosten gebeurt op zes of zeven verschillende plaatsen, zodat men te Antwerpen pas maanden nadien verneemt, hoeveel precies de onkosten van vervoer belopen. Een uitgebreide correspondentie, omslachtige berekeningen, overal te betalen provisie, en grote vertraging in het berekenen van kosten, ziedaar wat Maarten zich in 1584 welbewust heeft op de hals gehaald. Wanneer men in de brieven zijn klachten hoort over al het hoofdbreken, dat de transportrekeningen hem bezorgen, en in zijn journaal de ellenlange rekeningen ziet, die de korte, limpiede posten van vroeger vervangen, dan vraagt men zich toch af, waarom hij deze stap naar het verleden heeft gezet (1).

Het is natuurlijk niet alleen de onenigheid met de Cleinhans, die dit uitlegt, want dan had hij bij een van hun concurrenten kunnen aankloppen, echter veeleer de overweging, dat de verzending door expediteurs traag gaat en duur kost. De tarieven waren de laatste tijd verhoogd, en de langzame verzending van de waren werd aan de achteloosheid van de expediteurs geweten (2).

Dat de verzendingen op eigen houtje vlugger gingen, vernemen we echter niet, evenmin, dat ze veel goedkoper uitvielen; wel hoopte Maarten, dat er in de prijs enig verschil in zijn voordeel zou zijn, doch einde 1586 had hij dat nog steeds niet precies kunnen uitcijferen bij gebrek aan alle rekeningen. Hij was toen de last zo beu geworden, dat hij besloot, weer met de Cleinhans te akkorderen, indien men een regeling kon vinden voor het hangende geschil (3). De duur of de prijs moet hem dan in the long run toch voordeliger geleken hebben met eigen verzendingen, anders zou hij natuurlijk niet tien jaar lang zo hebben verder gehandeld.

Deze evolutie is dubbel interessant, enerzijds omdat ze toont, hoe het voor een grote firma nog mogelijk was, op het einde van de 16e eeuw afstand te doen van de voordelen der moderne techniek op dit gebied en zelfstandig op te treden, anderzijds omdat hieruit duidelijk blijkt, hoe

(1) Borne aan Wale. J en JM, *passim*.

(2) Maarten aan Entzesperger, 8-5-1585 : „signori Cleinhans sono tropo richi et non si curano delli loor amitsi".

(3) Maarten aan Cleinhans.

onvermijdelijk de evolutie van het transportwezen was, en hoe Maarten tegen deze ontwikkeling in zijn eigen expediteur is geworden.

We zeggen wel „voor een grote firma", want alleen die had de mogelijkheid, zich van de diensten der expediteurs te bevrijden : om zelf te transporteren, waren overal vertegenwoordigers nodig, en alleen een grote firma, die overal reeds correspondenten had, kon hen vragen, ook nog voor het transport der waren te zorgen, wat de provisiekosten niet veel verhoogde; een firma, die overal correspondenten had moeten zoeken speciaal om voor het transport te zorgen en dus alleen daarvoor een hele vertegenwoordiging had moeten opbouwen, zou er natuurlijk niet aan uit gekund hebben.

Beschouwen we nu deze eigen transportorganisatie wat nader (1). Jan della Faille had reeds op verschillende plaatsen connecties gehad met kooplui, die bij gelegenheid eens waren voor hem hadden verzonden, of tot wie de Cleinhans zich eventueel konden wenden voor betaling of moeilijkheden met de balen van de firma. Aldus treffen we aan : te Keulen Heinrich Sop (die daar agent van expediteursfirma's is), te Mainz Hans Ferer, te Frankfurt Jorien Hanscilt, te Nürnberg Erard Behaim, te Augsburg Jan Widhols, te Innsbruck Augustin Frelickx, te Hamburg Maarten Entzesperger en te Lüneburg Hans van Ceulen. Dit beperkte net heeft Maarten nu voor zijn eigen transport uitgebreid.

De expediteurs zijn ofwel kooplui, die ook kopen of verkopen voor de firma, ofwel personen, die voor haar alleen deze transportactiviteit verrichten.

Zo vinden we te Rijsel Walran Helbau, de grosgrainskoper. Te Keulen werkt de ons reeds bekende Rigo Minau, tijdelijk de Vlaming Nicolaas van den Broecke, later de ook reeds ontmoette Hendrik Hofsleger. Te Mainz is de correspondent nu een Italiaan, Jeronimo Cesta, die daar de voornaamste expediteur van de stad is. Te Brussel worden de waren verzonden door een tamelijk onverwacht personage, Christiaan van de Wiele, procureur in de Raad van Brabant.

Te Nürnberg ontmoeten we Jan Walter, te Augsburg de Widhols; beiden zijn bij gelegenheid warenkopers voor de firma, doch staan met haar vooral in betrekking voor de verzendingen. Te Amsterdam is Hendrik Gillis belast met de expedities, te Hamburg nog steeds Maarten Entzesperger. Te Emden werkt Samuel van Wingene, samen met Gaspar Selos, twee uitgeweken Vlamingen. Te Stade wordt in 1594 een zekere Albert Cleinhans vermeld, blijkbaar een familielid van de transporteurs. Te Lüneburg is er eerst Hans van Kollen, een enkele keer ook Daniel van

(1) Brieven aan Widhols, Entzesperger, Wingene. J, ff. 41, 115, 227, 244, 253, 262, 293. JM, spese de conduta.

Kollen en Herman Kuleman, daarna steeds Jochim Jordaens, blijkbaar plaatselijke kooplui.

Te Salzburg draagt de correspondent de dubbelzinnige naam van Wolf Paurenfrindt of Paurenfeindt (de schrijfwijze verschilt), te Gemona is de expediteur Bulfard Gropler (een keer ook Franco Isnardis en Hans Remffen). Te Portogruaro is Nicolo Romigay de verzender, te Innsbruck nog steeds Augustin Frelickx. Verder treffen we nog aan in Italië : Francesco Fiorini te Ferrara, Giovanni Pauletti (een Vlaming) te Pesaro, Negrini en tijdelijk Cornelio de Cordes (nog een Vlaming) te Lanciano, Garbignati te Bari.

Alles bij elkaar dus 19 expediteurs, die de waren van de firma in handen krijgen. Niet met allen heeft ze echter rechtstreeks contact : de expediteur te Lüneburg correspondeert alleen met Hamburg, wordt door Entzesperger betaald en eventueel uitgezocht. Zo ook bestaan er geen directe betrekkingen met Salzburg, Gemona, Portogruaro, Innsbruck en Nürnberg : al deze correspondenten hangen af van Augsburg, waar ze hun rekeningen zenden en vanwaar ze betaald worden. Wel bestaat er enig contact tussen de filiale te Verona en Innsbruck, en tussen de filiale te Venetië en Portogruaro-Gemona, doch dit beperkt zich tot het berichten van aangekomen of verzonden waren. Met de expediteurs in Italië onderhouden alleen de Italiaanse filialen betrekkingen : Verona met Ferrara en Pesaro, Venetië met Bari, Napels met Bari en Lanciano. De enige correspondenten, die rechtstreeks contact houden met Antwerpen en van daar uit betaald worden of hun betaling geassigneerd krijgen, zijn dus die te Amsterdam, Rijsel, Brussel, Keulen, Mainz, Hamburg, Emden en Augsburg, en alleen hun rekeningen worden te Antwerpen ingeschreven.

Al deze correspondenten rekenen natuurlijk provisie aan voor het gedane werk, berekend à zoveel per baal of per soma (Saum, last van een muilezel of paard = 2 balen). De Widhols, de voornaamste expediteurs, rekenen zelf niets aan, doch laten het over aan Maarten, hen af en toe een som toe te kennen als provisie. Christiaan van de Wiele te Brussel gaat nog verder in de edelmoedigheid, en weigert pertinent elke betaling, zodat de firma haar toevlucht neemt tot geschenken (zilveren schalen, zilveren zoutvaten) aan hem of aan zijn vrouw (1).

Op twee plaatsen onderweg worden de waren herverpakt : Hamburg of Emden en Augsburg. De zijdebalen uit Italië worden te Augsburg doorgaans verenigd in grote pakken van 2-3 balen elk; te Hamburg worden die pakken weer geopend en de balen over de schepen verdeeld (tot spreiding van het risico); ook grote balen, zoals die uit Napels door-

(1) Maarten aan Widhols. JM, 24-12-1590, 30-12-1591, 15-1-1592, 8-1-1594.

gaans zijn, worden te Augsburg herverpakt voor de reis door Duitsland. Omgekeerd worden balen uit Engeland te Hamburg eveneens tot grote pakken verenigd, om te Augsburg weer open gedaan te worden.

De herverpakking laat aan de correspondenten toe, te controleren of de balen „goed geconditionneerd" zijn, of ze niet geleden hebben door water, eventueel of er niets uit gestolen is; het is natuurlijk belangrijk, dat de schade zo vlug mogelijk wordt ontdekt, om dadelijk de waren te laten drogen (waartoe de balen dan helemaal worden geopend) of terstond opsporingen te kunnen beginnen. Op de andere plaatsen heeft geen dergelijke inspectie plaats, en de correspondent vergenoegt er zich mee, de balen te ontvangen en verder te zenden.

Doorlopend wordt door brieven Antwerpen op de hoogte gehouden van de bewegingen der balen; elke correspondent schrijft min of meer regelmatig, vooral de voornaamste van alle, Widhols te Augsburg, om te melden welke balen zijn aangekomen, hoe ze herverpakt zijn, en eventueel over schade te berichten. Telkens na enkele maanden stuurt iedere correspondent zijn rekening, met gedetailleerde opgave van alle door zijn handen gegane balen en van de voor elke baal verrichtte uitgaven : zoveel betaald voor rest van transport, zoveel als voorschot, zoveel tol... (1).

Helemaal tot in de puntjes functioneert het systeem trouwens niet en het gebeurt meermaals, dat de correspondent niet alle gewenste details opgeeft : hij duidt bv. niet aan, op welke schepen hij de verschillende balen heeft geladen, of schrijft niet, of alle balen wel degelijk in goede staat zijn aangekomen.

Normaal wordt naar Antwerpen niet geschreven, met welke wagenvoerder de balen zijn verzonden, tenzij voor een verzending „adretura", d.w.z. op een uitzonderlijk lang traject met een enkele wagenvoerder, bv. van Rijsel rechtstreeks op Nürnberg, zonder de normale verandering van „caretier" te Keulen of Mainz. In dat geval moet de correspondent te Nürnberg verwittigd worden door Antwerpen over de naam van de wagenvoerder en het te vereffenen bedrag. Voor het overige schrijft de correspondent de naam van de voerlui alleen aan de vertegenwoordiger die de balen zal ontvangen, aldus van Augsburg naar Nürnberg, of van Nürnberg naar Lüneburg bv., zonder dat Antwerpen daarover ingelicht wordt (2).

Naast de verzendingen voor eigen rekening, verricht de firma in deze jaren ook transport voor andere kooplui. Vroeger reeds was het een paar keer voorgekomen, dat waren van anderen meegezonden werden met die van de firma, en dat zij het transport betaalde aan de expediteurs om dan

(1) JM, *passim*, bv. 10-4-1591.
(2) Brieven aan de expediteurs.

door de betrokken kooplui terugbetaald te worden (1). Nu ze voor eigen rekening transporteert, is deze methode veralgemeend geworden, zodat, op 1749 balen, die ze van 1589 tot 1594 verzendt, er 301 voor rekening van anderen zijn. Toch betekent dit niet, dat onze firma er systematisch naar streeft, waren van anderen aan te trekken om de expediteurs concurrentie aan te doen; veeleer blijkt, dat het hier alleen gaat om vriendendienst, want alle kooplui, die haar hun balen toevertrouwen, zijn bekenden of familieleden, aan wie de firma alleen de werkelijk gedane uitgaven in rekening brengt, zonder aanrekenen van provisie; hun waren worden dus goedkoper vervoerd dan door expediteurs, en de firma verdient daar niets aan (2).

Deze kooplui zijn, in volgorde van belangrijkheid : Alvise Cotsini, de zoons van Maarten, Jacob de Wale (broer van Jan), Servaes Wouters, Combe en Farington (Engelse kooplui, blijkbaar bevriend met Coteels), Francesco Bombardini, Frederik van der Molen, Antonio Gardino, Aart van Erpe, Joris Vekemans, Jan della Faille, zoon van Karel, Jan Verbeke (schoonbroer van Jan de Wale), Jan Fabri (idem), Jeronimo Soranso, Gaspar Losschaert.

* * *

Onderzoeken we nu de gevolgde routes (3). Voor de handel tussen de Nederlanden en Italië bestaan in hoofdzaak twee mogelijkheden : de Westelijke, over Zwitserland naar Milaan, en de Oostelijke, door Oostenrijk naar Verona of Venetië.

De eerste is voor onze firma steeds van ondergeschikt belang gebleven; ze dient vooral de handel op Milaan, Genua, Florence, Ancona, Napels. Het is alleen voor waren uit deze laatste plaats dat die route door de della Faille is gebruikt geworden, en dan nog vooral in de jaren 1584-86, want later verlegt ze haar transporten van Napels voor een deel naar de Oostelijke weg.

---

(1) Bv. voor Alvise Cotsini, J, ff. 80, 82, 98.

(2) JM, ff. 21, 43, 89, 96, 106, 112, 135, 136, enz. en *spese de conduta.* In 1574 betalen de della Faille te Venetië onkosten voor de verzending van 11 balen karseien van de firma Anton Boot, van Venetië over land naar Napels. J, f. 12.

(3) Voor de bespreking van de verschillende wegen verwijzen we eens voor goed naar alle transportrekeningen van J en JM, en naar de brieven aan de expediteurs. Enkele nogal vage gegevens vindt men verder bij E. COORNAERT, *La draperie-sayetterie d'Hondschoote*, pp. 251-254, en nog vagere bij dezelfde, „Les routes commerciales d'Anvers en Italie au 16e siècle". *Annales de géographie*, 36, 1927, pp. 168-169. Zie ook F. EDLER, „The Van der Molen, commission merchants of Antwerp (1538-1544) : trade with Italy". *Medieval and historiographical essays in honor of J. W. Thompson.* Chicago, 1937, pp. 132 vv.

De waren gaan op deze Westelijke route van Napels overland via Lanciano-Pesaro-Bologna naar Milaan. De verzendingen worden steeds toevertrouwd aan de grote Milanese expediteursfirma Annoni, die ze van Milaan over de Gotthard en Bazel langs de Rijn voert tot Keulen of Mainz. Van hier bestaan twee mogelijkheden : de „hoge weg" van Mainz (of eventueel van Koblenz) over de Hunsrück naar Namen (of Luik) en via Brussel naar Antwerpen, of de klassieke lage weg van Keulen naar Antwerpen. Eigen transport kan de firma langs deze weg niet ondernemen, bij gebrek aan correspondenten; vandaar de rol van de Annoni (1).

De ware levensader van de firma is echter steeds geweest de tweede, Oostelijke route. Ze splitst zich in twee hoofdtakken vanaf Nürnberg of Augsburg : de ene gaat door Tirol naar Verona of Venetië, de tweede over Salzburg en de Hohe Tauern naar Venetië.

§ 1. — Tussen de Zuidelijke Nederlanden en Augsburg.

a) *Van Noord naar Zuid*

De balen voor deze richting vertrekken in 1574-78 alle uit Antwerpen, d.w.z. dat alle in Vlaanderen en te Rijsel gekochte goederen eerst te Antwerpen worden geconcentreerd, eventueel ter bewerking (verven bv.) vooraleer verzonden te worden. Deze toestand is de trouwe weerspiegeling van die uit de volle bloeitijd, wanneer Antwerpen de ganse Vlaamse export beheerst. In de periode 1589-94 is het beeld sterk verschillend : op 3956 Rijselse grosgrains vertrekken er 2460 uit Rijsel, tegen 1496 uit Antwerpen; de 303 stuks Kamerijks linnen, die te Valenciennes zijn ingekocht, gaan alle rechtstreeks van daar uit naar Italië, en hetzelfde is het geval met 96 saaien van Rijsel (2).

Het is duidelijk, dat nu de meerderheid van de waren niet meer langs Antwerpen naar het buitenland gaat, doch rechtstreeks uit de productiestreek vertrekt. Klaarblijkelijk is de greep van Antwerpen op de Vlaamse

(1) In 1578 worden eens drie balen van Napels naar Augsburg gevoerd door een andere, blijkbaar Duitse, transportfirma, de Crafteri. J, f. 255. Over de route Antwerpen-Bazel, cfr. ook A. Deroisy, „Les routes terrestres des laines anglaises vers la Lombardie". *Revue du Nord*, XXV, 1939, pp. 40-60. Over de Alpenpassen op deze westelijke route : A. Schulte, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Deutschland und Italien mit Ausschlusz von Venedig*. Leipzig, 1900. Voor de 16e eeuw dienaangaande ook gegevens in O. Stolz, *Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg*. Innsbruck, 1953, pp. 160-166.

(2) In J zijn alle vervoerkosten berekend vanaf Antwerpen. Over de vervanging van Antwerpen door Rijsel als exportcentrum in deze jaren, cfr. E. Coornaert, *La draperie-sayetterie d'Hondschoote*, pp. 239-240.

productie verslapt, en slechts een deel van de waren gaan nog eerst naar Antwerpen, niet om er de aansluiting te vinden op de internationale verkeerswegen, zoals vroeger, doch om er bewerkt te worden. Inderdaad zijn alle uit Antwerpen vertrekkende grosgrains daar geverfd geworden, wat de enige reden is om ze eerst nog naar Antwerpen te sturen.

De juiste datum van deze kapitale verschuiving is waarschijnlijk 1584, wanneer door het beleg van Antwerpen de waren van Rijsel en Vlaanderen voor het eerst op eigen middelen zijn aangewezen om het buitenland te bereiken. In 1585-86 blijkt uit de correspondentie, dat de grosgrains van Rijsel en het linnen van Kortrijk allemaal uit Rijsel naar Italië worden gezonden, hoewel na de capitulatie Antwerpen in de gelegenheid was, zijn vroegere rol te hernemen.

In 1574-78 gaat het transport uitsluitend over Keulen; ook dit is de voortzetting van de vroegere situatie, en de enige weg, die vernoemd wordt in de studies over het transport uit en naar Antwerpen. Ook hier echter heeft zich in de tweede periode een radicale ommekeer voorgedaan : alle export nagenoeg gaat nu van Antwerpen of Rijsel over Mainz, en de Keulse route wordt nog slechts voor een klein deel van de waren gebruikt (1). Tegen de 164 balen, waarvan we weten, dat ze van 1589 tot 1594 hun weg over Mainz nemen, staan slechts 4 balen voor Keulen. In 1585-86 is in deze richting van de nieuwe route nog geen sprake : alle balen uit Antwerpen of Rijsel gaan dan nog naar Keulen. Kort daarop moet echter de verandering ingetreden zijn, in navolging van de voorkeur, die deze „hoge weg" krijgt in de omgekeerde richting (zie verder, b).

Van Keulen gaan de waren ofwel rechtstreeks op Augsburg, ofwel eerst op Nürnberg en dan vandaar naar Augsburg. De keuze wordt hierbij alleen bepaald door de „gelegenheid" om voerlui voor de ene of de andere plaats te vinden (2). Van Mainz daarentegen wordt steeds rechtstreeks op Augsburg verzonden, daar Nürnberg hier natuurlijk een omweg zou betekenen.

b) *Van Zuid naar Noord*

Van Augsburg worden de waren in 1574-78 steeds verzonden op Nürnberg en vandaar naar Keulen, uitzonderlijk eens rechtstreeks op Keulen. In de tweede periode is ook hier de situatie omgekeerd : tegen 27 balen, die over Keulen gaan, zijn er 235, die van Augsburg op Mainz worden gezonden, en alle balen over Keulen zijn ook eerst naar Mainz

(1) Reeds in 1574-1578 gaan soms balen van Keulen naar Augsburg via Mainz. J, *passim.*

(2) Brieven aan Rigo Minau.

gegaan en dan vandaar stroomaf gezonden; de andere balen gaan van Mainz over Namen naar Brussel en dan te water naar Antwerpen.

In 1585-86 werd deze nieuwe weg nog niet gebruikt, en ging alles nog over Keulen. We staan hier voor een verschuiving van zeer groot belang, die we kunnen verklaren, dank zij de inlichtingen in de brieven. De omlegging van het vervoer van Keulen over Mainz dateert namelijk zeer precies van 1585, doch blijft eerst beperkt tot de Westelijke Italië-route (over Bazel). In het najaar van 1585 besluiten inderdaad de kooplui op de beurs te Antwerpen, voortaan de route over Keulen te verlaten voor de waren die via Zwitserland komen, wegens de grote gevaren die er aan verbonden zijn (de troebelen rond Neuss, die het verkeer tussen Antwerpen en Keulen teisteren), en voortaan de „hoge weg" te gebruiken, die van Koblenz of Mainz over de Hunsrück en de Ardennen naar Namen of Luik voert en vandaar over Brussel naar Antwerpen. Van dan af worden dan ook de waren, die de Rijn afzakken, te Mainz of Koblenz ontscheept in plaats van tot Keulen te varen, en Maarten beveelt aan, ze langs de hoogst mogelijke weg te brengen („il camino piu alto sia possibile") om de gevaren van de vlakte te vermijden (1). Voor de waren die van Augsburg of Nürnberg komen, tracht men dezelfde route te volgen, wat echter vooreerst moeilijk blijkt te zijn. Kort na 1586 wordt ook voor deze balen dan de route over Mainz aangenomen, en ondanks de teruggekeerde rust in het Keulse, is de nieuwe weg verder in voege gebleven.

De fiscale maatregelen te Keulen na 1589 kunnen het vasthouden aan de hoge weg helpen verklaren, doch de voornaamste reden zijn ontegensprekelijk de onlusten in het Keulse geweest (2). Inderdaad is het beslist niet wegens grotere kosten, dat de weg over Keulen is verlaten : zoals we haarfijn kunnen uitcijferen, kost de weg over Mainz oneindig meer.

---

(1) Brieven aan Widhols. De passus van de brief van 5-1-1586 (C. VERLINDEN, *Lettres commerciales*, p. 527) waar sprake is van de route over „Lo Canie" heeft betrekking op de „hoge weg"; blijkens de voorgaande brieven aan Widhols gaat het om een verminking door de kopist van „Covolens" (Koblenz). Van Lausanne kan hier geen sprake zijn. Cfr. ook de brieven van Andries Radermacher uit Keulen aan Jan van Immerseele van het voorjaar 1586. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205. De route van Mainz over Namen en Trier wordt reeds gebruikt in 1560-1561. SAA, Certificatieboek 16, f. 125. AF, bundel 10, Verbale.

(2) In tegenstelling tot de mening van H. Thimme, die het verlaten van de Keulse route toeschrijft aan de nieuwe taksen, vanaf 1589 te Keulen ingevoerd, en aan de onlusten slechts een secundaire rol toekent. De onlusten hebben reeds vanaf 1585 de Keulse route gefnuikt. H. THIMME, „Der Handel Kölns am Ende des 16. Jahrhunderts und die internationale Zusammensetzung der Kölner Kaufmannschaft". *West-deutsche Zeitschrift*, XXXI, 1912, pp. 469-470. Cfr. A. DIETZ, *Frankfurter Handelsgeschichte*, III, p. 324.

Het tarief van Mainz tot Brussel bedraagt namelijk (1589-94) 9 gulden per centenaar, van Mainz tot Keulen daarentegen slechts een halve gulden, en van Keulen tot Antwerpen 3 gulden. Op de lage route zijn de enige onkosten bovendien die van het overladen te Keulen, op de hoge weg is er daarentegen volgende indrukwekkende lijst : onkosten te Mainz, licent van Luik, licent van Namen of Dinant, convooi tot Stavelot, convooi van Braine, landtol, ongeld, arbeiders, paspoort, provisie te Brussel (1).

Een concreet voorbeeld : voor een kist spiegels, wegend 1125 pond, betaalt men aan transport en onkosten, van Mainz over Keulen tot Antwerpen : 6.19.8

— van Mainz over Namen tot Brussel : 18. 3.7

In het tweede geval is de kist zelfs nog niet te Antwerpen, zodat de totale prijs over Mainz-Brussel bijna drie maal zo hoog ligt als over Keulen. Dat de kosten langs de hoge weg buitensporig zijn, blijkt nog beter door vergelijking met de kosten van Venetië tot Mainz : de kist in kwestie kost aan transport en kosten tot Mainz 26.14.4, hetzij nog niet de helft meer dan voor het korte traject Mainz-Brussel ! Ontleden we de kosten van de hoge weg nader, dan blijkt, dat vracht en onkosten als volgt tot elkaar staan :

	vracht	onkosten
Mainz-Keulen-Antwerpen	6.12.2	–.7.6
Mainz-Namen-Brussel	15.15.–	2.8.7

Essentieel is dus de hoge weg schromelijk duur, juist door zijn bergachtige karakter, dat vervoer op wagens moeilijk maakt, en door de vele onkosten die er nog bij komen. Zijn enige voordeel is de veiligheid (de snelheid kan niet gevoelig verschillen van de weg over Keulen), doch dit voordeel is blijkbaar ruim voldoende om hem de voorkeur te doen geven. Op de Keulse route worden in 1585-86 herhaaldelijk sterk bewapende konvooien „afgeworpen", zodat de kooplui, die langs deze weg verzenden, hun toevlucht moeten nemen tot verzekeren van de waren, voor landtransport een zeer uitzonderlijk verschijnsel, dat de lagere kosten van de Keulse weg gedeeltelijk doet vervallen.

Met de verschuiving in de wegen heeft zich nog een andere wijziging voorgedaan, namelijk in de nationaliteit van de voerlui. In Antwerpen's bloeitijd wordt het vervoer Antwerpen-Duitsland verzekerd door de bekende Hessenwagens, waarvan de voerlui uit Hessen, vooral uit Frammersbach, komen. In het laatste kwart van de eeuw zijn de Hessen en Duitsers in het algemeen echter voor een groot deel vervangen door

(1) JM, f. 14, en talrijke andere voorbeelden onder *spese de conduta*. Ook ff. 27, 54, 140, enz.

Limburgers en Walen. Dat blijkt uit de namen van de voerlui, die we hier geven (1).

Antwerpen-Keulen : 1574-78 : Adrian Broeckman, Jan Graff, Jooren Vos, Emont van Buel und gespanen, Jan van Burre, Jan Cardys, Hein metten honden, Tiell van Weert, Pieter van Maseycke;

1585-86 : Hendrick van Beul, Jan Bongart ende gespannen van Acken, Anteunis op der Heydene, Janetto Peter vom der Fris, Jan Kessel van Weert, Jan Malget, Zametto Jan Melie, Jaspar Mochet van Malmedy, Willem Sterck (of Stock) en compagni, Jacop Tinus van Weert, Tousain Jan Jaque en compagnie, Rut Verlinden, Adam Vingerhoet, Joan van Zittert;

1589-94 : Henric van Buel, Jan Lemmens, Meeus Westerhof van Weert, Bobbe Jan van Zittert;

Antwerpen-Mainz : 1589-94 : Fransoys van Esse, Gasparo van Malmedis, Jan de Malmedis, Jan Peck, Hans, Jan en Herman Vries;

Antwerpen-Nürnberg : 1574-78 : Dovyt Brouckman, Hein metten honden en gespannen, Wolf Singer;

Antwerpen-Augsburg : 1574-78 : Erardt Ros und gespannen;

Rijsel-Nürnberg : 1585-86 : Nicolo Herry;

Rijsel-Mainz : 1589-94 : Frans Engels, Paulo Muller, Obert Scryne van Jochim, Hans Trippel van Spannenberg uut lant van Hessen, Piere Vyschekre;

Rijsel-Keulen : 1589-94 : Jan Le Huy, Gaspar Marin, Jan Michiel;

Valenciennes-Mainz : 1589-94 : Pasque Jan Jasper.

§ 2. — Tussen Londen/Haarlem en Augsburg.

a) *Van Noord naar Zuid*

De verzendingen uit Engeland naar Italië gaan tot 1589 alle naar Hamburg, daarna naar Hamburg of Stade, dit natuurlijk in verband met de vestiging daar der Merchants Adventurers en de daaruit volgende scheepsgelegenheid op deze plaats. Deze toestand duurt sinds omstreeks 1570, wanneer de Geuzen de Scheldemonding beginnen onveilig te maken en de warenzendingen tussen Engeland en Italië de route over Antwerpen verlaten (2).

De vaart wordt verzekerd door Engelse en Duitse schepen, die

(1) Brieven aan Minau en J, JM. Brieven van A. Radermacher aan Jan van Immerseele, SAA, Insolvente Boedelskamer, 205. Cfr. J. Strieder, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, pp. XXIII-XXVIII. F. Prims, Antwerpiensia, 6e reeks, 1932, p. 380 vv.

(2) Cfr. hoofdstuk XIII.

doorgaans geen andere reizen doen dan op dit vaste traject en dan ook jarenlang op deze lijn vermeld worden. De schippers uit de jaren 1585-86 zijn oude bekenden van Maarten van vóór 1582, en in 1589-94 treffen we nog sommigen van hen aan (1). De firma geeft de voorkeur aan Engelsen, vermoedelijk omdat die eventueel gemakkelijker te achterhalen zijn in Engeland, waar de firma haar eigen factor heeft.

De verzendingen worden steeds gespreid over verschillende schepen; men laadt doorgaans niet meer dan twee balen per schip, en wacht desnoods liever een paar dagen dan meer op één schip te riskeren. Verzekering komt dan ook niet voor : dit korte en weinig riskante traject is bijzonder slecht geschikt om verzekering ingang te doen vinden (2).

Van Haarlem uit gaan alle zendingen eerst naar Amsterdam, vanwaar ze, op Hollandse schepen nu, eveneens op Hamburg, later ook wel op Stade, worden gezonden. Vreemd is wel, dat Emden in deze richting nooit wordt vermeld, hoewel het in 1585-86 voor de omgekeerde richting even belangrijk is als Hamburg. Van Stade gaan alle waren naar Hamburg, en van Hamburg naar Lüneburg, of rechtstreeks naar Nürnberg; ook rechtstreekse zendingen uit Hamburg op Augsburg komen voor, doch blijven zeer uitzonderlijk (3).

b) *Van Zuid naar Noord*

In deze richting zijn drie lijnen te onderscheiden i.p.v. twee : van Augsburg of Nürnberg naar Hamburg, naar Stade, naar Emden. Stade speelt ook hier slechts een rol na 1589, en Emden treedt alleen op in 1585-86. In die jaren is het naast Hamburg de klassieke richting van de waren uit Italië voor Londen (doch niet voor Holland, dat alleen via Hamburg wordt bereikt). De voortdurende moeilijkheden tussen de Hollanders en Emden verklaren dit laatste, doch het grote belang van de uitvoer naar Engeland is merkwaardig, waar men uit de literatuur de indruk krijgt, dat de Eems in die jaren vrijwel bestendig door Hollandse oorlogsschepen wordt geblokkeerd (4). Uit de della Faille-brieven blijkt hiervan nagenoeg

(1) Cfr. R. EHRENBERG, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth*, pp. 238 vv. : uitvoerige lijsten van schippers op de lijn Hamburg-Engeland, waarin o.a. alle namen voorkomen, die we in onze bronnen aantroffen.

(2) Brieven aan Entzesperger, Coteels en Wingene. EHRENBERG, *op. cit.*, pp. 235 en 248. Verzekering komt bij andere firma's op deze lijn reeds sporadisch voor, doch verspreidt zich pas in de 17e eeuw.

(3) Brieven aan Entzesperger.

(4) J. H. KERNKAMP, *De handel op den vijand*, I, *passim*. B. HAGEDORN, *Ostfrieslands Handel und Schiffahrt vom Ausgang des* 16. *Jahrhunderts bis zum Westfälischen Frieden* (1580-1648). Berlijn, 1912, pp. 67 vv. Borne aan Wingene, 13-7-1586 : Emden is ge-

niets, op een enkele allusie na, terwijl vaststaat, dat de uitvoer naar Engeland zonder moeilijkheden verloopt. De tijdelijke rol van de stad wordt verklaard door de vestiging der Merchants Adventurers, die meebrengt dat een regelmatige scheepvaart op Engeland plaats heeft.

Zeer duidelijk is in de brieven (1) de volledige uitwisselbaarheid van Hamburg en Emden in die jaren : geen enkele voorkeur bestaat voor verzending naar de ene of de andere stad; alleen toevallige omstandigheden bepalen soms een keuze : verhoging van de tollen te Hamburg heeft dadelijk voor gevolg de order aan Widhols, voortaan alles op Emden te zenden; berichten over Spaanse veroveringsplannen tegen Emden doen omgekeerd alle balen op Hamburg versturen. Voor het overige wordt volledige vrijheid gelaten, naargelang de beste vervoergelegenheid naar een der beide steden te zenden; hoofdzaak is, dat er voldoende schepen voor Engeland te vinden zijn om onvertraagde verderzending te waarborgen, en die voorwaarde is doorlopend voor beide steden vervuld.

Met het verlaten van Emden door de Engelsen heeft de functie van de stad als doorvoerplaats een einde gevonden. Over de route Nürnberg-Emden vernemen we nog, dat ze over Hildesheim en Oldenburg loopt (2).

§ 3. — Tussen Augsburg/Nürnberg en Venetië/Verona (3).

a) *Van Noord naar Zuid*

Van Nürnberg gaat de overgrote meerderheid der waren naar Augsburg : op 174 balen, die te Nürnberg aankomen, worden er aldus 162

---

blokkeerd; 27-7-1586 : de stad is weer vrij.

(1) Brieven aan Wingene, Entzesperger, Widhols.

(2) Borne aan Wingene, 16-3-1586.

(3) Over de Alpenroutes : G. Canali, „Il magistrato mercantile di Bolzano e gli statuti delle fiere". *Archivio per l'Alto Adige*, XXXVII, 1942, pp. 107 vv. G. Canali, „I trasporti sull' Adige da Bronzolo a Verona e gli spedizionieri di Sacco". *Archivio per l'Alto Adige*, XXXIV, 1939, pp. 273-402. J. Hartung, „Akten zur deutschen Wirtschaftsgeschichte im 16., 17. und 18. Jahrhundert," II. *VSWG*, IV, 1896, pp. 224-236. J. Müller, „Augsburgs Warenhandel mit Venedig und Augsburger Handelspolitik im Zeitalter des Dreiszigjährigen Krieges" *Archiv für Kulturgeschichte*, I, 1903, pp. 326-347. J. Müller, „Das Rodwesen Bayerns und Tirols im Spätmittelalter und zu Beginn der Neuzeit." *VSWG*, III, 1905, pp. 361-420 en 556-626. E. von Ranke, „Die wirtschaftlichen Beziehungen Kölns zu Frankfurt am Main, Süd-Deutschland und Italien im 16. und 17. Jahrhundert (1500-1650)". *VSWG*, XVII, 1923. O. Stolz, *Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg*. Innsbruck, 1953, pp. 112-165. O. Stolz, *Quellen zur Geschichte des Zollwesens und Handelsverkehres in Tirol und Vorarlberg vom 13. bis 18. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1955. C. Zamboni, *La navigazione sull'Adige in rapporto al commercio veronese*. Venetië, 1925. Cfr. ook een onuitgegeven tekst te Venetië, Museo Correr, Mss. Donà dalle Rose, 217, f. 295.

naar Augsburg doorgezonden. De twaalf andere gaan over Salzburg naar Venetië. Vanuit Augsburg gaat eveneens een zeer gering deel der balen over Salzburg naar de Dogenstad (13 op 304) (1).

Deze weg over Salzburg, in de briefwisseling doorgaans aangeduid als de weg over Gimona (Gemona del Friuli), gaat van Salzburg over Werfen naar Radstadt, om de Tauern te overschrijden op de Tauern Pass (1738 m.) en vervolgens op de Katschberghöhe (1641 m.) en aldus Spittal te bereiken; vervolgens gaat het over Villach en Tarvis naar Gemona (ten Noorden van Udine), om vandaar recht op Mestre te strekken. Hoewel nog secundair, vergeleken bij de andere wegen, is hij toch reeds van belang in de eerste helft van de eeuw, nadat omstreeks 1520-1530 op deze lijn een route is aangelegd, en zal dat, ondanks zijn grotere kosten, voortdurend meer worden tot in de zeventiende eeuw. De redenen voor deze voorkeur zijn overigens niet duidelijk (2).

In de 16e eeuw zijn van Augsburg naar Venetië twee kortere routes nog de voornaamste, ondanks de groeiende concurrentie van de zopas genoemde weg. Het zijn de zogenaamde „obere" en „untere Strasze", die uiteengaan vanaf Schongau, tot waar de balen hetzij over land, hetzij te water op de Lech kunnen gaan. De „obere Strasze" loopt vervolgens over Füssen, Reutte en de Ehrenberger Klause naar de Fern Pass (1203 m.) en verder via Imst, Landeck en Nauders naar de hoofdkam van de Alpen, die overschreden wordt op de Reschenscheideck (Passo di Resia, 1508 m.); de weg loopt dan door het Vintschgau (Val Venosta) over Merano naar Bolzano, vanwaar de Adige verder wordt gevolgd tot Trento; hier wordt afgebogen in het Val Sugana tot Bassano, vanwaar de weg recht over Castelfranco naar Mestre loopt.

De „untere Strasze", die geleidelijk de „obere" overvleugelt, is iets korter en heeft minder hoogte te overwinnen. Ze gaat van Schongau over Oberammergau naar Partenkirchen, vervolgens over Mittenwald, Seefeld en Zirl naar Innsbruck, en vandaar over Matrei naar de Brenner (1372 m.), om dan de Isarco te volgen tot benoorden Brixen (Bressanone),

(1) JM, 10-4-1591. Verona, Archivio di Stato, Sanità 33, f. 347 : overzicht van de routes uit Duitsland en de Nederlanden (1596).

(2) Weliswaar zijn de tollen op de Salzburgweg lager dan in Tirol, doch de langere afstand (85 mijl van Venetië tot Augsburg tegen 66 mijl over de Brenner) maakt dat de prijs per Saum toch aanzienlijk hoger ligt : 15-16 florijn in Zuidelijke en 17-18 in Noordelijke richting, tegen ongeveer 13 florijn op de Brennerweg en ongeveer 14 op de „obere Strasze". O. STOLZ, *Geschichte*, pp. 157-160. Cfr. ook H. KLEIN, „Brenner und Radstätter Tauern, ihre Konkurrenz im 16. Jahrhundert." *Schlernschriften*, 52, 1946, pp. 141-155. H. KLEIN, „Der Saumhandel über die Tauern". *Mitteilungen Salzburger Landeskunde*, 90, 1950, pp. 37-112. In tegenstelling met de „obere" en „untere Strasze", waar het vervoer op wagens gebeurt (de zogenaamde „Terfiswägen" : Treviso) gaan de waren langs de Salzburg-route op lastdieren. Cfr. p. 426.

waar de route Oostwaarts afbuigt in het Pustertal, over Brunico tot Dobbiaco (Toblach). Vandaar gaat het weer Zuidwaarts langs Cortina d'Ampezzo en Pieve di Cadore, en dan langs de Piave tot Ponte nelle Alpi, waarna de route recht over Conegliano naar Treviso loopt; vandaar wordt Venetië bereikt over water, langs de Sile en de lagune.

Deze beide wegen komen in aanmerking, wanneer men spreekt van het zenden „adretura" op Venetië; uitdrukkelijk onderscheiden wordt er in de correspondentie niet, hoewel de „untere Strasze" waarschijnlijk de voorkeur heeft (1).

Tenslotte is er de weg naar of over Verona, meestal aangeduid als de route van Sacco (op de Adige, tegenover Rovereto). Deze is identisch met de „untere Strasze" tot voorbij de Brenner, doch gaat dan over Brixen (Bressanone) naar Bolzano om verder zonder onderbreking de Adige te volgen over Verona stroomafwaarts tot aan de monding en dan via Chioggia Venetië te bereiken. Vanaf Bolzano of Bronzolo gaat het vervoer in dat geval te water, eerst op de bekende „zattere" tot Verona, dan per boot (borchio) tot Venetië.

Hoewel voor Venetië een aanzienlijke omweg vormend, kan deze route tegen de andere concurreren dank zij de geringere kosten van het watertransport en de betrekkelijke snelheid van de verzending stroomaf (2). Niettemin blijft ze voor zendingen op Venetië van secundair belang. Voor Verona is dit uiteraard echter de enige weg die in aanmerking komt, evenals voor de zendingen van de firma op Napels; voegt men daarbij een deel van de zendingen op Venetië, dan is het duidelijk, dat dit de levensader van de firma is.

(1) Cfr. over deze beide routes vooral O. STOLZ, *Geschichte*, pp. 112 vv., en dezelfde, „Verkehrsgeschichte der Brenner- und Reschenstrasze". *Groszdeutscher Verkehr*, 1942, 11-12, pp. 270-302. Blijkens de opbrengst van de tollen bedraagt de jaarlijkse doorvoer over de Brenner rond 1500 ongeveer 5000 ton, over de Reschen zowat 1/4 à 1/3 daarvan, en over Salzburg ongeveer 600 ton. In het verkeer over de Brenner is echter zowel de lijn Innsbruck-Verona als de „untere Strasze" begrepen. O. STOLZ, *op. cit.*, pp. 141 vv. Het traject Schongau-Augsburg kost in 1674 over land 2 florijn per Saum, op de Lech slechts 1 florijn. J. HARTUNG, *art. cit.*

(2) J. HARTUNG, *art. cit.* : Venetië-Bolzano over land per Saum 10.30 florijn, te water 8.52 florijn. JM, 10-4-1591 : „per Saccho und Bernn" (= Verona). C. VERLINDEN, *Lettres commerciales*, pp. 533-34. O. STOLZ, *op. cit.*, p. 258. Het enorme belang van deze route in het algemeen blijkt uit het feit, dat van 8-2 tot 3-3-1586, na een onderbreking van het vervoer door de pest in Duitsland, er niet minder dan 1829 balen te Sacco aankomen; 91 daarvan zijn van onze firma. Verona, Archivio di Stato, Sanità 33, ff. 208-253.

b) *Van Zuid naar Noord*

Vanuit Venetië bestaan, voor verzendingen naar Augsburg-Nürnberg, natuurlijk dezelfde pas opgesomde vier wegen; die over Verona verliest in deze richting echter veel van zijn betekenis, daar het vervoer stroomopwaarts meer dan tweemaal zoveel tijd vergt als stroomaf (1).

Daarentegen is in deze richting de route over Salzburg veel belangrijker dan van Noord naar Zuid, en overtreft zelfs tijdelijk de routes „adretura" in belang : tegen 25 balen die van Noord naar Zuid deze weg volgen, gaan er in omgekeerde richting 83; op 70 balen, die uit Venetië naar het Noorden gaan, nemen er in 1590-91 zeker 60 hun weg over Salzburg. Op te merken, dat in deze richting die route een bijkomende etappe heeft te Portogruaro, die van Noord naar Zuid niet vermeld wordt (2).

Vanuit Verona is de klassieke weg naar Augsburg ook in deze richting natuurlijk die over Trento-Brenner-Innsbruck. In de geschiedenis van de firma is het deze route, die nagenoeg al haar balen uit Verona heeft zien voorbijtrekken. Toch is er aan gedacht geworden, ze door een andere te vervangen, en wel in 1585-86 : het traject Verona-Trento wordt dan onveilig gemaakt door roversbenden — overigens een vrij bestendige plaag in dit gebied — en aartshertog Ferdinand, die Tirol bestuurt, doet niets om de route veiliger te maken.

De kooplui te Verona besluiten dan, een andere route te beproeven, en namelijk hun waren uit Verona voortaan Westwaarts te zenden tot Lecco op het Como-meer, vandaar het meer over en dan langs Chiavenna naar de Splügen, om via Chur en Lindau Augsburg te bereiken. Wanneer de „arciduca" zijn tollen te Rovereto niets meer zal zien opbrengen, zal hij wel gauw de rovers verjagen. Tevens willen de kooplui op die manier van hem gedaan krijgen, dat zijn tolbeambten wat inschikkelijker worden, en niet zo scherp meer letten op een half pond min of meer in het gewicht van de balen, zoals tot dan toe. De kooplui hopen wel, aldus voldoening te zullen krijgen : „als we het zes maanden volhouden over Chiavenna,

(1) JM, 10-4-1591. C. ZAMBONI, *op. cit.*, p. 48 : Verona-Cavanella stroomop : 13 à 17 dagen; stroomaf : 5 à 8 dagen. Blijkens de boekhouding van de firma Santvoort (A. CASANOVA, *Specchio lucidissimo*, Venetië, 1558) gaan soms waren voor de „obere Strasze" van Venetië eerst naar Treviso per boot, zodat althans in deze richting, die route niet het traject Mestre-Castelfranco-Bassano volgt, doch een omweg maakt over Treviso (waarschijnlijk omwille van het goedkopere vervoer te water tussen Venetië en deze stad). In dat geval gaan de „obere" en „untere Strasze" pas uit elkaar vanaf Treviso.

(2) Blijkens de boekhouding van de firma Santvoort (zie vorige nota), gaan de waren in deze richting van Venetië eerst per boot over zee tot Portogruaro, en dan verder over land.

zullen we al krijgen wat we willen" meent Borne. Het plan wordt inderdaad uitgevoerd, en blijkbaar met het gewenste resultaat, zodat later alle waren opnieuw de rechte weg door Tirol nemen (1).

§ 4. — Tussen Verona en Napels.

a) *Van Noord naar Zuid*

Twee routes komen hier vooral in aanmerking : die over land en die over zee. De eerste gaat van Verona over Ferrara naar Pesaro, volgt de kust tot Pescara, om dan over Lanciano af te buigen naar Napels. De tweede gaat van Verona de Adige af tot Chioggia, vanwaar de balen per schip naar Bari gaan, om dan over land Napels te bereiken (2). In de loop van de eeuw tracht Venetië voortdurend, deze zeer belangrijke handelsstroom te capteren : allerlei min of meer consekwente taksvrijstellingen worden toegepast om deze warenzendingen, die men vroeger geweerd had, nu integendeel over de Dogenstad te doen verlopen, daar ze, ten gevolge van Venetië's vroegere vijandige houding, meer en meer de route over Venetië of Chioggia zijn gaan vermijden. Op het einde van de eeuw schijnt inderdaad de route over Chioggia de voornaamste te zijn geworden, wat de stijgende inkomsten van de Venetiaanse doorvoertaksen bevestigen (3).

b) *Van Zuid naar Noord*

Dezelfde beide wegen worden gebruikt, zonder dat we hier een voorkeur van de firma voor een van beide kunnen vaststellen. De zeeweg is in deze richting echter verschillend : hij gaat niet over Bari, doch over Fortoro, en de waren worden niet ontscheept te Chioggia, doch te Goro,

(1) Borne aan Piat della Faille. De normale route over Chiavenna-Chur kwam te Feldkirch of verder Noordelijk toch op Oostenrijks gebied, doch om dit te vermijden kon men vanaf Chur een minder goede weg volgen op de linker Rijnoever om over Rheineck Lindau te bereiken. In de 16e eeuw had men de routes in Graubünden verbeterd, terwijl Venetië hetzelfde had gedaan in 1558 voor de weg Bergamo-Chiavenna, wat de concurrentie met de Tiroolse routes verscherpte : de tollen waren in Graubünden veel lager. Ook van Noord naar Zuid was deze verkeersader een ernstige mededinger van de weg over Sacco voor alle Westelijk van Verona gelegen plaatsen; voor onze firma heeft ze echter uiteraard geen belang gehad. Een duidelijke uiteenzetting van deze mededinging in een zestiendeeuwse memorie : Venetië, Museo Correr, Mss. Donà dalle Rose, 217, f. 295. Cfr. O. Stolz, *Geschichte*, pp. 160 vv.

(2) Brieven aan Corhase en Wale.

(3) Talrijke Senaatsbesluiten dienaangaande : Venetië, Museo Correr, Mss. Donà dalle Rose, 356, 1, 2, 4, en 217, f. 49 : de stadella te Verona, die vóór 1577 46.000 ducaat opbracht, brengt rond 1584 60.000 ducaat op, de „dacio del transito" stijgt van 700 op 2000 ducaat.

op de Po-monding, vanwaar ze de stroom opvaren tot Pontelagoscuro en dan te land over Ferrara en Mantova Verona bereiken. Blijkbaar gaat deze weg vlugger dan het vervoer stroomopwaarts langs de Adige (1).

§ 5. — Tussen Antwerpen/Hamburg en Napels, van Zuid naar Noord.

We bespraken zopas de verbinding Verona-Napels. Inderdaad is de ganse aanvoer uit het Noorden naar Napels over Verona gekomen. Voor de uitvoer van Napels naar het Noorden is deze lijn echter slechts ten dele van belang geweest.

Tot 1585 is de normale route van Napels naar de Nederlanden namelijk niet die over Verona, doch die over Milaan. De waren gaan dan over land, via Lanciano-Pesaro naar Bologna i.p.v. naar Ferrara, en dan recht op Milaan (een paar keer gaan ook balen van Napels overzee naar Livorno en dan van Pisa naar Milaan). Hier worden de waren afgegeven aan de expediteursfirma der Annoni, die ze over de Gotthard en Bazel Rijnafwaarts brengt.

Onze firma heeft deze klassieke weg dan ook gevolgd in het begin van haar relaties met Napels. In 1585 echter is Jan Borne op het idee gekomen, de langdurende „conduta" van de Annoni uit te schakelen en de waren uit Napels voortaan door de firma zelf te doen verzenden en wel langs de haar vertrouwde Brenner-route, dus van Pesaro of Goro op Ferrara-Verona. Hij heeft uitgecijferd, dat deze route zeker even vlug zal blijken en niet meer zal kosten, temeer daar hij voor de Napelse balen van de tolbeambten te Verona een zeer gunstig tarief hoopt te bekomen; met als argument, dat deze balen een extra-verdienste zijn voor de tolpachters („sono tanti trovati in terra") daar ze normaal niet langs Verona kwamen, wil hij ze met een uitzonderlijk lage tol doorvoeren.

In 1586 wordt dan inderdaad deze route voor Napelse balen in gebruik genomen. Dat het hier om een innovatie van onze firma gaat, blijkt uit Borne's aanbeveling aan de factors te Verona en Napels, het geheim te bewaren : „wij moeten het bij ons houden, opdat de ganse wereld ons niet zou nalopen". Aan de tollenaars vertelt hij trouwens dat die balen gekocht zijn te Bologna en Florence. Wat later verneemt hij echter, dat Napolitaanse kooplui met hetzelfde idee de tollenaars te Verona hebben doen polsen, zodat het geheim blijkbaar toch reeds is uitgelekt (2).

Een beslissend voordeel op de route over Milaan heeft de Brenner-

(1) Venetië, Museo Correr, Mss. Donà dalle Rose, 42, f. 81 : kostenberekening van Goro tot Ferrara. Fortoro (JM, ff. 83, 189) hebben we niet kunnen vinden; mogelijk is bedoeld de monding van het stroompje Fortore, 25 km. ten Oosten van Termoli.

(2) Borne aan Piat della Faille en aan Corhase. JM, ff. 135, 171.

weg echter niet gehad, want in de volgende jaren zien we beide routes naast elkaar in gebruik voor balen uit Napels, met zelfs nog een zekere voorkeur voor de Milanese route : in 1589-94 zijn er op 135 balen 81 over Milaan gezonden met de Annoni, tegen 54 over Innsbruck.

De route over Milaan is zelfs soms gebruikt geworden voor zendingen uit Napels naar Hamburg, want een deel van de Napelse balen voor Hamburg komen te Augsburg niet via Innsbruck, doch over Lindau, en dus over Milaan; aldus in 1589-90 15 balen, tegen 24 over de Brenner (1).

Er bestaat dus een aanzienlijk verschil in route tussen zendingen naar en van Napels, zonder dat overigens blijkt, waarom de route over Milaan nooit gebruikt is voor zendingen naar het Zuiden.

(1) JM. Vermelden we nog enkele verzendingen van Antwerpen naar Hamburg en Emden in de jaren 1574-78, zonder dat de gevolgde weg blijkt. Naar Emden wordt alles verzonden met de bode van die stad (waarover B. HAGEDORN, „Betriebsformen und Einrichtungen des Emder Seehandelsverkehrs in den letzten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts". *Hansische Geschichtsblätter*, 37, 1910, pp. 187-198). Naar Hamburg zijn de voerlui : Marcus Braes, Herman Duytinghen, Jon Folckwin van Warmoeskerck, Heindrick Lambrecht van Solingen, Jan van Nuffel, Adrian Bol van Weert. J, *passim*.

BESLUIT

Trachten we, door vergelijking met andere firma's, de plaats van de della Faille in de 16e eeuwse handelswereld te bepalen. Ziehier eerst enkele cijfers over de grootte van het kapitaal (1) (in pond vlaams):

— Hans Imhof (1488-1522)	950– 6.750
— Ravensburger Gesellschaft (1510-1514)	37.000– 41.000
— Fugger (1511-1527)	67.500–633.500
— Welser (1527)	21.000
— Haug (1531)	33.500
— Haug-Langenauer-Link (1533-1561)	43.000–205.000
— Papenbruch-Odeur (1535)	300
— Smidt-Ronnefeldt (1547)	600
— Schetz-Pruinen (1552-1562)	9.000– 26.000
— della Faille (1558-1594)	29.000– 82.200
— Affaitadi (1562)	137.000
— Bartolomäus Viatis (1569-1597)	7.500– 88.700
— Cunertorf-Snel (1572-1579)	3.625
— Guillemard-Bouet (1599)	750

Wat de grootte van het kapitaal betreft, behoort onze firma dus tot de allereerste huizen van haar tijd. De grote meerderheid van de interna-

(1) G. AUBIN, „Bartolomäus Viatis. Ein Nürnberger Groszkaufmann vor dem Dreiszigjährigen Krieg". *VSWG*, 33, 1940, pp. 145-157.

C. BAUER, *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit*. Jena, 1936, pp. 50-56.

P. GÉNARD, „Un acte de société commerciale au XVIe siècle". *Bulletin de la société royale de géographie d'Anvers*, VII, 1882, pp. 475-499.

J. HARTUNG, „Aus dem Geheimbuch eines deutschen Handelshauses im 16. Jahrhundert". *Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, VI, 1898, pp. 36-87.

P. JEANNIN, *Les marchands au XVIe siècle*. Parijs 1957, pp. 55-60.

G. MICKWITZ, *Aus Revaler Handelsbüchern*. Helsingfors, 1938, p. 237.

J. MÜLLER, „Die Geschäftsreisen und die Gewinnanteile Endres Imhofs des Älteren als Teilhabers der Handels-Gesellschaft Peter Imhof und Gebrüder von 1508 bis 1525". *VSWG*, 13, 1916, pp. 153-179.

J. NANNINGA UITTERDIJK, *Een Kamper Handelshuis te Lissabon*. Zwolle, 1904.

A. SCHULTE, *Geschichte der groszen Ravensburger Handelsgesellschaft* 1380-1530. Stuttgart-Berlijn, I, 1923, pp. 58 vv.

tionale handelaars werkt in de 16e eeuw met kapitalen die tussen een paar honderd en een paar duizend ponden groot liggen; al wat boven 10.000 pond groot komt, is een eerste-rangs firma van uitzonderlijke afmetingen (1). Dit zal men beter realiseren, wanneer men bedenkt, dat Cunertorf-Snel met hun kapitaal in een jaar verschillende schepen met graan kunnen laden, een belangrijke peper- en brasilhout-handel drijven, en dan nog in touwen en andere artikelen handelen — dat Smidt-Ronnefeldt tot de voorname kooplui van het Baltikum behoren, en dat het kapitaal van de compagnie Papenbruch-Odeur door vijf man is opgebracht, en hen toelaat, handel te drijven op Spanje en op Amerika. Iedereen, die 100 pond vlaams bij elkaar kan krijgen, kan in de internationale handel als zelfstandig koopman optreden : de gemiddelde jaarlijkse export van de kleine handelaars op Italië bedraagt in 1543-45 85 pond groot (2).

Beschouwen we nu de samenstelling van het kapitaal :

	eigen kapitaal	familie	vreemden
1558–1561	27.046	2.000	—
1574–1578	42.548	5.700	12.800
1579–1582	60.316	5.700	12.800
1583–1594	52.600	20.300	9.300

Het kapitaal, dat door vreemden eventueel kan uitgetrokken worden, vormt dus nooit meer dan een vijfde van het totaal; het kapitaal van familieleden is niet of slechts op termijn opeisbaar, daar het voor een groot deel door de leider van de zaak aan de familieleden is toegekend,

(1) Cfr. P. JEANNIN, *op. cit.*, p. 90. De meeste historici zijn echter nog gehypnotiseerd door de Fugger en door Ehrenberg (*Zeitalter der Fugger*, I, p. 385 vv.), die alleen groot noemt wat Fuggerse afmetingen heeft, zodat bedragen, die voor de tijd enorm zijn, dikwijls als peuleschilletjes worden beschouwd; ze zijn dat alleen in vergelijking met de enige firma, die niet als maatstaf voor de 16e eeuw mag genomen worden, de Fugger.

(2) Literatuur van blz. 343, nota 1, en hoofdstuk XVI.

zodat die er slechts aan kunnen met zijn toestemming. Opmerkenswaardig is vooral, dat de firma dus essentieel zichzelf financiert, en slechts voor een bijkomstig deel vreemd kapitaal gebruikt. Dit vreemde kapitaal wordt overigens minder door haar aangetrokken dan dat het als een gunst wordt opgenomen voor bepaalde vrienden of kennissen. Uit de namen van de depositohouders blijkt, dat het allen bekenden van de firma zijn. Het spreekt vanzelf, dat ze desgewenst zoveel vreemd kapitaal had kunnen krijgen als ze wilde; voor deposito's bij grote firma's waren altijd liefhebbers genoeg te vinden (1).

Vergelijken we dit met een andere grote firma, die van de Haug-Langenauer-Link, dan is het verschil treffend : deze firma beschikt over deposito's, die doorgaans groter zijn dan het eigen kapitaal, en er soms een viervoud van uitmaken; in de deposito's is het leeuwenaandeel dat van vreemden, daarnaast komen minder belangrijke sommen van familieleden, van het personeel, en van de leiders van de zaak zelf.

Dit is het resultaat van een welbewuste politiek, die er naar streeft, het in de winst delende kapitaal zoveel mogelijk te beperken om de zaken vooral te doen met deposito's, die uiteraard slechts een eerder bescheiden, vaste intrest krijgen en dus op voordelige wijze de handel laten uitbreiden. We staan hier voor het type van de firma, die het voorbeeld volgt van Ambrosius Hochstetter in het begin van de eeuw, en tot dan toe onproductieve, kleine kapitalen aantrekt om ze in haar handel te gebruiken (2).

In hoeverre dit beroep op vreemd kapitaal de regel is bij de zestiendeeuwse firma's, kan niet uitgemaakt worden. In de mate waarin het voorkomt bij de Haug-Langenauer-Link is het vrijwel zeker een uitzondering, want alleen buitengewoon grote firma's konden voldoende vertrouwen inboezemen om op zo grote schaal vreemd geld aan te trekken. Het voorbeeld van de della Faille toont anderzijds, hoe andere grote firma's vrijwillig van die mogelijkheid afzagen en zich vooral met hun eigen kapitaal behielpen. In mindere of meerdere mate hebben echter wel alle firma's van enige betekenis gewerkt met een deel in deposito genomen geld (3).

Over het algemeen gaat de firma met veel vreemd kapitaal in deposito door voor een „modern" verschijnsel; inderdaad behoort die met hoofdzakelijk eigen kapitaal tot een ouder type (4). Het is echter de vraag, in hoeverre het jongere type de toekomst voorbereidt.

---

(1) Cfr. dienaangaande C. BAUER, *op. cit.*, pp. 64-65.

(2) J. HARTUNG, *art. cit.*

(3) P. JEANNIN, *op. cit.*, p. 82. C. BAUER, *op. cit.*, pp. 64-65.

(4) Bijvoorbeeld : J. A. GORIS, *op. cit.*, pp. 350-352. R. EHRENBERG, *op. cit.*, I, p. 391 vv.

Het is immers niet de deposito-vorm, die tenslotte de definitieve oplossing blijkt voor de handelsorganisatie : pas wanneer de aandelen-firma ontstaat, zal de oplossing als „kapitaaluitbreiding zonder dwang tot winst" gevonden zijn. En het lijkt ons, dat het klimaat voor aandelen eerder ontstaat uit de „oudere" firma dan uit de „moderne" deposito-zaak. Inderdaad ligt voor de gecentraliseerde zaak een omvorming in aandelen-vorm voor de hand, door de opname van andere partners; het voorbeeld van de della Faille toont, hoe gemakkelijk men van een firma onder één leider overgaat naar een associatie van verschillende kooplui, die allen hun aandeel in kapitaal en winst hebben, en het ook zonder deposito kunnen stellen (1). De gemakkelijke, doch gevaarlijke vorm van kapitaal-uitbreiding, die het deposito is, heeft eerder de firma's afgeleid van de weg, die leidde naar de maatschappij op aandelen.

De firma die met eigen middelen werkt heeft op de deposito-firma de voordelen van een gemakkelijker bepaalde en consekwenter doorgevoerde politiek, en van een grotere bewegingsvrijheid, daar ze met haar eigen kapitaal eventueel verliezen kan op de koop toe nemen, wat de firma-met-grote-deposito's niet kan : deze is integendeel gebonden aan een winstmarge, die kost wat kost hoger moet blijven dan de rentevoet, die ze moet uitbetalen; deze verplichting heeft dikwijls voor gevolg, dat de firma een roekeloze politiek gaat volgen, die op de duur noodlottige gevolgen heeft (2).

Vergelijken we nu de doorsnee-winstpercentages van onze firma met die van andere zaken (3) :

— Ravensburger Gesellschaft (1485-1514)	7 1/2
— Welser (1502-1517)	8,8
— Endres Imhof (1508-1525)	7 à 15
— Fugger (1511-1527)	14,5 à 20
— Lucas Rem (1518-1540)	7 1/2
— Haug-Langenauer-Link (1532-1562)	10 à 14 1/2
— Reval-compagnies (eerste helft 16e eeuw)	11 à 12
— Schetz-Pruinen (1552-1566)	11,6
— della Faille (1574-1594)	7,6 à 12,4

(1) Natuurlijk wensen we hier niet te beweren, dat de aandelen-maatschappij rechtstreeks uit compagnies van dit type is gegroeid.

(2) Cfr. J. HARTUNG, *art. cit.* A. E. SAYOUS, „Le commerce de Melchior Manlich et compagnie d'Augsbourg, à Marseille et dans toute la Méditerranée entre 1571 et 1574". *Revue historique*, CLXXVI, 1935, pp. 394-395.

(3) Literatuur van blz. 343, nota 1.

We stellen vast, dat alle percentages tot dezelfde orde van grootheid behoren (1). Op het eerste zicht lijkt dit vrij ontgoochelend, doch die eentonige percentages zijn in werkelijkheid het resultaat van zeer verschillende factoren : in de winst dient immers duidelijk onderscheiden te worden tussen de totale winst en de winst per operatie. Deze laatste is de theoretische winst, die wordt gevonden door de inkoop plus kosten af te trekken van de verkoop min kosten, terwijl de totale winst bovendien rekening houdt met de algemene onkosten, en bijgevolg steeds lager ligt.

Nu is het zo, dat in de winsten per operatie enorme verschillen bestaan, niet alleen van de ene operatie tot de andere, doch ook van de ene firma tot de andere; door de algemene onkosten worden echter de winstpercentages genivelleerd, omdat op zeer hoge afzonderlijke winsten doorgaans ook zeer zware algemene onkosten en risico's drukken, terwijl lagere afzonderlijke winsten met veel minder onkosten en risico's worden bezwaard (2). Het weinig zeggende resultaat, dat de algemene winstpercentages bezorgen, wordt dan ook pas sprekend, wanneer men tot de afzonderlijke winsten kan opklimmen, want hier eerst blijkt de differentiatie onder de firma's.

Voor de della Faille dient aldus onderscheiden te worden tussen zeehandel en landhandel : in de eerste tak bedraagt de winst per operatie dikwijls 80 à 200 percent (3), in de tweede daarentegen doorgaans 20 à 30. Dit laatste percent konden we voor een paar gevallen berekenen (4) en dat het inderdaad normaal is, blijkt uit een paar uitlatingen van Maarten : wanneer Coteels hem bericht, dat er op een baal Napelse zijde 160 ducaat

(1) Het oordeel van G. Mickwitz (*op. cit.*, pp. 233-234) en P. Jeannin (*op. cit.*, pp. 91-92) over de lagere winst in beter georganiseerde grote ondernemingen t.o.v. kleine, slecht georganiseerde zaken, die als risicopremie een hogere winst moeten maken, lijkt ons eerder theoretisch juist te zijn dan practisch te bewijzen met de weinige cijfers waarover zij beschikken.

(2) Dit onderscheid wordt door de meeste auteurs verwaarloosd; het is echter kapitaal. Het is aldus bv. niet voldoende, te vernemen dat bij de eerste Portugese reizen naar Indië in sommige gevallen 100 % winst wordt gemaakt (P. Jeannin, p. 92), want wat we hier moeten kennen is de totale winst, die tengevolge van schipbreuken e.d. naar beneden valt. Een uitzondering op deze regel van de nivellering vormt de totale winst van de della Faille in 1558-1562, die ongeveer 30 % per jaar bedraagt; de periode is echter juist zeer kort.

(3) Cfr. hoofdstuk IV.

(4) JM, f. 139 : berekening van de verwachte verkoopprijs naast twee facturen van Napelse zijde, respectievelijk 4308 pond voor een kostprijs van 3288, en 5587 voor 4373. Hetzelfde resultaat geeft een vergelijking tussen de inkoops- en verkoopsprijzen voor enkele partijen, berekend in de brievenkopij : het verschil bedraagt bv. voor een partij laken 39,7 %, voor saaien 29,1 %, voor karseien 41,6 %, voor grosgrains 44,6 %, voor linnen 22,2 % (in dit laatste geval heet het : de winst zal klein zijn). Trekt men van deze percentages de onkosten en het transport af, dan komt men tot 20-30 % zuivere winst.

is gewonnen (hetzij ongeveer 20-25 %) antwoordt hij : „het mag passeren, et me ne contento"; voor eventuele linnenverkoop te Milaan, Bologna en Rome, ordonneert hij aan Wale, de prijs zodanig te bepalen, dat ze er op winnen „met 25 % en meer"; bij een winst van 33,8 % op grosgrains luidt het „de winst is zeer goed" (1).

Het is dus van die wel zeer sterk verschillende hoogte, dat in 1583-94 het winstpercentage in de firma tenslotte neertuimelt tot een totale winst van 12 à 13 %. Inderdaad komen naast de mooie winstcijfers van de zeehandel indrukwekkende verliezen zorgen voor de nivellering, terwijl de landhandel uiteindelijk het grootste deel van zijn winst kan handhaven. We konden aldus berekenen, dat in de zeehandel in 1589-94 de totale winst per operatie ongeveer 27.000 pond beliep op een geïnvesteerd kapitaal van 71.500 pond, hetzij 37,7 percent, of 6,8 per jaar; de verliezen bereikten echter het cijfer van 18.000 pond, zodat tenslotte slechts 9.000 pond overbleef, hetzij 12,5 % of 2,2 % per jaar. De landhandel daarentegen, die per operatie ongeveer 35.000 pond had opgeleverd op 194.000 (18 % of 3,2 % per jaar), verloor alles bij elkaar niet meer dan 2.500 pond, zodat uiteindelijk 32.500 pond overbleef, hetzij 16,7 % of 3,0 % per jaar (2).

Alles bij elkaar is hier dus de soliede landhandel aanzienlijk meer winstgevend gebleken dan de oneindig meer spectaculaire zeehandel. Hoewel dit concrete voorbeeld niet mag veralgemeend worden, is het toch zeer betekenisvol, te meer daar we het kunnen volledigen met het geval Cunertorf-Snel, die een handel voeren welke zuiver zeehandel is. Ook hier komen telkens weer de prachtigste winsten per operatie voor : 60, 80, 100 % en meer, doch ook hier zijn de verliezen en rampen niet van de lucht, zodanig dat na drie jaar handel de compagnons hoop en al, op hun investeringen van 12.500 pond, 166 pond winst overhouden, hetzij amper 1,3 % of 0,4 % per jaar (3).

Deze cijfers wijzigen o.i. op belangrijke wijze het beeld van de 16e eeuwse handel, dat tot nog toe steeds is beheerst geworden door de grote expansie van de handel over zee. Wie aan handel in de 16e eeuw denkt, ziet karvelen over de oceaan varen, ziet Hollandse schepen in massa de Oostzee binnendringen, ziet Hollandse, Engelse, Duitse bodems een invasie van de Middellandse Zee ondernemen. En dat is allemaal ongetwijfeld zeer belangrijk — en zeer spectaculair. Doch wat nog veel belangrijker is — en wat men niet ziet — dat zijn de wagens die over de wegen van Europa sjokken, en de lastdieren die over de bergen trekken.

---

(1) Brieven aan Coteels en aan Wale.

(2) JM, *pro e dano*.

(3) J. Nanninga Uitterdijk, *op. cit.* Vergelijk hiermee de lage winsten, die de vrachtvaart oplevert : H. E. van Gelder, „Zestiendeeuwse vrachtvaartbescheiden". *Economisch-historisch Jaarboek*, III, 1917.

Meer dan men heeft gedacht, blijft het fortuin van de 16e eeuwse handelaar wortelen in de handel over land; het is meer in deze traditionele doch in omvang sterk gegroeide handel, dan in de nieuwere zeehandel, dat de 16e eeuwse koopman duurzaam vooruitkomt — duurzaam, want de zeehandel heeft wellicht meer vlugge vooruitgang gezien, doch ook veel meer vlugge ondergang en plotse faillissementen. Het is pas in de 17e eeuw, dat de zeehandel, gedreven door compagnies op aandelen en werkend met verzekering, een rijke handelsklasse gaat vormen.

* * *

Als intrest op de deposito's betalen de della Faille in de regel 6 1/4 %, met verschillende uitzonderingen voor vreemden, die slechts 5 % krijgen, en een paar uitzonderlijke gevallen van begunstiging van de depositohouder, die 7,8 en eens 9 % ontvangt. Vergeleken bij de totale winsten, blijft er dus steeds een veilige marge bestaan. Deze rentevoet is voor 16e eeuwse deposito's normaal; de Haug-Langenauer-Link bv. betalen bijna steeds 5 %, in bijzondere gevallen (voor deposito's van bedienden bv.) 8 %. Er zijn echter firma's, die heel wat meer betalen en waar de marge dikwijls gevaarlijk inkrimpt : de Zangmeister te Memmingen bv. betalen voor het grootste deel van hun deposito's 7,8 en 9 %, voor de rest 6 en 5 % — en gaan trouwens failliet ook (1).

Wat betreft de verhouding tot het personeel, is in onze firma de grens scherp getrokken : op een enkele uitzondering na, heeft geen enkele bediende geld in de zaak, noch als deposito, noch als aandeel in het kapitaal; de bediende krijgt alleen zijn salaris en af en toe een gratificatie. In vele andere zaken is daarentegen de gewoonte, dat het personeel een deel in het kapitaal heeft, of dat het althans zijn geld als deposito mag plaatsen (2). Het personeel is bij de della Faille echter op een andere manier aan de zaken geïnteresseerd : met zijn salaris mag de bediende waren verhandelen of laten verhandelen voor eigen rekening, door bemiddeling van de firma.

Klaarblijkelijk is deze toestand het resultaat van de ervaringen, die Jan della Faille had opgedaan bij de Hane; deze was immers zeer liberaal in zijn opvatting, en gaf zijn bediende, behalve een kapitaaltje in de zaak

(1) C. BAUER, *op. cit.*, pp. 63-64. J. HARTUNG, *art. cit.* A. WESTERMANN, „Die Zahlungseinstellung der Handlungsgesellschaft der Gebrüder Zangmeister zu Memmingen 1560". *VSWG*, 6, 1908, pp. 460-516.

(2) Bij de Haug-Langenauer-Link is een duidelijke evolutie te bemerken van grote liberaliteit naar strenge scheiding : het personeel daalt van kapitaalbezitter met deel in de winst geleidelijk af tot deposito-houder aan vaste intrest.

en een salaris, ook de toelating tot handelen niet alleen door bemiddeling van de firma, doch ook daarbuiten. Jan, die beter dan wie ook de gevaren van een dergelijk systeem heeft leren kennen, behoudt daarvan alleen het salaris en de eigen zaken door bemiddeling van de firma.

Van zaken, die de bediende buiten de firma om mag drijven, is bij hem geen sprake; een deel in het kapitaal krijgt de bediende evenmin, daar dit ook maar moeilijkheden meebrengt. Deze methode leidt weliswaar uiteindelijk ook tot het zelfstandig worden van de bedienden — wat overigens onvermijdelijk is — doch belet hen, vooruit te komen ten nadele van de firma. Daarom ook hebben de jonge elementen in dienst van Jan het nooit zo ver gebracht als hij zelf : een Jan Borne, een Anton van Neste, een Jan de Wale zijn wel rijk geworden, doch op een veel lagere trap dan hun patroon, en ze hebben hun rijkdom niet kunnen opbouwen ten koste van de firma della Faille.

Onderzoeken we nu de snelheid van de omzet. Wat zijn de mogelijkheden, voor iemand die vanuit Antwerpen zijn kapitaal wil in de handel omzetten ?

De snelste methode is die van de wisselmarkt : men kan theoretisch in één maand, practisch in vier maand zijn kapitaal heen en terug zenden tussen Antwerpen en Venetië, of theoretisch in een goeie week, practisch in twee maand tussen Antwerpen en Londen : door een wissel op zicht, respectievelijk op usantie, in beide richtingen. Dat in de practijk een koopman zich daar zelden mee heeft bezig gehouden, zullen we verder zien (1). Nemen we nu de warenhandel.

In het uiterste geval, d.w.z. inkoop van het afgewerkte product, ongehinderde verzending en contante verkoop, kan men het kapitaal, te Antwerpen geïnvesteerd in saaien bv., te Venetië beschikbaar hebben in vier maanden tijd; wil men het zo vlug mogelijk laten weerkeren, dan kan dat in twee maand gebeuren, door een wissel op usantie. Dus zes maand voor heen en terug. Dit is echter een minimum, dat practisch zelden bereikt wordt, ook omdat het niet voordelig is : de koop van afgewerkte producten is uiteraard nadeliger dan die van halfafgewerkte, de ongehinderde verzending is geen vaste regel, en de contante verkoop is ook verkoop aan de laagste prijs, en tevens zelden mogelijk.

Nemen we een tweede veronderstelling : inkoop van ongeverfde grosgrains, ongehinderde verzending, en verkoop op „korte dag", dan duurt de heenreis van het kapitaal zes à zeven maanden, wat, met retour per wissel, een reeds veel normalere duur geeft van 8 à 9 maand voor de ganse cyclus. Een volgend stadium veronderstelt retour in waren, bv. in zijdelaken. Rekenen we voor de heenreis zes à zeven maand, dan dient

(1) Cfr. hoofdstuk XII.

voor de inkoop te Venetië, verzending en verkoop op korte dag te Antwerpen nog ongeveer zes maand meer gerekend, zodat de ganse cyclus 13 à 14 maand duurt.

Rekenen we vervolgens met niet abnormale vertraging in de verzending en verkoop op middelmatige termijn, dan groeit de duur gemakkelijk aan tot 20 à 21 maand. Gaan we nu over tot verkoop op lange dagen, dan komen we snel aan 27 à 33 maanden voor de volledige cyclus, waarmee we nog lang niet in de uitzonderlijke gevallen belanden.

Deze duur geldt voor waren van het genre grosgrains, saaien e.d. Koopt de handelaar echter linnen, en wel ongebleekt — de goedkoopste investering — dan dient de duur met drie à vier maand verlengd te worden. Wil hij nu in Italië zijde kopen zo dicht mogelijk bij de bron, dan zal hij investeren bij de oogst, en dan komt de zijdebewerking nog vier maand aan de duur toevoegen. Voor de handel op Napels moeten we de duur van de cyclus dan met nog twee maand verlengen.

Grossomodo kan men dus zeggen, dat het kapitaal in de handel over land tussen de Nederlanden en Italië heen en terug loopt in een tijdsspanne, die gemiddeld gaat van 8-9 tot 36-43 maanden, naargelang de firma : de kleinere zaak zal gewoonlijk haar kapitaal terug hebben in 8 à 20 maand, de grote firma zal doorgaans 20 à 40 maand of meer gebruiken, wat haar echter een grotere winst zal bezorgen.

Beschouwt men de handel Engeland-Italië, dan komen we tot een duur van 10 à 45 maand, naargelang de gevallen (de wisselusantie zijnde drie maand i.p.v. twee, en bovendien is er de langere afstand en de onregelmatigheid van het traject Londen-Antwerpen over zee).

Nemen we nu de handel Engeland (of Nederlanden) -Spanje. Gemiddelden zijn hier moeilijker te geven, wegens de grotere schommelingen van het zeetransport. Het gunstigste geval kunnen we stellen op één maand voor de heenreis (koop afgewerkt product, gunstige wind, contante verkoop) plus twee maand voor de terugkeer (wissel-usantie twee maand, of, indien retour in waren komt : inkoop, verzending, verkoop), hetzij drie maand voor de ganse cyclus. Hier dient opgemerkt, dat contante verkoop voor de waren van de zeehandel een veel grotere rol speelt dan in de landhandel, die meestal alleen met termijnverkoop kan rekenen, zodat het ritme daardoor in de Spanje-handel wordt versneld.

Nemen we een toch normaler geval van half-afgewerkte inkoop, geen bijzonder gunstige wind, en contante verkoop, dan komen we aan 4-5 maand (bij een linnen-zending 7-9 maand). Rekenen we vervolgens met moeilijke verkoop (een agent, die de Amerika-vloot laat vertrekken zonder alles te verkopen, doet gemakkelijk 8 à 12 maanden tijd verliezen) dan wordt de — nog steeds normale — duur 10 tot 24 maand. En wil men de talloze gevallen van tegenwind, kapers en arrest meerekenen, dan komt

men vlug tot 3-4 jaar en meer, zonder dat hier uitzonderingsgevallen worden beschouwd.

Voor handel over zee op Italië kunnen we een „gemiddelde" heen- en terugreis stellen op 4 à 8 maanden (met contante verkoop en goede wind), in geval van moeilijke verkoop en minder goede wind gemakkelijk groeiend tot 6 à 12 maand, ongerekend storm, arrest e.d.

Voor de handel Lissabon-Danzig moet men anderhalf jaar rekenen : de schepen uit Indië komen normaal te Lissabon pas eind Augustus, wanneer er geen schepen meer naar Danzig varen; men kan dus de waren slechts het volgende voorjaar zenden, en kan dan eerst in de volgende lente retour verwachten. Voor Lissabon-Hamburg kan dezelfde cyclus daarentegen in een jaar gebeuren (1).

Indien we deze berekeningen hebben willen maken, dan is het niet, omdat ze voor onze firma veel belang hebben, doch omdat ze beantwoorden aan een natuurlijke nieuwsgierigheid van de meeste historici. O.i. kan het probleem van de snelheid, waarmee het kapitaal circuleert, echter niet op deze manier worden opgelost. De practijk is immers veel ingewikkelder dan het eenvoudige schema van een heen- en terugzending laat geloven. Behalve in de Middeleeuwen en later voor sommige weinig ontwikkelde handelsrichtingen en kleine kooplui heeft dat heen en weer rollende balletje geen rol gespeeld : in de technisch vergevorderde firma zoals de onze is het handelsmechanisme reeds zo gecompliceerd, dat het kapitaal op vijf of zes verschillende lijnen omloopt en voortdurend van omvang en bestemming verandert, zonder dat men ergens een bepaalde investering kan volgen met de kalender in de hand : het kapitaal, dat bv. in linnen voor Italië is geïnvesteerd, wordt te Venetië gerealiseerd, doch een deel daarvan gaat in geld naar Verona voor zijdekoop, een ander deel wordt gebruikt voor inkopen ter plaatse, een deel wordt per wissel overgemaakt naar Londen, een ander deel gaat naar Napels... (2).

Daar we voor onze firma echter de volledige cijfers konden berekenen, kunnen we het probleem op veel nauwkeuriger en duidelijker manier als volgt oplossen.

In de periode 1574-78 belopen de inkopen per jaar gemiddeld 25.722 pond, de verkopen 33.004, op een kapitaal van 61.000 pond, hetzij respectievelijk 42,1 en 54,1 %. In de jaren 1589-94 daarentegen zijn de cijfers 48.307 en 71.402 pond, op een kapitaal van 82.200, hetzij 58,5 en 81 %.

Dit betekent, dat het kapitaal in de eerste periode ongeveer in twee jaar tijd wordt omgezet, in de tweede periode daarentegen in anderhalf jaar. Het ritme van de zaken is dus zeer duidelijk versneld, wat we reeds

(1) J. Nanninga Uitterdijk, *op. cit.*, p. 261.
(2) Cfr. hoofdstuk VIII.

konden vermoeden door de vlottere en vluggere verkoop in deze laatste jaren; daar aan de techniek van de handel tussen beide periodes niets is veranderd, is inderdaad de verklaring alleen in betere verkoop te vinden.

Deze grotere snelheid geeft tevens gedeeltelijk de verklaring voor de hogere procentuele winst van de tweede periode; een deel van de verklaring ligt verder natuurlijk in de prijzen, die we echter niet met voldoende nauwkeurigheid kunnen onderzoeken. Als verklaring dient uitgesloten het verschillende karakter van de handel (zee- en landhandel in de tweede periode, tegenover landhandel alleen in de eerste), daar we reeds zagen, hoe de uiteindelijke winst in de zeehandel eerder lager is dan in de landhandel.

Hoewel vergelijkende cijfers voor vroegere periodes ontbreken, staat het vast, dat de omloopsnelheid in de 16e eeuw hoger is dan in de vorige eeuwen (1). Aangenomen, dat het warentransport geen wijziging in duur heeft ondergaan, is er nu immers de grote rol van de wisselbrief, die een deel van de warenzendingen vervangt en vluggere verplaatsing van het kapitaal mogelijk maakt.

* * *

In hoeverre is de firma della Faille representatief voor de zestiendeeuwse zaken ? We zagen reeds, dat ze behoort tot de zeer grote ondernemingen, dus tot een tamelijk beperkte groep firma's, die echter in de 16e eeuw nog het toneel beheersen. Binnen deze groep dient onderscheiden te worden tussen de allervoornaamste zaken, die naast warenhandel-met-monopolies een grote financiële activiteit hebben in verband met belastingpacht, leningen aan vorsten e.d., en de overige, talrijker firma's, die nagenoeg alleen warenhandel verrichten en minder in het oog lopen. Tot de eerste groep rekenen we bv. de Affaitadi en de Ruiz, tot de tweede de della Faille.

Van deze tweede groep is de firma ongetwijfeld een geldig prototype wat algemene structuur en ontwikkeling betreft. Meer bepaald vertegenwoordigt ze hier de Antwerpse zaak, die steunt enerzijds op de handel over land, anderzijds op expansie over zee, en die in de loop van de eeuw meer op het voorplan komt, ten nadele van het vreemde element (2). Ze wijkt in die zin sterk af van de meer financieel gerichte Antwerpse

(1) Ter vergelijking, F. C. LANE, „Ritmo e rapidità di giro d'affari nel commercio veneziano del Quattrocento". Studi in onore di Gino Luzzatto, I, pp. 255-273. Lane ondervindt grote moeilijkheden voor het reconstrueren van een volledige cyclus, en komt tot het besluit dat men 1 à 2 jaar moet rekenen voor een omzet Venetië-Levant in de 15e eeuw.

(2) Cfr. hoofdstuk XV.

firma's van het eerste soort, waarvan Schetz en Grammaye de bekendste voorbeelden zijn; deze doen ook aan warenhandel, doch gaan geleidelijk meer belang hechten aan financiële operaties met de regering; ze zijn echter weinig in aantal, vergeleken bij de grote warenhandelszaken, en kennen een tegengestelde ontwikkeling, daar ze op het einde van de eeuw van het toneel verdwijnen, na in het midden een grote rol te hebben gespeeld; hun evolutie is gelijklopend met die van de speculatiegolf, die na 1530 hoogtij viert, om in het laatste derde van de eeuw te verdwijnen ten voordele van de warenhandel (1). En daarom ook is het voorbeeld della Faille o.i. van grotere draagwijdte dan het voorbeeld Schetz of Grammaye.

Onder de Europese warenhandelaars kunnen we nog een verder onderscheid maken tussen twee groepen kooplui : de Italiaans-Spaanse en de Duits-Frans-Engelse.

De eerste, waartoe ook de della Faille behoren, is technisch verder gevorderd, gebruikt courant de nieuwe vormen van handel (wisselbrief, dubbele boekhouding, commissie, verzekering, enz.) en staat vooraan in de ontwikkeling van nieuwe handelsrichtingen. De tweede groep is met de moderne techniek veel minder vertrouwd, en past zich slechts geleidelijk aan de vooruitgang aan.

In de zestiendeeuwse handelswereld is de vernieuwing van de techniek gekomen uit het Zuiden, en in hoofdzaak over Antwerpen, waar de minder ontwikkelde Duits-Engelse handel in de leer is gegaan bij de Italiaans-Spaanse. De Nederlandse firma's hebben van de Zuiderse invloed ter plaatse geprofiteerd, zijn daardoor zelf aan de spits van de vooruitgang gekomen, en hebben op hun beurt de nieuwe techniek in Noord-West-Europa helpen verspreiden. In dit schema zijn de della Faille enigszins als een Italiaanse firma te beschouwen, daar Jan de Oude te Antwerpen komt met de nieuwgeleerde handelstechniek in zijn bagage.

De enorme rol van Italiaanse — en weldra ook Nederlandse — firma's in gans Europa berust in de 16e eeuw vooral op hun technische voorsprong. Waar ze met andere firma's in concurrentie komen, moeten deze zich aanpassen of verdwijnen.

Een duidelijk beeld van het contrast tussen de oude en nieuwe methode van handeldrijven geven we hier door een vergelijking van twee firma's : een van het Hanzeatische type, het Kamper handelshuis te Lissabon, Cunertorf-Snel, en een van het Italiaans-Antwerpse type, Jan van Immerseele.

---

(1) Deze evolutie is enigszins af te lezen uit R. EHRENBERG, *op. cit.*, I, pp. 385 vv. J. A. GORIS, *op. cit.*, pp. 350-360. H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, III, pp. 267-282. Voor enkele Nederlandse firma's : R. EHRENBERG, *op. cit.*, I, pp. 363-372. F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, 17e deel, pp. 194-202, 20e deel, pp. 257-264. Cfr. J. CRAEYBECKX in *Flandria nostra*, I, p. 427.

Cunertorf-Snel (1) verblijven te Lissabon en werken met een factor te Antwerpen en een reizende deelgenoot in Holland en Noord-Duitsland. Deze geassocieerde, Jan Jansen, een nietsbezittende jongeman, geniet het volle vertrouwen van de leiders, heeft een kapitaal toegewezen gekregen in de zaak, mag eigen zaken laten gebeuren door de firma zonder dat commissie wordt aangerekend, en mag daarentegen een uitzonderlijk hoge commissie rekenen voor wat hij doet voor de leiders afzonderlijk. Hij wordt nagenoeg niet gecontroleerd, en maakt daar dan ook ruimschoots misbruik van.

Het inlichtingensysteem laat vrijwel alles te wensen over : zowel de leiders als de agenten schrijven elkaar zeer zelden, met tussenpozen van soms meer dan twee maanden, en vissen dan ook regelmatig achter het net, wat ze dan even regelmatig aan elkaar's tekort aan correspondentie wijten. Daar Jansen geen vaste standplaats heeft, en alleen indien het hem belieft de verplaatsingen doet die de leiders hem voorschrijven, zijn deze nooit doorlopend ingelicht over de situatie in Holland of te Danzig, en weten zelfs dikwijls niet eens waar Jansen zich bevindt. Wanneer ze dan voor alle zekerheid waren voor Danzig adresseren aan een correspondent aldaar, blijkt die afwezig te zijn, en zijn schoonbroer, die hem vervangt, is failliet gegaan en gevlucht — zodat Cunertorf zich angstig afvraagt, wat er met zijn waren zal gebeurd zijn.

De kooporders zijn dikwijls onduidelijk, bevatten geen specificatie van maximumprijzen, noch aanduiding over al of niet verzekeren van de waren. Het gebrek aan regelmatige berichten over de markttoestand doet hen de ene flater na de andere begaan : zending van peper naar Danzig, waar geen vraag naar peper bestaat, zodat de waren blijven liggen; zending van harnassen naar de Nederlanden, waar men die niet gebruikt; zending van brasilhout, een waar, die ze niet kennen, en waar ze de helft aan verliezen — wat hen niet belet, er vlak daarop weer te zenden.

Een eigenlijk financieringssysteem bestaat niet : kan de factor niet dadelijk de waren verkopen, dan moet hij inkopen op termijn, want wissels gebruiken de compagnons practisch niet, en de leiders hebben nergens correspondenten die voor hen zouden kunnen betalen. Vandaar, dat de operaties herhaaldelijk stilvallen bij gebrek aan geldvoorziening. Wanneer de leiders uitzonderlijkerwijze toch eens wissels gebruiken, dan is het juist nadat ze hadden geschreven, het niet te zullen doen, daar de koersen bijzonder nadelig waren.

De leiding kenmerkt zich enerzijds door een overdreven angst voor risico, waardoor gunstige kansen op winst worden verkeken, anderzijds

(1) Voor het volgende gebruiken we als basis J. NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.* Cfr. de ontleding van de werking van deze firma bij A. E. CHRISTENSEN, *Dutch trade to the Baltic about* 1600. Kopenhagen-Den Haag, 1941, pp. 153-240.

door een neiging tot roekeloze speculaties, waar de grootste risico's zonder nadenken worden gedragen : de slechte graanoogst in Portugal heeft tot gevolg de order aan de factors, alle waren die ze in handen hebben te verkopen aan gelijk welke prijs, desnoods met 6 tot 20 % verlies (hun enige manier om aan geld te komen), om met de opbrengst graan te kopen (1); al het beschikbare kapitaal wordt in die speculatie gestoken, doch van de graanschepen vergaan er twee, en de andere komen aan te midden van een stroom van andere graanschepen, die de prijzen doen vallen.

Te Lissabon verkopen ze zoveel mogelijk aan de koning, aan buitengewoon mooie prijzen — die echter niet of met eindeloze vertraging worden betaald. Verzekering is voor hen bijna onbestaande. Daarentegen wordt herhaaldelijk zonder veel nadenken geld op bodemerij gegeven of geleend aan schippers, en herhaaldelijk heeft men het nakijken, daar de schipper verdwijnt of weigert terug te betalen. Operaties met derden komen zeer weinig voor; de firma staat helemaal op zichzelf.

Stellen we nu tegenover Cunertorf-Snel niet de al te grote firma, die de della Faille zijn, doch een zaak van bescheidener afmetingen, die beter het contrast doet uitkomen : Jan van Immerseele, Antwerps koopman, die we van 1585 tot 1607 kunnen volgen in zijn handel, vooral op Spanje gericht (2). Hoewel de documentatie niet toelaat, de structuur van de firma helemaal te ontleden, kunnen we toch haar werking leren kennen.

Jan van Immerseele beschikt over geen enkele eigen vertegenwoordiger in het buitenland, doch bouwt zijn handel helemaal op met de moderne techniek van commissie en participatie. Zijn zaken bestaan essentieel uit grote zendingen linnen van Rouen naar Sevilla (tot 160 balen per jaar toe) en zendingen van cochenille, gember en olie uit Sevilla naar Middelburg; soms zoekt hij voor die Spaanse waren ook afzet te Hamburg, Nürnberg, Rijsel, Antwerpen, terwijl naar Spanje soms ook grosgrains uit Rijsel, was en metaal uit Hamburg worden gezonden.

De inkoop te Rouen gebeurt door Jehan Paniot op commissie, de handel te Sevilla, eveneens op commissie, door Andres Plamont, Francisco de Aguilar de la Molina, Jean de Cahaignes, C. Pamier. Te Middelburg zijn de commissiehandelaars Laurens Consart en Jan van Loemel, te Hamburg Carel Walraven, te Nürnberg Immerseele's zwager, Jean Bouttry, te Rijsel Jehan de la Fortrie.

Behalve deze eigen zaken, is van Immerseele herhaaldelijk geasso-

(1) „War geraden het hemde te vercopen end an terwe tho empegiren", „een man horden nou syn kappe tho vercopen ende in weytten besteden". J. NANNINGA UITTERDIJK, pp. 243, 258.

(2) We steunen op het van Immerseele-archief in de Insolvente Boedelskamer (SAA), vooral nrs. 205, 206, 218 (correspondentie en losse rekeningen).

cieerd met bevriende kooplui, voor dezelfde soort handel : Hans de Velaer te Hamburg, Guy, Antoine en Pierre d'Amiens te Rouen, Jacques en Laurens Halle eveneens te Rouen, Michel d'Amiens en Jean de Cahaignes te Sevilla. Tenslotte komen gelegenheidsassociaties voor in andere soorten ondernemingen, zoals met Pieter en Germain Poulle te Amsterdam voor graanzendingen uit Danzig (waar Isaac Poulle verblijft) naar Lissabon (Loys Godines) of Rouen (d'Amiens), en zien we Immerseele soms ook zelf werken voor rekening van derden, zoals voor inkoop van mede in Zeeland voor rekening van Bernardo en Antonio de Cuellar te Segovia.

Dat zijn methode van handeldrijven vruchtbaar is, blijkt uit de winsten, die ze hem oplevert : van 1588 tot 1604 gemiddeld 939 pond per jaar (1). Hoe functioneert dit stelsel ?

Van Immerseele wordt door een drukke correspondentie doorlopend op de hoogte gehouden van de toestand in Spanje, in de Verenigde Provinciën en te Hamburg. Naargelang deze inlichtingen en de raad van zijn correspondenten, treft hij zijn besluiten en geeft zijn inkooporders, laat eventueel aan sommige vertegenwoordigers de gelegenheid tot deelname in de operatie, en bezorgt het nodige geld via de wisselmarkt. De correspondenten voeren zijn opdrachten uit, nemen soms deel in bepaalde zendingen, versturen de waren aan de aangeduide agent, en zenden hun rekeningen aan van Immerseele. Omgekeerd nemen de voornaamsten onder hen soms het initiatief, en stellen aan van Immerseele voor, desgewenst in een operatie van hen deel te nemen.

Dank zij de commissiehandel, is van Immerseele dus overal vertegenwoordigd zonder er eigen agenten op na te houden, en dank zij de participatie kan hij voorname operaties uitvoeren met vrij beperkt eigen kapitaal. Ziedaar een type van firma, dat voor de Antwerpse handel op het einde van de 16e eeuw en in de twee volgende eeuwen representatief is, en dat aantoont, hoe Antwerpen ook zonder verbinding met de zee een voornaam handelscentrum blijft.

Passieve handel ? Neen, want het is van Immerseele, die de initiatieven neemt, en zonder zijn medewerking zouden de operaties niet mogelijk zijn. Zijn leidende rol blijkt uit de dankbaarheid, waarmee zijn correspondenten gebruik maken van de geboden gelegenheid, deel te nemen in zijn operaties, en uit het feit, dat zij doorgaans slechts raad geven en voorstellen doen, terwijl het van van Immerseele's besluit afhangt, of de bewerking al of niet zal doorgaan (2).

Bezorgen van geld voor de investering of overmaken van de opbrengst van verkoop gebeurt regelmatig door wisselbrieven, waarbij van

(1) SAA, Insolvente Boedelskamer, 200, ff. 45, 46, 47 : winstrekening van 17-9-1588 tot 19-12-1607 (1605 en 1606 ontbreken).

(2) Cfr. hoofdstuk XV.

Immerseele en zijn correspondenten op elkaar trekken of aan elkaar remitteren, zonder dat daar voorafgaande raadplegingen voor nodig zijn. De verzendingen worden dikwijls verzekerd, zelfs tot het volle bedrag, terwijl daarnaast spreiding van het risico voorkomt over verschillende schepen, eventueel aangevuld met verzekering, wanneer op één schip voor meer dan een bepaald bedrag wordt geladen.

Kortom, een gesmeerd lopende onderneming, met vlugge berichtgeving, vlugge besluiten en vlugge uitvoering. De operaties worden echter steeds aangepakt na het nemen van grondige inlichtingen over de kansen, en de medewerkers zijn specialisten in een bepaalde branche : Poulle in de graanhandel (ze wonen te Amsterdam en hebben een broer te Danzig), Halle en d'Amiens in de linnenhandel van Rouen, enz. In plaats van de nagenoeg alleen voor zichzelf werkende en alleen op zichzelf rekenende Cunertorf-Snel, hebben we hier een zaak, die niets alleen doet en helemaal leeft van internationale samenwerking. Scherper contrast met de oude school van Cunertorf-Snel kan men moeilijk wensen (1).

Bij dit overzicht heeft men wellicht de indruk gekregen, dat we in het Kamper handelshuis een fenomeen van prutserij hebben ontmoet, doch integendeel is de firma een goed voorbeeld van een zaak, die wel de kansen van de 16e eeuwse conjunctuur uitbuit — met name de speculatiemogelijkheden in verband met de handel op Amerika en Indië, waar ze trouwens zelf aan deelneemt — doch die werkt met de oudere techniek : reizende factors, veel vertrouwen in het personeel, geen financieringspolitiek, een warenhandel die van de warenverkoop alleen moet leven, een gebrekkig

(1) Het is overigens tekenend, dat in de brieven van de Antwerpse factor van Cunertorf-Snel duidelijk kritiek wordt uitgeoefend op de gebrekkige leiding van de zaak. De assimilatie van de moderne techniek is goed te volgen bij de Hollandse firma van Adrichem, die vooral na 1580-90 haar systeem perfectionneert, hoewel het ook dan nog niet op het peil staat van een van Immerseele of della Faille. Cfr. bij A. E. CHRISTENSEN, *op. cit.*, pp. 153-240 en 380-400 de vergelijking tussen de werking van Cunertorf-Snel en van Adrichem. De vorderingen van de techniek zijn vooral traag geweest in Noord-Duitsland en het Baltikum (P. JEANNIN, „Anvers et la Baltique au XVIe siècle". *Revue du Nord*, XXXVII, 1955, pp. 93-114, *in fine*). Te Emden speelt op het einde van de 16e eeuw het krediet en de wisselbrief een uiterst beperkte rol (B. HAGEDORN, „Betriebsformen und Einrichtungen des Emder Seehandelsverkehrs in den letzten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts". *Hansische Geschichtsblätter*, 37, 1910, pp. 228-248). Herinneren we er even aan dat de zeeverzekering te Rostock bv. voor het eerst ingang heeft gevonden na... 1846 ! G. A. KIESSELBACH, *Die wirtschafts- und rechtsgeschichtliche Entwicklung der Seeversicherung in Hamburg.* Hamburg, 1901, p. 11. Treffend is bv. de omslachtige manier, waarop Jakob Schröder, die nochtans te Antwerpen verblijft, in 1553-54 wisselbewerkingen inschrijft, vergeleken bij de stereotype en scherpe formulering van dergelijke posten in Italiaanse of geëvolueerde Antwerpse firma's. R. EHRENBERG, „Zur Geschichte der Hamburger Handlung im 16. Jahrhundert". *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte*, VIII, 1889, pp. 171-179. Over de achterlijkheid van de Franse firma's, cfr. H. LAPEYRE, *Une famille...*, pp. 121 vv.

inlichtingensysteem, geen of weinig belang van wisselbrief en verzekering, geen beroep op vreemd kapitaal of vreemde medewerking — allemaal trekken, die we meer of minder geaccentueerd driekwart eeuw vroeger ook aantreffen bij dat klassieke voorbeeld van de oude methode, dat de Ravensburger Gesellschaft is.

Cunertorf-Snel vertegenwoordigen zeer goed de handelswereld van het Noorden (Hanze, Oostzee, Holland, Engeland), die in de 16e eeuw een hopeloze concurrentie voert tegen de soepele, superieure techniek van de Italiaans-Antwerpse huizen. Pas op het einde van de eeuw zal in die handelswereld de aanpassing aan de technische vooruitgang de regel worden, waardoor de deur wordt geopend voor de Hollands-Engelse handelsexpansie van de 17e eeuw.

TWEEDE DEEL

DE INTERNATIONALE HANDEL VAN VLAAMSE FIRMA'S IN DE 16e EEUW

I. - DE TECHNIEK VAN DE HANDEL

HOOFDSTUK X

DE ORGANISATIE VAN DE FERNHANDEL

In de 16e eeuw komen twee hoofdtypes van internationale firma voor (1) : die van één koopman of één familie, en die van meerdere kooplui (2). Het eerste type is het oudste en eenvoudigste; onder Jan de Oude bv. vertoont de della Faille-firma dit uitzicht. Er is slechts één leider van de zaak, meestal de stichter of zijn opvolger, en de voornaamste posten worden door familieleden bezet. Dit betekent geen beperking voor de omvang van de onderneming : de grootste firma's van de tijd, zoals de Fugger, behoren tot dit type. De vertegenwoordiging in het buitenland berust bij gesalarieerde factors, aangevuld door commissiehandelaars. Aan kapitaaluitbreiding wordt gedaan door het opnemen van deposito's. Meestal zijn deze firma's sterk gecentraliseerd, behalve enkele meer geperfectioneerde zaken, waar de filialen een grote zelfstandigheid kennen met apart kapitaal; dit bestaat gedeeltelijk uit aandelen in het kapitaal van de andere filialen of van de hoofdzetel, die omgekeerd aandelen heeft in het kapitaal van de filialen. Deze meer soepele vorm komt echter slechts voor bij enkele zeer belangrijke ondernemingen, zoals de

(1) Als zodanig beschouwen we alleen de duurzame ondernemingen, niet compagnies die slechts voor één operatie gesloten worden.

(2) Doorgaans spreekt men in de literatuur over meerdere soorten firma's, doch ze kunnen alle tot een van deze twee types herleid worden. Natuurlijk doen zich vele varianten voor. Zie vooral R. EHRENBERG, *Zeitalter der Fugger*, I, pp. 380 vv. P. JEANNIN, *Les marchands au XVIe siècle*, pp. 37-94. B. HAGEDORN, „Betriebsformen und Einrichtungen des Emder Seehandelsverkehrs in den letzten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts". *Hansische Geschichtsblätter*, 36, 1909, pp. 329-429 en 37, 1910, pp. 187-284 en 489-530. G. MICKWITZ, *Aus Revaler Handelsbüchern*. Helsingfors, 1938, pp. 108 vv. C. BAUER, *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit*. Jena, 1936. H. KELLENBENZ, *Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel* 1590-1625, pp. 322-330. J. STRIEDER, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen*. München, 1925. H. LAPEYRE, *Une famille...*, pp. 143-152. J. CRAEYBECKX in *Flandria nostra*, 1, pp. 433-438.

Affaitadi, die op de ontwikkeling van de andere firma's een heel eind vooruit zijn (1).

Het tweede type is dat van verschillende kooplui, die voor een bepaalde duur hun kapitaal samenbrengen (zoals Maarten della Faille en zijn compagnons). Het kan hier gaan om handelaars van dezelfde stad, of van verschillende landen; in elk geval is de vertegenwoordiging in het buitenland hier in handen van compagnons, verder aangevuld met factors en commissiehandelaars. De leiding is uiteraard gedecentraliseerd, en berust bij de verschillende deelhebbers, die elkaar voor elk belangrijk besluit raadplegen. Aan kapitaaluitbreiding kan gedaan worden door opname van nieuwe compagnons. Doorgaans zijn deze firma's minder duurzaam en ook minder voornaam dan de eerste, die onder één gezag doeltreffender kunnen optreden.

In wezen zijn deze vormen van compagnie niet nieuw (2). Wel echter heeft het tweede, jongere type, zich in de 16e eeuw zeer sterk verspreid en de quantitatieve toename van de handel bevorderd en ten dele eerst mogelijk gemaakt. De verbetering van de internationale verbindingen en van de techniek (post, wissel e.d.) heeft nu immers, naast de vroegere compagnie tussen kooplui van één stad of streek (zoals de Ravensburger Gesellschaft) de internationale compagnie laten ontstaan, die zich zeer snel overal verspreidt : bv. tussen Vlamingen en Italianen (3), tussen Vlamingen en Duitsers (4) enz.

Meer dan de nog steeds op het voorplan staande compagnie van het eerste type, is deze vorm trouwens karakteristiek voor de nieuwe evolutie van de 16e eeuw, die tengevolge van de brillante, maar o.i. radikaal verkeerde formulering van Ehrenberg nog steeds doorgaat voor het „Zeitalter der Fugger"; niet de grote gecentraliseerde compagnie van het familietype is nieuw in de 16e eeuw, doch de samenbundeling van de vele

(1) Voor de structuur van de Affaitadi : C. BAUER, *op. cit.*, pp. 40-56. Hetzelfde systeem hadden de Medici in de vijftiende eeuw aangenomen : R. DE ROOVER, *The Medici bank*. New York, 1948. Verschillende voorbeelden van dergelijke compagnies bij H. LAPEYRE, *op. cit.*, pp. 143-145.

(2) Over de ontwikkeling van de compagnievormen, cfr. de lezenswaardige, doch tweede-handse beschouwingen van H. KLOMPMAKER, *Studiën over de geschiedenis van het kapitalisme*. Groningen-Batavia, 1949.

(3) Cfr. *infra*, hoofdstuk XVII, de Van der Molen. Een voorbeeld van Vlaamse compagnie : P. GÉNARD, „Un acte de société commerciale au XVIe siècle." *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, VII, 1882, pp. 475 vv.

(4) Verschillende voorbeelden bij J. STRIEDER, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, pp. 49, 79, 182, 188, enz. Signaleren we een compagniecontract tussen Thomas Molinel, Engels koopman te Brugge, en Antoine Couvreur te Antwerpen, die voor beiden verzekeringen zal onderschrijven, en 1/2 % meer dan de helft van de winst zal krijgen; elk jaar zal afgerekend worden, en het contract loopt tot een van beiden het opzegt (1562). SAA, Certificatieboek, 18, f. 119.

kleine en middelgrote kapitalen van allerlei kleinere kooplui in min of meer langdurende compagnies; en de toekomst groeit niet uit de Fuggerpoliep, doch uit de kleine firma's met beperkt kapitaal, die zich geleidelijk in kortstondige combinaties leren samenbundelen, in afwachting dat ze in de maatschappij op aandelen hun ideale vorm van samenwerking zullen vinden.

De Fugger en hun soortgenoten zijn niet meer dan een bijzonder geslaagde variant op het oude thema van de Italiaanse firma der 13e eeuw, een variant, die overigens de laatste zal zijn, want reeds in de tweede helft van de 16e eeuw is de tijd van de allesbeheersende familiecompagnie voorbij en slaat het uur van de anonieme kleine handelaar. En op de weg naar de nieuwe compagnievorm, die vanaf 1600 de economie gaat beheersen, zijn de gemengde compagnies van de 16e eeuw een voorname leerschool geweest (1).

* * *

Welke mogelijkheden bieden zich nu in de 16e eeuw aan die verschillende soorten firma's om handel te drijven op het buitenland ? Om bij de primitiefste vorm te beginnen, is er vooreerst de oeroude methode, met zijn waren op reis te gaan en ze zelf aan de man te brengen. In de 16e eeuw is deze middeleeuwse practijk nog hier en daar aan te treffen, met name voor handel op gebieden waar geen regelmatige relaties mee bestaan of waar men een nieuwe handel wil beginnen. Toch is zelfs hier in de meeste gevallen reeds een meer geperfectioneerd stadium bereikt, want de koopman, die met de waren reist, is meestal slechts de vertegenwoordiger van een compagnie, dikwijls een jongeman, al of niet compagnon, die door de thuisblijvende gezellen wordt uitgezonden : zo wanneer Nicolaas Verjuys in 1562-69 meegezonden wordt naar de Oostzee om de waren van zijn meesters te verkopen (2). Een uitzondering vormen de Merchants Adventurers, die dikwijls zelf uit Engeland meekomen met hun waren om ze op de foren te verkopen; een teken overigens van de relatieve achterlijkheid van de Engelse kooplui.

Een tweede methode is oneindig practischer, doch voorbehouden

(1) Cfr. over het uitzonderlijke van de grote firma, E. COORNAERT, „Le commerce de la Lorraine vu d'Anvers à la fin du XVe et au XVIe siècle." *Annales de l'Est*, 5e serie, I, 1950, pp. 129-130. P. JEANNIN, *op. cit.*, pp. 3-4.

(2) J. A. GORIS, „Eene Antwerpsche handelsexpeditie in de Oostzeelanden" (1562-1569). *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 16, 1924, pp. 133-144. Ook de Parijse kooplui verkeren in de 16e eeuw nog meest in het stadium van de zelf-reizende koopman. E. COORNAERT, „Anvers et le commerce parisien aux XVIe siècle". *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Akademie, Letteren*, XII, 1950, pp. 17-18, 20-21. Cfr. een voorbeeld van 1563 voor handel op Portugal in SAA, Certificatieboek 19, f. 210.

aan firma's van een zeker formaat : de vaste eigen vertegenwoordigers in het buitenland; voor het eerst toegepast door de grote Italiaanse huizen van de Middeleeuwen, is dit de typische organisatievorm gebleven van alle belangrijke ondernemingen. Ze laat hen toe, te handelen op de voordeligste voorwaarden wat betreft inlichtingen, goedkope inkoop en dure verkoop. De keerzijde van de medaille is de kostelijkheid van het onderhouden van zo een filiale „want het heeft grooten aanhang" : een eigen huis huren, de factor met gezin en personeel in het buitenland laten leven, waar hij een zekere staat moet voeren — dat alles maakt, dat alleen grote firma's zich deze ideale vorm van handeldrijven kunnen permitteren.

Een derde methode, die in de 16e eeuw een buitengewoon succes beleeft, is de participatie, doorgaans aangeduid als „compagnie". Ze bestaat er in, dat een koopman een aandeel neemt in een verzending waren van een ander. Soms, wanneer de kooplui in verschillende steden zijn, gaat die verzending van de een naar de ander, zodat de een zorgt voor de inkoop, de ander voor de verkoop (aldus Nicolaas Anteunis te Sevilla en Maarten della Faille te Antwerpen) (1). Soms zijn de kooplui in hetzelfde land, doch de een heeft faciliteiten voor de inkoop, de ander voor de verkoop, zodat ze elkaar aanvullen : aldus kunnen Jan Trinel en Richard Kelley als Engelsen de pelsers in Devon voordelig inkopen, terwijl Thomas Coteels door zijn factor te Napels voor de verkoop kan doen zorgen. De Poulle van Amsterdam kunnen daar of door hun broer te Danzig de beste inkoop van graan vinden, terwijl de verkoop op de beste voorwaarden kan verzorgd worden door de vertegenwoordigers van van Immerseele te Lissabon of Sevilla (2). In een verder stadium van participatie bezorgt een van de deelnemers alleen zijn geld, en verricht verder geen enkele functie in de zaak, die helemaal door de andere(n) wordt afgewikkeld : aldus Alvise Cotsini, die een deel neemt in de graanvaarten van de firma della Faille, zonder in de operatie zelf iets te doen (3).

(1) Cfr. hoofdstuk IV, § 4.

(2) Cfr. hoofdstuk IV, § 2. Pierre en Germain Poulle aan Jan van Immerseele, 25-6-1598. SAA, Insolvente Boedelskamer, 206, f. 50.

(3) Cfr. hoofdstuk IV, § 3. Een medievist wordt hier wellicht herinnerd aan de commenda of Widerlegung. Het verschil is echter zeer duidelijk : in de commenda is de leider de kapitalist, terwijl de uitvoerder een ondergeschikte plaats inneemt; in de participatie in haar het verst doorgedreven vorm is daarentegen de alleen geld gevende kapitalist een bijkomstige figuur, terwijl de operatie haar oorsprong vindt bij de uitvoerende partner(s), die doorgaans het grootste deel van het kapitaal bezorgen; bovendien wordt bij de participatie de winst steeds verdeeld naar rato van elks deel. Een voorbeeld van commenda in volle 16e eeuw vonden we te Venetië (1575) voor een zending waren naar Engeland : twee partners, Zuan Gussoni en Polo Dandolo, leggen elk 350 ducaat kapitaal in, waarmee waren worden gekocht en op een schip naar Engeland geladen; deze „viazo d'Ingelterra" wordt toevertrouwd aan de kapitein van de kanonniers op het schip, Luca de Donigon, die de waren zal verkopen en de helft van

Het doel van de participatie is natuurlijk, de investering en het risico voor elk der deelnemers te beperken, soms ook, de partner meer ijver te doen betonen, door de operatie voor een deel tot de zijne te maken. Het is de gemakkelijkste vorm van handelsorganisatie : ze vereist geen enkele formaliteit, geen enkel officieel contract of geschrift van welke aard ook : Maarten della Faille bestelt bv. een scheepslading zout, olie en wijn te Sevilla en laat de correspondent, Anteunis, de gelegenheid om er desgewenst 1/3 of 1/4 deel in te nemen; het schip is reeds te Londen aangekomen en een deel van de lading verkocht, wanneer Coteels aan Maarten vraagt, of Anteunis er nu een deel in heeft of niet. Maarten antwoordt : ik denk van niet, daar hij er dan toch al wel iets over geschreven zou hebben ... (1). Dit is wellicht een toppunt van nonchalance, doch andere gevallen worden even gemakkelijk afgesloten. Met vreemden neemt men wat meer voorzorgen, vooral als het bijzonder arglistige personen zijn, zoals de Engelsen; dan wordt alles zorgvuldig geregeld, opdat er achteraf geen betwistingen zouden uit voortvloeien (2), doch ook dan is participatie een kwestie van ja of neen zeggen; indien ja, is het enige probleem, dat de deelnemer zijn geld bezorgt; verder gaat alles vanzelf.

Op dit terrein zijn internationale combinaties zeer gemakkelijk tot stand gekomen : van Immerseele vinden we in participatie met Fransen en Hollanders, en de della Faille, die weinig met participatie werken, ontmoeten we in „compagnie" met Venetianen, Hollanders, Hamburgers, Engelsen, Pruisen, kooplui van Bari ... kortom, met mensen die dikwijls niemand van de firma ooit heeft te zien gekregen, en met wie alleen af en toe eens is gecorrespondeerd (3).

Uiteraard komt participatie echter slechts voor in afzonderlijke operaties. Een regelmatige handel kan op deze methode alleen niet opgebouwd worden, hoewel ze een zeer grote aanvullende rol kan spelen.

Tenslotte de vierde methode, triomf van de moderne tijden : de commissie, die, in de 16e eeuw geleidelijk overal verspreid, eindelijk aan iedere koopman de gelegenheid zal geven, zijn zaken over gans de wereld uit te breiden zonder de nadelen van de stuntelige eerste of van de al te kostelijke tweede methode. Ze komt hierop neer, dat een koopman zijn waren — of een bestelling — zendt aan een elders residerend handelaar, die voor hem de gezonden waren verkoopt — of de bestelde waren inkoopt — mits het aanrekenen van een vast percentage. Het ongemene succes van

---

de winst zal krijgen. In de compagnie brengt hij alleen „la sua industria et la sua persona". Museo Correr, Mss. PD 1608.

(1) Maarten aan Coteels.

(2) Maarten aan Coteels. Met die „gente cavelose" moet alles zorgvuldig gestipuleerd worden, opdat er achteraf geen krakeel zou komen „zoals het meestal gaat met compagnie..."

(3) Cfr. hoofdstuk II, § 3 b en hoofdstuk III, § 3 f.

de methode in de 16e eeuw heeft eerst de commerciële expansie van de tijd mogelijk gemaakt, ook al is ze slechts later tot een perfect werkend instrument geworden; want ook voor de grote firma met eigen factors wordt ze weldra onontbeerlijk : factors of filialen kan men uiteraard alleen onderhouden op die weinige plaatsen, waar men een zeer voorname handel drijft, doch de commissie maakt het nu mogelijk, ook doorlopend betrekkingen te onderhouden met andere steden, en er minder voorname zaken door kooplui ter plaatse te laten verrichten; een toevallige zending of bestelling van waren in een onbekende stad hoeft nu niet meer begeleid te worden door een vertegenwoordiger van de firma, die de streek ook niet kent, op zijn reis grote onkosten heeft en intussen andere zaken moet verwaarlozen, doch wordt eenvoudig voorafgegaan door een briefje aan een koopman ter plaatse, hem verzoekend, de waren te willen verkopen of inkopen, en de rekening te sturen... Daarenboven kan de koopman nu ook op allerlei plaatsen connecties aanknopen voor het transport van zijn waren, dat aldus op de voordeligste manier wordt verzekerd door plaatselijke kooplui, mits betaling van provisie. In één woord : de mogelijkheid bestaat nu voor iedere koopman, overal tegelijk vertegenwoordigd te zijn en dus zijn zaken onder de denkbaar gunstigste voorwaarden te drijven (1).

In wezen voldoet de commissie beide betrokkenen : de opdrachtgever, die met geringe kosten zijn zaken tot het buitenland kan uitbreiden en ze er laat gebeuren door een koopman, die in nog gunstiger positie verkeert dan de factor van een grote compagnie — dikwijls is hij immers een ingezeten burger, met alle voordelen van tollen en connecties, die de vreemde factor moeilijker verwerft; de commissionaris, die een loon ontvangt voor zaken, welke door hun volume zijn persoonlijk krediet verstevigen.

De commissionaris is dikwijls een jonge beginner, die het handelen in opdracht van een ander als een gunst beschouwt en op die manier zonder eigen kapitaal kan vooruitkomen. Ook onder oudere en gevestigde kooplui is echter commissie een zeer begeerde zaak : „wie een commissionaris zoekt, vindt er twee". In de meeste gevallen is de commissie-

(1) Duidelijke uiteenzetting van het belang van de commissie bij J. SAVARY, *Le parfait négociant*, I, Parijs, 1777, p. 563. G. MICKWITZ (*op. cit.*, p. 127) onderschat het belang ervan, wanneer hij beweert dat ze te onzeker is om de basis van een regelmatige handel te worden. Integendeel is een reusachtig deel van de 16e eeuwse handel alleen of vooral op commissie gesteund (cfr. het voorbeeld van de van der Molen-operaties, hoofdstuk XVII, en dat van van Immerseele, pp. 355-357) terwijl voor nagenoeg alle firma's de commissie een onmisbare aanvulling van hun activiteit is geworden. In het Oostzeegebied treedt een primitievere vorm van commissie op, waarbij twee kooplieden voor elkaar zaken doen zonder aanrekenen van provisie („auf Gegenseitigkeit"). Cfr. H. LAPEYRE, *Une famille...*, p. 157 vv.

handelaar ook koopman voor eigen rekening, en vormt de commissie voor hem een al of niet essentiële tak van zijn bedrijf. Men kan het als karakteristiek beschouwen voor de zeer grote firma, dat ze in principe geen of weinig commissiezaken voor anderen doet; weinig talrijk zijn echter de huizen, die de profijtelijke commissie versmaden. Daar de historici echter doorgaans al hun aandacht hebben besteed aan de allergrootste — en o.i. niet-representatieve — firma's, heeft niemand ooit het enorme belang van de commissie ingezien.

Ziedaar nochtans de methode, die, samen met de participatie, aan de basis ligt van de handelsexpansie in de 16e eeuw, en die tevens een ander uitzicht heeft gegeven aan de internationale handel vóór en na 1500. We herhalen hier, wat we reeds opmerkten over de vormen van compagnie : de zeer grote firma's van de 16e eeuw hebben doorgaans zoveel aandacht opgeëist, dat men alleen hen heeft gezien; deze firma's zijn echter in wezen niets nieuws en, al heeft de verbeterde techniek ook hun mogelijkheden aanzienlijk vergroot, dan bestaat er toch in hoofdzaak geen verschil van betekenis tussen de Bardi of Peruzzi van de veertiende, de Medici van de vijftiende, en de Fugger van de zestiende eeuw (1). Alle zijn het firma's, die drijven op een systeem van eigen vaste vertegenwoordiging in het buitenland, alle behoren ze tot een type, dat na 1600 definitief zal voorbijgestreefd worden door nieuwere, moderne vormen van handelsorganisatie. Wat echter de 16e eeuw kenmerkt als een nieuwe periode, is de opkomst van de talloze middelgrote en kleine handelaars, die door de technische vooruitgang van de handelsorganisatie nu plots ook kunnen meedoen aan de internationale handel, en wel op een manier die hen tot concurrentie in staat stelt; vroeger was de kleine of gemiddelde koopman practisch uit de internationale handel buitengesloten, of kon hij er alleen aan meedoen op een wijze, die hem iedere kans op ernstige mededinging tegen de grote firma ontnam.

Het nieuwe in de 16e eeuw is niet de grote slokop-firma, die naar monopolies streeft, doch de menigte middelmootjes, die overal binnendringt en op alle gebieden een ongebreidelde concurrentie ontketent; na honderd jaar zal dit leiden tot de reactie in de vorm van de grote geprivilegieerde compagnie en van de maatschappij op aandelen, reac-

(1) Wat EHRENBERG door zijn *Zeitalter der Fugger* volslagen duister heeft gemaakt, want iedereen is sindsdien het nieuwe gaan zoeken in wat o.i. juist een overblijfsel van de Middeleeuwen is. Noch de ongebreidelde winzucht, noch de monopolievorming, noch de kartel-akkoorden, noch de leningen aan vorsten, noch de „verticale concentratie", noch de combinatie van waren- en geldhandel zijn uitvindingen of bijzondere kenmerken van de Fugger en consoorten, die integendeel helemaal verder lopen in de traditie van hun Italiaanse voorgangers — al is dit alles bij hen dan ook quantitatief belangrijker en met meer „panache" gepresenteerd. Cfr. ook F. RÖRIG, „Unternehmerkräfte im flandrisch-hansischen Raum". *Historische Zeitschrift*, 159, 1939, p. 283 vv.

tionaire initiatieven van de voornaamste onder deze kleine kooplui, die de elkaar doodconcurrerende handelaars in één verband verenigen en de ordeloze expansie van de 16e eeuw kanaliseren tot de planmäszige expansie van de 17e eeuw (1). De toekomst behoort in de 16e eeuw aan de maatschappij op aandelen, niet aan de monopolie-poliep, die in deze eeuw zoals vroeger nog wel de keizer en de politiek maakt, doch in de handel weldra het loodje zal moeten leggen tegen de zegevierende concurrentie van de kleine bazen (2). Het grote familieconcern, type Fugger, heeft na de zestiende eeuw zijn rol uitgespeeld, behalve op het excentrieke terrein van asientos en politiek (3).

Laten we nu onderzoeken, hoe het commissie-systeem werkt en in hoeverre het in de practijk beantwoordt aan zijn theoretische volmaaktheid. De koopman, die op een nieuwe plaats een vertegenwoordiger zoekt, informeert bij bekenden naar een betrouwbaar commissionaris : Maarten della Faille, die inkopen wil doen te Valenciennes, vraagt aan zijn zwager,

(1) Hier ligt ook de betekenis van Guicciardini's vaststelling, dat iedereen nu aan handel gaat doen: niet alleen omdat de winzucht iedereen aansteekt, doch ook omdat het nu pas voor ieder mogelijk wordt, aan de handel mee te doen. Het is bekend, dat de Oost-Indische Compagnie bv. ontstaat als reactie tegen de verwarring en wilde concurrentie van de „voor-compagnieën". Over het reactionaire karakter van de Engelse grote compagnieën, cfr. de heldere studie van G. UNWIN, „The Merchants Adventurers' company in the reign of Elizabeth". *Economic history review*, I, 1927, pp. 35-64, en over de malthusiaanse politiek van de leiders der Merchants Adventurers, O. DE SMEDT, *op. cit.*, II, pp. 3-38. In tegengestelde zin, E. COORNAERT, „La genèse du système capitaliste : grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIe siècle". *Annales*, VIII, 1936, pp. 133 vv., die zoals iedereen het nieuwe ziet in de grote kooplui-financiers.

(2) De leningen der Italiaanse firma's aan de Engelse kroon in de 14e eeuw, de leningen van de Medici aan de Bourgondiërs in de 15e eeuw, de leningen van de Fugger aan de Habsburgers in de 16e eeuw liggen alle in dezelfde lijn. Cfr. F. RÖRIG, *art. cit.*

(3) Genuezen en Spanjaarden te Antwerpen en Madrid, een Hans de Witte in Duitsland... Cfr. J. DENUCÉ, *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de 16e-18e eeuwen*. Mechelen-Amsterdam, 1934. Dezelfde, „Thomas de Sampayo en het Spaansche legerarchief". *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, I, 1926, pp. 309-320. A. ERNSTBERGER, *Hans de Witte. Finanzmann Wallensteins*. Wiesbaden, 1954.

Ons standpunt is nieuw; we vonden er in de literatuur geen aanknopingspunten voor, daar tot nog toe niemand aan een vermenigvuldiging van het aantal kleine en gemiddelde kooplui schijnt gedacht te hebben. We geven toe, dat cijfers dienaangaande moeilijk te vinden zijn, doch opzoekingen over de vijftiende eeuw zouden in dat opzicht leerrijk kunnen zijn : zou men voor de vijftiende eeuw op één ogenblik 300 kooplui kunnen aantreffen, die uit de Nederlanden naar Italië exporteren ? En dan is de export naar Italië nog geen richting, die in de 16e eeuw belangrijker schijnt te worden, zoals daarentegen met de handel op Spanje bv. zeer zeker het geval is. In deze laatste richting zijn in 1553-54 een 500 kooplui actief. L. VAN DER ESSEN, „Contribution à l'histoire du port d'Anvers (1553-1554)". *Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, 1920, pp. 39-64. Cfr. hoofdstuk XVI.

Robrecht van Eeckeren, wie daar voor hem inkoopt, en schrijft dan aan de aangeduide persoon, hem dadelijk de bestelling opgevend. Hij stuurt hem tegelijk een wisselbrief, zodat hij dadelijk kan beginnen kopen, en verzoekt hem, voor het verder nodige geld wissels op Antwerpen te trekken (1). Voor verkoop van waren is de zaak nog eenvoudiger : Maarten wenst te Danzig rijst te verkopen; hij schrijft aan de commissionaris te Hamburg, daar iemand te zoeken en hem een partij rijst te zenden. Of : de firma stuurt een schip naar Livorno, waar ze niemand kent. De factor te Venetië informeert naar een betrouwbaar koopman ter plaatse, en schrijft aan deze, met verzoek, de waren te willen ontvangen en verder zenden (2).

Kenmerkend is telkens, dat zelfs nooit aan de persoon wordt gevraagd, of hij bereid is, die diensten te verrichten : het is vanzelfsprekend, dat iedere koopman blij is, zaken te kunnen doen voor een voorname firma, waar hij omvangrijke warenzendingen van verhoopt : in 1586 zendt Jan de Wale aan Nicolaas Anteunis te Sevilla, naast waren van de firma, een partij spiegels van Alvise Cotsini, aan wie hij Anteunis als commissionaris heeft aangeraden; hopelijk neemt Anteunis dit niet kwalijk, want Cotsini is „mijn compere, die ook zeer rijke is, meene van somma als oom Jan della Faille saliger" (zodat Anteunis er veel opdrachten van kan verwachten) (3).

Wanneer een firma een commissionaris heeft in een stad, dan geeft ze in principe geen opdrachten aan een ander koopman daar, wat de eerste zou ontstemmen : Coteels heeft aldus in 1585 uit Rijsel waren doen verzenden naar Keulen aan Nicolaas van den Broecke; een volgende partij doet hij adresseren aan Rigo Minau, wat Maarten doet opmerken : je had die tweede partij aan dezelfde behoren te zenden als de eerste, want van den Broecke zal ontevreden zijn als hij het verneemt (4). Wanneer van Immerseele's commissionaris te Middelburg, Jan van Loemel, in 1598 failleert, belast een ander correspondent, Arnout de Vadder, zich met het afwikkelen van het faillissement; daar Loemele „schandelijken en leelijk" boek heeft gehouden, voorziet de Vadder, daar zeer veel last mee te zullen hebben : ik hoop dat je mij zult belonen door mij voortaan je zaken te laten doen, schrijft hij aan van Immerseele (5).

Het systeem wordt zonder moeite uitgebreid tot commissie in de

(1) Maarten aan S. le Sas. Talrijke voorbeelden van commissiezaken in de 15e eeuw bij G. Biscaro, *Il banco Filippo Borromei e compagni di Londra*, pp. 90, 91, 93, 95, 124-126.

(2) Maarten aan Entzesperger en aan Wale.

(3) Jan de Wale aan N. Anteunis.

(4) Maarten aan Coteels, 3-6-1585.

(5) A. de Vadder aan J. van Immerseele, 27-7-1598. SAA, Insolvente Boedelskamer, 206, f. 89.

tweede graad : de della Faille zijn te Nürnberg bv. vertegenwoordigd door een koopman, aan wie ze nooit schrijven, doch die via de commissionaris te Augsburg orders krijgt en betaald wordt. Te Danzig staat de agent alleen in verbinding met de commissionaris te Hamburg — en de voorbeelden kunnen vermenigvuldigd worden (1). Uiteraard krijgen deze commissionarissen van de tweede graad minder belangrijke opdrachten.

De prijs van de verkoop in commissie wordt doorgaans aan de bekwaamheid van de commissionaris toevertrouwd, die de goederen zal verkopen alsof het zijn eigendom was; soms wordt uitdrukkelijk toelating gegeven, de koers van de plaats te volgen; in andere gevallen wordt echter een minimumprijs aangeduid; soms stipuleert de koopman ook, dat de waren alleen contant mogen verkocht worden. Dikwijls neemt de commissionaris dan echter de vrijheid, indien hij geen kans ziet op contante verkoop, om de waren te vermangelen, en de geruilde waren voor zichzelf te houden, terwijl hij de koopman in contant geld betaalt — of ook laat hij hem de keuze tussen contanten of de in betaling genomen waren. Ook het te kopen retour wordt natuurlijk door de opdrachtgever gespecifieerd, hoewel zelfs hier soms een zekere ruimte wordt gelaten aan het initiatief van de commissionaris, die bv. mag kopen wat hij het voordeligst acht (2).

Wat zijn de gebreken van het systeem en in hoeverre bevredigt het de koopman ? Te oordelen naar de klachten, die in de briefwisseling tussen een koopman en zijn commissionaris de regel zijn, en naar de uitlatingen over commissionarissen in de brieven van kooplui onderling, functioneert het systeem door en door slecht, en zijn alle commissionarissen met dezelfde gebreken behept : „ick vind ze allemaal met hetzelfde sop overgoten, solleciti om hun provisie te trecken en voor de rest negligent" is een van de hoofdmotieven over dat onderwerp. In de regel koopt de commissionaris de waren te duur en van onbevredigende kwaliteit, en verkoopt aan te lage prijzen, na de koopman eerst te hebben aangelokt met hoop op zeer dure verkoop; hij is veel te traag, schrijft dikwijls niet regelmatig genoeg, bewaart het geld van de opdrachtgever veel te lang, maakt geen haast met het sluiten van de rekening, en betoont geen ijver genoeg voor het goed van de koopman; hij trekt liever een wissel op zijn opdrachtgever dan te zorgen voor vlugge verkoop van diens waren; dikwijls is hij te rijk geworden en te hoovaardig, „men moet

(1) Maarten aan Entzesperger, aan Widhols.

(2) Coteels vermangelt in 1585 wijn voor Anteunis, die op contante verkoop heeft aangedrongen, tegen karseien; hij behoudt de karseien voor de firma, en maakt aan Anteunis de waarde over. Stippen we aan, dat verkoop „per lo corso" betekent „aan de koers van het ogenblik", en niet de fantaisistische betekenis heeft die G. Biscaro er aan toeschrijft (*art. cit.*, pp. 121-123).

ze mette bonette in de hand nalopen en noch weten ze niet of zij u kennen zullen..." (1).

Het is duidelijk, dat al deze verwijten zeer menselijk zijn, en niet wijzen op een verkeerd systeem, doch op de zeer natuurlijke neiging van de koopman, voor alle onvermijdelijke moeilijkheden de vreemde commissionaris verantwoordelijk te stellen. Deze klachten keren in minder scherpe vorm ook terug in de briefwisseling met factors, wat wijst op hun onvermijdelijkheid.

Natuurlijk is niet alles perfect : de commissionaris kan voor vreemd goed nu eenmaal niet die ijver aan de dag leggen, die hij voor eigen waren zou betuigen — ondanks de klassieke verzekering, dat hij er mee zal doen „come de cossa propria", „al of 't mijn eigen ware". Bovendien heeft hij doorgaans commissies voor verschillende kooplui, en dan nog eigen zaken, die hem beletten, alle aandacht te besteden aan de goederen van één opdrachtgever (2).

Veel van de gebreken zullen echter met de verdere ontwikkeling van de techniek verdwijnen : de verspreiding van de stalen schakelt de meeste klachten over de kwaliteit uit, evenals de prijscourant die over de prijs, en naarmate zich vastere normen in de handel aftekenen vermindert de speelruimte voor misvattingen en ontevredenheid. In de zestiende eeuw is echter deze techniek nog zeer sterk beïnvloed door persoonlijke verhoudingen en is ze nog voor een groot deel een kwestie van vertrouwen tussen koopman en commissionaris.

Voor de inkoop van goederen door de commissionaris moet normaal vooraf geld worden overgemaakt door de koopman; vooral indien de betrekkingen recent of weinig belangrijk zijn, kan niemand van een commissionaris verwachten, dat hij geld zal voorschieten. Uitzonderingen komen echter op die regel voor, met name in gevallen waar opdrachtgever en commissionaris elkaar goed kennen en drukke betrekkingen met elkaar hebben; dan zal een commissionaris soms ongevraagd zelf de inkoop bekostigen en pas achteraf zijn betaling nemen : wanneer bv. Maarten della Faille te Augsburg fusteinen laat kopen, autoriseert hij Widhols,

(1) Borne aan Coteels. Talloze voorbeelden van klachten in de brieven van de van der Molen's (SAA, Insolvente Boedelskamer, 2039), in de brieven aan van Immerseele (SAA, Insolvente Boedelskamer, 205-206), in de brieven van de van Bombergen aan Grimani (Venetië, Archivio di Stato, Lettere commerciali 12 bis), in de brieven van Bartolomeo Zanoli aan Giovanni Ferro (Ibidem, 12 ter), en bij SAUTTER, „Auffindung einer groszen Anzahl verschlossener Briefe aus dem Jahre 1585". *Archiv für Post und Telegraphie*, 37, 1909, p. 108. Cfr. H. LAPEYRE, *Une famille...*, p. 112. Wanneer Maarten in 1586 op verschillende brieven aan Helbau te Rijsel, vragend om opsturen van een „fede di sanità" steeds geen antwoord krijgt, luidt het : „had ik geschreven om waren te kopen, ik zou al tien keer antwoord hebben gehad". Maarten aan Wale, 27-7-1586.

(2) De van der Molen werken aldus voor een tiental opdrachtgevers tegelijk, en doen dan nog een belangrijke eigen handel (hoofdstuk XVII).

ter betaling wissels op Venetië te trekken, doch Widhols doet dit pas, nadat hij de ganse partij heeft gekocht (1).

Het bedrag van de commissie is in principe afhankelijk van wederzijds akkoord en kan variëren van koopman tot koopman; in de tweede helft van de zestiende eeuw is ze echter reeds zodanig gestandardiseerd, dat bij het betrekkingen aanknopen met een nieuwe commissionaris zelfs geen melding wordt gemaakt van zijn provisie; iedereen weet, dat hij niet meer kan of zal vragen dan een ander; de commissie is dan normaal 2 % voor het buitenland, en 1 à 2 % binnen de Nederlanden (2). De geringe kosten, die aldus aan de commissiehandel verbonden zijn, verklaren enerzijds de buitengewoon snelle verspreiding ervan, en getuigen tevens voor de grote concurrentie onder commissionarissen.

Het grote voordeel van het factorstelsel (3) op de commissie is natuurlijk, dat de factor tot de firma behoort en, ook al is hij geen compagnon, er toch voordeel bij heeft, de firma zo goed mogelijk te dienen; dikwijls heeft hij immers een deel in de winst, ook indien hij geen kapitaal bezit. Verder werkt hij meestal alleen of hoofdzakelijk voor de firma en kan dus beter haar belangen behartigen dan een drukbezette commissionaris. Toch biedt de factorij zeer grote nadelen; naast haar grote kosten is het voornaamste wel de onmogelijkheid om een factor grondig te controleren, zodat de koopman altijd voor een groot deel aangewezen is op zijn goede trouw. Alle combinaties, die de zestiendeeuwse koopman heeft uitgedacht om de factor aan zich te binden en hem te beletten, zelfstandig te worden en daarmee tevens de gevaarlijkst denkbare concurrent voor de firma, blijken ontoereikend om de winzucht en ambitie van die jongelui te beteugelen.

Dat de dankbaarheid voor de genoten opleiding en voor de gegeven kans, vooruit te komen zonder zelf iets te bezitten, de factor niet weerhoudt, hoeft ons alvast niet te verwonderen. De voordelen van een vast salaris of van begunstiging door zijn patroon zouden al wat meer moeten tellen, doch wegen blijkbaar niet op tegen die van het zelfstandig handel drijven. Geschreven verbintenissen, waarbij de factor plechtig belooft, alleen voor de firma te werken en steeds desgewenst rekenschap te komen geven, blijken onvoldoende. Huwelijken met een dochter, nicht of kleindochter (en een bruidschat) van de koopman, helpen al evenmin (4).

(1) Maarten aan Widhols, 1586.

(2) Cfr. hoofdstuk VI. In de 15e eeuw bedraagt de commissie der Borromei 1 1/2 à 2 1/2 %. In de eerste helft van de 16e eeuw rekenen de van der Molen normaal 3 %. Cfr. p. 149, n. 1, en H. LAPEYRE, *op. cit.*, p. 157.

(3) Cfr. A. E. CHRISTENSEN, *Dutch trade to the Baltic about* 1600, pp. 153-240.

(4) Jan Jansen zou huwen met een nicht van Cunertorf, Jan della Faille huwt een kleindochter van Maarten de Hane, Herman Pottey een nicht van Jan della Faille, Robrecht van Eeckeren een dochter van Jan, enz.

Niets kan de machteloze toestand van de koopman veranderen : de factor staat immers tegenover hem als de onvatbare, want niets bezittende man; hoe zou men iemand, die geen stuiver bezit, aan zich kunnen binden ?

Steeds moet de koopman deze harde waarheid tot zijn schade en schande ondervinden, en steeds weer herbegint de cyclus met andere namen : Maarten de Hane met Jan della Faille, Gaspar Cunertorf met Simon Wendelinck, Gaspar Cunertorf met Jan Jansen... waarbij de tweede naam telkens die is van de jonge man, die zonder bezit in dienst komt bij de koopman, door deze wordt opgeleid en in zijn dienst rijk wordt, om zo gauw mogelijk, óf zijn patroon dodelijke concurrentie aan te doen, óf de „secreten" van de zaak in dienst van een mededinger te gaan stellen, óf er met de kas vandoor te gaan, óf het geld van de firma „met hoeren en in de herberghe door de billen te jaegen".

En telkens weer moet de bedrogen koopman handenwringend zijn onmacht bekennen in vermaledijdingen van de schurk „voor wiens opknopen hij met plezier 500 ducaat zou geven", van de „forfante", die hij „ter onsaeligher uure" heeft ontmoet... (1).

* * *

Wanneer we tenslotte trachten na te gaan, in hoeverre de verschillende vormen van organisatie zich over Europa verspreid hebben (2), dan kunnen we in hoofdzaak hetzelfde onderscheid maken, dat we reeds aanstipten in ons besluit over de firma della Faille : enerzijds is er de handelswereld van Zuid-Europa mèt Antwerpen, anderzijds de minder ontwikkelde handelswereld van Noord-Europa, met inbegrip van Engeland en Frankrijk.

Terwijl we in de eerste de firma's van één koopman of familie en die van meerdere kooplui naast elkaar aantreffen, vinden we in de tweede

(1) J. NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.* Eenzelfde beeld bij de Ravensburger, waar de dienaars in vele gevallen onbetrouwbare schurken zijn. A. SCHULTE, *op. cit.*, I, pp. 80 vv.

(2) Systematisch is dit nooit onderzocht geworden. Zie voor de Zuiderse firma's vooral J. A. GORIS, *Colonies marchandes*, en meer bepaald voor de Venetiaanse, F. C. LANE, „Family partnerships and joint ventures in the Venetian Republic". *Journal of Economic history*, IV, 1944, pp. 178-196. Ook H. LAPEYRE, *op. cit.*, pp. 143-152. Stel daartegenover de Oostzeefirma's (G. MICKWITZ, *op. cit.*, pp. 108 vv.), de Noord-Duitse firma's (B. HAGEDORN, *art. cit.* en H. KELLENBENZ, *op. cit.*, pp. 322 vv.), de Franse firma's (E. COORNAERT, *Anvers et le commerce parisien*, pp. 17-18, en H. LAPEYRE, *op. cit.*, pp. 121-126), de Engelse (O. DE SMEDT, *op. cit.*, II). Voor de Antwerpse firma's, zie vooral hoofdstuk XVII. Cfr. in het algemeen, E. COORNAERT, „Les échanges de la France avec l'Allemagne et les pays du Nord au XVIe siècle". *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, 1957, pp. 241-254.

nog een duidelijk overwicht van de individuele onderneming op de collectieve. In de eerste zone speelt de zelfreizende koopman of factor slechts een zeer ondergeschikte rol meer, terwijl hij in de tweede nog een der voorname trekken van het handelsbeeld vormt. De vaste filialen hebben anderzijds een groter belang in de eerste dan in de tweede zone, evenals de participatie, die er een veel grotere rol speelt, en de commissie, die er een essentieel onderdeel van het handelsleven uitmaakt, terwijl in de tweede zone deze methoden slechts sporadisch en ten dele in veel minder volmaakte vorm voorkomen.

Een onderscheid, dat we hier slechts even kunnen aanduiden, en waar men doorgaans niet voldoende aandacht heeft aan geschonken.

HOOFDSTUK XI

DE WARENHANDEL

Dat de koopman een waar koopt aan een bepaalde, algemeengeldende prijs, is in de 16e eeuw helemaal niet vanzelfsprekend. In veel gevallen is hij weliswaar gedwongen „de koers van de plaats" te volgen, doch telkens als dat maar enigszins kan vermeden worden, bekomt hij een voordeliger prijs, die voor hem alleen geldt. Vandaar het particuliere, aparte karakter van een groot aantal inkopen, die dank zij allerlei min of meer orthodoxe manipulaties goedkoper uitvallen dan de normale koers.

Een grote rol speelt hierbij het „voor de hand betalen" van aanzienlijke sommen aan de leverancier — wolbezitter in Engeland, zijdeopkoper in Italië bv. — teneinde de grondstof aan een bijzonder voordelige prijs te bekomen; wanneer de inkoop tot de voorgeschoten som beloopt, wordt een nieuwe som betaald, zodat de lage prijs ook verder behouden blijft. Een voorbeeld : Ludovico Grevil, Engels wolleverancier, ontvangt van de firma een niet nader bepaalde som „avanti mano", en levert haar zijn wol aan 18 schelling sterling, terwijl de normale prijs op dat ogenblik 26.8 schelling bedraagt (1).

Behalve deze contract-voordelen, die uiteraard aan kapitaalkrachtige firma's voorbehouden zijn, is iedere koopman echter steeds uit op buitenkansjes om de prijs te verlagen. Steeds wordt de factors op het hart gedrukt, uit te zien naar een koop „met enig voordeel". Aldus koopt Jan de Wale te Venetië in 1585 een baal Levantzijde „met voordeel", namelijk aan een prijs die 6 % lager ligt dan de marktprijs, „per necessità de danari" : hij heeft dus een koopman gevonden, die krap van geld zat en zijn zijde aan lagere prijs heeft gelaten om geld te ontvangen (2).

Men zou ongelijk hebben, de rol van deze buitenkansjes te onderschatten. In de zestiendeeuwse handelswereld is integendeel het aantal onervaren kooplui ontstellend groot, en de gewiekste koopman kan dikwijls een jongeman vinden, die de prijs van zijn waren niet kent, of die niet weet hoe de toestand van de markt is, of die geen verstand heeft

(1) Een paar voorbeelden : AF, bundel 10, Verbale, en JM, f. 222 : „avendo de lui comprato una bona quantita de lane con alcuni dinari datoli avanti mano, et per quello mezo auto sue lane bon mercato...".

(2) Maarten aan Coteels, 18-5-1585.

van bepaalde artikelen die men hem aanbiedt. Aldus schrijft Cunertorf uit Lissabon : de kruidnagelen zijn opgeslagen tot 64-65 reis, maar ik heb er gekocht aan 60 reis, van een man die van de opslag niet wist (1). Hendrik Gillis, die te Amsterdam camelotten voor de della Faille te verkopen heeft, is met die waar niet vertrouwd, en verneemt van een kandidaat-koper, dat de door Maarten opgegeven prijs die is voor dubbele, niet voor enkele stukken; vooraleer te verkopen, raadpleegt Gillis toch even Maarten, die nog op tijd kan tussenkomen : „zij verkopen u leugens...".

Heeft de koopman te doen met handelaars, die geen ervaring hebben van buitenlandse handel, en twijfelen of ze hun waren naar het buitenland zouden versturen dan wel ter plaatse verkopen, dan komt hij voor de dag met een bijzonder zwarte schildering van de gevaren en de slechte verkoop buiten de grenzen, de geringe winst, de langzame afzet, en stelt tenslotte voor, als vriendendienst de waren van de handelaar ter plaatse over te nemen aan een lage prijs, hoewel hij het voor iemand anders niet zou doen, want voor de winst die er op te verwachten is loont het werkelijk niet de moeite... en de handelaar in kwestie bijt toe (2).

Voor handel, die minder gespecialiseerd is dan bij de della Faille is overigens de rol van de „hasard"-kopen nog veel groter : bv. in de handel in graan en zout tussen het Noorden en Spanje-Portugal, of in de cochenille-handel op Amerika. In die handel komt het er op aan, zo mogelijk de koop te sluiten aan boord van de pas aangekomen schepen, wanneer de koopman of schipper nog niet op de hoogte is van de prijs ter plaatse, of in de hoop, er een te vinden die dringend geld nodig heeft; op die manier kan men dikwijls ook het betalen van tol vermijden. Cunertorf zendt aldus kruidnagelen van Lissabon naar Antwerpen; de schipper heeft er ook een partij voor eigen rekening mee; daar de kruidnagelen na zijn vertrek opslaan, schrijft Cunertorf aan zijn agent te Antwerpen, de partij van de schipper dadelijk bij zijn aankomst af te kopen, vooraleer hij van de opslag hoort.

In Februari 1594 stijgt plots de cochenille zeer sterk in Zeeland; inderhaast vertrekken daarop twee Rijselse kooplui uit Middelburg over Sas van Gent naar Rijsel, en doen bij hun aankomst alle cochenille opkopen die ze kunnen vinden, vooraleer de bezitters van cochenille te Rijsel iets over de opslag hebben gehoord. In Juni van hetzelfde jaar verspreidt zich te Middelburg nieuws over het kapen door de Engelsen van zes of zeven schepen met cochenille uit de „flotte de Peru", wat dadelijk iedereen doet verkopen en de prijs van de cochenille doet vallen; een paar dagen later blijkt het gerucht uitgevonden te zijn, zodat de al

(1) Verschillende voorbeelden bij J. NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.*, o.a. p. 151.
(2) Maarten aan Margaretha Hogersteins.

te vlugge verkopers het zich te laat berouwen, nu de prijs weer de hoogte in gaat (1).

Opvallend is telkens het gebrek aan verontwaardiging bij de slachtoffers : blijkbaar behoren deze maneuvers tot de regels van het spel.

Het speculatieve karakter van de koop treedt bijzonder duidelijk tot uiting in die speciale wijze van kopen, die mangeling heet (2). De 16e eeuw kent immers, behalve koop a contant en op termijn, nog deze derde vorm, waarbij waren tegen elkaar worden geruild. Bij de twee eerste vormen is betrekkelijk weinig speelruimte open voor het verkrijgen van voordeel : koop a contant is uiteraard de voordeligste, koop op termijn is altijd duurder. Essentieel speculatief is echter de mangeling.

De theoretici onderscheiden drie vormen van „baratto" (semplice, composto of a termine), die in de practijk door elkaar voorkomen. Ze bestaan er in, dat waren eenvoudig tegen elkaar worden geruild, eventueel met toevoegen van geld, en eventueel op termijn te betalen. Er bestaan echter nog andere vormen, zoals het vermangelen van waren tegen obligaties (a baratto de scritti).

Het gaat er in de mangeling echter niet alleen om, waren te ruilen, doch ze te ruilen aan een fictieve, verhoogde prijs; de openlijk toegegeven bedoeling van beide partijen is daarbij, elkaar te bedriegen, door namelijk de prijs van de eigen waar procentsgewijze iets meer te verhogen dan die van de tegenpartij verhoogd is (3). Nemen we een paar eenvoudige voorbeelden :

Jan della Faille vermangelt in 1574 met twee Engelsen 55 stuk linnen tegen 149 karseien; de baratto wordt gesloten voor de (fictieve) prijzen van 46 en 44 schelling groot per karsei en 171 en 86.2 schelling per stuk linnen. Aan die prijzen kosten de karseien 332.4.–, het linnen 301.3.8; het verschil wordt door Jan in geld bijgepast. Jan heeft dus nu karseien in handen, de Engelsen linnen. Jan verkoopt vervolgens de karseien aan de (werkelijke) prijzen van 41 en 38 schelling per stuk; de ganse partij brengt hem aldus op 296.2.–, hetzij 36.2.– minder dan de fictieve inkoopprijs (10,82 %). Daar we de verkoopprijs van het linnen niet kennen, weten we niet zeker of de Engelsen er minder of meer op verloren; nemen we echter de gemiddelde verkoopprijs van linnen in Engeland voor het jaar 1574 (98 schelling groot), dan zou de partij hen 269.10.– hebben opgebracht, of 10,29 % minder dan de inkoop; daar er voor hen

(1) J. Nanninga Uitterdijk, *op. cit.*, p. 148 en *passim*. Brieven aan van Immerseele, SAA, Insolvente Boedelskamer, 205-206 (o.a. 205, ff. 320, 340, 341).

(2) J. Goris, *op. cit.*, p. 115. O. de Smedt, *op. cit.*, II, p. 478 vv. J. Ympyn, *Nieuwe Instructie*, cap. XVII. Maarten aan Coteels, 28-10-1586 : Coteels zal een partij karseien kopen „a baratto de scritti".

(3) Of, zoals Ympyn het uitdrukt : „zo dat elck uut is om den anderen te behappene... want ghemeenlick sitter yemant by de bruyt".

echter nog de transportkosten Antwerpen-Londen bijkwamen, is het waarschijnlijk, dat ze er meer op verloren dan Jan.

In 1583 vermangelt Jan de Wale te Venetië 41 karseien tegen twee kisten indigo; de fictieve prijs van de karseien wordt bepaald op 16 ducaat per stuk, die van de indigo op 100 ducaat per 100 pond gewicht; beide sommen komen gelijk : 656 ducaat, zodat geen geld moet toegelegd worden. Wale verkoopt hierna de indigo aan de werkelijke prijs van 80 en 65 ducaat per 100 pond; hij maakt aldus van de ganse partij 179.8 ducaat minder dan de fictieve inkoopprijs. De Italiaan, die de karseien heeft genomen, kan er echter niet meer voor gekregen hebben dan de op dat ogenblik geldende prijs van 10 ducaat per stuk, zodat zijn verkoop hem 246 ducaat minder moet opgebracht hebben dan zijn fictieve inkoop; m.a.w. is hij de beetgenomen partij (1).

Zoals men ziet, is de hoofdzaak, van te voren goed de werkelijke marktprijs van beide waren te kennen, en zorgvuldig uit te rekenen, hoeveel procent hoger de eigen waar moet aangerekend worden om meer te winnen dan de tegenpartij. In de koopmansleerboeken van de tijd komen dan ook talrijke oefeningen en vraagstukken voor van het volgende schema : de prijs van linnen bedraagt 93 schelling per stuk, die van zijdelaken 177 schelling; ik wil zijdelaken baratteren tegen linnen; de eigenaar van het linnen stelt de prijs op 103 schelling; op hoeveel moet ik de prijs van mijn zijdelaken stellen om niet te verliezen ? (2).

Men begrijpt, dat voor een onervaren koopman de verleiding groot moest zijn, zijn zijdelaken van de hand te doen aan de hoge prijs van bv. 190 schelling — en bedrogen uit te komen.

Het gevaarlijke en tevens aantrekkelijke van de baratto blijkt duidelijker, wanneer men bedenkt, dat geen van beide partijen na het ruilen weet, of en hoeveel hij er op wint of verliest. Hij heeft immers zijn berekening gemaakt volgens de marktprijs van het ogenblik, die voortdurend kan evolueren; pas nadat hij de door ruil verkregen goederen weer heeft verkocht, kan hij uitcijferen, of de operatie al of niet voordelig is geweest.

Het bijvoegen van geld — meestal onontbeerlijk om de verschillende waarde van twee partijen te vereffenen — neutraliseert enigszins de speculatie, doordat de ontvangende partij althans van het geld zeker

(1) J, ff. 6, 8. AF, bundel 13, rekening overschietende goederen, 1-5-1584. Ontleding van de mangeling-posten bij Ympyn door R. DE ROOVER, *Jean Ympyn, essai historique et technique sur le premier traité flamand de comptabilité* (1543). Antwerpen, 1928, p. 17.

(2) Voorbeelden bij J. TAGLIENTE, *Opera che insegna a fare ogni ragione de mercantia*. Venetië, 1525. J. en G. A. TAGLIENTE, *Libro d'abacho che insegna a fare ogni ragione mercadantile*. Venetië, 1520.

weet, hoeveel het waard is en voor dat deel van de koop niet bedrogen kan zijn. Als stelregel geldt dan ook, dat wie bij een mangeling vrij veel geld toegeeft „gemeenlijk den kwaadsten inkoop heeft", wat Maarten della Faille zijn jonge compagnon Coteels speciaal inscherpt, wanneer hij hoort van een dergelijke operatie (1).

Is bij mangeling zoals hoger beschreven het risico reeds groot, dan groeit het nog aan wanneer de operatie meer gecompliceerde vormen aanneemt :

In 1585 wil Jan de Wale te Venetië een partij wol kopen op termijn van drie jaar; hij zal die dan vermangelen tegen 100 lakens, die hij op hun beurt wil vermangelen tegen een edelsteen plus contant geld; de edelsteen zal dan weer vermangeld worden tegen camelotten plus wat andere waren en contanten. Alles wel te verstaan aan fictieve prijzen. Op het einde van deze chassé croisé zal de verkoper van de wol zijn geld ontvangen, en de firma zal de partij camelotten bezitten... waaruit blijkt, dat het nog niet zo eenvoudig is, om in de 16e eeuw handel te drijven.

Wat is nu het practische belang van de mangeling ? Kan een waar verkocht worden a contant of op niet al te lange termijn, dan is van mangeling geen sprake. Ze komt alleen voor bij waren, die „onder den voet" liggen, die geen vraag hebben, en waar men wil van af geraken. Verder wordt haar rol beperkt door de ruilmogelijkheden : men vermangelt in principe slechts tegen waren, waar men zelf in handelt (tenzij men langs omwegen vermangelt, zoals in het zopas vermelde geval). De mangeling is echter slechts mogelijk, indien ook de in ruil te nemen waren geen goede verkoop kennen, anders worden die ook liever tegen geld verkocht (2). De baratto verschijnt dus vooral in perioden van moeilijke verkoop — zoals in 1585-86, wanneer ze aan de orde van de dag is — en op plaatsen waar weinig te doen is.

Het element noodoplossing is in de mangeling dan ook ongetwijfeld het belangrijkste, terwijl de poging om er winst uit te slaan, hoewel steeds aanwezig, altijd subsidiair blijft : we ontmoetten geen enkel voorbeeld van baratto die alleen wordt gesloten in de hoop op speculatieve winst. Gezien de geraffineerdheid van de bewerking, is het echter o.i. verkeerd, er niet meer in te zien dan een overblijfsel van primitievere vormen van handel. Het is veeleer een uitgewerkte methode van verkopen, die de handel grote diensten bewijst, en waarvan het allesbehalve achterlijke

(1) Maarten aan Coteels, 18-5-1585.

(2) Voorbeelden o.a. bij F. EDLER, „Winchcombe kerseys in Antwerp (1538-1544)". *Economic history review*, VII, 1936, pp. 57-62, en in andere correspondenties van de tijd (SAA, Insolvente Boedelskamer, 205-206, Venetië, Archivio di Stato, Lettere commerciali 12 ter).

karakter wel blijkt uit haar aanwezigheid op de plaatsen, die juist de toon aangeven in de ontwikkeling van de handelstechniek.

Wanneer de koopman geen kans ziet, op een buitengewone manier voordelig in te kopen, dan wendt hij de algemeen aanvaarde principes aan, die bepalen dat de laagste inkoop gebeurt op de productieplaats en met contant geld. Indien mogelijk, koopt de grote koopman dus de te bewerken grondstof zelf (zoals onze firma doet voor de zijde in Italië), zoniet tracht hij toch uit de eerste hand te kopen, d.w.z. van de producent, en niet van een tussenpersoon. Koop uit de tweede hand wordt slechts toegepast in bijzondere omstandigheden (1).

Voor de verkoop geldt hetzelfde onderscheid : de beste verkoop is met contanten; gaan de zaken goed, is een waar wel begeerd, dan moet ze contant verkocht worden of op „korte dag" (bv. twee weken of een maand). Dit kan verwondering wekken, daar de verkoop op termijn altijd aan hogere prijzen gebeurt en dus meer winst toelaat, doch we moeten onderstrepen, dat in de 16e eeuw de soliede koopman zeer beslist de voorkeur geeft aan contante verkoop. Dit vloeit voort uit een overweging, die in die tijd van kapitaal belang is : het verschil in prijs tussen contant- en termijnverkoop is niet alleen de intrest van het geld, dat gedurende de termijn nog niet ontvangen is, doch is tevens de premie voor het risico, dat de verkoper tengevolge van de termijnverkoop draagt. En vast staat, dat dit verschil in prijs in de ogen van de soliede koopman onvoldoende is, om deze dubbele functie te vervullen : het prijsverschil betaalt wel de langere duur vóór het ontvangen, doch is ontoereikend om het risico te dekken.

We staan hierbij voor een der meest opvallende kenmerken van de handel op het einde van de 16e eeuw : de aanhoudende en maar al te gegronde vrees voor de slechte betaler, voor de bankroetier, voor de koopman die op de vervaldag zal in gebreke blijven. Het leitmotiv van de della Faille-brieven (1585-86) is steeds : verkoop op contant of op korte dagen, verlaag desnoods de prijs, en als je gemak van betaling geeft, doe het dan alleen aan rijke kooplui „die te dage wel betalen", „aen secker volck, daer men gerust mach op slaepen".

Vooraleer dan ook krediet wordt verleend aan niet zeer goed bekende kooplui, wordt zorgvuldig geïnformeerd naar hun solvabiliteit : aldus door Jehan de la Fortrie via Jan van Immerseele bij Jan van Hove over Pieter Houck, die hem een kooporder voor 1000 à 1200 pond heeft gegeven, doch 10 maand termijn wil krijgen om te betalen : Fortrie ziet wel, dat Houck in verschillende richtingen geld remitteert en van diverse kanten geld overgemaakt krijgt, en dat hij zaken doet voor verschillende

(1) Cfr. de nauwlettende zorg voor goedkope inkoop met contant geld bij de Ravensburger. A. SCHULTE, *op. cit.*, I, p. 118 vv.

personen „desquels on n'entend encore que bien, mais nuls ne scayt sonder ses fondemens...". Aldus door Jan Borne bij Walran Helbau over Philippe Carlier, koopman van Atrecht; zou men hem voor 3-400 pond kunnen vertrouwen, is het „personne suffisante et assurée" ? En zelfs bij het verlenen van krediet aan „zekere" kooplui is de handelaar verre van gerust : „faisant quelque merché notable avec quelcun qui ce soict, le coeur me fremit par chasque fois de poeur de faire mauvaises debtes...".

De afkeer voor termijnverkoop is dus niet een gevolg van de overweging, dat men zelf meer met het geld kan verdienen dan het aan intrest opbrengt door de termijnverkoop, doch alleen van de angst voor de talloze gevaren, die een uitstellen van de betaling meebrengt. Vindt men geen contanten, dan is het veelal nog verkieslijk, de waren te behouden dan ze aan onzekere kooplui te verkopen op termijn : „beter de waar in huis, dan een kwaden schuldenaer in den boeck" is een van de gulden stelregels van de firma della Faille.

Dat deze situatie in 1585 nog betrekkelijk recent is, kan men afleiden uit de brieven, waar aanmaningen tot voorzichtigheid tevens vermelden : „want deze tijd vraagt het", „want de perickelen zijn overal groot", „want het is overal kwaad borgen". Deze toestand houdt blijkbaar aan tot het einde van de eeuw, want we horen de echo in de brieven van Jan van Loemel aan Jan van Immerseele uit Middelburg in 1597-98 : „le temps est sy divers asteure que l'on ne scait bonnement a qui fyer son bien", „Mon Dieu, c'est bien un pauvre temps de veoir tous les ans tant de banquerottes". In de brieven van van Loemel wemelt het inderdaad van berichten over aanstaande of voorgevallen faillissementen : 7-6-1597 : twee bankroeten van Engelsen, men vreest voor een derde, en nog voor een Vlaming. 14-6-1597 : het gerucht over bankroet van Fernando Bouvart zal maar al te waar zijn. 17-6-1597 : het nieuws over Bouvart was vals; we vrezen voor een grote, naar de Italianen het gerucht verspreiden, doch weten niet wie. 5-7-1598 : let op (en hou het geheim) voor Hans van Couwenborch; ik ben veilig, want een bevriend makelaar had me gewaarschuwd, en ik heb er vier-vijf dagen achter gezeten, tot ik genoeg waren van hem in handen had. 23-7-1598 : ik ben zelf failliet...

Dat dergelijke berichten in de della Faille-brieven veel minder voorkomen, pleit voor de zorg, waarmee ze hun betrekkingen uitzoeken. Op de balansen staan niettemin ook bij hen veel insolvente schuldenaars (1).

(1) Deze allesbeheersende angst voor kwade schulden vindt men eveneens bij de Ravensburger (A. SCHULTE, *op. cit.*, I, pp. 127 vv.). Cfr. de verkoopsmodaliteiten van de Borromei te Londen (1436-39) bij G. BISCARO, *art. cit.*, pp. 121-123. Te Emden, einde 16e eeuw : B. HAGEDORN, *Betriebsformen und Einrichtungen*, pp. 216 vv. Kredietverkoop is de regel voor de Popplau in 1502-1516. L. PETRY, *Die Popplau*. Breslau,

In verband hiermee dienen we te wijzen op de eigenaardige betalingsgewoonte van de tijd. Enerzijds worden bij termijnverkoop buitengewoon lange termijnen toegestaan, anderzijds wordt echter alleen bij uitzondering op de vervaldag betaald. Korte dagen zijn bv. twee weken of een maand, twee maanden; gemiddelde termijnen bv. drie tot zes maanden; lange termijnen negen maanden, een jaar, twee jaar, tot drie jaar toe. Dat men bij de korte gemiddelde levensduur en het onzekere karakter van de handel in het algemeen dergelijke risico's durfde nemen, is al verwonderlijk, doch de gewoonte is dan nog, dat de schuldenaar, ook al is hij niet insolvent, voortvluchtig of overleden, de vervaldag laat verstrijken en door de schuldeiser moet achternagelopen worden. Een van de voornaamste bezigheden van de koopman is dan ook, het „acitar" van de schuldenaars, d.w.z. het voortdurend gaan lastig vallen en vragen om betaling. Daar op de verlate betaling geen enkele intrest kan geëist worden (1) en de schuldeiser vrijwel alles liever zal doen dan voor de rechtbank gaan, is de verleiding tot „slecht betalen" natuurlijk zeer groot. Daarbij speelt ook een zekere nalatigheid van veel schuldeisers een rol. Maarten della Faille moet bv. herhaaldelijk Coteels aanmanen, alle vervallen schulden te doen binnenkomen en de schuldenaars niet met rust te laten, om te beletten, dat ze weer in „kwade usantie" zouden komen; bovendien moet hij aan slechte betalers een volgende keer alleen nog a contant verkopen — de zwakheid van een dergelijke sanctie tekent duidelijk de machteloosheid van de schuldeiser.

Treffend analyseert Maarten een dergelijke situatie te Londen, begin 1581 : zijdeverkoop is alleen nog mogelijk op krediet, en de schuldenaars betalen met veel vertraging; de reden is, dat er te veel „cladders" zijn : wat de ene niet wil geven, geeft de andere. De handel is hier drie of vier jaar zeer goed geweest, zodat iedereen zijn zaken heeft uitgebreid, en veel nieuwe kooplui, die Spanje verlaten hebben of hun zaken daar hebben verminderd, handelen nu allemaal op Engeland, zodat hier „abon-

---

1935. Cfr. de brieven van de della Faille en de brieven aan van Immerseele (SAA, Insolvente Boedelskamer, 205-206). AF, bundel 13, balansen Londen. Schuldvorderingen van het sterfhuis van Jan de Oude te Londen, vier jaar na zijn dood (1586) :

goede schulden	6290.13. 5
kwade schulden	599. 7. 3
twijfelachtige schulden	3045.18. 5

en twee jaar later (1588) :

goede schulden	2536.18. 4
kwade schulden	629.—.11
twijfelachtige schulden	2985.17. 5

(1) In tegenstelling met wat B. HAGEDORN schrijft (*op. cit.*, pp. 228-248). Zelfs bij Savary is nog geen sprake van intrest voor verlate betaling. Cfr. A. SCHULTE, *op. cit.*, I, pp. 127 vv. Aldaar ook gegevens over het achternalopen van de schuldenaars. In dezelfde zin : L. PETRY, *Die Popplau*. Breslau, 1935. Zie ook GORIS, *op. cit.*, pp. 353 vv.

dantie van goed" is gekomen en nog komt „en elck die verkoopt gerne, en bederven deen den anderen". Daar de Engelse kopers overal zoveel krediet vinden, beladen ze zich te meer met schulden en verlenen zelf meer krediet aan de detailhandelaars; als deze dan slecht betalen, ondervinden de importeurs er de weerslag van (1).

* * *

Vooraleer verder in te gaan op de eigenaardige verhouding van schuldeiser tot schuldenaar, dient de vraag gesteld, waarom de verkoop doorgaans op krediet moet gebeuren, ondanks de grote nadelen daarvan, die de koopman duidelijk inziet. Een enkel antwoord lijkt ons mogelijk : het tekort aan betalingsmiddelen. Indien er doorgaans geen contanten in voldoende mate te vinden zijn, dan is dat te wijten aan een gebrek in de geldvoorraad; gebrek dat tegelijk de verklaring bezorgt voor de grote rol van de mangeling.

Men moet dus aannemen, dat de welbekende stroom van edelmetaal uit de Nieuwe Wereld en de grotere snelheid van de omloop (verspreiding van de wisseltechniek) ontoereikend zijn geweest om het tekort aan betalingsmiddelen van rond 1500 goed te maken. Dit moge paradoxaal lijken, doch men moet bedenken dat aan de gestegen hoeveelheid betaalmiddelen een gestegen hoeveelheid goederen heeft beantwoord : enerzijds is er uit Amerika, behalve goud en zilver, ook een stroom goederen naar Europa gekomen, anderzijds heeft het ontstaan van de reusachtige markt in Amerika de Europese productie buitengewoon gestimuleerd, zodat de massa goederen in omloop vermenigvuldigd is geworden (denken we voor de Nederlanden alleen maar aan de productie van linnen en saaien, die tegen het einde van de eeuw een veelvoud is van in het begin).

Deze theorie wordt te duidelijker, wanneer men nagaat, wat er met het edelmetaal uit Amerika is gebeurd : de meerderheid daarvan is voor rekening van de Spaanse kroon besteed aan politieke en militaire uitgaven; m.a.w. is het slechts ten dele en laat in het handelscircuit gekomen. De toename aan betalingsmiddelen is dan ook niet voldoende geweest, om een ruimere geldmarkt mogelijk te maken (2).

* * *

(1) Maarten aan Jan de Oude, 4-2-1581. AF, bundel 4.

(2) Cfr. in dezelfde zin, de opmerkingen bij C. VERLINDEN, J. CRAEYBECKX, E. SCHOLLIERS, „Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle". *Annales-Economies, Sociétés, Civilisations*, 10, 1955, pp. 173-198. De groei van de massa goederen is natuurlijk niet evenredig geweest met die van de muntvoorraad + snelheid van omloop, daar de prijzen stijgen, doch de afstand tussen goederenmassa en betalingsmiddelen is blijkbaar niet overbrugd geworden.

De zwakke stelling van de schuldeiser blijkt het duidelijkst, wanneer hij verneemt dat de schuldenaar failliet is of failliet zal gaan. Dat is het ogenblik, waarop de crediteur beroep moet doen op al zijn diplomatie, op alle mogelijke tact en omzichtigheid. Nooit heeft een crediteur meer bezorgdheid vertoond voor de reputatie en het krediet van een koopman, dan wanneer hij in het geheim verneemt, dat deze virtueel failliet is. Begrijpelijk genoeg : bittere ervaring heeft de schuldeiser geleerd, dat ruw optreden en het failliet doen uitspreken in negen gevallen op tien neerkomt op verlies van nagenoeg de ganse schuldvordering; in dat geval storten immers alle schuldeisers als havikken op hun prooi, de voornaamsten onder hen krijgen voorrang, en daar er meestal niet bijster veel te verdelen is, moeten allen zich tenslotte tevreden stellen met een over vele jaren verdeelde betaling van een fractie van de schuld. Daarom zal iedere koopman doen wat hij kan om het geheim te bewaren en de solvabiliteit van de bankroetier op te houden; intussen tracht hij privatim met hem te onderhandelen en beetje bij beetje zijn geld te recupereren. Zeer concreet blijkt uit volgend voorbeeld, hoever de bezorgdheid van de schuldeiser gaat voor de kerel, waarvan hij alleen weet dat hij failliet is (1).

Maarten della Faille heeft begin 1581 te Londen van Nicolas Jones in betaling drie obligaties ontvangen van een ander Engels koopman, Aldersey, voor een bedrag van 4675 pond sterling. Hoewel de obligaties voor notaris gepasseerd zijn, en het niet de gewoonte is, voor dergelijke papieren confirmatie te vragen aan de ondertekenaar, laat Maarten niettemin, wegens de grootte van het bedrag blijkbaar, aan Aldersey vragen of de obligaties inderdaad van hem zijn en of hij op de dag zal betalen. Het antwoord is tot zijn ontzetting negatief : de obligaties zijn vals ! Eerste reactie van Maarten : hij verzoekt Aldersey, de zaak geheim te houden, en zegt hem dat de falsaris overzee gevlucht is en hij hem in Zeeland zal trachten te doen aanhouden. Hij doet vervolgens Jones heimelijk in Engeland arresteren en opsluiten (niet door het gerecht, doch op eigen houtje) en dreigt, de zaak openbaar te maken en hem te laten „vastleggen" indien hij niet betaalt.

Jones bekent zijn vervalsing; hij had niet gedacht, dat Maarten confirmatie aan Aldersey zou gevraagd hebben, en hoopte, op de vervaldag zelf het geld te kunnen brengen. Hij vindt enkele vrienden, die beloven voor hem te betalen, indien men zijn krediet ongeschonden laat en zijn naam niet noemt. Maarten laat Jones daarop contact nemen met andere kooplui, die hij eveneens met valse obligaties had betaald, opdat ook zij de zaak zouden stil houden.

Nu komt echter Aldersey bij Maarten de valse stukken eisen —

(1) Maarten aan Jan de Oude, 28-1, 4-2, 26-2-1581. AF, bundel 4. Memorie van Jan en Jacob tegen Maarten, AF, bundel 13.

zogezegd om de falsaris te kunnen vervolgen, in werkelijkheid om de zaak te kunnen openbaar maken en de della Faille in de knel te brengen — waarop Maarten antwoordt, dat hij de obligaties overzee heeft gezonden om „den boeve" te doen aanhouden; hij dringt aan op stilzwijgen, daar hij door openbaarmaking van het bedrog de ganse schuldvordering zou verliezen. Aldersey weigert, en doet Maarten voor de Mayor en de aldermen dagen, om hem te dwingen, de obligaties voor te leggen; hier herhaalt Maarten, dat hij ze weggezonden heeft, waarop men bevestiging onder eed vraagt. Maarten weigert echter, te zweren, en voert aan, dat het gerecht de voortvluchtige in het buitenland toch niet kan achterhalen. Dan stelt men Maarten voor de keus : de naam van de schuldige noemen en onder eed zijn verklaring bevestigen, of in de gevangenis gaan; waarop Maarten zonder aarzelen dit laatste kiest. Men sluit hem dus op „int vangenisse van de dieven", doch door tussenkomst van „den Cancellier" wordt hij vrijwel dadelijk gelost. Hij verwittigt nu vlug Jan de Oude — in een brief onder gefingeerde naam, uit vrees voor doorzoeken van de post op last van het gerecht, en zorgvuldig de naam van Jones verzwijgend — te doen alsof de falsaris door hem in Zeeland is aangehouden (want Aldersey kennend als „eenen quaden scalck" vreest Maarten dat hij in Antwerpen zal doen informeren naar de waarachtigheid van Maarten's verhaal).

Jones blijft op die manier in reputatie, en geleidelijk hoopt Maarten, de schuldvordering binnen te krijgen : „ick moet noch de eere van den boeve bedecken, dan hij sal tot sijnder tijd sijn punicie vinden...".

Is het failliet openbaar geworden, dan zijn er twee mogelijkheden. In vele gevallen is de zaak van meet af hopeloos, indien de schuldenaar gevlucht is of het failliet pas openbaar wordt bij zijn dood. Dan kan de som wel dadelijk worden afgeschreven; de vermelding „sendo povero e morto", „sendo fallito e fuggito" is een kruis over de schuld.

Dikwijls is de gefailleerde echter nog te vinden, en dan tracht men een akkoord te sluiten over betaling. In gunstige gevallen kan de gefailleerde of een vriend van hem een deel betalen, en dan bv. de rest of een ander deel in jaarlijkse schijven laten volgen.

Soms zit er echter voor de koopman niets anders op, dan aan de gefailleerde nog geld te lenen om hem toe te laten, in een min of meer nabije toekomst te beginnen betalen — een onwaarschijnlijk lijkende procedure, die echter meer dan eens wordt toegepast, en trouwens dikwijls geen ander resultaat heeft dan dat de kwade schuld verder aangroeit terwijl men uiteindelijk toch niets recupereert. Veelal gaat het om kooplui die land bezitten, en door investeringen het rendement ervan trachten te verhogen om na verloop van tijd te kunnen betalen.

Aldus is het geval met Nicolas Raynton in Engeland, die aan de firma della Faille 732.3.10 pond sterling schuldig is, en met Maarten

akkordeert, dat deze hem nog 1447.16.2 zal lenen; de totale som zal Raynton in 11 jaar terugbetalen, met intrest à 8 % per jaar. Met het geleende geld zal hij zijn land voorzien van vee en andere benodigdheden, opdat het zoveel mogelijk zou opbrengen. Wanneer de eerste van de elf schijven niet op de termijn betaald wordt, gaat de factor van de della Faille, Coteels, er op uit om te zien hoe de zaken staan; van Raynton zelf en van zijn buren verneemt hij, dat al het mogelijke wordt gedaan om het land te „beneficieren", zodat het hopelijk weldra 600 pond sterling per jaar zal opbrengen „wat een schoonen pot wijns is"; wegens de grote geldbehoeften van het ogenblik heeft Raynton zijn eerste betaling niet kunnen verrichten, doch vanaf het volgende jaar zal alles regelmatig betaald worden... Een paar jaar later zit Raynton echter in de gevangenis en is zijn grond aangeslagen, terwijl de firma nog niets van hem ontvangen heeft (1).

* * *

Hoe gebeurt koop en verkoop ? Vooral zo : de koper gaat de verkoper opzoeken, bekijkt de waren, bepaalt de prijs met de verkoper, en ontvangt de goederen in ruil voor geld of voor een obligatie. Enig initiatief van de verkoper is er niet : hij wacht de klanten af; komt er niemand naar de waren kijken, dan wordt het pakhuis niet geopend.

De aanwezigheid van de waren is de regel. Toch begint zich een evolutie voor te doen in de richting van verkoop op stalen. In de della Faille-handel komen stalen reeds veelvuldig voor, echter uitsluitend voor bestellingen binnen de firma, niet voor verkoop : Coteels zendt aldus stalen van de kleuren zijde die hij wenst, aan Corhase; deze stuurt stalen van de soorten karseien of grosgrains, die te Napels in trek zijn. Deze methode wordt door Maarten sterk aanbevolen, en schijnt betrekkelijk nieuw te zijn. Corhase bv. verwaarloost soms het zenden van stalen, dat hem herhaaldelijk wordt ingescherpt : liever dan kleurnamen op te geven, die men te Rijsel niet verstaat of waarvan men niet zeker is, welke tint ze precies bedoelen, moet hij „mostre" zenden; op die manier kan men niet missen, en ze wegen weinig (zodat het briefport niet gevoelig stijgt) : „pocha fadiga gran savità" (2). Verkoop op stalen komt trouwens in de

(1) Balans Venetië, 1584, 1585, 1589. Balans Londen 1586, 1588. Memorie van Jan en Jacob tegen Maarten (AF, bundel 13). Coteels en Aertsen aan de erfgenamen (AF, bundel 4). JM, ff. 135, 141, 230, 235.

(2) Brieven aan Corhase. Eenzelfde gebruik van stalen reeds bij de Ravensburger. A. SCHULTE, *op. cit.*, I, pp. 118 vv. In de onderschepte brieven uit Italië (1585) die men in 1889 te Frankfurt ontdekte, werden verschillende stalen van stoffen gevonden, die eveneens voor bestellingen dienden. SAUTTER, „Auffindung einer groszen Anzahl verschlossener Briefe aus dem Jahre 1585". *Archiv für Post und Telegraphie*, 37, 1909, p. 107.

16e eeuw reeds voor, voornamelijk bij waren die tot standaardtypen behoren (kleuren, metaal enz.) (1).

In de firma della Faille troffen we slechts weinig voorbeelden aan van termijnkoop, d.w.z. van afwezige waren, die later moeten geleverd worden (het voornaamste voorbeeld is dat van de pelserhandel). De aard van de waren is ook hier de reden : de firma handelt immers niet veel in waren van vaste kwaliteit en soort. Bij andere handelaars is de termijnkoop echter in de 16e eeuw reeds ingeburgerd, bv. in de zouthandel : de firma Cunertorf-Snel verkoopt aldus zout te Danzig of in Holland, te leveren te Setubal enkele maanden later. De prijsverschillen, die zo gerealiseerd worden, zijn aanzienlijk (2).

Over de makelaars blijkt in onze documentatie weinig; aanwezig bij de meeste operaties — doch niet bij alle — zien we ze hun provisie nemen, doch vernemen verder niets over hun rol. Wel blijkt, dat in de regel de makelarij moet betaald worden door de verkoper; de koper betaalt de makelaar slechts een extra fooi, indien hij hem een bijzonder „hasard" heeft aangebracht (3).

De prijs van de waren wordt natuurlijk in hoofdzaak bepaald door vraag en aanbod; in de regel betekent grote aanvoer of kleine vraag daling van de prijzen en omgekeerd. Dit principe wordt nochtans op belangrijke wijze genuanceerd, wanneer de markt wordt beheerst door grote kooplui : indien de grote hoeveelheid waren in „sterke handen" is, dus in handen van rijke firma's, dan kunnen de prijzen toch hoog gehouden worden; deze kooplui, die niet gedreven worden door de noodzaak, vlug hun geld te realiseren, kunnen immers hun waren zeer langzaam verkopen, zonder de prijs te bederven : koren, dat aankomt op een ogen-

(1) Een voorbeeld van 1508 te Brugge : J. GILLIODTS VAN SEVEREN, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges*. Brugge, 1901, p. 226. Koop van een partij staal: SAA, Notariaat 541, f. 50. Voorbeelden van koop zonder bezichtiging van de waren (linnen, laken, zout, hout e.d.) einde 16e eeuw te Emden : B. HAGEDORN, *op. cit.*, pp. 209-210. Andere voorbeelden bij J. STRIEDER, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, *passim*. GORIS, *op. cit.*, p. 118, kent geen gebruik van stalen.

(2) Hoofdstuk IV, § 2. J. NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.* Termijnkopen te Emden : B. HAGEDORN, *op. cit.*, pp. 216-228; speculatie is hierbij niet in het spel. Termijnkoop van wol in Spanje : A. E. SAYOUS, „La genèse du système capitaliste : la pratique des affaires et leur mentalité dans l'Espagne du XVIe siècle". *Annales*, VIII, 1936, p. 342 vv. Voorbeelden van 1540 bij GORIS, *op. cit.*, pp. 113, 115. Zie ook A. E. SAYOUS, „Les origines du marché à terme sur marchandises". *Revue économique et sociale*, 1936.

(3) Maarten aan Coteels, 25-5-1585 : „je betaalt veel te veel makelarij voor de koop van karseien, en moet dat niet in gewoonte brengen; alleen indien de makelaar je een bijzonder goeie koop bezorgt, dat je 4-5 schelling per stuk wint, mag je hem een cortesie doen, anders moet de verkoper de makelarij betalen." Cfr. GORIS, *op. cit.*, pp. 94-98. Zie de namen van Antwerpse makelaars in bijlage XI.

blik van niet zeer gunstige prijzen, wordt aldus „op solder" gelegd tot aan de verwachte stijging op het einde van het oogstjaar (1). Zo ook voor de inkoop : een grote investering, die in korte tijd en onbekookt wordt verricht (het zogenaamde „far furia") jaagt de prijzen op; indien daarentegen de inkoop „coelyck" gebeurt, langzaam en geleidelijk, dan kan ze gebeuren aan gelijkblijvende prijzen.

Vandaar de herhaaldelijk voorkomende anomalieën in de prijs : in de winter 1585-86 zijn de prijzen van de zijde te Antwerpen hoog, hoewel er niet de minste vraag is en men niets verkoopt. Het spel van vraag en aanbod wordt ook doorkruist door maneuvers en valse geruchten : in 1598 zou de cochenille te Sevilla moeten dalen, daar er ter plaatse 6500 arobas zijn en men er met de vloot nog 8-9000 verwacht, terwijl de Nederlanden en Italië voor een hele tijd voorzien zijn. Zodra de prijs echter neiging tot dalen vertoont, beginnen de Florentijnen op te kopen, om daardoor de prijs van hun grote voorraden cochenille in Italië te steunen; tegelijk verspreiden ze het gerucht, dat de vloot dat jaar niet zal komen uit vrees voor de Engelsen (2).

Hoe wordt door de koopman de prijs berekend ? Bij de della Faille is de vaste regel : een waar wordt slechts verkocht wanneer de agent de factuur in handen heeft en dus precies weet, hoe hoog hij zijn prijs moet stellen. Gezien de vertragingen die soms tussenkomen bij het opmaken en verzenden van de factuur, kan dat vertraging in de verkoop veroorzaken : het linnen, dat in Holland wordt gekocht, is dikwijls reeds te Venetië vóór de factuur, die eerst naar Antwerpen moet gezonden worden en dan vandaar naar Venetië (de correspondentie Holland-Antwerpen gaat met grote vertraging). Om daaraan te verhelpen, stuurt men soms dadelijk de prijs van de ruwe inkoop, zodat de factor, die de percentages van bleekkosten, verpakking en vervoer ongeveer van buiten kent, bij benadering de totale kostprijs kan berekenen.

Deze methode toont, hoe nauwkeurig de della Faille te werk gaan bij het bepalen van de prijs. Wanneer ze dan ook een zekere vrijheid laten aan factor of commissionaris om de koers van de plaats te volgen of de prijs te verlagen, dan is die vrijheid toch altijd begrensd door de kostprijs, d.w.z. zelden of nooit besluit de firma er toe, waren met verlies van de hand te doen. De zeer uitzonderlijke gevallen, waarin ze dat toch doet, zijn gevallen van overmacht, wanneer bv. de waar zou bederven met langer bewaren of er werkelijk niet de minste kans is op prijsverbetering binnen het jaar. In de regel echter moet een waar, die slechts zonder winst kan

(1) Pieter en Germain Poulle aan van Immerseele, 30-9-1595. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, f. 434.

(2) Michel d'Amiens aan van Immerseele, 1-5-1598. SAA, Insolvente Boedelskamer, 206, f. 16.

verkocht worden, bewaard tot de prijzen beteren; is de winst onvoldoende, dan besluit men dadelijk, die handel voortaan te laten, en het doen van „kosten en moeite voor niet" aan anderen over te laten.

Deze stelregel moge vanzelfsprekend lijken, hij is echter in de 16e eeuw blijkbaar vrij origineel. Duidelijk blijkt, hoeveel firma's weinig letten op juist uitgecijferde winsten, hoeveel kooplui er zijn, die hun waren met verlies verkopen, hoeveel er handel drijven voor een winst, die de della Faille minachtend hun neus doet ophalen : de Vicentini, die de zijde in Italië opkopen als bezetenen, terwijl ze die te Antwerpen verkopen aan prijzen die nog onder hun inkoopprijs liggen; de Genuezen, die hun fluweel eveneens onder de prijs geven om toch maar te verkopen; de Duitsers in het algemeen, die bekend staan omdat ze geen goederen kunnen bewaren; het bijna pathologische geval van een Gaspar Cunertorf tenslotte, die telkens en telkens weer opdracht geeft, zijn waren te verkopen aan eender welke prijs, ook met verlies, om gauw zijn retour te hebben in waren, waar hij een grote winst op verwacht — winst die dan natuurlijk doorgaans uitblijft. Zijn uitlating „want het soms grotere wysheyt is, te verliezen dan te winnen" kan werkelijk als motto dienen voor zijn opvatting van de handel, en helpt hem dan ook weldra naar het bankroet (1).

Zeer verspreid is blijkbaar de opvatting, dat niet zozeer de winst op elke operatie telt, als het aan gang houden van de handel, het geen ogenblik laten rusten van het kapitaal, dat vlug moet gerealiseerd worden om vlug weer geïnvesteerd te worden. Deze op zichzelf gezonde opvatting geldt echter dikwijls ten koste van de winst, en wordt overigens verklaarbaar door het kleine kapitaal van de meeste kooplui : in een warenzending, die op de markt aankomt, zit dikwijls hun ganse kapitaal, en wordt de waar niet dadelijk verkocht, dan moeten ze zo lang ophouden met handeldrijven en hebben geen geld om de eerstvolgende wisselbrief te betalen. Erger nog : zeer dikwijls moet de opbrengst van de verkoop dienen om de waar zelf te betalen. Want dat is het geheim van de handel voor de kleine baas : met het beetje krediet dat hij heeft, koopt hij waren op termijn, en zoekt die dan contant te verkopen, om bij het vervallen van de termijn te kunnen betalen (2). Dit schema, dat klassiek is voor veel kleine handelaars, maakt het hen mogelijk, met weinig middelen rijk te worden, doch maakt hen tevens zeer kwetsbaar en dwingt hen, steeds hun waren onmiddellijk van de hand te doen, onverschillig of de koers voordelig is of niet. Steeds

(1) J. Nanninga Uitterdijk, *op. cit.* Borne aan Coteels, 21-8-1586.

(2) Maarten aan Coymans : „de lakens zijn betaald, en kunnen dus hun tijd afwachten", m.a.w. er is geen haast bij de verkoop, daar het retour niet moet dienen om de inkoop te betalen.

met de dreigende „term" boven het hoofd, vormt de kleine koopman een zeer ongraag geziene, doch zeer talrijke en toekomstrijke verschijning.

Voor de grote koopman is de concurrentie met deze kleine bazen natuurlijk de pest; met misprijzen gaat het in de brieven over de „kladders", de kooplui die aan eender welke prijs verkopen, de „rompacholli delle loor mercansie" (nekbrekers van hun waren); de prijzen worden door hen overal bedorven, zodat de grote koopman moet kiezen tussen het volgen van de koers en dus het genoegen nemen met een „miserabele winst" of het wachten tot de kladders klaar zijn met verkopen; in zo een geval kiezen de della Faille doorgaans de tweede methode : „als de anderen gedaan hebben, zullen wij verkopen". Om dezelfde reden streeft de firma er ook naar, zoveel mogelijk te handelen in waren die minder bekend zijn en waar de concurrentie beperkt is tot grote firma's. In 1585-86 wenst Maarten niet, grote handel te drijven in Levantzijde, zijdelaken en goud- en zilverdraad, omdat daarin te veel kleine kooplui „gestileerd" zijn; van 1586 is ook het besluit : „we hopen verder goede handel te doen in linnen, servetten, gewoon laken en grosgrains, en zullen saaien, fijn laken, laken van Menen en andere bekende koopwaar laten staan"; te veel handelaars doen daarin, en zijn gewoon, zich met kleine winsten te vergenoegen.

Ondanks de hinder, die de kleine kooplui aan de groten bezorgen, kan men echter niet zeggen, dat de concurrentie altijd bijzonder venijnig is of aan een jungle doet denken. Dit geldt trouwens evenzeer voor de concurrentie onder grote firma's onderling. Het geval della Faille is hiervoor typisch.

Alleen in haar zijdehandel is de concurrentie beperkt tot een kleine groep, die onderling hevige strijd voert om de markt. Voor alle andere waren heeft de firma geen uitzonderlijke positie te handhaven, en is er ook geen zo scherpe strijd om de voorrang. Wel moet natuurlijk steeds gelet worden op alle kansen om betere waar aan te voeren dan anderen of om vóór de anderen „aan de markt" te zijn, doch alleen voor de zijdehandel moeten steeds alle zenuwen gespannen zijn om betere waar te produceren, goedkoper in te kopen, duurder te verkopen dan bepaalde mededingers; alleen hier is de concurrentie dagelijks aanwezig („abbiamo il contrasto grande"), alleen hier wordt gesproken van overwinningen te behalen, het merk in reputatie te houden terwijl andere merken in „desditta" zullen geraken.

Het is echter opvallend, hoe gelijkmoedig ook hier de firma oordeelt over haar mededingers; haar klassieke uitlatingen zijn : „de weg moet voor iedereen openstaan", „het is redelijk, dat elk zijn voordeel zoekt", „konden we allemaal samen wel varen, dat ware het beste". Ook waar het gaat om zulke tere punten als de Engelse mededinging in de Napelse zijde (Coteels bericht : „de Engelsen zullen ons navolgen in het bestellen

van dezelfde soorten zijde") is de reactie filosofisch : „nu, de weg staat open voor iedereen". Een opvatting, die een echo is van de opinie der Ravensburger dienaangaande : „de wereld is voor iedereen" (1). Wanneer een ramp andere kooplui, ook mededingers, treft (een Venetiaans schip met Levantzijde is vóór Venetië gezonken; een konvooi wagens met zijdelaken voor 50.000 ducaat is bij Malmédy geplunderd) is de reactie dezelfde als bij een tegenslag voor de firma zelf : „de Heer vergoede de betrokkenen in wat anders".

Wijsheid van een firma die gearriveerd is en niet meer moet strijden voor haar bestaan, zodat ze zich de luxe van brede opvattingen kan veroorloven ? Overblijfsel van de middeleeuwse theorie, dat iedereen moet leven, in tegenstelling tot de „moderne" mentaliteit van de getrokken messen ? Of besef van de onmogelijkheid, alle mededingers uit te schakelen, waarom maar liever „gecoëxisteerd" moet worden ?

Wellicht heeft men ook op dit gebied te veel aandacht besteed aan de modern aandoende strijd-om-het-bestaan mentaliteit van de zeer grote monopolie-firma's, en daarbij de wezenlijke trekken van het beeld, namelijk de overgrote meerderheid van de handelaars, uit het oog verloren (2).

(1) A. SCHULTE, *op. cit.*, I, p. 140 vv.

(2) E. COORNAERT die, o.i. ten onrechte, de toekomst alleen ziet in de grote kooplui-financiers, reageert overigens zeer geschikt tegen de overschatting van het „moderne" element in de 16e eeuw („La genèse du système capitaliste : grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIe siècle". *Annales*, VIII, 1936, pp. 127-139).

HOOFDSTUK XII

DE GELDHANDEL

We hebben bij de studie van de della Faille gezien, dat de firma steeds zeer belangrijke wisseloperaties heeft verricht, doch nooit speculatieve geldhandel van betekenis heeft gedaan. Op het onderscheid dient nader ingegaan, daar beide termen dikwijls als synoniem worden beschouwd. De grote specialist van de wisselgeschiedenis, R. de Roover, is daar overigens onrechtstreeks de oorzaak van. In al zijn werken immers wordt de wisseloperatie nagenoeg uitsluitend beschouwd onder een vorm, die weliswaar het mechanisme zeer duidelijk maakt (1), doch die in de practijk weinig is voorgekomen.

We menen inderdaad te moeten beweren, dat de operatie van wissel en herwissel (cambio-ricambio), die door R. de Roover als het prototype van de wisseloperatie wordt voorgesteld en de enige operatie is die hij als „volledig" beschouwt, in de practijk slechts een ondergeschikte rol heeft gespeeld, en, wat daaruit volgt, dat de zuiver speculatieve wisseloperatie, die bij hem en bij andere auteurs de volle maat krijgt, steeds beperkt is gebleven tot gevallen, die meestal buiten het schema van wisselherwissel vallen, en in de totale massa wisseloperaties van betrekkelijk weinig belang zijn.

Wel te verstaan willen we hiermee niets inbrengen tegen het speculatieve karakter van iedere wisseloperatie, dat door dezelfde auteur afdoende is bewezen. We weten ook zeer goed, dat iedere koopman steeds de voordeligste koers zoekt om zijn geld over te maken, en dat dit overmaken hem winst of verlies kan bezorgen. Doch we loochenen de grote rol van de operatie, waarbij een bepaalde som wordt overgemaakt van één plaats naar een andere, om dan dezelfde weg in omgekeerde richting

(1) R. DE ROOVER, *Gresham on foreign exchange*. Londen-Cambridge, 1949, hoofdstuk III. Dezelfde, *L'évolution de la lettre de change* (XIVe-XVIIIe siècle). Parijs, 1953. Dezelfde, „Le contrat de change depuis la fin du treizième siècle jusqu'au début dix-septième". *RBPH*, XXV, 1946-1947, pp. 111-128. Dezelfde, „Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle". *RBPH*, XXXI, 1953, pp. 1003-1046. Dezelfde, „What is dry exchange ?" *Journal of political economy*, LII, 1944, pp. 250-266. Dezelfde, „Early accounting problems of foreign exchange". *The Accounting review*, XIX, 1944, pp. 381-407. H. LAPEYRE, *Une famille de marchands : les Ruiz*. Parijs, 1955, pp. 275 vv. O. DE SMEDT, *De Engelse Natie te Antwerpen in de 16e eeuw* (1496-1582), II, Antwerpen, 1954, pp. 516 vv.

opnieuw af te leggen, en bij het vertrekpunt de winst af te werpen, die normaal ontstaat door het verschil in koers op beide plaatsen.

Dat deze operatie inderdaad soms is voorgekomen, staat vast; dat hetzelfde schema in gewijzigde vorm kan teruggevonden worden in die aparte soort bewerkingen, die bekend staan onder de naam van droge wissel, fictieve wissel en „cambio con la ricorsa" (een bij voorbaat vastgestelde langdurige herhaling van droge wissels) is eveneens waar (1). Doch buiten deze bijzondere operaties heeft die Wechselreiterei niet veel belang gehad, en ze vormt zeker geen groot percentage in de totale hoeveelheid wisseloperaties.

We steunen deze bewering : 1) op het feit, dat we in onze opzoekingen op ettelijke honderden voorbeelden niet een enkel geval van wisselherwissel aantroffen; 2) op het feit, dat de auteurs, die het belang van de operatie vooropstellen, er zelf zeer weinig voorbeelden van hebben gevonden; 3) op de overweging, dat de wissel-herwissel operatie enerzijds veel minder winst geeft dan de warenhandel, anderzijds veel groter risico meebrengt (2).

Inderdaad is de winst op dergelijke bewerkingen uiterst bescheiden. In een voorbeeld bij R. de Roover kan men nacijferen, dat een hele reeks wissels-herwissels tussen Londen en Amsterdam, over een periode van zowat negen maanden, een zuivere winst oplevert van 107.10.4 pond groot op een geriskeerd kapitaal van 4010 pond, hetzij ongeveer 2,5 %, of per jaar minder dan 3,5 %, en in de andere bekende gevallen zijn de winstpercentages even mager. Vergelijken we dit bij de winst in de warenhandel, die we in doorsnee op 20-30 % konden berekenen, dan is al duidelijk, dat er weinig aantrekkelijks is aan deze soort zaken (3).

Dan is er echter nog het tweede element: het risico. Dit bestaat volgens ons, in tegenstelling tot wat de meeste auteurs er over schrijven, niet in een verstoring van het koersevenwicht (4) — die zeer uitzonderlijk

(1) Over de droge en fictieve wissel, cfr. vooral DE ROOVER, *Gresham...* en *What is dry exchange?* Voor de cambio con la ricorsa, zie het zeer analytische en taaie werk van G. MANDICH, *Le pacte de ricorsa et le marché italien des changes au XVIIe siècle*. Parijs, 1953, met heldere inleiding van G. Luzzatto.

(2) Cfr. de vrij onschuldige voorbeelden van speculatie op de wissel bij R. EHRENBERG, *Zeitalter der Fugger*, II, pp. 21-23. Bij LAPEYRE (*Une famille*, pp. 291-295) worden de wisseloperaties in een juister perspectief geplaatst en de dominerende rol van de warenhandel komt duidelijk uit: de speculatiewissel is niet meer dan een correctief. Een voorbeeld van heen- en terugwissel: P. JEANNIN, *Les marchands au XVIe siècle*, pp. 65-66.

(3) R. DE ROOVER, *L'évolution de la lettre de change*, pp. 130-131.

(4) Over die mogelijke verstoring, die de winst in verlies kan doen verkeren, vindt men bij alle auteurs, oude en moderne, ellenlange beschouwingen, omdat uit dic mogelijkheid de theologische rechtvaardiging van de wisseloperatie wordt afgeleid. Daar ze echter in de practijk zelden of nooit is voorgekomen, blijven wij er niet langer bij stilstaan.

is — doch in het gevaar van niet-betaling door de betrokken persoon. Dat dit gevaar zeer reëel is, blijkt uit alle bronnen zeer duidelijk (1). Telkens wanneer geld op wissel moet gegeven worden, komt de aanmaning, toch vooral „goede brieven" te nemen, bijzonder te letten op het zoeken van „goede ditta's", „want daar is alles aan gelegen"; telkens weer citeert Maarten della Faille voorbeelden van geprotesteerde wissels van andere kooplui, en ondanks alle voorzorgen komen toch ook in de della Faille-operaties herhaaldelijk protesten voor. Het is voor een koopman geen kleinigheid, zijn geld — en 100 pond is een kapitaal ! — zo maar aan een ander in handen te geven tegen een belofte van latere terugbetaling in het buitenland; want die terugbetaling hangt niet alleen af van de man, die het geld ontvangt, doch vooral van zijn correspondent in den vreemde; en wat kan er met die correspondent in twee of drie maanden allemaal niet gebeuren — afgezien van het feit, dat hij misschien geen geld van de trekker in handen zal hebben of om andere redenen zal weigeren te betalen — waarna met veel moeite en vertraging de trekker moet achterna gelopen worden.

Eens het geld op wissel gegeven, kent de koopman dan ook geen rust meer tot hij verneemt dat de wissel niet alleen geaccepteerd, doch ook betaald is. Telkens wordt het opsturen van een wisselbrief dan ook vergezeld van de aanmaning, dadelijk accept te vragen, te zorgen dat de betaling op tijd gebeure, of onmiddellijk het protest te zenden.

Wanneer men daarbij nog bedenkt, dat de koopman soms weken wacht om zijn geld op wissel te geven, omdat er geen goede brieven te vinden zijn, en dat de soliede handelaar voor zijn wisselbrief een voordeliger koers krijgt dan de officiële, omdat men bij hem van betaling vrij zeker is, dan blijkt wel zonneklaar, dat er voor het genoegelijke, zorgeloze ruitertje spelen op de wissel in de realiteit geen plaats is geweest, en dat de koopman — hoe nadrukkelijk men hem ook „koopman-bankier" moge noemen — het toevertrouwen van zijn geld aan een ander steeds als

(1) Brieven van de della Faille, *passim*. De moderne auteurs over het onderwerp, die meer steunen op theoretische bronnen dan op koopmansarchieven, hebben het steeds over de winstmogelijkheden van de wisseltechniek en over de speculatie óm de speculatie, zodat de lezer het beeld krijgt van eén koopmansstand, die voor niets anders leeft dan om toch gauw zijn geld in wisseloperaties te kunnen besteden, die immers zo gemakkelijk zijn, vergeleken bij de lastige warenhandel. De werkelijkheid is enigszins verschillend : niet een elkaar verdringende koopliedenmassa met dikke geldbuidels, vechtend om wisselbrieven te kopen en ook te kunnen meespelen, doch een bezorgde koopman, die angstig zoekt naar althans één betrouwbare trekker, aan wie hij noodgedwongen zijn geld zal toevertrouwen. Cfr. A. SCHULTE, *Ravensburger*, I, pp. 131 vv. (de technische uiteenzetting is niet geheel juist) en NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.*, p. 330. Nog duidelijker : A. E. CHRISTENSEN, *op. cit.*, pp. 182-183. H. LAPEYRE, *Une famille*, p. 113.

een zorgelijke operatie beschouwt, waarvoor het voordeel in de koersen nauwelijks een voldoende vergoeding is.

Nu moet men nog bedenken, dat dit risico, reeds zo ongraag aanvaard voor de wissel in één richting, bij de heen- en terugwissel natuurlijk verdubbelt, daar het geld, pas veilig en wel ontvangen door de correspondent, dadelijk weer geriskeerd zou moeten worden in de omgekeerde richting.

Stelt men daarnaast nu de warenhandel, met zijn veel hogere winsten en zijn balen, die de koopman nooit aan vreemden moet geven, doch die van hem naar zijn vertrouwde correspondent gaan en slechts worden geruild tegen klinkende munt of tegen ter plaatse betaalbare obligaties — dan zal ook de meest verwoede partijganger van de speculatie-óm-de-speculatie wel moeten toegeven, dat alleen bijzonder onwijze kooplui aan het heen en weer gooien van hun bezit door vreemde handen hebben kunnen genoegen beleven.

Onze stelling is, dat de klassieke wisseloperatie, d.w.z. de operatie die 90 % van alle wisselbewerkingen uitmaakt, de enkele wissel is, waarbij geld in één richting wordt overgemaakt. De overige 10 % omvat dan enkele droge wissels, fictieve wissels, en wissel-herwissel gevallen, van welke laatste een deel echter eenvoudig geprotesteerde wissels zijn (die allerminst tot de wissel óm de wissel kunnen gerekend worden) (1).

Voor zover zuivere speculatie op de wissel is voorgekomen — en dat de verschillende auteurs er tot nog toe zo weinig voorbeelden van vonden ligt niet aan het gebrek aan materiaal, doch aan het gebrek aan wissel-speculatie ! — komt ze blijkbaar voor op twee of meer verschillende lijnen, en niet op één en dezelfde lijn in twee richtingen. Twee voorbeelden :

1) Peter van Leyen schrijft aan Jan van Immerseele uit Nürnberg (2-2-1576) : ik zou graag iemand zekers te Middelburg vinden, die 18 of 20.000 gulden op mij zou trekken te Frankfurt, want ik heb van Nürnberg een partij geld naar Frankfurt overgemaakt met 9 1/2 % avance, en had ik iemand die het uit Middelburg wou trekken aan 80 groten per florijn, het zou goede wissel zijn, ik zou voor 65 kreuzer wel 88 denier voor den gulden maken.

De operatie is duidelijk : van Leyen heeft florijnen overgemaakt naar Frankfurt; daar het om een binnenlandse wissel gaat, in florijnen uitgedrukt, is de koers aangeduid in percent plus of min; in dit geval 9 1/2 % plus, daar er blijkbaar zeer grote vraag was naar geld te Nürnberg, te betalen met wissels op Frankfurt (het is immers tegen de foor, en veel kooplui verwachten daar betalingen). Met zijn geld te Frankfurt kan van

(1) In dezelfde zin : H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 291-295.

Leyen echter niets aanvangen. Hij zou het graag te Middelburg hebben, waar het hem kan dienen (waarschijnlijk voor investering in waren). Aan de koers van het ogenblik, 80 groten per florijn, zou de som, vermeerderd door de winst op de remise naar Frankfurt, overeenkomen met wel 88 groten voor iedere florijn (80 + 9 1/2 %).

Twee opmerkingen : *a*) de moeilijkheid van de operatie (hoe „iemand zekers" gevonden ?); *b*) de speculatie gaat niet heen en weer, en eindigt naar alle waarschijnlijkheid in waren.

2) Balthasar Charles uit Venetië aan van Immerseele (22-7-1594) : de wissel van hier op Frankfurt geeft groot profijt, want wie van daar tot 92 1/4 herwaarts remitteren en van hier per Frankfurt aan 132 florijn, doen beter dan in vele koopmanschappen. Cordes heeft dien trein wel vast... (1). Dus : een remise Antwerpen-Venetië aan 92 1/4 groten per ducaat, vervolgens geremitteerd op Frankfurt aan 132 florijn per 100 ducaat, geeft als resultaat ongeveer 70 groten per florijn, tegen de normale koers Antwerpen-Frankfurt, die dan zowat 77 groten per florijn bedraagt.

Op te merken : *a*) de wissel gaat niet heen en weer; *b*) het blijkbaar uitzonderlijke van een situatie, waarin de wissel beter „respondeert" dan „vele koopmanschappen" — doch niet alle !

Vergelijken we deze twee voorbeelden met het enige — overigens niet eens uitgevoerde — geval van speculatie bij de della Faille (p. 117), dan is hopelijk wel duidelijk, wat men in feite onder wisselspeculatie moet verstaan : overmaken van geld, voortkomend uit warenhandel, en dienend voor verdere warenhandel, op een uitzonderlijkerwijze eens zeer voordelige manier, die voor een keer het te lopen risico vergoedt.

Indien we aldus de wissel-om-de-wissel tot een zeer beperkte rol herleiden, wat is dan de functie van de klassieke wisseloperatie ? Essentieel die van instrument bij het overmaken van geld (2), hetzij voor investering

(1) SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, 2-2-1576 en f. 344.

(2) Bij dat overmaken wordt dan natuurlijk naar de voordeligste koers uitgekeken, en worden eventueel omwegen gemaakt : aldus remitteert Maarten della Faille in 1578 geld uit Londen naar Antwerpen door remises op Hamburg, vanwaar het door tratte vanuit Antwerpen naar zijn bestemming komt; inderdaad is dit voordelig, want 1 pond sterling geeft te Hamburg 25.10 à 26.1 schelling lubs, en met 64 groten lubs heeft men 1 daalder, die te Antwerpen 76 groten waard is. De totale overgemaakte som van 735 pond sterling geeft dan ook te Antwerpen 1134 pond groot, terwijl rechtstreeks overmaken van Londen op Antwerpen aan de geldende koers van 30 groten per pond sterling slechts 1102 1/2 pond groot zou opgeleverd hebben, hetzij 2,8 % min. Noteer nochtans weer het geringe winstpercentage. J, f. 289. Een ander voorbeeld : Maarten schrijft aan Coteels (18-5-1585) : de wissel op Venetië is hier geweest aan 95 1/2 groten per ducaat; ware hij zo gebleven, dan zou ik de 400 ducaat, die jij naar Venetië moet overmaken, op jou getrokken hebben om ze van hier te remitteren, doch de koers is gestegen tot 96 1/4 en 96 1/2 en apparent nog meer te rijzen; remitteer dus zelf. D.w.z. : 400 ducaat zouden te Antwerpen aan 95 1/2 groot per ducaat 38.200 groot hebben

in waren, hetzij voor uitbetalen van asientos e.d. Het verlenen van krediet door wisseloperaties is o.i. dan ook beperkt gebleven tot de zopas vermelde uitzonderlijke bewerkingen (droge en fictieve wissel, ricorsa). Dat iedere wisselbewerking krediet verleent, weten we ook wel, doch dat is in de regel bijkomstig : hoofdzaak is het verplaatsen van geld (1).

Een bijzonder zwak argument voor het zuiver speculatieve karakter van wisseloperaties is wel het feit, dat een wissel doorgaans bedragen in ronde cijfers opgeeft (2). Het berust klaarblijkelijk op de naar analogie met de hedendaagse practijk begrijpelijke, doch valse veronderstelling, dat in de warenhandel de wissel, net zoals vandaag, in betaling wordt gegeven voor koopwaar; daar de verkoopsom van waren zelden of nooit afgerond is, lijkt dat inderdaad een argument. Het snijdt echter geen hout, omdat die functie van de wisselbrief in de 16e eeuw niet bestaat of zeer uitzonderlijk is : we poneren, dat waren zelden of nooit worden betaald met wisselbrieven. Dat ze dat vandaag wel worden, ligt aan het feit dat de hedendaagse wissel ter plaatse zelf betaalbaar is en daarenboven zonder moeite verhandeld wordt. In de 16e eeuw echter is de wissel noch overdraagbaar, noch ter plaatse betaalbaar. M.a.w. kan voor goederen slechts betaald worden met een wissel indien : 1) de verkoper geen investering ter plaatse wil doen, doch zijn geld elders wil gebruiken; 2) de waren worden verkocht niet aan een winkelier, doch aan een koopman met internationale betrekkingen, die 3) een correspondent moet bezitten op de plaats waar de verkoper zijn geld wil krijgen en 4) juist op die plaats en op dat ogenblik over geld moet kunnen disponeren.

Indien al deze voorwaarden vervuld zijn, kan de wisselbrief inderdaad fungeren als betaling voor waren, doch zelfs dan hoeft hij geen oneven bedragen te vermelden, want voor enigszins aanzienlijke bedragen worden verschillende wissels in ronde cijfers en dan een laatste in een oneven bedrag gemaakt (3). De bedoeling van deze splitsing is spreiding van het risico (net zoals men waren over verschillende schepen verdeelt, verdeelt men een bedrag over verschillende kooplui) en de voorkeur voor ronde getallen spreekt vanzelf, omwille van de eenvoudiger bere-

gekost, som die op Londen getrokken aan de geldende koers van 31.8 schelling groot per pond sterling, te Londen 100.10.6 pond sterling zou kosten. Daarentegen zou een rechtstreekse remise Londen-Venetië aan de koers van 61 groten sterling per ducaat Coteels 101.13.4 pond sterling hebben gekost. De stijging van de ducaat te Antwerpen maakt Maarten's plan onmogelijk. Ook hier is de voorziene winst miniem.

(1) Over de asientos, cfr. H. LAPEYRE, *Simon Ruiz et les asientos de Philippe II.* Parijs, 1953.

(2) Cfr. R. DE ROOVER, *L'évolution de la lettre de change*, pp. 62-63.

(3) Ons is slechts een enkel geval bekend van betaling met wisselbrieven : de wolkoop te Brugge in 1574-75 (p. 254).

kening. Zeer veel komen bepaalde bedragen voor (100 of 200 pond sterling, 1000 of 2000 ducaat) die blijkbaar aan de behoeften van de handel zijn aangepast.

Nu we hebben verduidelijkt, wat we bedoelen met speculatie-wissel en niet-in-de-eerste-plaats-speculatieve wisseloperaties, is ook wel duidelijk geworden, wat de rol is van de grote bedragen, die tussen de verschillende elementen van een firma worden heen en weer geschoven over de wissel : financiering van de warenhandel, omdat, op de plaats en op het ogenblik dat een investering moet gebeuren, zelden voldoende geld aanwezig is van de warenverkoop, terwijl op andere plaatsen tijdelijk overschotten bestaan. Dat daarbij gezocht wordt naar de voordeligste koers en de beste manier van overmaken (tratta of remise) spreekt vanzelf, en is van geen belang voor het karakter van de operatie.

Belangrijk, en tot nog toe nooit voldoende in het licht gesteld, is het enge verband tussen wisselkoersen en verkoopsprijzen. Inderdaad moet o.i. de grote rol worden onderstreept van het schema wisselbrief-waren of waren-wisselbrief. Over het algemeen neemt men te vlug aan, dat als regel kooplui hun kapitaal onder vorm van waren in één richting zenden, en in omgekeerde richting onder vorm van andere waren doen terugkomen. In een dergelijk schema ziet men natuurlijk niet, wat de rol van een wisselbrief kan zijn. Dit beeld is echter verkeerd : het retour van koopwaar in andere koopwaar doen komen, is slechts zeer ten dele mogelijk, net als het financieren van warenkoop door zending van andere waren; het della Faille-voorbeeld heeft voldoende aangetoond, hoe zelfs voor een firma met zeer evenwichtig verdeelde uitvoer- en invoerhandel het overmaken van geld ter investering of als opbrengst van verkoop een essentiële rol speelt. Dan zijn er echter de talloze firma's, die ofwel uitsluitend in één richting waren zenden, ofwel toch slechts voor een deel van de opbrengst andere waren willen : de Italiaanse opdrachtgevers van de van der Molen bv. zijn voor een groot deel uitsluitend kopers van Nederlandse of Engelse waren en zenden nooit waren naar de Nederlanden of naar Engeland. Bij de Italiaanse firma's, voor wie de della Faille commissiehandel verrichten, is daarentegen hoofdzaak het verzenden van Italiaanse of Levant-producten naar de Nederlanden of Engeland, terwijl in omgekeerde richting geen of veel minder waren voor hen moeten worden verzonden. In beide gevallen zijn de wisseloperaties dus zeer voornaam (1). Hieruit volgt dadelijk het grote belang van de koersen, waaraan

(1) Cfr. hoofdstuk XVII. Een typisch voorbeeld : Cunertorf, die peper te Danzig heeft, is verwonderd dat men daar in twee jaar nog geen 50-60 quintaal peper kan van de hand doen; het is beter, daar geld te zenden dan goederen, want met waren kan men te Danzig niets doen (voor financiering van de inkoop). NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.*, p. 258.

de investering of het retour wordt overgemaakt. Hoezeer die koersen inwerken op de prijs van de waren, blijkt uit volgende gevallen :

1) In 1578 verkopen de Vlaamse handelaars in Portugal hun linnen zeer goedkoop, om het geld te kunnen remitteren, „want het profijt nu op den wissel is" (1).

2) Jan Borne, die hoopte de zijde van zijn vriend Facente te Antwerpen aan 36 schelling per pond te verkopen, kan er niet meer voor krijgen dan 34 1/2 schelling; hij besluit, niettemin te verkopen, want de wissel op Italië is intussen gedaald door de buitengewone „strettezza" te Antwerpen (1586) : waar men twee maand tevoren nog 94 groten voor de Venetiaanse ducaat moest geven, betaalt men nu slechts 89 en 88 1/2 meer, zodat Facente, wat hij minder krijgt voor zijn zijde, meer dan terugwint op de wissel (2).

3) Maarten della Faille analyseert in 1585 aldus de moeilijkheden van de Italiaanse zijdehandelaars in Engeland : de wissel is nu zodanig in hun nadeel, dat ze bijna niet meer kunnen winnen, want waar men een jaar geleden van Londen op Italië wisselde aan 59 schelling sterling per ducaat, wisselt men nu aan 64; de prijzen van de zijde te Londen zijn niet hoger dan verleden jaar, en op hun retour verliezen ze in de wissel 7 %, terwijl de zijde in Italië duurder is.

Deze voorbeelden, die kunnen vermenigvuldigd worden, volstaan om aan te tonen, hoe eng verbonden de wisseltechniek is met de warenhandel. Dat blijkt ook uit de manier, waarop de koopman dikwijls zijn verkoopsprijzen omrekent : de kostprijs van de waar in één valuta, gedeeld door de verkoopsprijs in de andere valuta, geeft hem de „wisselkoers" waaraan hij de vreemde valuta heeft „gekocht" — zodat men dadelijk ziet, hoever die van de officiële wisselkoers afwijkt. Een voorbeeld : karseien, die 6 pond groten per stuk kosten, worden te Venetië verkocht aan 20 ducaat; de koopman drukt dit zo uit : de karseien zijn verkocht aan 72 groten per ducaat (6 pond = 1440 groten, gedeeld door 20 = 72), terwijl men op de wisselmarkt de ducaat betaalt aan 92 groten; de winstmarge blijkt op die manier dadelijk (3).

* * *

Over de techniek van de wisseloperaties hebben we weinig nieuws te berichten. De belangrijke vernieuwingen, die zich daarin hebben voorgedaan — disconto en endossement — hangen in de 16e eeuw weliswaar in de lucht, doch zijn pas ontstaan of van betekenis geworden in de

(1) Nanninga Uitterdijk, *op. cit.*, p. 135.
(2) Borne aan Facente, 1586.
(3) Maarten aan Wale, 25-1-1586. Maarten aan Coteels, 12-9-1586.

zeventiende eeuw. Het feit, dat in het Antwerpse zakenmilieu van de 16e eeuw er nog geen spoor van wordt gevonden, bewijst afdoende, hoe uitzonderlijk de onlangs elders ontdekte gevallen zijn, daar in de 16e eeuw juist dit milieu aan de spits van de evolutie staat en de beste voorwaarden voor de vernieuwing schijnt te bieden (1). Noch in de brieven, noch in de journalen van de della Faille is echter iets te vinden, dat op endossement of disconto van wissels wijst.

Het is echter bekend, dat voor het verhandelen van waardepapieren de obligatie ver vooruit is op de wissel; de obligatie circuleert reeds in de eerste helft van de eeuw zonder endossering van hand tot hand (2). Op dit gebied nu lieten de della Faille-brieven ons een zeer belangrijke ontdekking toe : de obligatie wordt ook reeds gedisconteerd.

Ontdekking, omdat tot nog toe niemand had bemerkt, dat in een werk van 1896 met zoveel woorden geconstateerd werd, dat de obligatie te Hamburg op het einde van de 16e eeuw zonder meer gedisconteerd wordt (3). Behalve deze onopgemerkte vaststelling, heeft men pas in 1955 een spoor van disconto van een obligatie ontdekt te Antwerpen (1536) in een blijkbaar zeer uitzonderlijk geval (4).

In 1585-86 zien we echter, dat disconto van obligaties een normaal gebruik is, ook al wordt het klaarblijkelijk niet voor de meerderheid der obligaties toegepast.

Aldus ordonneert Maarten della Faille aan zijn correspondenten te Middelburg, Bernaerts en Vasseur, de brief (= obligatie) van Tobias Michielsen te „versetten" (over te dragen) „mits rebatterende voor den tijd" aan 8 of 9 % per jaar; er is nu veel geld op de beurs te vinden, zodat men wel niet meer dan 8 % per jaar behoort af te trekken (5). Michielsen had zijde gekocht en betaald met een obligatie op „lange dag". Maarten wenst echter het geld vlug te ontvangen, en geeft dus order, de obligatie te disconteren.

---

(1) Dienaangaande, R. DE ROOVER, *L'évolution de la lettre de change*, p. 119 vv. H. LAPEYRE, *Une famille de marchands : les Ruiz*, p. 275 vv.

(2) De obligatie wordt door de meeste auteurs ten onrechte verwaarloosd ten voordele van de wissel. Een juistere voorstelling bij O. DE SMEDT, *op. cit.*, II, p. 514. In dezelfde zin, het artikel van nota 4.

(3) R. EHRENBERG, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth*. Jena, 1896, p. 308.

(4) H. VAN DER WEE, „Sporen van disconto te Antwerpen tijdens de 16e eeuw". *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, X, 1955, pp. 68-70. In het bij DE SMEDT (*op. cit.*, II, p. 573) aangehaalde geval is o.i. van disconto geen sprake : het gaat om een vergoeding, die aan de makelaar wordt betaald om, i.p.v. een assignatie, contant geld te ontvangen. Wel tekent de tekst echter weer het klimaat waarin disconto kan ontstaan.

(5) Brieven aan Bernaerts en Vasseur, 9-5, 28-5, 24-6-1585 enz.

Twee dingen zijn bijgevolg duidelijk : het gewone en bekende van deze operatie, die zonder formaliteiten vervuld wordt (analoge voorbeelden zijn er in de brieven meerdere); anderzijds, de voorlopige beperking van deze bewerkingen tot gevallen waar men het geld nodig heeft en waar de leider van de firma ze uitdrukkelijk beveelt.

Normaal wordt een obligatie dus nog bewaard tot de vervaldag, en dan het volle bedrag geïnd; doch, in geval men vlugger geld nodig heeft, bestaat de mogelijkheid tot disconteren. In hoeverre is, bij het „versetten" van obligaties het disconto reeds de regel ? In de eerste helft van de eeuw circuleren immers obligaties zonder disconto, en op het einde van de eeuw is dat voor vele obligaties nog steeds het geval. O.i. is het disconto het eerst toegepast geworden (en op het einde van de eeuw nog beperkt daartoe) voor obligaties op lange termijn, terwijl de brieven voor korte dagen nog zonder korting worden overgezet : aldus zien we bv. Maarten della Faille in December 1580 obligaties in betaling aanvaarden die vervallen in Maart, Juni en Juli, zonder dat van korting sprake is (1).

We formuleren dan ook volgende stelling : in de meeste gevallen circuleert de obligatie niet, doch wordt op de vervaldag door de bezitter geïnd; indien deze vroeger geld wenst te maken van het papier en tevens zich te ontslaan van het risico, kan hij de obligaties overzetten, voor korte termijnen zonder korting, voor lange termijnen mits disconteren aan de koers van het ogenblik (2).

Dat de circulatie van de papieren nog niet tot regel is geworden, verklaart tevens waarom men vooralsnog alleen obligaties in betaling aanvaardt van bekende kooplui, waarvan men aanneemt dat ze goed zullen betalen; in de meeste gevallen, wanneer de obligatie niet voor notaris is gepasseerd, aanvaardt men zelfs de obligatie pas na eerst de ondertekenaar gevraagd te hebben, of hij inderdaad die schuld erkent en of hij op de vervaldag zal betalen (3). Het principe van het overzetten is dus wel aanvaard en wordt herhaaldelijk toegepast, doch als algemene regel is de obligatie o.i. niet in omloop.

Vanwaar nu de grote voorsprong, die de obligatie op de wissel heeft, zowel op het domein van het overzetten als op dat van het disconto ? O.i. is het heel eenvoudig dit : de obligatie is dikwijls op lange termijn, de wissel is dat nooit; voor „korte dagen" voelt men minder de behoefte, de papieren over te zetten, en behoudt ze liever om ze zelf te ontvangen. We geloven inderdaad, dat ook obligaties op korte termijn (1 of 2 maand

(1) Maarten aan Jan de Oude, 28-1-1581. AF, bundel 4.

(2) In dezelfde zin gaan de vaststellingen van B. HAGEDORN voor Emden (*Betriebsformen*, pp. 228-248) : de obligatie circuleert nog weinig.

(3) Maarten aan Jan de Oude, 28-1-1581. AF, bundel 4.

bv.) zelden worden „verzet"; de wissel is echter altijd op korte termijn : twee maanden usantie Antwerpen-Venetië, één maand Antwerpen-Londen, drie maanden Londen-Venetië (doch daar moeten telkens twee-drie weken worden van afgetrokken vóór de brief ter bestemming is en dus zou kunnen verhandeld worden).

Waarom tracht men dan papieren op 6 maanden of meer wèl, en papieren op 1 of 2 maanden niet te verhandelen ? Ten eerste, omdat het zakenritme nog niet zó snel gaat, dat men in een of twee maanden een winst van betekenis kan verhopen op het geld; daarom ook worden obligaties op korte termijnen zonder disconto verzet; noteren we terloops, dat verkoop op contant of op termijn van 1 maand of zes weken als practisch hetzelfde wordt beschouwd en er in de prijs geen noemenswaardig verschil wordt gemaakt. Ten tweede, omdat het risico van slechte betaling voor een periode van 1 of 2 maanden miniem is, doch voor langere periodes zeer groot wordt : wie vandaag een wissel accepteert, zal vrij zeker binnen zes weken nog steeds bereid en in staat zijn, die te betalen; doch wie vandaag een obligatie geeft om te betalen binnen 9 maanden of een jaar kan tegen de vervaldag overleden zijn, of failliet, of in financiële moeilijkheden, en omwille van het risico vooral tracht men obligaties over te dragen.

Voor de wisselbrief, die altijd binnen weinige weken vervalt, voelt men na accept minder de noodzaak, vlug het geld te innen of zich gauw van het risico te ontdoen, en daarom is de wissel ook veel later verhandelbaar geworden dan de obligatie.

Dat de evolutie van de wisselbrief wel zeer langzaam is geweest, blijkt uit de algemeenheid van de disconto-procedure in de 16e eeuw, niet alleen voor de obligaties, doch ook voor alle vervroegde betalingen. Dat koop op termijn duurder is dan a contant, is reeds een veel ouder bewijs van het begrip „prijs van het geld", doch in de 16e eeuw doet dit zich nog meer gelden in de afzonderlijk gestipuleerde bepaling, dat de koper op termijn een zeker procent van zijn schuld mag aftrekken in geval hij vroeger betaalt.

Aldus kopen de della Faille in 1592 linnen op termijn, op voorwaarde, een korting van 8 % per jaar te bekomen indien ze contant betalen. Zo ook doen sommige zijdekopers een analoge korting stipuleren, indien ze, i.p.v. op de gestelde termijn, contant betalen (1). In deze gevallen gaat het dus om vervroegde betaling op initiatief van de schuldenaar (in tegenstelling met het disconteren van obligatie of wissel), zodat deze methode wel het klimaat tekent waarin het verhandelen van papieren ontstaat,

(1) JM, f. 133 en *passim* : 8 % korting voor contante betaling i.p.v. na 1 jaar; 6 % korting voor contante betaling i.p.v. de helft na 6 maand, de helft na 1 jaar. L. PETRY, *Die Popplau*. Breslau, 1935 : korting voor vervroegde betaling.

doch niet als een stap in die richting kan beschouwd worden. Tot deze categorie behoort o.i. ook het disconto dat voorkomt in een wisseloperatie van bijzondere aard :

Thomas Coteels neemt te Londen 100 pond sterling op, en belooft, binnen een jaar te Venetië daarvoor 425 ducaat te doen betalen, mits in geval van vervroegde betaling van die som 6 1/4 % per jaar te mogen aftrekken (1). Het gaat hier dus eveneens om een disconto „à rebours", zodat we niet kunnen spreken van een echt wisseldisconto.

* * *

Overigens wensen we voor de wisseltechniek nog het volgende aan te stippen : het reeds vermelde feit, dat er op dezelfde dag verschillende koersen toegepast worden naargelang het krediet van de koopman die zijn wisselbrief verkoopt. Maarten della Faille schrijft inderdaad uitdrukkelijk : als de koers te Londen op Venetië 61 groten sterling per ducaat is, dan moet Coteels voor zijn wisselbrief 62 groten per ducaat krijgen, want men behoort altijd „denaro per ducato avantagie" te hebben, omdat het geld bij een bekend koopman veiliger is; voor personen, die geen „kooplieden van de borse" zijn, behoort men daarentegen slechts 60 groten per ducaat te geven, aangezien die minder garantie bieden (2).

De wisselkoers ondergaat ook de invloed van de postverbindingen; tegen het vertrek van een koerier is voor de trekker de beste koers te vinden, omdat de remittenten dan trachten wisselbrieven te kopen, die ze met de post dadelijk zullen kunnen wegzenden. Omwille van de onzekerheid van de verzending, wordt de wissel niet alleen in drie, doch in sommige gevallen in vier, vijf of zelfs in zes exemplaren opgemaakt (3).

De betaling van de wissel gebeurt in de regel niet op de vervaldag, doch binnen de eerste week daarna; dat konden we vaststellen door het onderzoeken van enkele tientallen operaties in de journalen van de della Faille. In geval van latere betaling wordt trouwens nooit intrest berekend, evenmin als voor verlate betaling van koopwaar.

Zoals bekend, gebeurt de betaling veelvuldig door assignatie : i.p.v. zelf een vervallen wissel te betalen, doet de betrokkene hem betalen door een derde, die hem zelf geld schuldig was, of omgekeerd laat de beneficiaris het geld betalen aan een schuldeiser van hem. Daar de bedragen zelden precies gelijk zijn, geeft dit compensatie-systeem aanleiding tot vrij gecompliceerde betalingen; het laat echter toe, de bewerkingen in klinkende munt tot een minimum te beperken.

(1) Brieven aan Coteels.
(2) Brieven aan Coteels.
(3) Maarten aan van Erpe, 9-5-1585.

Mieux qu'un long discours, toont volgend voorbeeld de practijk van de betaling (1). Begin 1574 remitteert Herman Pottey uit Londen aan Jan della Faille te Antwerpen volgende wissels, allemaal getrokken op de bekende Adventurer James Harvey :

datum	pond sterling	trekker	termijn	vervaldag	pond vlaams
14–1	100	Thomas Gresham	dubbele usantie	14–3	123. 6.8
25–1	200	Muscovy company	dubbele usantie	25–3	245.16.8
29–1	150	Hugh Ofelle	dubbele usantie	29–3	184. 7.6
19–2	100	Michiel Loke	dubbele usantie	19–4	123. 6.8
30–3	100	William Bernart	usantie	30–4	121. 5.–

Ziehier hoe Harvey deze sommen betaalt :

15–3 : voor rekening van Herman Roodenborg (aan wie Jan della Faille geld moest), per order van Lauwereins van Mol (aan wie Roodenborg geld moest) aan Arnout Kint (aan wie van Mol geld moest) . . . . . 100.—.–
17–3 : aan de kassier van Jan della Faille 23. 6.8

eerste wissel 123. 6.8

2–4 : voor rekening van Anton Boot (aan wie Jan della Faille geld moest) aan de Bonvisi (aan wie Boot geld moest) 290. 5.6
8–4 : aan Jan Selos (aan wie Jan della Faille geld moest) 139.18.8

tweede en derde wissel 430. 4.2

22–4 : aan Herman Roodenborg (aan wie Jan della Faille geld moest) 123. 6.8

vierde wissel 123. 6.8

(1) J, ff. 2, 4, 7, 9, 11, 13. Een ander voorbeeld bij R. EHRENBERG, „Zur Geschichte der Hamburger Handlung im 16. Jahrhundert". *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte*, VIII, 1889, pp. 158-59. GORIS, *op. cit.*, p. 117.

7–5	: aan Wouter Heeren (aan wie Jan della Faille geld moest)	63.11.7
7–5	: per order van Geeraart van Robays (aan wie Jan della Faille geld moest) aan Dierik de Jagere (aan wie van Robays geld moest)	53.—.–
14–5	: aan de kassier van Jan della Faille	4.13.5
	vijfde wissel	121. 5.–

Op het totale bedrag van 798.2.6 is aldus in de kas van Jan della Faille slechts 28.–.1 terecht gekomen.

HOOFDSTUK XIII

HET TRANSPORT

Een der voornaamste vernieuwingen, die de 16e eeuw in de handel heeft gebracht, ligt in het ontstaan van een internationale transportorganisatie, opgebouwd door een aantal firma's, die zich daarin specialiseren. Wie vroeger waren wilde zenden van de Nederlanden naar Italië of omgekeerd, moest daarvoor onderweg over een aantal correspondenten beschikken, die de balen van de ene voerman ontvingen om ze met een andere op het volgende traject verder te zenden. Ofwel moest hij ze toevertrouwen aan een grote firma, die zijn waren via haar eigen correspondenten zond, en daartoe natuurlijk slechts bereid was, voor zover het geen concurrent betrof. M.a.w. was de gemiddelde koopman vroeger óf van de internationale handel uitgesloten, óf afhankelijk van grote kooplui — voor zover hij natuurlijk niet die primitiefste aller methodes wilde toepassen, die er in bestaat, met de waren ook zichzelf te verzenden.

In de 16e eeuw verandert dit (1): enkele kooplui beginnen nu, naast of in plaats van hun warenhandel, zich te specialiseren in het verzenden van waren voor anderen. Ze onderhouden agenten langs bepaalde transportroutes, zorgen aldus voor de expeditie van het ene uiteinde tot het andere, en maken het hiermee voor iedere koopman mogelijk, waren te verzenden door landen waar hij niemand kent. Eigen voerlui hebben ze daarvoor niet : onderweg gaan de waren steeds van de ene voerman naar de andere over, met wie de agent telkens de prijs bepaalt.

Wel streven deze expediteurs er echter naar, het aantal etappes te verminderen, teneinde minder dikwijls te moeten overladen. Met name in de Alpen weten ze aldus de hinderlijke, oude „Rodfuhr" uit te schakelen, die er in bestaat, dat elke gemeente langs een bepaalde weg het monopolie heeft van het vervoer door haar gebied, zodat een baal even

(1) We steunen hier vooral op de taksregisters van 1543-1545 : Rijksarchief Brussel, Rekenkamer, nr. 23357-23364, waarover meer in hoofdstuk XVI. In de literatuur is over deze transportorganisatie nagenoeg niets te vinden; niemand heeft er het belang van ingezien; zie bv. Goris, *op. cit.*, pp. 137-143. Cfr. ons artikel : „L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre, au milieu du XVIe siècle." *Annales, Economies-Sociétés-Civilisations*, 14, 1959. De lichte afwijking in de cijfers volgt uit de hier aangenomen waarde van 23 pond per forfaitair getakseerde baal, tegenover 22 pond in het artikel (cfr. hoofdstuk XVI).

dikwijls van voerman verwisselt en evenveel etappes moet doormaken als er dorpen op de weg liggen. Door daarnaast de zendingen „adretura" in te voeren, breken de expediteursfirma's met deze omslachtige methode, en realiseren een aanzienlijke winst van tijd en kosten (1).

Hun kennis van de transportwegen laat hen ook toe, vaste tarieven op te stellen voor ieder traject, zodat de koopman bij het vertrek van zijn waren reeds weet, hoeveel hem het vervoer zal kosten. De betaling kan hij laten gebeuren aan een der uiteinden van de route, i.p.v. zoals vroeger langs de ganse weg te moeten geld doen uitgeven.

Deze moderne organisatie heeft zich blijkbaar ontwikkeld op de routes tussen de Nederlanden en Italië, die door hun lengte en de terreinmoeilijkheden bijzonder lastig waren voor particulier vervoer, terwijl het belang van deze handelsrichting juist de nood aan een efficiënte organisatie beter deed voelen. Later breidt het systeem zich uit tot Frankrijk en Duitsland, waar het echter minder succes boekt, waarschijnlijk daar in de open vlakte de particuliere transporten gemakkelijker weerstand boden aan de mededinging (2).

In het totale beeld van de Europese handel blijft de nieuwe organisatie in hoofdzaak beperkt tot de lijnen Antwerpen-Italië, Hamburg-Italië en Antwerpen-Lyon. Inderdaad worden geen pogingen gedaan om bv. de transporten vanuit of tot Engeland te organiseren. Wie dus waren uit Londen naar Napels overland wil zenden, moet eerst zelf zorgen voor verscheping tot Antwerpen of Hamburg; daar vindt hij de agenten der expediteurs, die zijn waren aannemen en leveren hetzij te Napels, hetzij te Ferrara of elders in Noord-Italië, waar andere transportfirma's ze overnemen (3). Voor de handel Antwerpen-Frankrijk is de rol van de

(1) Cfr. dienaangaande J. MÜLLER, „Das Rodwesen Bayerns und Tirols im Spätmittelalter und zu Beginn der Neuzeit". *VSWG*, III, 1905, pp. 361-420 en 556-626. Dezelfde, „Augsburgs Warenhandel mit Venedig...", *Archiv für Kulturgeschichte*, I, 1903, pp. 326-347. O. STOLZ, *Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg*. Innsbruck, 1953, pp. 240 vv. Het vervoer Augsburg-Venetië met de Rodfuhr duurt 3-4 maanden, met de transportfirma's bijna de helft minder. Een „conduta" omvat doorgaans 25 wagens of meer, elk met 2 à 6 paarden bespannen.

(2) In 1543-1545 is deze organisatie meester van de export naar Italië, speelt een belangrijke rol in de export naar Frankrijk, en een secundaire in de export naar Duitsland. Voor het transport in Frankrijk en Spanje, waar niets dergelijks schijnt te bestaan, cfr. H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 170-179.

(3) In de meeste gevallen gebeurt de verzending naar Zuid-Italië met verandering van transporteur te Ferrara of elders in Noord-Italië. Vandaar de weinige zendingen die voor Napels, Messina, enz. worden ingeschreven te Antwerpen (zie hoofdstuk XVI). Voor het transport naar Zuid-Italië treden dan andere Italiaanse transporteurs op. Talrijke voorbeelden in de Certificatieboeken, SAA.

expediteurfirma's in het midden van de eeuw nog secundair, en voor de handel op Duitsland komen nog geen expediteurs voor (1).

Laten we nu deze firma's wat nader bekijken in de hoofdlijn van hun activiteit, namelijk tussen Antwerpen en Italië. We beschikken daarvoor over een eerste rangs-bron : de registers van de uitvoertaks van 1543-45 (2).

Een eerste vraag, die ze ons laten beantwoorden, is deze : in hoeverre is het transport op Italië in handen van deze expediteurs, en hoeveel waren worden door kooplui voor eigen rekening verzonden ? Het antwoord laat aan duidelijkheid niets te wensen over :

— verzonden door particulieren, een waarde van (3) 19.207 pond
— verzonden door expediteurs, een waarde van . . . 575.407 pond

Reeds in de eerste helft van de eeuw wordt dus het vervoer over land tussen Italië en de Nederlanden volledig beheerst door de specialisten-expediteurs. Slechts zeer uitzonderlijk verzendt een koopman nog waren voor eigen rekening. Nader onderzoek toont trouwens aan, dat die particuliere zendingen niet stelselmatig door steeds dezelfde kooplui worden verricht, doch af en toe gebeuren door een koopman, die normaal al zijn waren aan de expediteurs toevertrouwt. De voordelen van het systeem hebben het dus op deze route een vlugge en volledige overwinning bezorgd.

Welke zijn nu deze transportfirma's, en wat is hun respectief aandeel in deze verzendingen ? Er zijn er in deze jaren zes : drie Italiaanse, twee Duitse en een Lorreinse. Ziehier hun exportcijfers (4) :

— Giovanni Angelo Danon . . . . . 169.070,5 pond
— Hans Cleinhans . . . . . 98.603 pond
— Nicolo de Rossi . . . . . 85.419,5 pond

(1) Wel wordt af en toe, op een „conduta" voor Italië, een kleine hoeveelheid waren meegezonden voor een plaats in Duitsland of Zwitserland op de gevolgde weg.

(2) Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23357-23364. De posten voor Italië zijn meestal gemakkelijk terug te vinden door hun grotere lengte. Voor een grondiger bespreking van deze registers, zie hoofdstuk XVI of ons op blz. 408, noot 1, geciteerd artikel.

(3) Dit cijfer is echter een maximum : het omvat alle verzendingen die niet op naam van een expediteur, doch van een koopman staan; daar die posten echter meestal genoteerd worden op dezelfde dag als een „conduta" voor Italië en vlak daarna, is het zeer waarschijnlijk — en in een paar gevallen staat het er uitdrukkelijk bij — dat die met dezelfde conduta meegezonden werden. Indien we dit aannemen, blijft er slechts 7600 pond over, die niet met conduta's werden meegezonden (hetzij weinig meer dan 1 %).

(4) F. Edler, *The Van der Molen, art. cit.*, somt zeven transportfirma's op voor deze periode, die vermeld worden in de Van der Molen-brieven. De zevende, „Todeschoni", is echter o.i. alleen een andere benaming voor Lederer of Cleinhans (Todeschoni = „de grote Duitsers"), want in de taksregisters komen alleen de vermelde zes firma's voor.

— Matthias Lederer . . . . . 83.537 pond
— Pierre Thierry . . . . . 80.896 pond
— Jeronimo Rovelasco . . . . . 57.881 pond

De firma Danon of d'Annoni is te Milaan gevestigd. We treffen haar nog aan in 1595, geassocieerd met Giovanni Angelo Vergano. Ze komt ook voor in associatie met andere Milanezen : met de Volpi, de Raimondi, de Bianchi, met Piero Francesco Tersago en met Gaspar Calderino (1). In 1543-44 worden haar verzendingen ingeschreven op naam van haar factor, Galeaceo de Preda, daarna op die van Danon zelf. De route, langs waar de firma expedieert, is de Westelijke : Antwerpen-Keulen-Mainz-Bazel-Gotthard-Milaan. Op de Oostelijke route heeft ze geen agenten. Haar expedities richten zich dan ook in de eerste plaats op de steden, die via de Westelijke route worden bereikt, zoals volgende percentages aantonen (voor het gedeelte van Danon's export, waarvan de bestemming bekend is) :

— Ancona . . . . . 31,2 %
— Ferrara . . . . . 19,7 %
— Milaan . . . . . 18,9 %
— Venetië . . . . . 11,8 %

De klanten van de firma zijn vooral Italiaanse kooplui, doch ook veel Vlamingen :

— Italianen . . . . . 74,5 %
— Vlamingen . . . . . 21,7 %

De firma Hans Cleinhans, later Oswald Cleinhans (2) is afkomstig uit het kleine Zuid-Duitse stadje Reutte, aan de voet van de Alpen, op de „obere Strasze" Augsburg-Venetië; haar hoofdzetel is trouwens te Reutte gebleven. De route die ze volgt is dan ook de Oostelijke, over Augsburg, zodat haar verzendingen vooral gaan op Venetië :

(1) J, f. 246. SAA, Certificatieboek 6, f. 302 en 16, f. 225. E. VON RANKE, „Die wirtschaftlichen Beziehungen Kölns zu Frankfurt am Main, Süddeutschland und Italien im 16. und 17. Jahrhundert (1500-1650)". *VSWG*, XVII, 1923. H. THIMME, *Der Handel Kölns, art. cit.*, pp. 437-440. Brieven aan Widhols. Maarten della Faille had aan Widhols gevraagd, zijn waren vanaf Augsburg over Koblenz of Mainz te zenden, en ze daartoe eventueel aan de Annoni te geven, die waren over Koblenz of Mainz naar Antwerpen brachten. Widhols antwoordt, dat de Annoni geen agent hebben te Augsburg, daar ze alleen waren verzenden van Milaan „per il paese de Svizzeri". Behalve voor Italië, voert Danon soms wat waren mee voor Keulen, Trier, Straatsburg, Colmar, Bazel, Luzern; al deze plaatsen liggen dus op of in de buurt van zijn normale route.

(2) E. VON RANKE, *art. cit.* Maarten aan Oswald Cleinhans. SAA, Engelse Natie, IV, getuigenis van Hans van Nederhoven. Certificatieboek 5, f. 202. Cleinhans voert soms wat waren mee voor Keulen, Koblenz, Mainz, Frankfurt, Augsburg, Lindau; zijn route loopt dus over deze steden of komt in de buurt ervan.

— Venetië . . . . . 82,4 %
— Ancona . . . . . 8,4 %

Haar klienteel bestaat vooral uit Vlamingen, daarnaast uit Italianen en Duitsers :

— Vlamingen . . . . . 56,0 %
— Italianen . . . . . 21,7 %
— Duitsers . . . . . 17,6 %

De Antwerpse factor van de firma is in 1543 en ook nog in 1556 de Duitser Hans van Nederhoven.

Nicolo de Rossi dell'Isola is een Genuees; de firma bestaat reeds in 1523, onder de naam Francesco de Rossi dell'Isola e fratelli. Haar verzendingen, die evenals die van Danon over Zwitserland leiden, gaan vooral naar de zetel van de firma, Genua (1) :

— Genua . . . . . 51,3 %
— Ancona . . . . . 20,9 %
— Pavia . . . . . 10,2 %

Haar klanten zijn nagenoeg uitsluitend Italianen : 97,9 %.

Twee factors komen voor in 1543-45 te Antwerpen : eerst Paulo Sartori, daarna Jan Ambrosio de Orcho.

De firma Matthias Lederer is, evenals de Cleinhans, afkomstig van een plaatsje op de „obere Strasze" Augsburg-Venetië, aan de voet van de bergen : Füssen (2). Aanvankelijk worden de verzendingen ingeschreven op naam van Georg Lederer, daarna van Matthias. In Mei 1543 treedt ook een factor op : Hans Saits, die we ook nog in 1550 aantreffen. De firma bestaat nog in 1594. Evenals de Cleinhans, verzenden de Lederer over de Oostelijke route, dus vooral op Venetië :

— Venetië . . . . . 55,1 %
— Ancona . . . . . 22,9 %
— Trento . . . . . 13,4 %
— Ferrara . . . . . 7,0 %

Hun klienteel bestaat ook vooral uit Vlamingen, daarnaast uit Italianen en Duitsers :

---

(1) C. DESIMONI-L. T. BELGRANO, „Documenti ed estratti riguardanti la storia del commercio e della marina ligure", I. *Atti della società ligure di storia patria*, V, 1867, p. 474 : getuigschrift van de doge van Genua voor Francesco d'Isola en zijn broers, „conduttori de merci da Genova alle parti di Fiandra" (1523). Rossi voert soms wat waren mee voor Bazel.

(2) E. VON RANKE, *art. cit.* Lederer heeft soms ook waren mee voor Keulen, Trier, Mainz, Frankfurt, Spiers, Augsburg, Villach.

— Vlamingen . . . . . 39,0 %
— Italianen . . . . . 34,0 %
— Duitsers . . . . . 22,6 %

Pierre Thierry (1), een Lorrein, is, behalve voor verzendingen op Italië, ook voor expedities naar Frankrijk werkzaam. In beide gevallen gaan zijn expedities over Luxemburg of Trier en door Lorreinen. Naar Italië is zijn hoofddoel Ancona :

— Ancona . . . . . 79,5 %
— Florence . . . . . 5,4 %

Zijn klienteel omvat, naast Italianen, vooral veel Spanjaarden en Portugezen :

— Italianen . . . . . 72,6 %
— Spanjaarden-Portugezen . . . . . 22,7 %

Als factor te Antwerpen treedt op eerst Jehan Oldrino, daarna Thomas de Berty.

Jeronimo Rovelasco (2) is een Milanees, die vooral over Zwitserland verzendt, en meestal naar Ancona :

— Ancona . . . . . 54,1 %
— Milaan . . . . . 12,8 %
— Venetië . . . . . 9,3 %

Hij werkt meest voor Italianen : 91,7 %.

* * *

Na de organisatie, de duur van het transport. De della Faille-bronnen laten niet toe, hier zeer preciese cijfers op te geven (3). Niettemin hebben

(1) E. Coornaert, „Le commerce de la Lorraine vu d'Anvers à la fin du XVe et au XVIe siècle". *Annales de l'Est*, 5e serie, I, 1950, pp. 117-118. SAA, Schepenregisters, 228, f. 36. F. Edler, *The Van der Molen*, p. 132 vv. Thierry exporteert voor Frankrijk zeer veel naar Lyon; op zijn zendingen naar Italië heeft hij soms waren mee voor Straatsburg of Genève.

(2) Rovelasco verschijnt in de rekeningen pas vanaf 19 Juli 1543. Hij heeft soms ook waren mee voor Bazel.

(3) In de journalen wordt nooit de datum van verzending opgegeven, en de inschrijving van de facturen gebeurt een zeer wisselvallige tijdruimte na de verzending. In de brieven is wel voortdurend sprake van verzending en aankomst van waren, doch practisch nooit wordt de preciese datum opgegeven, zodat men aangewezen is op de datum van de brief; bovendien is het zeer moeilijk, een baal te volgen van haar verzending tot haar aankomst, want dikwijls is nummer of merk niet opgenomen in de brievenkopij, en de balen werden bovendien onderweg tweemaal herpakt en van een nieuw nummer en merk voorzien.

we door geduldig speurderswerk een reeks gevallen kunnen nagaan, waar de duur van de verzending over het ganse traject of over een deel ervan met voldoende benadering kon vastgesteld worden. We geven hier het resultaat (1585-1586) (1).

Van Antwerpen tot		Van Rijsel tot	
— Keulen	10–21 dagen	— Keulen	1 maand
— Augsburg	2–2½ maand	— Nürnberg	2 maand
— Verona	3–3½ maand	— Venetië	17 weken
— Venetië	3 maand		
— Napels	5 maand		
Van Keulen tot		**Van Augsburg tot**	
— Hamburg	6 weken	— Hamburg	4–7 weken
— Augsburg	4–5 weken	— Nürnberg	5–6 dagen
— Napels	4 maand	— Emden	1–2 maand
— Mechelen	20 dagen	— Londen	7-17 weken
— Brussel	16 dagen	— Verona	3–4 weken
— Venetië	3½ maand	— Venetië	4–5 weken
		— Napels	1½–3 maand
Van Emden tot		**Van Venetië tot**	
— Londen	5–10 dagen	— Amsterdam . . .	3 maand
— Nürnberg	3 weken	— Londen	3 maand
— Venetië	8–9½ weken		
Van Verona tot		**Van Napels tot**	
— Londen	3½–5 maand	— Londen	5–8 maand

(1) Brievenkopij, *passim*. Iedere opgegeven duur is het gemiddelde van 2 tot 6 zendingen, die we van nabij volgden. F. Edler berekent de duur van het transport Antwerpen-Genua op ongeveer twee maand in 1538-44. *The Van der Molen*, p. 138.

Deze cijfers liggen alle wat aan de hoge kant : enerzijds blijkt uit de vele klachten, dat de transporten zeer langzaam gaan, langzamer blijkbaar dan vroeger, en wel door de vele moeilijkheden, die zich in die tijd voordoen : omwille van de veiligheid worden omwegen gemaakt of worden de waren soms wekenlang ter plaatse gehouden om de gelegenheid van een veilig convooi af te wachten. Anderzijds vernemen we een paar keer, wat de normale of ideale duur van een transport is, en telkens ligt die heel wat lager dan de bovenstaande cijfers (1) :

— Antwerpen-Venetië	70–80 dagen
— Hamburg-Venetië	40–45 dagen
— Augsburg-Venetië	18 dagen
— Augsburg-Verona	15 dagen
— Napels-Ferrara	16–18 dagen

We mogen dus aannemen, dat de verzendingen normaal iets vlugger gaan dan in de beroerde tijd van 1585-86, doch in elk geval moet de koopman rekenen op 3 à 5 maanden voor verzendingen tussen Italië en de Nederlanden of Engeland. Concreet betekent dit bv., dat waren uit Verona, die nog vóór de winteronderbreking van de scheepvaart over de Noordzee moeten, ten laatste rond 20-25 September Verona moeten verlaten; vanuit Napels moeten ze daartoe ten laatste rond 20 Augustus weg. Om waren van Rijsel op tijd te ontvangen voor de jaarmarkt te Salerno (veertien dagen vanaf 21 September) is de uiterste datum van verzending midden Juni (2).

* * *

Voor de vrachtprijzen gelden volgende cijfers, alle omgerekend in schelling groot per 100 pond gewicht (3).

(1) Brieven aan Wale en aan Widhols. SAA, Engelse Natie, IV (1556).

(2) Brieven aan Piat della Faille en aan Corhase. Reizigers gaan natuurlijk veel vlugger dan waren : Jan Borne legt de reis Verona-Antwerpen over Milaan, Bazel, Mainz en Keulen af in 33 dagen, wat hij bijzonder lang vindt, daar hij vertraagd is geworden door de korte dagen (hij reist in December), de slechte toestand van de wegen, en de omwegen die hij heeft gemaakt om de „passi pericholosi" te vermijden, waar gevaar bestond, genomen te worden door de troepen van Neuss, Geldern en Berg. Hij zet zo 7 dagen van Keulen tot Antwerpen, wat 4 dagen meer is dan normaal. De normale duur Verona-Antwerpen zou dus zowat 26 dagen zijn. Brieven van Borne aan diversen, begin Januari 1586, en aan J. Mariliano, 6-8-1586.

(3) J en JM, *passim*. De kosten van tollen e.d. zijn zelden nauwkeurig uit te cijferen; we steunen deze berekening dan ook op vrij beperkte gegevens : voor Antwerpen-Venetië op 25 balen, Venetië-Brussel 6 balen, Venetië-Hamburg 10 balen, Hamburg-Portogruaro 18 balen, Mainz-Milaan 82 balen, Mainz-Brussel 12 balen, Mainz-Antwerpen 27 balen. Voor de vracht daarentegen steunen we telkens op verschillende honderden balen. F. Edler berekent de kosten van Antwerpen tot Ferrara op 22.2 schelling per 100 pond (1538-44). *The Van der Molen*, p. 135.

	vracht		tollen en andere onkosten
	1574–1578	1589–1594	1589–1594
Van Antwerpen tot			
— Brussel	—	6.8	—
— Rijsel	—	5.10–6.8	—
— Calais	2.10	—	—
— Haarlem	20.10	—	—
— Utrecht	25.—	—	—
— Keulen	2.10–7	10–13.4	—
— Mainz (lage weg)	—	12.6–13.4	—
— Emden	13.4–16.8	—	—
— Hamburg	10–15	—	—
— Nürnberg	16.4–18.8	—	—
— Augsburg	20.3–23.2	—	—
— Bolzano	35	—	—
— Verona	32–34	—	—
— Venetië	33.10–36.6	68–70	31.4
Van Augsburg tot			
— Innsbruck	—	10.1	—
— Verona	14.6	—	—
— Milaan	—	41	—
— Mainz	—	19.6	—
Van Calais tot			
— Brugge	2.8	—	—
Van Gemona tot			
— Salzburg	—	10.6	—
— Venetië	—	2.2	—
Van Hamburg tot			
— Nürnberg	11.8	19.5–24.5	—
— Augsburg	—	29.3	—

	vracht		tollen en andere onkosten
Van Hamburg tot	1574–1578	1589–1594	1589–1594
— Udine	—	48.9	—
— Portogruaro	—	49.6	26.6
— Venetië	34.6–36.3	49.6–55	35.7
Van Mainz tot			
— Brussel	—	23.4–30	9.2
— Antwerpen (hoge weg)	—	28.4	10.8
— Innsbruck	—	38	—
— Milaan	—	38	16.3
— Venetië	—	41–55.3	—
Van Rijsel tot			
— Doornik	–.8	—	—
— Venetië	—	68	—
Van Venetië tot			
— Nürnberg	20.3	—	—
— Keulen	29	45.6	—
— Brussel	—	68	30.10

Twee besluiten dringen zich op : de snelle stijging in de tarieven in het laatste kwart van de eeuw, en de grote schommelingen in de kilometerprijs. De prijs wordt immers niet alleen berekend in verhouding tot de lengte, doch ook tot de moeilijkheden van het traject. Vandaar de hoge prijs voor bergtrajecten, bv. Mainz-Antwerpen over de bergen in tegenstelling tot Antwerpen-Mainz door de vlakte.

Indien we nu meer bepaald de cijfers van duur en van prijs vergelijken voor de routes Hamburg-Venetië en Antwerpen-Venetië, dan komen we tot een belangrijke vaststelling : de route Engeland-Italië over Antwerpen is helemaal niet een door de natuur bepaalde, rechte, korte en noodzakelijke weg, doch integendeel veruit de langzaamste en duurste weg van de twee ! En het voordeel van de route over Hamburg is geen

kwestie van enkele penningen of een paar dagen : het prijsverschil beloopt in 1589-94 1/5, en het verschil in duur 3/4 (1) !

Dat de Italiaans-Zuid-Duitse handel dus de Engelse is gaan ontmoeten te Antwerpen is geen normaal en voorbeschikt feit, doch een verbazingwekkende en abnormale gebeurtenis, die alleen verklaard kan worden door een aantal toevallige factoren : Engelse stapel, Portugese specerijen e.d. Met Antwerpen als zodanig hebben deze factoren niets gemeen, en daarom is Antwerpen ook zo vlug en als het ware vanzelfsprekend van het toneel verdwenen, zodra die toevallige elementen het verlaten hebben; waarna de handelsroutes een veel normalere loop zijn gaan aannemen, met de as Engeland-Italië over Hamburg. Aan de ligging van de Scheldestad is in de 16e eeuw helemaal niets bijzonder gunstigs, wat het gemak verklaart waarmee Antwerpen na 1570 is vervangen geworden. Pas in de 19e eeuw, met de ontwikkeling van het Frans-Belgisch-West-Duits industriegebied, is de ligging van Antwerpen interessant geworden. Op het einde van de 16e eeuw is voor Antwerpen dan ook alleen het einde gekomen van een grotendeels artificiële en toevallige bloei (2).

Hoe nieuw en belangrijk de opgegeven tariefcijfers op zichzelf ook zijn, ze kunnen pas sprekend worden wanneer men ze gaat vergelijken met de prijs van de waren. We komen hier dus tot de klassieke vraag, welke de invloed is van de vervoerkosten op de warenprijs. Voor het eerst kunnen we hier die vraag beantwoorden op basis van een overvloedig materiaal en niet, zoals tot nog toe steeds is gebeurd, aan de hand van een of twee geïsoleerde gevallen. We wensen echter de klassieke verkeerde stelling van de vraag te vermijden, die er zich toe beperkt, de percentuele waarde van de transportkosten te berekenen om dan te besluiten, dat ze al of niet zwaar wogen. Men dient immers twee aspecten duidelijk te onderscheiden : enerzijds, wat is de absolute prijs van het transport ? anderzijds, wat is de relatieve prijs, in verhouding tot de waarde van de waren (3) ?

---

(1) In 1574-78 is de prijs voor beide routes dezelfde, doch het uitzonderlijke van die toestand volgt uit de verklaringen van de kooplui en expediteurs in 1556 (SAA, Engelse Natie, IV), die het er allen over eens zijn, dat de route over Hamburg aanzienlijk goedkoper is dan die over Antwerpen, wat ze met aanduidingen over de tollen staven.

(2) SAA, Engelse Natie, IV (1556), waar alle getuigenissen in dezelfde zin gaan. Op bijzonder duidelijke wijze wordt het wankele karakter van Antwerpen's bloei uiteengezet in een brief van Maria van Hongarije aan de keizer (geciteerd door F. Prims, „De Smalkaldische oorlog en de Hessenwagens (1546)". *Antwerpiensia*, 13e reeks, 1939, p. 102), waar op de voortdurende bedreiging door de routes over Rouen en Hamburg wordt gewezen.

(3) Duidelijke uiteenzetting van het probleem in C. Cipolla, „In tema di trasporti medievali". *Bolletino storico pavese*, VII, 1944, pp. 21-56.

Wat het eerste aspect betreft, dient men dus te realiseren, wat het betekent, 70 schelling groot te betalen voor het vervoer van 100 pond gewicht van Antwerpen tot Venetië, of, concreter reeds, 7 1/2 pond groot voor een doorsnee-baal goederen. Wat doet men in die tijd met 7 1/2 pond ? Men huurt er te Antwerpen een huis mee voor een jaar, of men koopt er een hectare akkerland mee (1).

We menen, dat dit ene voorbeeld zal volstaan, om het besluit toe te laten : het transport is enorm duur. Dit betekent al dadelijk, dat alleen zeer grote prijsverschillen tussen twee landen het verzenden van goederen mogelijk maken. Het betekent echter niet, zoals men gewoonlijk besluit, dat alleen goederen van grote waarde kunnen verzonden worden : het feit, dat haring over land vervoerd wordt uit de Nederlanden naar Italië, bewijst al dadelijk het ongefundeerde van deze steeds weer herhaalde bewering (2). Bepalend is immers niet de inkoopwaarde, doch de mogelijke verkoopprijs : indien men te Milaan bereid is, voor de haring een prijs te betalen, die de inkoop plus de transportkosten dekt, heeft het weinig belang, dat het vervoer de prijs met misschien honderd of tweehonderd percent doet stijgen. Over het algemeen is echter de marge tussen de prijzen in binnen- en buitenland niet zo groot, dat de zware transportkosten kunnen goedgemaakt worden door goedkope waren.

Gevolg hiervan is, dat het landtransport op lange afstand in hoofdzaak gereserveerd blijft voor dure waren : textiel, specerijen, spiegels... Daarin speelt textiel de allesbeheersende rol, daar de overige waren slechts in beperkt volume verzonden worden; het internationale landtransport staat of valt met de textielhandel. De goedkopere soorten stoffen zijn trouwens reeds marginaal, nauwelijks nog renderend : goedkope soorten karseien bv. kunnen met moeite de kosten van het landtransport „afwerpen".

Ziehier het percentage van de transportkosten in de kostprijs van enkele Nederlandse waren te Venetië (1589-94) (3) :

— gemiddeld	7,37 %
— Kamerijks linnen	3,5 %
— bouratten	5,1 %
— gekleurd linnen	5,2 %
— gewoon linnen	6,6 %
— saaien	8,7 %

(1) Cfr. de tabel op p. XXVI.

(2) Verschillende zendingen komen voor naar Milaan in 1543-45. Ook Cipolla besluit verkeerdelijk, dat alleen „generi di lusso" op lange afstand kunnen verzonden worden; haring kan daar nochtans moeilijk toe gerekend worden. Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23357-23363, *passim*. In de Tiroolse toltarieven van 1558 wordt haring en stokvis vermeld. O. Stolz, *Geschichte*, p. 73.

(3) Berekend op een paar honderd balen.

— grosgrains . . . . . 8,7 %
— amelakens-servetten . . . . . 14,9 %
— operetten . . . . . 18,5 %

Dat Kamerijks linnen aldus minst bezwaard wordt, is normaal daar het een bijzonder dure soort stof is; omgekeerd wordt de goedkoopste soort, operetten, het zwaarst belast. Paradoxaal lijkt de zware belasting van de dure amelakens en servetten, doch die is zeer goed verklaarbaar : deze kostbare waar moet namelijk verpakt worden tussen planken, zodat de balen veel meer wegen en bijgevolg het transport veel duurder wordt.

Het besluit kan dus luiden, dat de transportkosten, die op zichzelf enorm zijn, deze dure producten slechts voor een gering deel duurder maken.

* * *

Onderzoeken we nu een ander bestanddeel van de kostprijs : de onkosten van verpakking, wegen, naar huis brengen e.d. We berekenden volgende percentages :

	Antwerpen-Venetië		Antwerpen-Verona
	1574–1578	1589–1594	1574-1578
— gemiddeld	—	1,8	—
— linnen	—	0,9	1,1
— laken	—	—	2,1
— amelakens	—	2,5	—
— bouratten	—	2,6	—
— grosgrains	1,6	2,7	1,7
— saaien	2,4	3,3	1,5
— operetten	—	4,4	—
— karseien	2,7	—	—

Hoewel de kosten van baal tot baal vrij sterk schommelen, en er dus minder vastheid is in deze percentages, drukt ook hier de zwaarste last op de goedkoopste producten en omgekeerd. In de latere jaren zijn ook deze kosten enigszins gestegen.

Samenvattend is in de totale kostprijs van deze waren de verdeling de volgende :

— inkoop . . . . . 90,81 %
— onkosten . . . . . 1,82 %
— transport . . . . . 7,37 %

Het alles dominerende element is dus de eerste inkoop. Is deze voordelig, dan zal ook de winst waarschijnlijk goed zijn. Het vervoer en de onkosten van verpakking e.d. zijn van ondergeschikt belang.

Over de onkosten is in de brieven dan ook weinig sprake, en daar ze weinig samendrukbaar zijn, neemt men ze als onvermijdelijk aan. Eerder zelfs is er een neiging, desnoods wat meer uit te geven aan goed verpakkingsmateriaal dan daar besparingen op te doen, die beschadiging van de waren kunnen voor gevolg hebben. Voor de transportkosten is de houding echter enigszins verschillend : enerzijds is hier de uitgave toch heel wat belangrijker, anderzijds is er ook meer kans om die kosten wat samen te drukken.

Zoals reeds gezegd, heeft de overweging, dat eigen transport waarschijnlijk goedkoper was dan dat van de expediteurs, een rol gespeeld in het besluit van Maarten della Faille, zelf zijn waren te verzenden. Steeds wordt dan ook bij de verschillende correspondenten aangedrongen, om zoveel mogelijk voordeel te zoeken in het verzenden van de waren. Bij het kiezen van een weg wordt zorgvuldig gelet op de kosten ervan : het besluit, de Napelse balen over Verona te zenden, wordt gedeeltelijk genomen omwille van de geringere kosten op deze route. Wanneer de tollen te Hamburg worden verhoogd, luidt de order dadelijk, voortaan alle balen over Emden te zenden.

Primerend op de factor kosten is echter de factor veiligheid : liever een dure en veilige weg, dan een goedkope en gevaarlijke. Een typisch voorbeeld is hier de voorkeur voor de route Mainz-Antwerpen boven Keulen-Antwerpen. Ook de keuze van de weg Verona-Augsburg over Chiavenna i.p.v. over Innsbruck is typerend : duurder (8 scudi per baal tegen 5) en langzamer (5-6 weken tegen 2-3) wordt ze gekozen omwille van de onveiligheid van de rechtstreekse route. Bij het verzenden moeten de correspondenten ook opletten, de goederen alleen aan vertrouwde voerlui te geven, die zorg dragen voor de waren. De firma is desnoods steeds bereid, een toeslag te betalen om een bijzonder onveilige passage te vermijden (1). In geval van gevaar wordt dikwijls order gegeven, de balen desnoods wekenlang te behouden tot de plundertochten ophouden

(1) Brieven aan Piat della Faille. JM, f. 171 : een toeslag van 1 scudo per baal om waren van Milaan via Lindau naar Mainz te zenden „per scivar Basilea" (1593). JM, f. 160 : 15 balen worden met de Lederer van Mainz naar Verona gezonden „per la pesta, per non pasar Augusta" (1593). J, f. 98 : toeslag van 3 schelling voor een baal van Keulen naar Antwerpen „per scyvare ly asasini de strada" (1575).

of een konvooi georganiseerd wordt. Op de Keulse weg wordt in 1586 zelfs regelmatig verzekerd (1).

* * *

Hoe stelt zich het probleem van de concurrentie landweg-zeeweg ? Ziehier vooreerst het aandeel van de vervoerkosten in de kostprijs van een reeks artikelen.

Op de landweg

	1574-1578	1589–1594
Antwerpen-Venetië		
— Kamerijks linnen	—	3,5
— bouratten	—	5,1
— gekleurd linnen	—	5,2
— laken	5,8	—
— gewoon linnen	—	6,6
— grosgrains	6,5	8,7
— saaien	7,4	8,7
— karseien	9,0	—
— amelakens-servetten	—	14,9
— operetten	—	18,5
— spiegels	9,9	41,5
Antwerpen-Verona		
— grosgrains	6,6	—
— saaien	6,8	—
— laken	7,6	—
— linnen	9,0	—

(1) *Economisch-historisch Jaarboek*, XIII, 1927, p. LVII : polissen voor verzekering over land tussen Keulen en Antwerpen in 1585 en 1587. Brieven van A. Radermacher aan Jan van Immerseele, voorjaar 1586, uit Keulen, met aanduidingen over de verzekering van de waren. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205.

	1574-1578	1589-1594
Antwerpen-Bolzano		
— karseien	8,1	—
Antwerpen-Augsburg		
— laken	4,3	—
Hamburg-Venetië		
— karseien	10,0	11,0
— wol	19,6	17,2
Londen-Venetië		
— karseien	—	11,7
— wol	—	19,9

Op de zeeweg

1589-94			
Napels-Londen		Napels-Cadix	
— laken	4,3	— solfer	4,0
— karseien, dozijnkens, laken, frisetten	4,5	Zweden-Amsterdam	
— pennen	5,0	— asse	23,6
— baaien	6,0	Bristol-Plymouth	
— paling	13,0	— lood	9,8
— kalfshuiden	16,0	Venetië-Londen	
— wijnsteen	17,0	— karseien	5,2
— lood	22,0	— wol	10,2
— haring	35,8	— galnoten	15,0
— pelsers, kabeljauw	40,0	— rijst	21,5
Londen-Danzig		Venetië-Amsterdam	
— textiel	3,0	— spiegels	30,2

	1589-94		
Civitavecchia-Londen		Sevilla-Hamburg	
— aluin	11,0	— olie	13,8
Londen-Zeeland		Majorca-Londen	
— wijn	1,0	— olie	5,4
Sevilla-Zeeland		Hamburg-Brugge (1574)	
— zeep	4,3	— asse, lijnzaad, kalfshuiden wol, hout, teer	17,6
— olie	6,6		
— wijn	14,7		

De enige artikelen, waarvoor we landweg en zeeweg kunnen vergelijken, zijn dus karseien, wol en spiegels :

	landweg	zeeweg
Londen-Venetië		
— karseien	11,7	5,2
— wol	19,9	10,2
Venetië-Antwerpen (Amsterdam)		
— spiegels	41,5	30,2

De vervoerkosten over zee zijn dus aanzienlijk lager dan over land. De concurrentie landweg-zeeweg is echter in feite beperkt tot de textielproducten (benevens spiegels, specerijen e.d.); alleen deze waren kunnen over land vervoerd worden; voor de goedkope massagoederen bestaat practisch alleen de zeeweg. Wat zijn nu de voor- en nadelen van de beide wegen ?

Voor de zeeroute pleiten de lagere vervoerkosten. Daarmee houden de voordelen echter ook op. Inderdaad, wat de duur betreft, kan er niet van een stabiel voordeel gesproken worden voor de zeeweg. Wel komen er reizen voor, die veel vlugger verlopen dan over land, doch daar staan andere tegenover, die veel langer duren. Om ons bij de paar reizen te houden, waarvan de duur ons bij benadering bekend is : de Sint Jan vaart in zes maanden van Engeland naar Venetië (1584-85), en in ongeveer vijf

maanden terug. De Bilansara, vertrokken uit Londen in April 1586, is in October nog niet te Venetië aangekomen. Anderzijds legt de Centurion de afstand Napels-Plymouth af in ongeveer 10 weken, en de Falcon bianco doet Londen-Napels in de recordtijd van 3 à 4 weken; op de terugreis zet ze ongeveer twee maand.

Hieruit afleiden, dat Napels over zee steeds vlugger bereikt wordt, en Venetië steeds trager, dan over land, gaat natuurlijk niet op. Toch is het ongetwijfeld zo, dat de concurrentie bijzonder kan gelden voor Napels, dat over land veel verder van Antwerpen af ligt dan Venetië, terwijl het over zee juist veel dichter bij ligt. Het element duur is echter bij de zeeroute steeds onzeker, wat iedere berekening van gemiddelden onmogelijk maakt, en dat is op zichzelf al een nadeel ten overstaan van de landweg : daar is de marge altijd vrij beperkt, en op een tiental dagen na kan men met vrij grote zekerheid de duur van een transport voorzien (1).

Een laatste factor in deze tweestrijd is de veiligheid, en deze speelt helemaal in het voordeel van de landroute; ook al zijn hier eveneens gevaren aanwezig, toch zijn ze niet te vergelijken met die van de zeeweg. Het enorme verschil wordt treffend onderstreept door het feit, dat verzekering op zee een courant verschijnsel is, terwijl ze te land tot de allergrootste uitzonderingen behoort. Wil men de zeeroute met een minimum aan risico volgen, dan vervalt men juist in een ander euvel : de verzekeringskosten, en in de gevaarlijke 16e eeuw zijn die zo groot, dat de prijsvoordelen van de zeeroute grotendeels komen te vervallen. In niet abnormaal gevaarlijke jaren bedragen de premies op de Middellandse Zee 8 à 12 %, om in jaren van groot gevaar tot 18 en 20 % op te lopen. Het verschil tussen land- en zee-prijzen wordt daardoor aanmerkelijk verminderd.

Over het algemeen heeft de landweg dan ook de voorkeur voor verzending van textielwaren, en het is een uitzondering, wanneer eens wordt gedacht aan een vervanging ervan door verzending over zee, zoals in April 1586 : Maarten verneemt dan, dat te Hamburg een recht van 1 % is ingesteld op de in- en uitvoer, en overweegt : het is een grote last, we zullen verplicht zijn, onze Engelse waren over zee te zenden, de verzekering zal zoveel niet kosten (2).

* * *

(1) Cfr. J. Goris, *op. cit.*, pp. 143-156. F. Edler, *The Van der Molen*, pp. 138-141. Het transport Antwerpen-Genua kost in 1538-44 over land minder dan over zee, Antwerpen-Messina kost meer over land (p. 141, n. 260).

(2) Maarten aan Coteels, 16-4-1586. Maarten aan Wale, 3-8-1586.

De verzendingen gebeuren onder vorm van balen, baaltjes, pakken, kisten, zakken, colli. Wat de juiste betekenis, omvang, gewicht van deze termen is, kan niet altijd uitgemaakt worden.

„Pak" is altijd een zeer groot ding, dat dikwijls bestaat uit verschillende balen of baaltjes. Het gemiddelde gewicht bedraagt in 1589-94 1157 pond; de kleinste pakken die we aantroffen wegen 410-425 pond, de grootste 1250 pond. Deze verpakking komt alleen voor op de lijn Londen-Italië, meestal voor karseien (gemiddeld gaan er 48,2 karseien per pak) en balen zijde, die tot een pak verenigd worden te Augsburg voor verzending naar Hamburg-Emden.

„Collo" is een zeer vervelende benaming zonder specifieke betekenis; ze duidt zowel pakken aan als balen, baaltjes of kisten. Een gemiddeld gewicht bestaat hier dan ook niet; we troffen colli aan van 165 tot 1250 pond.

„Bala" en „baleta" worden practisch door elkaar gebruikt, hoewel uiteraard de tweede term iets kleinere balen aanduidt. Veel verschil bestaat er echter niet tussen beide, zoals blijkt uit hun gemiddelde gewichten :

— naar Venetië : bala = 266 à 279 pond, baleta = 237 à 240 (indien over Salzburg gaande : 213 pond).
— naar Napels : bala = 223 pond, baleta = 201 pond.
— uit Venetië : bala = 200 à 209 pond.
— uit Napels : bala = 200 pond.

De uitwisselbaarheid van beide termen blijkt ook uit hun inhoud : per bala gaan er gemiddeld 20,2 saaien, of 17,8 stuks linnen, of 60 grosgrains; per baleta zijn de cijfers respectievelijk 19,4; 19,6; 60. Over het algemeen komt de term baleta meer voor; voor Engels laken is dit de gewone verpakking (gemiddeld gaan er 2,1 stuks per baleta). De zijde komt uit Napels alleen onder vorm van bale, uit Verona meest als balete, uit Venetië meest als bale.

Voor de balen of baletten die uit het Noorden komen, bestaat een onderscheid; die welke over Salzburg naar Venetië gaan, mogen niet meer wegen dan 220-225 pond, daar ze op deze route met paarden of muilezels over de Alpen moeten; een last (soma, Saum) bedraagt twee balen van 220-225 pond. Alle andere balen echter, die immers over de Brenner of de Reschenscheideck gaan, mogen zo zwaar zijn als men wil, daar zij de tocht over de Alpen afleggen op wagens (1).

(1) F. Edler, *The Van der Molen*, p. 136. Volgens O. Stolz (*Geschichte*, p. 240 vv.) dient onderscheiden te worden tussen Wagensaum en Roszsaum; het eerste zou 4, het tweede 3 centenaars wegen van 50 kg. elk. Blijkens Borne aan W. Helbau, 19 en 30-9-1586, beloopt echter een Roszsaum 440-450 pond, dus ± wat Stolz een Wagensaum noemt.

Kisten zijn betrekkelijk zeldzaam, en blijven gereserveerd voor bepaalde waren : spiegels uit Venetië en afgewerkte zijdeproducten uit Napels. Kisten spiegels wegen gemiddeld 973 pond (minimum 800, maximum 1375). Zakken eindelijk komen alleen voor bij wolzendingen. Gemiddeld gewicht : 327 pond.

Voor de kwaliteitswaren, die de della Faille verzenden, is zorgvuldige verpakking natuurlijk zeer voornaam. Het daartoe gebruikte materiaal is vrij verscheiden : bezanen, karpetten, vachetten, huiden, kanevas, papier. Daarnaast wordt ook duurder materiaal gebruikt : frisetten en bocralen voor het verpakken van karseien, goedkope karseien of oud linnen voor het verpakken van linnen, ongebleekt linnen voor het verpakken van grosgrains en van fijn linnen. De verpakking wordt dan trouwens bij de aankomst verkocht, net zoals wat er in zat. Voor het andere materiaal stelt men echter vast, dat het steeds weer gebruikt wordt (1).

Maarten is steeds bezorgd voor het gebruiken van goede verpakking, zonder te veel op kosten te letten, liever dan de waren te laten beschadigen. Gezien de kostbaarheid van de goederen, kan men dan ook zijn woedeuitbarsting begrijpen, wanneer hij in een factuur van amelakens en servetten uit Kortrijk geen bezanen als verpakking ziet vermeld. Aan Widhols schrijft hij : „als die barbaren (quelli Goti) er geen bezanen hebben rond gedaan, zal het goed door de regen helemaal bedorven zijn...".

De grote vijand van de waren is het water, dat telkens weer, ondanks alle zorg voor het inpakken, goederen aantast : regen, die op de duur toch door de verpakking dringt, de rivieren (een baal die te Keulen komt is helemaal nat, daar de boot op de Rijn in twee gebroken is), de meren (een speciale toelage wordt betaald aan de Annoni, opdat ze de balen uit Milaan niet over het Lago Maggiore zouden voeren, doch over land langs het meer), tot de grachten toe (een kist spiegels is grotendeels bedorven door water, wat Maarten doet schrijven : ze zal waarschijnlijk in een gracht gelegen hebben, want regen alleen zou zoveel schade niet hebben kunnen aanrichten) — en wat tevens een eigenaardig licht werpt op de zorg van de voerlui voor de kostbare waren van de firma.

De voerlui laten inderdaad veel te wensen over, ten minste van het standpunt van de koopman. Wanneer waren beschadigd aankomen, is zijn eerste zorg dan ook, er de voerman voor aansprakelijk te stellen en schadevergoeding te eisen. Zijn de balen „in conduta" gekomen met de expediteurs, dan tracht men de vergoeding van hen te bekomen; wanneer men

(1) In 1574-78 koopt de firma in totaal 78 karpetten van grove wol, meest van Wervik, als verpakking. J, ff. 19, 91, 105, 106, 114, 249. Kanevas of zeildoek is zeer dicht en sterk geweven linnen, bezanen zijn bewerkte schaapshuiden, vachetten blijkbaar kalfshuiden.

echter zelf zijn waren expedieert, moet getracht worden, de voerman tot betalen te krijgen, wat niet gemakkelijk is, vooral daar hij doorgaans niets bezit (1).

Een woord over de warenmerken. In principe zijn ze natuurlijk verschillend van firma tot firma, doch in de practijk stellen we vast, dat een firma een hele verzameling merken gebruikt, die gedeeltelijk haar eigen merken zijn, gedeeltelijk merken van andere kooplui, waarvan ze de naam gebruikt voor meerdere veiligheid van haar waren. Aldus zijn de balen van de della Faille slechts zeer zelden met het warenmerk van Jan of Maarten voorzien, doch in de meeste gevallen met het merk van Gaspar Losschaert, Jan Borne, Geerard Corhase, Thomas Coteels, Alvise Cotsini of van andere gefingeerde eigenaars van de goederen (2). Zo ook zijn er verschillende Franse en Hollandse kooplui, die zich voor hun handel op Spanje bedienen van het merk van de Vlamingen Hans de Velaer en Jan van Immerseele (3). Als identificatiemiddel zijn warenmerken dan ook onbruikbaar.

Bij herverpakking van balen in pakken wordt aan het pak een ander merk en nummer gegeven, op de buitenverpakking. Verder draagt elke baal haar nummer, dat doorloopt gedurende enkele maanden of een jaar. In de handel van de della Faille treft men aldus aparte reeksen nummers aan voor de zendingen uit Holland, uit Engeland, uit Antwerpen, uit Rijsel, uit Napels, uit Verona, en uit Venetië. Daarnaast komen nog andere reeksen nummers voor bij balen die buiten de normale zendingen vallen, of bij balen van derden.

* * *

Een essentieel onderdeel van de technische vooruitgang in de handel is in de 16e eeuw ook het ontstaan van regelmatige postverbindingen geweest, die het voor de koopman hebben mogelijk gemaakt, doorlopend en betrekkelijk vlug ingelicht te worden over de marktverhoudingen in het buitenland.

Uit alle bronnen blijkt het enorme belang van vlugge inlichtingen en veel schrijven, niet het minst uit de brieven van de della Faille (4).

---

(1) JM, f. 211 : „pagato a far arestar piu caritieri... e piu a uno procurador gedient contra ditti carittieri".

(2) Aldus getuigt A. Cotsini in 1591 voor notaris, dat Maarten della Faille evenals zijn vader en hun „parenti et amici" sedert 40 jaar met zijn instemming zijn merk en naam gebruiken voor hun verzendingen. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, 3362, f. 143.

(3) SAA, Insolvente Boedelskamer, 205-206, bv. 205, f. 525.

(4) Brievenkopij, *passim*. Over de post, cfr. ook H. Lapeyre, *Une famille*, pp. 159 vv.

Met de filialen correspondeert Maarten wekelijks : telkens 4 tot 8 bladzijden klein geschreven in folio voor de twee voornaamste, Londen en Venetië, en 2-3 bladzijden voor Verona en Napels. De factors antwoorden even uitvoerig elke week. Vervolgens is er de briefwisseling met de correspondenten in binnen- en buitenland, minder regelmatig, doch ook zeer omvangrijk. Met de expediteurs wordt zowat om de veertien dagen gecorrespondeerd, daar de verzendingen doorlopend plaats hebben en er dus altijd wat te melden is; deze brieven zijn betrekkelijk kort (doorgaans 1 bladzijde folio). Met de correspondenten, die kopen of verkopen hangt alles af van het belang der operaties : soms gaan er elke week brieven (voor Holland en Vlaanderen soms om de drie of vier dagen), soms verlopen twee maanden zonder schrijven.

Het belang van de vooruitgang op dit gebied in de 16e eeuw blijkt enerzijds uit de snelheid van de verzending, anderzijds uit de frequentie van de briefwisseling : begin 15e eeuw zet een brief Venetië-Brugge gemiddeld vier weken, in de eerste helft van de 16e eeuw slechts 14 à 16 dagen meer. Rond 1500 schrijft de agent van de Ravensburger te Brugge, die iedere gelegenheid tot berichtgeving te baat neemt, 11 brieven in 299 dagen, hetzij gemiddeld om de 27 dagen, terwijl de della Faille in de tweede helft van de eeuw elke week naar Duitsland of Italië kunnen schrijven (1).

Het functioneren van het postsysteem is echter zeer verschillend volgens de richtingen (2). De grootste regelmaat en snelheid vertoont de landroute Antwerpen-Keulen-Italië : zelfs in de periode Mei 1585-October 1586 zijn hier weinig storingen te vermelden; de koerier komt doorgaans punctueel op de vastgestelde dag; normaal vertrekt de koerier voor Italië in de loop van de Zondag, terwijl zijn collega met de post uit Italië de Zondagavond aankomt. Niettemin zijn er in deze periode heel wat brieven, die onderschept worden of verloren gaan, andere, die met veel vertraging aankomen; het voortbestaan van regelmatige postverbindingen met Antwerpen is echter een verbluffende vaststelling, daar de stad tot Augustus 1585 belegerd wordt !

Ook de verbinding met Londen is meestal zeer veilig, hoewel dikwijls de brieven wat langer uitblijven tengevolge van tegenwind. De brieven gaan in deze periode hetzij over Zeeland, hetzij over Brugge en Calais. Uitzonderlijkerwijze wordt de omweg over Rouen gemaakt. Ook aan de

(1) J. Nanninga Uitterdijk, *op. cit.*, *passim*, o.a. p. 118. A. Schulte, *op. cit.*, I, pp. 115-117. F. Edler, *The Van der Molen, art. cit.*, pp. 130-131. W. Stieda, *Hansisch-venezianische Handelsbeziehungen im 15. Jahrhundert.* Rostock, 1894, pp. 62 vv.

(2) We steunen vooral op de brievenkopij van de della Faille. Cfr. over de postroute tussen Antwerpen en Italië en over het voortbestaan van de verbinding tijdens het beleg van Antwerpen, Sautter, *art. cit.*

route over Hamburg of over Parijs wordt gedacht, doch slechts in geval de meer rechtstreekse wegen helemaal afgesneden zouden worden.

Voor de briefwisseling Londen-Venetië wordt normaal de route over Antwerpen gebruikt; alleen gedurende het beleg gaan die brieven over Parijs en Lyon; in Mei 1585 wordt die route echter onveilig door de burgeroorlog in Frankrijk, waarom de kooplui te Londen trachten een wekelijkse postdienst op Rijsel in te richten, die de brieven voor Duitsland en Italië vandaar naar Keulen zal bezorgen. Vanaf Januari 1586 gaat de post dan weer over Antwerpen.

Zeer slecht is de verbinding met Spanje-Portugal, waarvoor de post nu eens over zee, dan eens over Rouen, dan weer over Parijs gaat, en niet de minste regelmaat vertoont (1).

Bij nagenoeg elke verzending worden, onder het omslag van de firma, ook brieven van andere kooplui en van bekenden verzonden; vooral Engelsen gebruiken deze methode voor hun correspondentie Venetië-Londen. Het port wordt dan door hen aan de firma betaald. Ook de della Faille gebruiken soms deze methode om veiligheidsredenen voor hun brieven naar Londen : ze verzenden ze dan onder „coverta" van Andrea de Loo of van Jan Bernaerts, die als Engelsen en Hollanders niet moeten vrezen voor onderscheppen van hun brieven.

Over de duur van de postverbindingen kunnen we voor 1585-1586 volgend overzicht geven (zie volgende bladzijde) (2).

Op te merken :

1) de grote onregelmatigheid van de (clandestiene) briefwisseling met de Verenigde Provinciën (doorgaans via Keulen);
2) de frappante regelmaat van de lijn Keulen-Augsburg-Venetië-Verona-Napels;
3) de onregelmatigheid van de verbinding met Noord-Duitsland (over Wesel);
4) de nog veel grotere onzekerheid van de verbindingen met Lissabon en Sevilla.

(1) Cfr. H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 163 vv.

(2) Cfr. F. BRAUDEL, *Civiltà e imperi*, pp. 414 vv. (p. 309 van de Franse uitgave), de beschouwingen over de afstanden en de tabel van de briefsnelheid. Voor het briefport vonden we slechts een paar aanduidingen : in 1584-85 bedraagt het van Venetië tot Antwerpen normaal 21 soldi di picolli per ons (= ongeveer 16 penning vlaams). De „matzi" (briefpakjes) wegen doorgaans 3 à 4 1/2 ons, kosten dus 4 à 6 schelling vlaams. Voor een extrazending, door bemiddeling van de Cleinhans, betaalt de firma op hetzelfde traject 30 soldi per ons. In 1574-78 betaalt Jan della Faille te Antwerpen gemiddeld 4 pond vlaams per trimester aan briefport, terwijl die uitgave onder Maarten in 1589-94 is gestegen tot gemiddeld 12 pond per trimester. J, JM, *passim*.

Men kan het besluit als volgt formuleren : de Verenigde Provinciën en Noord-Duitsland liggen in deze jaren verder van Antwerpen dan Augsburg, en de afstand van Antwerpen tot Spanje-Portugal is meer dan twee keer zo groot als die van Antwerpen tot Italië.

Van Antwerpen tot	Aantal gevallen	Normale gevallen	Normale duur (in dagen)	Abnormale duur (in dagen)
— Gent	6	6	1–2	—
— Kortrijk	13	9	2–4	6–9
— Rijsel	11	10	1–3	8
— Calais	2	—	?	3–6
— Rouen	1	—	?	10
— Middelburg	13	8	2–7	11–24
— Harlingen	3	—	?	40–70
— Haarlem	19	3	3–7	12–35
— Dordrecht	6	4	4–8	10–24
— Amsterdam . . .	19	4	5–8	12–30
— Keulen	39	37	3–4	5–19
— Londen	27	25	7–21	57–106
— Exeter	1	—	?	28
— Emden	17	8	11–16	20–64
— Hamburg	12	7	13–15	24–75
— Lübeck	2	—	?	17–25
— Augsburg	28	21	10–11	13–33
— Reutte	2	—	?	11–12
— Venetië	31	25	16–17	18–32
— Verona	22	16	18–19	20–28
— Napels	4	4	30	—
— Lissabon	4	—	?	34–44
— Sevilla	11	—	?	46–80

HOOFDSTUK XIV

DE BOEKHOUDING

Een van de belangrijkste aspecten van de technische vooruitgang in de 16e eeuw is de verspreiding van de dubbele boekhouding (1). Hoewel zij op zichzelf zeker niet de beslissende rol heeft gespeeld voor de vorming van het kapitalisme, die vele auteurs haar hebben toegeschreven (2), toch is zij van groot belang gebleken voor de ontwikkeling van de grote firma. De controle over de gang van zaken in een onderneming is hierdoor eerst goed mogelijk geworden, en de inschrijvingen van de koopman zijn nu eerst in een rationeel stelsel opgenomen. Zonder geordende boekhouding is weldra geen zaak van enige omvang meer denkbaar, en van de in de 16e eeuw gebruikte stelsels heeft de dubbele boekhouding zeer vlug de alleenheerschappij bereikt. Hoewel ook met andere systemen grote firma's goed hebben gefunctioneerd — men denke slechts aan de Fugger en de meeste andere Duitse zaken van de 16e eeuw, die geen dubbele boekhouding gebruiken — toch zijn de voordelen van deze meest geperfectioneerde methode weldra beslissend gebleken (3).

In de Nederlanden vindt de methode ingang in de eerste decennia van de eeuw bij de kooplui van internationaal formaat; de handelaars van meer bescheiden afmetingen blijven echter nog tot ver in de 16e eeuw primitievere vormen van optekening trouw, die overigens voor hun zaken nog kunnen volstaan (4).

(1) Zie de heldere uiteenzetting van R. DE ROOVER, „Aux origines d'une technique intellectuelle : la formation et l'expansion de la comptabilité à partie double". *Annales d'histoire économique et sociale*, IX, 1937, pp. 171-193 en 270-298 (met uitvoerige bibliografie op pp. 296-298), en van H. LAPEYRE, *Une famille...*, pp. 339 vv. Meer bepaald voor de 16e eeuwse Antwerpse practijk, op Venetiaans model geïnspireerd: JAN YMPYN, *Nieuwe Instructie*. Antwerpen, 1543 (fotocopie op de Rijksuniversiteit te Gent).

(2) Cfr. de wat ver gaande weerlegging van deze opvattingen door B. S. YAMEY, „Scientific bookkeeping and the rise of capitalism". *Economic history review*, 2e s., I, 1949, pp. 99-113.

(3) Voor de boekhouding van de Fugger, zie het model van boekhouding, opgesteld door Matthäus Schwarz : A. WEITNAUER, *Venezianischer Handel der Fugger*. München, 1931.

(4) Ten laatste in de dertiger jaren gebruiken de handelaars op Venetië, zoals de Hane, van Bombergen, van der Molen, de dubbele boekhouding (cfr. over hen hoofdstuk XVII). Blijkens Jan Ympyn's inleiding is deze techniek rond 1540 echter nog aan vele kooplui onbekend. Op het SAA bevindt zich een model van boekhouding in de Insolvente Boedelskamer, 2040, door J. Denucé in zijn inventaris verkeerdelijk gehouden voor een werkelijk journaal (1567-68).

De vooruitgang, die de dubbele boekhouding vormt, is van een zulkdanige kwaliteit, dat tot in de 20e eeuw niets essentieels meer aan de methode is gewijzigd : alleen aanvullingen en verbeteringen zijn er sindsdien nog bijgekomen — jaarlijkse balans, scheiding van privaatbezit en handelsbezit e.d. Wanneer men bedenkt, welke belangrijke wijzigingen de andere technieken sinds de 16e eeuw nog hebben doorgemaakt, dan beseft men beter het unieke van deze vooruitgang, die maakt dat men vandaag nog de methode toepast, die Luca Paciolo op het einde van de 15e eeuw had opgetekend. Een vergelijking van moderne leerboeken met 16e eeuwse tractaten toont duidelijk de frappante, soms woordelijke, overeenkomst.

Dit alles kan ons tot op zekere hoogte ontslaan van een nadere uiteenzetting over deze techniek; daar we echter uit ervaring weten, hoe weinig de historicus er in de practijk van begrijpt, wanneer hij zonder voorbereiding voor 16e eeuwse handelsregisters wordt geplaatst, willen we hier toch enige uitleg verschaffen, ons daarbij zoveel mogelijk plaatsend op het standpunt van degene die aan de 16e eeuwse registers kop noch staart vindt — ons eigen standpunt anno 1953.

* * *

De dubbele boekhouding berust op de vaststelling, dat iedere handelsoperatie een dubbel aspect heeft : het positieve, waarbij iets wordt gegeven (koopwaar of geld) en het negatieve, waarbij iets wordt ontvangen (koopwaar of geld), en neemt tot regel aan, voor iedere operatie beide aspecten apart in te schrijven, het positieve geven op de kredietzijde, het negatieve ontvangen op de debetzijde. Krediteur betekent in boekhoudingstermen dan ook niet schuldeiser, iemand die iets te goed heeft, doch iemand die iets heeft gegeven, en debiteur is niet schuldenaar, iemand die iets moet, doch iemand die iets heeft ontvangen.

Bovendien abstraheert deze methode de handelsoperaties, zodat in iedere bewerking niet alleen de personen worden beschouwd, doch ook de zaken (koopwaren) en een aantal andere elementen : kas (de voorraad contant geld), onkosten van de handel, onkosten van vervoer, kapitaal (het totale vermogen), winst en verlies (wat op iedere rekening meer is ontvangen dan uitgegeven) enz. Voor ieder van die elementen voorziet de dubbele boekhouding nu een rekening, namelijk een reeks inschrijvingen, waarbij, zoals gezegd, steeds wordt onderscheiden tussen krediet- en debet-aspect.

In iedere boekhouding zal men dus aantreffen : rekeningen van personen (aan wie ik verkoop, van wie ik koop, die geld van mij ontvangen of geld aan mij geven), rekeningen van waren (die ik verkoop of koop, waarvoor ik geld uitgeef of ontvang), rekeningen van algemene aard

(kapitaal dat in de zaak wordt belegd of dat wordt uitgekeerd, uitgaven of ontvangsten van de kas, uitgaven of ontvangsten voor vervoer, overschotten of tekorten op de rekening winst en verlies).

In iedere rekening treft men twee zijden aan : de debetzijde, waar alles wordt ingeschreven wat het element ontvangt, en de kredietzijde, waar al zijn uitgaven voorkomen. Betaal ik geld aan A, dan wordt dit bedrag ingeschreven op debet van A, die het heeft ontvangen; betaalt A geld aan mij, dan komt dat op zijn krediet (positief aspect). Koop ik linnen, dan wordt de koopsom ingeschreven op debet van het linnen (negatief aspect, alsof het verpersoonlijkte linnen het geld ontving), de verkoopsom zal daarentegen op krediet van het linnen komen (geld dat door het linnen is opgebracht). Ontvangt de kas geld, dan wordt ze gedebiteerd, betaalt ze er, dan wordt ze gekrediteerd.

Wanneer nu na verloop van tijd in de boekhouding een hele reeks rekeningen zijn ingeschreven, maakt men de balans, d.w.z. men vergelijkt, voor iedere rekening, het totaal van haar debetzijde met het totaal van haar kredietzijde. In sommige gevallen zal het totaal aan beide kanten gelijk zijn (bv. indien A een zekere hoeveelheid zijde heeft gekocht, en de prijs reeds volledig betaald heeft, dan zal de som van zijn debet, of de verkoopsom van de zijde, gelijk zijn aan de som van zijn krediet, of het totaal van de door hem verrichte betalingen), doch in veel gevallen is het dat niet (bv. omdat A nog een deel van het geld niet heeft betaald, zodat zijn krediet kleiner is dan zijn debet). Zijn de totalen aan beide zijden niet gelijk, dan moet men de rekening salderen, dat wil zeggen men voegt het verschil tussen beide sommen bij de laagste van de twee, zodat debet en krediet kloppen. Door dit op het eerste zicht idiote goocheltoertje komt men aldus voor alle rekeningen bij elkaar tot een totale som krediet, die gelijk is aan de totale som debet; is dit niet het geval, dan is er ergens een fout gemaakt, want, zoals gezegd, waar de sommen aan beide zijden niet uit zichzelf gelijk zijn, maakt men ze gelijk. Deze operatie dient enerzijds om te controleren of de boekhouding juist is, anderzijds laat ze toe, de stand van zaken te overzien, omdat men dan voor elke rekening merkt, hoeveel ze meer heeft ontvangen dan uitgegeven of omgekeerd, dus hoeveel er per slot van rekening in de kas zit, hoeveel er meer is ontvangen dan uitgegeven voor het linnen, hoeveel meer uitgegeven dan ontvangen voor het vervoer, hoeveel meer ontvangen van A dan betaald aan hem, enz.

* * *

De dubbele boekhouding voorziet een aantal verschillende registers, waarvan enkele steeds aanwezig zijn bij iedere koopman, andere echter al of niet, naargelang de aard van de zaken die de koopman doet. De essentiële registers zijn memoriaal, journaal en grootboek.

Het memoriaal wordt dag aan dag bijgehouden, door de ijverige koopman zelfs tweemaal per dag of meer. In chronologische volgorde worden alle operaties er in opgetekend, niet met de preciese formulering van de rekeningen waartoe ze behoren, doch eenvoudig met de concrete opsomming van alle bijzonderheden der transactie die maar enigszins nut kunnen hebben : dus, behalve datum, bedrag en betrokken personen, ook de afmetingen van elk gekocht of verkocht stuk, de kleur, het gewicht, modaliteiten van de betaling, naam van de makelaar enz. Absoluut onmisbaar is het memoriaal niet, desnoods kan men ook rechtstreeks alles in het journaal schrijven, doch in de allermeeste gevallen is het aanwezig.

Het journaal is een abstractie van het memoriaal, d.w.z. alle posten van het memoriaal komen er in terug, doch in beknoptere vorm, met alleen de essentiële aanduidingen, elke post netjes opgetekend met aanduiding van krediet- en debet-aspect (en dus van de rekeningen waartoe hij behoort), of, zoals Ympyn het uitdrukt „met minder woorden, maar met meer verstande". Ook hier is alles opgeschreven in chronologische volgorde.

Het grootboek, dat op zijn beurt is opgemaakt aan de hand van het journaal, bevat de inschrijving per rekening, d.w.z. van iedere post van het journaal wordt een inschrijving gemaakt in het grootboek op de debetzijde van één rekening en een op de kredietzijde van een andere rekening. Het grootboek is dus dubbel zo dik als het journaal. De volgorde van de rekeningen heeft geen belang; men opent rekeningen naargelang men er in het journaal aantreft, en, is een blad volgeschreven, dan gaat de rekening verder op het eerstvolgend open blad. Iedere rekening beslaat een verso en een recto : links (verso) het debet, rechts (recto) het krediet. Bij het grootboek bevindt zich steeds een alfabetisch register van alle rekeningen met verwijzing naar de folios waar de rekening zich bevindt.

Journaal en grootboek bevatten bij iedere post verwijzingen naar elkaar : bij iedere journaalpost staat een verwijzing naar de gedebiteerde rekening en een naar de gekrediteerde rekening in het grootboek; in het grootboek staat bij iedere post links de verwijzing naar de journaalpost waarvan één der beide aspecten hier voorkomt, en rechts de verwijzing naar de tegenhanger (krediet of debet van dezelfde post) in het grootboek zelf. Dikwijls, doch niet bij alle kooplui, worden de posten in het journaal doorstreept zodra ze overgedragen zijn in het grootboek; in dat geval trekt men een streep links door de post zodra het debet-aspect ervan in het grootboek is ingeschreven, en een streep rechts wanneer ook het krediet-aspect is overgedragen.

In het memoriaal mag iedereen inschrijven (de koopman, zijn vrouw, een bediende), in het journaal schrijft alleen de koopman zelf, in het grootboek ofwel de koopman, ofwel een vertrouwd bediende, doch steeds éénzelfde hand.

Voor de historicus is het interessantste register het memoriaal, het minst belangrijke het grootboek; niet alleen omdat het memoriaal de meeste gegevens bevat, terwijl het grootboek alles nog korter formuleert dan het journaal, doch ook omdat men met een memoriaal desgewenst zelf het journaal en het grootboek kan reconstrueren, terwijl men met het journaal wel het grootboek kan hersamenstellen, doch niet naar het memoriaal kan opklimmen, en men met het grootboek alleen noch journaal noch memoriaal kan maken. Het grootboek heeft het voordeel van een veel groter overzichtelijkheid; tengevolge van de beknoptheid van de aantekeningen zijn echter vele rekeningen nagenoeg onbruikbaar indien men het journaal niet bezit, bv. de kasrekening, waar in het grootboek alleen de naam van de betaler of ontvanger is opgetekend, zodat men nooit ziet waarom de partij is gebeurd.

De overige registers, die in aantal en aard variëren, zijn : de brievenkopij, het kasboek, het factuurboek, de filialen-boeken, de waren-boeken (lakenboek, linnenboek enz., naargelang de aard van de handel), kopijboek van wisselbrieven, huishoudboek, register voor de onroerende goederen enz.

Voor de kennis van een firma veruit de voornaamste van deze bronnen is de brievenkopij, veruit de minst interessante het kasboek. De brievenkopij is de onmisbare lichtbaken, die de droge optekeningen van alle andere registers kleur en leven geeft, die eerst de inschrijvingen op hun juiste waarde laat appreciëren en ons het best inlicht over de stand van de zaken. Door de brieven maken we direct kennis met de menselijke zijde van de firma, die we uit de andere registers alleen leren kennen als een mechanisme met onpersoonlijke werking. Er kunnen twee soorten brievenkopijen op na gehouden worden : die met de leden van de zaak, en die met klanten of opdrachtgevers; uiteraard is de eerste soort de interessantste (1).

* * *

Laten we nu even zien, hoe de voornaamste soorten bewerkingen worden ingeschreven (zie enkele voorbeelden in plaat IX) (2) :

— betaling : Francesco Vergano betaalt mij geld; dit geeft aanleiding tot twee inschrijvingen in het grootboek : één op het krediet van de rekening Francesco Vergano, en één op het debet van de rekening kas.

(1) Aldus bevat de bewaarde brievenkopij van de van der Molen alleen brieven aan hun opdrachtgevers, niet aan leden van de firma. De brievenkopij der della Faille bevat daarentegen de ganse briefwisseling, zowel met vreemden als met eigen vertegenwoordigers, en ook die met familiaal karakter.

(2) Cfr. de ontleding van H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 351 vv.

In het journaal, waar de debiteur wordt aangeduid door „per", en de krediteur door „a", begint de inschrijving als volgt : „per cassa // a Francesco Vergano..."
Ik betaal geld aan Vergano; in het grootboek : krediet van de kas, debet van Vergano; in het journaal : „per Francesco Vergano // a cassa."

— koop en verkoop : ik koop karseien a contant : debet karseien, krediet kas (per carise // a cassa)
Ik koop linnen op termijn van Dierik de Jagere : debet linnen, krediet Dierik de Jagere (per telli // a Dierik de Jagere); op het ogenblik van de betaling wordt dan Jagere gedebiteerd en de kas gekrediteerd (per Dierik de Jagere // a cassa)
Ik verkoop zijde a contant : debet kas, krediet zijde (per cassa // a seda fina)
Ik verkoop zijde op termijn aan Aart van Coolmont : debet van Coolmont, krediet zijde (per Aart van Coolmont // a seda fina); op het ogenblik van de betaling wordt de kas gedebiteerd en Coolmont gekrediteerd (per cassa // a Aart van Coolmont).

— onkosten van verpakking e.d. : debet waren, krediet kosten van koopmanschappen (per telli // a spese de merchansia)
onkosten van vervoer : debet waren, krediet kosten van vervoer (per carise // a spese de conduta).

— verzending : debet van de filiale waar de waren worden heengezonden, krediet van de gezonden waren (per viazo de Venezia // a carise)
zending van waren door een filiale : debet van de gezonden waren, krediet van de filiale (per seda fina // a viazo de Verona) (1).

— assignatie : ik assigneer James Harvey (aan wie ik geld moest) op Francesco Cambi (die aan mij geld moest) : debet Harvey (die ontvangt of zal ontvangen), krediet Cambi (die geeft of zal geven) (per James Harvey // a Francesco Cambi).

— wisseloperaties :
a) ik trek een wissel op mijn filiale te Venetië, ontvang het geld van Ortensio Mangiacavalli, en geef hem de wissel in de plaats; twee

(1) In de della Faille-boekhouding geldt dit echter niet voor de viazo de Londra : deze wordt wel gekrediteerd voor de door haar verzonden waren, doch niet gedebiteerd voor de er heen gestuurde; ze wordt echter gedebiteerd voor de verkoopsom ervan; de winst op de waren wordt dan ook voor de verkoop te Londen, net zoals voor die te Antwerpen zelf, niet gevonden op de voyage, doch op de warenrekeningen. Voor de warenhandel vindt men dus, voor bv. de viazo de Venezia, volgende inschrijvingen : debet voor de toegezonden waren en debet voor de gemaakte winst; krediet voor de uit Venetië gestuurde waren; daarentegen voor de viazo de Londra : debet voor de verkochte waren, en krediet voor de door haar verzonden waren.

inschrijvingen in het journaal, en vier in het grootboek : eerst debet van de kas (voor het ontvangen geld) en krediet Mangiacavalli (voor het betaalde geld) (per cassa // a Ortensio Mangiacavalli); vervolgens debet Mangiacavalli (voor de ontvangen wissel) en krediet filiale te Venetië (voor het uit te betalen bedrag) (per Ortensio Mangiacavalli // a viazo de Venezia).

b) de filiale te Venetië trekt op mij, uit te betalen aan Carlo Lanfranchi : eerst debet van de filiale (door haar ontvangen geld) en krediet Lanfranchi (aan hem uit te betalen, want door zijn correspondent te Venetië uitgegeven) (per viazo de Venezia // a Carlo Lanfranchi); vervolgens debet Lanfranchi (wanneer de wissel is betaald) en krediet kas (per Carlo Lanfranchi // a cassa).

c) ik remitteer geld aan de filiale, door een wissel van Cesare Cui : eerst debet Cui (voor het door hem ontvangen geld) en krediet kas (per Cesare Cui // a cassa); vervolgens debet filiale (voor het geld dat ze zal ontvangen) en krediet Cui (voor de van hem ontvangen wissel) (per viazo de Venezia // a Cesare Cui).

d) de filiale remitteert geld aan mij : eerst debet Cesare Cui (voor het door zijn correspondent ontvangen geld) en krediet filiale (door haar uitgegeven) (per Cesare Cui // a viazo de Venezia); vervolgens debet kas en krediet Cui, wanneer hij de wissel betaalt (per cassa // a Cesare Cui).

Wanneer ik geld remitteer of trek, schrijf ik alles in op dezelfde dag, wanneer ik het geld ontvang of betaal en tegelijk de wisselbrief schrijf of aanvaard. Indien de filiale mij geld trekt of overmaakt, schrijf ik de eerste post in op de dag dat ik de wisselbrief accepteer of laat accepteren, de tweede op de vervaldag, wanneer ik het geld ontvang of uitbetaal.

* * *

Gaan we nu over tot het concrete geval van de della Faille-boekhouding. Zoals te verwachten, gebruikt de firma de dubbele boekhouding in haar Venetiaanse vorm, die zich overigens van de klassieke vorm slechts in uiterlijkheden onderscheidt : het belang van de „viazo"-rekeningen (waarmee de filialen bedoeld zijn of ook aparte warenzendingen), de termen „per" en „a" voor debiteur en krediteur, winst en verlies aangeduid als „pro e dano" enz. De della Faille-practijk klopt dus nauwkeurig met de theoretisch-practische uiteenzettingen die men aantreft bij bv. Jan Ympyn of Alvise Casanova (beiden zetten de boekhouding uiteen steunend op de Venetiaanse vorm) (1).

(1) A. CASANOVA, *Specchio lucidissimo*... Venetië, 1558. We gebruikten het exemplaar van de Marciana te Venetië. In beide bewaarde journalen van de della Faille ont-

De boekhouding van de firma kenmerkt zich door een groot aantal warenrekeningen : voor alle voorname artikelen, die de zaak verhandelt, bestaat een aparte rekening : aldus voor ostaden, bouratten, linnen, fijn linnen, karseien, laken...; voor de zijde komen een zestal verschillende rekeningen voor, naargelang de soorten. Bovendien worden tussendoor nog andere rekeningen geopend voor gelegenheidshandel in andere waren (1).

De gebruikte taal is het Italiaans; in de tekst van sommige posten komen echter dikwijls Vlaamse zinsneden voor; soms is de tekst van een post zelfs helemaal in het Vlaams, en zijn alleen de hoofding en de vaste formulewoordjes in het Italiaans; deze Vlaamse inslag is het sterkst in de posten waar geen stereotype inschrijving plaats heeft, doch minder dikwijls voorkomende operaties worden ingeschreven (bepaalde huishoudposten, uitzonderlijke gratificaties enz.). Italiaans is daarentegen uitsluitend aan bod voor alle klassieke inschrijvingen (koop, verkoop, wisselbewerkingen enz.) (2).

Welke registers heeft de firma er op na gehouden ? Daar alleen zeer geringe fragmenten van haar boekhouding bewaard zijn, kunnen we hier

---

breekt een titelblad met aanduiding van de aard van het register. Tussen Ympyn en Casanova bestaat een formeel onderscheid in de functie van de viazo-rekening : bij Ympyn (èn in de della Faille-boekhouding) wordt de viazo beschouwd als een persoon die waren koopt en verkoopt voor de firma, en dus gedebiteerd voor ontvangst van en winst op de toegezonden waren, gekrediteerd voor de verzending van het retour (zie vorige nota); bij Casanova is echter de rol van de viazo veel beperkter; ze wordt gedebiteerd bij de toezending van waren, en gekrediteerd bij de ontvangst ervan; ze dient dus alleen als een soort aide-mémoire gedurende het transport van de waren, waarna ze dadelijk weer verdwijnt; bij de verkoop wordt dan de factor zelf gedebiteerd, om bij de verzending van het retour gekrediteerd te worden. In plaats van het schema van Ympyn en de della Faille :

— per viazo / a waren (verzending)
— per viazo / a pro e dano (gemaakte winst)
— per nieuwe waren / a viazo (retour), krijgen we dus :
— per viazo / a waren (verzending)
— per waren / a viazo (ontvangst)
— per factor / a waren (verkoop)
— per nieuwe waren / a factor (retour), waarbij de twee eerste inschrijvingen elkaar annuleren, zodat het invoegen van de viazo-rekening niet veel meer is dan een slag om niets.

(1) In de boekhouding van de Ruiz daarentegen komt slechts één rekening „mercaderias" voor, daar hun warenhandel veel minder belangrijk is. H. LAPEYRE, *op. cit.*, pp. 354 vv.

(2) Ook de Keulse koopman Rigo Minau houdt zijn boeken in het Italiaans, en correspondeert met de della Faille in die taal. SAA, Certificatieboek 19, f. 350. Brieven aan Minau.

alleen aanduidingen geven die steunen op onrechtstreekse gegevens (1). Ten eerste zijn er natuurlijk geweest het trio memoriaal, journaal en grootboek. Die van de jaren 1570-74 dragen nummer 7, 1574-78 nummer 8, 1579-82 nummer 9. De eerste klimmen dus op tot 1540-45 ongeveer. Tot 1562 is er daarnaast een reeks boeken voor de compagnie met de Hane : het stel van 1557-62 draagt nummer B III, voorafgegaan door nummer A III.

Vervolgens zijn er filiaalboeken : voor de de Hane-handel bestond er een „viaige boeck debet" en een „viaige boeck credit", d.w.z. registers waarin werd ingeschreven enerzijds al wat naar Venetië werd gezonden of overgemaakt, anderzijds al wat Venetië zond of overmaakte. Voor zijn eigen handel schijnt Jan geen dergelijke aparte filiaalboeken te hebben gehouden. Wel heeft hij, evenals ook voor de Hane, een apart factuurboek voor alle waren uit of voor Italië, en waarschijnlijk bestond er een dergelijk factuurboek voor Spanje, Engeland en Hamburg.

Verder worden vermeld : kasboek, balansboek, brievenkopij, wisselbrievenkopij, linnenboekje, rekeningenboek (waarin afrekeningen met agenten, vreemden of familieleden worden gekopieerd) en memorieboek (waarin contracten, ontwerpen e.d. worden opgetekend). In de filialen wordt natuurlijk een boekhouding gevoerd, die als het spiegelbeeld is van die in de hoofdzetel; deze verschijnt daar als de „viazo de Anversa".

Tot een regelmatig opmaken van de balans zijn de della Faille niet gekomen, evenmin als de Hane vóór hen. Bij de Hane treffen we van 1541 tot 1555 negen balansen aan, wat vrij veel is, doch steeds op wisselende data : 28-9-1541, 31-3-1543, 28-2-1544, 30-10-1546, 15-11-1548, 14-8-1550, 23-9-1552, 12-10-1554, 15-11-1555. Jan de Oude maakt er nog meer, doch evenmin op vaste datum : zes balansen van 1574 tot 1578 : 3-2, 4-8, en 24-12-1575, 30-6-1576, 19-9-1577, 10-5-1578. Onder Maarten daarentegen vinden we van 1589 tot 1594 slechts éénmaal het spoor van een balans, namelijk op 9-5-1591.

Het totale boekhoudingsarchief van Jan de Oude kunnen we berekenen op 27 hoofdregisters (memoriaal, journaal, grootboek), en naar schatting een honderdtal nevenregisters. Van gans deze massa is enkel één hoofdregister tot ons gekomen : het voorlaatste journaal, nummer 8 (1574-78). Van het archief van Maarten's handel (1582-1594), dat uit negen hoofdregisters en misschien een twintigtal nevenregisters heeft bestaan, bezitten we één hoofdregister (journaal 1589-94), en één nevenregister (brievenkopij 1585-86).

(1) Behalve verwijzingen in de drie bewaarde registers (J, JM en brievenkopij), vonden we inlichtingen in een inventaris van papieren, die na de dood van Jan de Oude werd opgemaakt (AF, bundel 13) en in Verbale (AF, bundel 10).

We geven hier een beschrijving van deze drie registers (1) :

1) Journaal Jan de Oude, nr. 8, in „root leder" gebonden, folioformaat, 299 genummerde folios, plus enkele witte bladen voor en achter, eigenhandig geschreven, gaande van 2-3-1574 tot 31-12-1578, met een leemte van 4-11-1576 tot en met 1-5-1577, overeenkomend met ff. 159-182, die wit gelaten zijn; de leemte is te verklaren door de Spaanse furie (4-11-1576), die Jan blijkbaar geen tijd heeft gelaten, zijn inschrijvingen bij te houden. De taal is Italiaans. In de vouwen van de folio's bevindt zich hier en daar nog wat zand (gebruikt om de inkt te drogen) en een paar keer een punt van de versneden ganzepen.
2) Brievenkopij Maarten, gemerkt met de letter N, gebonden in „wit franchyne copercule", folioformaat, ongeveer 300 niet genummerde folio's; een viertal handen, waaronder waarschijnlijk die van Maarten's oudste zoon, Jan, en die van Borne's neef, Carlo de Smit (2); vooral brieven van commerciële aard, plus enkele familiebrieven, van 4-5-1585 tot 30-10-1586. Italiaans en Vlaams.
3) Journaal Maarten, nr. 3, in „cuoyo tanne" gebonden, folioformaat, 242 genummerde folio's, plus enkele witte voor en achter, eigenhandig geschreven, behalve enkele posten op de laatste bladzijden; gaande van 20-6-1589 tot 20-2-1595, plus nog enkele posten tot 20-7-1595 en tenslotte een tiental posten van 28-5-1598. Italiaans.

In de brievenkopij zijn de brieven chronologisch ingeschreven door verschillende handen van giovani, die dikwijls slordig kopiëren en woorden of zelfs zinnen onbegrijpelijk maken. Bovenaan iedere brief is in de marge doorgaans de naam van de bestemmeling aangeduid. Het afschrift is steeds volledig, vanaf de apart bovenaan geschreven datum tot de ondertekening. De datum heeft steeds dezelfde formule: Laus Deo adi 18 gennaio in Anversa. Eerst wordt zeer vaak een copie van de voorgaande brief ingelast (in het register natuurlijk niet opgenomen); dan volgt het bericht van de goede gezondheid der schrijvers en de hoop dat de bestemmeling het eveneens goed maakt, vervolgens een opgave van de laatst geschreven en ontvangen brieven. Dan komt de tekst zelf, gewoonlijk zonder veel orde, met op het einde soms enig politiek nieuws. Tenslotte de aanbeveling van de adressant in God's genade en de ondertekening, soms gevolgd door aanduiding van de wisselkoers. De brieven van 1585 zijn steeds opgesteld door Maarten, die van 1586 meest door

(1) AF, Nevele nr. 2, Huysse nr. 10, Nevele nr. 3.

(2) De enkele brieven aan Maarten's vrouw dragen inderdaad in de marge als adres „per mamere". Vanaf Januari 1586 verschijnt een rond, italiaans schrift, voor de eerste keer in een post-scriptum (bij de brief aan Jan de Wale, 4-1-1586) waarin Borne zijn aankomst te Antwerpen bericht; waarschijnlijk is dit de hand van Carlo de Smit, die met Borne uit Verona was gekomen.

Jan Borne, een paar ook door Jacques Calvaert en door Maarten zelf (met name gedurende Borne's afwezigheid in Zeeland). De brief is echter steeds in naam van Maarten, wat Borne of Calvaert aanduiden door naast hun ondertekening de vermelding te voegen „per Martino della Faille" of „per M. d. F.", soms ook alleen door het woord „sottoscrisse" (meestal afgekort als ss^{e}.) : „heeft ondertekend" (doch niet geconcipieerd). Blijkbaar bij vergissing zijn ook een paar brieven gecopieerd van Thomas Coteels aan Italiaanse correspondenten van de firma, en een van Jan de Wale aan Nicolaas Anteunis (1).

De journalen (zie plaat IX) dragen in linker-bovenhoek van elk verso en in rechter-bovenhoek van elk recto hetzelfde folionummer, en volgen dus het principe van het grootboek, hoewel dit voor het journaal niet nodig is. Bovenaan iedere bladzijde, over de ganse breedte, de datum: + Laus deo anno MV^{c}LXXXVIIII adi XXV° octtobrio mercordi in Anversa. Daaronder de posten, gescheiden door horizontale strepen en eventueel door de nieuwe datum, tussen twee horizontale strepen en in verkorte vorm : Adi XXVII ditto venerdi. Elke bladzijde is door verticale lijnen (met de droge naald getrokken) in drie kolommen verdeeld : links een smalle kolom met naast elke post twee getallen, boven en onder een horizontaal streepje geplaatst : respectievelijk de verwijzing naar debetzijde en naar kredietzijde van het grootboek. Naast de posten aangaande warenverzendingen worden in deze kolom ook de warenmerken van de balen getekend. In het midden, over het grootste deel van de breedte, de post zelf, ingeleid door het woordje per, met de aanduiding van de debiteur, en, na twee schuine streepjes (//), het woordje a, met de aanduiding van de krediteur; de post eindigt steeds op het woordje val (vale, is gelijk aan). In de rechtse kolom de bedragen, in ponden, schellingen en penningen vlaams, aangeduid door L. (libra), s. (soldi), d. (denari), de cijfers steeds in romeins; in de post zelf zijn ze daarentegen steeds arabisch; angst voor verwarring van deze laatste verbiedt het gebruik ervan in de rechtse kolom (2).

---

(1) Essentieel is er geen verschil met handelsbrieven van de 15^{e} eeuw (voorbeelden bij W. STIEDA, *Hansisch-venezianische Handelsbeziehungen im 15. Jahrhundert.* Rostock, 1894, pp. 62 vv., 121 vv.) en met andere brieven van de 16^{e} eeuw. Cfr. H. LAPEYRE, *Une famille*, pp. 159 vv. J. NANNINGA UITTERDIJK, *op. cit.*, *passim*. H. E. VAN GELDER, „Zestiendeeuwse koopmansbrieven". *Economisch-historisch Jaarboek*, V. R. CARANDE, „Cartas de mercaderes (1575)". *Moneda y credito*, 9, 1944. SAUTTER, „Auffindung einer groszen Anzahl verschlossener Briefe aus dem Jahre 1585". *Archiv für Post und Telegraphie*, 37, 1909, pp. 97 vv. H. THIMME, „Quellen zur Geschichte der italienischen Kaufmannschaft in Köln um die Wende des 16. Jahrhunderts". *Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln*, 35, 1914, p. 33 vv. Een paar voorbeelden van della Faille-brieven zijn uitgegeven bij C. VERLINDEN, *Lettres commerciales... in fine.*

(2) J. GORIS, *op. cit.*, pp. 121-127. In sommige 16^{e} eeuwse registers komen de arabische cijfers echter reeds in de rechtse kolom voor.

Nemen we als voorbeeld de eerste post van Maarten's journaal (de begrafenisrekening van zijn vrouw), die we afdrukken als bijlage XVI. In de linkse kolom staan de verwijzingen naar het grootboek. Naast elk getal staat links een punt; dit bewijst, dat er ergens in de boekhouding een fout is gemaakt, die bij het opmaken van de balans is gebleken, en dat men die heeft gezocht op de manier, die zowel Ympyn als de 20e eeuwse handboeken aanraden : de koopman en een van zijn bedienden hebben zich aan tafel gezet, de één met vóór zich het journaal, de ander met het grootboek; post voor post uit het journaal wordt door de ene voorgelezen, en door de andere gecontroleerd in het grootboek, eerst op debet, dan op krediet; na iedere controle wordt naast de verwijzing een punt gezet (het zogenaamde „pontar" : pointeren).

De debiteur (per) is de rekening „spexe de Martin della Faille", waarop alle persoonlijke uitgaven van huishouden enz. komen, die Maarten alleen moet dragen, zonder dat dit de compagnie aangaat; de rekening was te vinden in het grootboek op folio 91, waar deze post op de linkerkant (debet) is ingeschreven geworden. De krediteur (a) is de rekening „cassa", te vinden in het grootboek op folio 92, waar deze post op de rechterkant (krediet) is ingeschreven geworden. De bedragen, ingeschreven binnen de tekst van de post, zijn in arabische cijfers, het totale bedrag (het enige dat in het grootboek zal komen) staat in de rechtse kolom, in romeinse cijfers. In het grootboek heeft deze lange post er ongeveer als volgt uitgezien :

— op folio 91 (rekening spexe de Martin della Faille), links (debet) :
2 20 Juni per cassa voor gedane onkosten a c. 92
L. IcXXXXVII s. XIIII d. II 1/2

— op folio 92 (rekening kas), rechts (krediet) :
2 20 Juni per spexe de Martin della Faille voor gedane onkosten a c. 91
L. IcXXXXVII s. XIIII d. II 1/2

De uitdrukking „a c." betekent „a carta" (op folio). Het cijfer 2 in de linkse kolom verwijst naar het folio van het journaal.

Het journaal van Jan de Oude heeft een iets archaïscher karakter dan dat van Maarten, doordat Jan af en toe nog een nota inschrijft die met de boekhouding niets te maken heeft, en alleen een of andere gebeurtenis memoreert welke op die dag is voorgevallen. Aldus de dood van zijn dochter Maria (28-2-1578), de aankomst van aartshertog Matthias te Antwerpen (21-11-1577), de aankomst van de vloot van de Staten (3-11-1576, daags vóór de Spaanse furie). Bij Maarten zijn die buitenissigheden verdwenen, en wanneer we al een aantekening vinden over de dood van zijn dochtertje Esther, dan is het binnen het nuchtere kader van een post, die de kas krediteert en de onkosten van huishouden debiteert voor de begrafeniskosten.

De naam van de rekeningen is niet altijd even duidelijk. We wezen reeds op de eigenaardige benamingen, die de filialen soms krijgen (hoofdstuk VII). Ook voor de warenrekeningen komen soms rare namen voor. De rekening linnen heet bv. in de boekhouding altijd „telli de rens", hoewel ze met de lang geleden gestorven linnenindustrie van Reims natuurlijk niets te maken heeft (1). De Rijselse grosgrains, in 1589-94 voorkomend op een rekening „grossograni de Lille", staan in 1574-78 op een rekening „ostadi in monte". Nu is de uitdrukking „robe in monte" of „goet overhoop" in theorie gereserveerd voor het sluiten van een rekening, wanneer men de niet-verkochte goederen onder deze hoofding inschrijft (2), doch de firma volgt deze regel niet; ook de karseien staan bv. steeds op een rekening „carise in monte", zonder dat van het sluiten van een rekening sprake is. De fijne zijde wordt door Jan de Oude in zijn de Hane-tijd ingeschreven als „seda dopiorolla", terwijl in de parallele boekhouding van zijn broer Jacob te Londen dezelfde partijen figureren onder de hoofding „seda fina"; later behoudt Jan de term „seda dopiorolla" in zijn eigen boekhouding, terwijl Maarten daarentegen „seda fina" zal gebruiken (3).

Het waarom van al deze benamingen hebben we niet trachten te achterhalen; het gaat immers alleen om zuiver formele details, terwijl onder de onduidelijke naam zonder moeite de ware betekenis van de rekening kan gevonden worden.

(1) Cfr. H. THIMME, *art. cit.*, p. 39, waar in brieven van Italiaanse kooplui (1585) eveneens sprake is van „telli de rens", wat de auteur ten onrechte vertaalt door „Reimser Schleiertuch".

(2) J. YMPYN, *op. cit.*, capittel XXIV.

(3) Cfr. p. 298, nota 2.

II. - BELANG EN ONTWIKKELING VAN DE VLAAMSE HANDEL

HOOFDSTUK XV

DE VLAAMSE HANDEL IN HET ALGEMEEN

De klassieke voorstelling van de Vlaamse handelsgeschiedenis is in grote lijnen deze (1) : de Vlaamse handel is actief vanaf de 11e eeuw tot omstreeks 1300, in verschillende richtingen : Champagne en Noord-Italië, Zuid-Frankrijk en Spanje, Engeland, Noord-Duitsland en de Oostzee, Rijnland. Vanaf het einde van de dertiende eeuw komt deze handel in moeilijkheden in het buitenland, en slaat om, behalve voor de richting op Spanje, in passieve handel, geconcentreerd te Brugge tot in de vijftiende eeuw. In de zestiende eeuw zijn Vlaamse handelaars te Antwerpen weer in zekere mate actief; vanaf het einde van de zestiende eeuw is het met actieve handel echter afgelopen tot in de achttiende eeuw, wanneer de Vlaamse handel weer actief optreedt, te Oostende en elders.

Tegen dit schema hebben we twee bezwaren : ten eerste is o.i. het onderscheid tussen „actieve" en „passieve" handel verkeerd getrokken, ten tweede is er een gebrek aan continuïteit in de ontwikkeling, waar actieve en passieve fasen zonder afdoende verklaring afwisselen.

Wat is immers „actieve" handel ? Voor zover men het in de klassieke voorstelling kan zien, wordt daar van actieve Vlaamse handel gesproken, wanneer in de bronnen Vlaamse kooplui in het buitenland verschijnen. Passieve handel is dan handel die „thuis" wordt gedreven, wanneer onze kooplui, liever dan met hun waren naar het buitenland te gaan en daar andere artikelen te kopen, thuis blijven wachten op de buitenlandse „actieve" handelaars.

Nu is dat echter een opvatting, die alleen geldig is voor de eerste eeuwen van herlevende groothandel in de Middeleeuwen, wanneer de

(1) H. VAN WERVEKE, J. A. VAN HOUTTE en H. COPPEJANS-DESMEDT in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, hoofdstuk VII en XVI; III, hoofdstuk I; IV, hoofdstuk VII; V, hoofdstuk VI; VII, hoofdstuk XIII; VIII, hoofdstuk X. Utrecht-Brussel-Antwerpen-Gent-Leuven, 1950-1955. H. VAN WERVEKE, *Bruges et Anvers*. Brussel, 1944.

handel nog geen andere methodes kent dan die van de rondreizende koopman-met-zijn-waren. Wanneer men in de 11e, 12e eeuw Vlaamse handelaars aantreft in Engeland of het Rijnland, dan mag men inderdaad spreken van „actieve", d.w.z. „niet stilzittende" handel. Reeds in de 13e eeuw echter is deze summiere gelijkstelling niet meer helemaal toepasselijk, en ze wordt het hoe langer hoe minder naargelang de techniek zich ontwikkelt en de koopman allerlei combinaties toelaat om zijn warenzendingen naar en van het buitenland te verrichten zonder zichzelf voortdurend te verplaatsen.

De bestendige factor in het buitenland, de gezelschapsakkoorden tussen schipper en koopman, de participatie, de commissie, de compagnie met buitenlanders (1), ziedaar evenveel ondernemingsvormen, die ingang vinden van de 13e tot de 16e eeuw, en die de opvatting van de „actieve" handel volgens vroeg-middeleeuwse definitie omver werpen. In de late Middeleeuwen en in de Moderne tijden zal men voortdurend minder rondreizende handelaars aantreffen, zonder dat daarom van een verdwijnen van „actieve" handel kan gesproken worden, wel integendeel.

Wat is dan „actieve" handel ? Volgens ons een handel, die regelmatige betrekkingen onderhoudt met het buitenland en het initiatief neemt tot warenzendingen op grote afstand. Of deze betrekkingen nu gematerialiseerd worden in een koopman te paard of in een geschreven kooporder, of de waren worden vervoerd op een Vlaams schip of op een Engels, of de inkoop en verkoop gebeurt door een Italiaan te Londen of door een Duitser te Danzig, dat alles is van ondergeschikt belang; wat we moeten weten is, aan wie de waar behoort, wie het geld bezorgt, wie de order tot kopen of verkopen geeft, m.a.w. wie het initiatief heeft genomen en wie bijgevolg de stuwende kracht is van de operatie, onverschillig of hij te Brugge op zijn kantoor zit of zelf naar het buitenland gaat.

---

(1) In de 13e eeuw is het factorstelsel reeds vol ontwikkeld bij de grote Italiaanse firma's; ten laatste in de 15e eeuw is het bij Brugse firma's ingeburgerd. De gezelschapsakkoorden tussen schipper en koopman reiken in Italië terug tot de 11e eeuw, in de Hanze-wereld tot de 13e eeuw. De participatie wordt te Brugge ten laatste in de 14e eeuw reeds toegepast (cfr. E. STRUBBE, „Een contract voor wijnuitvoer te Brugge in 1368". *Annales de la société d'émulation de Bruges*, XCII, 1955, pp. 72-74). De commissie is in West-Europa een normaal gebruik in de 15e eeuw, niet alleen tussen Italianen onderling, doch ook tussen Italianen en vreemden (talrijke voorbeelden in G. BISCARO, „Il banco Filippo Borromei e compagni di Londra (1436-1439)". *Archivio storico lombardo*, 4e serie, XIX, 1913, pp. 77, 95, 124-126, enz.) en tussen Hanzeaten (voorbeelden te Brugge van 1431 en 1466 : TH. HIRSCH, *Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte*. Leipzig, 1858, p. 228, nota 952, en in *Lübeckisches Urkundenbuch*, XI, nr. 20). Compagnie met buitenlanders is in de 16e eeuw een courant verschijnsel. Cfr. ook F. RÖRIG, „Unternehmerkräfte im flandrisch-hansischen Raum". *Historische Zeitschrift*, 159, 1939, pp. 275 vv. H. KLOMPMAKER, *Studiën over de geschiedenis van het kapitalisme*. Groningen, 1949, pp. 55-199.

Wanneer men de zaken zo ziet, verliest de klassieke indeling in perioden van actieve en passieve handel veel van haar betekenis, en we formuleren dan ook in haar plaats volgende stelling : er is altijd een actieve Vlaamse handel geweest, zowel in de late Middeleeuwen als in de 11e-13e eeuw, in het Antwerpen van de 17e-18e eeuw als in het Antwerpen van de 16e eeuw; alleen is deze handel in sommige periodes beter zichtbaar, meer in het oog lopend dan in andere, en natuurlijk is ze ook niet steeds even belangrijk geweest op algemeen Europees plan.

Er is o.i. één rechte lijn te trekken van de rondreizende Vlamingen der 11e-13e eeuw, over de te Brugge residerende Vlamingen der 14e-15e eeuw, die schepen bevrachten, waren zenden naar hun vertegenwoordigers of deel hebben in warenzendingen van andere kooplui, over de te Antwerpen residerende Vlamingen van de 16e eeuw, die precies hetzelfde doen doch met grotere mogelijkheden, tot de Vlamingen te Antwerpen of Oostende van de 17e-18e eeuw, die nog altijd hetzelfde doen doch weer op minder de aandacht trekkende wijze. Wel is het zo, dat het Vlaamse initiatief te midden van dat der andere volken een relatief grotere rol speelt in de vroege Middeleeuwen en in de 16e eeuw dan in de andere periodes, waar de toonaangevende handelaars buitenlanders zijn.

Deze stelling steunen we niet op uitgebreid bronnenonderzoek, doch op een aantal gegevens, die uitgegeven zijn en nooit gebruikt werden. Onderzoeken we eerst even de Brugse handel van de late Middeleeuwen, de „passieve" handel bij uitstek. Enkele steekproeven en losse opzoekingen voor de 15e eeuw verschaften ons volgende inlichtingen over Brugse kooplui :

— 1412 : Vlaamse kooplui zenden een lading graan van Sluis naar Porto Pisano.
— 1412-1437 : Vlaamse kooplui te Genua : Jacobus Bart, Janinus de Bruges, Anechinus Scleve, Johannes Mariagnus, Guiliermus de Tornai (1).
— 1436-1439 : Guglielmo Perchevalde zendt fusteinen naar Londen, te verkopen in commissie door de Borromei, die als retour saaien en ostaden moeten kopen. Giovanni da Imbonate doet door de Borromei tin kopen te Londen. Beide gevallen maken in deze jaren deel uit van een regelmatige handel (2).
— 1450 : Laurent le Noble en Pierre de Campen charteren een schip voor warenzending van Sluis naar Catalonië (3).

(1) R. Doehaerd-C. Kerremans, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont* (1400-1440). Brussel-Rome, 1952, tabel I en III.

(2) G. Biscaro, *art. cit.*, pp. 77, 95, 96, 100.

(3) L. Gilliodts van Severen, *Cartulaire de l'ancien consulat d'Espagne à Bruges*, I, Brugge, 1901, p. 40.

— 1458 : Gérard Plouvier, die in 1456 verzekerde op een schip voor de reis Catalonië-Sluis, doet waren uit Aragon en Catalonië komen, samen met een Catalaan. In 1461 heeft hij goederen op een Franse galei in Portugal (1).
— 1462 : Wautier Scamp en Inghelram Alaerts zenden goederen aan een Spaans koopman in Spanje.
— 1465 : Jan van Riebeke bevracht een Iers schip (2).
— einde 15e eeuw : Anton Roraell verkoopt te Genua elk jaar 200 stuk laken van Menen. Gillis Frantz en Art di Schrapter verkopen er te Genua en Napels 3-400 stuk per jaar (3).

Ziedaar een eerste indruk. Gaan we nu over tot de 16e eeuw, nog steeds te Brugge :

— 1512 : Vlaamse kooplui zenden waren naar Lissabon.
— 1515 : Jan Brey koopt een schip.
— 1517 : Thomas van den Walle zendt laken en andere waren naar Lissabon, aan de daar wonende Gerart van Ghistele, op een Antwerps schip.
— 1534 : vermelding van drie Brugse schepen, eigendom van Brugse kooplui (4).
— 1534-1535 : acht Brugse kooplui hebben twee schepen in de Oostzee (5).
— 1542 : Joos Robijn, reder van een schip voor Spanje (6).
— 1549 : Alexander de Groote bezit een schip van 90 ton, dat aangeslagen is in Bretagne; het jaar daarop is hij in compagnie met Victor Teerlinck.
— 1566-1582 : Brugse kooplui handelen op de Oostzee : Michel Snouckaert, Jacob Casembroot, Jan van den Heede, Cornelis Draeck, Denis Lermyte, Peter Prynghel, Jan van Eywerven en gezellen. Factors in de Oostzee : Jacob van den Heede, Bernard Wynckelman, Charles Destrompes, Wautier Musse. Twee Brugse schepen en een Schots schip worden vermeld.

---

(1) IBIDEM, pp. 76, 78. Dezelfde, *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges*, II, Brugge, 1905, nr. 1038.

(2) Dezelfde, *Cartulaire de l'ancienne estaple*, II, nr. 1050, 1073.

(3) A. SCHULTE, *Geschichte der groszen Ravensburger Handelsgesellschaft*, II, Stuttgart-Berlijn, 1923, pp. 107-108. Deze en andere Vlamingen zitten de Ravensburger dwars in hun Italiaanse débouché's; niettemin is ook voor Schulte (I, p. 393 vv.) de Vlaamse handel passief.

(4) GILLIODTS VAN SEVEREN, *Estaple*, II, nr. 1396, 1429, 1446, 1452, 1597.

(5) P. JEANNIN, „Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle". *VSWG*, 43, 1956, p. 210.

(6) GILLIODTS VAN SEVEREN, *Consulat d'Espagne*, I, p. 322.

— 1580 : Henri Anchemont en Gerard van Volden hebben goederen op twee schepen die uit Spanje komen en op een dat van de Nederlanden naar Hamburg vaart (1).

We herhalen het : deze inlichtingen verzamelden we tussendoor, zonder systematische opzoekingen op dit gebied te verrichten. Ze betreffen Brugse „actieve" handel (volgens onze definitie) uit de periode van verval : in de vijftiende eeuw is de Brugse handel over zijn hoogtepunt heen, in de 16e eeuw wordt in de klassieke voorstelling Brugge zelfs niet meer genoemd.

Voor de veertiende eeuw hebben we geen gegevens genoteerd; het resultaat van onze peilingen voor de 15e-16e eeuw te Brugge maakt het echter waarschijnlijk, dat de opzoekingen ook daar een heel ander beeld zouden geven van de Vlaamse handelaars, dan de enkele geografisch slecht gekozen peilingen over Gentse kooplui laten denken (2). Bevredigend voor de ganse Vlaamse, speciaal Brugse handel, is de Gentse verklaring in geen geval (3).

Wenden we ons nu tot de tweede „période creuse" van de Vlaamse handel : 17e-18e eeuw. We zullen hier geen aparte feiten vermelden, doch volstaan met te verwijzen naar de inventaris op de Insolvente Boedelskamer (4), waar ieder behalve een blinde de Vlaamse „actieve" handel voor het grijpen heeft : Antwerpse firma's met filialen en verbindingen over gans Europa. Weliswaar geen Vlaamse schepen of schippers, doch Vlaamse waren, Vlaams kapitaal, Vlaams initiatief op Hollandse en andere schepen, die geladen worden door Vlamingen of door buitenlanders — welk onderscheid immers van geen belang is.

---

(1) GILLIODTS VAN SEVEREN, *Estaple*, III, nr. 1735, 1742, 1852, 1853, 1858, 1891, 1913, 1962, 1974.

(2) Vermelden we in elk geval reeds een gegeven van 1368 : een Brugs koopman participeert voor de helft in een partij Rijnwijn, die in Engeland zal verkocht worden door zijn Engelse partner. E. STRUBBE, *art. cit.* Wat de auteur voorzichtig „half-actieve" handel noemt, daar de Brugse handel ook voor hem essentieel passief blijft.

(3) Zie hiervoor H. VAN WERVEKE, „Der flandrische Eigenhandel im Mittelalter". *Hansische Geschichtsblätter*, 61, 1936, pp. 7-24. R. DOEHAERD, *L'expansion économique belge au Moyen-Age*. Brussel, 1946. F. BLOCKMANS, „Peilingen nopens de bezittende klasse te Gent omstreeks 1300". *RBPH*, XV, 1936, pp. 496-517 en XVI, 1937, pp. 632-665. H. KLOMPMAKER, *op. cit.*, pp. 174-183.

(4) Gepubliceerd door J. DENUCÉ in *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, II-VIII, 1927-1934. Het enige volledige exemplaar is echter dat van het Stadsarchief te Antwerpen zelf, dat op iedere bladzijde verbeteringen en aanvullingen bevat. Over de Antwerpse handel in de 17e eeuw, cfr. het heldere artikel van L. MICHIELSEN, „Het kapitalisme te Antwerpen in de XVIIe en XVIIIe eeuwen". *Nederlandsche Historiebladen*, 2, 1939, pp. 243-262. Ook Michielsen is echter gehypnotiseerd door de „passieve" handel te Antwerpen, onder leiding van de Hollanders, terwijl uit de inventarissen van de Insolvente Boedelskamer blijkt dat de handel, volgens onze definitie, ten dele zeer „actief" is en werkt met filialen in het buitenland.

Het ligt ver van ons, de verschillen te verwaarlozen tussen de Antwerpse handel van de 16e eeuw en die van de 17e-18e eeuw, of tussen de Brugse van de 14e-15e en de Vlaamse van de 11e-13e eeuw, doch we poneren, dat het hier niet gaat om een wezensonderscheid, om periodes van thuishokkende winkeliers tegenover periodes van wereldveroverende captains of commerce, doch om aanpassingen van een groep grote kooplui aan veranderde omstandigheden en aan gewijzigde techniek. Dat de internationale politiek en de sociale verschuivingen van rond 1300 of de veroveringen van Farnese hun weerslag hebben gehad op onze handel, geven we graag toe, doch een radicale ommekeer in de essentie van de Vlaamse groothandel of een lamleggen ervan hebben ze zeer beslist niet veroorzaakt.

Het overdreven belang, dat steeds aan allerlei politieke, militaire en andere factoren is toegekend, wordt verklaard door de natuurlijke neiging om, bij gebrek aan bronnen over de handel zelf, de gaten te vullen met extra-commerciële overwegingen en verklaringen. Wanneer men niet kan nagaan, hoe een firma functioneert, en de handelstechniek niet kan bestuderen, is de verleiding natuurlijk groot, te gaan praten over het zand in het Zwin of over de beeldenstorm. Belang hebben deze en dergelijke elementen ook wel gehad, doch beslissend zijn ze nooit geweest.

Men heeft in onze handelsgeschiedenis meestal te veel een scheepvaartgeschiedenis gezien; daarom werden de cesuren getrokken bij de verzanding van het Zwin en de verovering van Antwerpen door Farnese; dat deze gebeurtenissen de schepen hebben tegengehouden en dus de rang van Brugge of Antwerpen als stapelplaats hebben beïnvloed, is juist; doch over de weerslag op de Vlaamse handelaars is daarmee niets gezegd; niet alleen omdat er ook handel over land bestaat, doch vooral omdat lang vóór de 15e eeuw handel zeer goed mogelijk is zonder rechtstreekse verbinding met de zee, dank zij de ontwikkeling van de handelstechniek, die de situatie van 1100 of 1200 heeft omgekeerd — wat men tot nog toe niet voldoende heeft ingezien.

Het is wel niet meer nodig, te reageren tegen de opvatting, die ook voor de 16e eeuw het belang van de Vlaamse eigenhandel negeerde, daarbij zogenaamd steunend op Guicciardini, waar van een dergelijke onderschatting overigens geen spoor te vinden is (1). Sinds de opzoekingen van van der Essen, Goris, de Smedt, Denucé e.a. is wel gebleken, dat het Vlaamse aandeel in de 16e eeuwse handel belangrijk was, en onderhavige studie heeft daar hopelijk reeds in haar eerste deel toe bij-

(1) H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, III, pp. 267-282. R. EHRENBERG, *Das Zeitalter der Fugger*. Jena, 1922, I, p. 363. J. GORIS, *op. cit.*, p. 249. Bij GUICCIARDINI (*Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, Antwerpen, 1567, p. 117), wordt integendeel gesproken over de ongelooflijke handel, die vreemde *en inheemse* kooplui drijven.

gedragen (1). We dienen hier nu echter de aandacht te trekken op het feit, dat de Vlaamse handelaars in de 16e eeuw een aanzienlijk grotere rol hebben gespeeld dan uit die opzoekingen alleen blijkt. Vlaams kapitaal en initiatief heeft inderdaad op alle gebieden van de warenhandel een vooraanstaande en vaak beslissende rol gehad, ook al is die dikwijls niet aan de oppervlakte zichtbaar. Onderzoeken we dit even van dichterbij, aan de hand van reeds gepubliceerde gegevens (2).

Men heeft er o.i. nooit genoeg aan gedacht, dat het kapitaal, waar voor de 16e eeuw nochtans alle aandacht op getrokken wordt, toen als nu een van de gemakkelijkst te camoufleren factoren is, en dat men geen geschiedenis van de handel schrijft door namen van kooplui of schippers op te geven, wanneer men niet weet aan wie de waren behoren, die door de kooplui worden verkocht, of door de schippers vervoerd. Dit geldt speciaal voor Antwerpen, dat voor zijn handelsbetrekkingen een ruim gebruik heeft gemaakt van andere, speciaal Hollandse en Zeeuwse schepen — hoewel ook op het gebied van de scheepvaart het Antwerpse element een grotere rol heeft gespeeld dan meestal wordt aangenomen (3).

---

(1) L. VAN DER ESSEN, „Contribution à l'histoire du port d'Anvers (1553-1554)". *Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, III, 1920, pp. 39-64. J. GORIS, *op. cit.*, p. 249, en dezelfde, „Eene Antwerpsche handelsexpeditie in de Oostzeelanden (1562-1569)". *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 16, 1924, pp. 133-144. O. DE SMEDT, „Het college der Nederlandsche kooplieden op Engeland (1580-1589)". *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, I, 1926, pp. 113-120 en 321-348. Dezelfde, „Een Antwerpsch plan tot organisatie van den Nederlandschen zeehandel op het Westen". *Antwerpsch Archievenblad*, 2e reeks, II, 1927, pp. 14-30. J. DENUCÉ, *Afrika in de 16e eeuw en de handel van Antwerpen.* Antwerpen, 1937. Dezelfde, *De Hanze en de Antwerpsche handelscompagnieën op de Oostzeelanden.* Antwerpen, 1938. Zie ook F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 17, pp. 194-202 en deel 20, pp. 257-264.

(2) Cfr. de conclusies van H. KELLENBENZ in : „Spanien, die nördlichen Niederlande und der skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600". *VSWG*, 41, 1954, pp. 289-332, en in : „Le commerce du poivre des Fugger et le marché international du poivre". *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 11, 1956, pp. 1-28, vooral p. 11.

(3) Op zichzelf is weliswaar het artikel van A. VAN LAAR („De handelsvloot van Antwerpen in het bloeitijdvak". *Bijdragen voor de Geschiedenis*, XVI, 1924, pp. 25-40), dat het bestaan van een Antwerpse vloot tracht te bewijzen, niet helemaal overtuigend. Men kan er echter heel wat materiaal bijvoegen, dat zijn stelling versterkt. Het moge volstaan, hier een paar teksten dienaangaande te signaleren : vermelding van zes Antwerpse schepen, van 54 tot 90 last (1545). SAA, Schepenregisters, 217, f. 347. Vermelding van zeven Antwerpse schepen (1563). SAA, Certificatieboek 19, f. 417. Uit Certificatieboek 19 (1563) alleen halen we verder volgende gegevens over Vlaamse kooplui die schepen bezitten :

— Adriaan Manmaker, Anthonis Hanswijck en gezelschap bezitten 't Serpent, 360 ton;

— Lazarus Struyck bezit 1/3 van den Abraham, 500 ton, en, samen met Peter Dele, 't Vosken, 200 ton;

Wat de handel op de Oostzee betreft, is het aldus weinig interessant, te vernemen dat de grote meerderheid van de door de Sont komende schippers Hollanders zijn, zolang we niet weten voor wiens rekening ze waren vervoeren. Net zo min als de aanwezigheid in gans Europa van Zwitserse huurlingen een teken is van de militaire macht van het Eedgenootschap, net zo min is de aanwezigheid van Hollandse schippers een bewijs van bloeiende Hollandse handel. Men neemt nu aan, dat een groot deel van deze scheepvaart gebeurt voor rekening van Antwerpse kooplui, en dat Antwerps kapitaal in de Oostzeehandel een beslissende rol speelt (1). Deze vaststelling steunt hoofdzakelijk op allerlei qualitatieve gegevens, daar de Sonttabellen geen inlichtingen over dit voornaamste aspect van de handel bezorgen.

Verwant met de Oostzeehandel zijn de expedities in Noordelijke richting, doelend op het vinden van de Noord-Oostelijke doorvaart. Antwerps initiatief en kapitaal heeft hierbij een leidende rol gehad (2).

Het Antwerpse aandeel in de handel op Engeland is moeilijk te meten, doch uit onrechtstreekse gegevens volgt het grote belang van deze

---

— Herman van den Mannacker bezit den Zeewolf;
— Philippe d'Auxy en Jan de Heere bezitten de Jagere, 50 ton;
— Martin Widebien bezit een deel van la Livrette;
— Daniel Adrianssen bezit de helft van le Lion rouge;
— Jaspar en Melchior van Surck bezitten le Merle, 60 ton;
— Pierre Moucheron bezit la Rose blanche, la Rose rouge, le Neptunus (80 ton) en le Dragon (140 ton). Certificatieboek 19, ff. 110, 179, 275, 410, 421, 448, 450, 457, 515. Het doorlopen van de Certificatieboeken geeft niettemin sterk de indruk, dat het aandeel van Hollandse en Zeeuwse schippers in de Antwerpse handel overweegt.

(1) Cfr. vooral de opzoekingen van P. JEANNIN in: „Anvers et la Baltique au XVIe siècle". *Revue du Nord*, XXXVII, 1955, pp. 93-114, en „Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle". *VSWG*, 43, 1956, pp. 193-217. Te noteren, dat de auteur geen Antwerps materiaal gebruikt. Het belang van Antwerpen als leider van de Nederlandse handel in de Oostzee blijkt niettemin zeer duidelijk (o.a. eerste artikel, pp. 100-104). Zie verder, GORIS, *art. cit.* en J. DENUCÉ, *De Hanze*, *op. cit.* Signaleren we een volmacht van Konrad Schetz en Christoffel Pruenen (1563) voor Melchior van Hilst, burger van Danzig, om te Stockholm te gaan rekenschap eisen van hun agenten, Melchior Volgher en Nicolaas Verjuys (over wie J. GORIS, *art. cit.* en J. CRAEYBECKX in *Flandria nostra*, I, p. 436). SAA, Certificatieboek 18, f. 96. Peter Panhuys en Gillis Hooftman sturen wijn naar Danzig (1562), Certificatieboek 18, f. 362. Antheunis Behagely gaat naar Zweden en Denemarken voor de compagnie tussen hemzelf en Jacques Hoefnagel, Gillis Hoefnagel, François Messing en Michiel van Quickelberge (1561). Certificatieboek 19, f. 198. Willem Boeyen van Mechelen gaat met zijn gezel Martin Wolfgang van Keulen naar Livonia en daaromtrent voor hun zaken (1563). Certificatieboek 19, f. 290.

(2) T. S. JANSMA, „Olivier Brunel te Dordrecht : de Noord-Oostelijke doorvaart en het West-Europeesch-Russisch contact in de zestiende eeuw". *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 59, 1946, pp. 337-362 : leidinggevende rol van Antwerpse kooplui zowel vóór als na hun emigratie uit Antwerpen (vooral pp. 358-359).

tak, belang dat in de loop van de eeuw sterk is gegroeid. Alleen reeds de gebetenheid van de Merchants Adventurers op de Vlaamse kooplui in Engeland bewijst het groot belang van hun rol (1).

Statistische gegevens ontbreken eveneens voor de Antwerpse handel op Frankrijk. De grote betekenis ervan is nochtans door qualitatieve gegevens vastgesteld geworden (2).

Een van de voornaamste richtingen van de Antwerpse handel is die op Spanje-Portugal (3), met een verlengstuk in de handel op Barbarije,

(1) O. DE SMEDT, *Het college... art. cit.* R. EHRENBERG, *Hamburg und England im Zeitalter der Königin Elisabeth.* Jena, 1896, pp. 249 vv. Zie ook de verder besproken tekst van J. WHEELER. Signaleren we : een compagnie-contract tussen Jan Selos en Hendrik van Onsen voor handel op Engeland (1545). SAA, Notariaat, 2072, ff. 37-38. Een paspoort van Parma voor Andrieu Martins en François Ferves, om gedurende 10 maanden export- en importhandel te drijven op Engeland, met aanduiding van de toegelaten hoeveelheden koopwaar (1589). Rijksarchief Brussel, Audience, 1256. Cfr. pp. 270-271.

(2) E. COORNAERT, „Le commerce de la Lorraine vu d'Anvers à la fin du XVe et au début du XVIe siècle". *Annales de l'Est,* 5e serie, I, 1950, pp. 105-130 : van 1525 tot 1585 handelen een vijftigtal Antwerpse firma's op Lorreinen, waarvan een twaalftal zeer druk (p. 127). Dezelfde, „Anvers et le commerce parisien au XVIe siècle". *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Akademie, Letteren,* XII, 1950 : een tiental Vlaamse firma's met vertegenwoordiging te Parijs (pp. 10-11, 22). Signaleren we enkele getuigschriften voor de drie gebroeders Schetz nopens een aantal balen pastel die uit Bordeaux naar Antwerpen zijn gezonden. SAA, Certificatieboek 11, ff. 403-404. Aart Fabri transporteert aan Jehan de Lisle, koopman van Parijs, een obligatie van Jacques Geneau, eveneens Parijs koopman (1562). Certificatieboek 18, f. 173. De Rijselse kooplui Jehan et Nicolas Formestraux, Antoine Tieffries en gezellen, Jacques de Lobel, Helie Desplancques en gezellen, sturen Gillis de Formestraux en François de Lobel naar Toulouse om af te rekenen met Denis Bailleul, hun factor aldaar (1562). Certificatieboek 18, f. 233. Verzendingen van pastel uit Bordeaux naar Dieppe en Rouen voor Jan Hoon (767 balen), Pierre de Moucheron (1239 balen), Jehan Grenier (1105 balen). Certificatieboek 19, ff. 464, 465. Zending van 1292 balen pastel, benevens meekrap, ijzerdraad, suiker, was, wol, enz. naar Rouen voor Jan Hoon, wiens factor daar Dominicus van Uffele is. Certificatieboek 19, ff. 417, 478. Talrijke zendingen op Rouen voor de Atrechtenaar Martin Widebien : Certificatieboek 19, ff. 136, 152, 155, 172, 186, 193, 199, 212, enz. Gillis Hooftman heeft aan Pierre Assezart te Toulouse 5845 pond groot betaald voor aankoop van pastel (1562). Certificatieboek 18, f. 280. Julien le Febvre zendt zijn zoon Antoine naar Frankrijk, Bourgondië en Duitsland om zijn zaken te behartigen. Certificatieboek 19, f. 336. Wijnzendingen uit Bordeaux naar Zeeland voor Christoffel Pruenen, door Pierre de Lestonac, zijn commies te Bordeaux, op schepen die gecharterd werden te Londen door de Vlaming Anthoni Godefroy (1563). Certificatieboek 19, f. 195.

(3) Zie hoger, pp. 355-356. L. VAN DER ESSEN, *Contribution à l'histoire du port d'Anvers* (1553-1554), *art. cit.* O. DE SMEDT, *Een Antwerpsch plan, art. cit.* Statistische gegevens over de handel op Spanje-Portugal bevinden zich in de Rekenkamer te Brussel (cfr. GORIS, *op. cit.* pp. 253 vv.). Goris en van der Essen hebben er alleen een lijst van namen uitgehaald : tegen 130 Zuiderlingen zijn er 78 niet-Zuiderlingen, in grote meerderheid Vlamingen (Goris), en tegen 320 Zuiderlingen zijn er 190 Vlamingen (van der Essen). Signaleren we een brief van Jan van Hove aan een correspondent in

de Atlantische eilanden en Amerika (1). Reeds door hun stelling van onderdanen in het Spaanse rijk konden Vlamingen hier een rol spelen, die zich nog ontwikkelt wanneer na het begin van de opstand Hollanders en Engelsen in principe uit het schiereiland zijn gesloten.

Voor de handel op Italië, een van de pijlers van de Vlaamse handel, beschikken we over een statistische bron van eerste rang (2), die we da-

Spanje nopens het doen betalen voor zijn twee schepen, die de Spaanse regering heeft verkocht. SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, f. 443. Volmacht van Jacques Coene en cie., Guillaume de Tieffries en cie., Gerard Corbet, Gerard Voel en Jehan Boudaen voor recuperatie van hun goederen die op weg naar Cadix vergingen in Galicië, voor de daar residerende kooplui Adriaan de Clerque, Cornille de Bayonne en Philippe Foyet. Certificatieboek 18, f. 380. Compagniecontract tussen Jacob Jansen en Dierik Butter van Kampen voor handel op Spanje; Gabriel Jansen en Hendrik Butter, broers van de compagnons, verblijven te Sevilla (1562). Certificatieboek 18, f. 99. Aert de Brouwere heeft als correspondenten te Lissabon Hans de Brouwere en Goossen van Stralen, en stuurt ook Jacques Wils naar Portugal (1563). Certificatieboek 19, f. 210.

(1) J. DENUCÉ, *Afrika in de* 16e *eeuw*... pp. 9-83, 93 vv. F. KIECKENS, „Une sucrerie anversoise au Brésil à la fin du XVIe siècle". *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, VII, 1882, pp. 467-474. Over hetzelfde onderwerp, A. FURTADO, „Os Schetz da capitania de S. Vicente". *Publicaçoes do Archivo nacional*, XIV, 1914, pp. 9-31. F. DONNET, „Les Anversois aux Canaries". *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, XIX, 1895, pp. 276-310 en XX, 1896, pp. 202-365 : zeer veel gegevens over Antwerpse handelaars. Ook dezelfde, „Les origines d'une entreprise commerciale anversoise aux Canaries au XVIe siècle". *Ibidem*, XXXIX, 1919, pp. 103-110. Enkele archiefteksten : Jaspar en Melchior van Surck zenden een schip naar Barbarije (1564). Certificatieboek 19, f. 457. Daniel Adrianssen laadt voor Cabo de Guer (1563-64). Certificatieboek 19, ff. 109, 110, 474. Martin Widebien chartert vier schepen voor Barbarije (1563). Certificatieboek 19, ff. 109, 110, 134. Erasmus van Santvoort verwacht goederen voor 600 pond groot uit Barbarije (1563). Certificatieboek 19, ff. 109, 110. Herman van den Mannacker laadt voor de Kanarische eilanden (1563). Certificatieboek 19, ff. 102, 179, 194. Philippe d'Auxy en Jan de Heere zenden een schip naar Palma (1563). Certificatieboek 18, f. 450. Melchior van Groenenberge en Pauwel van Dale zenden realen naar Palma om er de arbeiders van Groenenberge's „engenho" mee te betalen (1562). Certificatieboek 18, ff. 259, 295. Philippe d'Auxy en Jan de Heere hebben een lading gedroogde huiden op een schip dat van de Azoren komt, waar Pieter van Triel realen op bezit (1563). Certificatieboek 19, f. 389. François de St. Laurent transporteert zijn deel in de lading van een schip dat uit Brazilië komt aan Cornille Halz (brasilhout, peper, katoen, e.a.) (1563). Certificatieboek 18, f. 436.

(2) Hoofdstuk XVI. Enkele teksten : Cornelis Frans Aertsen, linnenhandelaar, doet zaken te Bologna door een Italiaans commissionaris, en zendt zijn broer Peter voor 8 jaar naar Bologna (1544). SAA, Notariaat, 2072, f. 102. Hendrik van Achelen drijft handel te Venetië door bemiddeling van de Duitser Hans Jager (1556). SAA, Certificatieboek 11, f. 306. Egidius van den Bogaerde verzendt 19 baal Vlaams laken naar Ferrara (1557). Certificatieboek 13, f. 83. Michiel van Wesele stuurt 24 baal laken, 2 baal saaien en 7 baal linnen naar Ferrara (1557). Ibidem. Dezelfde zendt linnen naar Napels aan Nicasius van Wesele (1558). Certificatieboek 13, ff. 320, 321; 14, f. 146. Pauwels Back verzendt 42 balen textiel naar Ferrara (1557), en 24 balen lakens naar Italië (1559). Certificatieboek 13, f. 83; 14, f. 135. Noel Carpentier van Bergen op

delijk zullen bespreken. Vanuit Italië onderhouden Vlaamse kooplui betrekkingen met de Levant (1).

Dat de Vlamingen ook in de handel op Duitsland een voorname rol spelen zullen we verder eveneens kunnen aanduiden, en over hun aandeel in het ontstaan van de Straatvaart hebben we het reeds gehad.

Na het begin van de troebelen in de Nederlanden is de rol van Vlaamse kooplui op Europees plan nog belangrijk toegenomen : ze zwermen dan uit over gans Europa, spelen overal een leidende rol, en verspreiden de hoogstaande techniek van hun vaderstad (2). Hoewel weinig onderzocht, blijkt deze rol toch reeds zeer duidelijk voor de Verenigde Provinciën. De nadruk moet hierbij nog gelegd worden op de rol van Vlamingen als agenten van Hollanders in Spanje en Italië, waar de bloeiende Hollandse handel alleen door bemiddeling van Vlaamse kooplui is mogelijk gemaakt (3).

Sprekender nog is het belang van de Vlaamse emigranten te Hamburg, gedocumenteerd in een recente studie : de Vlamingen vormen er rond 1600 niet alleen veruit de talrijkste groep kooplui, doch ook de rijkste en meest ondernemende, die o.a. de hoofdrol speelt in de Iberische handel (4). Oudere, doch weinig gebruikte opzoekingen geven eenzelfde

---

Zoom is te Milaan 2 1/2 jaar in dienst geweest van Jeronimus en Jacob Fieteres en van Wolf van Thiel, kooplui van Nürnberg. Certificatieboek 18, f. 463 (1562). Godevaert Wynkens stuurt zijn dienaar Jan Hermans naar Venetië voor zijn zaken (1563). Certificatieboek 19, f. 417. Gielis Carpentier draagt aan zijn zwager Jaspar Charles 22 balen over met grosgrains, saaien, linnen, die hij naar Italië heeft gezonden (1575). SAA, Notariaat, 1329, f. 227. Willem Vandeblum en zijn dochter Suzanna drijven handel te Venetië (1578). Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, 3349, ff. 52, 93. Volmacht van Guisfredus Houtappel voor een Italiaan te Ancona (1587). Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, 3358, f. 65. Frans Vrins en Jacob Valemens verkrijgen te Venetië toelating om uit Moscovië touwen te doen komen over zee (1597). Venetië, Museo Correr, Mss. Donà dalle Rose, 356, 5, nr. 36.

(1) Aldus Balthasar Charles senior vanuit Venetië met Constantinopel, waar Lorenzo Gerardi zijn correspondent is. Balthasar Charles junior is te Antwerpen (1558). Certificatieboek 14, f. 500.

(2) Zie voor het volgende ons artikel „De diaspora der Antwerpse kooplui op het einde van de 16e eeuw," te verschijnen in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 1960.

(3) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, hoofdstuk VII, pp. 220 vv. en daar geciteerde literatuur. Cfr. B. DE STOPPELAAR, *Balthasar de Moucheron*. Den Haag, 1901. J. H. KERNKAMP, *Johan van der Veken en zijn tijd*. Den Haag, z.d., vooral pp. 15 vv. C. TIHON, „Un consulat belge à Palerme au début du XVIIe siècle". *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, XIX, 1938, pp. 77-82. M. VAES, „Corneille de Wael (1592-1667)". *Ibidem*, V, 1925, pp. 137-245, vooral pp. 160 vv.

(4) Cfr. vooral H. KELLENBENZ, *Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel*, 1590-1625. Hamburg, 1954, met verbluffende cijfers over het belang van de Vlaamse kolonie (studie van de verschillende kooplieden op pp. 179-240), o.a. een lijst van de voornaamste deposito-bezitters in de bank te Hamburg (1619) : bijna allen Vlamingen.

beeld voor Keulen en Frankfurt (1), terwijl uit de recente biografie van Hans de Witte men dezelfde indruk krijgt voor een groot deel van Duitsland en Bohemen (2). Voor Nürnberg zien we uit een paar onuitgegeven brieven zeer aardig, hoe voornaam de rol van Vlaamse emigranten er is :

Peter van Leyen schrijft op 19-8-1589 aan zijn te Antwerpen gebleven zwager Jan van Immerseele : De burgers van Antwerpen zijn hier te Nürnberg vrij van tollen, waarvoor we elk jaar in stoet „met scalmeien" naar het raadhuis optrekken om aan de raad te presenteren „eenen houten cop waarin is een pont pepers, en daarbij een paar hantscoenen en 2 goutsguldens"; werden deze geschenken nagelaten, dan zou de tolvrijstelling vervallen. Toen we dit gisteren weer deden, verklaarde de raad dat, wie van het privilege wil blijven genieten, certificatie onder stadszegel zal moeten voorleggen over zijn Antwerps burgerschap, „daar de Neerlanders overal benyt worden mits sy negotieren, hetwelcke de borgeryen liever selve souden genieten, en daar de heren des raads hier van principaele cooplieden syn, diewelcken hetselve oic niet gerne en sien, en suecken allen middelen om sulx te beletten, so praticeren sy nu alle nieuwigheden om ons van de geprivilegieerden tol te beroven". Listig hebben ze gewacht tot de door Farnese afgekondigde termijn van vier jaar verstreken was, wel wetend dat de katholieke magistraat van Antwerpen nu niet licht certificaten zal willen geven aan uitgeweken burgers, „mits de affectie daartoe niet en trect en zij ze voor ketters aansien". Van Leyen zelf vreest aldus geen certificaat te zullen krijgen, temeer daar hij te Antwerpen „sommige quotisatiën" ten achter is; anderzijds heeft hij echter zijn burgerschap nooit opgezegd, „en ware den tijd anders, dat men daar vrij in de religie mocht leven zonder getieranniseerd te worden, ik zou wel menen dat Antwerpen veel te klein zou zijn, want buyten slants syn de vremde gesien gelyc den hont inden huspott". Daar de magistraat waarschijnlijk niemand voor burger zal aanzien dan degenen die „paaps" zijn, wordt van Immerseele nu verzocht, voor van Leyen „een loose oft

(1) H. THIMME, „Der Handel Kölns...", *Westdeutsche Zeitschrift*, XXXI, 1912, pp. 389 vv. : zeer veel gegevens over Vlaamse kooplui en hun betrekkingen. A. DIETZ, *Frankfurter Handelsgeschichte*, II, Frankfurt, 1921, met zeer uitvoerige aanduidingen over de Vlaamse immigratie op pp. 11-98. F. PRIMS, „Antwerpsche stadsschulden in Duitsland in de XVIe eeuw". *Mededelingen Koninklijke Vlaamse Akademie, Letteren*, X, 1948 : een twintigtal Vlaamse kooplui op de Frankfurter foren in de tweede helft van de eeuw. Signaleren we de koop van 660 vaten Duits staal door Remmert van Hoirne, koopman van Antwerpen (1553). SAA, Notariaat, 541, f. 50. Volmacht van Adam en Jacques Le Maire voor Cornelis Geurts en Quirin de la Ville te Nürnberg en voor Joris Kleinschmitt te Lübeck (1562). Certificatieboek 18, ff. 206, 271.

(2) A. ERNSTBERGER, *Hans de Witte, Finanzmann Wallensteins*. Wiesbaden, 1954. Signaleren we een tekst van 1556 : Jan Bernarts, koopman van Antwerpen, doet door zijn dienaar te Breslau, Willem Jacotyns, was kopen en naar Lübeck zenden aan zijn dienaar Loys Jonnes. SAA, Certificatieboek 11, f. 222.

gefingeerde volmacht" voor de magistraat te doen passeren, waarin van Leyen als burger van Antwerpen wordt aangeduid. „Wylieden borgers van Antwerpen synder qualycken aen, daer wy wat profijts souden genieten, wiltmen ons voor geen borgers kennen, en daer men ons kan achter loopen, wilt men ons allensins arresteren ende bekommeren voor stadtsculden oft state sculden, daer moeten wy dan borgers wesen, somma hoe wyt maecken, nergens geen gelyc, patientie". Moest de tol te Nürnberg „maar een miserie" zijn, dan zou van Leyen er niet om geven, doch hij bedraagt 1 %, wat hem per jaar over de 700 gulden zou kosten „en men winse hedens daechs niet".

In 1597 wordt van Immerseele weer lastig gevallen om certificatie van de magistraat tot het behouden van de tolvrijheid, ditmaal door zijn zwager Jan Bouttry, eveneens uit Nürnberg; het certificaat moet bewijzen, dat men hem nog als burger beschouwt; certificatie van zijn geboorte te Antwerpen heeft Bouttry al eens voorgelegd, doch daar neemt de Nürnberger raad nu geen genoegen meer mee... Tegelijkertijd komt een analoog verzoek van Jan de Ruyter, en we vernemen dat dergelijke certificaten eveneens worden gevraagd door Niclaes de Sweerdt, door Jan, Cornelis en Jacob de Meyer, en door Hendrik en Daniel van der Hagen (1).

Over het algemeen schijnt de rol van Vlaamse kooplui voornamer te zijn in de tweede helft van de eeuw dan in de eerste, wanneer andere groepen, vooral de Italianen, meer op het voorplan staan. De reeks faillissementen van na het midden van de eeuw, gevolg grotendeels van de slecht gefundeerde speculatie-woede van na 1530, heeft meer plaats gemaakt voor het inheemse element, dat nu ten dele de rol overneemt van verdwenen of zich terugtrekkende handelaars uit het buitenland.

Een duidelijke aanwijzing in die richting vinden we in een Engelse bron, namelijk bij John Wheeler (*A treatise of commerce*, 1601) (2). Onder het motto „the Antwerpeners eat the merchants of other nations out of their trade", geeft hij volgend beeld van hun activiteit :

— ze hebben de Portugezen verdreven uit hun specerijenhandel;
— de Italianen, die een goede handel op Italië dreven, waren al vóór de beroerten verdrongen door de Antwerpenaars, die „the greatest dealers that way" zijn geworden, en die verder in de Levanthandel Engelsen, Duitsers en Italianen verdringen;
— de Duitsers en „Oosterlingen" hebben in de handel op Duitsland eveneens tegen hen het loodje moeten leggen;

(1) SAA, Insolvente Boedelskamer, 205, ff. 234, 463, 479, 513.

(2) Uitgave G. B. Hotchkiss, New York, 1931, pp. 351-361. Cfr. in dezelfde zin, F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 20, p. 257. J. Craeybeckx in *Flandria nostra*, I, pp. 410-411.

— door hun lange termijn-verkopen hebben ze de Spanjaarden gedwongen, steeds op de wissel te leven, terwijl ze hun beste waren niet aan de Spanjaarden verkochten, doch ze zelf naar Spanje voerden;
— de Fransen hebben ze verdrongen uit hun handel op Duitsland, Spanje, Portugal en Oostland;
— in Engeland waren er 80 jaar geleden niet meer dan 12 à 16 Vlaamse kooplui, en slechts vier van formaat; minder dan 40 jaar later waren er minstens 100, die waren invoerden uit Italië, Duitsland, Spanje, Frankrijk, en de kooplui van die landen verdrongen; alleen de actie van de Merchants Adventurers heeft hen belet, ook de Engelsen te verdringen. Zij zijn het, die het embargo van 1563 hebben veroorzaakt als reactie tegen het verhogen van de tolrechten in Engeland, en zij ook zijn de aanstokers van de vijandige maatregelen van Alva...

Natuurlijk gaat het hier om een pamflet; het is geschreven door een woordvoerder van de Merchants Adventurers, en dat de beweringen overdreven zijn, is evident; in substantie is het echter ongetwijfeld juist, dat de Antwerpenaars vooral in de tweede helft van de eeuw een zeer grote activiteit aan de dag leggen en de vreemde kooplui althans ten dele vervangen of verdringen.

Voor de handel op de Oostzee ontmoet men aldus meer Vlamingen in de tweede helft van de eeuw dan in de eerste; voor de handel op de Kanarische eilanden krijgt men dezelfde indruk; voor de Straatvaart staat vast, dat de grote activiteit van de Vlamingen in de tweede helft van de eeuw valt (1); in het algemeen geldt dit ook voor de „handel op het Westen", waar vanuit Antwerpen pogingen tot organisatie plaats hebben (2); voor Engeland, waar Wheeler's inlichtingen in elk geval dichter bij de waarheid moeten staan, treden de Vlamingen in de tweede helft van de eeuw zeer strijdbaar en talrijk op (3). Ook in Duitsland en Frankrijk is de rol van Vlaamse handelaars het grootst op het einde van de eeuw, na de emigratiegolf uit Antwerpen (4).

Deze ontwikkeling is trouwens goed verklaarbaar : de grote Zuiderse, vooral Italiaanse immigratie te Antwerpen in de eerste helft van de eeuw heeft er een verder ontwikkelde techniek ingevoerd — algemeen gebruik van de wisselbrief en van de dubbele boekhouding, commissiehandel

(1) Cfr. hoofdstuk IV, en p. 452, nota 1; p. 454, nota 1.
(2) O. DE SMEDT, *Een Antwerpsch plan*, *art. cit.*
(3) O. DE SMEDT, *Het college*, *art. cit.*
(4) Cfr. p. 453, nota 2; p. 455, nota 2-4 en p. 456, nota 1-2, en H. KELLENBENZ, *Spanien, die nördlichen Niederlande... art. cit.* Volgens een moeilijk te controleren bewering van E. COORNAERT (*Anvers et le commerce parisien*, p. 9) zouden op het einde van de eeuw meer kooplui uit Antwerpen uitwijken naar Parijs en Rouen dan naar Keulen-Emden (volgens „talloze" vrijgeleiden in de Certificatieboeken).

enz. (1) — die de Vlaamse handelaars in een paar decennia hebben geassimileerd; daardoor waren ze in staat, in de tweede helft van de eeuw enerzijds de rol over te nemen van verdwenen vreemde firma's, anderzijds zelf in het buitenland een voordelige stelling te veroveren — en speciaal in die landen, waar de techniek nog ver ten achter was, zoals Engeland en Duitsland; wanneer dan de oorlog op het einde van de eeuw de Vlaamse handelaars in groot aantal naar het buitenland drijft, heeft dit vooreerst tot gevolg een versterken van hun stellingen en in sommige gebieden een beheersen van de zakenwereld (zoals in Noord- en West-Duitsland bv.); op hun beurt voeren de Vlamingen nu echter overal de moderne techniek in, die wat later door de vreemde kooplui zal overgenomen worden, waarmee de Vlaamse suprematie verdwijnt (2). De moderne handelstechniek, afkomstig vooral uit Italië, is via Antwerpen in een paar tientallen jaren over gans West- en Noord-Europa verspreid geworden; zo gezien heeft de val van Antwerpen, met het daarop volgende uitzwermen van de Antwerpse — en vreemde — kooplui, een beslissende stoot gegeven aan de economische vooruitgang van een groot deel van Europa.

(1) Cfr. in het algemeen, GORIS, *op. cit.*, pp. 98 en C. VERLINDEN, „De zeeverzekeringen der Spaanse kooplui in de Nederlanden gedurende de XVIe eeuw". *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, II, 1948, pp. 191-216.

(2) Duidelijk blijkt het binnendringen der moderne techniek in het Baltikum via Antwerpen in de artikels van P. JEANNIN, p. 452, nota 1. Voor het bekendworden van de dubbele boekhouding in Engeland via Antwerpen, cfr. O. DE SMEDT, *De Engelse Natie*, II, pp. 486 vv. Voor Hamburg staat vast, dat bv. de zeeverzekering er via Antwerpen is binnengedrongen. Op het einde van de 16^{e} eeuw wordt voor strijdvragen op dat gebied nog de Antwerpse magistraat geraadpleegd. G. KIESSELBACH, *Die wirtschafts- und rechtsgeschichtliche Entwicklung der Seeversicherung in Hamburg*. Hamburg, 1901, pp. 12-23 en 109-123. Te Keulen wordt in 1589 en 1598 eveneens het advies van Antwerpse kooplui en juristen ingewonnen nopens kredietverzekering en landverzekering. H. THIMME, „Die Anfänge der Kreditversicherung". *VSWG*, 12, 1914, pp. 273, 276.

HOOFDSTUK XVI

DE HANDEL OP ITALIË IN 1543-1545

Voor één korte periode althans is het ons mogelijk, met statistisch materiaal de rol van Vlaamse kooplui te meten : de export uit de Nederlanden in 1543-1545. In de registers betreffende de heffing van 1 % op de waarde der uitgevoerde goederen (1) bezitten we voor deze jaren een zeer nauwkeurige graadmeter, niet alleen voor het aandeel der verschillende kooplui aan de uitvoer, doch ook voor de aard en de waarde van de goederen, de bestemming en het ritme van de export uit de Nederlanden.

De uitvoer naar de verschillende landen is echter niet steeds even duidelijk uit de registers af te lezen. Het best kan dit voor de uitvoer over land (essentieel die naar Duitsland en Italië, aangezien de oorlogstoestand met Frankrijk de export in deze richting tot een minimum herleidt); hier wordt doorgaans, naast de naam van de verzender, de plaats van bestemming aangeduid; de uitvoer naar Duitsland omvat steeds korte posten, voor elke verzender één, terwijl daarentegen die voor Italië gegroepeerd is per „conduta", per convooi wagens, die met één expediteur vertrekken; binnen deze lange posten worden dan de verschillende bevrachters opgesomd.

Voor de export over zee zijn de aanduidingen veel minder leerrijk. Voor Engeland dient vooreerst genoteerd het ontbreken van de Engelsen, die van de taks waren vrijgesteld (2). Bovendien is de bestemming van deze uitvoer alleen soms gespecifieerd waar het Londen betreft; in de andere gevallen weet men echter niet, of de benaming „Angleterre" op Londen of op een andere plaats duidt.

Voor Portugal komen heel wat rechtstreekse zendingen uit Ant-

(1) Rijksarchief Brussel, Rekenkamer nrs. 23357-23364. Dit hoofdstuk werd reeds in enigszins gewijzigde vorm gepubliceerd: „L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre, au milieu du XVIe siècle". *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 14, 1959. De afwijkingen in de cijfers zijn het gevolg van sindsdien uitgevoerde aanvullende opzoekingen en verbeteringen; we namen bv. als waarde voor de forfaitair getakseerde balen in het artikel 22 pond aan, terwijl we nu 23 pond namen; aan de algemene trekken van het beeld wordt overigens hierdoor niets gewijzigd.

(2) Cfr. dienaangaande de opmerkingen van O. DE SMEDT, *De Engelse Natie*, II, pp. 436 vv.

werpen voor, dikwijls met aanduiding van de bestemmingshaven (1), doch voor Spanje geen enkele : alle verzendingen op Spaanse namen uit Antwerpen, waarvan men kan vermoeden dat ze voor Spanje bestemd zijn, hebben als bestemming een van de Zeeuwse havens; verzendingen voor andere kooplui naar Zeeland laten dus het gissen, of ze ook voor Spanje bestemd zijn of niet. De rekeningen van de Zeeuwse havens helpen hierbij niet veel verder, want ze zijn natuurlijk niet gehouden in coördinatie met de Antwerpse. Als bestemming vanuit Zeeland wordt overigens practisch nooit de juiste haven genoemd, bijna steeds „Espagne", hoogstens af en toe „Andalousie", terwijl voor de naam van de verzender dikwijls onzeker is of men met de schipper, dan wel met de koopman te doen heeft.

Al deze moeilijkheden, die slechts gedeeltelijk door grondig onderzoek zouden kunnen opgelost worden, hebben er ons toe bewogen, onze aandacht te concentreren op de landexport, meer bepaald op die naar Italië, die met het minste tijdverlies kan bestudeerd worden (voor Duitsland komen veel meer posten voor van weinig of geen waarde) (2). Ook hier trouwens is het voor één onderzoeker slechts mogelijk, bepaalde aspecten te bestuderen. Een grondige uitbuiting van dit enorme materiaal is slechts denkbaar bij een collectieve studie; wie er zich alleen aan zet, zal, tenzij hij er zich zijn halve leven wou in begraven, steeds min of meer rond het materiaal blijven fladderen.

Wat is nu de statistische waarde van dit document ?

Men mag veilig aannemen, dat alle uitgevoerde goederen de taks hebben betaald; de controle aan de stadspoorten of in de havens kon zonder moeite doeltreffend worden uitgeoefend (3). Verder dient de vraag gesteld, of de opgegeven waarde van de goederen klopt met de werkelijke. Uit een concreet voorbeeld weten we, dat een baal ter waarde van 53.6.– pond getakseerd werd voor 50 pond, wat als benadering vrij bevredigend is. Weliswaar werd de waarde opgegeven door de verzender, doch daar de inning van de taks was toevertrouwd aan kooplui (Gaspar Ducci in

(1) Aldus telden we 19 schepen, die vanuit Antwerpen vertrekken naar Portugal voor de periode 16-4 tot 18-9-1543; daarvan zijn er 15 voor Lissabon, 1 voor Porto, 1 voor Viana, 1 voor Villa do Conde, 1 voor „Portugal".

(2) Voor onze berekeningen hebben we alle fracties van ponden laten vallen; in de totalen maakt dit natuurlijk wel enig verschil, doch dat blijft van ondergeschikt belang.

(3) Goris betwijfelt dit, daar voor de Hollandse havens in de eerste zes maand niets is geïnd. Dit is echter alleen een vergissing van hem, want de inning voor Holland is na het tweede halfjaar ingeschreven voor het ganse jaar — bij het sluiten van de eerste rekening waren de cijfers voor Holland namelijk nog niet binnen. De cijfers voor Holland, die in Goris' eerste tabel ontbreken, bevinden zich bijgevolg in zijn tweede tabel, samengeteld met die van het tweede halfjaar. GORIS, *op. cit.*, p. 329 vv. en Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 23358, rekening Holland. Overigens zijn de rekeningen steeds volledig.

persoon) en de inhoud van de balen diende verklaard te worden, kan bedrog geen al te grote rol hebben gespeeld (1). Met het voorbehoud, dat de Engelse natie van de taks was vrijgesteld, heeft men dus o.i. een zeer trouw beeld van de werkelijke Nederlandse uitvoer in deze jaren. Een andere vraag is echter, in hoeverre deze uitvoer als normaal kan beschouwd worden, als representatief dus voor de periode.

Hier dient ten eerste gewezen op de oorlogstoestand met Frankrijk, die de uitvoer in deze richting tot abnormaal geringe verhoudingen herleidt, en bovendien door de Gelderse deelname, ook op de uitvoer naar Italië drukt. Belangrijker voor deze laatste richting is echter een ander element : een groot deel van de Engelse uitvoer voor Italië is in deze periode, tengevolge juist van de taks, omgeleid geworden over Hamburg; we weten dit uit bevoegde bron, en moeten dus besluiten dat de uitvoer naar Italië hier als heel wat minder voornaam zal verschijnen dan ze in normale omstandigheden was, niet zozeer tengevolge van de Gelderse oorlog, die niet veel meer heeft veroorzaakt dan een verschuiving in de transportwegen, doch tengevolge van het verlaten der route over Antwerpen door een zeer belangrijk deel van de export Engeland-Italië (2).

Ondanks dit voorbehoud, vormt deze bron echter een mijn van gegevens, ook voor de export naar Italië, en verdient ze als unicum op dit gebied een grotere belangstelling dan men haar tot nog toe heeft waardig geoordeeld. Stippen we in dit verband aan, dat reeds A. Henne in 1860 deze registers had gesignaleerd, doch dat ze tot 1925 nooit werden bekeken; na het gebruik, dat Goris er van maakte, heeft men ze dan op-

(1) Daniel en Anton van Bombergen aan Antonio Grimani, 26-11-1542 en 29-4-1543, uitgegeven in W. BRULEZ, „Lettres commerciales de Daniel et Antoine van Bombergen à Antonio Grimani (1532-1543)". *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 33, 1958, pp. 197-198.

(2) De Gelderse oorlog heeft, zoals F. EDLER aanstipt, de Keulse route geblokkeerd tot November 1543 („Le commerce d'exportation des sayes d'Hondschoote vers l'Italie". *Revue du Nord*, XXII, 1936, pp. 265-266, en „The Van der Molen, commission merchants of Antwerp, 1538-1544 : trade with Italy". *Medieval and historiographical essays in honor of J. W. Thompson*. Chicago, 1937, pp. 132 vv.), doch een ontleding van de export per maand toont aan, dat dit geen wezenlijke invloed heeft gehad op het volume van de uitvoer; men heeft de waren eenvoudig over andere routes gezonden : via Luxemburg (*Le commerce d'exportation, art. cit., in fine*), via Limburg (Bombergen aan Grimani, 26-11-1542, *art. cit.*, vorige nota) of via Trier (Idem, 29-4-1543, *ibidem*). Voor de omleiding van de Engelse export over Hamburg : SAA, Engelse Natie, IV, getuigenis van de transporteur Matthias Lederer (1556) : de route Engeland-Hamburg-Italië heeft de koopman veel gebruikt „in 1542 of 1543", toen in de Nederlanden de honderdste penning werd geheven, zodat de meesten toen hun waren over Hamburg naar Venetië zonden. Cfr. ook A. HUYSKENS, „Die Krisis des deutschen Handels während des geldrischen Erbfolgekrieges 1542-1543". *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft 81, 1906, pp. 46-70.

nieuw in hun stof laten liggen, wat na deze studie wel weer het geval zal zijn (1).

* * *

Voor de export naar Italië heeft Goris deze bron enigszins benuttigd, o.a. voor het bepalen van de soorten goederen, die werden verzonden (2). Hij heeft zich daarvoor echter beperkt tot de twee eerste van de vijf registers, waarin deze rekeningen voorkomen. Deze beperking, begrijpelijk genoeg voor wie de onmenselijk dikke registers in kwestie heeft gebruikt, levert weinig bezwaren op wat betreft de samenstelling van de export, die de ganse periode door natuurlijk weinig heeft gevarieerd. Ze is echter nadelig wat de omvang van de uitvoer naar Italië betreft, want gedurende de periode, die de twee gebruikte registers bestrijken (10-2-1543 / 10-2-1544) wordt er aanzienlijk minder naar Italië uitgevoerd dan in de volgende (3). Daar komt bij, dat in de drie laatste registers de opgave van de soorten waren en van de bestemming veel vollediger is dan in de twee eerste.

Behalve deze ongelukkige keuze, heeft Goris bovendien voor het berekenen van de waarde van de export, eenvoudig de totalen van de geïnde taksen samengeteld en met 100 vermenigvuldigd; voor een taks van 1 % lijkt dit wellicht normaal, en deze methode is natuurlijk de minst tijdrovende, doch ze houdt geen rekening met de aan de kooplui gelaten keuze, voor bepaalde artikelen een forfaitair bedrag te betalen i.p.v. 1 per honderd op de waarde. Zodat de totalen van Goris uiteraard enigszins moeten verschillen van de werkelijkheid.

Tenslotte heeft hij zijn berekeningen echter nog zo slordig of overhaast gemaakt, dat hij een absoluut fantaisistisch getal opgeeft voor de totale waarde van de uitvoer naar Italië gedurende de door hem onderzochte periode : 540·094.17.9 karolusgulden, waar volgens zijn methode gerekend het totaal bedraagt : 1.138.014 gulden, hetzij meer dan het dubbel (4). Zoals gezegd, moet echter nog rekening gehouden met de forfaitair getakseerde waren.

Het plakkaat (13-1-1543) (5) voorziet inderdaad volgende bedragen, die de koopman mag betalen in plaats van de honderdste penning :

(1) J. A. Goris, *op. cit.*, p. 317. A. Henne, *Histoire du règne de Charles V en Belgique*, IV, p. 247 vv.

(2) Goris, *op. cit.*, pp. 290-294.

(3) Het gemiddelde exportcijfer voor de twee eerste perioden van zes maanden bedraagt 101.578 pond, voor de drie laatste perioden 122.794.

(4) Goris, *op. cit.*, p. 290.

(5) Gekopieerd vooraan in het eerste register, nr. 23357.

— voor elke baal van 220 pond gewicht met wolproducten : 1 filippusgulden;
— voor elke baal van 240 pond gewicht met specerijen : 2 karolusgulden;
— voor elke baal of ton van 1200 pond gewicht met mede : 30 stuivers;
— voor elke last haring : 30 stuivers.

Nu blijkt uit de rekeningen zelf, dat voor de uitvoer naar Italië van de drie laatste mogelijkheden geen gebruik is gemaakt, van de eerste daarentegen des te meer. In totaal is meer dan een vijfde van alle balen voor Italië aldus forfaitair getakseerd geworden (6054 balen op ongeveer 28.000), zodat de geïnde bedragen beslist minder vertegenwoordigen dan 1 % op de waarde; het is immers evident, dat de kooplui van deze mogelijkheid alleen gebruik maakten voor balen die meer waard waren dan 100 filippusgulden, en voor de andere liever de honderdste penning betaalden.

Hoe kan nu voor deze 6054 balen een benaderende waarde worden berekend ? We weten, dat ze meer waard zijn dan 100 filippusgulden of 20.16.8 pond groot. Anderzijds mogen we aannemen, dat hun werkelijke waarde niet zeer veel hoger zal zijn, ten eerste omdat een baal van 220 pond gewicht nu eenmaal slechts een bepaald aantal stuks laken, saaien e.d. kan bevatten, en dus niet willekeurig van waarde kan verhogen, ten tweede omdat een te groot verschil de belangen van de keizer te veel zou geschaad hebben, zodat de forfaitaire betaling waarschijnlijk werd bepaald op een niet al te laag niveau. Voor 654 balen met wolproducten, die de 100e penning betaalden, is de gemiddelde waarde per baal 18.8.7 pond, dus niet ver onder de forfaitaire waarde. Voor de werkelijke waarde van de forfaitair getakseerde balen menen we dan ook 23 pond te mogen aannemen, waarmee we in elk geval aan de veilige kant blijven. Dat de marge niet zeer groot kan zijn, blijkt trouwens uit het feit, dat de forfaitaire taksering in de loop van de periode gaandeweg verminderde : inderdaad worden volgende aantallen balen forfaitair getakseerd (1) :

— van 10-2-1543 tot 10-8-1543	2144,5
— van 10-8-1543 tot 10-2-1544	1740,5
— van 10-2-1544 tot 10-8-1544	1277
— van 10-8-1544 tot 10-2-1545	603
— van 10-2-1545 tot 22-9-1545	289

Met deze methode konden we de uitvoer naar Italië berekenen op een totale waarde van 594.614 ponden vlaams, tegenover een totale waarde

(1) In de eerste twaalf maanden worden bovendien nog 22 fardelen en 3 pakken forfaitair getakseerd aan 1 pond groten elk; hun werkelijke waarde schatten we op 110 pond elk (hetzij met ongeveer dezelfde marge als voor de balen : 10 % meer dan de forfaitaire waarde). Een filippusgulden telt 25 stuivers of 50 groten.

van de Nederlandse export van 3.337.417 pond (hetzij 17,8 %). Op de totale waarde van de landuitvoer uit Antwerpen (zonder Frankrijk) van 1.426.567 pond bedraagt ze 41,7 %; meer dan 50 % van deze uitvoer gaat naar Duitsland, terwijl de rest bestemd is voor het Luikse.

* * *

Wie exporteert naar Italië ? Precies 300 verschillende firma's. Daarvan zijn er 185 Italianen, 56 Vlamingen, 35 Spanjaarden en Portugezen, 21 Duitsers, 2 Fransen en 1 Engelsman (1). Wat is het respectieve aandeel van deze verschillende groepen aan de uitvoer ? Op de 594.614 pond weten we voor 471.822 pond (79,3 %), voor wiens rekening ze werden geexporteerd; de verdeling is als volgt :

— Italianen	296.857 pond,	hetzij	62,9 %
— Vlamingen	108.333 pond,	hetzij	22,9 %
— Duitsers	38.927 pond,	hetzij	8,2 %
— Spanjaarden-Portugezen	25.679 pond,	hetzij	5,4 %
— Fransen	1.360 pond,	hetzij	0,3 %
— Engelsen	666 pond,	hetzij	0,1 %

Voor de eerste maal zien we aldus nauwkeurig, wat het aandeel van de Vlamingen is in de handel op Italië; gerekend de aandacht, die de Italianen tot nog toe hebben getrokken, slaan ze geen slecht figuur.

(1) GORIS (*op. cit.*, p. 272) citeert, steunend op de twee eerste registers, slechts 68 namen. Onder de 55 Zuiderlingen rekent hij verkeerdelijk Elias Gysberto, die een Vlaming is (Elias Ghysbrechts). Voor het bepalen van de nationaliteit der kooplui komen enkele twijfelachtige gevallen voor, waar wij ook niet honderd procent zeker zijn; het betreft echter steeds handelaars van zeer gering formaat. We laten het ook aan meer bevoegden over, de Spanjaarden en Portugezen te scheiden; hun gezamenlijk aandeel (5,4 %) is immers zo gering, dat dit weinig bezwaar oplevert. Tot de Duitsers rekenen we o.a. Rigo Minau, die Goris (p. 360) als Zuiderling vermeldt, en die door C. VERLINDEN als Portugees wordt bestempeld (*Lettres commerciales*, p. 513). Deze identificaties berusten blijkbaar alleen op zijn naam; hij wordt echter ook „Henrick Minauw" genoemd, en we vonden hem herhaaldelijk aangeduid als „coopman van Coelen" en „geboren van Colen", terwijl zijn vader „Jaspare Minauwe" te Neuss overlijdt; bovendien is zijn oom Rigo Helman (schoonzoon van Maarten de Hane), en zijn zwager is Johan Pyl van Neuss. We mogen dus besluiten, dat Rigo voor hem zoals voor zijn te Venetië wonende oom alleen een verzuidelijkte voornaam is. SAA, Certificatieboek 8, f. 315; 17, ff. 79, 96, 118 enz.; 18, f. 10; 19, ff. 304, 350. Vandaar, dat hij na zijn failliet te Antwerpen in 1561 (zie de zopas geciteerde verwijzingen, en GORIS, p. 360) naar Keulen vlucht, waar hij het tot postmeester brengt (della Faille-brieven, en H. THIMME, *Der Handel Kölns*, *art. cit.*, p. 447, die hem Meinau noemt). In Certificatieboek 19, f. 304 bevindt zich de tekst van een obligatie van hem (1561), geschreven in een mengsel van Vlaams en Duits. Voor de namen der exporteurs, zie de lijst op pp. 467-469, en ons artikel (p. 460, nota 1), bijlage.

Berekenen we de gemiddelde export per koopman, dan bekomen we volgend resultaat :

— Vlamingen . . . . . 1934 pond
— Duitsers . . . . . 1853 pond
— Italianen . . . . . 1604 pond
— Spanjaarden-Portugezen . . . . . 733 pond

en een algemeen gemiddelde van 1572 pond. De Italianen en vooral de Spanjaarden-Portugezen tellen dus een veel groter aantal kleine kooplui, terwijl bij de Vlamingen en de Duitsers de handelaars gemiddeld een hoger cijfer bereiken.

Deze gemiddelde export per koopman van 1572 pond komt overeen met 608 pond per jaar; rekenen we echter de totale export aan — in de zeer waarschijnlijke veronderstelling, dat ook de niet-gespecifieerde export voor rekening van dezelfde 300 kooplui is gebeurd — dan stijgt het gemiddelde tot 1982 pond, hetzij 767 pond per jaar. Deze gemiddelden hebben echter betrekkelijk weinig waarde, aangezien er onder die 300 kooplui zeer grote en zeer kleine voorkomen. Zeer interessant is het juist, na te gaan van welk formaat deze exporteurs zijn, en te zien in hoeverre deze handelstak wordt beheerst door de grote bazen.

Op de 471.822 pond stellen we vast, dat de vijf grootste exporteurs alleen een cijfer bereiken van :

106.969 pond, of 22,6 %
— de 13 voornaamste exporteurs . . . . 204.404 pond, of 43,3 %
— de 27 voornaamste exporteurs . . . . 306.795 pond, of 65,0 %
— de 77 voornaamste exporteurs . . . . 422.666 pond, of 89,6 %

In de eerste categorie namen we de kooplui op, die voor de ganse periode meer dan 15.000 pond exporteerden; in de tweede, die van meer dan 10.000 pond; in de derde, die van meer dan 5.000 pond, en in de vierde die van meer dan 1.000 pond.

We komen aldus tot het indrukwekkende resultaat, dat voor de overige 223 kooplui slechts 10,4 % van de export overblijft, hetzij gemiddeld 220 pond per man of 85 pond per jaar voor elk. Deze laatste categorie is natuurlijk die van de kleine bazen; 85 pond per jaar exporteren is inderdaad ook voor niet kapitaalkrachtige kooplui geen bijzondere prestatie.

Men kan tegenover dit resultaat twee houdingen aannemen : enerzijds spreken over monopolievorming en over het opslokken of verdringen van de kleine kooplui door de grote — anderzijds die welke wij verkiezen, en die wel enerzijds het belang erkent van die grote handelaars, doch anderzijds in hun beheersende positie niets essentieel nieuws ziet, wel echter een nieuwigheid constateert in de massa kleine bazen, die naast de grote handel drijft en zich permitteren kan, hen concurrentie aan te doen in een zo ver afgelegen gebied als Italië.

Want de grote kooplui, die het leeuwendeel van de export voor hun rekening nemen, trekken weliswaar de aandacht door de omvang van hun handel, doch nieuw is de grote firma in de 16e eeuw niet, en honderd of tweehonderd jaar vroeger zouden firma's van hetzelfde soort eenzelfde belang hebben gehad, werkend zoals ze doen met filialen en factors in het buitenland; wat daarentegen wel nieuw is in de 16e eeuw, dat zijn juist de talloze middelmatige en kleine handelaars, die honderd jaar voordien niet bestonden en niet konden bestaan in deze tak van de handel, omdat ze zich geen factor konden veroorloven, en er geen ander middel bestond om op verre afstand te handelen met enige kans op succes. Het zijn de dichte drommen „kladders" en prijsbedervers, die de wezenlijk nieuwe trek vormen in deze handel, de mannetjes met het kleine kapitaal, die nu ook kunnen meedoen en de grote handelaars in de weg lopen (1).

Beschouwen we nu nader de samenstelling van de erelijst der grote exporteurs. Op de 77 kooplui, die in deze periode voor meer dan 1000 pond vlaams naar Italië exporteren, zijn er 48 Italianen, 15 Vlamingen, 8 Spanjaarden-Portugezen, 5 Duitsers en 1 Fransman. We laten hier de lijst volgen, met aanduiding van het exportcijfer naast elke naam. De klein kapitaal geschreven namen zijn de Vlamingen, de gespatieerde zijn de overige niet-Italianen.

1. Giovanni-Carlo degli Affaitadi	25.913
2. Jacomo de Fagnani	21.971
3. Jan della Faille	20.348
4. Jan Mannaert	19.787
5. Nicolo Rondinelli	18.950
6. Matthias Lederer	14.500
7. Bonaventura Michaeli-Jeronimo Arnolfini	13.464
8. Jacques de Cordes	12.678
9. Hans Cleinhans	12.083
10. Vincenzo e Baltasar Guinigi- Jan Balbani	11.762
11. Bonaventura Michaeli	11.492
12. Jeronimo Rovelasco	11.183
13. Pieter van der Molen	10.273
14. Benedetto Capriano	9.934
15. Alessandro e Filippo de Pogio	9.580

(1) Cfr. onze opmerkingen, hoofdstuk X, pp. 364-365 en 369-370.

16. Giovanni-Battista Nasi 8.097
17. Bassano Cortesi-Antonio de Marchi 7.937
18. Jacques Perilleux 7.932
19. Laurens van der Heyden 7.874
20. Everardo e Piero Salviati 7.681
21. Fabiano Rodriguez 7.280
22. Francesco Bonanome 6.580
23. Nicolo de Rossi 6.568
24. Alessandro Antinori 6.429
25. Antonio de Marchi 6.051
26. Lancelotto Robiano 5.281
27. Giovanni-Battista Gondi 5.167
28. de Michaeli 4.436
29. Tommaso Balbani 4.264
30. Anton en Daniel van Bombergen 4.256
31. Cenami-Saminiati 4.237
32. Jeronimo Cibo-Battista Justiniani 3.776
33. Bernardo Tiboldi 3.660
34. Piero Durazzo 3.655
35. Ottavio Lomelino 3.587
36. Martin Lopez 3.523
37. Giovanni Balbani 3.330
38. Christoffel Hoochstetter 3.278
39. Balthasar de Cordes 3.103
40. Ludovico Bonvisi-Nicolo Deodati 3.074
41. Jean en Corneille de Reneaulme 3.026
42. Leonardo Gentile 2.823
43. Eduardo Henriquez 2.819
44. Domenico Justiniano 2.708
45. Giovanni-Battista Guicciardini 2.618
46. de Arnolfini 2.569
47. Diego Mendez 2.468

48.	Elias Ghysbrechts	2.420
49.	Filippo de Tassi	2.365
50.	Bartolomeo Maiolo	2.337
51.	de Bonvisi	2.291
52.	Antonio Durazzo	2.158
53.	Stefano Grillo	2.019
54.	Stefano Scaniglia	1.949
55.	Bartolomeus Welser	1.922
56.	Cristoforo Garcia	1.916
57.	de Burlamachi	1.888
58.	Jeronimo de Franchi	1.871
59.	Thomas de Cordes	1.836
60.	Gillis de Greve	1.671
61.	Jeronimo Chanevale	1.608
62.	Jacob van Zwijndrecht	1.540
63.	Juan de Lerma	1.506
64.	Frans Werner	1.486
65.	Francesco Pallodio	1.405
66.	Francesco Davellaty	1.399
67.	Lopes de Parfans	1.365
68.	Bernardo Cavalcanti	1.343
69.	Simon Bourgeois	1.330
70.	Pierre Thierry	1.264
71.	Jeronimo Cibo	1.198
72.	Alessandro Galina	1.163
73.	Lopes de Provence	1.147
74.	Piero e Paulo Besana	1.096
75.	de Deodati	1.062
76.	Balthasar Charles	1.056
77.	Simon Pecori	1.050

Merken we op :

1) De onzekerheid aangaande sommige kooplui, die nu eens afzonderlijk verschijnen, dan weer in compagnie met anderen. We hebben dit onderscheid gevolgd, hoewel mogelijk ook verzendingen voor de compagnie op de naam van een der partners voorkomen. In dat geval zou het totale cijfer voor sommige firma's aanzienlijk hoger liggen : Michaeli-Arnolfini, Michaeli en Arnolfini bv. zouden bij elkaar 31.961 pond totaliseren en de eerste op de lijst komen te staan. Eenzelfde combinatie is mogelijk voor de groep Bonvisi-Deodati en de groep Cortesi-Marchi. Het aantal firma's zou hierdoor lichtjes verminderen. Het waarschijnlijkste lijkt ons echter, dat aan de verschillende inschrijving ook een verschillende firma-rekening beantwoordt.

2) Het belang van vele onbekende kooplui, zoals Rondinelli of Fagnani bv., t.o.v. het relatief geringe aandeel van bekende namen, als Bonvisi of Guicciardini. Het minst verrassing wekt wel de eerste plaats van de alom bekende Jan Carle degli Affaitadi (1). Rekening dient natuurlijk gehouden met het feit, dat deze ene handelsrichting het belang van alle kooplui niet uitput, hoewel deze tak voor de Italianen toch bijzonder voornaam is. Daar komt bij, dat de verzender niet noodzakelijk voor eigen rekening werkt, en zeer goed een commissionaris of factor kan zijn voor een niet genoemde firma : typische voorbeelden zijn hier Pieter van der Molen, die zijn meeste verzendingen doet voor Italiaanse opdrachtgevers, en Jan della Faille, wiens meeste expedities nog voor rekening van de Hane zijn. Anderzijds is bv. Lancelotto Robiano hier de vertegenwoordiger van de compagnie Lancelotto Robiano-Jan en Willem van Santvoort.

3) Het grote aandeel van de transporteursfirma's : de Duitsers Lederer en Cleinhans, de Italianen Rovelasco en Rossi, de Fransman Pierre Thierry. Alleen de voornaamste transporteur, Jan Angelo Danon, speelt in deze handel een minder belangrijke rol : hij exporteert 907 pond (2).

4) De grote rol van de voornaamste Vlaamse firma's (6 op de 19 eerste). Met het oog op deze cijfers, moeten we het negatieve oordeel herzien van F. Edler over het belang van de Vlaamse handel op Italië. Deze auteur meent namelijk, na inzage van de taksregisters, te mogen besluiten dat het Vlaamse aandeel gering was : slechts een twaalftal namen van Vlamingen komen voor, en daarvan zijn er slechts vijf belangrijk : van der Molen, della Faille (de twee voornaamste), van der Heyden,

(1) Cfr. over hem vooral J. DENUCÉ, *Inventaire des Affaitadi, banquiers italiens à Anvers*, 1568. Antwerpen, 1934. Dezelfde, *Italiaansche koopmansgeslachten te Antwerpen in de XVIe-XVIIIe eeuwen*. Mechelen-Amsterdam, 1934, pp. 57 vv. C. BAUER, *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit*. Jena, 1936, pp. 40-56.

(2) Cfr. over de transportfirma's hoofdstuk XIII.

Bombergen en Mannaert. Deze uitlating, vergeleken bij onze berekeningen, illustreert treffend het gevaar van zich bij het doorbladeren van taksregisters op een algemene indruk te verlaten. In plaats van het „twaalftal" namen, vonden wij er 56, waarvan minstens 15 als voorname kooplui dienen bestempeld; in plaats van de vijf voornaamste vonden wij er zeven, die verschijnen in een totaal andere volgorde : van der Molen, door F. Edler als de voornaamste beschouwd, is slechts de vierde in belang (1).

Gaan we nu over tot de bestemming van de uitvoer. Deze wordt in de eerste maanden van de taksheffing niet aangeduid, doch wordt dan geleidelijk steeds veelvuldiger opgegeven, om weldra bijna steeds voor te komen. In totaal kennen we aldus de bestemming van 368.672 pond op de 594.614, hetzij van 62 %; dit is ruim voldoende om de verhoudingen te kunnen aflezen. We geven hier het resultaat van onze berekeningen (2) :

— Ancona	128.778 pond,	hetzij	34,9 %
— Venetië	108.339 pond,	hetzij	29,3 %
— Genua	33.348 pond,	hetzij	8,9 %
— Milaan	24.351 pond,	hetzij	6,6 %
— Ferrara	24.003 pond,	hetzij	6,5 %
— Trento	10.224 pond,	hetzij	2,7 %
— Pavia	9.105 pond,	hetzij	2,4 %
— Lucca	6.986 pond,	hetzij	1,8 %
— Florence	4.056 pond,	hetzij	1,1 %
— Mantova	3.922 pond,	hetzij	1,1 %
— Napels	3.222		
— Pesaro	3.170		
— Verona	3.064		
— Rome	2.285		
— Brescia	1.572		
— Bologna	739		
— Livorno	550		

Een vraag dringt zich op : zijn de aangeduide steden de uiteindelijke bestemming in Italië ? Of zijn ze alleen het punt tot waar de transporteur de balen moest brengen voor eventueel verder vervoer ? Voor sommige steden is klaarblijkelijk het eerste het geval : Venetië en Ancona bv. zijn ongetwijfeld de Italiaanse eindpunten van de daarheen gezonden waren. In andere gevallen is het echter vrijwel zeker, dat de waren, althans in

(1) F. EDLER, *The Van der Molen, art. cit., in fine.* Waarschijnlijk heeft de auteur de Cordes en Perilleux voor Fransen aanzien.

(2) Volgende plaatsen worden nog vermeld, met een uitvoer van minder dan 300 pond : Cremona, Modena, Vercelli, Pisa, Bergamo, Lagnar d'Asolo (? of Largadasol ?), Como, Padova, Piacenza, Lodi, Reggio, Messina (in dalende volgorde). De uitvoer naar al deze plaatsen is uitsluitend voor rekening van Italianen.

grote meerderheid, er alleen van transporteur wisselden : Ferrara en Pesaro bv., waarvan het grote belang in deze lijst alleen verklaard wordt door het feit, dat ze bekende centra van transportdiensten zijn; we weten uit andere bronnen, dat de transporteurs uit Antwerpen de balen tot daar brachten en ze er toevertrouwden aan collega's, die ze vandaar naar Napels voerden (1). Waarschijnlijk is verder vervoer naar het Zuiden ook nog het geval voor althans een deel van de waren die naar Genua en naar Milaan gingen. Definitieve bestemming zijn daarentegen waarschijnlijk Pavia, Lucca, Brescia, evenals de steden die slechts geringe posten ontvangen (2).

Zekerheid is natuurlijk uitgesloten, doch we kunnen voor vast aannemen, dat het Zuiden, vooral Napels en Messina, een veel voornamere rol speelden als bestemmingsplaatsen dan uit deze cijfers blijkt. Hetzelfde moet het geval zijn voor Florence.

In elk geval laat het beeld echter aan duidelijkheid niets te wensen over voor de essentiële structuur van de export naar Italië : de uitvoer uit de Nederlanden naar het schiereiland is helemaal gepolariseerd op Ancona en Venetië, dat wil zeggen op de Levant. We komen aldus tot het paradoxale besluit, dat de Nederlandse uitvoer naar Italië essentieel uitvoer naar de Levant is — zij het grotendeels met verwisseling van eigenaar in Italië. De eigenlijke uitvoer met definitieve bestemming Italië is dus wel belangrijk, doch secundair tegenover de uitvoer met uiteindelijke Levant-bestemming.

Verdere ontleding van deze cijfers valt buiten het bestek van ons onderzoek. Onthouden we vooral het belang van de Levanthandel voor onze uitvoer naar Italië, en daarmee het bijzonder kwetsbare van een van de voornaamste handelsdébouché's van de Vlaamse nijverheid : iedere verstoring van de politieke of economische verhoudingen in de Oostelijke Middellandse Zee heeft haar weerslag in de Nederlanden. Voegen we daarbij, dat een andere levensader van de Vlaamse export, die naar Spanje, eveneens voor het belangrijkste deel export naar veel verder afgelegen gebieden is, namelijk naar Amerika, en dat ook iedere vertroebeling van de normale toestand in deze landen de Vlaamse economie treft. In deze kwetsbaarheid van de afzetgebieden ligt een verklaringselement voor de onstabiele sociale ontwikkeling in de Nederlanden (3).

---

(1) Cfr. F. EDLER, *art. cit.*, *in fine*. In de Certificatieboeken bevinden zich tientallen voorbeelden van dergelijk vervoer. Noemen we er één : Certificatieboek 12, f. 325 : 102 balen worden verzonden naar Ferrara voor Napolitaanse kooplui. De rol van Pesaro kennen we vooral uit de della Faille-brieven.

(2) Er gaan echter soms balen tot Lucca om vandaar over Livorno Messina te bereiken (SAA, Certificatieboek 11, f. 240).

(3) Cfr. over de sociale spanningen in de 16e eeuw, E. SCHOLLIERS, „Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de 16e eeuw". *Bijdragen voor de Ge-*

Onderzoeken we het aandeel van de verschillende groepen kooplui aan de export naar de afzonderlijke steden, dan blijken de verschillen zeer aanzienlijk en interessant, hoewel niet altijd gemakkelijk te verklaren : de eerste kolom (verticaal te lezen) geeft telkens het aandeel van iedere stad in de totale uitvoer van de groep kooplui; de tweede kolom (horizontaal te lezen) geeft telkens het aandeel van iedere groep kooplui in de totale uitvoer naar de stad. Cijfers, die minder dan 1 % vertegenwoordigen, werden weggelaten.

(in %)	Italianen		Vlamingen		Duitsers		Spanjaarden Portugezen	
	I	II	I	II	I	II	I	II
Ancona	41,9	77,9	13,6	7,6	1,7	—	77,1	13,4
Venetië	15,9	35,1	51,7	34,3	92,0	27,3	11,5	2,4
Genua	13,9	99,9	—	—	—	—	—	—
Milaan	9,7	96,1	—	1,2	—	—	2,4	2,2
Ferrara	4,3	43,3	15,4	46,3	5,5	7,4	2,8	2,7
Trento	1,2	29,2	10,0	70,5	—	—	—	—
Pavia	3,8	100,0	—	—	—	—	—	—
Lucca	2,9	100,0	—	—	—	—	—	—
Florence	1,1	66,4	—	—	—	—	5,9	33,1
Mantova	1,5	95,2	—	4,8	—	—	—	—
Napels	1,3	100,0	—	—	—	—	—	—
Pesaro	—	25,7	3,2	74,3	—	—	—	—
Verona	—	28,9	2,8	67,0	—	4,1	—	—
Rome	—	64,3	1,1	34,7	—	—	—	—
Brescia	—	41,3	1,2	58,7	—	—	—	—
Bologna	—	98,7	—	—	—	—	—	1,3
Livorno	—	100,0	—	—	—	—	—	—
	100		100		100		100	

schiedenis der Nederlanden, XI, 1956, pp. 285-322. Voor de export naar Amerika over Spanje, cfr. E. SABBE, *De Belgische vlasnijverheid*, I, pp. 175 vv., en hoger, pp. 262-263.

1) De Vlamingen en Duitsers hebben een zeer gemarkeerde voorkeur voor Venetië boven Ancona, terwijl Italianen en Spanjaarden precies de omgekeerde keuze doen.
2) De export naar Genua en Milaan is een vrijwel uitsluitend Italiaanse aangelegenheid.
3) Daarentegen zijn de kleine groepen sterker geïnteresseerd aan de export naar Ferrara dan de Italianen.
4) Voor Trento, Pesaro, Verona en ook Brescia zijn de Vlamingen de voornaamste exporteurs, terwijl de Italianen daar veel minder aandeel in hebben.
5) Voor alle andere steden beheersen de Italianen de export helemaal, behalve voor Florence en Rome, waar de Spanjaarden, respectievelijk de Vlamingen, ook een voornaam aandeel hebben.

De voorkeur van de Italianen voor Ancona boven Venetië wordt wel bepaald door het feit, dat geen enkele Venetiaan bij de exporteurs voorkomt, zodat ze, liever dan de voor vreemden nadelige voorwaarden van Venetië te aanvaarden, op Ancona verzenden. Dat deze voorkeur voor Vlamingen en Duitsers niet telt, wordt waarschijnlijk verklaard doordat de Italianen vanuit Ancona zelf verder exporteren naar de Levant, wat ze vanuit Venetië niet kunnen, terwijl Vlamingen en Duitsers veel minder geïnteresseerd zijn in Levanthandel en hun waren te Venetië van de hand doen. De afkeer voor Venetië bij de Italianen blijkt ook uit de secundaire rol die ze spelen bij export naar Verona, Brescia en Trento, die in het Venetiaanse handelsdomein liggen. Ook bij de export naar Zuid-Italië is hier wellicht dit verschil te constateren : de Vlamingen gebruiken daartoe vooral de door Venetiaans gebied lopende route van Ferrara-Pesaro, de Italianen eerder de Westelijke routes over Milaan of Genua. Het is voorlopig overigens moeilijk, al deze verschillen juist te waarderen en te verklaren.

Een zeer voornaam aspect van de uitvoer is natuurlijk de aard van de uitgevoerde goederen. Gezien de omvang van het materiaal, hebben we ons hier beperkt tot het ontleden van de export der kleine groepen, en van een deel (ongeveer 5/12) van die der Italianen. Dit is geen zeer groot bezwaar, daar de samenstelling van de totale export voor het eerste jaar door Goris is gegeven, en we dus zien kunnen, of en in hoeverre deze afwijkt van de export der kleine groepen alleen (1).

Reeds in de tabellen van Goris kan men een kapitaal feit onderscheiden, dat tot nog toe niet naar waarde werd gebruikt : de export bestaat voor het grootste deel — ruw genomen, voor 60 % — uit vreemde goederen, slechts voor een derde uit producten van de Nederlanden zelf.

(1) Goris, *op. cit.*, pp. 290-294.

Nemen we inderdaad als basis de samenstelling van de export voor het eerste jaar van de heffing, zoals ze bij Goris wordt gegeven, en trachten we vooreerst wat klaarheid te scheppen in de warboel van verpakkingseenheden: de balen zijn veruit in de meerderheid, zodat logischerwijze op deze eenheid moet herleid worden; als coëfficienten nemen we daarvoor volgende cijfers, die we door vergelijken van de gegevens in de taksregisters als ongeveer juist kunnen aanvaarden : 1 pak = 3 balen; 1 fardeel = 2 balen; 1 kist, 1 zak, 1 ton, 1 pakje = 1 baal; 1 baaltje, 1 tonnetje, 1 kistje, 1 koffer = 1/2 baal; voor de aanduidingen per stuk rekenden we 5 lakens per baal en 15 karseien, saaien e.d. per baal.

Natuurlijk is dit alles zeer approximatief, doch het is ons alleen om een orde van grootheid te doen; het geringe aandeel van deze verschillende verpakkingseenheden in het totaal rechtvaardigt trouwens deze werkwijze (1). Groeperen we nu de talloze soorten goederen, die Goris uit de registers overneemt, onder de belangrijkste hoofdingen, dan bekomen we volgende cijfers :

— karseien	2946,5	balen
— laken	2282,5	balen
— saaien	1315,5	balen
— frisetten	301,5	balen
— linnen	282,5	balen
— tapijten	274	balen
— ostaden, satijnen	144,5	balen
— wol	369	balen
— peper	426	balen
— diversen	75	balen

Maken we nu het onderscheid tussen de Nederlandse en de vreemde producten. Als Nederlandse dienen beschouwd : de saaien, het linnen, de tapijten, de ostaden en satijnen; verder — daar de herkomst zelden gespecifieerd wordt — de helft van het laken en van de frisetten, en de helft van de diversen (2). Als buitenlandse : karseien, wol, peper, de helft van

(1) Op een totaal van 8380 „herleide" balen, tellen de balen zelf voor 7500. We geven overigens de cijfers van Goris met alle voorbehoud; voor dit eerste jaar van de export heeft hij zowat 1000 „herleide" balen over het hoofd gezien, doch zonder al zijn berekeningen over te doen kan men dit niet corrigeren. De post van 1766,5 balen, die hij aanduidt als omvattend : karseien, laken, saaien en tapijten, is in werkelijkheid in de registers nader gespecifieerd (nu eens : karseien, laken en saaien; dan : karseien, laken, saaien, tapijten en ostaden, enz.), zodat we die balen hebben verdeeld over de verschillende soorten textiel door eenvoudige deling van het aantal balen door het aantal aangeduide soorten, wat, gezien het grote aantal balen, een bevredigende benadering geeft.

(2) Met de helft van het laken als van Vlaamse herkomst te beschouwen, blijven we bepaald aan de veilige kant, gezien het belang van de Engelse lakeninvoer en doorvoer. Cfr. dienaangaande O. DE SMEDT, *op. cit.*, II, pp. 328 vv.

het laken en van de frisetten en de helft van de diversen. Resultaat :

— Nederlandse producten . . . . . 3366 balen
— vreemde producten . . . . . 5071 balen

Wat is nu het aandeel der verschillende nationaliteiten aan de export van de diverse soorten goederen ? De volgende cijfers zijn volledig voor de kleine groepen, en betreffen ongeveer de 5/12 van de export der Italianen; m.a.w. vertegenwoordigen ze ± 63 % van de totale export (1).

(in balen)	Italianen (± 5/12)	Vlamingen	Duitsers	Spanjaarden Portugezen
karseien	2882	1605	1210,5	338
laken	1483,5	1286,5	239,5	726
saaien	412	1138,5	71	23
frisetten	124	227	17	8
linnen	251,5	267	16	50,5
tapijten	176	184,5	5,5	25,5
ostaden, satijnen	24,5	76,5	—	15
peper	1103	22	49	211
wol	635	129	301	—
Of, volgens de oorsprong der producten :				
Nederlands	1668	2423	221	481
vreemd	5424	2513	1689	916

Duidelijk blijkt de relatief geringe belangstelling van de vreemden voor Nederlandse producten, terwijl bij de Vlaamse kooplui beide partijen elkaar in evenwicht houden. Dit verschil is overigens verklaarbaar door de voor vreemden moeilijke concurrentie tegen inheemsen inzake inheemse producten, doch het onderstreept duidelijk het geringe belang van Antwerpen's ligging in de Nederlanden. De vreemde kooplui zijn bijgevolg te Antwerpen in de eerste plaats vreemde producten komen zoeken, en niet Nederlandse waren. De internationale handel is vooral naar Antwerpen getrokken door de mogelijkheid tot uitwisselen van niet-Nederlandse producten. Zo blijkt beter het toevallige en onzekere

(1) Voor peper en wol zijn echter de cijfers ook voor de Italianen volledig.

van Antwerpen's voorrang in de 16e eeuwse wereld : Antwerpen is niet een magneet, die willens nillens iedereen aantrekt door bepaalde onvervangbare voordelen of producten, doch een trefpunt onder vele, dat tijdelijk een grote bloei heeft gekend door de grotendeels toevallige combinatie van Engels laken, Portugese peper en Duits metaal, doch dat voortdurend bedreigd is geworden door andere trefpunten, dikwijls beter gesitueerd en meer voordelen biedend dan Antwerpen. Daarom heeft het verdwijnen van Antwerpen als wereldhaven ook zeer weinig veranderd in de Europese handel, en heeft het, behalve voor Antwerpen zelf, geen zeer belangrijke gevolgen gehad. In 1585 is geen pijler van de Europese handel gebroken, doch alleen een toevallig trefpunt vervangen door een ander (1).

De handel op Italië is dus, zoals alle landhandel, in de eerste plaats handel in textiel; dit blijkt uit onze cijfers op ongemeen duidelijke wijze, en geldt ook voor de waarde van de uitvoer : de textiel vertegenwoordigt daarin voor de export naar Italië ongeveer 94 %.

Een verdere vaststelling, die onze cijfers toelaten, is het alles primerende belang van karseien, laken en saaien, met een zeer duidelijke graduatie in het belang van deze drie groepen : karseien zijn veruit het voornaamste artikel, veel meer dan de concurrerende soort, die de saaien zijn. Verder dient opgemerkt, dat het producten voor de Levant zijn, die aldus het hoofdbestanddeel van deze handel vormen, wat klopt met wat we hoger constateerden over de bestemming van de uitvoer.

Onderzoeken we nu de bestemming van de verschillende soorten waren van dichterbij, dan krijgen we, voor de export der kleine groepen en voor ± 5/12 van die der Italianen, volgend beeld (zie volgende tabel).

De onvolledigheid van de uitvoer der Italianen maakt dat deze cijfers geen absolute waarde hebben en niet verticaal, doch alleen horizontaal met elkaar te vergelijken zijn : de steden, waarheen vooral Italianen uitvoeren (Genua, Milaan enz.) zijn hier immers naar verhouding veel te zwak vertegenwoordigd. Toch laat het beeld ook in verticale zin voor de essentiële trekken niets te wensen over :

— de karseien nemen hun weg in de eerste plaats naar de Levanthavens Venetië en Ancona, terwijl slechts geringe hoeveelheden voor Italië zelf bestemd zijn;
— het laken gaat grotendeels over Ancona naar de Levant, doch is ook in ruime mate voor Italiaans gebruik bestemd (o.a., via Ferrara-Pesaro, voor Napels);

(1) Het probleem wordt uitvoerig behandeld door J. A. VAN HOUTTE, „La genèse du grand marché international d'Anvers à la fin du Moyen-Age". *RBPH*, XIX, 1940, pp. 87-126, en in de hoofdstukken van dezelfde auteur in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel IV en V.

— de saaien zijn via Venetië hoofdzakelijk bestemd voor de Levant, daarnaast blijven er echter vrij veel in Italië;
— linnen en frisetten richten zich vooral op Italiaans verbruik (de export voor Venetië blijft immers gedeeltelijk ter plaatse, wat voor het kleine stadje Ancona veel minder het geval is);
— de tapijten richten zich vooral op Venetië (wel eerder voor plaatselijke vraag dan voor Levant-export) en op Zuid-Italië;
— de ostaden en satijnen gaan vrijwel uitsluitend naar Venetië (al of niet voor de Levant).

Verder onderzoek van al deze cijfers valt hier buiten ons bestek (1).

(in balen)	karseien	laken	saaien	linnen	frisetten	tapijten	ostaden satijnen
Ancona	1830,5	968,5	17	32	6	18	2
Venetië	2106	257,5	501	56	107,5	74,5	72,5
Genua	51,5	191,5	77,5	70	84,5	13,5	—
Milaan	21,5	87	18,5	16	14,5	15	—
Ferrara	128	483	124	68	45,5	55,5	—
Trento	215	72,5	75	35	21	—	2,5
Pavia	—	53,5	4	13	15,5	6	—
Lucca	17	30,5	24,5	6	9	3	1
Florence	9,5	14	12	1	—	1	—
Mantova	7,5	8	28	5	7,5	5	—
Napels	1	11	—	12	—	9,5	—
Pesaro	—	68	5,5	31	—	27,5	—
Verona	10	17	55	12,5	17	3	1
Rome	—	42	2	4	—	2	—
Brescia	—	20	15,5	5	32	—	3

(1) Voor de export van peper en wol en voor het ritme van de uitvoer, cfr. ons artikel (geciteerd op p. 460, nota 1).

HOOFDSTUK XVII

DE VOORNAAMSTE FIRMA'S

Na de uitvoer naar Italië enigszins ontleed te hebben, dienen we de Vlaamse firma's, waarvan het belangrijke aandeel reeds is gebleken, wat nader te bekijken.

Op de 56 Vlaamse kooplui zijn er zes van zeer groot formaat, die tot de voornaamste firma's van de tijd mogen gerekend worden, verder negen die ook tot de grote kooplui behoren, met een beslist boven het gemiddelde liggend zakencijfer. Op de overige 41 gemiddelde en kleine ondernemingen zijn er een aantal minuscule, of beter, personen die slechts een of twee keer verschijnen en dus geen regelmatige handel op Italië onderhouden, of waarvan de verzendingen uiterst gering blijven; 28 kooplui blijven aldus onder de 170 pond, en slechts 13 bereiken een cijfer van belang; het is ons echter niet mogelijk, al deze firma's nader te onderzoeken, zodat we ons zullen beperken tot de grote ondernemingen (1).

Onze berekeningen laten toe, in enkele cijfers een duidelijke analyse te geven van de handel der voornaamste Vlaamse firma's. Ziehier vooreerst de bestemming van hun export naar Italië (in balen) (zie volgende bladzijde).

Op frappante wijze blijkt hier de grote verscheidenheid van deze dertien activiteiten : strikt genomen zijn er geen twee firma's die als duidelijke concurrenten kunnen beschouwd worden. Het eerst zou er nog concurrentie kunnen zijn tussen Jacques de Cordes en van der Heyden, of tussen Reneaulme en Ghysbrechts, doch ook hier zijn er telkens aanzienlijke verschillen. Noteren we het contrast tussen de sterke concentratie op één richting van van der Heyden, Bombergen, Reneaulme en Ghysbrechts enerzijds, de spreiding over vele richtingen bij Mannaert, van der Molen en Balthasar de Cordes, en de overgangsvormen bij de andere firma's. In twee gevallen weten we zeker, waaraan deze structuur van de export beantwoordt : Jan della Faille verzendt voor de Hane, die te Venetië woont en een filiale heeft te Verona, terwijl van der Molen verzendt voor tal van opdrachtgevers in verschillende steden, en zelf een filiale heeft te Venetië. Het ligt aldus voor de hand, aan te nemen dat Mannaert

(1) Zie de lijst van de kooplui in bijlage bij ons artikel (geciteerd p. 460, nota 1).

(in balen)	Venetië	Ferrara	Ancona	Trento	Verona	Brescia	Pesaro	Rome	Milaan	Mantova
Jan della Faille	674,5	—	26	—	55,5	—	—	—	—	—
Jan Mannaert	227	7	215	262,5	—	—	26	3	8	—
Jacques de Cordes	4	135,5	—	4	—	—	33	—	—	—
Pieter van der Molen	99	48,5	186	28	16	49	—	41	4	4
Jacques Perilleux	166,5	4	4	33	18	—	—	—	—	—
Laurens van der Heyden	0,5	342,5	8	—	—	—	—	—	—	—
Ant. en Dan. van Bombergen	98	17,5	—	—	—	—	—	—	—	—
Balthasar de Cordes	—	—	—	40	—	14	—	—	—	11
Jean en Corn. de Reneaulme	81,5	—	—	—	4,5	—	—	—	—	—
Elias Ghysbrechts	69,5	—	—	—	—	—	—	—	8	—
Thomas de Cordes	17	—	—	31	—	—	3	—	—	—
Gillis de Greve	28,5	—	48	—	—	—	—	—	—	—
Jacob van Zwijndrecht	54	1,5	10	—	—	—	—	—	—	—
	1520	556,5	497	398,5	94	63	62	44	20	15

(in balen)	karseien	laken	saaien	frisetten	linnen	tapijten	ostaden satijnen	wol	peper	diversen
Jan della Faille	516	10	164,5	58,5	2,5	1,5	6	101	1	2
Jan Mannaert	620,5	86	140	27,5	11,5	—	11	20	18	18,5
Jacques de Cordes	11	348,5	83	13	37	65,5	8,5	—	—	—
Pieter van der Molen	233	135,5	150,5	26	14,5	5,5	7,5	—	—	—
Jacques Perilleux	1	68	258	—	45,5	2	2	—	—	—
Laurens van der Heyden	11,5	337,5	24	16	39,5	13	—	8	—	3,5
Ant. en Dan. van Bombergen	41,5	10	22	36,5	6	4,5	29,5	—	—	—
Balthasar de Cordes	2	25,5	100,5	18,5	—	6,5	—	—	—	—
Jean en Corn. de Reneaulme	1,5	9,5	86,5	1	5	—	2	—	—	0,5
Elias Ghysbrechts	34	8	30,5	5	3	—	10	—	—	4
Thomas de Cordes	—	47,5	17	—	21	4	—	—	—	—
Gillis de Greve	54	21	1,5	—	—	—	—	—	—	—
Jacob van Zwijndrecht	30	26,5	—	9	—	—	—	—	—	—
	1556	1133,5	1078	211	185,5	102,5	76,5	129	19	28,5

vertegenwoordigers heeft te Venetië, Ancona en Trento, Jacques de Cordes en Laurens van der Heyden te Ferrara (of te Napels), Perilleux, Bombergen, Reneaulme en Ghysbrechts te Venetië, Balthasar en Thomas de Cordes te Trento.

Een ander en essentieel aspect van deze verscheidenheid blijkt uit de aard van de verzonden waren (zie vorige bladzijde).

Enerzijds treft weer de specialisatie van bepaalde kooplui (saaien voor Perilleux en Reneaulme, laken voor van der Heyden en Jacques de Cordes), anderzijds de gevarieerde handel zonder duidelijk accent van Bombergen of van der Molen. Voor een deel is daarin bepalend het contrast tussen de koopman voor eigen rekening en de commissionaris, die allerlei opdrachten krijgt en geen specialisatie kent. Ook voor de koopman, die hoofdzakelijk in één artikel handelt, blijkt echter duidelijk, hoe verscheiden zijn handel nog is. Niettemin is het interessant, hier aan te stippen dat deze kooplui wel degelijk als specialisten in textielhandel zijn te bestempelen : andere artikelen zijn voor hen, althans in deze handelsrichting, helemaal secundair.

Om de analyse van deze dertien échantillons juister te waarderen, dient nog een andere vraag beantwoord : in hoeverre beperkt zich de export van deze kooplui tot de hier onderzochte uitvoer naar Italië ? Ook hier laten onze vlijtige opzoekingen ons toe, precies te antwoorden. In de taksregisters hebben we het spoor van onze dertien proefkonijnen verder gevolgd, en geven hier het resultaat (zie volgende tabel).

Uitsluitend Italië-handelaars zijn dus alleen Balthasar en Thomas de Cordes; overigens zijn niet alle elf anderen in de eerste plaats handelaars op Italië : alleen voor de grootsten is hun andere export steeds secundair, en dan nog in zeer verschillende mate : voor Jacques de Cordes, van der Heyden, van der Molen en Reneaulme kan men zeggen dat deze bijkomstige verzendingen niet meetellen; voor Perilleux en Mannaert zijn ze daarentegen van een zeker belang, en voor Jan della Faille en Bombergen vormen ze zelfs een wezenlijk bestanddeel van hun totale handel. Voor de kleineren tenslotte is voor Ghysbrechts de export naar elders van evenveel belang, en voor de Greve en Zwijndrecht belangrijker dan die naar Italië.

Pieter van der Molen zendt slechts éénmaal een kistje met diverse koopwaar naar Engeland, Laurens van der Heyden éénmaal een pak koperdraad naar Rouen, Jacques de Cordes éénmaal een partij van 93 balen meekrap naar Arnemuiden (en dus wel naar Spanje), de Reneaulme éénmaal een baal naar Augsburg. Klaarblijkelijk betreft het hier toevallige of uitzonderlijke zendingen, die met de normale handel van deze kooplui niets te maken hebben.

Perilleux zendt daarentegen in verschillende keren gedurende enkele maanden een totaal van 38 baal saaien, 18 baal frisetten en 7 baal laken

naar Lyon. Deze handel ligt bijgevolg in de lijn van zijn Italië-handel, en laat aannemen dat hij te Lyon tijdelijk een connectie heeft aangeknoopt (1).

	Italië	Engeland	Duitsland	Amsterdam	Frankrijk	Spanje	Totaal
	(in ponden vlaams)						
J. della Faille	20.348	1.293	5.169	1.399	—	40	28.249
J. Mannaert	19.787	709	1.056	—	—	—	21.552
J. de Cordes	12.678	—	—	—	—	180	12.858
P. van der Molen	10.273	12	—	—	—	—	10.285
J. Perilleux	7.932	—	—	—	1.274	—	9.206
L. van der Heyden	7.874	—	—	—	170	—	8.044
van Bombergen	4.256	1.688	—	163	—	—	6.107
B. de Cordes	3.103	—	—	—	—	—	3.103
de Reneaulme	3.026	—	35	—	—	—	3.061
E. Ghysbrechts	2.420	1.464	80	975	—	—	4.939
T. de Cordes	1.836	—	—	—	—	—	1.836
G. de Greve	1.671	—	2.316	1.400	—	—	5.387
J. van Zwijndrecht	1.540	5.664	—	476	—	50	7.730
	96.744	10.830	8.656	4.413	1.444	270	122.357

Mannaert zendt naar Duitsland in verschillende keren volgende waren : naar Frankfurt 26 balen laken en 2 balen frisetten; naar Nürnberg 16 balen karseien, naar Augsburg 2 balen wol, en naar „Duitsland" 20 balen karseien. Ook hier hebben we te doen met een handel, die analoog is aan zijn Italië-handel en een zekere regelmaat vertoont. Hetzelfde geldt voor zijn export naar Engeland, die omvat : 13 fardelen karseien, 8 baal saaien, 2 balen camelot, 2 tonnen diversen.

Bombergen, waarvan de Italië-export zich kenmerkt door grote verscheidenheid, zendt naar Engeland eveneens een ruime keus waren :

(1) Als factor van Thomas de Cordes zien we Perilleux in 1526 een wissel uit Lyon incasseren. J. STRIEDER, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven*, p. 52.

52 balen fustein, en kleine hoeveelheden zijdelaken, saaien, linnen, satijn van Cyprus, taft, tapijten, mutsen, hop, nagels, peper en diversen. Overwegend blijft ook hier de textiel. Naar Amsterdam worden in één maal 100 saaien en 12 stuks linnen gezonden.

De uitvoer van Jan della Faille ziet er als volgt uit : naar Duitsland zendt hij op Keulen (45 zak peper), op Frankfurt (147 zak peper en 1 baal zijde), op Nürnberg (12 zak peper, 11 baal karseien, 8 baal saaien) en op Augsburg (41 zak wol). Deze uitvoer wijkt aanzienlijk af van zijn Italiëhandel, waarin textiel alles beheerst en peper geen rol speelt; hier is hij integendeel vooral een peperhandelaar van formaat. De bestemming van deze zendingen is niet duidelijk, daar we anders noch voor hemzelf, noch voor zijn patroon, de Hane, connecties met Duitsland kennen in deze periode.

Zijn export naar Amsterdam heeft een veel vertrouwder uitzicht : 4 1/2 pak en 2 fardeel karseien, 120 stuk, 2 fardelen en 1 pakje saaien, 8 fardeel laken, 1 pak ostaden en 50 stuks linnen; waar deze waren echter vanuit Amsterdam heen gaan, blijkt niet.

Met zijn export naar Engeland zitten we echter weer in volle verwarring : ze bestaat inderdaad uit kleine partijen linnen, tapijten, capitoen, laken, karseien (8 fardelen en 54 stuks), mutsen, kanevas, spiegels, wijn, papier, draad, meekrap, hop, steenkolen, bezems en diversen.

Naar Arnemuiden-Spanje tenslotte zien we hem 12 tonnetjes coperroot (vitriool) verzenden. Duidelijk is dit alles niet, doch onze kennis van zijn stelling in die jaren laat ons toe, een verklaring voor te stellen : de export naar Italië is ongetwijfeld voor het overgrote deel de Hane-handel, terwijl de veelsoortige uitvoer naar Engeland-Spanje zeer waarschijnlijk het nog bescheiden debuut vormt van Jan's eigen handel, die in deze beginjaren nog buiten de banen van de Hane blijft. De export naar Amsterdam en Duitsland is waarschijnlijk ook reeds voor eigen rekening van Jan.

Een zekere analogie, doch in grotere omvang en nog grotere verscheidenheid, vertoont de uitvoer van Jacob van Zwijndrecht :

— Arnemuiden : 20.000 pond ijzer.
— Amsterdam : 5 pak karseien, 2 pak saaien.
— Engeland : 500.500 pond ijzer, 238 balen, 28 zakken en 4800 pond hop, 100 kisten, 16 kistjes en 8 koffers glaswerk, 21 fardelen, 4 paketten en 36 stuks ostaden, 243 stuks linnen, 28 balen meekrap, 15 balen fustein, en verder kleinere partijen karpetten, tapijten, camelot, leder, dekens, saaien, kanevas, olie, bezems, bezaan, pruimen, steenkolen, zeep, ijzerwerk, potten, boeken, en diversen.

Waarschijnlijk is deze export voor Zwijndrecht's eigen rekening. Gillis de Greve exporteert een anders samengestelde massa :

— Amsterdam : 57 balen leder.
— Leipzig : 2 pak laken, 3 pak satijn, 1 pak saaien en wat diversen.
— Hamburg : 18 balen peper, 11 ton en 1 paket suiker, 17 pijpen wijn, 12.500 pond ijzer, en verder wat brasilhout, tin, papier, potten, ostaden, saaien en diversen.

Tenslotte is de export van Elias Ghysbrechts de volgende :
— Londen : beperkte hoeveelheden ostaden, laken, frisetten en linnen.
— Amsterdam : 18 balen peper, 230 karseien, 200 saaien.
— Hamburg : 2 fardelen ostaden.
— Keulen : 1 baal saaien.

Samenvattend zien we dus deze dertien kooplui, allen voorname Italië-exporteurs, en allen specialisten van textielhandel, een zeer grote verscheidenheid vertonen, zowel in de mate waarin Italië hun handel beheerst als in de richting en de aard van hun export of in hun formaat en graad van specialisatie. We geloven, hiermee een graadmeter te bezitten voor de mate waarin van specialisatie kan worden gesproken in de 16e eeuw.

Gewoonlijk reageert men op een concreet voorbeeld van 16e eeuwse firma door het slaken van luide kreten over de absolute afwezigheid van specialisatie en het vergenoegd opsommen van alle onwaarschijnlijke artikelen waarin de koopman handelt. Deze reactie is ongetwijfeld normaal, doch vormt pas een eerste stadium, waarna een wat aandachtiger onderzoek tot een meer genuanceerd oordeel zou moeten leiden.

Voor zover men door specialisatie verstaat het zich beperken tot één soort goederen, bestaat er inderdaad, op enkele uitzonderingen na, geen specialisatie in de 16e eeuw. Doch o.i. dient er ook van specialisatie gesproken te worden in wat ruimere zin : het staat buiten twijfel, dat onze dertien voorbeelden textielspecialisten zijn, en de aanwezigheid van peper of bezems in hun handel doet daar niets aan af. Binnen de textielhandel hebben ze een kennis verworven, die het voor een ongespecialiseerd koopman reeds moeilijk moet maken, hen te beconcurreren; hun stelling in deze branche, waarin ze „gestileerd" zijn, zoals het heet, is ongetwijfeld zeer sterk, en het feit dat ze daarnaast ook van andere gelegenheden tot winst gebruik maken, bewijst alleen hun soepelheid en ondernemingszin. Specialisatie in een beperkte mate is er o.i. zeer zeker, met daarnaast echter een voor onze begrippen verrassende gereedheid om het ook in andere artikelen te wagen.

* * *

Om alle verschillen te begrijpen, die we aanstipten bij ons overzicht van de dertien firma's, zou natuurlijk een grondiger studie vereist zijn.

We kunnen die hier niet ondernemen, en beperken ons tot het geven van nadere aanduidingen over deze kooplui.

De Doornikse familie de Cordes is in de Italië-export sterk vertegenwoordigd, want behalve Jacques, Balthasar en Thomas komt ook nog een Karel de Cordes voor, die enkele balen verzendt. Alleen Jacques en Balthasar schijnen echter met elkaar in compagnie te zijn. In 1543 treden ze samen te Antwerpen als zeeverzekeraars op, in een tijd dat deze activiteit nog helemaal door Zuiderlingen wordt beheerst. In 1558 geven ze volmacht aan Lorenzo Guicciardini te Ferrara om beslag te leggen op alle goederen van Karel de Cordes, voor het geld dat deze hen schuldig is. We troffen verder nog aan : 1) Gaspar de Cordes, zoon van Jan, sinds 1507 in compagnie met zijn broers Arnold, Jacques, Pierre en Thomas en met zijn moeder Margaretha; hij verblijft te Napels en te Campobasso, waar hij trouwt met Maria Vitti; hij maakt zijn testament in 1514 te Venetië, bij gelegenheid van een reis naar Vlaanderen; zijn zoons zijn Jan-Frans, Augustin en Etienne; 2) Jean-Baptiste de Cordes Peterssone, die in 1545 te Venetië overlijdt, waar zijn zuster Marie gehuwd is met een Quinzani, en wiens factor te Antwerpen gedurende meer dan twee jaar Simon Bourgeois is, die we in de rekeningen ook als Italië-exporteur ontmoetten; 3) de erfgenamen van Gaspar de Cordes, die in 1553 en 1557 verschijnen in compagnie met Jacques de Cordes voor handel op Napels, waar ook Jan Vincent de Cordes bij betrokken schijnt; in dezelfde compagnie vinden we tenslotte Jan van der Heyden, schepene van Antwerpen, en vermoedelijk zoon van onze Laurens, die ook vooral op Ferrara en dus wel op Napels exporteert (1); 4) Jan de Cordes, in 1566 lid van het Calvinistisch consistorie, volgens katholieke rapporten, en in 1574 een der hoogstaangeslagen kooplui te Antwerpen; 5) Arnout de Cordes, koopman te Antwerpen in het laatste derde van de eeuw; 6) Jacques de Cordes, op het einde van de eeuw uitgeweken te Keulen, vanwaar hij verder handelt op Venetië, met Christoffel Quinget (2).

(1) Waarschijnlijk zijn Laurens en Jan van der Heyden verwant met de Antwerpse grondenspeculant Michiel van der Heyden, waarover F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, deel 17, pp. 194-202. Jan exporteert in 1557-1562 grote hoeveelheden laken naar Napels : SAA, Certificatieboek 16, ff. 251, 271; 17, f. 84; 18, ff. 253, 407, 457, 459; 12, f. 278; 13, ff. 83, 120, 221; 14, f. 146. Zijn verzendingen uit de Nederlanden gebeuren meestal door zijn agent, Jehan Cocquiel, en zijn geadresseerd aan de Napolitaan Andrea de Carloutzi.

(2) L. VAN DER ESSEN, „Les progrès du luthéranisme et du calvinisme dans le monde commercial d'Anvers et l'espionnage politique du marchand Philippe d'Auxy, agent secret de Marguerite de Parme, en 1566-1567". *VSWG*, XII, 1914, p. 225. P. GÉNARD, „Note sur les poursuites...", *Antwerpsch Archievenblad*, IX, p. 406, 411 (ook *Antwerpsch Archievenblad*, XXII, p. 226 vv.). H. THIMME, *Der Handel Kölns...*, p. 453 vv. J. GORIS, *op. cit.*, p. 641. E. SABBE, Anvers, métropole de l'Occident. Brussel, 1951, pp. 56-57. SAA, Notariaat, 541, f. 43. Certificatieboek 9, f. 202, en 12, f. 278;

Jacques Perilleux, geboren rond 1492, begint blijkbaar zijn loopbaan als factor van Thomas de Cordes te Antwerpen, waar we hem reeds in 1526 aantreffen. In 1555 is zijn vertegenwoordiger te Venetië Jean Malherbe, die volmacht krijgt om Perilleux ook elders te vervangen, o.a. te Pesaro. In 1566 wordt Perilleux gerekend tot de katholieke kooplui te Antwerpen (1).

Jan Mannaert, Mechels koopman, ontmoeten we voor het eerst in beschonken toestand te Antwerpen in 1526. De export wordt in de rekeningen van 1543-45 aanvankelijk genoteerd op naam van „de erfgenamen van Jan Mannaert", daarna steeds op „Jan Mannaert", vermoedelijk dus een gelijknamige zoon, die we in 1553-54 aantreffen onder de exporteurs op Spanje. In 1554 verschijnt echter weer een compagnie „erfgenamen van Jan Mannaert", die bestaat uit Gaspar en Jeronimus, welke we in 1553 aantreffen in compagnie met Francesco en Claudio Bachodi te Rome, en die eveneens op Spanje handelen in 1553-54. Jeronimus en Gaspar zijn gehuwd met twee zusters, Anna en Johanna de Jonge, en daardoor verwant met Jean de Reneaulme, eveneens Italië-exporteur, die een derde zuster, Clara de Jonge, heeft gehuwd; op hun beurt zijn de Reneaulme's (of Renialme's) verwant met de van Bombergen : de vader van Jean en Corneille de Reneaulme is gehuwd met een zuster van Daniel en Anton van Bombergen — en met de de Cordes : Karel de Reneaulme, broer van Jean en Corneille, huwt een dochter van Jacques de Cordes (die overigens trouwt met een nicht van Anton en Daniel van Bombergen !). Gaspar Mannaert ontmoeten we verder te Antwerpen in 1556 en 1559, in welk jaar ook Jeronimus en Michiel Mannaert verschijnen. In 1556 vinden we een Melchior Mannaert, 31 jaar oud, die op Venetië handelt sedert meer dan tien jaar, en die in 1565 optreedt samen met Jeronimus. In 1583 is er een Jan Mannaert te Antwerpen en een Marco Mannaert te Venetië — welke laatste voornaam een sprekend bewijs is voor de vergroeiing met de Dogenstad. Jan en Gaspar Mannaert zijn later te Keulen (blijkbaar uitgeweken na 1585), vanwaar ze verder handelen op Venetië met Marco. Deze Marco, „mercante fiamengo", doet in 1596 aan de Venetiaanse senaat een voorstel om een niet nader genoemde koopwaar, die tot dan toe uit de Ponente over land werd gevoerd naar Trento, Bolzano, Villach en andere plaatsen, voortaan over zee naar Venetië te brengen, vanwaar ze dan genoemde bestemmingen zou bereiken, mits men hem verlaging van doorvoerrechten verleent. De senaat, die hoopt daardoor de transit

13, f. 170; 18, ff. 47, 49, 242. Certificatieboek 13, f. 259. Testament Gaspar de Cordes. Venetië, Archivio di Stato, Notariaat, testamenti 676, nr. 438.

(1) L. VAN DER ESSEN, *art. cit.*, p. 232. J. STRIEDER, *op. cit.*, p. 52. SAA, Certificatieboek 10, f. 385; 18, f. 242.

door Venetiaans gebied te vermeerderen, staat inderdaad voor vijf jaar aan Mannaert het recht toe, op deze waar niet meer dan 3 % te betalen voor alle tollen en rechten, terwijl andere kooplui het volle tarief zullen te betalen hebben (1).

Over Anton en Daniel van Bombergen hebben we elders reeds alle inlichtingen verzameld (2). We komen zo tot de firma, die ons na de della Faille het best bekend is : de van der Molen. We danken deze kennis aan het enige register van hun archief, dat bewaard is gebleven : een brievenkopij over de periode 1538-1544 (3). F. Edler heeft op basis van deze bron een hele reeks artikels geschreven over de firma zelf en over verschillende aspecten van haar activiteit. Het is op deze zeer verdienstelijke, doch ten dele moeilijk te vinden publicaties, dat we hier vooral steunen, ze aanvullend met enkele gegevens uit onze eigen opzoekingen (4).

Stichter van de firma is Frederik van der Molen, Jacopszoone, van Haarlem afkomstig, die omstreeks 1510 te Antwerpen verschijnt, waar hij in de volgende jaren huizen koopt en verkoopt. Hij drijft handel op Italië, en sluit vóór 1526 compagnie met een Venetiaans koopman,

(1) H. THIMME, *art. cit.*, p. 453 vv. P. GÉNARD, „Jean-Baptiste Ferrufini et les assurances maritimes à Anvers au XVIe siècle". *Bulletin de la société de géographie d'Anvers*, VII, 1882, pp. 211-233. J. STRIEDER, *op. cit.*, p. 52. O. DE SMEDT, *op. cit.*, I, p. 319. Venetië, Museo Correr, Mss. PD 705 C/VI, en Mss. Donà dalle Rose, 356, 5, nr. 33. SAA, Engelse Natie, IV, 31-7-1556. Certificatieboek 8, f. 146; 9, ff. 121, 250; 11, f. 203; 13, f. 59. Een Gaspar Mannaert overlijdt te Antwerpen in 1557, een Jan Mannaert, zijn zoon, in 1619. *Inscriptions funéraires et monumentales de la province d'Anvers*, I, 1856, p. 255. Barbara Mannaert, waarschijnlijk zuster van Jeronimus, huwt met Anton van Surck, exporteur op Duitsland. Certificatieboek 14, f. 407.

(2) Zie ons artikel : „Lettres commerciales de Daniel et Antoine van Bombergen à Antonio Grimani (1532-1543)". *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 33, 1958, pp. 169-205.

(3) SAA, Insolvente Boedelskamer, 2039.

(4) Het hoofdartikel, waarin de firma zelf en haar activiteit wordt bestudeerd, is : „The Van der Molen, commission merchants of Antwerp, 1538-1544 : trade with Italy". *Medieval and historiographical essays in honor of J. W. Thompson*. Chicago, 1937, pp. 78-145. Daarnaast worden verschillende aspecten van hun handel nader belicht in :

— „Winchcombe kerseys in Antwerp (1538-1544)". *Economic history review*, VII, 1936, pp. 57-62.
— „De deelname van vreemde kooplieden aan de Bergsche jaarmarkten van 1538 tot 1544". *Sinte Geertruydtsbronne*, 3, 1936, pp. 1-15.
— „Le commerce d'exportation des sayes d'Hondschoote vers l'Italie". *Revue du Nord*, XXII, 1936, pp. 249-266.
— „Deux tableaux inconnus de Martin van Heemskerck (1538)". *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 2^e reeks, VI, 1936, pp. 87-90.
— „The effects of the financial measures of Charles V on the commerce of Antwerp (1539-1542)". *RBPH*, XVI, 1937, pp. 665-673.
— „The market of spices in Antwerp (1538-1544)". *RBPH*, XVII, 1938, pp. 212-221.

Bernardo di Zanchi; na de dood van beide partners, in 1538, zetten de erfgenamen de compagnie voort tot 1540, waarna ze uiteen gaan.

Over de activiteit van deze compagnie zijn we slecht ingelicht; eenmaal zien we Frederik van der Molen een akkoord sluiten met een Engels koopman voor het transport van 156 poken Engelse wol naar Venetië vanuit Antwerpen (1526) (1), een andere maal blijkt hij, al of niet voor de compagnie, aan zeeverzekering te doen (1531) (2), waardoor hij als een van de pioniers van de Nederlandse zeeverzekering kan beschouwd worden. Hoofdzaak is natuurlijk de handel Antwerpen-Venetië, waarnaast in 1537 een filiale wordt geopend te Ancona; deze wordt echter reeds 1538 geliquideerd.

Na 1538 zetten de vier zoons van Frederik, Pieter, Cornelis, Gysbrecht en Daniel, de zaken voort, eerst in compagnie met de erfgenamen Zanchi, en vanaf 1540 voor eigen rekening. Hun handel is tweeledig : enerzijds voeren ze een zelfstandige handel Antwerpen-Venetië, anderzijds werken ze in commissie voor een aantal Italiaanse kooplui van verschillende steden.

Ze hebben een bijhuis te Venetië, waar de broer Daniel verblijft; de drie anderen wonen te Antwerpen. Andere vertegenwoordigers van de firma zijn : een eigen agent te Brugge, en op commissie werkende agenten te Hondschoote, in Holland, te Londen, Rijsel, Valenciennes en Arnemuiden.

De vraag naar het respectieve belang van eigenhandel en commissiehandel, waarop F. Edler slechts een gissing als antwoord kon geven, kunnen wij aan de hand van onze berekeningen met vrij grote nauwkeurigheid beantwoorden. Inderdaad weten we, dat hun eigen handel vóór alles op Venetië was gericht; nu hebben ze te Venetië verschillende opdrachtgevers gehad, voor wie ze op commissie werken, doch door een gelukkig toeval hebben alle Venetiaanse firma's hun betrekkingen met de van der Molen onderbroken vóór 1542 (3); bijgevolg gebeurt, gedurende de periode van de taksregisters (1543-1545) de uitvoer naar Venetië voor eigen rekening van de firma, terwijl die naar andere steden voor rekening van hun opdrachtgevers is. Hierdoor kunnen we zien, dat hun eigen handel tot hun commissiehandel staat als 99 tot 376,5, zodat hun handel voor anderen drie à vier keer belangrijker is dan hun eigen zaken.

De bewaarde brievenkopij bevat alleen inlichtingen over hun commissiezaken, die ons dan ook grondig bekend zijn. De opdrachtgevers

(1) O. DE SMEDT, *op. cit.*, II, p. 375, noot 1 : „Frederik Jacopszoon, die men heet van der Moelen".

(2) J. GORIS, *op. cit.*, p. 181. G. KIESSELBACH, *Die wirtschafts- und rechtsgeschichtliche Entwicklung der Seeversicherung in Hamburg.* Hamburg, 1901, pp. 3-5.

(3) F. EDLER, *The Van der Molen, art. cit.*

zijn firma's van Rome, Ferrara, Mantova, Brescia, Genua (met filialen te Ferrara, Venetië, Messina, Palermo en Chios), Bologna, Ancona en, tijdelijk, Venetië. De waren uit Italië omvatten vooral fluweel (Genua), tapijtzijde, katoen, camelot, satijn, angorawol, turkooizen, suiker en specerijen (Venetië), camelot en angorawol (Ancona), naaizijde (Bologna), komijn, galnoten, camelot (Messina), terwijl naar Italië vooral wordt uitgevoerd: karseien, Engels laken, en linnen (Genua), fijn linnen en tapijten (Bologna), karseien en Vlaams en Hollands laken (Ancona), saaien, linnen, tapijten en ook peper (Venetië), tapijten, Vlaams en Hollands laken en linnen (Rome, Ferrara, Mantova, Brescia).

De firma van der Molen vormt bijgevolg een welbepaald type : een eigen handel die vooral steunt op vreemde agenten, met weinig eigen vertegenwoordigers, en daarnaast een zeer belangrijke commissiehandel voor anderen. Het is geen uitzonderlijk grote firma — wat belangrijker eigen zaken en eigen agenten zou veronderstellen — doch niettemin een zeer voornaam huis. Onder de Italië-exporteurs van de jaren 1543-45 staat het als type het dichtst bij de van Bombergen, terwijl de meeste andere firma's eerder schijnen te behoren tot het type della Faille, d.w.z. de in de eerste plaats voor eigen rekening werkende zaak.

Dit onderscheid houdt wellicht verband met de ouderdom van de firma : de van der Molen zijn in deze jaren typische mensen van de tweede generatie, die vooral zoeken te behouden wat ze hebben, en niet, zoals Frederik van der Molen wel had gedaan, veel risico lopen om rijk te worden : reeds in 1540 kunnen ze leven van hun onroerend bezit, en in hun handel verkiezen ze de zekere winst op hun commissiezaken boven het aandeel in winst — of verlies — dat ze zouden hebben door compagnie met sommige van hun klanten te sluiten. De van Bombergen hebben insgelijks in 1543-45 reeds hun langste handelsbedrijvigheid achter de rug (ze zijn vóór 1515 begonnen, en overlijden in 1553), en moeten evenmin nog hun fortuin opbouwen. Daarentegen is Jan della Faille aan het begin van zijn carrière, evenals Jacob van Zwijndrecht, en dat Jacques en Balthasar de Cordes ook tot de jongere generatie behoren, menen we te mogen afleiden uit hun optreden in zeeverzekeringszaken, in deze meest speculatieve periode van het bedrijf.

De familiebanden, die we reeds hoger aanstipten tussen verschillende Vlaamse kooplui, vinden we ook bij de van der Molen : Daniel, de broer die te Venetië woont, trouwt daar met een dochter van Maarten de Hane, Catharina, en komt aldus in betrekking met Jan della Faille, die met een nicht van Catharina is getrouwd, en die we Daniel te Antwerpen in verschillende transacties zien vervangen (1). Zo is het Jan, die, samen met een andere schoonzoon van Maarten de Hane, Jan du Bois, in naam van

(1) Cfr. de genealogische tabellen, pp. XXIII-XXV.

Daniel van der Molen van diens mede-erfgenamen het huis koopt van de overleden Frederik, in de Lombaardstraat (of juister, de 4/5 van het huis, vermits 1/5 door erfenis reeds aan Daniel behoorde) (1). Jan della Faille bewoont vervolgens dat huis, als huurder van Daniel, van 1549 tot 1555 (2). In 1554 is hij het, die Daniel's deel in de overige onroerende goederen van zijn vader aan de mede-erfgenamen verkoopt (3).

Bij gelegenheid van deze transacties vernemen we de samenstelling van het door Frederik aan zijn vijf kinderen nagelaten onroerend bezit, dat omvatte (4) :

— „een huisinge met neercameren, cueckenen, comptoir, packhuysen, kelderen, galerye, bleyckhove, plaetse, bornneputte, regenbacken, metter poorten ende groenen huyse vore aent strate", in de Lombaardstraat; de 4/5 worden verkocht voor 7360 gulden;
— een ander huis „met toebehoorte", eveneens in de Lombaardstraat;
— de hoeve „den Bert" in Steenbergen, 30 gemet aan 52 gulden, 1560 gulden;
— de hoeve „den Santberch", naast voorgaande, 13 gemet aan 24 gulden, 312 gulden;
— een derde deel van 25 gemet land „in de Ruwere", eveneens onder Steenbergen, aan 68 gulden, 566.13 gulden;
— een derde deel van 15 gemet „den Aenwas" in Sint Ontcommerspolder, aan 38 gulden, 190 gulden;
— een bos van 15 gemet onder Halsteren, bij de hoeve den Bert, aan 44 gulden, 660 gulden;
— 44 gemet land onder Vossemeer in de polder geheten „Schuddeborse", aan 51 gulden, 2244 gulden.

Hetzij in land : 5532.13 gulden, in huizen : ongeveer 13.800 gulden, of samen ongeveer 3222 pond groot.

Alles bij elkaar een aanzienlijk bezit, wanneer men bedenkt dat Frederik zich niet uit de zaken heeft teruggetrokken en dus slechts een deel van zijn bezit heeft belegd. Niettemin blijft het zeer ver onder dat van Jan della Faille op het einde van zijn leven (huizen, renten en land belopen bij hem 6710 pond) hoewel natuurlijk dient gerekend met de prijsstijging tussen 1550 en 1580.

De goede betrekkingen tussen Jan della Faille en Daniel van der Molen blijven ook verder bestaan. Jan belast zich met het beheer van Daniel's vier huizen te Antwerpen en het innen van de huur, en blijft dit doen na Daniel's overlijden, voor rekening van zijn weduwe en haar

(1) SAA, Schepenregisters 233, f. 128 en 237, f. 132.
(2) SAA, Notariaat 2074, f. 72.
(3) SAA, Certificatieboek 9, f. 329.
(4) Cfr. nota's 1 en 3.

zoon, Frederik van der Molen. In zijn testament bedenkt hij beiden met een legaat, en na zijn dood zien we Maarten della Faille verder zorgen voor de herstellingen en het innen van de huishuur. Frederik van der Molen, die te Venetië gevestigd blijft (Federicho de Molin), drijft verder handel, o.a door bemiddeling van Maarten della Faille en zijn gezellen, met Engeland en de Nederlanden (1).

De andere takken van de van der Molen schijnen zich vroeger uit de handel te hebben teruggetrokken. Pieter overlijdt tussen 1550 en 1554, alleen minderjarige kinderen nalatend. Cornelis trekt zich blijkbaar reeds in 1544 uit de zaken terug (2).

Blijven tenslotte nog kort te bespreken twee andere kooplui, die veel waren naar Italië zenden : Gillis de Greve en Jacob van Zwijndrecht. Beiden zijn na elkaar in compagnie geweest met Maarten de Hane, Gillis de Greve blijkbaar na 1545, Zwijndrecht vóór 1543 (3). De Greve is in 1543-1545 meer geïnteresseerd aan handel op Duitsland, vooral Hamburg, en op Amsterdam, dan aan uitvoer naar Italië. Hij overlijdt vóór 1553, en waarschijnlijk is het zijn gelijknamige zoon, die in 1559 handel in parels doet en later naar Hamburg uitwijkt, waar hij een vooraanstaande rol speelt in de ontwikkeling van de Hamburger handel op Spanje en de Middellandse Zee (4).

Jacob van Zwijndrecht is in 1543-45 waarschijnlijk niet meer in compagnie met de Hane, zodat zijn export wel voor eigen rekening zal zijn. Hij is gehuwd met Anna Willems, dochter van „Henrik Willems de leertouwer", waarvan hij vier dochters heeft, en hertrouwt na haar dood met Marie, dochter van Hendrik van Duysborch, uit welk huwelijk een zoon, Jacob, wordt geboren. Als bruidschat ontvangt Marie, behalve de 25 pond brabants erfrente van haar moeder's deel, een som van 1600 gulden, hetzij samen 533.6.8 pond groot. Jacob overlijdt in 1549 of 1550. In 1540 koopt hij een huis in 't Kipdorp, in 1547 22 roeden met vier beschoren huizen er op „aan de caeye". In 1546 zien we hem 200 gulden

(1) J, ff. 69, 114, 220, 258; JM, f. 182. AF, bundel 10 en 14 (testament Jan de Oude). Inventaris, ff. 61, 167. Cfr. ook hoofdstuk III, § 3 g.

(2) SAA, Certificatieboek 9, f. 329; 16, f. 81. Schepenregisters 233, f. 128. F. EDLER, *The Van der Molen, art. cit.* De kinderen van Pieter zijn in 1561 nog alle minderjarig (Certificatieboek 17, f. 69), doch zijn zoons Frederik en Floris geven in 1562 reeds een volmacht (Certificatieboek 18, f. 244). Frederik handelt in compagnie met Willem Waerloos te Venetië en met Adam van Riebeke, en overlijdt vóór 25-5-1577 : Rijksarchief Brussel, Raad van Brabant 655, f. 114.

(3) Cfr. hoofdstuk I, § 1.

(4) H. KELLENBENZ, *Unternehmerkräfte im Hamburger Portugal- und Spanienhandel.* Hamburg, 1954, pp. 179-240. L. BEUTIN, *Der deutsche Seehandel im Mittelmeergebiet bis zu den napoleonischen Kriegen.* Neumünster, 1932, pp. 6-8, 180. SAA, Certificatieboek 14, f. 118.

lenen aan een karpetmaker en zijn vrouw, die in ruil beloven, voor hem alleen te werken tot de som is afgelost, en daarvoor hun ganse bezit verbinden — een typisch kapitalistische methode (1).

* * *

Om de aldus nader onderzochte Italië-exporteurs duidelijker te situeren, willen we hier nog een vergelijking maken met de Duitsland-exporteurs. Onze berekeningen zijn hier niet volledig; we hebben ons moeten beperken tot het volgen van enkele firma's, die bij een eerste onderzoek de voornaamste schenen te zijn. Bij de laatste namen van volgend overzicht der exporteurs, die voor meer dan 5000 pond verzenden, is het dan ook mogelijk, dat zich nog een paar andere namen kunnen voegen.

1. Wolf Putchinger	64.031
2. Willem van Montfoort	42.166
3. Erasmus Schetz	41.515
4. Jan Ghieten	36.680
5. Anton Haug	32.076
6. Hartman Smals	18.046
7. Heinrich Bruysser	16.356
8. Bartolomeus Jenisch	15.582
9. Lucas Rem	14.619
10. Andres en Simon Imhoff	12.692
11. Bartolomeus Welser	12.270
12. Hans Putz	11.691
13. Jakob Welser	10.314
14. Hans Paulus	10.054
15. Christoffel Hoochstetter	8.916
16. Sebastian Liebmauwer	6.699
17. Joris en Anton van Surck	5.944
18. Simon Brudegom	5.514
19. Jan della Faille	5.169

(1) SAA, Schepenregisters, 199, f. 265; 197, ff. 47, 320; 204, f. 139; 228, f. 193; 237, f. 138; 239, f. 272; 244, f. 104. Notariaat, 2073, ff. 73, 88, 94; 2074, f. 62.

Vooreerst treffen hier de enorme bedragen, die de „vijf groten" bereiken, en die de cijfers van de Italië-exporteurs ver achter zich laten. Opvallend is ook de afstand, die deze vijf scheidt van de volgende. De Vlamingen zijn in de lijst lang niet slecht vertegenwoordigd, indien we althans, behalve Schetz, Montfoort, Surck, Brudegom en della Faille, ook de niet nader geïdentificeerde Jan Ghieten als Vlaming mogen beschouwen. Hun percentage in deze hoofdgroep bedraagt dan immers 36,9 %, waar het voor Italië slechts 25,7 bedroeg.

Wat de richting van deze export betreft, hebben we geen berekeningen gemaakt, doch zeker is, dat ze in de eerste plaats gericht is op Nürnberg en Leipzig, en in mindere mate op Augsburg, Frankfurt, Keulen en, over zee, op Hamburg.

Een belangrijke gevolgtrekking, die onze lijst toelaat, is het practische gescheiden zijn van de Italië- en Duitsland-export : alleen della Faille en Hoochstetter spelen in beide richtingen een vooraanstaande rol, doch verder houden de Duitsland-exporteurs zich niet of weinig bezig met Italië of omgekeerd.

Behalve de grote rol van het Vlaamse element, dat ook onder de kleinere kooplui goed vertegenwoordigd is, valt op hoezeer deze handelsrichting in handen is van de Duitsers, zonder enige inmenging van andere groepen, zoals voor Italië wel het geval was. Onze inzage van de rekeningen voor de uitvoer naar Spanje laat ons toe, te besluiten dat de Spanje-export in deze jaren zelfs nog sterker „nationaal" is, dus dat de Spanjaarden vrijwel exclusief de uitvoer naar hun land in handen hebben. Daar voor Engeland hetzelfde wel vaststaat, kunnen we besluiten, dat de handel op de verschillende landen vanuit Antwerpen in 1543-45 nog in ruime mate beheerst wordt door de kooplui van dat land zelf — een toestand, die in de loop van de eeuw evolueert ten voordele van het Vlaamse element, dat in de handel op Italië en Duitsland reeds dan een zeer voorname rol speelt.

Bekijken we nader de persoon van de exporteurs, dan treffen vooreerst een aantal verrassende en onbekende namen, die niemand op deze plaats zou verwacht hebben : wie heeft ooit de naam gehoord van Willem van Montfoort of van Jan Ghieten ? En al is Wolf Putchinger niet onbekend (1), dan had toch niemand hem op de eerste plaats in de lijst kunnen verwachten. De enorme betekenis van enkelen dezer tenoren berust wel op hun factorschap, en niet op hun eigen handel, en dat is met name voor Putchinger het geval, die factor is van de Herbrot en Herwart — en hiermee zijn de lezers van Ehrenberg al op meer vertrouwd terrein; niettemin blijft het een verrassing van eerste gehalte, dat deze bekende,

(1) R. EHRENBERG, *Das Zeitalter der Fugger, index sub nomine.* J. STRIEDER, *Aus Antwerpener Notariatsarchiven, index sub nomine.*

doch steeds door ronkender namen geëclipseerde firma's, aldus de eerste — en veruit de eerste — exporteurs naar Duitsland blijken te zijn.

De ereplaats van Erasmus Schetz is een verheugend bewijs, dat de bekendheid, die deze naam in de literatuur heeft, tenminste ook met de nuchtere cijfers klopt en niet toevallig is; zijn positie blijkt zelfs nog belangrijker dan men had vermoed : niet alleen is hij de derde exporteur naar Duitsland, vóór een Haug en een Welser, doch, zoals dadelijk nog zal blijken, hij is de grootste Nederlandse exporteur überhaupt.

Een heel probleem stellen daarentegen Montfoort en Ghieten — zelfstandige kooplui ? factors ? commissiehandelaars ? — we weten er niets van, en kunnen deze problemen hier trouwens niet nader behandelen. Vermelden we nog, dat de export van Schetz een zeer duidelijke hoofdlijn heeft : uitvoer van Engels laken naar Leipzig; na Engels laken speelt alleen peper nog een rol van betekenis in zijn uitvoer; wat de bestemming betreft, kunnen we cijfers geven voor de eerste 18 maanden van zijn uitvoer : op een export van 16.829 pond vlaams kennen we de bestemming van 14.938 pond, als volgt verdeeld :

— Leipzig	11.005
— Nürnberg	2.424
— Keulen	750
— Frankfurt	625
— Kempten	78
— Augsburg	40
— Aken	16

Duidelijker nog blijkt het belang van Schetz uit volgende tabel van de voornaamste Vlaamse exporteurs naar alle richtingen (1543-1545) (zie p. 497).

Het aantal nieuwe namen in deze lijst is vrij beperkt, zoals de export naar andere landen dan Italië en Duitsland voor de Vlaamse handelaars blijkbaar minder belangrijk is. De voornaamste nieuwe figuur is Lodewijk Ferraryn, die naar Engeland enorme hoeveelheden lijnwaad verzendt. Opvallend gering is het aantal grote Engeland-exporteurs — wat klopt met de vroeger geciteerde tekst van John Wheeler — en het gebrek aan interesse voor export naar Spanje — een toestand die weldra zal veranderen. Onduidelijk is de juiste betekenis van de grote export naar Noord-Nederland (haast uitsluitend Amsterdam), vanwaar vermoedelijk de waren verder gaan naar de Oostzee.

Tenslotte geven we nog een lijstje van de grootste verzendingen, die we in de registers aantroffen : het is inderdaad betekenisvol, wanneer één firma in staat is om in één keer een enorme som waren te verzenden — en te riskeren. Op een enkele uitzondering na, zien we hier dan ook alleen reeds bekende namen verschijnen.

— de factor van Portugal	naar	Arnemuiden	15.670 pond
— de factor van Portugal	naar	Engeland	8.262 pond
— de Fugger	naar	Arnemuiden	5.400 pond
— Wolf Putchinger	naar	Duitsland	3.763 pond
— Jan della Faille	naar	Duitsland	1.890 pond
— Erasmus Schetz	naar	Arnemuiden	1.735 pond
— Erasmus Schetz	naar	Amsterdam	1.700 pond
— Hendrick Hont	naar	Duitsland	1.596 pond
— Erasmus Schetz	naar	Amsterdam	1.515 pond
— Martin Lopez	naar	Italië	1.471 pond
— Erasmus Schetz	naar	Amsterdam	1.458 pond
— Erasmus Schetz	naar	Amsterdam	1.433 pond
— de Salviati	naar	Engeland	1.367 pond
— de Salviati	naar	Engeland	1.246 pond
— Jan della Faille	naar	Duitsland	1.197 pond
— Erasmus Schetz	naar	Amsterdam	1.172 pond
— Willem van Montfoort	naar	Duitsland	1.125 pond
— Erasmus Schetz	naar	Duitsland	1.114 pond
— Jan Ghieten	naar	Duitsland	1.092 pond
— Erasmus Schetz	naar	Duitsland	1.070 pond
— Erasmus Schetz	naar	Duitsland	1.050 pond
— Bartolomeus Welser	naar	Duitsland	1.040 pond
— Erasmus Schetz	naar	Amsterdam	1.035 pond
— Wolf Putchinger	naar	Duitsland	1.020 pond
— Willem van Montfoort	naar	Duitsland	1.009 pond
— Bonaventura Michaeli	naar	Italië	1.000 pond

	Italië	Duitsland	Engeland	Nederland	Spanje	Frankrijk	Totaal
Erasmus Schetz	—	41.515	4.872	16.447	2.988	—	65.822
Willem van Montfoort	919	42.166	—	—	—	—	43.085
Jan Ghieten	—	36.680	15	35	—	—	36.730
Jan della Faille	20.348	5.169	1.293	1.399	40	—	28.249
Jan Mannaert	19.787	1.056	709	—	—	—	21.552
Lodewijk Ferraryn	—	—	17.644	675	977	—	19.296
Jacques de Cordes	12.678	—	—	—	180	—	12.858
Pieter van der Molen	10.273	—	12	—	—	—	10.285
Jacques Perilleux	7.932	—	—	—	—	1.274	9.206
Laurens van der Heyden	7.874	—	—	—	—	170	8.044
Thielman van Kessel	—	2.803	4.254	—	754	—	7.811
Jacob van Zwijndrecht	1.540	—	5.664	476	50	—	7.730
Gillis de Sorbreuque	—	—	1.532	—	5.096	140	6.768
Joris en Anton van Surck	—	6.295	—	355	—	—	6.650
Roelof Vos	—	200	5.403	697	—	—	6.300
François de Behault	—	3.121	3.067	—	—	—	6.188
A. en D. van Bombergen	4.256	—	1.688	163	—	—	6.107
Simon Brudegom	—	5.514	—	—	—	—	5.514
Gillis de Greve	1.671	2.316	—	1.400	—	—	5.387
Elias Ghysbrechts	2.420	80	1.464	975	—	—	4.939
Arnout Pels	—	3.206	374	304	—	—	3.884

	Italië	Duits-land	Enge-land	Neder-land	Spanje	Frank-rijk	Totaal
Hendrik van Onsen	—	—	3.370	—	250	—	3.620
Balthasar de Cordes	3.103	—	—	—	—	—	3.103
J. en C. de Reneaulme	3.026	35	—	—	—	—	3.061
François Gillis	500	2.547	—	—	—	—	3.047
	96.327	152.703	51.361	22.926	10.335	1.584	335.236

Ter vergelijking : Wolf Putchinger, de grootste exporteur van deze periode :

	Italië	Duits-land	Enge-land	Neder-land	Spanje	Frank-rijk	Totaal
	—	64.031	—	2.031	—	—	66.062

BESLUIT

We hebben in de vorige bladzijden, na de grondige ontleding van geschiedenis en werking der firma della Faille, een idee trachten te geven van de Vlaamse eigenhandel in de 16e eeuw, zijn belang, zijn manier van optreden, de verschillende gedaanten, die hij van firma tot firma aanneemt. We hebben gepoogd, de zestiendeeuwse Vlaamse firma te situeren in de evolutie van de Vlaamse eigenhandel door de eeuwen heen èn in de evolutie van de algemeen-Europese handel in de 16e eeuw. Bij de grote verspreiding van het materiaal en het gebrek aan voorstudies op vele gebieden hebben we ons veelal tot aanduidingen moeten beperken. Niettemin menen we uit het voorgaande enkele geldige algemene lijnen te kunnen ontwikkelen.

Een eerste vaststelling is het zeer grote belang van de Vlaamse firma in de 16e eeuw op het gebied van de warenhandel, gebied dat o.i. het belangrijkste blijft, doch dikwijls verwaarloosd wordt omwille van de meer de aandacht trekkende, doch niet-essentiële financieel-politieke handel. De geldmachten, die hun brillante carrière binden aan de groeiende staatsmacht, hebben meer belangstelling gekregen dan hen toekomt, en hetzelfde geldt voor de geldhandel met speculatieve doeleinden, die eveneens in het volle licht wordt geplaatst ten nadele van de warenhandel.

Voor de economische evolutie op lange afstand zijn nochtans de leningen van de Fugger en de asientos van de Ruiz volgens ons van minder belang dan de ontwikkeling van de warenhandel en van de minder goed bekende firma's, die er zich mee bezig houden. In de zeventiende eeuw zal dit duidelijk worden, wanneer de financieel-politieke firma op de achtergrond geraakt en men op het voorplan de naamloze, doch klassebewuste warenhandelaar zal zien verschijnen. En de opvatting, dat het gegoochel met wisselbrieven en subtiele koersspeculatie ten dele de warenhandel zou verdrongen hebben of een zelfstandige rol zou hebben gespeeld in de zestiendeeuwse economie, menen we als een mythe te mogen bestempelen. De handel blijft essentieel voor als na warenhandel.

Het beeld van de Vlaamse handelaar in de 16e eeuw hebben we aldus op een essentieel punt moeten wijzigen : bij het weinige, dat tot nog toe over hem bekend was, domineerde vooralsnog de speculatief-financieel georienteerde figuur, die onze historici in navolging van Ehrenberg hebben gezocht en in een paar gevallen gevonden in Schetz, Grammaye e.d. We hebben kunnen aantonen, dat deze soort handelaars bij ons — zoals in andere landen trouwens ook — minder voornaam zijn geweest

dan hun de aandacht trekkende carrière laat geloven, en dat de wezenlijke activiteit van de overgrote meerderheid der kooplui op het gebied van de warenhandel blijft liggen. Naast het soort feitelijk monopolie van de belangstelling, dat die paar uitzonderingen tot nog toe genoten, hebben we een indrukwekkende lijst warenhandelaars van formaat aangevoerd, die de ruggegraat van de Vlaamse handel vormen, en in welke categorie overigens ook een Schetz en een Grammaye nog ten dele wortelen.

Op het terrein van de warenhandel dus vinden we in de 16e eeuw de Vlaamse firma vooraan in de ontwikkeling. Niet toevallig trouwens. Ten eerste omdat de „actieve" Vlaamse handelaar van vóór 1300 in de 14e en 15e eeuw niet in slaap was gevallen in een Brugs makelaarskantoor, doch integendeel verder was blijven handel drijven op het buitenland, en met de evolutie van de handel terdege tred had gehouden. Ten tweede, omdat, door een samenloop van omstandigheden, in de 16e eeuw de meest progressieve elementen van de Europese zakenwereld te Antwerpen samentroffen en daar een onvergelijkelijke practische leerschool voor de inheemse of „ingewaaide" handelaars openden.

Zodat de Vlaamse kooplui, waar het nooit had aan ontbroken, de gelegenheid kregen om in korte tijd vertrouwd te worden met wat de handelstechniek aan meest geperfectioneerde instrumenten bood. Uitgerust met deze snel geassimileerde kennis, begonnen de leerlingen weldra in alle richtingen veroveringen te maken, en bleken in de tweede helft van de eeuw de waardige mededingers van hun vroegere leermeesters te zijn geworden.

En wanneer de koninklijke schuldenaars van de grote financiers in het laatste kwart van de eeuw de Europese handel helemaal in de war sturen en Antwerpen ophoudt, het centrum van de warenhandel te zijn, is in de Nederlanden een talrijke en sterke groep inheemse grote kooplui gevormd, die nu voor een groot deel uitzwermen over Europa en, samen met de eveneens verstrooide Italiaanse kooplui, overal de leiding van de zaken gaan nemen en overal de meest gevorderde techniek gaan invoeren. De Verenigde Provinciën, Noord-Duitsland en in mindere mate Engeland en Frankrijk, hebben aan hen de voltooiing van hun nog achterlijke handelsopleiding te danken.

Een ander deel van die inheemsen is, met een deel van de buitenlandse kooplui, ter plaatse gebleven en heeft haar opgespaard kapitaal aan ervaring gebruikt in de nog openstaande richtingen van luxehandel, financiële operaties èn voortgezette actieve handel op het buitenland, in nauwe samenwerking met de Vlaamse en buitenlandse handelaars op andere plaatsen. Verre van op het einde van de 16e eeuw te verdwijnen, is de Vlaamse handel eensdeels het ferment gaan vormen voor de buitenlandse handel, anderdeels een actieve rol blijven spelen in het land zelf, zij het in mindere omvang en met minder grote mogelijkheden dan in de

voorbije decennia. Daarom is het ook weer niet toevallig, dat in de 18e eeuw iedere kans op uitbreiding van de zaken wordt te baat genomen door immers-niet-verdwenen grote kooplui en door immers-niet-verdwenen kapitalen.

Bij het onderzoek van de Vlaamse handel in de 16e eeuw hebben we onze aandacht geconcentreerd op een bepaalde handelsrichting, die aan de hand van een uitzonderlijke bron grondig kon bestudeerd worden : de export naar Italië in 1543-1545. Naast het aandeel van de Vlaamse kooplui aan deze handel hebben we de voornaamste trekken van deze exportrichting kunnen aangeven, hoewel een diepgaander studie van het materiaal natuurlijk buiten ons bestek bleef.

We hebben daarna meer bepaald de voornaamste Vlaamse firma's onderzocht, en getracht, naast de Italië-exporteurs, ook de voornaamste exporteurs in andere richtingen aan te duiden. We hebben aldus kennis gemaakt met een hele groep Vlaamse kooplui, die voor de Vlaamse handel in het midden van de 16e eeuw absoluut representatief zijn. Enkele algemene trekken vallen bij hen op : velen onder hen zijn geen geboren Antwerpenaars, doch ingeweken; hun handel kenmerkt zich door een grote verscheidenheid van richtingen en artikelen, doch tevens door een duidelijke voorkeur voor textiel; de hoofdrichtingen van hun activiteit zijn (nog) Italië en Duitsland, in afwachting dat ze ook op de andere markten (Spanje, Engeland enz.) een vooraanstaande plaats veroveren. Onderling zijn ze eng met elkaar verbonden door familie- en zakenbetrekkingen, terwijl ze echter tegelijk zeer open staan voor relaties met buitenlanders — een van de kenmerken van de progressieve koopman in de 16e eeuw. De meesten blijken erg ontvankelijk voor de hervorming, ook al primeert bij hen het handelsbelang, zodat weinigen zich grondig compromitteren. Bij het midden van de eeuw is een eerste generatie van deze kooplui reeds „gearriveerd" en wordt de taak overgenomen door een tweede, waarschijnlijk talrijker groep, die op algemeen Europees plan een grotere rol zal spelen dan de voorgaande.

In de Italië-handel, die voor de technische vorming van de Vlaamse koopman in de eerste helft van de eeuw de voornaamste is, blijkt zeer duidelijk het alles beheersende belang van Venetië, dat zeer veel Vlaamse firma's telt en waar de Italiaanse techniek reeds zeer vroeg aan de Vlaamse kooplui vertrouwd wordt. Deze grote rol van de Dogenstad, die we met cijfers konden belichten, wordt verklaard door de export van Vlaamse textielproducten en van de over Antwerpen uitgevoerde Engelse karseien, die alle meest voor de Levant bestemd zijn, en de Vlaamse handelaars op de Dogenstad richten. Daarnaast draagt de afwezigheid van een georganiseerde groep Venetiaanse kooplui in de Nederlanden er eveneens toe bij, de ontwikkeling van een groep Vlaamse handelaars op Venetië te bevorderen. De uitvoer naar Spanje-Amerika, tweede pijler van de Vlaamse

afzet, is wat later belangrijk geworden voor de Vlaamse kooplui, wat blijkt uit hun nog geringe belangstelling voor deze richting in 1543-1545.

Meer dan gewoonlijk wordt gedaan, hebben we aandacht besteed aan de ontwikkeling van de handelstechniek en -organisatie. Geboren uit de noodzaak van de handel zelf, heeft ze op haar beurt zijn ontwikkeling beïnvloed en zijn mogelijkheden vergroot. We menen zelfs door haar evolutie de beslissende vernieuwing van de handelswereld in de 16e eeuw te kunnen verklaren; beslissende vernieuwing, die we zien in de enorme numerieke toename van het aantal internationale handelaars van gemiddeld en klein formaat en niet, zoals tot nog toe steeds werd aangenomen, in het o.i. helemaal niet zo essentiële buitensporige groeien van enkele zeer grote firma's.

We zijn er ons wel van bewust, met deze stelling lijnrecht in te gaan tegen de heersende opvatting, tegen het „Zeitalter der Fugger". Het viel bovendien buiten ons bestek, dit probleem diepgaand te onderzoeken, zodat onze bewering ongetwijfeld verdere opzoekingen nodig heeft om vast gefundeerd te worden. Niettemin lijkt deze stelling ons vruchtbaar en ligt ze in de lijn van de evolutie, die in de Middeleeuwen is begonnen met de individuele rondreizende handelaar, en in de zeventiende eeuw haar beslag krijgt met de maatschappij op aandelen.

Het is in de zestiende eeuw, dat de basis wordt gelegd voor de organismen, die in de zeventiende de handelswereld gaan beheersen, en die basis bestaat juist in de vermenigvuldiging van de kleine en middelgrote handelaars, die op haar beurt wordt mogelijk gemaakt door de grote verspreiding of het ontstaan van nieuwe handelstechnieken en organisatievormen : disconto-practijk, transport-ondernemingen, postwezen, overdracht van papieren zonder formaliteit, wisseltechniek, dubbele boekhouding, termijn- en staalhandel, verzekeringswezen, deposito — ziedaar de nieuwe techniek; participatie, commissie, en weldra maatschappij op aandelen — ziedaar de nieuwe organisatie. In de loop van de 16e eeuw zijn al deze handelsvormen ofwel ontstaan ofwel op zeer grote schaal verspreid, onder de impuls van de nieuwe mogelijkheden die zich voor de handel openden, tengevolge vooral van de aardrijkskundige ontdekkingen en van de bevolkingstoename. Die nieuwe mogelijkheden konden dank zij de nieuwe technieken volop worden uitgebuit door een numeriek sterk gegroeide koopliedenklasse, wat weer voor gevolg had een sterke quantitatieve toename van de productie. Het is in de wisselwerking van techniek en handelsmogelijkheden, dat de verklaring ligt voor het wezenlijk ànder en dynamischer aspect van de zestiendeeuwse ontwikkeling t.o.v. de voorgaande eeuw.

BIJLAGEN

We geven hierna eerst een reeks tabellen, waarin de voornaamste aspecten van de della Faille-handel in cijfers zijn uitgedrukt (I-IX), daarna gegevens aangaande prijzen, kooplui, schepen en verzekering, geput uit de della Faille-bronnen (X-XV). Dan volgen nog twee teksten aangaande de della Faille (XVI-XVII) en tenslotte het „livre de raison" van Herman Pottey (XVIII).

Alle bedragen zijn, tenzij anders gespecifieerd, opgegeven in ponden, schellingen en penningen vlaams.

I

INKOOP EN VERKOOP

	Nederlanden		Londen		Hamburg	
	inkoop	verkoop	inkoop	verkoop	inkoop	verkoop
1574	7.899	2.701	2.798		4.384	3.340
1575	7.093	2.979	5.379		1.173	1.739
1576	11.580	77	5.521		11	—
1577	14.779	127	1.211		—	25
1578	13.883	2.001	2.524		—	—
	55.234	7.885	17.433	89.694	5.568	5.104
					Stade	
1589	6.578	5.190	13.423		—	—
1590	5.232	11.952	11.044		—	—
1591	7.359	10.108	10.324		—	—
1592	5.503	15.791	6.055		—	—
1593	10.222	21.004	5.219		—	—
1594	7.807	20.924	10.813		2.530	8.131
	42.701	84.969	56.878	141.738	2.530	8.131

	Venetië		Napels		Verona	
1574	1.774	5.919	—	—	3.931	577
1575	—	9.831	—	326	1.774	2.818
1576	36	8.654	—	—	7.912	1.739
1577	276	2.234	—	—	11.521	7.271
1578	1.481	1.034	2.575	—	16.288	15.299
	3.567	27.672	2.575	326	41.426	27.704
1589	—	12.020	4.691	7.434	3.837	—
1590	373	2.939	9.931	9.987	—	—
1591	1.386	4.797	23.971	13.188	16.472	—
1592	188	685	25.185	18.287	12.539	—
1593	—	3.409	12.387	11.096	4.316	—
1594	—	10.238	13.499	15.617	8.286	—
	1.947	34.088	89.664	75.609	45.450	—

II

KREDIET EN DEBET PER FILIALE

	1574-1578		1589-1594	
	krediet	*debet*	*krediet*	*debet*
ANTWERPEN				
waren	55.234	7.885	20.409	35.375
geld	7.479	71.313	58.108	60.770
	62.713	79.198	78.517	96.145
VENETIË				
waren	3.580	43.316	1.947	34.088
geld	53.432	14.832	94.769	43.238
	57.012	58.148	96.716	77.326
LONDEN				
waren	17.433	89.694	71.673	129.474
geld	72.911	—	36.290	12.264
	90.344	89.694	107.963	141.738
VERONA				
waren	43.993	30.145	45.450	—
geld	—	39.266	—	39.640
	43.993	69.411	45.450	39.640
NAPELS				
waren	—	—	93.578	106.593
geld	—	—	12.079	7.395
			105.657	113.988
HAMBURG-STADE				
waren	12.281	8.556	4.571	8.131
geld	14.237	17.628	—	—
	26.518	26.184	4.571	8.131
AMSTERDAM				
waren	—	—	2.593	2.956
geld	—	—	—	4.337
			2.593	7.293

III

FINANCIËLE ACTIVITEIT

ANTWERPEN

— geld overgemaakt naar :

	Londen	Venetië	Nederlanden	Spanje-Duitsland
1574	—	—	2.324	—
1575	—	1.716	4.463	—
1576	—	1.378	8.607	—
1577	—	—	8.558	—
1578	—	4.385	9.874	—
		7.479	33.826	
1589	339	75	6.451	1.265
1590	823	3.186	8.730	2.292
1591	—	3.527	5.767	1.297
1592	45	3.831	4.764	3.938
1593	2.567	1.874	965	1.301
1594	—	1.121	1.527	2.366
	3.774	13.614	28.204	12.459

— geld overgemaakt uit :

	Londen	Venetië	Hamburg	Nederlanden	Spanje-Duitsland
1574	5.526	5.864	655	—	998
1575	10.951	1.906	3.549	—	—
1576	5.074	118	5.426	—	—
1577	12.136	1.016	2.551	—	—
1578	16.159	384	—	—	173
	49.846	9.288	12.181		1.171
1589	1.556	2.764	—	667	396
1590	1.139	3.887	—	1.361	656
1591	2.895	7.502	—	2.111	1.363
1592	5.426	4.103	—	3.457	1.046
1593	6.320	6.490	—	—	1.761
1594	1.834	1.841	—	1.499	471
	19.170	26.587		9.095	5.693

— balans van de financiële operaties van Antwerpen met :

	de Nederlanden	het buitenland	totaal
1574-1578	+ 33.826	— 65.007	— 31.181
1589-1594	+ 19.109	— 21.771	— 2.662

HAMBURG

	— geld overgemaakt naar Antwerpen	— geld overgemaakt uit Londen
1574	655	1.577
1575	3.549	4.225
1576	5.426	4.425
1577	2.551	3.562
	12.181	13.789

— balans van de financiële operaties van Hamburg :
1574-1577 — 1.608

LONDEN

— geld overgemaakt naar :

	Antwerpen	Venetië	Hamburg	Amsterdam	elders
1574	5.526	—	1.577	—	—
1575	10.951	188	4.225	—	—
1576	5.074	—	4.425	—	—
1577	12.136	3.306	3.562	—	—
1578	16.159	4.664	—	—	2.655
	49.846	8.158	13.789		2.655
1589	1.556	60	—	—	—
1590	1.139	3.475	—	—	1.973
1591	2.895	4.615	—	—	329
1592	5.426	1.219	—	—	34
1593	6.320	—	—	—	—
1594	1.834	1.334	—	3.709	372
	19.170	10.703		3.709	2.708

— geld overgemaakt uit :

	Antwerpen	Venetië	elders	
1574	—	—	—	
1575	—	—	—	
1576	—	—	—	
1577	—	325	—	
1578	—	1.212	—	
		1.537		— balans van de financiële operaties van Londen :
1589	339	1.043	—	1574-1578 : + 72.911
1590	823	742	—	1589-1594 : + 24.026
1591	—	974	—	
1592	45	2.443	38	
1593	2.567	70	883	
1594	—	2.123	174	
	3.774	7.395	1.095	

AMSTERDAM

— geld overgemaakt uit Londen : 1594 3.709

VENETIË

— geld overgemaakt naar :

	Antwerpen	Londen	Verona	Napels	elders
1574	5.864	—		—	913
1575	1.906	—		—	1.250
1576	118	—		—	930
1577	1.016	325		—	99
1578	384	1.212		—	412
	9.288	1.537	39.266		3.704
1589	2.764	1.043			186
1590	3.887	742			1.827
1591	7.502	974			606
1592	4.103	2.443			2.156
1593	6.490	70			1.338
1594	1.841	2.123			2.234
	26.587	7.395	39.640	7.395	8.347

— geld overgemaakt uit :

	Antwerpen	Londen	Napels	elders
1574	—	—	—	—
1575	1.716	188	—	316
1576	1.378	—	—	—
1577	—	3.306	—	—
1578	4.385	4.664	—	—
	7.479	8.158		316
1589	75	60		44
1590	3.186	3.475		—
1591	3.527	4.615		109
1592	3.831	1.219		1.505
1593	1.874	—		—
1594	1.121	1.334		1.096
	13.614	10.703	12.079	2.754

— balans van de financiële operaties van Venetië :

1574-1578 : — 1.524
1589-1594 : + 15.058

IV

DE RICHTING VAN DE HANDEL

Waarde van de verzendingen uit :

	1574-1578	1589-1594
de Nederlanden	33.581	43.078
Engeland	17.437	58.480
Hamburg-Stade	5.588	2.530
de Oostzee	1.496	374
graanzendingen	—	10.499
totaal verzendingen Noord-Zuid	58.102	114.961
Venetië	3.621	1.946
Verona	43.992	45.440
Napels	—	94.521
Spanje	1.328	8.824
totaal verzendingen Zuid-Noord	48.941	150.731

— verzendingen	1574-1578	1589-1594
over land	102.440	193.998
over zee	4.603	71.694

V

DE HANDEL OVER ZEE
1588-1594

Waarde van de verzendingen :

	Venetië		Napels		Spanje		Oostzee	
	naar	uit	naar	uit	naar	uit	naar	uit
1588	3.709	—	1.671	—	—	1.117	—	—
1589	—	—	7.434	2.367	666	1.206	1.604	—
1590	—	—	7.898	4.660	1.034	797	—	374
1591	7	104	4.617	6.445	570	2.754	—	—
1592	—	188	4.721	—	184	2.021	—	—
1593	—	—	1.027	744	—	1.725	—	—
1594	—	—	215	2.444	—	321	—	—
	3.716	292	27.583	16.660	2.454	9.941	1.604	374

	Italië-Spanje	Graan-zendingen
1588	—	—
1589	—	—
1590	—	922
1591	1.216	8.380
1592	2.683	1.030
1593	—	167
1594	162	—
	4.061	10.499

VI

INKOOP

(in stuks)

In de Nederlanden :

	linnen	cambric	amelaken	grosgrains	saaien	bouratten	operetten
1574	1.868	—	9	227	—	—	—
1575	920	—	6	1.454	448	—	—
1576	1.895	—	4	3.042	521	160	—
1577	3.068	95	11	4.894	319	172	—
1578	1.622	257	7	5.663	388	41	—
1581	1.456	?	?	?	?	?	?
1585	?	?	?	360	± 300	?	?
1586	?	100	?	490	± 320	50	?
1589	724	33	—	1.020	366	45	128
1590	—	112	—	1.322	836	102	80
1591	484	153	—	1.320	541	—	104
1592	90	266	168	—	550	127	220
1593	565	320	322	294	450	355	—
1594	408	150	136	—	602	52	—

	diverse stoffen (1)	laken	sajet-draad (pond)	karseien	frisetten	Napelse zijde		
						kaarten	paar kousen	pond
1574	—	—	—	348	—	—	—	—
1575	—	20	50	273	8	84	—	—
1576	51	—	460	—	—	178	273	55
1577	1	—	1.039	—	—	—	—	—
1578	384	—	1.112	—	—	—	—	—
1589	30	7	—	—	—	—	—	—
1590	12	—	—	—	—	—	—	—
1591	—	4	—	—	—	—	—	—
1592	—	—	—	—	—	—	—	—
1593	16	—	—	—	—	—	—	—
1594	12	—	—	—	—	—	—	—

(1) bayetten, bombazijnen, fusteinen, plumetten, rosetten, satijnen, trijpen, veludini.

In Engeland :

	karseien	laken	frisetten	wol (zak)	baaien	saaien	dozijnkens	grosgrains	konijnevellen (dozijn)
1574	823	—	38	—	—	—	—	—	—
1575	1.350	15	55	—	—	—	—	—	—
1576	1.232	42	93	—	—	—	—	—	—
1577	148	28	64	—	—	—	—	—	—
1578	87	72	163	5	—	—	—	—	—
1582	± 520	?	?	?	?	?	?	?	?
1583	?	?	?	236	?	?	?	?	?
1585	± 1.380	± 90	?	225	?	160	?	?	?
1586	± 2.070	± 90	?	?	?	?	?	?	?
1589	1.178	50	190	—	123	—	152	30	79
1590	733	93	118	—	114	—	24	—	—
1591	777	61	9	—	52	—	—	30	181
1592	69	36	—	—	—	—	—	—	54
1593	418	45	—	—	—	112	—	—	69
1594	1.356	147	—	—	29	102	—	—	72

Te Hamburg-Stade :

Hamburg	karseien	laken	frisetten	wol (zak)	baaien	dozijnkens
1574	231	33	4	46	—	—
1575	—	—	4	35	—	—
Stade						
1594	189	20	—	20	245	8

Te Venetië (zijde-inkoop) :

	fijne zijde		afval-zijde pond	camelotten stuks
	kaarten	pond		
1574	839	—	510	50
1576	—	—	107	—
1577	—	—	1.362	—
1578	—	—	345	17
1590	—	337	—	—
1591	252	625	—	—

Te Napels (zijde-inkoop) :

	fijne zijde		zijdelaken	kousen	capitoen-zijde	linten
	kaarten	pond	stuks	paar	pond	stuks
1578	661	107	15	321	447	—
1579–80	?	?	?	1.217	?	?
1581–82	?	431	3	421	?	?
1583	86	72	?	?	?	?
1589	390	182	24	—	—	—
1590	739	1.232	36	74	—	—
1591	2.276	2.911	325	93	—	—
1592	2.398	2.280	315	30	—	—
1593	1.024	1.081	251	—	—	—
1594	800	1.684	235	251	—	354

Te Verona (zijde-inkoop) :

	fijne zijde	floretzijde		rauwe zijde		Levant-zijde	afval-zijde
	kaarten	kaarten	pond	kaarten	pond	kaarten	pond
1574	363	1.199	—	—	—	802	425
1575	416	571	—	—	—	113	68
1576	2.916	582	—	—	352	—	200
1577	3.584	1.324	—	20	1.561	—	—
1578	4.578	1.395	—	—	1.275	—	15
1579–80	9.131	4.425	—	?	?	?	?
1581–82	5.606	3.941	322	—	533	—	25
1583	2.433	980	445	—	713	—	74
1589	954	529	245	—	—	—	—
1590	—	—	—	—	—	—	—
1591	2.988	2.966	1.028	—	—	—	—
1592	2.639	1.385	2.038	—	—	—	—
1593	867	344	646	—	—	—	—
1594	1.731	268	1.703	—	—	—	198

Zijde-inkoop :

		kaarten	pond	zijdelaken	kousen
Venetië	1574–1578	839	2.324	67	—
	1589–1594	252	962	—	—
Verona	1574–1578	18.157	3.896	12	—
	1589–1594	14.671	6.054	—	—
Napels	1574–1578	661	554	15	321
	1589–1594	7.627	9.370	1.186	448

VII

VERHANDELDE WAREN

(in stuks)

	1574-1578		1589-1594	
	totaal	per jaar	totaal	per jaar
linnen	9.373	1.874	2.802	509
cambric	352	70	1.034	188
amelakens-servetten .	37	7	626	113
grosgrains	15.280	3.056	4.016	730
saaien	1.708	341	3.395	617
karseien	4.507	901	4.215	766
laken	188	37	432	78
frisetten	413	82	308	56
baaien	—	—	591	107
dozijnkens	—	—	91	16
bouratten	373	74	730	132
operetten	—	—	532	97
diverse stoffen (1) . .	443	88	42	8
kaarten zijde	19.657	3.931	22.550	4.100
pond zijde	6.774	1.354	16.386	2.979
stuk zijdelaken	94	19	1.186	215
paar zijden kousen . .	321	64	448	81

(1) bombazijnen, fusteinen, plumetten, rosetten, satijnen, trijpen, veludini.

VIII

BESTEMMING VAN DE WAREN

(in stuks)

Linnen :

	Londen	Verona	Venetië	Napels	Hamburg
1574	1.394	—	—	—	287
1575	1.087	108	50	—	10
1576	?	69	—	—	—
1577	2.222	366	—	—	—
1578	2.031	1.055	36	—	—
1581–82	918	?	?	?	?
1584	± 700	—	± 200	—	—
1585	?	—	± 300	± 350	—
1586	—	—	± 200	100	—
1589	—	—	493	—	—
1590	—	—	—	73	—
1591	—	—	—	300	—
1592	—	—	24	345	—
1593	—	—	—	420	—
1594	—	—	—	625	—

Grosgrains

	Venetië	Verona	Napels
1574	227	—	—
1575	436	1.029	—
1576	1.415	1.033	—
1577	178	3.691	—
1578	—	6.667	—
1585	± 180	—	± 180
1586	± 245	—	± 245
1589	810	—	—
1590	—	—	240
1591	—	—	1.352
1592	—	—	1.320
1593	—	—	294
1594	—	—	120

Saaien

Venetië	Verona	Napels
—	—	—
192	242	—
491	10	—
—	355	—
—	356	—
± 150	—	± 150
± 160	—	± 160
366	—	—
284	—	197
114	—	544
40	—	706
90	—	472
2	—	702

Karseien en laken :

	Verona		Venetië		Napels	
	karseien	laken	karseien	laken	karseien	laken
1574	—	41	1.242	—	—	—
1575	14	47	1.587	—	—	—
1576	—	15	1.134	9	—	—
1577	37	28	416	—	—	—
1578	14	72	63	—	—	—
1582	—	—	± 520	?	?	?
1585	—	—	± 1.320	± 20	?	± 70
1586	—	—	± 2.520	± 20	?	± 70
1589	—	—	829	23	144	27
1590	—	—	393	—	340	93
1591	—	—	643	27	120	34
1592	—	—	32	—	37	36
1593	—	—	402	25	16	20
1594	—	—	1.273	62	83	85

Bouratten en operetten :

	Verona		Venetië		Napels	
	bouratten	operetten	bouratten	operetten	bouratten	operetten
1574	—	—	—	—	—	—
1575	—	—	—	—	—	—
1576	59	—	101	—	—	—
1577	93	—	—	—	—	—
1578	116	—	—	—	—	—
1589	—	—	45	64	—	—
1590	—	—	49	—	102	144
1591	—	—	—	—	—	—
1592	—	—	—	—	127	344
1593	—	—	—	—	355	—
1594	—	—	—	—	52	—

IX

VERKOOP

Zijdeverkoop te Londen :

(k. = kaarten; lb. = pond gewicht)

	1574-1578	1581-1582	1589-1594
fijne zijde	10.429 k.	5.606 k.	9.621 k.
	87 lb.	—	58 lb.
floretzijde	6.217 k.	3.941 k.	5.940 k.
	—	322 lb.	3.270 lb.
Napelse zijde	1.125 lb.	431 lb.	12.549 lb.
rauwe zijde	1.416 lb.	533 lb.	—
afvalzijde (1)	140 k.	—	—
	1.234 lb.	25 lb.	—
Levantzijde	2.791 k.	—	—
zijdelaken (stuks) . .	628	136	187
kousen (paar)	465	421	649
Totaal	19.577 k.	9.547 k.	15.561 k.
	3.862 lb.	1.312 lb.	15.877 lb.
	628 lakens	136 lakens	187 lakens
	465 kousen	421 kousen	649 kousen
Waarde (p. vl.)	57.812	32.114	101.263

Zijdeverkoop te Londen per maand :

	(de Hane) 1557-61	1574-78	1579-80	1581-82	1584	1589-94
fijne zijde (kaart) . .	141	216	395	233	180	138
floretzijde (kaart) . .	?	129	184	171	?	137
Napelse zijde (lb.) . .	?	23	?	18	?	185
laken (stuks)	?	13	?	5	?	2,7
kousen (paar) . . .	?	9,6	50	17	?	9,6

	1574-1578	1579-1582	1589-1594
kaart per maand (2)	448	491	348
lakens per maand	13	?	2,7
kousen per maand	9,6	34	9,6
waarde per maand (p. vl.) .	1.203	?	1.500

(1) filosello, capitoni, seda flossa.

(2) De zijde per pond hebben we omgerekend in kaart volgens de gewone verhouding van 1 kaart = ± 2 pond.

Zijdeverkoop te Antwerpen :

	waarde	kaart	pond	laken	camelotten	grosgrains	kousen	balen Levantzijde
1574	235	110	60	1	—	—	—	—
1575	775	239	—	—	216	—	10	—
1576	10	4	—	—	—	—	—	—
1577	9	—	—	—	1	—	—	—
1578	664	—	346	—	—	—	—	—
1589	2.850	—	221	12	—	80	—	8
1590	8.392	83	568	62	150	1	—	17
1591	3.351	—	438	54	—	—	—	1
1592	6.197	215	168	82	136	224	—	5
1593	12.258	124	1.200	150	270	—	—	13
1594	13.035	186	2.033	153	—	—	—	10

Zijdeverkoop in Duitsland (1589-1594) :

fijne zijde	floretzijde	Napelse zijde	laken (stuks)	kousen (paar)	Levantzijde
1.288 k.	31 k. 171 lb.	134 k. 925 lb.	19	251	2 balen

Zijdeverkoop te Hamburg :

	fijne zijde	rauwe zijde	floretzijde	afvalzijde	kousen (paar)	laken (stuks)
1574	250 k.	141 lb.	—	471 k. 385 lb.	5	81
1575	549 k.	—	4 k.	164 k.	—	31

Zijdeverkoop in Holland-Zeeland (1589-1594):

fijne zijde	floretzijde		Napelse zijde		laken	camelotten	Levantzijde
kaart	k.	lb.	k.	lb.			balen
53	59	173	200	615	129	12	15

Zijdeverkoop te Rijsel (1592-1594) : 77 stuks zijdelaken.

Waarde zijdeverkoop :

	Londen	Antwerpen	Zuid-Nederland	Noord-Nederland	Duitsland	Totaal
1574–78	57.812	1.694	—	—	2.689	62.195
1589–94	101.263	46.083	2.407	13.816	10.318	173.887

Linnenverkoop te Londen :

	stuks	per maand	pond vlaams
1574–78	6.734	140	31.082
1581–82	918	38	5.013
1589–94	—	—	—

X

PRIJZEN

Inkoopprijzen per stuk (in ponden vlaams) :

	grosgrains	saaien		linnen		
	Rijsel	Vlaanderen	Holland	Vlaanderen	Holland	Friesland
1574	–.16	—	—	3. 6	—	—
1575	–.17	1.10	—	3.18	—	—
1576	–.17	1.12	—	3. 6	—	—
1577	–.18	1.12	—	2.16	—	—
1578	1. 1	2. 2	—	3. 6	—	—
1585	—	—	4. 2	—	7.12	7.10
1586	1. 8	—	—	4.12	—	6. –
1589	1. 9	—	3. 7	5.18	7. 2	6. 8
1590	1. 7	3.18	3. 1	—	—	—
1591	1. 7	4. 1	3.17	—	7. –	9. –
1592	—	5. 1	4. 5	—	8.12	—
1593	1. 9	5. 3	4. 7	5. 6	8. 2	8. –
1594	—	—	5. 1	5. 4	7.16	—

	karseien			cambric	bouratten	operetten
	Londen	Antwerpen	Hamburg	Antwerpen	Antwerpen	Antwerpen
1574	3. 8	3.10	3.16	—	—	—
1575	3.14	3.14	4. –	—	—	—
1576	3.16	4. –	4. 4	—	1.11	—
1577	3. 6	4. 2	4. –	2. 4	1.13	—
1578	5. 2	5. –	—	2.12	2. 1	—
1585	3.10	—	—	—	—	—
1586	5. 1	—	—	—	—	—
1589	5. 1	—	—	4.10	2. 2	–.12
1590	4.16	—	—	4. 2	2.13	–.12
1591	5.11	—	—	4.10	—	–.12
1592	5.11	—	—	5.14	2. 6	–.14
1593	5. 9	—	—	4. –	2.10	—
1594	6. 1	—	—	3.16	2. 8	—

Inkoopprijzen per kaart (in ducaat) :

	floretzijde	fijne zijde	
	Verona	Verona	Napels
1574	3.9	6.1	—
1575	3.7	6.9	—
1576	4.4	7.4	—
1577	4.–	7.7	—
1578	4.1	7.3	—
1583	4.5	7.6	—
1589	4.–	6.5	3.12
1590	—	—	3. –
1591	4.2	7.9	—
1592	3.8	7.5	—
1593	5.2	7.6	3. 6
1594	4.4	8.1	2.16

Verkoopprijzen te Londen (in ponden vlaams) :

	floretzijde	fijne zijde	linnen
	per kaart	per kaart	per stuk
1574	1.10.6	2.13.3	4.18. 2
1575	1.10.5	2.16.5	4.13. –
1576	—	—	—
1577	1.16.5	3. 6.6	4. 9. 1
1578	2. 4.9	3. 5.3	4. 9.10
1582	2. 4.4	3. 4.8	5. 9. 2
1589	—	—	—
1590	2.10.4	3.18.9	—
1591	2.13.–	—	—
1592	—	—	—
1593	2.17.–	4. 8.4	—
1594	2.16.9	4. 2.9	—

Gemiddelde verkoopprijzen van de zijde te Antwerpen rond 1590 :

1. LEVANTZIJDE :

a) zijdedraad :
- canarina . . . . . 23 schelling /pond
- ardassa (wilde) . . . . . 23 schelling /pond
- ardassa . . . . . 25 schelling /pond
- ardasseta . . . . . 27 schelling /pond

b) zijdelaken :
- grossograni gresi . . . . . 40 schelling /stuk
- grossograni . . . . . 56 schelling /stuk
- ciambeloti . . . . . 53–66 schelling /stuk
- ciambeloti dopi . . . 110–190 schelling /stuk

2. ITALIAANSE ZIJDE :

a) zijdedraad :

Veronese zijde :
- fijne zijde . . . . . 37–44 schelling /pond
- fioretti crudi . . . . . 22 schelling /pond
- fioretti negri . . . . . 24 schelling /pond
- fioretti cotti . . . . . 24–28 schelling /pond
- fioretti colorati . . . . . 33 schelling /pond
- seda capitona . . . . . 10 schelling /pond
- seda flossa . . . . . 10 schelling /pond

Napelse zijde : fijne zijde :
- cruda . . . . . 34–45 schelling /pond
- negra . . . . . 39–48 schelling /pond
- colorata . . . . . 51–66 schelling /pond
- cremosina . . . . . 72–75 schelling /pond
- incarnatina . . . . . 63–90 schelling /pond

b) zijdelaken :
- burati . . . . . 6–10 schelling per el
- telleti . . . . . 11–17 schelling per el
- ormesini . . . . . 12–14 schelling per el
- veluti de Catansaro . . 12–13 schelling per el
- veluti de Modena . . . 13–15 schelling per el
- veluti de Genova . . . 18–23 schelling per el
- veluti . . . . . 23–34 schelling per el

— zijden linten : 34 schelling het stuk

— zijden kousen : 48 schelling het paar

XI

MAKELAARS

(te Antwerpen)

1574-1578

Jan Benet	Willem Horne	Hans Marscalc
Jeronimo Canypanova	Gasparo Jacott	Domenico Mayolo
Andries Capon	Melsior Jacott	Jacomo Ponti
Lauwereins Consart	Jochem Jansen	Giovanni Battista Rossi
Wouter Danck	Nicolaas de Kanter	Tomaso Salveti
Gilliame Goserie	Hendrik Maes	Leonardo Tadey
Jan Gre	Tomas Manscip	Jan de Wafercin

1589-1594

1) *in warentransacties*

Jan Baptista Barba	Jan Ingelbert	Berttolomeo Panpi
Carlo Batens	Hans Ingelgrave	Cesar Polise
Geeraert Craenmeester	Melcior Ingelgrave	Joan Paulo Rusca
Jongen Hockaert	Vincent Ingelgrave	Laurens Spenckhuysen
Philips Hockaert	Adriaen Jacops	Alexander van de Steene
Jan Doncker	Pietro Martire	Lucas Tayart
Jacques Gillis	Phelips van Mertecoven	Tousin Vasal
	Joan Moratto	

2) *in geldtransacties*

Bonacorso Balbani	Emilio Garneson	Domenico Mayolo
Jan Maria Bolognino	Jan Gre	Willem de Neve
Jacques Callewaert	Martin Gre	Alonso de Palma
Cesare Cini	Jacques Heins	Jacomo Ponti
Arnout Consart	Court van Horne	Tomaso Salveti
Laurens Consart	Cristoffel Hagebuser	Jeronimo Saminati
Nicolaas de Cuiper	Willem Horne	Lorenzo Simonelli
Pieter de Cuiper	Willem Hort	Antonio Spinolla
Wouter Danck	Michiel Looze	Simon Suweris
Baven Eeltinck	Hendrik Maes	Jacques Vervloet
Emilio Gandini	Tomas Mansyp	Cristoforo Volkemar
	Francesco Masoni	

XII

KOPERS

Kopers van schaapshuiden te Antwerpen (1589-1594) :

(de voornaamsten gemerkt met een *)

Hans van Balen	Daniel van Male	Jan Reymenant
Jan van den Brande	Rombout van Male	Lucas Sabot
Andries Casseur	* Art Mathys	Pieter Sabot
Joos Casseur	Cornelis de Meyer	weduwe Smeyers
Jan de Coninck	Pieter Nefs	Joos Smout
Jan de Grave	weduwe Nefs	Madaleene van den Steene
* Jacques Heins	Jan Pieter	Pieter van den Stock
weduwe Heins	* Hans Raps	Lucas van Velthem
Marten van Immerseele	Anna Raymaker	* Anton Vermeulen
* Anteunis van Lake	* Jan Raymaker	* Jan Vermeulen
Marten van Lake	* Rombout Raymaker	Jaspar Vermeulen
	Rombout Raymaker jr.	

Zijdekoters te Antwerpen :

1574-1578

Felipo de Bert	Jan de Hertoghe	Frederik Scuremans
Jan de Blau	Jacop Jansen	Jan Sotin
Symon de Clercq	Nicolas de Latere	Joos van den Steene
Aart van Coolmont	Jorge Lester	Julia Tersaga
Marcus Cornelison	Lucas Luce	Jan van Tielt
Severin Corpuyt	Jan Michiel	Andries Vermeulen
Pieter Falconier	Antonio Nys	Jacques van Ywerve
Andries de Formentraux	Jacques van der Plancke	

Hendrik van Achterhout
Robert Amant
Andries Anteunis
Hans van Avyn
* Gillis Balley
Jan Barat
Jan della Berge
* Jan van Bloys
Bonaventura Bodart
Joris van den Bogarde
Bert. van den Bossche
Simon Brand
Lucas van den Broecke
* Alexander van den Broucke
Jan van den Broucke
Hans van Brouckhove
Geerart Carlier
Arnout della Chapelle
Pieter Charle
* Rogier Claresse
Nicolas de Clerck
Gillis Collie
* Jan Coomans
Jacques Cornelis
Pieter Cornelissen
Francoys de Costere
Geerart Couck
Hendrik de Cuyper
Pieter de Cuyper
Balthasar Doncker
* Francoys Doncker
* Melchior Doncker
Philips Doncker
Richard Doth

* Laurens Duwe
* Pieter van Ecke
Jan le Fevre
Art Franck
Hendrik Francx
Gillis Gillissen
Cornelis Goris
* Andries de Grau
* Pieter de Hase
Hans Hermans
David Hujuwel
Daniel Huwart
Vincent Ingelgrave
Wouter Jansen
Francoys Jecket
Herman Joly
* Jan de Jon
Pieter Karle
Cornelis Kelderman
Hans van de Kerckhove
Lambrecht van Kessele
Guielmo Kint
* Pauwels Lauwers
Mattias Leermans
Hendrik van Lemens
* Jan van Lemens
Jacob Le Mere
Marcus Le Mere
Bernard Leydeckere
Adam Luycx
Lodewijk van Male
Gysbrecht Mandricus
Emanuel Manrycus
* Ambrosio Martini

Nicolaas van Mechelen
Lieven Meyraet
Jacques Moens
Katharina Moens
Adriaan van Nispen
Gillis Nys
Guielmo Oliviers
* Melchior Pieters
Adriaan van Ranst
Pieter van Ranst
Jan Ripet
* Philips Scuyte
* Pieter Segers
Jan Selmus
weduwe Silvesters
Mattheeu Smans
Hans Solt
Madalena Sucket
* Dierick Sweertz
Willem van Swol
Hendrik Tenneback
Valentin de Tressiere
Jan van Valkenberg
Hans Vekemans
Joris Vekemans
* Melchior Verhagen
* Michiel Verhagen
Carlo Verhasselt
* Melchior Verwerf
Jan Vitz
Jacques Vrint
* Guilliame Walschaert
Robert Ymans

XIII

SCHEPEN EN SCHIPPERS

(door de firma gebruikt in 1582-1594)

A. — VOOR DE VAART OP ITALIE.

schip	schipper	nationaliteit van het schip
l'Angelo (de Engel)	Claes Willemsen Dus	hollands
la Bilansara (Balancera) (1)	Oratio Donaggio	italiaans
il Cacciator	Pieter Adriaensen Cluyt (2)	hollands
il Centurion	—	engels
il Cervo rosso (den Rooden Hert)	Luyt Timsen (3)	—
la Cirinea (il Cirindor)	—	italiaans
la Cornera	—	italiaans
de Croysaul	—	—
de Elisabeth	Richard Herris (4)	engels
de Eolus (den Jolias)	Claes Outgeertsen Smit	hollands
il Falcon (de Swerte Valck)	Jan Jacopsen Scellinger (5)	hollands
il Falcon bianco	—	engels
il Fior di Magio (Mayflower)	Nicolas Nelson	engels
la Fortuna	Heindric Jansen	hollands
la Fortuna	Joris Adriaensen (6)	hollands
la Fortuna	Jan Martsen	hollands
la Gatta negra (de Swerte Catte) (7)	—	hollands
de Jonas	Hendric Lenartsen	hollands
il Lion	Guielmo Ingalt	engels
il Lion rosso	Court Drayer	—
il Lion rosso	Martino di Stefano	italiaans
il Lion turchino	Joan Hetzen	hollands
la Lombarda	—	italiaans
la Luna cressente (de Wassende Maan)	—	—
la Mercuria	Jan Posch	hollands
la Miniona	—	engels
l'Orso bianco	Aldivier Alarth (8)	—
de Otter (la Utria)	Marcus (Lucas) Beckman	hollands
il Paradiso	Pieter Jansen	hollands
la Reynolda	Jan Vette	—
la Samaritana	David Carpenter	engels
la Samaritana	Claes Claesen (9)	hollands

(1) Of Santa Maria de Gratia.

(2) Van „Coppen have" (Kopenhagen ?).

(3) Of Hans Pietersen.

(4) In 1582. In 1583 is de schipper Antonio Pozzo, „englese"; het schip wordt ook wel de Isabella genoemd; het is van Newcastle.

(5) Van Amsterdam.

(6) Van Medemblik.

(7) Reders Jacop Lucksen en Jacop Bus.

(8) Van Danzig.

(9) Van „Rostick" (Rostock ?).

schip	schipper	nationaliteit van het schip
la Samaritana (1)	Corin Pietersen	hollands
San Jacomo	Adriaen Joosen	hollands
San Nicolò	Antonio de Nicolò Allegretti	italiaans
Sint Jan	Laurens Christiaensen	—
la Speransa	Hendric Pietersen Baef	hollands
la Sumachia (2)	Francesco Fietto (3)	italiaans
la Susana	—	engels
la Tigra (de Tijger)	—	—
Thomas Bonaventura	Gillis Gregory	engels

Verder nog de hollandse schipper Pieter Jacopsen Gensebroeck.

B. — VOOR DE VAART OP SPANJE.

schip	schipper	nationaliteit van het schip
la Catalina	Richard Smit	engels
la Cigna	—	—
den Cristoffel	Robert Gemsen	engels
den Dolfin	Simon Honich	—
den Eygen Herden Leeuwe	Pieter Diericksen Keyser (4)	—
la Fortuna	Clays Statius	hollands
den Leeu (5)	Jems Nicol	engels
il Lion rosso	Marten Cornelissen	hollands
den Rooden Leeuw	Maret Ellers	—
Santa Maria (6)	Francoys Angot	frans
il Solle	Francoys Cabot	frans
la Sturgione	—	—
la Trinità (7)	Jan Salam	frans
den Verlooren Soone	Adriaen Adriaensen	hollands
de Walvis	Herman Wils	hollands

Verder nog de hollandse en hamburgse schippers :

Willem Broer	Frederik Frix (Fors)	Dierick Roel
Geert Burmeester	Hendrik Geerkens	Claes Jansen Root
Simon Claisen	Pauwel Hein	Kersten Ryers (Roers)
Geerardt Clasen	Cornelis Jansen	Jan Smertsen
Clais Cornelissen	Geerbrant Jansen	Geert Hemdricksen Solt
Jacop Cornelissen	Melis Jansen	Albert Thysen
Claes Crock	Dierick Loock	Simon Vellon
Hans Flutin (Flottinge)	Pieter Pietersen	Jan Willemsen

(1) Dit is de omgedoopte Eolus.
(2) Of Santa Maria de Scopa. Eigenaar is de Venetiaan Michele Sumachi.
(3) Van Kandia.
(4) Of Egbert Hillebrans.
(5) Van Dover.
(6) Van Saint-Malo.
(7) Van Brest.

datum 1591	bedrag p. vl.	schip	schipper
24– 9	200	de Coye (la Vacha)	Nicolas Besin
24– 9	150	de Jagere	Bertel Wythim
24– 9	200	il Re Davit	Pieter Vriese
24– 9	200	il Serpente	Paulo Heyn
7–10	200	il Lion rosso	Marten Martensen (2)
9–10	200	de Muyl	—
9–10	200	—	—
11–10	200	de Muyl	Geerart Jansen Codde
11–10	200	—	Hillebrandt Simonsen
11–10	200	Sinte Pieter	Goyvart Jansen (6)
11–10	200	de Half Mane (7)	Pieter See
11–10	200	den Gabriel	Claes Wemminge
22–10	200	de Clim vogel	—
24–10	200	de Vier Hemskinderen (8)	Henric Jansen Moller
24–10	200	de Arent (9)	Joan Verbeck
29–10	100	de Fransoyse	Antoine Le Marie (10)
29–10	100	de Pellicaen	Guilliame Hervieu (10)
29–10	100	de Fenix	Julian Le Bretton (12)
6–11	100	il Pellicaen	Guilliame Hervieu
6–11	100	il Fenix	Jullian Le Britton
6–11	100	la Fransoyse	Antoine Le Marie
6–11	100	la Perle	Jacques Byson
6–11	100	la Fransoyse	Phelippe Hallart
13–11	200	il Pifero (15)	Dierick Heindricx Pyper (16)
14–11	200	Sinte Pieter	Jan Cornelis
14–11	200	San Giorgio	Ryck Claes
14–11	150	la Cerva rossa volante	Claes Luycxkens
20–11	100	il Moriaen	Dierick Roode
29–11	100	San Piero	Clais Hemdrickx

(1) Tot Livorno, Genua en andere havens. Naar uit de premie blijkt, vertrekken deze schepen waarschijnlijk van Amsterdam of Hamburg; ze zijn alle met graan geladen.

(2) Van „Munnickdam" (Monnikendam).

(3) Tot Genua, Livorno of Civitavecchia.

(4) Tot Genua, Livorno en andere havens.

(5) Tot Livorno, Genua, Vyo Regi (Viareggio) en andere havens.

(6) Of Piero Beeckman.

(7) Of den Abram.

(8) Van 80 à 100 last.

(9) Van 240 à 250 last; tot Genua, Livorno, La Spezia, Viareggio. De verzekering op dit schip gaf aanleiding tot een arbitrage-oordeel, waarover uitvoerige gegevens bij G. A. KIESSELBACH, *Die wirtschafts- und rechtsgeschichtliche Entwicklung der Seeversicherung in Hamburg*. Hamburg, 1901, pp. 18-20 en Anhang I, pp. 161-167. De naam van de schipper wordt zeer mishandeld : in Maarten's journaal Joan Verbeck en Joan Weser, in de polissen Johann Weber en Johann Ferber, in de arbitrage-uitspraak Jan Verwer.

reis	verzekerde	premie in %
aar Italië (1)	Francesco Cambi	18
aar Italië (1)	Francesco Cambi	18
aar Italië (1)	Francesco Cambi	18
aar Italië (1)	Francesco Cambi	18
aar Italië (3)	Baltasar Smit	18
Iamburg-Italië (4)	Decio Doria, Antonio Veluti en Orfeo Amati	18
Iamburg-Italië (4)	Decio Doria, Antonio Veluti en Orfeo Amati	18
msterdam-Italië (5)	Arnolfini en Michaeli	18
msterdam-Italië (5)	Arnolfini en Michaeli	18
msterdam-Italië (5)	Arnolfini en Michaeli	18
Iamburg-Italië (5)	Arnolfini en Michaeli	18
Iamburg-Italië (5)	Arnolfini en Michaeli	18
ran Canaria-Zeeland	Pieter van Tril	16
—	Francesco Cambi	18
Iamburg-Italië	Francesco Cambi	18
e Havre-Sevilla	Jan van Immerseele (11)	13
e Havre-Sevilla	Jan van Immerseele (11)	13
e Havre-Sevilla	Jan van Immerseele (11)	13
e Havre-Sevilla (13)	Fernando de Quoyllart (14)	14
e Havre-Sevilla (13)	Fernando de Quoyllart	14
e Havre-Sevilla (13)	Fernando de Quoyllart	14
e Havre-Sevilla (13)	Fernando de Quoyllart	14
e Havre-Sevilla (13)	Fernando de Quoyllart	14
—	Gabriel Correo (17)	18
eeland-Italië (18)	Baltasar Smit	18
eeland-Italië (18)	Baltasar Smit	18
msterdam-Italië (18)	Baltasar Smit	18
übeck-Italië (19)	Decio Doria, Antonio Veluti en Orfeo Amati	20
ahia-Portugal (20)	Hendrik Hulser en Gabriel Careo (21)	20

(10) Van „Habel" (Le Havre).

(11) Voor rekening van Laurens Halle van Rijsel.

(12) Van „San Mallo" (Saint-Malo).

(13) Tot Sevilla of San Lucar.

(14) Blijkbaar de Spaanse koopman Fernando de Cuellar.

(15) Van Amsterdam (Schiffsheimat).

(16) Van „Fredruck Stade" (Fredrikstad ?) (Schifferheimat).

(17) Op borg van Manuel Henricus (Henriquez).

(18) Tot Livorno of Genua.

(19) Het journaal duidt verkeerdelijk aan : Lübeck-Hamburg. Het schip, geladen met graan, wordt in Biskaje aangehouden; gezien de premie, moet het hier gaan om een reis Lübeck-Italië.

(20) Tot Lissabon, Porto of Viana : „comende de la baye de todos los santos jusques lisbona, port a port ho viana".

(21) Blijkbaar identisch met de hoger vermelde Gabriel Correo.

XV

KOOPLUI TE ANTWERPEN EN HUN CORRESPONDENTEN IN HET BUITENLAND (1574-1594)

Wij geven hier alle namen van kooplui, die wij in de della Faille-documentatie aantroffen in verband met wisseloperaties, waarbij hun correspondent in het buitenland wordt vermeld; men vindt dus telkens links de koopman te Antwerpen en rechts de koopman in het buitenland, die met elkaar wisselbetrekkingen onderhouden (hetzij dat ze aan elkaar remitteren of op elkaar trekken). Dit betekent niet noodzakelijk, dat ze permanente betrekkingen onderhouden, evenmin, dat ze geassocieerd zijn, doch wel, dat ze ten minste in één bepaalde handelsoperatie gezamenlijk zijn opgetreden; in de meeste gevallen hebben we echter te doen met permanente betrekkingen en associaties. Deze lijsten geven natuurlijk niet alle kooplui, die te Antwerpen wisselbetrekkingen met het buitenland onderhouden, doch alleen die, welke toevallig in de della Faille-operaties voorkomen; dit verklaart het geringe aantal namen voor Sevilla bv., vermits de della Faille in deze periode weinig op Spanje handelen. De namen hebben we nagenoeg ongewijzigd overgenomen, zelfs wanneer een correctie voor de hand ligt (zo is bv. Thomas Gresano vrij zeker Thomas Gresham). Rekening dient gehouden met een zekere vervlaamsing, en ook italianisering van sommige namen, daar de boekhouding der della Faille in het Italiaans is gehouden. Achteraan geven wij ook de namen der kooplui, waarvan wij wisselbetrekkingen konden vaststellen tussen Londen en Hamburg en tussen Londen en Venetië.

Antwerpen	Hamburg
1574-1578	
Jacques Abelyeux	Adrian Paew
Francisco d'Agryda en Martin d'Ysuncha	Gasparo Maciel
Baltasar Baten(s)	Willem Jakentin
id.	Bartolt Kock
Jacques Bartsen	Lucas Beckeman
Bertel Beckeman	Jan Muller
Herman Beckeman	Bertolomeus Beckeman
id.	Nicolas van der Wouwe

Antwerpen	Hamburg
	1574-1578
Bonaventura Bodecker	Bonaventura Bodecker
Joan Bongaert	Frans Wallick
Raeff Bornelle	Joan Ligt
Hans van den Brugghen	Jochem en Frederik Morghenrot
Joan Jacques Buret	Symon Le Noeu
Anton de Bus en Jan Garin	Willem de Barri
Cristoffel Calborne	Willem Jakotin
id.	Symon de Noeu
id.	Willem Symons (Sims)
id.	Hans de Velaer
Baerest Cornelis	Jan Janson
Felipo Denis	Gillis de Greve
Maug Donnet	Martin Entzesperger
Heindrik van Erpe	Symon de Noeu
Arnout Faberri	Willem Jakentin
Jan della Faille	Martin Entzesperger
id.	Maarten della Faille
id.	Hans de Wale
Jan Godin	Willem Symons
Davyt Haeck	Herman Huisman
James Harwe	Joan Capell
id.	Jan Licht
id.	Robert Stockton
Mies Heindricks	Heindrik Cromhousen
id.	Jan Jansen
Anton van Herp	Jan Pellegrom
Jan Jansen	Hendric Jansen
Hans Langeloys	Hans Consart
Pieter van der Moere	Herman Ellebeke
Symon du Mortier de oude	Symon du Mortier de jonge
Jacop Pelgrom	Jan Pelgrom
Jan Pelycorne	Jan Gerarts
Joan Pryghe	Hans Bremer
Arnout Rademaker	Melsior Ingelbrecht
Steven Raket	Baptista Oyens
Jan Redelsden	Jan Scarbora
Joorgien Rendorp	Willem Jacetien
Herman Rodenborg	Cornelis en Jacop Roelensen

Antwerpen	Hamburg
	1574-1578
Herman Rodenborg	Gaspar van Rolyncwart (Rolinxwerden)
Herman Rodenborg de jonge	Herman Rodenborg de oude
Diego Rodrigos d'Andrada	Gillis de Greve
Cornelis Scot	Hans Baten
Fernando de Sevilla	Gasparo Maciel
Joris Spannenburger	Gillis de Greve
Gasparo Surcho	Melsior Surcho
Herbert Symonsen	Lutzya Ramshuysen
Stasyus Trybbe	Werner Wolfart
Gillis Verhulst	Herman de Heymackere
	1589-1594
Jan de Bruyne	Francesco Tibout
Lowis Fernandes	Fernando Dias
Joan Benedetto Inurea	Guielmo Bertelotti
Joris van de Moere	Domenico van Uffele
Daniel Rentvlees	Gillis de Greve
Nicolo et Simon Rodrigos	Gillis de Greve
Pieter Scot	Joan Baten
Fernando Ximenes e compagni	Gillis de Greve

Antwerpen	Londen
	1574-1578
Charles Acvoorthe	Edemont Caltrop
Rogier Adenbrouck	Richard Constantin
id.	Jan Eliot
id.	Willem Vincent
Edward Althom	Thomas Althom
Thomas Andeley	Baldowin Dorhame
Dierick Artsen	Willem Quarles
Gillis Bambrighe (Bambryd)	Willem Burd
id.	Harry Peyton

Antwerpen	Londen
	1574-1578
Edward Barbeke	Harry Roo
John Barfoet	Robert Tayllor
Thomas Bartereghe	Persyval Hassel
Thomas Baterys	Jan Wyt
Thomas Bax	Jan Chag
Herman Beckeman	Court Selm
Edward Berckeley	Harry Ysam
Herman van Bergen	Reynier Pauwels
Robert Bernaby	Edward Douchty
Richard Blackborne	Willem Keling
Lodewijk Blommaert	Pauwel Anraet
id.	Baltasar Rut
Benedetto e Bernardo Bonvisi	Nicolo de Gozzi
Marten Boots	Marten Stegeman
Scipione Borsone	Giovanni e Benedetto Inurea
Harry Botteler (Butler)	Giorge Colymor
id.	Thomas Laurens
id.	Jaspar Moxy
Harry Boudeler	Edward Hertson
id.	Jan Lacie (Laye)
id.	Richard Waren
Harry Boyer	Fransoys Boyer
Thomas Branston	Thomas Cordael
Thomas Broune	Joan Boorne
id.	Randel Mammighe
Thomas Broune de jonge	Thomas Broune
Raef Burnel	Matheu Filde
Clement Caltrop	Emund Caltrop
id.	Richard Smytt
Cypriano Campomynoso	Joan Benedetto Inurea
id.	Cristofalo de Monte
Renier (Renolt) Capcot	Jan Alsop
id.	Jan Coxe
id.	Richard Creswell
id.	Richard Hil
id.	Richard O'felle
id.	Richard Scape
id.	Nicolas Tocke

Antwerpen	Londen
	1574-1578
Renier (Renolt) Capcot	Jan Turner
id.	Nicolas Weker
id.	Jan Willar
Gioan Francesco Capello	Vincenzo Guicciardini
Francesco Bernardo Casina	Innocensio Luchatelli
Hans Cayb	Joan Rademaker
Joan Cayp	Andrea de Loo
Oswald Cleinhans e compagni	Nicolo de Gozzi
id.	Alvise Ritzo
Willem de Clercq	Anton Garrart en Thomas Branley
Hans Cop	Art Arentsen
Walter Coppinger	Thomas Costerdim en Richard Parlier
id.	Leonel Ducat
id.	Steven Ducket
id.	Thomas Roose
id.	Adam Santvoort
id.	Steven Woudroff
Jacomo et Cosmo Cui	Vincenzo Guicciardini
id.	Innocentio Luchatelli
Willem Curtys	Nicolas Jordaen
Alart de la Dale	Nicolas Habydan
Gioan Francesco Danon et Joan Angelo Vergano	Cristofalo de Monte
Jan Davenant	Richard Blackborne
id.	Edmund Caltrop
Neville Davies	Joffrey Davies
Harry Diepenbeke	Pieter van de Walle
Gaspar Dingens	Jan Dingens
Thomas Dolman	Jan Boylson
id.	Willem Waltal
Edward Donnes	Anton Caltrop
Thomas Dopse	Richard Chataral
Baltasar van Eindoven	Anton Antonissen
Thomas Elcock	Jan Lacie
Jan Elmested	Jan Lichtvoet
id.	Robert Tayllor
Lenart Elyott	Edmund Gresan
Joan Eschotte	Hubert Le Vasseur

Antwerpen	Londen
	1574-1578
Goris Faes	Frans Guissen
Jacques della Faille de oude	Pieter Samyn
Jacques della Faille de jonge	Wouter Aertsen
Jan della Faille	Maarten della Faille
id.	Herman Pottey
Harry Farington	Frans Ciamber
id.	Catharine Garreway
id.	Willem Garway
Harry Farrer	Frans Dod
Loys Fernandes	Riciardo Mayo
Larense Ffondigo	Thomas Marchal
Fremin Flamen	Jan Joffrey
Fransois de Fort	Nicolas de Fortrie
Willem Freman	Anselet Becket
Erasmus Garby	Nicolas Ferrer
Erasmus Garby	Jems Havys
id.	Willem Kokam
id.	Richard Salkenstal
id.	Willem Salkenstal en Willem Toursen
Jan Gielis (Gillis)	Robert Adams
id.	Jan Lacie
id.	Herri Poyton
Hans Gres	Hans van Haessel
Willem Grigeri	Henri Sacfort
Nicolas Gruwel	Nicolas de Lannoy
Marco Grymes	Willem Handfort
Willem Hal	Jan Daniel
Thomas Halle	Robert Houwe
Jems Harwe	James Alkin
id.	Willem Bernart
id.	Wielmo Broun
id.	Willem Burdd
id.	Jan Davenant
id.	Richard Fo(r)ster
id.	Thomas Gresano
id.	Willem Han(d)fort
id.	Willem Harebroune
id.	Edward Lane

Antwerpen	Londen
	1574-1578
Jems Harwe	Michiel Loke
id.	Michel Lock en Richard Jonck
id.	Willem Norott
id.	Huge Ofelle
id.	Richard Ofelli
id.	Robert Ofelle
id.	Thomas Ofelli
id.	Willem Salkins
id.	Willem Tkiester
id.	Willem Willers
id.	Stefano Woudroff
Jan van der Heede	Olivier Cadttoen
Arnolt van Heeden	Pieter de Coster
Willem Hollan(d)t	Wielmo Boud
id.	Robert Moor
Lenart Hollydaye	Richard Fletzer
Richard Hul	Willem Quarles
Nicolas Illedge	Edward Fysscher
Piero Janes	Piero Mertines
Gerart Jansen	Martin Vrolick
id.	Cristoffel Willemsen
Joan Jansen	Robert Pecock
Thomas Jemes	Joan Lichtvoet
Joan Joffroy	Jacques Joffroy
Herri Kenrick	Harry Ebarts
Edward Ketel	David Holylant (Hobelandt)
Matio Klain de jonge	Andrea de Loo
Jan Kyl	Thomas Cordel
Carlo Lanfranchi e compagni	Felipo Corsini
id.	Nicolo de Gozzi
id.	Felipo Gualterotti
Jacomo Langhe	Wielmo Vermeyden
Matio Lederer e compagni	Sebastian Ritzo
Jan Lee	Edmond Caltrop
Joan Lesset	Edmond Caltroppe
Joris Lester	Jan Dael
Francesco Looti e Francesco Cambi	Felipo Gualterotti
Bernaldo Loys	Hector Nonges

Antwerpen	Londen
1574-1578	
Mateus Lutgat	Willem Ofelle
id.	Willem Thinse
Guilaume Lyze	Andrea de Loo
Gillis Mainvalt	Nicolas Fontayne
Piero, Antonio et Ortensio Mangiacavalli	Felipo Gualterotti e compagni
Tomaso et Joan Maria Marichoni	Ipolito Boyamonck
Edmond Marten	Omfre Martens
Harry Masson	Umfre Farefyse
Joris Matruyt	Olivier Cadloon
id.	Robert Leman
id.	Willem Willers
Alexandro Maybes	Nicolas Huwet
Imgeleden Melisant	Jan Breston
Hendrik van de Mens	Guilliame Wyttebroot
erven Bonaventura Michaeli e Jeronimo Arnolfini e compagni	Nicolo de Gozzi
id.	Antonio de Nale
Thomas Molinet en Jan van Heede	Gilliame de Beste
Huge Moral	Richard Bruarton
id.	Joan Wodwardt
Steven Nonges (Nunges)	Jan Dingens de jonge
id.	Richard May
Jan Nyket	Hans van der Hoofstat
Hendrik van Onsen	Michel Maynet
Bertolomeo Peltier	Andrea de Loo
Fransoys Peris	Antonio Gomes
Herri Peyton	Willem Burde
Jan Pocker	Alexandro Avenant
Willem Pointer	Willem Quarles
Richard Porssel	Jaret Goer
Fransoys de Prices (Prys)	Jacques Caluwaert
id.	Maarten della Faille
Joan Puts de oude	Emanuel de Metere
Fransoys Quarles	Willem Quarles
Willem Quarles	Giorge Bande
id.	Willem Bande
id.	Willem Wytmor

Antwerpen	Londen
	1574-1578
Steven Raket	Jan Rademaker
Willem Reynolt	Steven Bourman
Thomas Rollee	Richard Focks
Hendrik Sabel	Jehan Koeper
Arkingwold Schepperd	Marten Wood
Hans Schoef	Felipo Bockeman
Richard Scofilt	Herry Poytoin
David en Hans Scholiers	Michiel Looze
Jeronimo Scorse	Paulo Justignano
Jacques Scot	Cristoffel Spelberg
Nicolo Sforzoso et Joan Paulo Dorcho	Thomas Cordal
id.	Nicolo de Gozzi
Willem Smit	Thomas Smit
Robert Sparo(uwe)	Herri Boyer
id.	Thomas Glied
Thomas Spearte	Thomas Cranfilde
Jacomo Spinola	Beneto Spinola
Stefano Spinola	Battista Spinola de Francesco
Thomas Stainton	Frans Stainton
Joos van den Steene	Felipo Corsini
id.	Andrea de Loo
Lenart Sweert	Hans Gast
Joan Symes	Randol Symes
Jan Tayller	Anton Radlyff
Thomas Tens (Tenche)	Edmond Caltrop
id.	Jan Lee
id.	Willem Tense
Anton Tonlye	Leonardo Holydaye
Jan Tudball	Jan Tudball
Anton Turner	Richard Byston en Thomas Craft
id.	Thomas Croft
id.	Edward Hertsen
id.	Edward Hertson en Thomas Croft
id.	Thomas Hertson
id.	Giorze Stodarde
Frans Tybaut	Remeus Backereel
Nicolas Tzeytes	Conrat Sillen
Hendrick Ullens	Gert Toinmans

Antwerpen	Londen
1574-1578	
Jan Varnav	Richard Ofelle
Francisco Ruys Vergarra	Pedro de Olave
Willem Vincent	Willem Hanckfort
id.	Nicolas Jordan
Jeronimo Vitalli	Jan Battista Inurea
Martin Vriev	Gilliame de Santune
Jan Walden	Edmond Bressy
Willem Walter	Jan Boorne
Michiel Warner	Robert Warner
Richard Wayer	Richard Salkuytal
Thomas Webe	Nicolas Cotson
Thomas Wepley	Wolstain Dixe
Lorenso Widral	Edward Hertsen en Thomas Crafft
Robert Willcocks	Charles Bandt en Thomas Wyggen
Giorge Wondart	Richard Bondeler
Thomas Wright en Huge Morael	Herri Isam
Thomas Wycken	Charles Bound
Marten de Yssuncha	Andrea de Loo
Bertolomeo Zanolli	Innocentio Luchatelli
Cristofalo Zwycker	Andrea de Loo
1582-1583	
Jorge Anglisie	Richard Stapels
Peeter Bisschop	Loys Bisschop
id.	Gillis Ewins
Lodewijk Blommaert	Philips van Coelhem
id.	Thomas Coteels
Jems Boel	Jorge Sterton en Michiel Boel
Simon de Bo(s)quiel	Jan de la Fortaye (Fortrie)
Sybrecht Boudesson	Jan de Lannoy
Baltasar Bouters	Jan van den Steen
id.	Joos van den Steen
Clement Caltrop	Willem Hagges
Reinier Capcot	Fernando Clotterbock
Jan Francesco Capello	Joos van den Steene
Jan Carlier (of Jan Cornelis)	Thomas Laurens
Richard Cateral	Gillis Dopson

Antwerpen	Londen
1582-1583	
Abraham Cogson (Hogdeson)	Boudewijn Dorhame
Edward Colba (Colbe)	Joris Stockmiet
Robert Collimor	Raeff Bressy
Pieter Desmarez	Joos van den Steene
Jaspar Dingens	Jan Dingens
Robert van Eeckeren	Wouter Aertsen
Anton van Este	Wouter Aertsen
Thomas Eton	Jorge Eton
Baltasar van Eyndhoven	Anton Anthonissen
Jacques della Faille de oude	Pieter Samyn
Maarten della Faille	Thomas Coteels
Franchois le Fort	Augustin de Beaulieu
Jacques Gabri	Jan de la Fortaie
Jan Gaultier en Geeraart Hemart	Niclaes Lannoy
Jacques Gillis	Jan Wouters
Emanuel Henriques	Bernaert Loys
Godfried Houtappel	Marcus Jems
Jacques en Hendrik Hoyel	Gillis Duins
Benedetto Inurea en Jan Battista Lagorio	Evangelista Constantini
Hugo Jansen	Lucas Libaert
id.	Nicolaes Libaert
Jan Japhen	Hans Wouters
Hendrik van Lemens	Guilliam Wittenbroot
Anton Marischal	Anton Carlier
Thomas Mouton	Richard Schipman
Simon en Steven Nunez	Bernardo Nunius
Embrecht Pellicoren	Alexander de Coene
Bartholomeus Peltier	Jacques Boudet
Tibere Peltier	Jacques Boudet
Herry Pointer	Thomas Willyn en Charles Beade
Sidiack Roo	Joris Colmair
Jeronimo Schorza	Paulo Justiniani
Jan Simons	Lieven Dasse
Willem Touley	Jan Weyssen
Franchois Verbeke	Alexander Coene
Jan Angelo Vergano	Vincent de la Barre
Willem Walcker	Robert Pecock

Antwerpen	Londen
	1582-1583
Niclaes Walinsley	Willem Walinsley
Adrian Walschaert	Anton Antonissen
Guilliam Walscharts	Anthoni Anthonis
Hans de Weert	Joos van den Bossche
Jan Wevel	Willem Bercher
James Wickers	Jan Westwray
	1585-1586
Joris Burey	Edmond Harwe
Pieter Carpentier	Gelin de Beste
id.	Cristiaan van Strazeele
Floris van Dalle	Thomas Coteels
Maarten della Faille	Thomas Coteels
Carlo Lanfranchi	Bartolomeo Schorer
	1589-1594
Francesco Balbi	Francesco Rizo
Jan Barat	Richard Kelley
Pieter van den Berge	Rogier Vercolge
Jan de Bruyne van Aelst	Michiel Corselis
Francesco Cambi	Bertolomeo Corsini
Cipriano Campomenoso	Jan Francesco Sopranis
Jeronimo Cassina	Bastian Spydel
Jan Cassiopin	Jan van Prussen
Hans de Cuyper	Davit Le Mayre
Pieter Erck	Phelips van de Wale
Joos van Erpe	Herri Pem
Jacques della Faille de oude	Pieter Samyn
Maarten della Faille	Thomas Coteels
Joan Vincenzo Fossa	Bertolomeo Corsini
id.	Nicolo de Gozzi
Davit Haecx de jonge	Richard Scheppert
Servaes Hekeler	Geerart Tens
Hendrik Hulscher	Guido Malepart
Jan Baptist Inurea	Nicolo de Gozzi
Carlo Lanfranchi	Nicolo de Gozzi

Antwerpen	Londen
1589-1594	
Joan Le Blon	Augustino de Beaulieu
Hendrik Le Mens	Jacques Le Mens
Jan Losson	Vincenzo en Robert della Bare
Melcior Lunden	Andrea Bave
Pieter Mesureur	Gillis de Visschere
Benedetto Monegli e fratelli	Benedetto Monegli e fratelli
Jooris van Schooten	Jacop Belle
Anton Surcho	Jan Baptist Messing
Antonio Veluti, Orfeo Amati et Cosmo Masi	Nicolo de Gozzi

Antwerpen	Sevilla
1574-1578	
Francisco de Aguilar Peres	Antonio et Pietro de Spinoza
Joan de Curiel de la Torre et Alonso Dies de Aguilar	Matio de Fano
Joan Ortega de la Torre et Gregorio Ruys de Huramendi	Pieter de Morga e Joan de Aregui
Pietro de Quintanadognes	Joan de Quintanadognes
1585-1586	
Jacques Calvaert	Rodrigos Nicolas
Maarten Cloribus	Jan Cloribus
Guilliame Corteys	Michiel de Neeve
Jan en Joris della Faille	Jan Malapart
Maarten della Faille	Nicolaas Anteunis
Jan Frarin	Guillaume Dopon
id.	Jeronimus de Vos
Felipo Georgi	Diego Henriques de Leon

Antwerpen	Sevilla
1589-1594	
Jeronimo Andrea	Joan de Clercq
Pieter Arnouts	Joan van Erbrugge
erven Camilo e Cristofalo Balbani	Gonzalo de Salazar et Joan de Cermena
Pieter van den Berge	Frans de Coninck
Alonso Carilla	Gonsalo Carilla
id.	Jacques Somyg
Jan de Coninck	Jan van Belle
Geerart Corbet	Robert en Hendrik Corbet
Pieter Daems	Arnout Crab
id.	Jan van Erbrugge
Decio Doria	Carlo Velluti
Maarten della Faille	Nicolaas Anteunis
id.	Steven Coteels
Jan van Hove	Annibal Ripet
Jan van Immerseele	Pierre d'Amiens
Adriaen van Ispen	Arnout Wouters
Joan de Laetsur	Michiel en Adam Becquer
Noel Le Boucq	Pieter van der Linden
Joan de Mas	Pieter van der Linden
Jan de Matansa	Francisco Alonso Malvenda
Hendrik de Picquer	Hubert Wachman
Nicolas de Ram	Andrea van Gessel
Nicolo Rodrigos	Diego Enriques Deldou
Antonio Gallo Salamanca	Frans de Coninck
id.	Pierre d'Amiens
Jan van Santfort en Pieter Helmans	Frans Helman
David Scholiers	Hendrik Hoons
Fernando Sevilla	Gonsalo Carillo
Battista e Jeronimo Spinola et Aurelio Cataigni	Jeremias de Biaulieus
Duardo Ximenes	Pedro Henricus Leon
Duardo Ximenes en erven Ruy Nugnes	Diego Henricus Leon

Antwerpen	Venetië
	1574-1578
Jan van Achelen	Conrado Stir
Arygo Baders	Jeronimo Inurea
Gerart Baets	Bernardino Bensio
Pieter Beckeman e fratelli	Cristoffel Kelinchusen
Benedetto e Bernardo Bonvisi	Francesco Guadagni e Zanolli Carnesechi
Anton Boot	Guielmo Helman
Rafael, Battista e Joan Antonio Brunelli	Federico Cusani
Camilo e Bernardino Bufalli	Baltasar Cogolla e Francesco Tassini
Joan Cayb	Leonardo Crystel
id.	David Otto
Joan Centailleur (Centelier)	Baltasar Cogollo
Oswald Cleinhans	Oswald Cleinhans
id.	Agyslao Marco Seguri e fratelli
Jacomo et Cosmo Cui	Nicolo et Julio da Verna et Andrea da Losto
Jacomo et Cosmo Cui et Andrea da Losto	Francesco Guadagni et Zanobi Carnesechi
Jan de Curiel de la Torre et Alonso Dies de Aguilar	Alfonso, Lorenso e Roberto Strozzi
Jan Ambrosio Danon et Joan Angelo Calderino	Francesco Caponi
Jan Ambrosio Danon et Joan Angelo Vergano	Felipo Bontalenti et Horatio Rucellai
id.	Nicolo et Julio da Verna et Andrea da Losto
id.	Alfonso et Lorenso Strozzi
Jan della Faille	Alvise Cotsini
id.	Anton van Neste
id.	Jan de Wale
Jan Battista et Marco Forzosi	Federico Cusani
Jeronimo Galina	Baldassar Cogollo et Francesco Tassini
id.	Federico Cusano
id.	Marco Antonio Rasonicho
Wielmo de Grave	Joanni de Michaeli
Vincenzo Guinigi et Josepo Bernardini	erven Lorenso Strozzi

Antwerpen	Venetië
	1574-1578
Conrado Hoogsteter	Joan Amhauser
Daniel Hoogsteter	Cristoffel Hoogsteter
Daniel en Sigmund Hoogsteter	Paulo Dostetton
Martin Huriev (Chokiev, Vriev)	Baltasar Cogolli et Franc. Tassini
id.	Nicolo' et Julio da Verna et Andrea da Losto
Jeronimo Inurea e compagni	Joan Amhouser
id.	Jeronimo Inurea e compagni
Simon de Koninck	Simon de Koninck
Jacomo Lanck (Langhe)	Giorze Federlin et Cristoffel Hueberghe
id.	Sebastian Pfafenberger et Jorge Federlin
Carlo Lanfranchi	Jacomo de Lodovisi
Matio Lederer	Francesco de Jorgi fù Jeronimo
id.	Lederer e compagni
id.	Pasqual Negro e Bertolomeo de Joani
id.	Antonio e Jacomo de Wielmo
id.	Bertolomeo de Zuani
erven Filippo Luchini e Joan Sigiselli	Nicolo e Vincenzo del Garby
id.	Alfonso, Lorenso e Roberto Strozzi
Piero, Antonio e Ortensio Mangiacavalli	Francesco Guadagni e Zanolli Carnesechi
id.	Alfonso, Lorenso e Roberto Strozzi
Tomaso e Joani Marichoni	Camillo Bartolli
erven Bonaventura Michaeli e Jeronimo Arnolfini	Bontalenti et Rasolay
id.	Jan Battista Micholosi
id.	Alfonso, Lorenso e Roberto Strozzi
id.	Bertolomeo Valvasone
Jan de Molin	Alfonso, Lorenso e Roberto Strozzi
Jan Pelycorne	Jeronimo Andrusiano
Jeronimo Posinger	Joan Alberto Ambroster
Jeronimo Relinger	Jeronimo Relinger
Corado Root	Joan Amhauser
Gasparo Rovelasco	Jacomo Scotto
Joani de Santvoort en Piero Helman	Guielmo Helman
Nicolo Sforzosi et Joan Paulo Dorcho	Federico Cusani
id.	Nicolo Antonio de Francesco

Antwerpen	Venetië
1574-1578	
Lazaro Spinola	Filippo Bontalenti et Oratio Roselay
Andries en Anton Struis	Art Struis
Anton Struis	Jan de Backere
Gasparo Surcho	Anton Surcho
Jeremia Verleman (Werteman)	Balt. Cogolla et Franc. Tassini
Joan Francesco Visconti	Joan Sarano
Mateus de Walle	Jan de Backere
Pieter Walraven	Balt. Cogolla et Franc. Tassini
erven Michiel de Weselle	Francesco Caponi
Bertolomeo Zanolli	Jeronimo Foigliola
id.	Santo Fonte
1582-1584	
Luigio Alvaris	Francesco Valascho
Gillis van den Boogarde	erven Giovanni Amhouser
Gillis (Anton) van den Bogarde en Marcus Schorrer	Melchior Schotti e compagni
Lodewijk Blommaert	Jan de Wale
Jan Boode	Donato e Camillo Baglioni
Francesco Cambi	Guadagni
Guilliam Coppin en Ferry Dorville	Jan Baptist Tongerloo
Pietro Doblino	Alexander Boudyson
Arnoldo van Eden	Rigo van Eden
Robert van Eeckeren	Alvise Cotsini
id.	Francisco van Eeckeren
Jacob della Faille de oude	Anton van Neste
Maarten della Faille	Alvise Cotsini
id.	Jan de Wale
Louis Fernandes	Alfonso, Lorenso e Roberto Strozzi
Antonio Gardino	Andrea Dalosto e compagni
Giovanni Gontier en Gerard Hagnart	Guielmo Helman
Carlo Baldassar van Hoiken en Joan Jopin	Bernardino Pallavicin en Joan Heldewier
Godfried Houtappel	Passchier de Deckere
Frans van Hove	Anton van Surck
Maurizio Lanfranchi e Fabio Augustini	Donato e Camillo Baglioni

Antwerpen	Venetië
1582-1584	
Maurizio Lanfranchi e Fabio Augustini	Camillo Bertoli
id.	Camillo Bertoli e Bardo Santa Croce
id.	Francesco Ferro
id.	Pelizari e Fossa
Jacob Lang	Matheus Lang
Jeronimo Lang	Matheus Lang
Absolon Leerse	Abraham van Seyst (Zeits)
Hendrik van Lemens	Bernardino Pallavicino en Jan Heldewier
Jan Mannaert	Anton van Surck
Pieter en Jan van der Mardt	Arrigo van der Heede
Michiel Molin	Pelitzari e Fossa
Lodovico Paris	Bonvisi
Daniel Rentvlees	erven Courado Ster
Gaspar Robiano e fratelli	Bernaert Sechino
Gaspar Rovelasco	Francesco Ferro
id.	Melchior Schotto
Ventor Serpa e fiolli	Francesco Valascho
Anna Sirens van Dort	Herman Janssens (of Adriaensens)
Simon Tasse	Strozzi
Gasparo Tradel	Filippo Isvogel en Joan Neis
Giovanni Angelo Vergano	Giovanni Francesco Calderino
id.	Capponi
Hendrik Voel	Damarleto Mutio en Andrea Tasse (of Tasscha)
Fernando Ximenez	Bonvisi
Fernando Ximenez en erven Ruy Nunez	Diego Lopez, Alexandro e Francisco Mendez
1585-1586	
Camillo e Cristoforo Balbani	Simon Castellani
Alonso Camarena	Capponi
Francesco Cambi	Lorenso, Roberto e Filippo Strozzi
Arnout de Cordes	Hendrik van Eeden
Piero Daens	Balthasar Charles
Gioan Paulo Dorcho	Zenobi Carnesecchi e Alexandro Strozzi

Antwerpen	Venetië
	1585-1586
Jacob della Faille de oude	Anton van Neste
Maarten della Faille	Jan de Wale
Ferdinando Helmans	Cornelio de Robiano
Maurizio Lanfranchi, Fabio Augustini e Vincenzo Fossa	Camillo Bertolli e Zoan Bardo Santa Croce
Pieter van Trille	Jan de Wale
	1589-1594
Orfeo Amati et Cosmo Masi	Francesco e Nicolo Capponi
Camillo Balbani	Camillo Bertolli
Camillo e Cristoforo Balbani	Simon Castelani
Joan Francesco, Bertolomeo et Jeronimo Balbi	Nicolo Michiel et Giorgio Heldewiero
Frans van den Berge	Camillo Baglioni
id.	Carlo Gabri
Bernardino et Antonio Bonvisi	Zanobi Carnesecchi et Filippo Strozzi
Francesco Cambi	Francesco Bombardini
id.	Nicolo Guadagni, Francesco Alexandri e compagni
id.	Tomaso Michelozzi
Jeronimo Cassina	Camillo Bertolli
id.	Strozzi
Joan Cassiopin	Cornelis Hoons
Arnout de Cordes	Jan de Cordes en Jacomo de Castro
id.	Joan Hofer
Courado Coymans	Jacob Le Mens
Cornelia Dingens	Baltasar Charles
Gaspar Dingens	Baltasar Charles
id.	Gaspar Charles
Decio Doria, Antonio Velluti et Orfeo Amati	Francesco e Nicolo Capponi
Jan Battista Doria et Jeronimo Lomelino	Capponi
Joos van Erpe	Frans Vrintz
Jacob della Faille de oude	Anton van Neste
Maarten della Faille	Jan de Wale
Joan Vincenzo Fossa	Francesco e Nicolo Capponi

Antwerpen	Venetië
1589-1594	
Joan Vincenzo Fossa	Battista Regatziollo
Ludovico Fossa	Francesco e Nicolo Capponi
Jan en Hendrik van der Goes	Alexander van der Goes
Jan Battista Grilli et Carlo Spinola	Jacomo de Franchi
Jan Benedetto Inurea	Joan Francesco Maruffi et Stefano et Filippo Sauli
Arnout Kint	Carlo Gabri
Carlo Lanfranchi	Francesco e Nicolo Capponi
id.	Nicolo Miosa
Jan Le Mens	Baltasar Charles
id.	Jacob Le Mens
Joan Lossone	Joan Dablino
id.	Frans Vrintz
erven Filippo Luchini	Strozzi
Melchior Lunden	Carlo Gabri
Leonardo Maillet	Pasqual de Deckere
Hans van Nimegen	Frans Vrintz
Martin Peres de Baron	Cornelis Hoons
Cornelis van de Putte	Cornelis Hoons
Daniel Rentvlees	Cristoffel Helbig
id.	Tomaso Michelozzi
id.	David van Stetten en Everhard Senter
id.	Frans Vrintz
Baltasar Robiano	Cornelio Rubiano
Nicolo et Simon Rodrigos	Aris Lopes
Baltasar Smit	Cornelio Rubiano
Battista e Jeronimo Spinola et Aurelio Catania	Joan Francesco Martino et Stefano et Filippo Sauli
Antonio Surcho	Cristoffel Quinget
id.	Francesco Bombardini
Joris Vekemans	Cornelis Hoons
Frans de Winter	Pieter Ventura
Fernando Ximenes	Aris Lopes
Fernando Ximenes, erven Ruy Nunez et Nicolo et Simon Rodrigos	Mutio Capelletti
Zuan Zanolli	Paulo della Nave
id.	Lorenzo e Bertolomeo de Zanolli

Londen	Hamburg
	1574-1578
James Alkin	Robert Stogton
Clays Belinckhousen	Herman Belinckhousen
id.	Gert van Huttelem
Thomas Benet	Richard Caltrop
Daniel Beren(t)s	Court van Amstede
id.	Hans van Buchten
id.	Matys Holp
id.	Helincke (Helmeck) Moller
id.	Barchart van Retzenson
Melchior Berens	Jacob Boytin
Matys van Bergen	Hendrik van Bergen
Joan Boner	Richard Polter
Robert Borgas en Richard Rysart-zoonne	Mattieu Clessen
Joan Boylson (Bayllson)	Ralf Fytche (Fichwyt)
Richard Brewerton	Leonard Bealle
Cristian Brurder (Brouwer)	Geert Eppinck
Jan Butser	Walter Jansen
Frans Chamber	Thomas Hil
weduwe Ellen Cleve	Jan Capel
id.	Jan van Cleve
Hans Cock	Jochem Hartman (Heytman)
Willem Colles	Omfre Walcott
Richard Cotton	Richard Egerton of Willem Fouler
Thomas Cranfilde	Willem Cranfilde
Pieter van Cullen	Clays Kertsman
Boudewin Dorham	Homfry Basskerflyd
Hendrik van Dueren	Jochem Fagot
Werner Elbecke	Hans Alverman
Jochim Fagot	Hans Cockemester
id.	Willepen van Dute
id.	Arent Hemschen (Heinschen)
id.	Steven Kinckel
Maarten della Faille	Hans de Wale
Giorze Farand	Willem Joonas
Jan Foxal	Jan Capel of Robert Sto(u)ckton
Nicolas Granous	Joan Capell
Thomas Greyne	Roelant Bradslim

Londen	Hamburg
1574-1578	
Jan Hali	Walter Jansen
Persyval Hassel en Filips Smet	Herri Culymor
Edward Hertson en Thomas Corecston	Jan Gardiner
Jochim Hestman	Steven Kenkel
Gerson Hils	Thomas Fysscher
Cristoffel Hodesdon	Richard Caltrop en Samuel Potter
Daniel van Holte	Jochem Fagot
id.	Arnolt Huische
id.	Eller Smidt
Robert Howe	Lauwereys Warner
Jan van der Hoyen	Hendrik Crest (Creft)
Nicolas Huwet	Robert Hauwot
id.	Herri Ratlyff
id.	Randol Symes
Paryden van Kampen	Jochem van Kampen
id.	Borgort van Retzen
Jochem Kellinckhuisen	Daniel Brandes
Anton Key	Joan Capell
Herri Kindal	Richard Parker
Hans Kock	Hans Cordes
Jan Koep	Heindrik Corp
id.	Berent Moller
Lerche Leen en Willem Cols	Homfre Walscot
Jan Lents	Hans Berwins
Hans Lock	Jochem Heytman
Onfre Marlen	Gemes Gewylie
Emanuel de Meter	Jorig Obeyst of Marten Smit
Hector Nonges	Hans de Velaer
Richard Ofelli	Willem Alkins
id.	Thomas Walthall
Reinier Pauwelson	Hendrik Garmers
id.	Joan Monving (Mering, Morinck)
Harry Paynton	Thomas Barlfort
Herman Pottey	Maarten della Faille
Jan Radewin	Court Ellars
id.	Hendrik Roydem
Thomas Randol	Jeremy Halfhed

Londen	Hamburg
	1574-1578
Jan Robinson	Robert Harwot
Richard Salkinstal	Fransoys Pope
Robert Scharborne	Joan Scharborne
Andrea Sculte (Schult)	Dierick van Holte
id.	Claes Wesselhenct (Wenselhout, Westelhouck)
Giorge Serrant	Willem Jones
Coert Sillem	Hendrik Sillem
Randolf Sims (Symes)	Thomas Berfolt (Barfoet)
id.	Robert Harwout
id.	Willem Romney
id.	Thomas Tenze
Vincent van Sperckelson	Hendrik van Sperckelson
Giorge Stockmedt	Edmond Fletton
Otto Syllem	Willem van Dueten
Johan Tutbal	Thomas Batris
Anton Walthall	Thomas Walthall (Waltel)
Willem Watson	Johan Capell of Robert Scoughton
Herman Wichman	Jochem Wichman
id.	Hendrik Wygman
Edward Zwain	Jams Wythal
	1589-1594
Lodewijk Blommaert	Gillis Vermeulen
Jan de Bruyne van Aelst	Francesco Tibout
Joris van der Moere	Domenico van Uffele

Londen	Venetië
	1574-1578
Jeronimo Benallio	Marco Conanigo
id.	Alvise Foscarini
id.	Bernardo de Nalle

Londen	Venetië
	1574-1578
Jeronimo B nalli)	Dymitri Seradura
Maarten della Faille	Alvise Cotsini
id.	Anton van Neste
Antonio de Bertolomeo de Federygo	Battista Albinoni
Govene Francyschini	Joani Moresini
Felipo Gualterotti	Francesco Caponi
id.	Lusio Lytta et Melsior Schotta
id.	Verna et Osto
Paulo Justignani	Stefano et Battista Cassini et Simon Castelini
id.	Jan Battista Justignani et Battista Negrone
Innocentio Luchatelli	Battista Albinoni
Alvise Ritzo	Battista Albinoni
Sebastian Ritzo	commissaria de Tomaso de Federigo
id.	Bertolomeo de Joani
id.	Michiel Misocha
id.	Pasqualin Negro
id.	Antonio de Zuane
Alvise Securi et Joani de Ryvera	Agesylao Marco Securi e fratelli
Joan Sibro et Joan de Ryviera	Marco Seguri
Wielmo Vermeyden	Jeronimo e Cristofalo Husberger
	1584
Ippolito e Scipione Beaumonti e compagni	Jacomo Ragatzoni
Bertolomio Corsini	Capponi
Nicolo de Gozzi	Carnesecchi e Strozzi
id.	Stefano Gondola
Edward Hamdon	Guielmo Rubi
Edoardo Lemuchi	Guadagni
Guielmo Vermeiden	Matio Lange
	1585-1586
Guielmo Barnetti	Jeronimo Heyden
Vincent della Barra	Alexandro Baudison

Londen	Venetië
	1585-1586
Thomas Cordel	Thomas Ciollo
Filippo Corsini	erven Luigi Capponi
Constantin Episcopo fù Giorgio	Constantin Episcopo Paulo
Andrea de Loo	Camillo Bertolli
id.	Jeronimo de Bona
id.	Bardo Santa Croce
id.	Dona Tolla
	1589-1594
Scipione Bersoni et Polion de Reviera	Michiel Sumachi
Marten Bierman	Frans Vrintz
Thomas Cordal	Eleaser Heckman
Salamon Cormano	Salamon Carabon
Bertolomeo Corsini	Francesco Nicolo Capponi
id.	Francesco, Alexandro et Vincenzo Guadagni
Thomas Coteels	Jan de Wale
Nicolo de Gozzi	Nicolo et Jacomo Berti
id.	Gioan Giorze
id.	Jan Battista Inurea
id.	Nicolo Myosa
id.	Bernardo de Nale
Oratio Francischi	Francesco, Alexandro et Vincenzo Guadagni
Frans Jackman	Thomas Burd
Jan Battista Justignani	Capponi
David Le Meere	Jacob Le Mens
Jan Baptist Messing	Cristoffel Quinget
Herri Pervis	Paulo Pinderi
Francesco Ritzo	Francesco et Nicolo Capponi
Pieter Samyn	Anton van Neste
Gillis de Visscher	Pieter Pellicorne

XVI

BEGRAFENISKOSTEN VAN SIBILLA STECHER, VROUW VAN MAARTEN DELLA FAILLE (20-6-1589)

Laus Deo adi XX giugno M V^{c} LXXX VIIII in Anversa

Per spexe de Martin della Faille // a cassa contadi in menuto a piu persone come apresso seguitara

den almoseniers over een gracie voor den armen van-wegen mijn huisvrou	L.	66.13. 4
de fabrique van Onser Lieve Vrouwe kercke		1.13. 4
an 2 jongwijfs ende de memme elck een legaet van mijn huisvrou		3. –. –
·91 ·92 an Mayken de voorwaestere voor hueren dienst ende een legaet		3. –. –
an Clerken de swerte sustere voor hueren dienst ende een legaet		3. –. –
an de gulde voor den jongen hantboge een legaet oft gracie		8. 6. 8
an de oude wedewe Grefiers voor een legaet		1. –. –
an de twee medecijnen		3. 6. 8
an 416 witte broyen voor soo veel arme menschen gedeylt		3. 6. 8
an soo veel arme menschen in gelde gedeylt die geen broot en hadden		3. 6. 8
an deselve noch gedeylt		0. 8. 4
voor 3 stucken sayen betalt om de kinderen ende meysens rou cleeren te maken		14. 1.10
voor eenen hase om de ooren te snijden		0.10. –
voor offer gelt an die in den rou waren		1. –. –
voor 4 oude mannekens die het lyck gedragen hebben		0. 4. –
voor 30 oude mannekens die het lyck gedragen hebben ick segge de tortzen		0.15. –
voor 36 clein wapenen a d. 10 ende 4 groote a d. 20		1.16. 8
voor het recht van de sellebroers		0. 8. 6
voor den royedrager s. 5 ende den grafmaker s. 5 d. 4 ende den luyere L. 1.6.8 tutto		1.17. –
voor de kercken rechten an den custere met f. 16 voor het graf tutto		5. –. 4
voor 24 tortsen ende alle ander lichten		7.10. –
voor den cleermaker van den knechs rock ende mantel te maken		0. 9. 2

voor 7 par rau cousens betaelt an Hans de cousmaker van maken	2.11. –
an de sangers van de misse over de begrafenisse ende uutvaert	0.13. 4
an de bidders ende tafeldienars ende den knaep van de almoseniers camer	0.17. –
voor 2 blecken om tegen de solderinge te nagelen boven de keersen	0. 1. 2
voor een gescrynwerckte geribbe kiste	2.13. 4
voor ses hoyen betaelt met het stofferen ende een syde lampers	2.15. –
voor den banketmaekere hem betaelt	5.10. –
voor waslicht betaelt an de wasmakers vrouwe monta de g. net	1.19. 2
Somma monta in tutto de g. net pagato	147.14. 2

val L. IcXXXXVII s. XIV d. II

Nota noch gecocht een fijn laken van Hendric Moens tot rou cleeren van s. delle dar af gegeven heer Jan pasteur eenen tabbaert laken ende min heer Uwens een mantel laken totter eerden de rest voor huys gesneden voor mij ende cosin Borne ende kinderen

Nota noch gecocht een fijn ick segge een slegt swart pack laken tot jongers cleedinge ende boden lanck ellen cost s. d. delle oock van Hendric Moens gecocht

Nota noch bayen gecocht ende anders tot voyeringe van cleeden ende andersins

J M, f. 2.

XVII

HET COMPAGNIECONTRACT VAN 1583

EXTRAICT POUR MARTIN
DELLA FAILLE Sabati 23 Januarii 1588

Extratto di quello che seguita per me notaro sottoscritto fidelmente cavato fuora del originale libro giornale del signor Martin della Faille coperto di cuoyo tanne, principiato addi 26 di settembre del 1583 in Anversa et continuato sino addi 16 decembre del 1587, dove quello che seguita fu scritto della propria mano del detto signor Martino della Faille nel principio et per il principio di esso libro in modo et forma chome seguita.

Laus deo anno 1583 adi 26 settembre in Anversa

1/2 Per Martin della Faille / A capattale della compagnia di Martin della Faille, Joanni Borne, Joani de Wale et Thomas Cotteels, per L. 4000 s.–d.– che detto Martin ha promisso de suplir per sua testa et sua portione che meta in detta compagnia val L.

3/2 Per Joani Borne / A capitale detto per L. che detto Borne a promisso de suplir per sua testa et sua portione che meta in detta compagnia val L.

4/2 Per Joani de Wale / A capital ditto per L. che ditto Wale ha promisso de suplir per sua testa et sua portione che meta in detta compagnia val L.

5/2 Per Thomas Cotteels / A capitale detto per L. che detto Thomas a proviso suplire per sua testa et sua portione che meta in detta compagnia val L.

Soma de questa compagnia in quatro partiti monta il capitale de grossi net L. li quali andaranno in compagnia per anni dieci et cadauno tirara utile a rata de portione de suo capitale a razon de soldo per lira del utile et danno che Iddio mandara, pregando Idio conciederne gratia de prosperita et bona ventura in tutti nostri negoci et che possiamo mavisarli in buona strada. Et è accordato se alcuno de noi quatro venisse a morire durando questo tempo de anni dieci, che li altri restanti abiano de negociare il capitale del morto a beneficio de suoi heredi et de renderne buon conto, et è anchora concluso che nissuno non negociara in altra compagnia con altri ne conto a parte, et è ditto che anche tutti li avanzi de datzii et altro che qualsivoglia de detti compagni potria fare, saranno a beneficio della detta compagnia, et similmente il danno, che il danno che ne potria seguire abiano da portare il tutto a rata de soldo per lira de suo capital.

Et è detto che le spese straordinarie de tal conto et similmente altre spese straordinarie de donativi ho vero in che qualita possino essere che qualsivoglia delli sopra nominati della compagnia hovero loro comissi potriano far per beneficiare detta compagnia, se ben riucesse a danno, che niente de meno si abbia de passarli in conto, et quello sopra la parolla della partita che ne avera auto il manesimento, senza essere obligato de farne menuta distinctione. Et è anche accordato che tutti li avansi de qualsivoglia potria essere fatto durando il tempo della compagnia delli sopra mencionati, che potriano negociare per altri sopra provisione, è detto che tutto quello che in detta provisione venira avansato sia misso una meta in utile della sopradetta compagnia et l'altra meta a beneficio di quello avera fatto il avanso della detta provisione. Et piu è anche accordato che nissuno delli sopra mencionati della compagnia non potranno tenire servitori che con consentimento de uno et l'altro, salvo che dove tre accordano, che il quarto senza poter contradire abbia de approbarlo, et anche si uno morisse, in suo loco sara nominato uno quarto, et cosi restara sempre, quello che tre accordaranno sara concluso. Et anchora sono accordato che Joani Borne a Verona avera de portar le spese del vivere per lui et sua famiglia de quella chasa con suoi servitori et meschine a suo cargo, et Joani de Wale similmente a Vinetia, et Martino della Faille de sua chasa in Anversa et similmente della chasa de Londra Thomas Cotteels et ditto Faille.

Io Livino van Rokeghem, notario et scrivano publico per sua Magesta in questa citta d'Anversa, faccio indubitata fede havere cavato di sopra fuora del detto originale libro giornale et con quello scontrato et trovato concordare de verbo a verbo, comparendovi anche in persona il signor Giovani Borne, compagno nominato nella compagnia disopra mencionata, et Giovani della Faille, figliolo del sopradetto Martino della Faille, li quali havendo visto et visitato il detto originale libro giornale, mi hanno fatto fede per loro giuramento ad cio fatto solennemente in mano di me detto notaro, che il predetto libro giornale è il vero et proprio libro giornale del detto signor Martino della Faille, et che il soprascritto extratto è scritto nel principio del detto libro della propria mano del detto signor Martino della Faille et che'l contenuto in quello è vero et contiene verita.

Che fu fatto in Anversa in chasa di me detto notaro, chiamata il Lion d'Oro apresso la borsa delli mercanti, addi vinti tre del mese di Gennaro nel anno di nostro signor Jesu Christo del 1588, in presentia de Giovanni Schuermans et Giovanni Pelsaerts, testimonii ad cio chiamati et rogati. In fede del vero mi sono sottoscritto di mano propria et solito signo.

(*getekend*) ROKEGHEM

SAA, Notariaat 4456, ff. 94-96.

XVIII

DE „MÉMOIRES" VAN HERMAN POTTEY, FACTOR VAN JAN DELLA FAILLE

Hiernaer voelcht eenen spiegel ende cordt discouers der gebortten ende des levens van mij Herman Pottey, te weeten der princepaller veranderinge ende geschiedenisse, mij van Godt toegesonden ende hier int cortte verclaert.

anno domino
begint aen
primo Marto

1543 1543 aen 6 Mertto op eenen Dinsdaech in den avondt omtrent 10 ueren was ick geboeren in Brabandt in de stadt van Tsartogenbossche in de Vuechterstraette aldaer. Mijn vader was genaemt Herman Pottey geboeren terselver plaetsen, omgaende ofte hanteerende de coomenscape van lijnwat, een soenne van Reynier Potteij, een huivetter terselver plaetsen. Mijn moeder was genaemt Neesken, een doechtere van Willem Tieleman, bleycker ende bontwercker geboeren alle terselver plaetssen, alsoe mijn ooms terselver plaetssen noech woenaechtich dat connen verclaerren beter dan ick; ben van mijnne ouders opgebroecht als volcht seer vierich in de pausse religie, soo lange als sij leefden.

1549 1549 ontrent Mertto in den vasten bestelden sij mij ter scoellen te gaenne aldaer bij eenen meester genamt Aerndt Tsoens, hetwelck ick continerweerden alle dage 4 jaeren lanck ende leerde aldaer leesen, schrijven, een luter beginsel van Latin, wat Franchoys spreeken ende chijferen, tot dat ick oudt was ontrent 10 jaeren.

1553 1553 doen tenselven tijde ontrent April wiert ick besteet aldaer bij eenen Jan van Welhuisen om het schonmaeckerambacht te leeren, alwaer ick contineweerden alle dagen te gaenne van mijns vaders huis, daer ick altoos woende ontrent 5 jaeren lanck. Daerentusschen ginck ick ten meesten deele des Sondaeches ende des heijligendaechs tscoellen tot den voerschreven meester om niet te vergetten dat ick geleert hadde, maer stierf haest; als ick nou oudt was een luter meer dan 15 jaeren, doen overleet mijn vader saliger memorijen, hetwelcke causeerden dat mijn moeder doen tenselven tijde

1558 1558 ontrent het laeste van Augusto mij doen sandt ende bestelde tot Antwerpen ten huisse van de weedewe van Aderiaen de Cattere bij mijn cossin Ambrosius Pottey om bij hem opgebroecht te wordenne in deselve comenscap van Norenborgerije, die hij daer deede gelijck hij mijnen vader saliger beloeft hadde, omdat duer mijns vaders assistencie

ghelijck hij daer in sijn welvaert gecomen was; alwaer ick seer luter tijts contineweerden tot het laste van September toe. Doen ginck ick weederom nae den Bosse, omdat ick nieus hadde dat mijn moeder saliger gedaechte sieck was, dewelcke oock stierf int selve jaer den 5. Octobere. Op de selve tijt wiert ick daer oock sieck van de gelle veruwe, die mij bijbleef tot Cersmisse daernae ontrent 3 maenden lanck.

Doen op die tijt ontrent Janewario was ick van Thilman mijnen oom in de cost besteet ten huisse van den voorschreven Jan van Welhuissen, daer ick het schoenmaeckerambaecht leerden ende deede daer weederom mijn ambaecht, beede omdat doen ons huis opbraeck ende dat de wedewe van Adriaen de Cattere niet consenteeren en wilde aen mijn cossin dat ick daer weederom coemen soude; d'oorsaeke is mij tot noech toe onbekent. Ick continerweerden daer mijn ambaecht te doenne ontrent 4 maenden. In deesen tijt begost ick te twijfellen van de transsubstancie des naechtmaels ende quaem eensdeels tot kennisse van de rechtverdichmaeckinge des geloofs doer een boecxken genaemt „de some der schriftueren", mij ter handt gedaen bij eenen Jac. de Cuiper daer bij mij werckende.

1559 1559 doen op die tijt ontrent het laeste van April, meenende in Vranckrijck mijn ambaecht te gaen doenne om aldaer perfect Franchoys te leeren, vertroeck van den Bossche naer Antwerpen, alwaer ick logeerden ten huisse van Ardt Coecx mijnnen cossin, op de maerckt in eenen kelder ende vant in mijn slapcamer daer dieversse boecken tracteerende van de religie, die mij teenemael de pausselycke religie suspect macten, contineweerde daer ontrent een maent, verbeydende geselscap ende comoditeyt om nae Vranckrijck te gaenne. Inmiddelertijt wiert ick bestelt van Jan Thilmans mijn oom ende Ambrosius Pottey, bij eenen van Dornick, genaemt Jacques Mercie een cremer aldaer, woennende in St.Martenstraete in den Vergulden Pijl, met denwelcken ick van Antwerpen schiet aen 25 Meyo ende ariveerden tsijnnen huisse aen 27 Meyo. Daer contineweerde ick met hem ende sijnnen swager ende medegeselle in de comenscape, genaemt Peter de Hetere, om Franchoys te leeren den tyt van twee jaeren ofte luter meer. Daer hoorde ende sag ick veele, maer deede daer grooten aerbeyt ende betalden ses pondt vlems van mijn costen. Het ierste jaer was mij hardt, maer in het tweede versoetent.

1561 1561 vandaer schiet ick weederom nae den Bossche ontrent het beginssel van Jullio ende logeerde ten huisse van Thoomas Steenbacker mijn swager ende Stintken mijn suster op de marckt int Root Cruis aldaer, daer ick contineweerden ontrent een maendt ofte 6 wecken; vandaer vertroeck ick doen met mijn oom Jan Thilmans naer Antwerpen, daer het lantjuweel doen was ende logeerde daer ten huisse van mijn cossin Matys Levasuer in de Clerestratte aldaer, daer ick contineweerde ontrent twee maenden. Inmiddelertijt soechte mijn oom Jan Thilmans mij daer te bestellen iewers in eenen winckel om daer te leeren eenygen vasten styll om

mijn broot in toecomende tijde te winnen, hetwelcke niet wel te passe en coste gebroecht worden, daeromme dat hij facieus was ende ick was utermaten langissant om een stedevaste plaetsse te hebben.

Ick sag daer mijn cossin Willem van der Voort, die coomenscap deede, daer ick seer gernne meede in compagnie hadde geweest, maer ditto Jan Thilmans en willde het niet gedoogen sonder consent van mijne andere mombers ten Bos; vertroeck weederom van daer ende quaem ten Bosse weederom ten huisse van Thomas Steenbacker mijnen swager ontrent het laste van October ende bleef daer al de winter lanck. Inmid-
nno delertijt wiert geaccordeert van mij ende mijnen vrienden ter eender sijde
omino ende Willem van der Voort ter ander sijden, dat ick met hem in compagnie
egint sijn soude, waer ick inleyde van mijn capitael, dat mij Godt de Heere van
rimo mijnen vader gelaten hadde, in als wert sijnde als voeren bij reckeninge
Martto blijckt, de some van L. 274.2.3 de grosse. Daeraf wiert ingeleyt 1000 Carolusguldens, de compagnie soude dueren 6 jaren lanck alst blyckt bij een instrement daeraf gemaeckt ten Bosse bij Jan van Kessele van dadom in Meyo. Om dit te gaen beginnen vertroeck ick van den Bossche naer
562 Antwerpen ontrent het beginsel van Janewaryo ende quaem thuys bij ditte Willem van der Voort ten huisse van Franchoys du Laij sijdereeder, wonnende bij de Cipduerpportte in de Hemel, alwaer ick van denselven Franchoijs doer Godts providentie geleert was bij worde ende dieverssche boecken de resolutie van dieversse ende bijcans alle de aertycullen der Christelycker religen, hetwelck mij eenen grooten rycdoem nae der siellen was, hoewel ick tijtelycke bij den voerschreven Fordt niet seer en profeteerde; met deesen Franchoys woende ick ontrent drie maenden, inmidelertijt houden ditto Fordt. Doin ginck ick met hem wonnen; twee maenden bij hem gewoent hebbende, het quaem in sijnnen sin dat hij mij begerden na Engelandt te sendenne. Waeromme eijgentlyck en weet ick niet, dan seyde dat het sijn soude om te proven oft wij iet souden connen tracteeren, maer princepalijck om te recouvereeren L. 12.18.0 de grosse, die eenen Joris Bouwelinck hem schuldig was, dewelcke tot Lonnen in Engelandt woenaechtich was.

562 Ick was wel tevreeden tot Lonnen in Engelandt te gaenne ende verblijde mij daerinne, schiet van Antwerpen in Decembre ende ariveerde te Lonnen ontrent 16 Decembre duer adresse van een Willem de Mayor ginck logeeren ten huisse van Roelandt Over op Botelwerf aldaer ende deede mijn uterste deligentie om de voerschreve twee saecken tot goeden efecte te brengen. Het gelt van ditto Bouwelinck recoevereerde icke, maer en quaemen aen geen negocieeren. Ick bleef daer ontrent 4 maenden, inmiddelertijt hilp ick Roelandt Over int geene dat hij te doenne hadde ende maecte mij bemindt bij alle de gasten die tot ditto Rolandts ter tafellen quamen, was oock zelves in de Cristelijcke relige ende de ufeninge daervan. Mijn vrinden ten Bossche wel vreesden ende rusten daerom niet

tot dat ditto Willem van der Voort mij weederom onboet om naer Antwerpen te commen.

1563 Ick schiet weederom van Lonnen in de maendt van Meyo ende ariveerden tot Antwerpen ten huisse van ditto cossin Guliamme, daer ick vondt de aferen ten besten niet staende met ditto Gulliame. Bovendien geadverteert sijnde bij goede vrienden ende bij ecxperientie gewaer wordende de treeken die ditto Gulliame useerden teegen de concientie, ick soechte alle middellen om van hem te scheydenne, hetwelck mij Godt eyndelyck octroyeerde, maer liet er van mijn plumen wel dapper. Bovendien de quelinge die Jan oom ende ick daermeede hadde, is onspreeckelycke om de groote russe ende finesse die hij useerden. Par tout de maendt van Jullij ende Augusto sloetten wij onsse reckeninge. Ick hadde vertert van mijn capitael dat ick daer inbroechte L. 30 de grosso, bleef mij schuldich te betallen in dieversse payementen L. 141.6.8 de grosso. Op deesse selve tijt stonden oom Thielemans ende ick om compagnie te maecken met cossin Ambrosius Potteij ende waeren in efecte al geacordeert, maer doer de wonderlycke voersichticheyt Goedts bleef tselve noech achtere, want anders in mij versien hadde.

Op deesse selve tijt stierven 2 dienaers tot Lonnen in Engelandt onder ende in de groote sterfte die daer doen was; den eenen was dienaer van Jan Celos, den anderen van Sor Jan Jacomo della Faille. Ick soechte middel om in de steede van eene van dees twee te comen tot Lonnen wonnen. Rolandt Ovaer ende Gillis Bontenaecken waeren mijnne hulpe ende oock eensdels Peeter van de Velde, dat ick eyndelyck quaem bij Sor Jan Jacomo della Faille, daerby ick my bestelde 4 jaerren lanck voer den montcost ende twelf ponden tsjaers, daervan dat een contract gemaeckt wiert aen 23 Novembere. Ick schiet van Antwerpen nae Lonnen in compagnie van Peeter Samin operdienaer van ditte Faillien over landt in de

1563 maendt van Decembere (naedat ick ten Bossche mijn vrienden besoecht hadde ende hadde mijnne reckeninge ontfangen van mijnne mombers, als voeren blijckt) ende wij ariveerden hier te Lonnen tsamen ontrent 20 Decembre ten huisse van ditte Failliens in de Limstraette, alwaer ick diende onder ditte Samin ende hielt de casse. Met groot contentement ende vreede contineweerden ick met hem twee jaerren lanck; inmiddelertijt begaef ick mij hier te Lonnen in de Fransche gemeyntte, doende openbaere professije van het geenne dat van te voeren mij van Godt int hertte geven was.

1564 Dit was ontrent de maendt van Junyo. Godt de Heere verleene mij dat ick nae mijnne professye ende beropinge werdelycken wandellen maech tot de eere ons alderopersten vaders, tot stichtinge van onsen naesten ende tot verseeckeringe van onsse eyge ropinge ende sallycheyt duer Christo Jhesus amen. Oock chreech ick in deesen tijt eenen brief van Sor Jhoan della Faille int secreete, hoe dat hij ende sijnnen broeder ge-

scheyden waeren ende begerden dat ick soude willen sijn dienaer weesen te Lonnen; soude mij niet aleen schoonne partije doen, maer helpen mij oock aen goet houwelijck, alegeerende dat ickt eensdeels gehouden was, midts dat ick aen haer beyden jontelijcke verbonden was. Om dit te efectuweeren schreef hij mij dat ick overcomen soude onder het decksel dat ick tAntwerpen te doenne hadde met mijn oom Jan Thielemans van mijn eyge saecke, alsoot oock waer was. Tselve deede ick soo bedectelijck als ick conde, half met danck van Samin ende half teegen sijnnen danck
1566 schiet van Lonnen naer Antwerpen aen 6 April. Met groot dangier geracten wij overlandt; daer toevden tot Antwerpen 3 ofte 4 dagen ende reysden van daer nae den Bosschen om met mijnne mombars, te weeten Jan Thilmans ende Joechem Thilemans van Willem van der Voort de betalinge te hebben de L. 141.6.8 die twee jaeren vervallen waeren, tot hetwelcke hij consenteerden ende quamen met mij weederom na Antwerpen, daer wij een eynde maecten van ditte Fordt met grootte moette ende quelinge, niet alleene van ons selven, maer de vrienden oock ende hebbe eyndelycke gehadt voer de voerschreve some de werde van ontrent L. 80.0.0 in grooten vlems. Hadde ick L. 90.0.0 vlems gehadt contant, het hadde mij soo goet geweest als dat hij mij gegeven heeft, soo dat ick in vier jaeren voer mijn duisent guldens van hem weederom gehadt hebbe in alles met dat ick bij hem verterde, de somme van ontrent 720 guldens. Godt heb lof ende danck dieder mij soo noech af hilpe.

Inmiddelertijt nu begerden Sor Jacomo della Faille, dat ick sijn dienaer alleen sijn wilde, desgelijcx oock Sor Jan. Iegelycke allegeerde sijn reedenne; aldus bleef ick ontrent 6 wecken lanck niet weetende met wien dat ick sijn soude, hoewel dat ick aen de sijde van Sor Jan altoos helden. Om nu tot een eynde te comen, soo maecte ick een protest theegen den voerschreven Jan ende Jacques della Faille, precenteerende mijnen dienst te voldoenne ende haer beyde jontelijck als compagnie te dienen ofte anders pretendeerde ick ontslagen te sijnne van mijnen dienste, waerop Sor Jacomo antworde dat er veel goeden noech waeren te Lonnen onvercoecht de compagnie aengaende, welcke hij wilde dat ick soude gaen vercoopen, hetwelcke ick consenteerden, hoewel het hem nae berouden, ende alsoo quam ick half met synnen danck ende halff teegen synnen danck wederom hier te Lonnen ten huisse van Peeter Samin ende ariveerden hier den drientwentichsten dach in Meyo; contineweerden met hem ontrent 3 maenden lanck, altyt twistende omdat hij Peeter mij wilde doen int landt gaen om daer te contineweeren mijnnen tijt die ick te dienen hadde, opdat ick hier heel onbequaem soude weesen om eenyge negotie te doenne, beede voer andere ofte voer mijselven, waerteegen ick hem altijt met reeden geantwort hebbe als bij geschriften blycken maech. Peeter siende dat hij hiermeede niet doen en coste, heeft mij eyndelyck met gewelt doer de coningstapel doen uut den huisse gaenne.

1566 Dit geschieden aen 7 Augusti smorgens bij Courtis den tengieter ende andere van de proechie; daer vandaen gaende quaem logeeren op Botelwerf ten huisse van Jacques Witewrongel, aldaer waer ick bleef tot primo September toe, doen quaem ick ten huisse van de weedewe van Rolandt Ovaer op denselven werf bij Carllo della Faille den soenne van Sor Jhoan della Faille, wiens negotie ick doen begoste te governeeren hier in Lonnen, daer ick sonder eenyge interuptie gecontineweert hebbe ontrent neegen maenden lanck. Inmidelertijt is gestoerven de huisvrouwe van Rolandt Ovaer ons werdinne. Sor Marten della Faille is hier over comen tot Lonnen, ick behielt het geheel huis tot mij ende begosten hier self huis te houden met een jongwijf. Ick begoste gesint te worden om te houwen ende gaeft tAntwerpen te kennen, alwaer ick corts ontboeden wiert om te trouwen de huisvrouwe die ick noech naemaels trouden, de doechtere van de suster van Sor Joan della Faille, genaemt Lintken de Waele. Tot deesen efecte schiede ick van Lonnen weederom naer Andt-
1567 werpen over landt aen 17 Meye ende ariveerden daer ontrent den 22 ditto, bleef daer ontrent vijf weecken lanck. Inmidelertijt ginck ick ten Bossche ende halden mijn oom die met mij derwarts quaem ende het houwelick wiert getracteert ende acordeerden in alle saecken seer wel, uutgenomen dat Sor Jhoan della Faille met alle haer vrienden ende mijn vrienden wolden hebben, dat icksse daer in de papisterije trouwen soude. Om mij hiertoe te brengen en useerden sij geen cleynne nersticheyt, mij belovende veele, maer dewille hetselve achtervolgende Godts wordt teegen mijn concientie street, daeromme en hebt in geender manieren willen acxsepteeren ende ben weederom van daer gescheyden nae Lonnen, de vrienden alle seer vergramt sijnde, ick ende die mijn huisvrouwe sijn soude, seer bedroeft, want wij malcanderen lief hadden, noechtans niet soo lief, dat wij wilden om tot onser begerten te comen Godts liefde verworpen.

1567 Schiet van daer aen 2 Junyo ende ariveerden hier in Lonnen weederom in ons eygen huis aen 26 Junyo, alwaer ick weederom het goevernement van de negotie aenverden ende continewerden daerin sonder eenyge interupcie ontrent 8 maenden lanck. Inmidelertijt wiert ick hier seer sieck, dat men meenden ick gestorven soude hebben, welcke siecte begaen ontrent 29 Luio ende contineweerde tot ontrent 8 Augusto. Daernae quaem hier Jacques della Faille den jongen ende ick wiert weederom over ontboeden om mijn huisvrouwe; waeren doen tevreeden dat icksse te Cortrycke haellen soude ende trouwensse hier in Engelandt ten stilsten dat moegelyck sijn soude. Om dit te efectuweeren schiet ick van
1567 Londen naer Cartrycke aen primo Feverier ende ariveerden te Cortrycke ontrent 7 ditto. Twee dagen daernae quaem mijn huisvrouwe daer van Antwerpen met Marten della Faille ende dewijlle wij ons gereet maecten om naer Lonnen te coomen, quaem er tijdinge dat er een Jan Gardenaer gefalgeert was te Lonnen, welcke ons doen schuldich was ontrent L. 1300

sterlincx. Hopende deselve te salveerenne ghelijck wij Godt heb lof noech reedelijcken deede, schiet ick in alle haeste van Cortrycke weederom naer Lonnen, in welcke reysse ick in groot peryckel was om te verdrincken tot 4 reyssen toe : tweemael op het landt doer den grooten regen in de graften ende tweemael op de see, altoos van Godt bewaert sijnde. Eyndelijck ariveerde ick hier weederom te Lonnen ontrent de drieentwentichsten dach der voerschrever maendt van Feverier, 4 ofte 5 dagen daernae quaem Marten della Faille ende mijn huisvrouwe te Gravesende, alwaer ick haer teegen ginck ende broechter hier in Lonnen.

67 Aen 28 Febrewario smorgens ontrent den twee ofte drye uuren leyden haer uut den boot tot in de kercke van onsse proeghye van St. Botels, alwaer ick haer troude in de precentie van cossin Marten ende Jacques della Faille ende cossin Peeter van der Faillen ende Matheaeus Luls met den pastoor ende coster, sonder meer persoonnen. Daernae ontrent de vijf uueren broechtsse ierst in ons huis hier te Lonnen op Botelwerf. De Heere wil ons beyde synnen seegen verleenen aen siel ende licham ende vervelle ons met alderley goederen amen. Van doenne aenverden ick het governement van de negotie hier weederom ende lefden met mijn huisvrouwe hier in goede ruste ende vreede sonder eenyge interuptie tot den jaere

68 Aen 5 Jannewario smorgens ontrent een uuere, soo wiert ick ende alle de subjecten van de coninck van Spagnien met alle onse goeden hier gearesteert van de coninginne om seeckere oorsacken ende ick was van den meijor geapointeert gevangen te syne bij Mr. Willem Allin alderman, alwaer ick voer mijnnen persoon seer wel getracteert was, maer met ons goet en wierdt ten besten niet gehandelt Godt betert. Ick contineweerden daer de spacie van ontrent seven weecken, stelde borge voer driehondert ponden sterlincx altoos tcompareeren als ick soude ontboeden sijn ende soo quaem weederom thuis bij mijn huisvrouwe, die doen seer groot
68 ginck en gelaech binnen drye daegen daernae aen 22 Febrewario van een jonge doechtere, van ons genamt Tamaer, met dewelcke wij tot op
69 deessen dach in Augusto in goede voorspoede ende gesontheyt sijn, uutgenomen dat wij ende hetgeene dat genomen was onder onsse handen, noech onder areste sijn. De Heere Godt wilder ons uuthelpen ende verleene ons vortaen alsulcke veranderinge ende geschiedenisse dat wijsse met blyscape tot lof, eer ende danckbaerheyt des hoogen heyligen nams Godes hier moegen onderscryven ende noteeren amen. Amen soo sy et !

70 Aen 6 Marto was ick oudt 27 jaeren. Hoewel dit jaer een iegelijck noech in trobelle ende verlies was, dit nietteegenstaende de Heere heeft mij midelycken gesegent, soowel uutwendich als inwendich met gesontheyt ende sterckte aen onsen lichame ende heeft ons verleent aen 29 Jully eenen jongen soenne, van ons genaemt Joan, die ick Godt de Heere gedestineert hebbe te dienen, hopende de Heere hem sal weessen genadich

ende hem bequaem maecken. Ons uuterlijck ofte veranderlijck goet heeft ons Godt dit jaer oock seer vermeerdert nietteegenstaende alle trobblen ende het geene boven alle te achten is, heeft ons aen den inwendijgen mensse oock eensdeels verryckt, daeraf hem lof danck prijsse ende eere sij van mij tot in der eewicheyt amen. Amen.

anno Aen 7 Martto

1571 Aen 9 October heeft het Godt belieft den voerseyden onsen soenne Jhoan weederom tot hem te nemen, opdat hij hem in den hemel dienne naer onsse destinatie op erden. Den mensche nemt wel voer, maer Godt ist diet volvuert.

anno domino begindt aen primo Marto Hiernae volcht den tijt der geboertten van de kinderen van mij Herman Pottey ende Lyntken mijn huisvrouwe, die ons de Heere verleenen sal, welcke de Heere alle rijckelijcke met synner kennisse wil begaven, opdat hijder doer maech geeert worden amen.

1568 Aen 22 Febrewario op eenen Dinsdach, vastelavontdach smorgens ontrent acht uueren binnen de stadt van Lonnen op Botelwerf is ons van de Heere gegeven een doechterken, dewelcke des Sondaechs daernae aen 27 Febrewario in de Fransche gemeyntte aldaer gedoopt is geweest ende is genaemt Tamaer. De getuigen daervan waeren Gillem de Beste van Brugge, Taneken de huisvrouwe van Anttonio Poncelle ende Taneken de huisvrouwe van Gillis Bontenacken. Godt verleene haer een waerachtich litmaet Chrijstij te synne amen.

1570 Aen 29 Jullijo op eenen Saterdaech in den avont ontrent ofte tusschen acht ende negen uueren is ons als boeven van den Heere gegeven eenen soenne, welcke daernae aen 6 Augusto gedoopt is als boven ende genamt Jhoan. De getuigen daervan waeren Gillis Bontenaecken ende Peterken de huisvrouwe van Peeter Samin. De Heere acxsepteere hem voer sijn dienaer.

1571 Aen 24 Febrewario op eenen Sondach nae den middach ontrent drye uueren is ons als boven van den Heere gegeven een dochtere, welcke daernae aen 2 Mertto anno 1572 gedoopt is als boven ende bij gevalle genaemt Sara. De getuigen daervan waeren Franchoys Boudewins ende Mayken de huisvrouwe van Thomas Tsonne. Godt laetse in sijn vreese opgroyen.

1573 Lof sy Godt in de eewicheyt 1573 in Lonnen

Aen 8 October op eenen Donderdach in den morgen tussen ses ende seven uueren is ons als voeren van den Heere gegeven eenen soenne, welcke daernae aen 18 October gedoopt is als voeren ende genamt Enoch. De getuigen daervan waeren Hercules Fiermoult ende Mayken mijn suster.

Hiernae volcht den register van die ontslapen in den Heere, daer mij meest aen geleegen is ende in den iersten

1558 Aen 20 Jullio is ontslapen in den Heere mynnen vader salyger gedachte; aen 5 October just elf weecken daernae is mijn moeder oock gestorven. De Heere hope ick salsse beyde blijde verrysenisse verleenen.

1570 Aen 31 Mertto is ontslapen in den Heere Thilman Wilemssen mijnnen oom binnen tSartogenbos, oudt ontrent de 70 jaeren, noyt gehoudt gewest.

Daer rest eenelijck in de handen van Thilman Willemsoen mijnen oom een tafereel van het Ordel, in mijns vaders sterfhuis gecoecht tot L. 2.0.0, noech seecker pellen ende amelaken toecomende Mayken mijn suster ende mij. Anders en weet ick niet dat in sijn handen iet resteert dat mij toebehoort. Dit is wert ontrent L. –.–.–

Archief Macaré, Nederlandse
Leeuw te 's Gravenhage
(Afschrift in AF, bundel 1)

RÉSUMÉ FRANÇAIS

L'histoire du commerce flamand n'a fait l'objet, jusqu'à présent, d'aucune étude approfondie. Certes, des ouvrages de portée générale mentionnent l'activité des marchands flamands tant aux 11e, 12e et 13e siècles qu'aux 16e et 18e siècles; mais les auteurs n'ont jamais concentré leurs recherches sur une firme isolée ou sur le rôle des firmes flamandes en général.

Le sujet mérite pourtant de retenir l'attention, aussi bien du point de vue de l'histoire commerciale des Pays-Bas que du point de vue de l'histoire commerciale européenne; on sait en effet que les marchands flamands, ont joué un rôle de premier plan dans le réveil commercial des 11e-13e siècles, et on commence à reconnaître qu'au 16e siècle également, leur influence a été décisive à bien des égards dans l'ascension commerciale des pays de l'Europe du Nord-Ouest. Nous ajouterons à cela, pour notre part, que le commerce flamand a toujours conservé, même en dehors de ces périodes, une importance insoupçonnée jusqu'ici, bien que cette importance ne se soit pas toujours manifestée avec une vigueur égale sur le plan international.

Dans le cas précis du 16e siècle, il faut sans aucun doute attribuer au manque d'intérêt des historiens flamands eux-mêmes pour les marchands flamands l'ignorance relative dans laquelle on se trouve quant à la portée exacte du commerce de ces derniers. En effet, si plusieurs historiens flamands de mérite se sont attachés à l'histoire commerciale du 16e siècle, on constate qu'ils ont toujours été attirés principalement par l'activité des marchands étrangers pour n'accorder à leurs compatriotes qu'une attention fort restreinte. Les historiens étrangers, par contre, se sont préoccupés surtout des marchands de leurs pays respectifs; on comprend dès lors pourquoi, dans l'ensemble copieux d'études consacrées au commerce anversois du 16e siècle, le rôle des marchands flamands n'apparaît qu'à l'arrière-plan.

Le professeur C. Verlinden avait entrepris, au cours des années 1948-1954, une série d'études préparatoires sur la firme della Faille. Il publia ses premiers résultats dans un article paru en 1952. Notre travail est le fruit des recherches que nous avons entreprises à la suite du professeur Verlinden.

L'étude d'une firme doit se baser, dans la mesure du possible, sur deux espèces de sources, à savoir les documents de la firme elle-même et

ceux qui proviennent d'un organisme officiel, telles les listes de taxation ou les certificats délivrés par le magistrat. Dans le cas des della Faille, nous avons pu faire usage de l'une et de l'autre; d'importants fragments de leurs archives commerciales ont été conservés en effet par la famille et, d'autre part, des registres de taxe et de certificats allaient nous permettre de situer notre firme dans l'ensemble du monde marchand anversois de l'époque.

En outre, la nature des fragments d'archives conservés nous a permis d'étudier la maison sous deux angles différents : des données chiffrées complètes pour certaines périodes nous ont mis à même de calculer avec précision le volume des transactions et l'importance respective des différentes branches du commerce; d'autre part, une correspondance assez volumineuse, qui montre la firme en action, nous fait saisir sur le vif le côté humain des opérations.

Après l'étude approfondie de la société della Faille, nous nous sommes efforcés d'élargir notre enquête en précisant, par une étude de l'ensemble des marchands anversois, la place que les della Faille occupaient dans le monde anversois de leur temps. Cette enquête porte d'abord sur la technique commerciale commune à toutes les firmes en question et ensuite, sur leur rôle dans le commerce international au 16e siècle.

La première partie de notre travail, consacrée à la firme della Faille, comporte une étude chronologique, une étude systématique et une conclusion.

L'étude chronologique compte cinq chapitres; les quatre premiers retracent l'évolution commerciale et le dernier, l'évolution sociale de la famille.

Le premier chapitre expose les origines et la première période — la moins bien connue —, de l'histoire de la firme (1530-1573). Le fondateur, Jean le Vieil, commence sa carrière à quinze ans, comme „giovane" au service de la firme Martin de Hane et fils, établie à Venise. Martin de Hane est un des marchands les plus riches de la ville des Doges; il possède un palais sur le Canal Grande et il est admis au nombre des „cittadini originari" vénitiens. Lui et ses fils déploient une importante activité de mécènes et sont notamment très liés avec le peintre Antonio Sacchiense, dit „il Pordenone", et avec le Titien.

Pendant plusieurs années, Jean della Faille reçoit sa formation commerciale à Venise, pour être envoyé vers 1539 à Anvers, où il représente la firme de Hane en tant que facteur et où il épouse, en 1541, une petite-fille de Martin de Hane. Il remplit les fonctions de facteur jusqu'en 1562 mais, dès 1540, il commence à déployer parallèlement une activité indépendante : un peu d'argent qu'il reçoit de son père et ce qu'il gagne dans la firme de Hane, est investi par lui, avec l'accord de son patron,

dans des opérations qu'il effectue lui-même ou fait effectuer par les agents des de Hane pour son propre compte.

C'est dans sa double qualité de facteur et de marchand indépendant qu'il faut chercher l'explication de son ascension rapide. Il est certain que le crédit dont il jouissait en tant que facteur des de Hane a favorisé le développement de ses premières opérations personnelles. On le voit même bientôt marcher sur les brisées de son patron et aller jusqu'à devenir son concurrent. Après quelques années à peine, Jean della Faille nous apparaît engagé principalement dans un grand commerce de textiles entre l'Angleterre, les Pays-Bas et l'Italie, type même du commerce des de Hane; ces affaires, qu'il mène en association avec son frère cadet Jacques, représentant depuis 1541 de la firme de Hane à Londres, le plaçaient évidemment dans une situation telle qu'il lui aurait fallu une honnêteté peu commune pour ne pas céder à la tentation d'avantager ses propres opérations au détriment de celles de son patron et concurrent. Il semble bien que la tentation ait été trop forte et que Jean le Vieil ait largement profité des possibilités que lui offrait sa position ambiguë. En effet, alors qu'une ascension foudroyante le place en quelques années parmi les plus riches marchands d'Anvers, la situation de la firme de Hane est sérieusement ébranlée.

Les fils de Martin de Hane essaieront d'obtenir réparation par voie légale, mais ils ne recevront jamais satisfaction au cours des interminables procès qu'ils intenteront à Jean et à ses descendants.

A côté de ces affaires, Jean entreprend également, en association avec Jacques, un important commerce avec Séville, Lisbonne et Narva. Leur activité dans le secteur Angleterre-Pays-Bas-Italie est presqu'exclusivement un commerce de textiles, surtout de carisées, de saies, de grosgrains et de toiles dans le sens Nord-Sud, de soie dans le sens Sud-Nord. Leur commerce vers la péninsule ibérique et Narva porte par contre sur une grande variété de produits, allant des diamants aux grains, en passant par les peaux, la cochenille, les toiles, les saies et le sucre. Les deux frères entretiennent des facteurs salariés ou associés à Venise, Vérone, Londres, Séville, Lisbonne, Narva et dans plusieurs villes des Pays-Bas.

Leurs opérations communes s'avèrent particulièrement fructueuses, mais prennent fin en 1569, après de violents désaccords entre eux; les deux frères finissent par se séparer. Jean abandonne alors les opérations en direction de l'Espagne et de la Russie, pour se consacrer exclusivement au commerce entre l'Angleterre, les Pays-Bas et l'Italie. Jacques, par contre, continue à combiner le commerce dans les deux directions et étend même ses affaires aux Canaries.

Le deuxième chapitre retrace la dernière période de l'activité de Jean le Vieil (1574-1582). Son commerce, réduit en ces années à l'essentiel, est caractéristique de la phase de repli du commerce anversois pendant

cette époque troublée. Il est désormais seul chef de l'entreprise et travaille avec des facteurs salariés, mais non associés.

Ses affaires portent avant tout sur des produits anglais (carisées et laine), flamands (grosgrains, toiles) et italiens (soie). Outre Anvers, les centres vitaux de la firme sont Londres, Vérone, Venise et, temporairement, Hambourg (qui reprend, après 1570, le rôle d'Anvers comme centre de transit entre l'Italie et l'Angleterre). Si pendant cette période les ventes de soie connaissent à Anvers un arrêt presque total, elles sont cependant florissantes à Londres; d'autre part, les exportations de toiles et de grosgrains continuent en quantités impressionantes, ainsi que les exportations de carisées et de laine d'Angleterre. Au total, l'activité de la firme reste très grande, et les troubles des Pays-Bas ne semblent avoir sur elle qu'une répercussion secondaire, limitée d'ailleurs à la ville d'Anvers elle-même.

Nous voyons aussi Jean le Vieil engagé dans des entreprises subsidiaires, en association avec d'autres marchands, ou travaillant à la commission pour des tiers; par ailleurs, ses agents et ses fils effectuent, dans le cadre de la firme, des transactions pour leur propre compte. Enfin, Jean ne néglige pas certaines opérations financières comportant des remises d'argent pour des non-commerçants, sans toutefois que ces affaires en viennent jamais à prendre une grande importance.

Le troisième chapitre s'occupe de l'histoire de la firme sous la direction de Martin della Faille. A la mort de Jean le Vieil, le commerce est repris par deux de ses fils, Jacques le jeune et Martin, qui vont toutefois travailler chacun pour son propre compte : le premier émigre en Hollande où il jouera un rôle important dans l'essor commercial de la fin du 16e siècle, tandis que le second reste à Anvers et continue plus directement les affaires de son père. Nous le voyons cependant apporter une profonde modification à l'entreprise de Jean le Vieil; au lieu de rester seul à la tête de la firme, il s'associe avec trois des facteurs principaux. Il s'agit donc désormais d'un commerce à quatre, où Martin reste le maître, rien que par le fait qu'il apporte près des deux tiers du capital. Jusqu'en 1594, fin de l'association, les compagnons déploient une activité débordante; ils continuent les opérations de Jean le Vieil, tout en amplifiant le volume des transactions et, d'autre part, ils y intègrent un domaine que Jean avait abandonné dès 1569, à savoir le commerce maritime vers l'Espagne et l'Italie.

Dans le commerce par voie de terre, Martin et ses compagnons maintiennent des filiales à Londres, Vérone et Venise; ils en fondent une nouvelle à Naples. Dans le sens Sud-Nord, d'énormes quantités de soie quittent la péninsule en direction de Londres et d'Anvers; cette dernière connaît alors une reprise tout à fait remarquable comme marché de la soie. Dans le sens Nord-Sud, ce sont toujours les toiles, les saies, les carisées

et les grosgrains qui prédominent; ils prennent de plus en plus le chemin de Naples, de préférence à celui de Venise. Sans doute est-ce là une conséquence du rôle grandissant que joue alors la première de ces villes à la suite de l'invasion nordique en Méditerranée, laquelle n'a pas eu que des conséquences néfastes pour le monde méditerranéen.

Comme auparavant, la firme s'occupe subsidiairement de transactions moins importantes : relations avec la mer Baltique, l'Allemagne et les Pays-Bas septentrionaux; opérations à la commission ou en association avec des étrangers; affaires des agents ou des fils de Martin agissant pour leur propre compte; opérations financières enfin, qui pour être plus développées que précédemment, n'en restent pas moins secondaires.

Le quatrième chapitre est consacré au commerce maritime en direction de l'Italie et de l'Espagne. Dès 1582, la firme entreprend un commerce actif par mer avec Venise, l'étend dès 1585 à Naples, et effectue après 1590 des envois de grains vers Gênes et Majorque. C'est dire que Martin et ses associés sont au rang des pionniers de cette „navigation du Détroit" dont le rôle a été décisif à la fin du 16e siècle, tant pour ce qui regarde l'ascension économique de l'Europe du Nord-Ouest que la vie économique de tout le monde méditerranéen.

Une connaissance du marché italien et la disposition d'un réseau d'agents et de correspondants dans le bassin occidental de la Méditerranée assurent aux compagnons une situation des plus favorables et leur permettent d'organiser avec succès un commerce à la fois actif et fructueux.

Les produits anglais (du plomb, des sardines, de la laine, des textiles, des peaux de mouton, du poisson) constituent à l'aller, l'essentiel des cargaisons; pour les voyages de retour, il s'agit surtout de riz, de corinthes, de tartre et d'huile. Ce commerce, essentiellement différent du commerce traditionnel de la firme, se caractérise par un côté incertain et aventureux qui rend les gains particulièrement élevés, mais tout aussi aléatoires; dans l'ensemble, il s'est d'ailleurs avéré moins productif que le commerce par voie de terre.

Sur le plan international, ce rôle d'initiateurs des della Faille — joint à celui d'autres marchands flamands —, est intervenu de façon décisive dans l'essor de la navigation hollandaise et allemande vers la Méditerranée.

Pendant la même période, les relations de la firme avec Séville reprennent de l'importance, principalement sous la forme d'opérations menées en association avec des marchands flamands de cette ville. Il faut enfin signaler ici la brève mais très intense activité d'assureur maritime de Martin durant l'automne 1591; la montée subite des primes due à l'essor soudain de la navigation vers le Détroit en cette année troublée explique cet intérêt passager dans un domaine normalement étranger aux activités des della Faille.

Nos recherches nous ont permis de mettre en lumière quelques

aspects importants de l'organisation de leur commerce maritime, notamment en ce qui concerne les frets, les mesures de précaution prises pour camoufler la véritable nationalité des navires, des marchands ou de la marchandise, et le rôle de l'assurance maritime.

Le cinquième et dernier chapitre de cette étude chronologique retrace l'évolution sociale des della Faille et fait le point de leur position à Anvers. Ils appartenaient à une classe d'agriculteurs aisés de la région de Courtrai. Toutefois, c'est le commerce fondé par Jean et Jacques qui devait assurer à une grande partie des membres de la famille l'accès aux sphères de la riche bourgeoisie anversoise; les nombreux emplois dans la firme que les deux frères ont confié de préférence à des parents, et les dots qu'ils ont octroyées à leurs sœurs ou à leurs nièces ont été décisifs pour l'ascension des della Faille dans la hiérarchie sociale.

Jean et Jacques comptent, dans la seconde moitié du siècle, parmi les douze marchands les plus riches d'Anvers. Ils emploient une part de leurs revenus à se constituer un patrimoine immobilier comprenant des maisons à Anvers, des „maisons de plaisance" dans les environs, des fermes et des terres en différentes régions de la Flandre et du Brabant, ainsi que des rentes à Anvers. Nos calculs prouvent cependant de façon précise que les possessions immobilières n'ont jamais représenté qu'une part secondaire de leur avoir; les deux frères sont toujours restés avant tout des marchands.

Au cours de la génération suivante se produit le changement prévisible : engagés d'abord activement dans le commerce, les membres de la famille se retirent peu à peu des affaires et placent tout leur argent dans l'achat de terres; ces investissements sont favorisés par la crise aux Pays-Bas qui fait alors tomber le prix des terres de façon catastrophique. Au stade de la troisième génération enfin, il ne subsiste plus que quelques traces d'activité commerciale; la plupart des della Faille accèdent à la noblesse et font carrière dans la magistrature, dans les hautes charges de l'Etat ou dans les rangs du clergé. „Trahison de la bourgeoisie" due à deux facteurs distincts : d'une part, l'absence de toute perspective politique pour les bourgeois anversois après l'échec de la révolution, d'autre part, le manque d'organisation commerciale et l'état imparfait de la technique des affaires. Ces éléments devaient empêcher la situation de marchand d'exercer un attrait social comparable à celui qu'offrait l'état noble.

La politique n'intervient que de façon secondaire dans la vie du marchand; préoccupé avant tout des possibilités de commercer, celui-ci s'adapte aisément à toutes les situations et à tous les régimes; il se montre fort tolérant enfin en matière de religion. Chef incontesté de sa famille au sens très large, dispensateur d'emplois et de dots, il joue aussi un rôle important dans la vie des pauvres, par ses fonctions d'aumônier, par les aumônes et les prêts sans intérêt qu'il concède, enfin par ses legs et les

distributions de pain et d'argent à sa mort. Nous avons pu esquisser le cadre de la vie du grand marchand, cadre luxueux, où ne manquent ni les châteaux, ni les tableaux de maître, ni les tables abondamment garnies, ni enfin, les esclaves domestiques.

* * *

L'étude systématique, qui fait suite à l'étude chronologique, comporte les quatre chapitres suivants (VI-IX). Les deux premiers sont réservés à l'examen des différents éléments de la firme : le siège central avec son rayon d'action (VI) et les différentes filiales (VII); les deux autres, au financement des opérations (VIII) et au transport (IX).

Le siège de la firme est resté fixé à Anvers malgré les guerres et les difficultés de toute sorte, grâce à un habile camouflage généralisé.

Le rôle d'Anvers comme centre d'achat est toujours fort restreint : on y achète des articles qui ne jouent qu'un rôle secondaire dans l'activité de la firme, tels des toiles fines, des étoffes mixtes et aussi des saies; les articles fondamentaux, par contre (toiles et grosgrains), sont achetés dans les centres de production.

Comme place de vente, le rôle d'Anvers est plus important, bien que limité presqu'exclusivement à la vente de la soie. Quasi nulle pendant les années 1574-1578 et 1585-1586 (et probablement tout au long de la période 1572-1588), celle-ci se développe ensuite avec une vigueur inattendue à partir de 1589. Ce regain d'importance s'explique par la reprise générale de l'économie du pays après la crise des années 1580; nous y voyons la preuve que cette reprise s'est manifestée vigoureusement à l'endroit même où l'on s'y serait attendu le moins.

Le rayon d'action du siège central s'étend à tous les Pays-Bas. Une évolution intéressante se dessine dans les achats de toiles : jusqu'en 1577 environ, ils restent concentrés presqu'exclusivement dans la région de Courtrai; pendant les années suivantes, ils se déplacent vers Haarlem et la Frise, conséquence de l'émigration des tisserands flamands vers ces régions. Dans les années 1580, on assiste à une certaine dispersion des achats, dont la plupart continuent à se faire dans le Nord, mais dont une partie s'effectue de nouveau en Flandre.

Les grosgrains s'achètent toujours au même endroit : Lille. Par contre, les achats de saies connaissent une évolution analogue à celle des achats de toiles : à Anvers ils diminuent, tandis qu'à Haarlem et à Leyde, ils amplifient, en accord avec la montée de la production hollandaise et avec la tendance de la firme à faire ses achats essentiels le plus possible à la source.

Les ventes hors d'Anvers restent assez peu importantes et portent sur des produits secondaires; de la semence de lin, des peaux, à Bruges,

de la soie à Lille, des produits italiens ou levantins (riz, corinthes, soie) en Hollande et en Zélande. Les ventes dans ces deux dernières régions ne commencent qu'en 1584 et gagnent tout de suite en ampleur avec l'essor commercial des provinces rebelles.

Ces achats et ces ventes sont toujours confiés à des marchands à la commission.

En dehors des Pays-Bas, le siège central entretient des relations directes avec différentes villes allemandes et espagnoles, où la firme est également représentée par des marchands à la commission, flamands pour la plupart. En Allemagne, certains représentants s'occupent uniquement du transport des marchandises de la firme, tandis que d'autres sont occasionnellement chargés d'achats ou de ventes : les principaux sont les agents de Hambourg, Emden, Cologne, Nuremberg et Augsbourg.

Dans la péninsule ibérique, des filiales existaient à Séville et Lisbonne; après 1570 toutefois, la firme n'y a plus que des agents à la commission. C'est que le commerce dans cette direction ne présente plus qu'une importance secondaire pour les della Faille; il n'en constitue pas moins, dans une mesure insoupçonnée jusqu'ici, une des bases du commerce de toute l'Europe du Nord-Ouest, en raison surtout de son prolongement vers l'Amérique.

Le chapitre VII est consacré aux filiales. Londres, d'abord, où la firme garde sa représentation malgré les dangers que suscitent la tension croissante, et bientôt la guerre, entre l'Angleterre et l'Espagne. Cette filiale joue un grand rôle dans l'achat de carisées, de draps et de laine, ainsi que dans les ventes de soie et de toile. Elle est aussi le centre principal pour la navigation vers l'Italie et l'Espagne.

La filiale de Venise est la plus importante des filiales italiennes, bien que le commerce des marchandises y décline dans la seconde moitié du siècle; on y vend encore beaucoup de carisées, de laine et de toiles, mais on n'y achète plus que de petites quantités de soie du Levant, la firme se concentrant avant tout sur la soie italienne achetée en „Terra ferma". Dans ce domaine, c'est la filiale de Vérone qui joue le rôle primordial. Elle ne vend qu'exceptionnellement des produits du Nord (toiles, saies etc.). L'essentiel de l'activité de son facteur réside dans l'achat et dans le travail de la soie du Veneto. Cette industrie, la plus importante de la région, est étudiée ici pour la première fois. Quelques firmes principales — dont les della Faille —, concentrent en leurs mains la grande majorité de la production qu'ils achètent au moment de la récolte et qu'ils font travailler par des „filatori". Ces entrepreneurs, qui sont pratiquement sous la dépendance des firmes acheteuses, dirigent un grand nombre de „filliere" (fileuses); grâce à une sélection constante et sévère, les della Faille réussissent à avoir les meilleures fileuses au service de leurs „filatori", et se placent ainsi en tête pour la qualité de la soie produite.

La filiale de Naples doit sa création, en 1584 seulement, à l'importance croissante que cette place acquiert avec la navigation nordique vers la Méditerranée; elle devient rapidement un des centres principaux de la firme, à la fois pour le commerce maritime (vente de poissons et autres denrées anglaises, achat de produits pour le retour) et pour le commerce par terre avec les Pays-Bas et l'Angleterre; la vente de carisées, de toiles etc. y prend en effet une grande extension, et les achats de la soie du Royaume y montent rapidement, jusqu'à dépasser les achats de Vérone. A part les fils de soie, la firme achète à Naples de grandes quantités de draps et de bas.

La filiale de Hambourg ne connaît qu'une brève existence, de 1570 environ à 1577, lorsque les della Faille, après la fermeture de l'Escaut, y essaient les possibilités de vente et d'achat, sans succès d'ailleurs. Aussi la suppriment-ils pour y confier le transport de marchandises — devenu bientôt l'essentiel de l'activité du facteur —, à un marchand à la commission. En 1594, la filiale revit à Stade, où viennent se fixer les Merchants Adventurers. A Amsterdam enfin, une filiale est créée en 1594.

Le chapitre suivant (VIII) étudie le financement des opérations de la firme. Entre la centrale et les filiales, l'argent circule continuellement par traites et par remises selon les nécessités du commerce. Une grande liberté est laissée dans ce domaine aux facteurs, bien que toutes les opérations soient supervisées par le chef de l'entreprise. A côté des lettres de change, la firme ne recourt que très exceptionnellement à la levée d'argent sur place à court terme.

Dans les Pays-Bas méridionaux, les achats sont financés, soit par lettres de change, soit par des envois de monnaie; il arrive que ces envois jouent un rôle primordial, pendant les troubles notamment, lorsque des cours différents se sont formés à Anvers et en Flandre; l'envoi de certaines monnaies particulièrement appréciées permet alors des gains exceptionnels. L'autofinancement — achat de produits avec l'argent provenant de la vente d'autres produits par le même agent —, n'est que très rarement possible; achats et ventes aux Pays-Bas s'effectuent en effet fort peu souvent au même endroit et sont toujours en déséquilibre marqué.

Dans les provinces du Nord, le financement se fait également par lettres de change, soit d'Anvers, soit de Londres et, exceptionnellement, par envoi de monnaies. Entre les années 1589 et 1594, les ventes de soie et d'autres produits gagnent en importance; les achats sont alors payés partiellement avec le produit de ces ventes; ceci donne lieu à des déplacements compliqués de monnaies ou de lettres de change d'un endroit vers un autre, car il est rare que l'argent se trouve précisément là où il doit être investi.

C'est aussi la lettre de change qui facilite le payement des achats en Allemagne et en Espagne. Les grandes possibilités de cet instrument per-

mettent des investissements rapides même à des endroits où la firme n'a pas de relations suivies, comme c'est le cas pour Majorque.

De même, les envois d'argent à partir de Londres sont habituellement effectués par voie de change, mais avec une exception importante pendant les années 1577-1578 et 1585-1586. Des envois impressionants de monnaies d'or ont alors lieu vers les Pays-Bas; ce mouvement monétaire est provoqué tout d'abord par les essais malencontreux du gouvernement anglais de réglementer le marché des changes et ensuite, par la disparité entre les cours officiels et les cours réels des monnaies d'or. Les financements assurés par les autres filiales se font toujours par lettre de change.

Le chapitre IX est consacré au transport des marchandises de la firme. Nous distinguons deux périodes correspondant à deux méthodes différentes : jusqu'en 1584, les della Faille confient leurs balles à une firme d'expéditeurs, les Cleinhans, qui se chargent des envois depuis Anvers ou Hambourg jusqu'en Italie ou vice-versa. Après cette date, Martin assume lui-même l'organisation des transports de la firme, grâce à un réseau étendu de correspondants. Des complications sans nombre dans le calcul des frais, une correspondance volumineuse et des dépenses à effectuer en un grand nombre d'endroits, lui semblent justifiées par les gains de temps et d'argent que le système lui promet; ces gains s'avèrent finalement assez aléatoires, mais demeurent toutefois suffisants pour que Martin s'en tienne à cette organisation.

Nous examinons ensuite de près les routes suivies par les marchandises de la firme entre les Pays-Bas et l'Angleterre d'une part, l'Italie d'autre part. Jusqu'en 1584, les balles des Pays-Bas partent toujours d'Anvers; après cette date, elles sont expédiées directement des centres d'achat (Courtrai, Lille...) : Anvers perd alors son rôle dominant de point de concentration pour les produits de l'industrie flamande. En même temps, un changement important se produit dans les routes suivies : la route classique par la Campine et Cologne est délaissée en faveur de la „route haute", qui passe par les Ardennes et Mayence; la raison en est dans les troubles politiques qui font de la région de Cologne un repaire de brigands. De Cologne ou de Mayence, les balles vont à Augsbourg, soit directement, soit en passant par Nuremberg.

D'Angleterre et de Hollande à Augsbourg, les marchandises de la firme, qui passaient par Anvers jusqu'en 1572, prennent le chemin de Hambourg. Augsbourg est ensuite atteint via Lüneburg et Nuremberg. En sens inverse, pendant les années 1585 et 1586, Emden joue un rôle tout aussi important que Hambourg, après que les Anglais s'y furent établis provisoirement.

D'Augsbourg ou de Nuremberg, les balles en direction de Venise passent les Alpes soit par les deux routes directes du Reschenscheideck et du Brenner, soit par Salzbourg et les Tauern, soit encore par le Brenner,

Vérone et l'Adige. Pour Vérone, les balles passent exclusivement par la route directe du Brenner et de la vallée de l'Adige.

De Vérone à Naples, deux routes sont suivies : celle de terre, qui passe par Ferrare et Pesaro jusqu'à Lanciano pour traverser ensuite la péninsule, et celle de mer, qui va de Chioggia à Bari, pour atteindre ensuite Naples par voie de terre. Du Sud au Nord, les balles en provenance de Naples suivent souvent une autre route que celle de Vérone : elles sont expédiées par terre jusqu'à Milan, et vont de là par la Suisse à Bâle, pour descendre le Rhin jusqu'à Mayence ou Cologne. Pour ces envois par Milan, la firme confie ses balles à des transporteurs, puisqu'elle ne dispose pas de correspondants sur cette route.

* * *

En conclusion à cette première partie, nous nous attachons à situer les della Faille dans l'échelle des firmes contemporaines. Une comparaison de leur capital avec le montant de celui d'autres firmes les établit d'emblée aux échelons supérieurs du monde commercial et les classe parmi les maisons les plus importantes de l'époque. Leur capital est constitué essentiellement par l'apport du chef, complété de dépôts fournis par des membres de la famille et, subsidiairement, par des étrangers, sommes dont le retrait éventuel ne saurait donc jamais ébranler la solidité de la firme.

Les gains réalisés (en moyenne de 7 à 13 %) sont du même ordre de grandeur que les bénéfices connus d'autres firmes. C'est là une conséquence de l'action nivelante des frais généraux et des risques : des transactions particulièrement lucratives sont généralement grevées de plus de frais et de risques, de sorte que, à la longue, la moyenne du profit que l'on en tire ne dépasse guère celle des opérations individuellement moins fructueuses, mais aussi moins sujettes à des pertes imprévisibles. Ainsi, chez les della Faille, une distinction très nette s'établit en 1589-1594 entre le commerce terrestre et le commerce maritime : dans le premier, la moyenne normale des profits par opération se situe généralement entre 20 et 30 %, dans le second par contre, elle varie librement entre 0 et 200 %. Par suite des graves pertes subies, le gain d'ensemble dans le commerce par mer ne s'élève qu'à 12,5 %; dans le commerce par terre, au contraire, les pertes sont peu importantes, de sorte que le gain d'ensemble atteint 16,7 %.

Il semble bien que ce soit là un trait assez général : au 16e siècle, le commerce par voie de terre reste plus fructueux et surtout plus solide que le commerce maritime, auquel on a cependant accordé beaucoup plus d'attention; ce n'est qu'au 17e siècle que ce dernier, avec la généralisation de l'assurance et le développement des compagnies par actions, sera à même de prendre la première place.

Autre caractéristique de la firme della Faille : la séparation très nette entre les chefs et le personnel; celui-ci ne possède aucune part dans le capital, ce qui contraste avec le système adopté dans nombre d'autres entreprises; il peut cependant faire des affaires pour son propre compte, dans le cadre de la société et par l'intermédiaire de ses agents. Ce système permet de contrôler efficacement les subordonnés, tout en les intéressant au fonctionnement de la firme; il empêche ainsi que des agents peu scrupuleux ne se construisent une fortune aux dépens de leurs patrons.

Nous nous attachons ensuite à déterminer la vitesse de rotation du capital de la firme. Il ne peut suffire pour cela de calculer les durées moyennes d'aller et retour pour un certain nombre d'opérations : ces moyennes ne sont en effet valables que pour des marchands de très petit format, qui investissent tout leur capital dans un seul envoi de marchandises, ou pour des régions où le commerce est fort peu développé. Normalement, au 16e siècle, le capital se déplace en même temps sur plusieurs lignes différentes et change continuellement de volume et de direction, de sorte que seuls, des chiffres complets pour une firme déterminée permettent de calculer la vitesse de rotation effective. Pour les della Faille, on peut établir cette vitesse comme suit : deux ans pendant les années 1574-1578, un an et demi pendant les années 1589-1594; ces chiffres montrent clairement que la marche des affaires fur meilleure pendant la deuxième période.

Comment définir la firme della Faille ? C'est le prototype de la grande entreprise engagée dans le commerce des marchandises, par opposition aux grandes firmes dont l'activité est avant tout d'ordre financier — tels les Ruiz p. ex. —; ces dernières sont d'ailleurs moins nombreuses que l'importance du rôle politico-financier qu'elles ont joué ne le laisserait supposer.

Parmi les firmes qui font du commerce des marchandises leur activité principale, il importe de distinguer deux groupes : d'une part, les firmes très évoluées, avant tout italiennes, espagnoles-portugaises et anversoises, utilisant une technique supérieure; d'autre part, les firmes moins avancées, surtout allemandes du Nord, anglaises et françaises, qui conservent la routine du marchand médiéval et n'assimilent que progressivement la technique nouvelle. Comme il faut s'y attendre, ces marchands devront peu à peu s'initier aux méthodes de leurs concurrents plus modernes et mieux organisés, ou bien se résoudre à ne jouer qu'un rôle de second plan.

Le contraste entre ces deux sortes d'entreprises est mis en lumière de façon frappante par une analyse de deux maisons-types : d'une part, la firme anversoise de Jan van Immerseele, modèle d'une entreprise parfaitement „huilée" et efficace; d'autre part, la firme néerlandaise de Cunertorf-Snel, fixée à Lisbonne, représentant les maisons fidèles aux méthodes traditionnelles et nettement dépassées par l'évolution commerciale. La firme della Faille appartient sans conteste au premier groupe.

* * *

La seconde partie de notre ouvrage (chapitres X à XVII) traite du commerce flamand en général. Elle comprend d'abord, en cinq chapitres (X à XIV), un exposé de la technique et de l'organisation commerciale au 16e siècle, ensuite, en trois chapitres (XV à XVII), une étude de l'importance et de l'évolution du commerce flamand à cette époque.

Le chapitre X examine l'organisation du commerce international. On y distingue deux types de firmes : celui de la firme familiale, le plus ancien, placée sous la direction d'un seul marchand, et celui de l'association entre différents marchands.

Ce dernier type est le, plus important parce que c'est lui qui prépare l'avenir : malgré le rôle dominant que jouent encore au 16e siècle les grandes firmes centralisées — comme celle des Fugger —, l'avenir appartient aux marchands de formats moyen et petit groupés en des associations plus ou moins temporaires et, plus tard, en sociétés par actions. Grâce aux améliorations de la technique, ces associations temporaires connaissent au 16e siècle une extension remarquable et revêtent souvent un caractère international. La grande firme centralisée devra leur céder le pas dès la fin du 16e siècle; c'est pourquoi l'appellation de „siècle des Fugger" est erronée en ce qu'elle attire toute l'attention sur un type de firme en voie d'être périmé, tandis qu'elle relègue dans l'ombre les vraies forces vitales du 16e siècle commercial.

Les méthodes commerciales de l'époque sont de quatre genres : le premier, hérité du Moyen-Age, est celui du marchand voyageant avec ses marchandises; ce procédé est désormais limité aux entreprises de très petit format et appartenant aux nations les moins évoluées de l'Europe du Nord et de l'Ouest.

Vient ensuite la méthode classique des grandes firmes italiennes des 13e-14e siècles : le facteur salarié ou associé qui réside à l'étranger et qui ne travaille que pour la firme. Système fort efficace mais réservé exclusivement aux très grandes entreprises qui peuvent seules se permettre d'entretenir une représentation permanente avec les frais élevés que cela suppose.

Une troisième méthode connaît au 16e siècle un succès croissant : la participation de différents marchands à une opération déterminée, ce qui permet de limiter les risques et d'augmenter le volume des affaires; les partenaires ne jouent pas nécessairement tous un rôle actif dans le déroulement des opérations mais peuvent aussi se borner à fournir leur part de capital.

Enfin la quatrième méthode, triomphe de la technique moderne : la commission. C'est elle qui permet finalement à tout marchand de se faire représenter partout sans avoir à supporter les graves inconvénients de la première méthode ou les frais exorbitants de la deuxième. Elle est à la

base de la révolution commerciale du 16e siècle : la multiplication du nombre de marchands internationaux de tout format, précédemment exclus du commerce à grande distance vu l'impossibilité où ils se trouvaient d'y concurrencer les grandes firmes disposant de représentants propres.

D'autre part, cette méthode a permis à d'innombrables jeunes marchands au capital infime, ou même inexistant, de faire fortune : n'ayant pas d'argent pour entreprendre des affaires pour leur propre compte, ils commencent par en faire pour le compte d'autrui.

Contrairement à l'opinion courante, hypnotisée depuis R. Ehrenberg par les Fugger et consorts, c'est l'énorme extension du nombre de marchands moyens qui constitue le fait nouveau et important de l'évolution commerciale au 16e siècle; les changements décisifs qui détermineront le visage du siècle suivant ne découlent pas de ces quelques monstres tentaculaires bientôt appelés à disparaître, mais bien de la multitude de petits marchands qui, accédant soudain au grand commerce, vont y déclencher une concurrence effrénée; mal dont à la fin du siècle sortira le remède sous la double forme de la grande compagnie privilégiée et de la société par actions; ce sont là des créations réactionnaires voulues par les principaux de ces marchands moyens décidés à limiter par une politique ouvertement malthusienne, la lutte aussi mortelle qu'inefficiente que les innombrables nouveaux venus se livraient.

L'examen approfondi du fonctionnement de la commission met en lumière, à côté d'avantages énormes, les imperfections dont elle reste encore grevée au 16e siècle; ces imperfections découlent surtout du manque de standardisation et du manque de dépersonnalisation du commerce.

Le commerce des marchandises est analysé dans le chapitre XI. Un trait saillant des transactions réside dans le peu d'uniformité des prix d'achat, fruit des efforts de tout marchand pour acheter à des prix exceptionnels valables pour lui seul et inférieurs au prix normal. Ces tentatives, extrêmement répandues, trouvent leur couronnement dans la vente „a baratto", troc de marchandises à des prix fictifs, où l'intention des deux parties est de se tromper mutuellement.

Dans la seconde moitié du siècle, on constate que le marchand préfère systématiquement la vente au comptant à la vente à terme; celle-ci est toujours considérée comme fort dangereuse. C'est là un trait caractéristique de cette époque troublée, où les dangers politiques ont fait s'accroître l'insécurité du commerce et augmenter le nombre des faillites. Semblable attitude du marchand est d'autant plus compréhensible que l'usage de payer au jour de l'échéance est pratiquement inconnu à l'époque.

Cette forte position dans laquelle se trouvent les acheteurs, jointe à la fréquence et à la longueur étonnante des termes que le vendeur doit généralement accorder, trouve sa seule explication dans le manque persistant de moyens de payement : en dépit de l'accroissement prodigieux de la

quantité de numéraire, due surtout aux importations d'Amérique, et malgré l'accélération certaine de la vitesse de roulement résultant de la généralisation de l'usage des lettres de change, force nous est de constater que l'Europe de la fin du 16e siècle manque toujours de moyens de payement, tout comme elle en manquait cent ans auparavant.

Il convient enfin de souligner les grandes différences que l'on relève dans la fixation du prix de vente parmi les différentes firmes : si certaines d'entre elles, tels les della Faille, le calculent soigneusement et adoptent comme règle de conduite de ne jamais vendre en dessous du prix de revient, sauf en cas de force majeure, nombreux sont les marchands qui ne se soucient guère de ces calculs exacts et vendent invariablement au prix courant, même à perte : non seulement parce qu'ils croient qu'un roulement rapide est essentiel, mais aussi et le plus souvent, parce que l'exiguïté de leur capital les y contraint.

Si l'on passe à l'examen de la concurrence serrée déclenchée par tous les nouveaux venus, on constate que les grandes firmes, comme les della Faille, évitent le plus possible les branches dans lesquelles s'activent trop de marchands petits ou moyens : elles se cantonnent sur un terrain où la concurrence reste limitée à de grandes entreprises peu disposées à se contenter des profits minimes réalisés par les autres marchands.

Le commerce de l'argent fait l'objet du chapitre XII. Il importe de réagir ici contre une opinion fort répandue selon laquelle la grande masse des opérations de change serait de caractère spéculatif, sans lien direct avec les marchandises; suivant cette théorie, le gain facile et assez certain des opérations de change aurait fait préférer celles-ci au commerce des marchandises; l'opération de change devient ainsi essentiellement une opération de change et de rechange, où les mêmes sommes font la navette entre deux places pour donner le profit résultant de la différence des cours du change. Il est certain que, dans la pratique, les opérations de change n'ont revêtu que rarement cette forme; le change en tant qu'opération purement spéculative, est toujours resté d'une importance secondaire par rapport aux changes „en un seule direction", directement liés au commerce des marchandises.

Le fait que ces transferts d'argent puissent donner un certain profit n'est qu'un facteur fort secondaire. Ils sont indispensables pour quiconque ne veut pas se limiter à la pratique étriquée de financement des achats par envoi et vente de marchandises. L'achat de marchandises est très souvent précédé par un transfert d'argent à change et la vente est tout aussi souvent suivie d'un transfert similaire. Ces déplacements permettent, d'une part, de compenser facilement le déséquilibre presque constant entre l'importance des ventes et des achats en un même endroit et, d'autre part, de développer un commerce qui se compose ici uniquement de ventes, là uniquement d'achats.

D'où la grande importance des cours auxquels le marchand effectue ses remises ou ses traites; des exemples prouvent que ces cours exercent souvent une influence sur les prix de vente ou d'achat, le gain possible sur le retour par change permettant par exemple de compenser un manque à gagner sur le prix de vente.

Si nos recherches ne nous ont pas fait constater d'innovation importante dans la technique des opérations de change — l'endossement et l'escompte ne se généraliseront qu'au 17e siècle —, par contre, nous avons découvert l'existence de l'escompte pour les cédules obligatoires, au plus tard en 1585-1586; ces instruments de crédit méritent une étude plus approfondie, vu le rôle important qu'ils jouent dans les affaires.

Le transport des marchandises est examiné au chapitre XIII. Celui-ci met tout d'abord en lumière la révolution dans l'organisation des transports que connaissent, au 16e siècle, les grands courants du trafic entre Anvers et Hambourg d'une part, l'Italie et Lyon d'autre part. Quelques firmes se spécialisent alors dans le transport pour le compte d'autrui et se chargent de toutes les opérations, depuis la prise des marchandises jusqu'à la remise au destinataire; l'énorme simplification que comporte cette innovation, le gain de temps qu'elle permet de réaliser, la facilité pour le marchand de connaître à l'avance le montant exact des frais de transport établis suivant un tarif fixé, font que ce procédé moderne triomphe très rapidement sur les routes sus-indiquées.

La durée des transports est étudiée en second lieu, surtout pour ce qui est du commerce entre l'Angleterre et les Pays-Bas d'une part, l'Italie d'autre part. Suit la question des frais de transport : les moyennes calculées pour des centaines de balles permettent de tirer quelques conclusions importantes : il s'avère notamment que des deux routes principales envisagées, à savoir, Anvers-Venise et Hambourg-Venise, la seconde est de loin, contrairement à toute attente, non seulement la plus rapide, mais aussi la moins chère. Voilà qui éclaire singulièrement le caractère fortuit du rôle mondial joué par Anvers au 16e siècle, rôle que ne peut expliquer une situation géographique, qui n'a en fait rien d'avantageux, sur la route Angleterre-Italie.

Le calcul des frais de transport mène à une dernière constatation : ces frais, énormes en soi, ne représentent somme toute qu'un pourcentage fort réduit de la valeur des marchandises transportées par suite précisément de la valeur marchande très élevée de ces derniéres — presqu'exclusivement des produits textiles.

Vient ensuite une étude du problème de la concurrence entre route terrestre et route maritime. Celle-ci se révèle nettement moins coûteuse, mais c'est là son seul avantage; la vitesse des transports de ce genre n'est guère supérieure en moyenne à celle des envois par terre qui

offrent, d'autre part, une sécurité et une régularité inexistantes dans les transports maritimes.

Un dernier examen a pour sujet le fonctionnement du service postal vers 1585-1586; celui-ci présente de fortes différences suivant les lignes: alors que les routes d'Anvers vers l'Allemagne du Sud et vers l'Italie connaissent un service aussi régulier que rapide, les relations avec l'Allemagne du Nord, avec les Provinces-Unies et avec la péninsule ibérique sont très irrégulières et fort lentes; les services avec l'Angleterre se situent entre ces deux extrêmes.

Le chapitre XIV est consacré à l'étude de la comptabilité à partie double appliquée par les della Faille dans sa forme vénitienne. C'est là un élément très important de la rénovation technique du commerce au 16e siècle. La façon d'inscrire les différentes opérations est examinée, ainsi que les particularités que l'on relève dans les registres conservés de la firme.

* * *

Les trois derniers chapitres (XV-XVII) retracent l'évolution du rôle des marchands flamands au 16e siècle. Le chapitre XV commence par situer le commerce flamand de ce siècle dans l'histoire du commerce flamand depuis le Moyen-Age et propose un changement radical dans l'image devenue classique de cette histoire; au lieu de la division en périodes de commerce „actif" (11e-13e siècles, 16e siècle) et de commerce „passif" (14e-15e siècles, 17e-18e siècles) il convient d'esquisser une évolution plus logique et concordant mieux avec les faits. En effet, le commerce flamand a toujours été „actif", mais son action internationale n'a pas toujours eu la même influence sur le plan européen.

Suit une esquisse de l'activité des marchands anversois au 16e siècle dans tous les pays d'Europe. Leur rôle devient extrêmement important dès 1540 et plus encore à la fin du siècle, quand la guerre les pousse à émigrer dans toute l'Europe du Nord et de l'Ouest, où ils contribueront puissamment au développement commercial des pays relativement arriérés que sont à cette époque l'Allemagne du Nord, les Provinces-Unies, l'Angleterre et la France.

Le chapitre XVI traite de l'exportation vers l'Italie sur la base des registres de la taxe de 1 % levée sur l'exportation des Pays-Bas en 1543-1545. Nous donnons d'abord les chiffres concernant l'exportation par groupe national : si les Italiens dominent nettement, les Flamands n'en jouent pas moins un rôle important. Viennent ensuite les chiffres par marchand exportateur, qui font ressortir la participation à ce commerce, aux côtés d'un nombre restreint de très grands marchands, d'une foule de marchands de formats moyen et petit, nouveaux venus qui font irruption dans le domaine du commerce à grande distance.

Pour ce qui est de la destination de l'exportation, il faut souligner le rôle prédominant de Venise et d'Ancône, c'est-à-dire des ports tournés vers le Levant, celui-ci absorbant en définitive la plus grande partie de l'exportation vers l'Italie. Si l'exportation vers Ancône est avant tout aux mains des Italiens, dans l'exportation vers Venise, le rôle des Flamands et des Allemands est tout aussi important que le leur.

Pour ce qui est des articles exportés, la prépondérance des produits textiles est écrasante; parmi ceux-ci dominent de loin les carisées, les draps et les saies; en général, les produits non originaires des Pays-Bas forment la grande majorité des exportations, surtout pour les marchands non-flamands. Cette constatation prouve à nouveau ce qu'il y a de fortuit dans la fortune d'Anvers au 16e siècle : la ville n'offre pas d'avantages irremplaçables; elle n'est qu'un lieu de rencontre parmi d'autres, où les marchands étrangers viennent avant tout pour acheter des produits non originaires du pays.

Un dernier examen montre que les carisées et les saies prennent avant tout le chemin de Venise et d'Ancône, c'est-à-dire, en dernier ressort, celui du Levant, tandis que les draps sont répartis entre la péninsule et le Levant.

Le chapitre XVII approfondit l'examen de l'exportation vers l'Italie en se concentrant sur les treize principales firmes flamandes qui y participent; la composition et la destination de leurs envois vers ce pays s'y trouvent détaillées, ainsi que la place occupée par ce commerce dans l'ensemble de leur activité d'exportateurs. On est frappé tout d'abord par la très grande diversité qu'offrent ces treize exemples et ensuite, par une certaine spécialisation qui les caractérise, à savoir, le commerce des textiles. Des renseignements complémentaires permettent de donner une image plus complète de ces firmes et de leur évolution au 16e siècle. Enfin, une comparaison avec les principaux exportateurs vers d'autres directions pendant les années 1543-1545, montre que, si les marchands flamands jouent également un grand rôle dans l'exportation vers l'Allemagne, ils n'ont encore qu'une importance secondaire dans l'exportation vers d'autres pays.

* * *

Notre conclusion souligne la place occupée par les marchands flamands dans le commerce des marchandises. Le rôle qu'ils ont joué dans ce domaine dépasse celui qu'ils ont pu tenir dans le commerce de l'argent auquel on a généralement accordé plus d'attention que son importance ne le justifie. Leur prototype est à chercher bien plus parmi les grands manieurs de ballots que parmi les financiers comme Grammaye ou Schetz, les seuls qui soient quelque peu connus jusqu'ici.

L'ampleur du commerce flamand au 16e siècle n'a rien qui doive surprendre, si l'on tient compte de nos remarques précédentes : en effet, après 1300, loin de s'être assoupi dans le commerce „passif", le marchand flamand n'a pas cessé, au contraire, de mener des opérations actives dans toute l'Europe; puissamment stimulé par la concentration à Anvers, au 16e siècle, des éléments les plus progressistes de l'Europe commerciale, il a assimilé avec une rapide aisance la technique supérieure des Italiens, pour prendre bientôt la tête du mouvement de renouveau et d'expansion qui allait secouer toute l'Europe du Nord et de l'Ouest.

Lors des troubles aux Pays-Bas, dans le dernier tiers du siècle, les marchands flamands intensifient leur action par suite de leur émigration dans les pays avoisinants; néanmoins, nombre d'entre eux restent à Anvers où ils continuent à déployer une grande activité dans les différents domaines du commerce d'articles de luxe, du commerce de l'argent et du commerce de marchandises avec tous les pays d'Europe; cette activité conservera son importance tout au long du 17e siècle et trouvera, au siècle suivant, de nouvelles possibilités.

L'essor du commerce au 16e siècle s'explique avant tout par le progrès technique, qui est lui-même le fruit des possibilités commerciales nouvelles et des problèmes nouveaux posés par les grandes découvertes et par l'accroissement de la population. C'est grâce aux solutions techniques, aussi bien dans le domaine des méthodes que dans celui de l'organisation commerciale, que la profession de marchand international est devenue accessible à tous, que les nouveaux débouchés ont pu être exploités et la production développée; c'est en réaction contre cette prolifération de marchands que le 17e siècle adoptera le système des grandes compagnies, qui permettra une expansion plus efficiente. .

Entre un quinzième siècle pauvre en chances et pauvre en moyens, et un dix-septième siècle rationnel et planificateur, le seizième fait figure d'époque particulièrement dynamique, exploitant des chances immenses avec des moyens nouveaux, sans s'occuper provisoirement de discipline ou de réglementation.

* * *

Les pièces annexes I à IX donnent une image chiffrée aussi complète que possible des opérations de la firme della Faille pendant la période 1574-1594 : valeur des achats et des ventes par secteur géographique (I), crédit et débit par filiale (II), montant des remises et traites par filiale (III), valeur des envois de marchandises par direction (IV), valeur des envois maritimes (V), détail des achats de chaque article (VI), nombre de pièces achetées par période (VII), destination des différentes marchandises (VIII), enfin, détail des ventes de soie (IX).

L'annexe X rassemble les données concernant les prix des différents articles pour la même période. L'annexe XI donne une liste des courtiers anversois cités dans nos sources et l'annexe XII énumère les acheteurs de peaux de mouton et de soie à Anvers.

Vient ensuite l'indication des navires employés par la firme della Faille (XIII), puis un tableau des assurances maritimes souscrites par Martin della Faille en 1591 (XIV). L'annexe XV contient de longues listes de marchands avec la mention de leurs correspondants à l'étranger; elle offre une reconstitution partielle du monde marchand à Anvers et des relations qu'il entretient, surtout avec Londres, Hambourg et Venise.

Suit un document qui illustre le niveau de vie de la famille della Faille : le compte de l'enterrement de la femme de Martin en 1589 (XVI). L'annexe XVII édite le contrat de compagnie de la firme en 1583, et l'annexe XVIII, les „mémoires" (livre de raison) de Herman Pottey, facteur de Jean della Faille, document qui éclaire la carrière d'un jeune marchand en même temps que sa conversion au protestantisme.

GLOSSARIUM

N. B. — Sommige woorden zijn reeds in de tekst of in nota verklaard, doch worden volledigheidshalve nogmaals opgenomen.

— Voornaamste bron: J. Savary, Dictionnaire universel du commerce. Parijs, 1723, 2 dln.

ALUIN : gebruikt als fixeermiddel in de ververij en leerlooierij. Vooral uit Tolfa (Italië) en Mazarron (Spanje).

AMELAKENS : tafelkleren van fijn linnen (it. mantilli). Vooral te Kortrijk vervaardigd. Cfr. p. 266.

ANIJS : aromatisch zaad van de gelijknamige plant, gebruikt als geneesmiddel. Vooral uit Puglia (Zuid-Italië).

ASSE : gebruikt in de linnenblekerij, en als fixeermiddel. Vooral uit de Baltische ruimte.

BAAIEN OF BAYETTEN : stof uit schering van kaardwol en inslag van kamgaren. Vlaams en Engels product.

BEENDEREN : gebruikt voor het maken van lampen.

BEZANEN : bewerkte schaapshuiden, als verpakkingsmateriaal gebruikt.

BOCRALEN : gekleurd grof linnen, als verpakkingsmateriaal gebruikt.

BOKKEHUIDEN : gebruikt voor het vervaardigen van marokkijnleder, waartoe ze bewerkt worden met sumac of gal.

BOMBAZIJN : zie fustijn.

BOURAT : 1) gemengde stof, met losgespannen zijden schering en inslag van grove wol (in de Nederlanden); 2) soort zijdelaken (in Italië, „burati de seda").

BRASILHOUT : braziliaanse houtsoort, gebruikt voor rood verven.

CAMBRIC : battist, zeer fijn linnen, genoemd naar Cambrai, doch vooral vervaardigd te Valenciennes. Cfr. p. 266.

CAMELOTTEN (it. ciambeloti) : 1) niet gekeperde stof uit geitenhaar, of uit geitenhaar en zijde (in de Levant); 2) zijdelaken, taft (in Italië);

— cambeloti ondati : gewaterde camelotten, met golvende weerschijn (moiré).

CAPITOENZIJDE : cfr. pp. 291, 299.

COCHENILLE : insect dat leeft op de nopalboom, geagglomereerd in kleine onregelmatige korrels, gebruikt voor rood verven.

COLEUREN : gekleurd linnen (it. „telli per giponi", dus dienend voor wambuizen). Cfr. p. 266.

CORDOANI : bokke- of geitenvellen, die met de tot poeder gemalen schors van jonge eiken zijn bewerkt.

DAMAST : zeer fijn linnen, met ingeweven figuren, Kortrijkse specialiteit. Cfr. p. 266.

DELEN : planken.

DOZIJNKENS : soort breed en kort engels laken.

FLORETZIJDE : cfr. pp. 291, 299.

FOELIE : specerij, buitenste vlies van de muskaatnoot (it. macis).

FRISET : smal, gewreven engels laken van goedkope kwaliteit, waarschijnlijk gelijk aan de helft van een „frize".

FUSTEIN : gemengde stof, met schering van linnen en inslag van katoen (= bombazijn). Vooral vervaardigd in Zuid-Duitsland en Noord-Italië, ook in de Nederlanden.

GALNOOT : uitwas op een bepaalde soort eik (robur), gebruikt voor zwart verven en bereiden van inkt. Vooral uit de Levant.

GOMMADRAGANTI : hars, dat door insnijding wordt gewonnen uit de adraganth-boom; gebruikt in de leerlooierij.

GROSGRAINS (it. grossograni) : 1) stof uit geitenhaar, al of niet met zijde vermengd (in de Levant); cfr. p. 000; 2) soort zijdelaken (in Italië); 3) gemengde stof, met sterk gespannen zijden schering en inslag van grove wol (in Italië); 4) wollen stof (in de Nederlanden, vooral te Rijsel); cfr. p. 266.

HARING : vooral uit Holland; pekelharing : gezouten haring; droge haring : gerookte haring; witte haring : gezouten, doch niet gerookt.

HORENS : gebruikt voor het vervaardigen van kammen en meshechten.

INDIGO : extract van de bladeren en twijgen van de indigo-boom, dienend voor blauw verven. Uit Centraal-Amerika.

IRIOS : extract van de iris-wortel, gebruikt in de bereiding van reukwerk.

KALFSHUIDEN : gebruikt voor de bereiding van leder.

KANEVAS : zeer dicht en sterk geweven grof linnen, zeildoek.

KAPPERS : bloemknop van de gelijknamige zuiderse boom, in azijn geconfijt om eetwaren te kruiden.

KARPET : gestreept grof laken, als verpakking gebruikt.

KARSEI OF KARSAAI (eng. kersey, it. carisa) : lang en smal engels laken, van een grove en dunne soort. Cfr. p. 279.

KLAPHOUT : in de kuiperij gebruikte houtsoort.

KOEHUIDEN : gebruikt voor de bereiding van leder.

KOMIJN : zaad van de gelijknamige plant, gebruikt als geneesmiddel.

KONIJNEVELLEN : gebruikt voor de vervaardiging van hoeden en pelswerk.

KURK : schors van een soort eik, gebruikt bij de scheepsbouw.

KUSSENBLAD : kussenovertrek, bovenvlak van een kussen.

LAMSHUIDEN : gebruikt voor de vervaardiging van handschoenen en pelswerk.

LEVANTZIJDE : cfr. p. 283.

LIJNZAAD : vlaszaad, gebruikt voor het zaaien van vlas, of gestampt om er de olie uit te winnen; het overblijfsel, de lijnzaadkoeken, dient dan als veevoeder. Vooral uit Riga en Königsberg.

LINNEN : cfr. pp. 265-266.

MALVASIA : Griekse likeurwijn, vooral uit Kreta.

MEDE OF MEEKRAP : plant die gebruikt werd voor het rood verven. Vooral groeiend in Zeeland.

MELASSE : stroopachtig overblijfsel van de suiker na de raffinering.

MOCHAIARI (mohair) : 1) zeer dicht geweven zijdelaken met golvende weerschijn, al of niet vermengd met geitenhaar (in de Levant); 2) gemengde stof, met schering van zijde en inslag van wol (in de Nederlanden, = bourat).

MUSCATELLI : muskaatwijn, Griekse likeurwijn, vooral uit Kreta.

OPERETTEN : zeer goedkope, niet nader gekende stof uit de Nederlanden.

ORGANSINA : zijdesoort, cfr. p. 299.

ORMESINI : armozijn, laken van lichte tafzijde. Cfr. p. 304.

OROPIMENT : mineraal, dat gevonden wordt in de kopermijnen en gebruikt wordt door de schilders.

OSSEHUIDEN : gebruikt voor vervaardiging van leder.

OSTADEN : gekeperde wollen stof, vooral te Rijsel vervaardigd. Cfr. p. 266.

OUTREFIJNEN : fijne Vlaamse lakensoort.

PAKLAKENS : engelse lakens van middelmatige kwaliteit, per pak verkocht.

PANSIJSERS : harnassen.

PASSER : 1) paslood, peillood; 2) passer (fr. compas).

PASTEL : wede, plant die gebruikt werd voor het blauw verven. Vooral uit de streek van Toulouse en uit Thüringen.

PELSERS : grote soort sardijn, vooral gevangen in Devon (eng. pilchards, it. sarachi).

PENNEN : ganze- en zwanepennen, gebruikt als schrijfmateriaal. Vooral uit Holland.

PIJPENHOUT : hout dienende voor het maken van tonnen (pijpen).

PLUMETTEN : stof uit de helft sajetdraad, de helft linnendraad. Vlaams product.

RASSE: 1) satijn (it. raso); 2) gekeperde stof uit grove wol.

REDINGLAKENS : waarschijnlijk brede lakens uit het Engelse district West-Riding.

REPEN : metalen banden, dienend om de duigen van een vat bijeen te houden (it. cerchi). Vooral uit Zuid-Italië.

RIEMBESLAG : metalen bekleedsel voor het uiteinde van roeispanen.

ROET : vet, smeer van dieren, gebruikt voor vervaardiging van vetkaarsen.

ROSETTEN (it. rosati) : gemengde stof uit wol en linnendraad. Doornikse specialiteit.

SAAI : zeer lichte gekeperde wollen stof, vervaardigd uit sajetdraad. Vlaams en Hollands product. Cfr. p. 267.

SAFRAAN : tot poeder gemalen bloemstamper van de gelijknamige plant, gebruikt als kruidmiddel en in de geneeskunde.

SAJETDRAAD : wollen draad, voor het weven van lakens, saaien enz.

SALSAPARIGLIA : tropische plant, waarvan de wortel gebruikt wordt bij de behandeling van venerische ziekten.

SATIJN : 1) gemengde stof met schering van zijde en inslag van woldraad (in de Nederlanden). Specialiteit van Brugge en Valenciennes;
2) zijden stof met glanzende bovenkant (in de Levant en Italië.)

SCHAAPSVELLEN : gebruikt voor de vervaardiging van perkament.

SENNBLADEREN : bladeren van een cassia-boompje uit de Levant, gebruikt als purgeermiddel.

SERVETTEN : fijn linnen (it. tavioli), vooral te Kortrijk vervaardigd.

SINDALEN : licht en effen zijdelaken, soort taft.

SOLFER : zwavel, gebruikt voor bereiding van buskruit.

SPANDER : waarschijnlijk = span of spange : metalen haak of ring.

STOKVIS : gezouten en in de open lucht gedroogde kabeljauw (it. stoccofisso); merluzzo : gedroogde kabeljauw.

SUIKER : blancos of quebrados : geraffineerde suiker, vervaardigd met het onderste deel van de suiker-broden; moscovados : ruwe suiker, vervaardigd met het middenstuk van de suiker-broden; spuma : bastaardsuiker, bekomen door opnieuw koken van het schuim dat zich vormt bij het smelten van de suiker.

SUMAC : fijngemalen bladeren en twijgen van het gelijknamige boompje uit de Levant, gebruikt voor groen verven.

SUPLIMATO : chemisch preparaat op basis van mercuur of kwikzilver, in de geneeskunde gebruikt.

TABIJNEN (it. tabini) : zijdelaken, zwaar en sterk taft met golvende weerschijn.

TAFT : zeer fijn en dun zijdelaken.

TALK : vet of smeer voor kaarsbereiding.

TEER : door distillatie gewonnen uit het hout van pijnbomen, gebruikt voor het instrijken van schepen, kabels enz. Vooral uit de Baltische ruimte.

TELLETA : 1) zeer licht en fijn geweven zijdelaken (voor halsdoeken e.d.);
2) goud- of zilverlaken. Cfr. p. 304.

TRIJPEN : fluwelige stof, waarvan de bovenzijde uit wol en de onderzijde uit linnen bestaat. Vlaams product.

TURKOOIS : blauwe, doffe edelsteen, vooral uit Turkije.

VACHETTEN : bewerkte kalfshuiden, gebruikt als verpakkingsmateriaal.

VELUDINI : Vlaams, niet nader bekend product (it. vellutino : licht fluweel?).

VELUTI OF VELLUTI : fluweel, zijdelaken. Cfr. p. 304.

VITRIOOL : „coperroot", gebruikt als beitsmiddel in de ververij.

WAGESCHOT : kwastvrij, in planken gezaagd eikenhout, gebruikt voor de scheepsbouw.

WAS : product van bijen of van hars, gebruikt voor de vervaardiging van kaarsen (vooral uit Danzig en Hamburg).

WIJNSTEEN : soort zout, dat uit koppige wijnen neerslaat op de wand van de tonnen, en door de ververs als zetmiddel wordt gebruikt; naargelang de wijn komt witte en rode wijnsteen voor. Vooral uit Zuid-Italië (it. tartaro).

WOL : zie p. 278.

ZEEMVELLEN : „scaumincken", bewerkte gemzehuiden, dienend voor het vervaardigen van handschoenen, broeken enz.

ZIJDE : cfr. pp. 298-299, 303-305.

INDEX VAN EIGENNAMEN

Kortheidshalve werden niet opgenomen : de termen Antwerpen, Nederlanden, Vlaanderen, Vlamingen en Zuidelijke Nederlanden, evenmin als de eigennamen in de lijsten op pp. 523-554, tenzij ze ook elders vermeld worden.

De plaatsnamen zijn KLEIN KAPITAAL gezet, de scheepsnamen *cursief*. Bij de plaatsnamen wordt tussen haakjes de naam gegeven van de administratieve omschrijving.

De voornaamste verwijzingen zijn **vet** gedrukt. De namen van kooplui zijn met een * gemerkt.

AALST (Oost-Vlaanderen), 121.
AARSELE (Tielt), 191.
Aartshertogen (de) (Albrecht en Isabella), gouverneurs der Nederlanden, 195, 215.
Abraham (*de*), 451.
ABRUZZEN, streek in Italië, 302.
Achelen (Hendrik van), 454.
*Achterhout (Pieter van), 44, 247.
ACKERNE, bos in Oost-Vlaanderen, 194.
ADIGE, stroom in Italië, 286, 337, 338, 340, 341.
*Adriaensen (Francisco), 27.
*Adriansen (Laurens), 262.
*Adrianssen (Daniel), 452, 454.
*Adrichem (de firma van), 358.
*Aernoudts (Peter), 222.
Aertsen (Catharina), 220.
*Aertsen (Cornelis Frans), 454.
*Aertsen (Peter), 454.
*Aertsen (Wouter), XXIV, 37, 40, 63, 65, 66, 97, 127, 151, 236, 269, 277, 294, 322, 535, 540.
*Aferden (Adriaan van), 24, 25, 29, 37, 189.
Aferden (Adriaan van, junior), 25, 37, 189.
*Affaitadi (de firma), 343, 353, 364.
*Affaitadi (Giovanni-Carlo degli), 467, 470.
AFRIKA, 232.
*Aguilar de la Molina (Francisco), 356.
AIRE (-SUR LA LYS, Pas de Calais), 105.
AKEN (Nordrhein-Westfalen), 334, 495.
*Alaerts (Inghelram), 448.
*Aldersey (Thomas), 270, 271, 386, 387.
*Alexandri (Jan), 14.
Alexandro, 11.
ALICANTE (Valencia), 82, 153, 262.
Allegretti (Antonio de Nicoló), 127, 527.
Allin (Willem), alderman, 565.
ALMERIA (Granada), 139, 168, 169.
ALPEN, 330, 336, 337, 408, 411, 426.
Alva (Fernando Alvarez de Toledo, hertog van), gouverneur der Nederlanden, 29, 210, 211, 458.
Alvarado (Francisco Aguilar), gouverneur van Duinkerke, 69.
AMALFI (Salerno), 302, 304.
AMERIKA, 32, 84, **91**, 129, 130, 158, 232, **262**, **263**, 265, 344, 351, 358, 378, **385**, 454, **472**, 473, 501, 569.
*Amiens (Antoine d'), 357, 358.
*Amiens (Guy d'), 357, 358.
*Amiens (Michel d'), 357.
*Amiens (Pierre d'), 357, 358, 543.
AMSTERDAM, 15, 28, 33, 68, 84, 95, 96, **98**, **99**, 105, 106, 108-110, 131-134, 144, 146, 147, 160, 165, 180, 184, **224**, 252, 257, 258, 266, 306, **307**, 309, 316, **317**, 319, 320, 322, 326, 327, 335, 357, 358, 366, 378, 395, 414, 423, 424, 431, 483-485, 492, **495**, 496, **505**, **507**, **508**, 526, 528, 529.
*Anchemont (Henri), 449.
ANCONA (Marche), 5, 280, 329, 411-413,

455, **471-474**, **477**, **478**, 480, 482, 489, 490.
ANDALUSIË, streek in Spanje, 25, 461.
Andelot (de heer van), 60.
*Andrea (Jan), 44, 45, 247.
*Andrea (Jeronimo), 120, 543.
*Angelis (Gioan), 160, 303.
Angelo (l'), zie *de Engel.*
Anna (d'), zie de Hane.
Annoni (d'), zie Danon.
*Anteunis (Nicolaas), 23, 24, 48, 103, 130, 148, 151, 152, 154, 155, 158, 262-264, 366, 367, 371, 372, 442, 542, 543.
*Antinori (Alessandro), 468.
Antonio (don), prior van Crato, Portugees troonpretendent, 212.
ARAGON, streek in Spanje, 448.
ARDENNEN, streek in België, 332.
*Ardenoys (Jan van), 258.
Arenberg (Karel, prins van), voorzitter van de Raad van Financiën, lid van de Raad van State, admiraal, 194, 195, 204, 215.
Arend (de), 157, 528.
Aretino (Pietro), Italiaans schrijver, 10.
*Arigoni (de firma), 293.
Armenen (de), 280.
ARNEMUIDEN (Zeeland), 23, 33, 34, 482, 484, 489, 496.
*Arnolfini (de firma), 468, 470, 529, 537.
*Arnolfini (Jeronimo), 467, 470.
*Arnouts (Pieter), 176, 177, 543.
ASOLA (Mantova), 286.
Assche (Jan van), 62.
*Assezart (Pierre), 453.
Assonleville (Christophe d'), lid van de Geheime Raad en van de Raad van State, 30, 31, 169.
ATLANTISCHE EILANDEN, zie AZOREN, KANARISCHE EILANDEN, MADEIRA.
ATLANTISCHE OCEAAN, 92, 183.
ATRECHT (ARRAS, Pas de Calais), 148, 383, 453.
Aubray (doctor William), 31.
AUGSBURG (Schwaben), 15, 30, 41, **49**, **50**, 61, 70, 96, 153, 170, 238, 243, 261, 300, **319**, 326-328, **330-332**, 334, **335-339**, 342, 372, 373, 409, 411, 412, 414-416, 421, 423, 426, 430, 431, 482-484, 494, 495.
AUGUSTA, zie AUGSBURG, en 280.
*Auxy (Philippe d'), 452, 454.
AVERSA (Napels), 302, 303.
AZIË, 232.
AZOREN, 454.

*Bachodi (Francesco en Claudio), 487.
*Back (Pauwels), 454.
*Backere (Hendrik de), 255.
*Backere (Jan de), 54, 55, 546.
BADIA (-POLESINE, Rovigo), 292, 293.
BAHIA (Brazilië), 529.
*Bailleul (Denis), 453.
*Balbani (Jan), 467, 468.
*Balbani (Tommaso), 468.
*Balbi (de firma), 114.
*Ball (Giorgio), 272.
BALTIKUM, zie OOSTZEE.
*Bandini (Piero Antonio), 60.
BAONE (Padova), 8, 9.
BARBARIJE (Marokko), 65, **453**, **454**.
Barbier (Raynout), 55, 61.
*Bardi (de firma), 369.
*Baretta (Andrea), 115.
BARI (Puglia), 60, 61, 103, 161, 303, 327, 340, 367.
Barre (Fernando de la), 60.
Barre (Gillebert de la), 60.
*Barse (Jan de la), 156, 176.
*Bart (Jacobus), 447.
*Baseler (Michel) (of Baselier), 246, 247.
*Baselier (Nicolas), 247.
*Basellen (Joos), 258.
Basigny (de heer van), 203.
Bassanesi (de), 286.
BASSANO (Vicenza), 337, 339.
BASSE (LE), streek in Noord-Italië, 292.
Basset (Jan), 277.
*Baston (Andries), 24, 26-29, 169, 261.
*Bataille (Fantin), 284.
*Baten (Adriaan), 258.
BAVIKHOVE (Kortrijk), 121.
*Bax (Willem), 37.
*Bayonne (Cornille de), 454.
BAZEL, 330, 332, 341, 411-413, 415, 421.
*Beaumonti (de firma), 138, 141, 183, 295, 553.
Beck (Pieter), 60.
*Beckart (Adriaan), 255.
*Beckeman (Bertel), 51, 260, 530, 544.
*Beckeman (Jochem), 51, 260, 544.
*Beckeman (Pieter), 51, 260, 544.

Beckman (Marcus of Lucas), 164, 526.
*Becuwe (Gillis), 51, 257.
*Beemden (Hans van der), 16.
*Beemden (Joos van der), 16.
Beersel (Brussel), 58.
*Behagely (Antheunis), 452.
*Behaim (Erard), 50, 261, 264, 326.
*Behault (François de), 497.
*Behout (Hans de), 151.
*Behout (Louis de), 177.
Belasio (il), zie A. Bellagio.
België, 418.
*Bellagio (Augustin), 27, 28, 293.
*Belle (Jan van), 262, 543.
Berchemius (doctor Jan), 60.
Berestein (Pauwels van), 104, 105, 146.
Berg, eertijds hertogdom in West-Duitsland, 415.
Bergamo (Lombardije), 286, 340, 471.
*Berge (Hendrik van den), 45, 247.
*Berge (Pieter van den), 176, 541, 543.
Bergen (Mons), 230, 238.
Bergen op Zoom (Noord-Brabant), 41, 237, 300, 454.
Berghe (Ampleunis van den), 205.
*Bernaerts (Jan), 100, 101, 170, 243, 257-259, 402, 430.
*Bernart (William), 406, 535.
*Bernarts (Jan), 456.
*Bertels (Hendrik), 51.
*Bertolli (Bernardin), 116.
Berty (Jean-Baptiste), secretaris van de Raad van State, 30, 31.
Berty (Thomas de), 413.
*Berwins (Hans of Jan), XXIV, 27, 96, 216, 260, 551.
*Besana (Piero e Paulo), 469.
*Beste (Gelin, Gillem of Gilliame de), 537, 541, 566.
Béthune (Pas de Calais), 148.
Beul (Hendrick van), 334.
Beveren bij Kortrijk (Kortrijk), 189, 196, 221.
Beveren bij Roeselaere (Roeselare), 191.
*Bianchi (de firma), 411.
Bilansara (*la*), 125, 126, 128, 158, 167, 175, 425, 526.
Bille (Hendrik van), 62.
Bisansone (de Genuese foren), 318, 319.
*Biscop (Bertolomeus), 247.
*Biscop (François), 247.
*Biscop (Pieter), 247.
Biskaje, streek in Spanje, 146, 157, 529.
*Bitter (Jan de), 255.
*Bitter (Pieter de), 255.
Blasere (Willem de), voorzitter van de Raad van Vlaanderen, 112.
*Blommaert (Lodewijk), 209, 533, 539, 546, 552.
Bloyere (Hendrik de), burgemeester van Brussel, 58.
Blyenborg (Adriaan van), 60.
Blyenborg (Cornelis, Dames en Herman van), 60.
*Boel (Adriaan), 49.
*Boeyen (Willem), 452.
*Bogaerde (Egidius of Gillis van den), 454, 546.
Bohemen, streek in Tsjechoslowakije, 456.
*Bois (Jean de of du), XXIII, 190, 490.
Bol (Adrian), 342.
Bologna (Emilia), 59, 60, 62, 265, 266, 282, 330, 341, 348, 454, **471**, **473**, 490.
Bolzano (Trentino-AltoAdige), 56, **284**, **285**, 309, 337, 338, 416, 423, 487.
*Bombardini (Francesco), 107, 329, 548, 549.
*Bombergen (Anton en Daniel van), 432, 468, 471, 479-483, 487, 488, 497.
*Bonanome (Francesco), 468.
Bonart (Cristian), 60.
Bongart (Jan), 334.
*Bonidasio (Antonio), 115.
*Bontempoli (Bertolomeo), 107.
*Bontenaken (Gillis van), 16, 55, 63, 269, 277, 562, 566.
*Bonvisi (de firma), 114, 406, 469, 470, 547.
*Bonvisi (Ludovico), 468, 470.
Boonen (Cornelis), 60.
*Boot (de firma), 301, 303.
*Boot (Anton), 43, 59, 60, 329, 406, 544.
*Boot (Michiel), 104, 105, 146, 176.
Bordeaux (Gironde), 453.
Borluut (Joos), heer van Bouckele, 61.
*Borne (Carlo), 73, 150, 166, 169.
*Borne (Jan), XXII, 16, 23, 24, 38, 39, 55, 66-184, 197, 205, 218-220, 224, 228, 232, 237, 238, 243, 244, 259, 266, 267, 283, 284, 289, 291-294, 296, 297, 299, 301, 305, 306, 340, 341, 350, 383, 401,

415, 428, 441, 442, 556-558.
Borne (Janneken), 218.
*Borro (Wouter), 246.
*Borromei (de firma), 374, 383, 447.
Bosch (den), zie 's Hertogenbosch.
Bossenhove (Maarten van), 37.
*Boswardts (Thomas), 274.
*Bot (Jan de), 176.
*Botteler (Herri), 246, 533.
*Boudaen (Jehan), 454.
Boudewins (François), 566.
*Boureel (Jacob), 257.
*Bourgeois (Simon), 469, 486.
Bourgondië, streek in Frankrijk, 453.
Bourgondiërs (de), 370.
*Boutens (Baltasar), 252, 257, 258.
Boutens (Willem), XXIV, 69.
Bouting (Egbert), 201.
*Bouttry (Jan), 214, 356, 457.
*Bouvart (Fernando), 383.
*Bouwelinck (Joris), 561.
Boys (Gasparo de), 227.
*Boys (Arnout du), 247.
Boysschot (Jan van), lid van de Raad van Brabant, van de Geheime Raad, en van de Raad van State, 30, 31, 37, 58, 69.
Brabant, 4, 59, 120, 194, 220, 238, 249, 559.
Braes (Marcus), 342.
Braine (waarschijnlijk Braine l'Alleud, Eigenbrakel) (Nijvel) 333.
*Bray (Simon de), 180.
Brazilië, 454.
Bremen (Bremen), 184.
Brenner, Alpenpas tussen Oostenrijk en Italië, 337-339, 341, 342, 426.
*Brent (Richard), 272.
*Brent (Willem), 272.
Brenta, stroompje in Noord-Italië, 8.
Brescia (Lombardije), 286, 292, **471-474**, **478**, 480, 490.
Breslau (Wroclaw), 456.
Bressani (de), 286.
Bressanone (Brixen, Bolzano), 337, 338.
Brest (Finistère), 527.
Bretagne, streek in Frankrijk, 448.
Bretoenen (de), 100, 141, 180.
*Breusegem (Peter van), 222.
*Brey (Jan), 448.
*Brey (Olivier), 272.
Briel (den) (Zuid-Holland), 191.
Briges, 279.
Bristol (Gloucester), 31, 52, 272, 275, 423.
Brixen, zie Bressanone.
*Broecke (Jan van den), 222, 525.
*Broecke (Nicolaas van den), 96, 260, 326, 371.
*Broecke (Philips van den), 247.
Broeckman (Adrian), 334.
*Brom (Hendrik), 257.
Bronzolo (Bolzano), 338.
Broucke (Jan van den), 201.
Brouckman (Dovyt), 334.
*Brouwere (Aert de), 454.
*Brouwere (Hans de), 454.
*Brudegom (Simon), 493, 494, 497.
*Bruekele (Hans van), 166.
*Bruges (Janinus de), 447.
Brugge, XXVI, **29-31**, 34, 46, 50-54, 57, 60, 61, 113, 145, 193, 195, 205, 253, 254, 256, 258, 262, 311, **314**, 315, 364, 389, 399, 416, 424, 429, **445-450**, 489, 500, 566, 570.
Brughe (Gillis van den), zie Ponte (Gillio del).
*Brughe (Hans van den), 23, 24.
Brunico (Bolzano), 338.
*Bruseghem (Andries van), 55.
Brussel, 3, 4, 8, 30, 31, 52, 58, 60, 62, **90**, 151, 154, 195, 204, 213, 214, 229, 242, 271, 326, 327, 330, 332, 333, 414-417.
*Bruyne (Jan de, den Ouden), 176, 532.
*Bruyne (Jan de, van Aelst), 176, 541, 552.
*Bruysser (Heinrich), 493.
Buel (Emont van), 334.
*Buonweer (Pieter), 97.
*Burlamachi (de firma), 469.
Burre (Jan van), 334.
Buset (Jacques), griffier in de Grote Raad van Mechelen, 204.
*Butter (Dierik), 454.
*Butter (Hendrik), 454.

Cabo de Gata, kaap in Zuid-Spanje, 139.
Cabo de Guer (Guir), kaap in Marokko, 454.

Cacciator (*il*), 140, 526.
CADIX (Andalusië), 25, 40, 129, 130, 262, 423, 454.
*Cadouchy (Bernardo), 145, 179.
*Cahaignes (Jean de), 356, 357.
CALABRIË, streek in Italië, 302, 304.
CALAIS (Pas de Calais), 15, 30, 86, 100, 101, 105, 108, 132, 137, 146, 148, 151, 162, 163, 243, 257-259, **317**, 416, 429, 431.
*Calderino (Gaspar), 411.
CALICUT (KOZHIKODE, India), 177.
*Calvaert (of Callewaert, Caluwaert) (Jacob), XXII, 69, 73, 110, 111, 132, 227, 442, 523, 537, 542.
Calvaert (Josynken), 218.
*Calvete (Juan de), 29.
*Camarena (Alonso), 114.
*Cambi (Francesco), 157, 437, 529, 536, 541, 546-548.
*Cambier (Pierre), 252.
Cambio (Pieter), 60.
CAMBRAI (KAMERIJK, Nord), 568.
*Campen (Pierre de), 447.
CAMPOBASSO (Abruzzi e Molise), 236, 305, 486.
CANAR, streek in Perzië, 283.
Cant (Hans), 227.
CANTERBURY (Kent), 275.
*Capcot (Renier), 254, 533, 534, 539.
Capelle (Constantia van der), XXIII, 16, 37.
Capelle (Cornelia van der), XXIII, XXIV, 12, 13, 235.
Capelle (Maria van der), XXIII, 24.
CAPRI, eiland in de golf van Napels, 302.
*Capriano (Benedetto), 467.
Cardys (Jan), 334.
Careo (Gabriel), zie Correo.
*Carlier (of Ciarlier) (Magis), 246, 247.
*Carlier (Philippe), 383.
*Carloutzi (Andrea di), 486.
*Carne (Jan de), 222.
Carpenter (David), 167, 526.
*Carpentier (Gielis), 455.
*Carpentier (Noel), 454.
CARTAGENA (Murcia), 180.
Casamatta, 305.
Casanova (Alvise), 438, 439.
*Casembroot (Jacob), 448.
*Casina (Bernardin), 47.
CASTELBALDO (Padova), 292.
*Castelein (Jan), 16.
CASTELFRANCO (— VENETO, Treviso), 292, 293, 337, 339.
CASTELLAMMARE (— DI STABIA, Napels), 302.
*Castere (Jacques de), 27.
Catalanen (de), 448.
Catalina (*la*), 151, 527.
CATALONIË, streek in Spanje, 447, 448.
CATANZARO (Calabrië), 302.
Cattere (Adriaan de), 559, 560.
CAVA (— DE' TIRRENI, Salerno), 302.
*Cavalcanti (Bernardo), 469.
CAVANELLA (Rovigo), 339.
CECILLIA, zie SICILIË.
Celosse, zie Selos.
*Cenami-Saminiati (de firma), 468.
Centurion (*il*), 139, 425, 526.
Cervo rosso (*il*), 82, 126, 139, 140, 152, 155, 156, 158-160, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 526.
*Cesta (Jeronimo), 261, 326.
*Ceulen (of Collen, Kollen) (Hans van), 259, 326.
CHAMPAGNE, streek in Frankrijk, 445.
Champagney (Frédéric Perrenot, heer van), gouverneur van Antwerpen, 58.
*Chanevale (Jeronimo), 469.
*Chapelle (Arnout de la), 247, 525.
*Charles (Balthasar), 398, 547-549.
*Charles (Balthasar, senior), 455, 469.
*Charles (Balthasar, junior), 455.
Charles (Barbara), 228.
*Charles (Jaspar), 455, 548.
Chiamber (Jems), 62.
CHIAVENNA (Sondrio), 339, 340, 421.
CHIOGGIA (Venetië), 83, 338, 340.
CHIOS, eiland in de Egeïsche Zee, 490.
*Christels (de firma), 30.
Christiaensen (Moses), 74.
CHUR (Graubünden), 339, 340.
Ciamberlan, 279.
*Ciambers (Frans) (of Ciamber, Chamber), 254, 535, 550.
Ciarlier, zie Carlier.
*Cibo (Jeronimo), 468, 469.
CICILLIA, zie SICILIË.
Cirindor (*il*) (of *la Cirinea*), 167, 526.
CIVITAVECCHIA (Rome), 138, 143, 162, 180, 282, 424, 528.

*Claes (Aelken), 255.
Claesen (Pieter), 243.
*Claisen (Paschier), 251.
*Claresse (Rogier), 252.
*Clarisse (de firma), VIII.
*Cleinhans (de firma), 324-326, 410-412, 430.
*Cleinhans (Albert), 261, 306, 326.
*Cleinhans (Hans), 324, 410, 411, 467, 470.
*Cleinhans (Oswald), 324, 411, 534, 544.
*Clerck (Jacques de), 258.
Clerck (Jan de), 189.
*Clercq (Hendrik de), XXIII, 69.
*Clercq (Simon de), XXIII, 55.
Clercqs (Maria), 233.
*Clerque (Adriaan de), 454.
CLEVE, zie KLEEF.
*Cleve (Gert van), 54.
*Cloribus (Jan), 258, 262, 542.
*Cloribus (Maarten), 254, 258, 542.
*Cobbe (Helman), 73, 166, 169.
Cobergher (Vincenzo), 232.
Coccina, zie Cotsini.
*Cockx (John), (of Jan Coxe), 270, 533.
*Cocquiel (Eustache), 232.
*Cocquiel (Jehan), 486.
Codde (Geerart Jansen), 157, 528.
Coeckx (Ardt), 560.
*Coeleman (Hendrik), 97.
*Coene (Jacques), 454.
*Colen (Arnt van), 151.
Collen, zie Ceulen.
COLMAR (Haut-Rhin), 411.
COLOGNA (— VENETA, Verona), 4, 292.
*Colyn (Jan), 222.
*Combe (de firma), 329.
COMO (Lombardije), 471.
COMO-MEER, in Noord-Italië, 339.
*Comperes (Hans), 29.
CONEGLIANO (Treviso), 286, 338.
*Coninck (Frans de), 151, 543.
*Consart (Hans), 49, 531.
*Consart (Laurens), 356, 523.
CONSTANTINOPEL (STANBUL), 181, 455.
Conte (Jacques le), 312.
Conti (de familie), 6.
*Coolmont (Aart van), 437, 524.
*Cooman (Joris), 73, 244.
Coppers (Adriaan Zugino), 60.
*Corbet (Gerard), 454.
*Cordes, 398.
*Cordes (Arnold de), 486.
*Cordes (Arnout de), 118, 486, 547, 548.
Cordes (Augustin de), 486.
*Cordes (Balthasar de), 468, 479-483, 486, 490, 498.
*Cordes (Cornelio de), 327.
Cordes (Etienne de), 486.
*Cordes (Gaspar de), 226, 236, 305, 486.
*Cordes (Jacques de), 467, 471, 479-483, 486, 487, 490, 497.
*Cordes (Jacques de), 486.
Cordes (Jan de), 486.
*Cordes (Jan de), 27, 486, 548.
Cordes (Jan-Frans de), 486.
*Cordes (Jan Vincent de), 486.
*Cordes (Jean-Baptiste de), 486.
*Cordes (Karel de), 486.
*Cordes (Margaretha de), 486.
Cordes (Marie de), 486.
*Cordes (Pierre de), 486.
*Cordes (Symon de), 27.
*Cordes (Thomas de), 469, 480-483, 486, 487.
*Corhase (Geerard, senior), 300.
*Corhase (Geerard), 41, 68, 72, 74-77, 90, 103-105, 109-111, 136-138, 140-142, 146, 237, 300-304, 388, 428.
Corhase (Jacob), 72.
*Cornelis (Geerard), 151.
Cornelis (Mayken), 37.
*Cornelissen (Nicasius), 41.
Corner (de familie), 164.
Cornera (la), 125, 164, 167, 526.
*Coronella (de firma), 108.
*Correo (of Careo) (Gabriel), 529.
*Corsini (Filippo), 103, 104, 132, 151, 183, 278, 536, 538, 554.
CORTERICKE, zie KORTRIJK.
*Cortesi (Bassano), 468, 470.
CORTINA D'AMPEZZO (Belluno), 338.
*Cortoys (Andries), 262.
*Cosin (Guilliam), 30.
*Costantini (of Constantini) (Evangelista), 137, 540.
*Coteel (Estienne), 67.
Coteels (Frans), 67.
Coteels (Jan), 67.
*Coteels (Steven), 103, 109, 111, 147-149, 151, 152, 171, 178, 262, 264, 319, 543.

*Coteels (Thomas), XXV, 41, 65-184, 214, 218, 219, 230, 232, 237, 239, 242-244, 264, 268, 269, 271-276, 278, 281, 295, 296, 303, 304, 309, 315, 317, 329, 347, 366, 367, 371, 372, 379, 381, 384, 388, 392, 398, 399, 405, 428, 442, 539-541, 554, 557, 558.
*Cotsini (Alvise), 30, 53, 54, 85, 104-107, 115, 125, 146, 150, 155, 156, 169, 175, 220, 243, 272, 324, 329, 366, 371, 428, 544, 546, 553.
*Cotsini (Antonio), 53.
*Cotsini (Jeronimo e fratelli), 53, 106.
COTSWOLD (— HILLS, Gloucester), 278.
Cotzina, zie Cotsini.
*Couvreur (Antoine), 364.
Couwenborch (Hans van), 383.
Coye (de) (of *la Vacha*), 157, 528.
*Coymans (Balthasar), 177.
*Coymans (Jeronimus), 223.
*Coymans (Koenraad), 148-150, 176, 177, 262, 548.
*Cradock (Guielmo), 106.
Craen (Antonio de), 227.
*Crafft (Thomas) (of Croft), 246, 538, 539.
*Crafteri (de firma), 330.
*Cramer (Hans de), 255.
Crauwin (Zacharia), 55, 61.
CREMA (Cremona), 284.
CREMONA (Lombardije), 471.
*Cristoffels (Melsior), 44, 247.
Cromelin (Willem), 227.
*Cruyce (François van de), 222.
*Cruysse (Karel van de), 165.
Cucina, zie Cotsini.
*Cuellar (Bernardo en Antonio de), 357.
*Cuellar (Fernando de), 529.
*Cui (Cesare), 438.
Cuiper (Jacob de), 560.
*Cunertorf (Gaspar), 207, 213, 214, 235, 355, 374, 375, 378, 391, 400.
*Cunertorf-Snel (de firma), 178, 263, 343, 344, 348, 354-356, 358, 359, 389.
*Curiel (Hieronimo de), 25.
Cutsini, zie Cotsini.
*Cuylens (Hendrik), 209.
*Cuyper (Jan de), 47.

*Dale (Pauwel van), 454.
Dalve (Andrea), 169.
*Daman (Jan), 16.
Damant (François), heraut van het Gulden Vlies, 168, 169.
Damme (Catharina van), 37.
Damme (Daniel van), 203.
*Danckarts (Bastiaan), 16.
*Danckarts (Cornelis), 16.
Dancx (Willem), 166.
*Dandolo (Polo), 366.
*Danon (de firma) (of d'Annoni), 330, 341, 342, 411, 412, 427, 534, 544.
*Danon (Giovanni Angelo), 5, 410, 470.
DANZIG (GDANSK), 72, **94**, **95**, 96, 131, 146, 152, 159, 160, 170, 260, 300, 320, 352, 355, 357, 358, 366, 371, 372, 389, 400, 423, 446, 452, 526, 570.
DARTMOUTH (Devon), 29, 94, 137, 167, 272.
*Davellaty (Francesco), 469.
*David (Nicolaas), 252.
DEINZE (Gent), 121.
*Delbon (Joan Antonio), 284.
*Dele (Peter), 451.
DELFT (Zuid-Holland), 266.
*Demere (Lanslot della), 97.
DENDERMONDE (Oost-Vlaanderen), 28.
DENEMARKEN, 149, 452.
Denen (de), 171.
*Denys (Hans), 25.
*Deodati (de firma), 469, 470.
*Deodati (Nicolo), 468, 470.
*Desplancques (Helie), 453.
*Destrompes (Charles), 448.
DEUTEKOM (DOETINCHEM, Gelderland), 225.
DEVENTER (Overijssel), 24.
DEVON (of DEVONSHIRE), graafschap in Engeland, 94, 136, 137, 141, 279, 366, 569.
*Diepenbeke (Hendrik van), 29, 534.
DIEPPE (Seine-Inférieure), 50, 51, 453.
DIKSMUIDE (West-Vlaanderen), 113, 122, 200, 201, 205.
DINANT (Namen), 333.
DOBBIACO (TOBLACH, Bolzano), 338.
*Dolman (Thomas), 254.
DOLO (Venetië), 8.
*Donck (Maarten van der), 16.
*Doncker (Philips), 252.
*Donigon (Luca de), 366.
DOORNIK, 113, 305, 417, 486, 560, 570.

DORDRECHT (Zuid-Holland), 27, 60, 111, 211, 235, 239, 249, 251, 431.
*Dormael (Gysbrecht), 16.
DOTTENIJS (Kortrijk), 185.
DOUAI (Nord), 37, 148, 230.
DOVER (Kent), 527.
DOVYE (LA DOUVE, gemeente Waasten, Ieper), 191.
DOWNS (THE), zandbank vóór de Oostkust van Kent, 243.
*Draeck (Cornelis), 448.
Dragon (le), 452.
Drake (Francis), Engels kaperkapitein, 91, 154, 158, 212, 263.
Drayer (Court), 164, 526.
Driel (Catharina van), XXIII, 234.
Driel (Isabella van), XXIII, 69.
*Driel (Lenaert van), XXIII, 37, 216, 227, 243, 252.
Driel (Leonora van), XXIII, 69.
*Ducci (Gaspar), 191, 198, 199, 461.
DUINKERKEN (Nord), 48, 51, 69, 83, 94, 132, 137, 147, 151, 162, 163, 258, 304, 321, 322.
Duinkerkers (de), 83, 147, 242, 304.
Duitsers (de), VI, 95, 119, 124, 170, 171, 176, 182, 183, 243, 282, 297, 333, 364, 391, 410, 412, 413, 446, 454, 457, 465-467, 470, 473, 474, 476.
DUITSLAND, 15, 32, 35, 48, **49**, 68, 90, 92, 94, **96**, **97**, 98, 99, 149, 177, 180, 182, 184, 210, 232, 236, 238, **259-261**, 263, 284, 300, 315, **319**, **320**, 328, 330, 333, 334, 337, 338, 348, 354, 370, 409, 410, 429, 430, 432, 453, **455**, **456**, 457-461, 465, 477, 483, 484, 488, 492, 493-498, 506, 518, 519.
*Durazzo (Antonio), 469.
*Durazzo (Piero), 468.
DÜSSELDORF (Nordrhein-Westfalen), 33.
Duysborch (Hendrik van), 492.
Duysborch (Marie van), 492.
Duytinghen (Herman), 342.

*Edetz (of Edens) (Laurens), 272, 279.
Edward Bonaventura (de), 135.
Eeckeren (Esther van), XXIII, 37, 69.
*Eeckeren (Francisco van), XXIV, 40, 115, 546.
Eeckeren (Janneken van), XXIV, 69.
*Eeckeren (Robrecht van), XXIV, 23, 24, 26, 30, 40, 50-53, 115, 180, 204, 205, 210, 211, 221, 223, 228, 229, 232, 251, 261, 293, 295, 371, 374, 540, 546.
*Eede (Hendrik van), 27, 547.
EEMS, stroom in Noord-Duitsland, 335.
*Egbrechs (Hans), 97.
EHRENBERGER KLAUSE, bergpas in Tirol, 337.
EIGENBRAKEL (BRAINE L'ALLEUD, Nijvel), 61, 333.
EINDHOVEN (Noord-Brabant), 51.
*Eindhoven (Melchior van), 28.
EKEREN (Antwerpen), 191, 197.
ELBE, stroom in Noord-Duitsland, 306.
Elcom (Gillis van), 231.
EL FERROL (La Coruña), 212.
Elisabeth (de) (of *de Isabella*), 124, 125, 165, 172, 526.
Elisabeth I, koningin van Engeland, 32, 149, 168, 169, 182, 212.
*Ellen (Andries), 97.
EMDEN (Aurich, Niedersachsen), 82-84, 86, **96**, 98, 100, 105, 131-133, 144, 150, 151, 170, 237, 252, **260**, 316, **317**, 319, **320**, 326, 327, **335**, **336**, 342, 358, 383, 389, 403, 414, 416, 421, 426, 431, 458.
*Ems (Michiel), 209.
*Enfans (Nicolas des), 247.
Engel (de) (of *l'Angelo*), 104, 146, 526.
ENGELAND, 10, 14, 15, **16**, 27, **29-31**, 32-35, 40, **43-45**, **47**, 52, 53, 57, 76, 82, **84**, 85, **87-91**, 92-95, 97-100, 102, 103, 105-107, 111, 114, 124-126, 128-133, 135-139, 141, 142, 145, 150, 155, 158, 160-162, 164, 166-171, 174, 175, 177, 178, 181, 183, 184, 204, 208, 209, 212, 215, 218, 230, 232, 237-239, 242-244, 246, 253, 255, 259-261, 263, 265, **268-279**, 280, 281, 294, 297, 301, 303-306, 315, 318, **320**, **322**, 328, 334-336, 348, 351, 354, 359, 365, 366, 370, 375, 377, 379, 384-387, 400, 401, 409, 415, 417, 418, 424, 425, 428, 440, 445, 446, 449, **452**, **453**, 457-460, 482, 483, 484, 492, 494-498, 500, 501, **509**, **512**, 526, 527, 561, 562, 564, 568.
Engels (Frans), 334.
Engelsen, VI, 30, 32-34, 47-49, 52, 59, 67, 89, 93, 97, 103, 104, 125-128, 132, 135-138, 141, 147-150, 170, 182, 183, 198, 213, 241, 243, 260, 270, 271, 273,

274-276, 279, 281, 303, 304, 306, 307, 329, 335, 336, 364, 366, 367, 378, 379, 383, 390, 392, 430, 452, 454, 457, 458, 460, 462, 465, 489.
ENGHIEN (EDINGEN, Zinnik), 204.
*Entzesperger (Martin), 35, 96, 111, 117, 120, 131, 150, 155, 170, 220, 259, 260, 264, 306, 320, 326, 327, 531.
Eolus (de), 104, 146, 147, 152, 159, 160, 165, 166, 169, 171, 172, 174, 176, 526, 527.
*Erpe (Aart van), XXIII, 98, 104, 105, 107, 146, 149, 169, 170, 257, 258, 316, 317, 329.
*Erpe (Joos van), 107, 114, 176, 177, 212, 541, 548.
Eskens, griffier in de Grote Raad van Mechelen, 204.
Esse (Fransoys van), 334.
ESTE (Padova), 8, 9, 292.
EUPEN (Verviers), 34.
EUROPA, 232, 348, 354, 375, 385, 409, 447, 449, 452, 455, 459, 477, 499, 500, 501.
EXETER (Devon), 138, 272, 275, 431.
Eygen Herden Leeuwe (den), 104, 150, 527.
*Eywerve (Jacques van) (of Ywerve), 224, 524.
*Eywerven (Jan van), 448.

*Fabri (Aart), XXIII, 90, 107, 199, 453, 531.
*Fabri (Hans of Jan), XXIII, 111, 329.
Fabrisio, 305.
*Facente (Silvestro), 108, 401.
Fache (Francoys), zie Faes.
Faelge (Gillis van der), 185, 186.
*Faes (François), 246, 267.
*Fagnani (Jacomo de), 467, 470.
*Faille (de firma della), VI, VIII, IX, X, XII, 1-360, 363, 366, 367, 372, 375, 378, 382, 383, 387-392, 394, 396, 398, 400, 402, 404, 405, 413, 427-430, 436-440, 442, 472, 488, 490, 499, 503-519, 526, 530.
Faille (Andrea della), XXIV, 69, 217.
Faille (Angela della), XXIV, 27.
Faille (Anna della), dochter van Jan de Oude, XXIV, 26, 57, 58, 65, 69, 192, 221.
Faille (Anna, Tanneken della), dochter van Rogier, XXIV, 123.
Faille (Bernaert, Bernard della), XXIV, 190, 215, 216, 220.
Faille (Catharina della), zuster van Jan de Oude, XXIV, 190, 216.
Faille (Cecilia della), XXIV, 216.
Faille (Constantia della), XXIV, 27.
Faille (Cornelia della), dochter van Jan de Oude, XXIV, 57, 58, 221.
Faille (Cornelia della), dochter van Karel, XXIV, 216.
*Faille (Cornelis della), XXIV, 69, 73, 111, 112, 139, 156, 166, 168, 169, 319.
*Faille (Daniel della), XXIV, 73, 111, 112, 230, 301.
Faille (Esther della), dochter van Jan de Oude, XXIV, 57, 58, 65, 210, 221.
Faille (Esther della), dochter van Karel, XXIV, 216.
Faille (Esther della), dochter van Maarten, 226, 229, 443.
*Faille (Ferdinand della), XXIV, 216.
*Faille (Hans della), XXIV, 27, 217.
*Faille (Hendrik della), 37, 41, 121.
Faille (Isabella della), XXIV, 216.
Faille (Jacob della), oom van Jan de Oude, 41.
*Faille (Jacob della), de Oude, XI, XXIV, 6, 14-19, 23-29, 33, 34, 38, 47, 63, 123, 181, 190-192, 198, 199, 208-211, 216, 217, 219, 222-224, 229, 231, 233, 234, 269, 271, 294, 295, 298, 444, 535, 540, 541, 546, 548, 562, 563.
*Faille (Jacob della), de jonge, XI, XXIV, 3, 40, 57, 58, 63, 65, 66, 74, 112, 124-127, 129, 131, 133, 135, 162, 164, 180, 181, 184, 210, 211, 213, 216, 221, 229, 239, 244, 269, 277, 294, 295, 535, 564, 565.
Faille (Jacob della), zoon van Pieter, XXIV, 74, 123, 218, 225.
*Faille (Jacob della), zoon van Maarten, XXIV, 112.
Faille (Jacqueline, Jacobina of Jakeminne della), XXIV, 27, 233-235.
*Faille (Jan della), de Oude, VIII-XII, XXII, XXIII, XXIV, 1-63, 65-70, 77, 83, 89, 99, 102, 106, 109, 112, 114, 115, 124, 185-241, 244, 245, 250, 254, 260, 261, 268-270, 272, 275, 279, 280, 283, 300, 307, 320, 324, 326, 349, 350, 354,

363, 371, 374, 375, 379, 380, 384, 387, 406, 407, 428, 430, 440, 441, 443, 444, 467, 470, 479-484, 490, 491, 493, 494, 496, 497, 531, 535, 544, 559, 562-564.
*Faille (Jan della), de jonge, XXIV, 3, 26, 29, 40, 56, 57, 63, 65, 192, 205, 210, 216, 217, 220, 221, 277.
*Faille (Jan della), zoon van Maarten, XXIV, 73, 111, 112, 216, 441, 542, 558.
*Faille (Jan-Karel della), zoon van Karel, XXIV, 73, 216, 280, 329.
Faille (Jeronimo della), XXIV, 69, 217.
Faille (Johanna della), zuster van Jan de Oude, XXIV, 216.
Faille (Joos della), XXIV, 122, 217.
*Faille (Joris della), XXIV, 73, 111, 112, 216, 230, 231, 301, 542.
*Faille (Karel della), zoon van Jan de Oude, XXIV, XXV, 25, 56, 57, 63, 65, 73, 192, 205, 210, 211, 216, 221, 229, 239, 260, 269, 564.
Faille (Karel della), zoon van Maarten, XXIV, 216, 230.
Faille (Laurinken della), zuster van Jan de Oude, XXIV, 16, 23, 24, 37, 51, 69, 216, 217.
Faille (Laurinken della), dochter van Joos, XXIV, 217.
*Faille (Maarten della), zoon van Jan de Oude, VIII, X, XI, XXII, XXIV, XXV, 3, 21, 26, 34, 38, 40, 46, 51-53, 56-58, 63-245, 252, 254-256, 258, 262, 263, 265, 268-278, 280, 282, 294, 295, 300, 301, 303, 304, 306, 309, 317-322, 324-327, 335, 347, 364, 366, 367, 370, 371, 373, 378, 381, 384, 386-388, 392, 396, 398, 399, 401-403, 405, 411, 421, 425, 427-430, 440-444, 492, 528, 529, 531, 535, 537, 540-543, 546, 548, 550, 551, 553, 555-558, 564, 565.
Faille (Maarten della), zoon van Maarten, XXIV, 216.
Faille (Maria della), zuster van Jan de Oude, XXIV, 190, 216, 220.
Faille (Maria della), dochter van Pieter, XXIV, 217.
Faille (Maria della), dochter van Jacob de Oude, XXIV, 27.
Faille (Maria della), dochter van Jan de Oude, XXIV, XXV, 57, 192, 210, 211, 221, 443.
Faille (Maria della), dochter van Karel, XXIV, 216.
*Faille (Piat della), XXIV, 41, 72, 76, 90, 109, 205, 216, 237, 244, 284, 291, 305, 322.
Faille (Piero della), zie Piat della Faille.
Faille (Pieter della), vader van Jan de Oude, XXIV, 3, 14, 185, 186.
Faille (Pieter della), de Oude, broer van Jan de Oude, XXIV, 69, 186, 190, 205, 216, 217, 220, 257.
Faille (Pieter della), de jonge, zoon van Pieter de Oude, XXIV, 41, 56, 205, 217, 565.
Faille (Pieter della), zoon van Karel, XXIV, 216.
Faille (Rogier della), XXIV, 27, 58, 69, 217.
*Faille (Steven della), zoon van Jan de Oude, XXIV, 57, 58, 65, 69, 210, 216, 221.
*Faille (Steven della), zoon van Steven, XXIV, 216.
Faille (Suzanna della), XXIV, 216.
Faille (Tanneken della), zie Anna della Faille.
Faille de Leverghem (de familie della), 205.
Faille d'Huysse (de familie della), 205.
Faille Waerloos (de familie della), 205.
Falcon (il), zie *de Swerte Valck*.
Falcon bianco (il), 74, 138, 139, 141, 161, 162, 166, 170, 172, 174, 425, 526.
Falmouth (Cornwall), 148.
*Farington (de firma), 329.
*Farmer (Thomas), 254.
Farnese (Alexander), prins van Parma, gouverneur der Nederlanden, 149, 168, 169, 212, 213, 224, 242, 450, 453, 456.
*Faulconier (Jacques), 247.
*Faulconier (Pierre), 247.
*Febvre (Antoine le), 453.
*Febvre (Julien le), 453.
Feldkirch (Vorarlberg), 340.
*Fer (Hans le), 257.
Ferdinand I, keizer, 6.
Ferdinand van Oostenrijk, aartshertog van Tirol, 339.
*Ferer (Hans), 326.

*Ferinton (Herri) (of Farington), 246, 535.
*Ferlegri (de firma), 293, 295.
*Fernandes (Luis), 118, 532, 535, 546.
FERN PASS, bergpas in Tirol, 337.
*Ferragouti (Gabriel), 160, 262, 303.
FERRARA (Emilia), 289, 306, 327, 340, 341, 409, 411, 412, 415, 454, **471-474**, **477**, **478**, 480, 482, 486, 490.
Ferrari (Lucretia), XXIII, 6, 7, 9, 220.
*Ferraro (Gasparo), 293.
*Ferraryn (Lodewijk), 495, 497.
*Ferves (François), 453.
*Fevre (Jan), 247.
Fiermoult (Hercules), 566.
*Fieteres (Jacob), 455.
*Fieteres (Jeronimus), 455.
Filips II, koning van Spanje, 25, 53, 213, 283.
Fior di magio (il), zie *Mayflower*.
Fiorentini, zie Florentijnen.
*Fiorini (Francesco), 327.
FLORENCE, 286, 329, 341, 413, **471-474**, **478**.
Florentijnen, 145, 155, 179, 180, 286, 296, 302, 390.
*Fockenborch (Paulus van), 222.
Folckwin (Jon), 342.
Follo (Giovanni Battista), 285.
*Foort (Michiel de), 257, 258, 316, 317.
Fordt, zie Voort, Willem van der.
Formenor (Jan) (alias Brassart), 60.
*Formento (Francesco di), 107.
*Formestraux (de firma de), 209.
*Formestraux (Gillis de), 453.
*Formestraux (Jehan de), 453.
*Formestraux (Nicolas de), 453.
Fornari (Martino), 243.
Fort (Joris de), 62.
*Fort (Hubert le), 257.
FORTORE, stroompje in Zuid-Italië, 340, 341.
*Fortrie (Jehan de la), 356, 382.
Fortuna (la), 82, 83, 139, 144, 160, 163, 166, 168, 171, 175, 526.
Fortuna (la), 104, 139, 146, 152, 163, 166, 318, 526.
Fortuna (la), 155, 526.
*Fossa (Ludovico), 96, 549.
*Foyet (Philippe), 454.
FRAMMERSBACH (Lohr, Unterfranken), 333.
*Franchi (Jeronimo de), 469.
Francisco, 231.
Franck (Dierik), 189.
FRANKFURT (AM MAIN), 15, 49, 55, 96, **97**, 108, 111, 119, 120, 225, 261, 274, 275, 297, 319, 326, 388, 397, 398, 411, 412, 456, 483, 484, 494, 495.
FRANKRIJK, 32, 51, 76, 84, 92, 167, 168, 184, 208, 232, 238, 263, 305, 354, 358, 375, 409, 413, 418, 428, 430, 448, **453**, 458, 460, 462, 465, 483, 497, 498, 500, 527, 560, 562, 566.
Fransen (de), VI, 33, 34, 93, 140, 367, 458, 465, 467, 470.
*Frantz (Gillis), 448.
*Fredricksen (Geerbrant), 176.
FREDRIKSTAD (Oslo), 529.
*Frelickx (Augustin), 261, 326, 327.
Fremont, lid van de Grote Raad van Mechelen, 204.
FRIESLAND, 98, 110, 248, 249, 255, 318, 520.
Fris (Janetto Peter vom der), 334.
FRIULI, streek in Noord-Italië, 286.
*Frumault (Robert), 33.
*Frumaut (Vincent), XXIII, 16, 23, 24, 37, 216.
*Fuge (Joan le), 247.
*Fugger (de firma), 236, 259, 343, 344, 346, 363-365, 369, 370, 432, 496, 499, 502.
*Furnier (Steven), 51, 257.
FÜSSEN (Schwaben), 337, 412.
*Fustina (Jan della) (of della Foya), 33.

*Gadtbey (Thomas), 274.
*Gailaert (Hans), 25.
*Gaillet (Jan), 118.
GALICIË, streek in Spanje, 454.
*Galina (Alessandro), 469.
*Galli (Martino e Baptista), 116, 117.
*Gameel (Hans), 28.
*Gameel (Jan), 216, 223, 229.
Gameren (Jan van), 188.
Gansepoel (Jacob van), 188.
Gansepoel (Jan van), 188.
*Garbignati (de firma), 103, 327.
*Garcia (Cristoforo), 469.
GARDA-MEER, in Noord-Italië, 286, 292.
*Gardenaer (Jan), 564.

*Gardino (Antonio), 329, 546.
Garofoli (Lorenza di), 4.
*Garserol (Piero), 108.
Gatta negra (la), zie *de Swerte Catte*.
Gaudio (de familie), 6.
Geerardi (Gillis), advokaat, 220.
*Geerartz (Laurens of Laureys), 255.
GELDER, hertogdom in de Nederlanden, 462.
*Geldere (Janneken van), 46, 247.
*Geldere (Paschinken van), 247.
GELDERN (Nordrhein-Westfalen), 415.
*Gellee (Jacques), junior, 180.
*Gemaert (Pauwels van), 222, 231.
Gemaert (Pieter van), 231.
GEMONA (Udine), 108, 327, 337, 416.
*Geneau (Jacques), 453.
GENÈVE, 413.
*Genovese (Paolo), 293.
GENT, 23, 28, 51, 55, 57, 59-62, **112**, **113**, 121, 148, 194, 195, 203-205, 216, 220, 226, **248**, **249**, 251, 254, **255**, 310, 311, 313, **314**, 315, 322, 431, 449.
*Gentile (Leonardo), 468.
GENUA, 72, 102, 145, 146, 148, 155, 160, 163, 166, 170, 173, 179, 180, 183, 298, 302, 308, 318, 319, 329, 412, 414, 425, 447, 448, **471-474**, **477**, **478**, 490, 528, 529.
Genuezen (de), 296, 302, 370, 391, 412.
*Gerardi (Lorenzo), 455.
*Geurts (Cornelis), 456.
Geuzen (de), 253, 334.
*Ghieten (Jan), 493-497.
*Ghistele (Gerart van), 448.
Ghuens (Pieter), 60.
Ghys (Jan), baljuw van Diksmuide, 113, 203.
Ghys (Joris), 203.
*Ghysbrechts (Elias), 465, 469, 479-483, 485, 497.
GIBRALTAR (de Straat van), 89, 124-184.
GIJZEGEM (Aalst), 122, 194, 196, 203.
*Gillis (François), 498.
Gillis (Gregori), 257.
Gillis (Hans), 100.
*Gillis (Hendrik), 95, 98, 110, 131, 132, 134, 252, 253, 257, 258, 316, 317, 320, 326, 378.
Giorgio, zie Jorge.
Giorgione (Giorgio da Castelfranco, genoemd il), Venetiaans schilder, 9, 10.
Giorze, zie Jorge.
*Giulin (Bernardin), 105.
Gloribus, zie Cloribus.
GOCH (Düsseldorf), 51.
*Godefroy (Anthoni), 453.
GODESBERG (Keulen), 4.
*Godines (Loys) (Louis Godin ?), 357.
Godsborgo (Gioanne et Ixepo de), 4.
Godsborgo (Laurentius de), 4.
*Godsborgo (Severino de), 4.
*Goes (Alexander van der), XXIV, 27, 549.
*Goes (Pieter van der), 118.
GOGH, zie GOCH.
*Golini (de firma), 293.
Goltzius (Hubert), Hollands graveur, 229.
*Gondi (Jan Baptist), 180, 468.
GORO (Rovigo), 340, 341.
*Gossereau (Jenin), 16.
*Gossereau (Willem), 16.
GÖTEBORG (Götaland), 29, 160, 165.
GOTTEM (Gent), 191.
GOTTHARD, Alpenpas in Zwitserland, 330, 341, 411.
*Gotti (Zuane e Lorenzo di), 115, 117.
Gous (jonker Jasper de), 203.
Govaerts (Ambrosius), griffier in de Raad van Brabant, 30, 37, 58, 60, 220.
Govaerts (Ambrosius), junior, 60.
Graff (Jan), 334.
Gragt (Gautier de le), 60.
Gramez (Hugen de), heer van Wingene, 205.
*Grammaye (de firma), 354, 499, 500.
Grammaye (Cecilia), 211.
*Grammaye (Geerard), VIII.
*Grammaye (Jacob), 223.
GRAMMENE (Gent), 191.
GRAN CANARIA, eiland in de Kanarische eilanden, 27, 529.
Granvelle (Antoine Perrenot, kardinaal van), Spaans minister, 168, 171, 242.
GRAUBÜNDEN, streek in Zwitserland, 340.
Grava (Anna de) (of de Greve), 4.
GRAVESEND (Kent), 565.
Grefiers (de weduwe), 555.
*Grenier (François), 317.
*Grenier (Jehan), 453.

*Gresham (Thomas), 198, 406, 530, 535.
Gretzen (Ambrosius), 69, 70.
Greve (Anna de), 4.
*Greve (Gillis de), 4, 5, 13, 469, 480-484, 492, 497, 531, 532.
*Greve (Gillis de), junior, 182, 492.
*Greve (Steven de), 4, 13.
GREVENBROECH ('s), zie GREVENBROICH.
GREVENBROICH (Düsseldorf), 33.
*Grevil (Ludovico), 272, 377.
Grieken (de), 280.
Grigi (Guglielmo dei), Venetiaans bouwmeester, 53.
*Grillo (Stefano), 469.
Grimaldi (Simon), 69.
*Groenenberge (Melchior van), 454.
*Groote (Alexander de), 448.
*Groote (Nicolaes de), 27.
*Gropler (Bulfard), 327.
*Grosa (Bertolomeo de la), 284.
*Grosa (Paulo de la), 284.
Grue (Hieronimo), 11.
Grysperre (Guillaume de), lid van de Grote Raad van Mechelen, 113, 204.
GUANT, zie GENT.
Guaras (Antonio de), 209.
GUENDE, streek in Perzië, 283.
*Guicciardini (Giovanni Battista), 468, 470.
*Guicciardini (Lodovico), 145, 198, 370, 450.
*Guicciardini (Lorenzo), 486.
*Guillemard-Bouet (de firma), 343.
*Guinigi (Vincenzo e Baltasar), 467.
*Guiselli (Augustin), 15, 20, 21.
GULIK (JÜLICH, Aken), 33.
*Gussoni (Zuan), 366.
Gysberto (Elias), zie Ghysbrechts.
*Gyse (Hans), 243, 258, 259.
*Gyselen (Jan), 257.

HAARLEM (Noord-Holland), 51, 57, 98, 106, 111, 230, 243, **248-250**, 251, **252**, 254, **255**, 257, 265, **315**, **316**, 317, 334, 335, 416, 431, 488.
Habsburgers (de), 370.
*Haeften (Robert van), 222.
*Hagen (Daniel van der), 457.
*Hagen (Hendrik van der), 457.
Haghen (Andries van der), 60.
Haghen (Willem van der), 60.
Halewin (Anna de), 60.
*Halle (Jacques), 357, 358.
*Halle (Laurens), 357, 358, 529.
HALSTEREN (Noord-Brabant), 491.
*Halz (Cornille), 454.
HAMBURG, 27-29, 34, **35**, 38, 42, **44**, **45**, 46, **47**, **48**, 49, 50, **51**, 53, 57, 62, 67, 68, 83, 86, **96**, **97**, 108, 111, 112, 117, 120, 131, 132, 140, 149-151, 153, 170, 171, 177, 182, 184, 233, 238, 256, **259**, **260**, 268, 269, 277, **306**, 307, **309**, 312, 319-322, 324, 326-328, **334-336**, 341, 342, 352, 356, 357, 367, 371, 372, 398, 402, 409, 414-418, 421, 423-426, 430, 431, 440, 449, **455**, **459**, 462, 485, 492, 494, **504-507**, 509, **512**, **515**, **518**, 520, **527-532**, **550-552**, 570.
HAMPSHIRE, graafschap in Engeland, 279.
*Hane (de firma de), 3-21, 31-33, 222, 324, 432, 440, 444, 470, 484, 517.
*Hane (de zoons van Maarten de), 3-21, 37, 38, 188, 195.
Hane (Anna de), XXIII, 4, 8, 19, 23, 24, 188.
Hane (Catharina de), zuster van Maarten, 4.
Hane (Catharina de), dochter van Maarten, XXIII, XXV, 220, 490, 491.
Hane (Clara de), XXIII, 4.
*Hane (Daniel de), zoon van Maarten, XXIII, 4-21, 220, 236.
Hane (Daniel de), zoon van Jan, XXIII, 6.
Hane (Jan de), vader van Maarten, 4.
*Hane (Jan de), zoon van Maarten, XXIII, 4-21.
*Hane (Jerolimo de), XXIII, 5.
*Hane (Maarten de), de Oude, XXIII, 1-21, 37, 53, 188, 207, 216, 220, 226, 235, 238, 349, 374, 375, 465, 479, 484, 490, 492.
Hane (Maarten de), de jonge, XXIII, 6, 11.
Hane (Margaretha de), XXIII, 8.
Hane (Oriana de), XXIII, 7.
*Hane (Paul de), XXIII, 4-21.
*Hanscilt (Jorien), 326.
*Hanswijck (Anthonis), 451.
Hanze (de), 354, 359, 446.
Hanzeaten (de), 88, 167, 168, 181, 446.
HARLINGEN (Friesland), 248, 249, 265,

316, 317, 431.
*Harvey (James) (of Jems Harwe), 198, 254, 406, 437, 531, 535, 536.
*Hase (Gabriel de), 223.
*Hase (Joos de), 176.
*Hase (Pieter de), 176, 177, 525.
*Hase (Willem de), 166.
*Hasebart (Gillis), 58.
*Haug (de firma), 343.
*Haug (Anton), 493, 495.
*Haug-Langenauer-Link (de firma), 343, 345, 346, 349.
Havré (Charles-Philippe de Croy, markies van), president van de Raad van Financiën, lid van de Raad van State, 59, 322.
HAZEBROUCK (Nord), 248, 251.
Hebberecht (Gillis), 113, 114.
*Hecke (Pieter van), 246.
*Hedebault (Jehan), 33.
*Heede (Passchier van), 30.
*Heede (Jacob van den), 448.
*Heede (Jan van den), 448.
*Heere (Jan de), 452, 454.
Heeren (Wouter), 407.
Heilige Stoel (de), 143.
Hein metten honden, 334.
*Heindrixsen (Jacob), 151.
*Heins (Jacques), 247, 523, 524.
*Heinsen (Jan), 262.
*Helbau (Walran), 113, 252, 258, 326, 373, 383.
Helman (Fernando), XXIII, 37.
*Helman (Rigo), XXIII, 37, 261, 465.
*Helmans (Peter), 222, 543.
Hem (Pieter), 47.
Hendrik III, koning van Frankrijk, 10.
*Henin (Claude de), 222.
HENNUYÈRES (Zinnik), 194.
*Henriquez (Eduardo), 468.
*Henriquez (Juan), VIII, 25.
*Henriquez (Manuel), 28, 120, 529, 540.
*Herbrot (de firma), 494.
*Herdinck (Richard), 246.
HERENTALS (Turnhout), 249, 251, 254.
*Herinckhouck (Anton), 258, 316, 317.
Herman (Joos), 191.
*Hermans (Jan), 455.
*Hernart (Jan), 255.
Herry (Nicolo), 334.
Hertius (Otto), advokaat, 220.
HERTOGENBOSCH ('s) (Noord-Brabant), 24, 40, 47, 57, 248, 249, 251, 254, 257, 559-564, 567.
Hertsen (Jan Baptist), XXIV, 27.
Hertsen (Jan Jacques), XXIV, 27.
*Herwart (de firma), 494.
Herwe (Barbara), 227.
Herwe (Catharina), 228.
HESSEN, streek in Duitsland, 333, 334.
Hessen (de), 333.
*Hetere (Peter de), 560.
Hetzen (Jan), 175, 526.
*Heyden (Jan van der), 486.
Heyden (Joos van der) (genoemd Bruyre), 60.
*Heyden (Laurens van der), 468, 470, 479-483, 486, 497.
*Heyden (Michiel van der), 486.
Heyden (Robert van der), XXIII, 69.
Heydene (Anteunis op der), 334.
Heyermans (Renier), 62.
*Heynes (Thomas), 272.
HILDESHEIM (Niedersachsen), 83, 336.
*Hilst (Melchior van), 452.
*Hochstetter (Ambrosius), 345; zie Hoochstetter.
*Hoefnagel (Gillis), 452.
*Hoefnagel (Jacques), 452.
*Hoep (Matthias), 272.
*Hofsleger (Hendrik), 96, 120, 260, 261, 320, 326.
*Hogersteins (Margaretha), 251, 255, 257.
*Hoirne (Remmert van), 456.
*Hol (Richard), 246.
HOLLAND, XI, 25, 65, 72, 85, 88, 92, 93, 95, 98, 100, 103, 105, 106, 109, 111, 112, 119, 125, 127, 131, 142, 143, 148-150, 158, 160, 167, 168, 172, 178, 180, 182-184, 211-215, 217, 218, 224, 233, 239, 242, **245**, **246**, **248-250**, **252**, 255, 257, 259, 263, 311, 315, 318, 322, 335, 348, 355, 358, 359, 389, 390, 428, 429, 449, 451, 452, 455, **461**, 489, **518**, **520**, 526, 527, 569, 570.
Hollanders (de), 67, 89, 93, 124, 166, 170, 171, 181-183, 213, 240, 241, 265, 335, 367, 430, 449, 452, 454, 455.
*Hollant (Willem), 246, 536.
Holms (of Holems), 279.
HONDSCHOOTE (Nord), 239, 312, 489.

*Hont (Hendrick), 496.
*Hoochstetter (Christoffel), 30, 468, 493, 494, 545.
*Hoochstetter (Daniel), 30, 545.
*Hoochstetter (Sigmund), 30, 545.
*Hooftman (Gillis), 16, 30, 209, 223, 271, 452, 453.
Hoogstraten (Antoine de Lalaing, graaf van), 203.
*Hoon (Jan), 453.
*Hoons (Hendrik), 27, 543.
*Houck (Pieter), 382.
*Houtappel (de firma), 301, 303.
*Houtappel (Godfried, Guisfredus), 60, 455, 540, 546.
*Hove (Anton van), 176.
*Hove (Jan van), 16, 176, 177, 209, 382, 453, 543.
Huerene (Charles de), 60.
Huerene (de weduwe de), 60.
Huerne (Augustin van), 203.
Hugon (Philips), 226.
*Hulle (Lieven van), 46, 257.
*Hulle (Pieter van), 51, 251.
HULSTE (Kortrijk), 194.
*Hulsten (Wouter van), 25.
HUNSRÜCK, streek in West-Duitsland, 330, 332.
*Husscher (Gillis de), 16.

Idiaquez (Juan de), 169.
IEPER (West-Vlaanderen), 87, 121, 196, 258.
IERLAND, 232, 448.
*Imbonate (Giovanni da), 447.
*Imhof (Endres), 346, 493.
*Imhof (Hans), 343.
*Imhoff (Simon), 493.
Immerseele (Jan van), VIII, XI, 118, 224, 247, 263, 354, 356-358, 366-368, 371, 382, 383, 397, 398, 428, 456, 457, 529, 543.
*Immerseele (Willem van), 33.
IMST (Tirol), 337.
INDIË (= Oost-Indië), 177, 347, 352, 358.
INDIË, INDIËN (= West-Indië), zie AMERIKA.
*Ingelbrecht (Melsior), 55, 531.
INNSBRUCK (Tirol), 261, 326, 327, 337-339, 342, 416, 417, 421.
IONISCHE EILANDEN, 89.
Isabella (de), zie *de Elisabeth*.
ISARCO, rivier in Noord-Italië, 337.
ISCHIA, eiland in de golf van Napels, 302.
*Isnardis (Franco), 327.
Ispen (Adriaen van), zie Nispen.
Italianen (de), VI, 85, 93, 103, 107, 108, 111, 119, 137, 138, 143, 145, 170, 179, 180, 183, 184, 237, 243, 262, 271, 295, 305, 326, 364, 365, 380, 383, 400, 401, 411-413, 442, 444, 446, 455, 457, 470, 471, 473, 474, 476, 477, 489, 500.
ITALIË, XII, 3-5, 15, 20, 23, 27, 31, **32**, 34, 35, **43-46**, **48**, 49, 57, 60, 67, 73, 74, 76, **84**, **87-89**, 90, **92**, **93**, 100, 102, 105, 111, 119, 124, 130, 133, 137, 141, 145, 146, 150, 153, 155, 166, 167, 170, 175, 180, 181, **183**, **184**, 185, 228, 231, 232, 236, 237, 239, 243, 259-262, 265-268, 270-272, 279, 282, 284, 295, 297, **305**, 306, 307, 324, 327, 329-332, 334, 335, 344, 351, 352, 354, 358, 359, 366, 369, 370, 377, 382, 388, 390, 391, 400, 401, 408-411, 413, 415, 417-419, 426, 429-431, 440, 446, 448, **454**, **455**, 457-459, **460-478**, 479-488, 490, 492-498, 501, 510, 526, 527, 529, 530, 568, 569.
IZEGEM (Roeselare), 57, 101, 248, 249, 251, 257.

Jacob I, koning van Engeland, 208.
*Jacotyns (Willem) (of Jakentin, Jakotin), 456, 530, 531.
*Jager (Hans), 454.
Jagere (de), 452.
*Jagere (Dierik de), XXIV, 40, 46, 56, 59, 74, 189, 228, 240, 243, 250, 251, 253, 257, 407, 437.
*Jagere (Gillis de), 74.
Jan (heer), pastoor van O. L. Vrouw kerk te Antwerpen, 175, 228, 229, 556.
*Jans (Tryn), 255.
*Jansen (Gabriel), 454.
*Jansen (Jacob), 255.
*Jansen (Jacob), 454.
*Jansen (Jan), 355, 374, 375.
*Jenisch (Bartolomeus), 493.
JERUSALEM, 62.
Joannes, 236.
*Jode (Gerart de), 46, 247.
Joden (de), 33, 280.

Jonas (de), 104, 146-148, 159, 160, 162, 163, 166, 171, 178, 526.
Jonckquoy (Jehan de), ontvanger van de hertog van Aarschot, 62.
*Jones (Nicolas), 386, 387.
Jonge (Anna de), 487.
Jonge (Clara de), 487.
Jonge (Johanna de), 487.
*Jonnes (Loys), 456.
*Joosen (Willem), 255.
*Joosens (Paschier), 255.
*Jordaens (Jochim), 260, 327.
*Jorge (Felipe), 114, 118, 542.
*Justignani (Battista), 468.
*Justignano (Domenico), 468.
Juvenis (Tanneken), 233.

*Kaib (Johann), 30.
*Kampart (Hans), 246.
KAMPEN (Overijssel), 214, 354, 358, 454.
KANARISCHE EILANDEN, 28, 29, 262, **454**, 458.
KANDIA, zie KRETA.
Karel V, keizer, 6, 10, 418.
KASPISCHE ZEE, 283.
KATSCHBERGHÖHE, Alpenpas in Oostenrijk, 337.
KAUKASUS (de), 283.
*Kelley (Richard), 103, 104, 139-141, 152, 366, 541.
*Kellinckhouse (Gerloof), 46, 256, 257.
KEMPEN (DE), streek in België, 63.
Kempen (Geertruit van), 37, 225, 233.
KEMPTEN (Schwaben), 495.
Kerckhove (Nicolaas van de), 61.
*Kerrens (Andriesse), 232.
*Keseler (de firma), 49.
*Keseler (Jan), 45, 247.
*Keser (Hans Ulrich), 40.
Kessel (Jan), 334.
*Kessel (Thielman van), 497.
Kessele (Jan van), 561.
KEULEN, 4, 15, 27, 34, 49, 55, 59, 60, 62, 93, 96, **97**, 120, 128, 180, 231, 238, 243, **260**, 319, 320, **323**, 326-328, 330, **331-333**, 334, 371, 411, 412, 414-417, 421, 422, 427, 429-431, 439, 452, 456, 458, 459, 462, 465, 484-487, 494, 495.
*Keyser (Aart de), 117.
Kinschot (Hendrik), advokaat te Brussel, 69, 111, 220.
*Kint (Arnout), 247, 406, 549.
KLEEF (Düsseldorf), 32, 33, 49.
KLEIN-BRABANT, streek tussen Rupel en Schelde, 194, 196, 197.
*Kleinschmitt (Joris), 456.
*Knevel (Karel), 96, 131, 260.
KOBLENZ (Rheinland-Pfalz), 330, 332, 411.
Koftons, 279.
*Kollen (Daniel van), 326.
*Kollen (Hans van), 259, 326.
KÖNIGSBERG (KALININGRAD, Rusland), 72, 94, 95, 160, 569.
KOPENHAGEN, 526.
KORTRIJK (West-Vlaanderen), 24, 28, 34, 51, 56, 57, 59, 60, 62, 83, 101, 121, 185, 186, 195, 205, 215, 228, 234, 243, **248-251**, 254, 257, 266, **310-313**, 322, 331, 427, 431, 564, 565, 568, 570.
KRETA (KANDIA), 76, 89, 103, 134, 137, 145, 162, 527, 569.
*Kuleman (Herman), 327.
KUURNE (Kortrijk), 24.
Kuybio (Paulo), 55, 60.

LA CORUÑA (Galicië), 212.
LA COSTA (— DI ROVIGO, Rovigo), 292.
LAGNAR D'ASOLO (?), 471.
LAGO MAGGIORE, meer in Noord-Italië, 427.
LAHIDJAN, streek in Perzië, 283.
Lalaing (Antoine de), graaf van Hoogstraten, 203.
Lambrecht (Heindrick), 342.
LANCIANO (Chieti), 303, 327, 330, 340, 341.
LANDECK (Tirol), 337.
*Lanfranchi (Carlo), 438, 536, 541, 545, 549.
Langhe (Jan de), secretaris van de Raad van Brabant, 37, 251, 255.
Langmans (Laurens), 227.
LARGADASOL (?), 471.
LA ROCHELLE (Charente-Maritime), 34.
LA SPEZIA (Ligurië), 528.
*Laureysen (Rutgeert), 25.
LAUSANNE (Vaud), 332.
*Lauwereys (Rent), 255.
*Lay (François du), 561.
*Le Boucq (Simon), 16.
LECCO (Como), 339.

LECH, rivier in Zuid-Duitsland, 337, 338.
*Ledant (Germein), 16.
LEDE (Aalst), 122.
*Lederer (de firma), 410, 412, 421, 545.
*Lederer (Georg), 412.
*Lederer (Matthias), 411, 412, 462, 467, 470, 536, 545.
*Leeuwe (Pieter van), 118.
*Le Fer (Jehanna), 18, 19, 37.
LEGIE, zie LUIK.
LE HAVRE (Seine-Inférieure), 213, 529.
Le Huy (Jan), 334.
LEIDEN (Zuid-Holland), 133, 252, 316.
LEIE, rivier in België, 229.
LEINSTER, provincie van Ierland, 278.
LEIPZIG, 70, 94, 236, 485, 494, 495.
*Le Maire (Adam), 456.
*Le Maire (Jacques), 456.
*Le Martin (Bernard), 222.
*Lemens (Hendrik van) (of H. van de Mens), XXIV, 216, 525, 537, 540, 542, 547.
*Lemens (Jan van) (of J. Le Mens), 18, 19, 525, 549.
Lemmens (Jan), 334.
Lenarts (Jan), 251.
*Lenartz (Guilliame), 319.
Leoni (Leone), Italiaans beeldhouwer, 11.
*Lerma (Juan de), 469.
*Lermyte (Denis), 448.
*Lerse (Sebastiaan), 54.
*Lestonac (Pierre de), 453.
LEUVEN (Brabant), 37.
LEVANT (DE), 32, 47, 54, 65, 88, 89, 92, 96, 133, 134, 170, 179-181, 280, 282, 353, 400, 455, 457, 472, 474, 477, 478, 501, 568, 569, 570.
Levasuer (Matys), 560.
Lewis (David), rechter van de Admiralty, 31.
Lexaldo (Domenico de), 114.
*Leyen (Peter van), 397, 398, 456, 457.
*Lhermite (Hans), XXIV, 27.
*Lhermite (Jacques), XXIV, 27.
*Libner (Frederik), 72-75, 94, 95, 109, 140, 141, 148, 159, 160, 166, 169, 170, 243, 260, 268, 269, 318, 320.
*Liebmauwer (Sebastian), 493.
LIER (Mechelen), 230.
*Liesvelt (Carlo van), 44, 247.
Liesvelt (Dierik van), heer van Hamme, advokaat, kanselier van Brabant, 220.
*Liesvelt (Hendrik van), 46, 247.
LIMBURG (LIMBOURG, Verviers), 462.
Limburgers (de), 334.
LINDAU (Schwaben), 339, 340, 342, 411, 421.
LINGEN (Osnabrück), 49.
Lioen (Angelo), zie Lion.
Lion (de), 125, 526.
*Lion (Angelo), 57.
Lion rosso (il), 125, 167, 526.
Lion rosso (il), 139, 168, 175, 526.
Lion rouge (le), 452.
Lion turchino (il), 140, 162, 163, 175, 526.
*Lisle (Jehan de), 453.
LISSABON, 24, 26-29, 31, 57, 106, 107, 111, 126, 146, **148-150**, 151, 157, 160, 169, 175, 177, 207, 214, 261, **262**, 319, 352, 354-357, 366, 378, 430, 431, 448, 454, 461, 529.
LIVONIA (LIJFLAND), streek in Estland en Letland, 452.
LIVORNO (Toskane), 139-141, 155, 161, 167, 170, 180-181, 282, 341, 371, **471-473**, 528, 529.
Livrette (la), 452.
*Lobel (François de), 453.
*Lobel (Jacques de), 453.
*Locke (Lieven), 255.
LODI (Milaan), 471.
*Loemel (Jan van), 212, 276, 356, 371, 383.
LOENHOUT (Antwerpen), 204.
*Loke (Michiel), 406.
Lombarda (la), 167, 526.
LOMBARDIJE, streek in Noord-Italië, 296.
*Lombardo (Todorin), 103, 134.
*Lomelino (Ottavio), 468.
*Lommel (Hans de), 177.
LONDEN, XXVI, 5, 6, 14, 15, 17-19, 23, 24, 26-35, 38, 40-42, **43-47**, 50-57, 59, 62, 63, 65-68, 71-79, 81-83, **84**, **85**, 86, **89**, **90**, 94, **97**, 98, 102, 103, 105-109, 111, 112, 115-117, 124, 125, 127, 130, 131, 133, 134, 136-140, 144, 147, 153, 161, 163, 164, 170, 172, 175, 177, 182, 184, 209, 211, 214, 218, 219, 230, 232, 237, 243, 244, 253, 256, **268-279**, 281, 294, 295, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 307, 308, 309, 315-317, **318**, **320-322**,

334, 335, 350-352, 367, 380, 383, **384**, 386, 395, 398, 399, 401, 404-406, 409, 414, 423, 424-426, 429-431, 437, 444, 446, 447, 453, 460, 485, 489, **504-508**, **515**, **517**, **519-521**, 530, **532-542**, **550-554**, 558, 561-566.
Longhi (Pietro), Venetiaans schilder, 53.
Longi (Glaude), heer van Heembeek, 62.
Longin (Charles de), 69, 111, 114.
Longonska (Maria), 227.
*Loo (Andrea de), 59, 107, 125, 129, 170, 243, 268, 269, 272, 430, 534, 536-539, 554.
*Loo (Jan de), 73.
*Loo (Joos van), 62.
*Lopez (Martin), 468, 496.
LORREINEN, streek in Frankrijk, 410, 413, 453.
*Losschaert (Baltasar), XXIV, 39.
*Losschaert (Gaspar), senior, XXIV, 23, 37, 216.
*Losschaert (Gaspar), junior, XXIV, 23, 24, 39, 252, 257, 316, 329, 428.
*Loway (Nicasio), 247.
*Loway (Melchior de), XXIV, 112.
LÜBECK (Schleswig-Holstein), 55, 131, 236, 431, 456, 529.
LUCCA (Toskane), **471-473**, **478**.
Lucchesi (de), 286.
*Luchatelli (Paulo), 284.
*Luickx (Joris), 257, 258, 316, 317.
LUIK, 226, 315, 330, 332, 333, 465.
*Lulofs (Evert), 151.
Luls (Matheus), 565.
Luna (Juan de), Spaans cavalerie-kapitein, 114.
Luna cressente (*la*), zie *de Wassende Maan.*
LÜNEBURG (Niedersachsen), 106, 259, 260, 307, 326-328, 335.
Lutia, 236.
LUXEMBURG (stad), 413, 462.
*Luyt (Jacob), 257.
LUZERN (Luzern), 411.
LYON, 409, 413, 430, 483.
*Lysart (Pieter), 247.

MAASTRICHT (Nederlands Limburg), 34, 223.
MADEIRA, 127, 151, 262, 319.
MADRID, 168, 169, 370.
*Maes (Lenaert), 49.
Maffeler (Frans), 62.
*Mahieu (Guillaume), 266.
Maiart (Boudewijn), 60.
Maiart (Fransois), 60.
MAINZ (Rheinland-Pfalz), 261, 326, 327, 328, 330, **331-333**, 334, 411, 412, 415-417, 421.
*Maiolo (Bartolomeo), 469.
MAIORI (Salerno), 304.
*Maistre (Andrea de), 96.
MAJORCA (Balearen), 72, 73, 82, 89, 95, 102, 139, 144, 146-148, 160, 162, 164, 166, 170, 173, 183, 262, 303, 308, 309, **318**, **319**, 424.
MALAGA (Valencia), 151, 152, 155, 179, 180.
*Malapart (de gebroeders), 209.
*Malapart (Antoine), XXV, 204.
*Malapart (Jan), XXIV, XXV, 111, 542.
*Malapart (Louis), XXIV, XXV, 69, 204, 210, 221, 223.
Maldonatto, 305.
Malget (Jan), 334.
*Malherbe (Jean), 487.
MALINES, zie MECHELEN.
Malmedis (Jan de), 334.
Malmedis (Gasparo van), 334.
MALMÉDY (Verviers), 225, 334, 393.
Malstedt (de heer van), 60.
MALTA, 126.
*Malvenda (de firma), 114.
*Manacker (Cornelis), 27.
MANERBA (Brescia), 292, en zie MINERBE.
*Mangiacavalli (Ortensio), 437, 438, 537, 545.
*Manmaker (Adriaan), 451.
*Mannacker (Herman van den), 452, 454.
Mannaert (Barbara), 488.
*Mannaert (Gaspar), senior, 487, 488.
*Mannaert (Gaspar), junior, 487.
*Mannaert (Jan), senior, 467, 471, 479-483, 487, 497.
*Mannaert (Jan), junior, 487, 547.
*Mannaert (Jeronimus), 487, 488.
*Mannaert (Marco), 487, 488.
*Mannaert (Melchior), 487.
*Mannaert (Michiel), 487.
MANTOVA (Lombardije), 285, 289, 341, **471**, **473**, **478**, 480, 490.
Mantovani (de), 286.

Marangon (Borttolomeo), 305.
MARCH (Cambridge), 278.
*Marchesi (Joan Baptista), 108.
*Marchi (Antonio de), 468, 470.
MARGATE (Kent), 23, 34, 125, 132.
Maria van Hongarije, gouvernante der Nederlanden, 418.
Maria, 236.
*Mariagnus (Johannes), 447.
Marin (Gaspar), 334.
*Marischal (Augustin), 16.
*Marischal (Willem), 16.
MARKEGEM (Tielt), 191, 197.
Marnix (Filips — van Sint Aldegonde), gouverneur van Antwerpen, 126.
*Marotello (Jacomo), 73, 75.
Marranen (de), 33.
MARSEILLE, 180.
MARSTRAND (Göteborg), 160.
*Marticho (Felips van), 46.
Martinengo (de familie), 6.
*Martins (Andrieu), 453.
*Marycal (Antoine), 247.
Marye Flour (de) (= *de Mayflower ?*), 125.
MASARON, zie MAZARRON.
Maseycke (Pieter van), 334.
MASSEMEN (Dendermonde), 122, 194.
MATREI (Tirol), 337.
Matthias van Oostenrijk, aartshertog, gouverneur der Nederlanden, 443.
Mayflower (de) (of *Fior di magio*), 125, 526.
Mayor (Willem de), 561.
MAYURA, zie MAIORI.
MAZARRON (Murcia), 180, 568.
MECHELEN (Antwerpen), 33, 204, 414, 452, 487.
Medekerke (Adolf van) (of van Meetkerke), voorzitter van de Raad van Vlaanderen, lid van de Raad van State, 322.
MEDEMBLIK (Noord-Holland), 526.
*Medici (de firma de), IX, 364, 369, 370.
*Meel (Joris de), 148, 258.
*Meensen (Clays), 255.
*Meeren (Joris van der), 251.
*Meese (Fransoys), 255.
MEIGEM (Gent), 196.
Meinau (Rigo), zie Minau.
*Mel (Joris le), 257.
Melcior (meester), 201.
Melie (Zametto Jan), 334.
Melle (Pieter de la), 38.
MEMMINGEN (Schwaben), 349.
*Mendez (Diego), 468.
Mendoza (Bernardino de), Spaans ambassadeur te Londen, 30, 32.
*Mene (Francesco) (of di Mene), 244, 305.
MENEN (Kortrijk), 58, 87, 101, 121, 196, 226, 248, 251, 257, 312.
MENIN, zie MENEN.
Mens (Peter), 188.
MERANO (Bolzano), 337.
Merchants Adventurers (de), 31, 32, 48, 52, 53, 137, 270, 271, 306, 334, 336, 365, 370, 406, 453, 458.
*Merchesi (Antonio), 108.
*Mercie (Jacques), 560.
Mercuria (de), 140, 163, 166, 175, 526.
Merle (le), 452.
MESSINA (Sicilië), 72, 126, 180, 302, 409, 425, 471, 472, 490.
*Messing (François), 452.
MESTON (= MAIDSTONE, Kent ?), 272.
MESTRE (Venetië), 337, 339.
*Mesureur (Pierre le), 247, 251, 542.
*Meulen (Andries van der), 240.
*Meulen (Daniel van der), XI,[1] XXIV, 63, 108, 184, 210, 215.
*Meulenare (Lucas de), 257.
*Mey (Willem van de), 51.
Meyen (Jan van der), 60.
*Meyer (Cornelis de), 457.
*Meyer (Jacob de), 457.
*Meyer (Jan de), 457.
*Michaeli (de firma), 468, 470.
*Michaeli (Bartolomeo), 180.
*Michaeli (Bonaventura), 467, 470, 496.
*Michaeli (Jan de), 28.
*Michaeli-Arnolfini (de firma), 157, 467, 470, 529, 537, 545.
Michelangelo (— Buonarroti), Italiaans schilder en beeldhouwer, 9.
*Michelson (Michiel), 49.
Michiel (Jan), 334.
Michielsen (Tobias), 402.
MIDDELBURG (Zeeland), 28, 100, 132, 180, 212, 243, 257, 259, 316, **317**, 318, 356, 371, 378, 383, 397, 398, 402, 431.
MIDDELLANDSE ZEE, 34, 83, **88**, **89**, **92**, **124-184**, 247, 256, 348, 472, 492.
MILAAN, 44, 57, 60-62, 265, 266, 282,

329, 330, 341, 342, 348, 411, 413, 415-417, 419, 421, 427, 455, **471-474**, **477**, **478**, 480.
Milanezen (de), 411, 413.
*Minau (Rigo) (of Hendrik Minauw), 55, 59, 220, 231, 243, 260, 261, 326, 371, 439, 465.
Minauwe (Jaspar), 465.
MINERBE (Verona), 292, 293.
Miniona (la), 139, 526.
MITTENWALD (Oberbayern), 337.
Mocenigo (de familie), 6.
Mochet (Jaspar), 334.
MODENA (Emilia), 471.
*Moens (Fransoys), 51.
*Moens (Hendric), 556.
Moermans (Anton), 251.
MOESENBROECK (= MUISBROEKHOF te Ekeren, Antwerpen ?), 191.
Mol (Lauwereins van), 406.
*Molen (de firma van der), VI, VIII, 364, 368, 373, 374, 400, 410, 432, 436, 488-492.
*Molen (Cornelis van der), XXV, 489, 492.
*Molen (Daniel van der), XXIII, XXV, 190, 489, 491.
*Molen (Frederik van der), de Oude, XXV, 190, 193, 488-491.
*Molen (Frederik van der), zoon van Pieter, XXV, 492.
*Molen (Frederik van der) (Federicho de Molin), zoon van Daniel, XXIII, XXV, 107, 198, 201, 202, 220, 329, 492.
*Molen (Floris van der), XXV, 492.
*Molen (Gysbrecht van der), XXV, 489.
*Molen (Pieter van der), XXV, 467, 470, 479-483, 489, 492, 497.
*Molin (Pieter de), 23, 26, 34.
*Molinel (Thomas), 364.
*Molyn (Michiel de), 180, 181, 547.
Momer (Sauf), 201.
*Monelli (Joan Benedetto), 118.
MONNIKENDAM (Noord-Holland), 528.
*Mont (Carel), 97.
MONTAGNANA (Padova), 292.
MONTALTO (Cosenza), 304.
*Montfoort (Willem van), 493-497.
*Montoys (Catharina de), 247.
Mookenborg (Nicolaas van), 251.
*Moons (Jacques), 228, 247.
*Moors (Matys), 97.
MOORSLEDE (Roeselare), 122.
Moriaen (de), 157, 528.
Morosini (de familie), 6.
*Mortere (Jacob van de), 255.
MOSCOVIA, 270, 455.
MOSKROEN (Kortrijk), 121, 205.
*Moucheron (Pierre de), 223, 452, 453.
Moulin (Pieter du), zie P. de Molin.
Muler (Jan) (of Hans Mulle), 49.
Muller (Paulo), 334.
*Murari (de firma), 293, 295.
*Musche (Hans), 255.
Muscovy Company, 406.
Museli (Cristoforo en Francesco), 10.
Musenholle (Gillis), 55.
*Musse (Wautier), 448.
Muyl (de), 157, 528.
*Muzeffi (Marc-Antonio), 262.

NAMEN, 34, 258, 330, 332, 333.
NANTES (Loire-Inférieure), 207, 236.
NAPELS, 4, **35**, 43, 46, 57, 59-61, **68**, 72-75, 81, 82, **83**, **84**, **87-90**, 102-106, 109, 111, 112, **136-145**, 152, 153, **155**, 159-162, 164-175, 182, 184, 226, 232, 236, 242, 265, 266, 279, 282, 284, 285, 296, 299, **300-305**, **309**, 318, 319, 327, 329, 330, 338, 340-342, 351, 352, 366, 388, 409, 414, 415, 421, 423, 425-431, 448, 454, **471-473**, **477**, **478**, 482, 486, **504**, **505**, **508-510**, **513**, **515**, **516**, **521**.
Napolitanen (de), 138, 472, 486.
*Narot (Adriaan), XXIII, 72, 74, 165.
*Narot (Hansken of Jan), XXIII, 244.
*Narot (Jacob), XXIII, 40, 47, 74, 127, 165.
*Narot (Jan), XXIII, 23, 24, 216.
Narot (Janneken) (of Tanneken), XXIII, 37.
Narot (Linken), XXIII, 37.
*Narot (Melchior), XXIII, 41.
*Narot (Robert), XXIII, 40.
NARVA (Viru, Estland), 24, **25**, 29, 31, **51**, 189.
*Nasi (Giovanni Battista), 468.
NAUDERS (Tirol), 337.
*Navaroli (Carlo), 180.
*Nazareth (Fernando), 116.
*Nederhoven (Hans van), 412.

Nederlanden (Noordelijke), zie Verenigde Provinciën.
Negrini (de firma), 327.
*Neptunus (le), 452.
*Neste (Anton van), XXIV, 27, 28, 38, 39, 55, 59, 189, 216, 237, 280, 350, 544, 546, 548, 553, 554.
Neste (Daniel van), 189.
Neumarkt (Egna, Bolzano), 33.
Neuss (Düsseldorf), 131, 332, 415, 465.
Nevele (Gent), 113, 194, 195, 203-205.
Newcastle (upon Tyne, Northumberland), 526.
*Nieuland (Aart), 180.
Nieuwenhuse (jonkheer François van), 205.
Nilos (= Göteborg), 29, 160, 165.
*Nispen (Adriaan van), 176, 177, 525, 543.
*Noble (Laurent le), 447.
Nocera (Salerno), 303.
Noirot, zie Narot.
Nollet (Jan), 37.
Noord-Afrika, 147.
Noord-Duitsland, 355, 358, 375, 430, 431, 445, 459, 500, 501.
Noordelijken (de) (= uit Noord-Europa), 178, 179.
Noord-Europa, 124, 173, 354, 375, 378, 452, 459.
Noord-Italië, 296, 409, 445, 568.
Noord-Nederland, zie Verenigde Provinciën.
Noordzee, 48, 167, 415.
Noren (de), 171.
Nort (Jan), 51.
Norwich (Norfolk), 304.
Noy (Jan de la), 227.
Nuffel (Jan van), 342.
Nürnberg, 15, 50, 96, 214, 236, 261, 319, 326-328, 330-332, 334-336, 339, 356, 372, 397, 414, 416, 417, 455, **456**, **457**, 483, 484, 494, 495.

Oberammergau (Oberbayern), 337.
*Obri (Philippe), 247.
*Ofelle (Hugh), 406, 536.
*Ofelle (Richard), 254, 533, 536, 539, 551.
*Ofelle (William), 254, 537.
Oldenburg (Niedersachsen), 336.
*Oldrino (Jehan), 413.
*Olgiati (de firma), 143.
*Ons (Hans van), 258.
*Onsen (Hendrik van), 16, 209, 222, 224, 247, 453, 498, 537.
*Onsen (Jan van), 247.
Oostende (West-Vlaanderen), 218, 445, 447.
Oostenrijk, 280, 329, 340.
Oosterlanda, Oostland (= Noord-Duitsland), 41, 68, 131, 306, 307, 458.
Oosterlingen (= Noord-Duitsers), 457.
Oost-Indische Compagnie, 370.
Oostzee, 25, 29, 35, **51**, **94-96**, 119, 177, 253, 259, 260, 278, **320**, 344, 348, 358, 359, 365, 368, 375, 445, 448, **452**, 458, 459, 495, 509, 510, 568, 570.
Oranje (Willem, prins van), 209.
*Orcho (Jan Ambrosio de), 412.
Ormuz (Hormoez, Iran), 283.
Orso bianco (l'), 140, 526.
Ortelius (Abraham), Vlaams kaartmaker, 232.
*Ossi (Jeronimo), 108.
Otter (de), 82, 83, 140, 155, 166, 171, 172, 176, 183, 526.
Oudenaarde (Oost-Vlaanderen), 248, 249, 254.
Oudewalle, heerlijkheid in Vlaanderen, 205.
Ouessant, eiland in Bretagne, 232.
Over (Roeland) (of Ovaer), 561, 562, 564.
Oydonck (Bachte-Maria-Leerne, Gent), 195, 229, 231.
Oyenbrugge (Engelbert van), commies van de Raad van Financiën, 30, 31.

Paciolo (Luca), 433.
*Padiev (Herri), 46.
Padova (Veneto), 8, 59, 60, 231, 286, 292, 293, 296, 471.
Palermo (Sicilië), 72, 126, 144, 160, 172, 303, 318, 319, 490.
Palermo (Valerio), 305.
*Pallodio (Francesco), 469.
Palma, een der Kanarische eilanden, 454.
Palma(—de Mallorca, Majorca), 27, 29.
*Palma (Salvador de la), 257, 258, 316, 317.
*Palmer (de firma), 274.

*Pamier (C.), 356.
*Panhuys (Pieter), 16, 30, 209, 452.
*Paniot (Jehan), 356.
*Pape (de firma de), VIII.
*Papenbruch-Odeur (de firma), 343, 344.
Paradiso (*il*), 140, 166, 172, 176, 526.
*Pardo (Diego), 176.
*Pardt (Willem), 272.
*Parfans (Lopes de), 469.
PARIJS, 37, 160, 365, 430, 453, 458.
PARMA (Emilia), 285.
Parma, zie Farnese.
Parma (Margaretha van Oostenrijk, hertogin van), gouvernante der Nederlanden, 25.
PARTENKIRCHEN (GARMISCH —, Oberbayern), 337.
Pasque Jan Jasper, 334.
PASSENDALE (Ieper), 74, 121, 122, 196, 197, 199, 205, 218.
*Patrin (Giovanni Paulo), 284.
*Patrin (Mario), 284.
*Pauletti (Giovanni), 327.
Pauletti (Hans), 60.
Pauletti (Roelant), procureur, 60, 220.
*Paulo (Geronimo), 108.
*Paulus (Hans), 493.
*Paumgartner (Balthasar), 207, 239.
*Paurenfeindt (Wolf) (of Paurenfrindt), 261, 327.
*Pauwels (Guilliam), 27.
PAVIA (Lombardije), 412, **471-473, 478**.
Peck (Jan), 334.
*Peckat (Felipo), 60.
*Pecori (Simon), 145, 180, 469.
*Peene (Jan van), 255.
*Peeters (Joris), 60.
*Pellicorne (Jan) (of Pelycorne), 51, 223, 246, 531, 545.
*Pels (Arnout), 223, 497.
Pelsaerts (Jan), 558.
Pen (James), 166.
Pensart (Carlo), 60.
*Perchevalde (Guglielmo), 447.
*Perilleux (Jacques), 468, 471, 480-483, 487, 497.
Pérouliers (les), 263.
PERU, 91, 154, 378.
*Peruzzi (de firma), 369.
PERZIË, 91, 92.
PESARO (Marche), 327, 330, 340, 341, **471-474, 477, 478**, 480, 487.
PESCARA (Abruzzi e Molise), 340.
*Petit (Jan), 258, 259.
*Petri (Paulo), 293.
*Petrobellis (de firma), 293.
PIACENZA (Emilia), 471.
PIAVE, stroompje in Noord-Italië, 338.
Picht (Hendrick), 51.
*Piers (Adolf), 257.
Pieters (Adriaan), 201.
Pieters (Jan), 55, 61.
PIEVE DI CADORE (Belluno), 338.
PISA (Toskane), 341, 471.
*Pisani (Alvise), 7, 235, 236.
*Pisani e Tiepolo (de firma), 282.
*Plamont (Andres), 356.
*Planckeney (Thomas), 254.
*Plantijn (Christoffel), 233, 305.
*Platteau (Pieter), 247.
Plompton (Willem), 62.
*Plouvier (Gérard), 448.
PLYMOUTH (Devon), 29, 160, 272, 275, 423, 425.
Po, stroom in Noord-Italië, 286, 341.
*Pogio (Alessandro e Filippo de), 467.
POLEN, 25, 284.
POLESINE, streek in Noord-Italië, 286, 292.
Poncelle (Antonio), 566.
*Ponte (Gillio del) (of 'Gillis van 'den Brughe), XXIV, 12, 16, 17, 23, 24, 37, 59, 216, 217, 251, 280.
PONTELAGOSCURO (Ferrara), 341.
PONTE NELLE ALPI (Belluno), 338.
Poor (Jan), 277.
*Poort (Wouter van der), 28.
*Popplau (de firma), 383.
Pordenone (Antonio Sacchiense, genoemd il), Venetiaans schilder, 6, 9, 10.
PORTO (OPORTO, Minho), 461, 529.
PORTOGRUARO (Venetië), 327, 339, 415, 417.
PORTO PISANO (Pisa), 447.
PORTSMOUTH (Hampshire), 125.
PORTUGAL, 27, 32, **148-151**, 167, 168, 172, 173, 212-214, 236, 242, 253, **261, 262**, 347, 356, 365, 378, 401, 418, 430, 431, 448, **453**, 454, 458, 460, 461, 477, 496, 529.
Portugezen (de), VI, 119, 232, 413, 457,

465-467, 473, 476.
*Posarello (Joan Antonio), 108.
Posch (Joan), 164, 526.
*Pottey (Ambrosius), 559, 560, 562.
Pottey (Enoch), 566.
*Pottey (Herman), senior, 559, 567.
*Pottey (Herman), junior, XII, XXIV, 24, 26, 31, 37, 38, 209, 211, 238, 269, 374, 406, 503, 535, 551, 559-567.
Pottey (Joan), 565, 566.
Pottey (Mayken), 566, 567.
Pottey (Reynier), 559.
Pottey (Sara), 566.
Pottey (Stintken), 560.
Pottey (Tamar), 565, 566.
*Poulle (de firma), 366.
*Poulle (Germain), 357, 358.
*Poulle (Isaac), 357, 358.
*Poulle (Pieter), 224, 357, 358.
Po-vlakte, in Noord-Italië, 296.
Pozzuoli (Napels), 155.
Praag, 10.
Prats (Philips), secretaris, 113.
*Preda (Galeaceo de), 411.
*Prieur (Jacques du), 16.
*Provay (Michiel), 27, 257, 258.
*Provence (Lopes de), 469.
Pruenen, zie Pruynen.
Pruisen, streek in Duitsland, Polen en Rusland, 94, 269.
Pruisen (de), 367.
*Pruynen (Christoffel), 180, 452, 453.
*Pruynen (Cornelis), 222.
*Prynghel (Peter), 448.
Puglia, streek in Zuid-Italië, 568.
Pullaer (gemeenten Breendonk en Ruisbroek bij Puurs, Mechelen), 122, 201.
*Purysel (Jeronimo), 47.
Pustertal (Val Pusterlenga), vallei in Noord-Italië, 338.
*Putchinger (Wolf), 493, 494, 496, 498.
*Putz (Hans), 493.
Puurs (Mechelen), 122.
Pyl (Johan), 465.
Pylfoedere (?), 33.

*Quarles (Frans), 246, 537.
*Quarles (Jan), 246.
Querini (Francesco), 232.
Querini (Nicolò), 232.
Querini (Vincenzo), 232.
Quibbio (Paulo), zie Kuybio.
*Quickelberge (Michiel van), 452.
*Quinget (Christoffel), 486, 549, 554.
Quinzani (de familie), 486.
Quoyllart, zie Cuellar.

Radstadt (Salzburg), 337.
*Ragazzoni (de firma), 160.
Ragusa (Dubrovnik, Dalmatië), 130.
*Raimondi (de firma), 411.
*Ram (Jan de), 247.
Rana (doctor Joan de), 30.
Ranst (Hans van), 60.
Ranst (Jan van), 60.
Ranst (Pieter van), 169.
*Rassche (Berent), 97.
*Rasse (Michiel dalle), 305.
*Ravensburger Gesellschaft, 343, 346, 359, 364, 375, 382, 383, 388, 393, 429, 448.
*Raynton (Nicolas), 387, 388.
Rebecq (— Rognon, Nijvel), 194.
Reet (Antwerpen), 205.
Reggio (— Emilia of — Calabria ?), 471.
Reims (Marne), 444.
*Reinaert (Jan), XXIV, 122, 257.
Reingoud (Jacques) (of Reyngout), commies van de Raad van Financiën, 30, 31.
Rekkem (Kortrijk), 191.
*Rem (Lucas), 207, 346, 493.
*Remffen (Hans), 327.
*Remgens (Fransoys), 255.
*Remieu (Tousain de) (of Doresmiev), 247.
Remondi (meester) (of Remundi), 231.
*Reneaulme (of Renialme) (Corneille de), 468, 479-483, 487, 498.
*Reneaulme (Jean de), 468, 479-483, 487, 498.
*Reneaulme (Karel de), 487.
Reno, stroompje in Noord-Italië, 4.
*Rentvlees (Daniel), 118, 176, 177, 532, 547, 549.
Requesens (Luis de), gouverneur der Nederlanden, 52, 53, 238.
Reschenscheideck (Passo di Resia), Alpenpas tussen Oostenrijk en Italië, 337, 338, 426.
Reutte (Tirol), 337, 411, 431.

REVAL (TALLINN, Estland), 236, 346.
Reynolda (la), 139, 166, 172, 175, 176, 526.
RHEINECK (Sankt Gallen), 340.
Richardot (Jean), voorzitter van de Geheime Raad, 108, 168, 224.
*Richmundt (Thomas), 274.
Riciartdotho, zie Richardot.
*Riebeke (Adam), 253, 277, 492.
*Riebeke (Jan Baptist), 51, 53, 54, 60, 253, 254, 256, 258.
Riebeke (Jan Baptist), junior, 60.
*Riebeke (Jan van), 448.
RIGA (Letland), 94, 569.
*Rigges (Thomas), 274.
RIJMENAM (Mechelen), 205.
RIJN, stroom in Duitsland, 4, 33, 131, 330, 332, 340, 341, 427.
RIJNLAND, streek in West-Duitsland, 445, 446.
RIJSEL (LILLE, Nord), 27, 33, 62, 70, 101, 102, 113, 230, 238, 243, 246, 251, **252**, **256**, 257, 258, 267, 300, **310**, 311, **312-314**, 326-328, 330, 331, 334, 356, 371, 373, 378, 388, 414-417, 428, 430, 431, 444, 453, 489, **519**, **520**, 529, 569.
Rim (Fransois), 60.
Rim (Livio), 60.
Rim (fra Nicasio), 60.
Rin (Gilliame van den), 62.
*Rinck (Jacob de), 251, 253, 318.
*Ritzo (de firma), 293.
Robays (Geeraart van), 407.
*Robiano (Lancelotto), 468, 470.
*Robijn (Joos), 448.
*Rodriguez (Fabiano), 468.
Roetsart (Jan), 60, 62.
Rokeghem (Lieven van), notaris te Antwerpen, 557, 558.
ROLLEGEM (Kortrijk), 121, 205.
ROME, 59-62, 83, 90, 238, 265, 282, 297, 348, **471**, **473**, **474**, **478**, 480, 487, 490.
*Romigay (Nicolo), 327.
*Ronchale (Antonio), 108.
*Rondinelli (Nicolo), 467, 470.
RONQUIÈRES (Zinnik), 194.
RONSE (Oudenaarde), 194.
*Roode (Jan van), 118.
*Roodenborg (Herman), 406, 531, 532.
*Roosendaele (Willem van), 16.
*Roraell (Anton), 448.
Ros (Erardt), 334.
Ros (Simon), 188.
Rose blanche (la), 452.
Rose rouge (la), 452.
*Rossi dell'Isola (Francesco de), 412.
*Rossi dell'Isola (Nicolo de), 410, 412, 468, 470.
ROSTOCK (Mecklenburg), 358, 526.
ROTTERDAM (Zuid-Holland), 105, 146.
ROUEN (Seine-Inférieure), 50, 51, 100, 101, 160, 240, 275, 315, **320-322**, 356-358, 418, 429-431, 453, 458, 482.
ROVATO (Brescia), 286.
*Rovelasco (Jan Baptist), 106, 107, 262, 319.
*Rovelasco (Jeronimo), 411, 413, 467, 470.
*Rovenasca (Jeronimo de), 33.
ROVERETO (Trento), 338, 339.
ROVIGO (Veneto), 292, 293.
Roy (Glaude le), 55, 61.
*Rubiano (Julio), 289, 293, 305.
Rubiano (Paolo), 293.
*Ruescas (Francisco de), 29.
Rufin, 293, 305.
RUISBROEK (— BIJ PUURS, Mechelen), 122.
*Ruiz (de firma), IX, 353, 439, 499.
*Ruiz (André), 207, 236.
*Ruiz (Simon), 235, 236.
RUMBEKE (Roeselare), 186.
Ruscone (Giovanni Antonio), Venetiaans beeldhouwer, 11.
*Ruyter (Jan de), 457.
*Ruyter (Pauwel de), 27.

Sacchiense (Antonio —, genoemd il Pordenone), Venetiaans schilder, 6, 9, 10.
SACCO (Trento), 299, 300, 338, 340.
*Sacroft (Willem), 274.
Sagie (Goyvart de), 60.
Saint Fontayne (Jehan de), 60.
*Saint Laurent (François de), 454.
SAINT-MALO (Ille-et-Vilaine), 527, 529.
SAINT-OMER (Pas-de-Calais), 105.
*Saits (Hans), 412.
SALERNO (Campania), 302, 303, 415.
*Salerno (de firma), 293.
SALÓ (Brescia), 286.
*Salviati (Everardo e Piero), 468, 496.
SALZBURG (Oostenrijk), 261, 327, 330, 337-339, 416, 426.

Samaritana (*la*), 167, 526.
Samaritana (*la*) (of *de Eolus*), 104, 140, 160, 163, 165, 168, 171, 172, 174, 176, 527.
*Sampayo (Thomas de), 229.
Samuel (*den*), 170.
*Samyn (Daniel), XXIV, 74.
*Samyn (Pieter), XXIV, 23, 24, 26, 27, 209, 216, 269, 294, 296, 298, 535, 540, 541, 554, 562, 563, 566.
Sanders (Lieven), 55, 60, 61.
SAN DOMINICHO (SANTO DOMINGO, HAITI), 91.
SANDWICH (Kent), 151.
SAN LUCAR (Cadiz), 23, 25, 33, 34, 111, 155, 165, 231, 262, 529.
San Nicolo (*la*), 125, 127, 128, 158, 167, 172, 178, 319, 527.
SANSEVERINO (Salerno), 302.
Sansovino (Francesco), Italiaans schrijver, 8, 11.
*Santvoort (de firma), 5, 339, 470.
*Santvoort (Erasmus van), 454.
*Santvoort (Jan van), 470, 545.
*Santvoort (Willem van), 470.
*Sartori (Paulo), 412.
*Sas (Simon le), 251.
SAS VAN GENT (Zeeland), 378.
*Sauli Sacherio (Lorenzo), 180.
Savary (Jacques), 271, 384.
*Scamp (Wautier), 448.
*Scandolieri (de firma), 293.
*Scaniglia (Stefano), 469.
*Scepen (Melcior de) (of Scepene), 255.
SCHELDE, stroom in België, 29, 35, 130, 183, 246, 247, 306, 334.
*Scheldon (Raf), 272.
*Schepper (Geeraard de), 16, 30.
Schets (Lanselot), 59.
*Schetz (de firma), 354, 453, 499, 500.
*Schetz (Erasmus), 493-497.
*Schetz (Konrad), 452.
*Schetz-Pruinen (de firma), 343, 346.
Scheyff (Jan), kanselier van Brabant, 37, 59.
*Scholiers (Chrisostomus), 118.
*Scholiers (David), XXV, 104, 105, 118, 146, 150, 176, 183, 320, 538, 543.
SCHONGAU (Oberbayern), 337, 338.
Schoormans (Anton), advokaat van Gent, 112, 220.
*Schot (Jan Jacopsen), 257-259.
SCHOTLAND, 232, 448.
*Schrapter (Art di), 448.
*Schröder (Jacob), 5, 358.
*Schrouley (Kenelme, Kevelyn), 274.
Schuermans (Jan), 558.
*Schwarz (Matthäus), 432.
*Scleve (Anechinus), 447.
*Scoep (Jacob), 255.
*Scorsa (Jeronimo), 114.
*Scrittoris (Gaspar de) (of Gaspar Sgrevens), 35, 68, 226, 284, 301.
Scryne (Obert), 334.
*Scrys (Peeter), 16.
Scuren (Hendrik van der) (of Verschuren), XXIII, 69.
Sebastiaan, koning van Portugal, 214.
SEEFELD (Tirol), 337.
Segin (Jan de), 113, 114.
SEGOVIA (Oud Castilië), 357.
*Segyn (Joris), 258, 259.
*Selos (Gaspar), XXV, 260, 326.
*Selos (Jan), XXV, 16, 30, 52, 53, 209, 223, 260, 271, 406, 453, 562.
Serpent ('*t*), 451.
Serpente (*il*), 157, 528.
Sersanders (Jan), 60.
Sersanders (Nicolo), 60.
Sestich (Dierick van 't), 60, 61.
Sestich (Nicolaas van 't), 61.
SETUBAL (Estremadura), 389.
SEVILLA (Andalusië), 23-28, 32, **48**, 50, 51, 67, 82, 95, 103, 109, 111, 144, 146, 147, **148**, **151-153**, **155**, 160, 163-165, 169, 171, 172, 178, 209, 213, 231, 237, 238, 258, 261, **262**, **263**, 264, 265, 282, **318**, **319**, 356, 357, 366, 367, 371, 390, 424, 430, 431, 454, 529, 530, 542, 543.
*Sevilla (Fernando), 118, 532, 543.
Sgrevens (Gaspar), zie Scrittoris.
SICILIË, 72, 168, 302, 309, 319.
SILE, stroompje in Noord-Italië, 338.
Silvesters (Hans), 202.
*Simay (Lorenzo), 262.
*Simonsen (Cornelis), 97.
*Singelton (Thomas), 246.
Singer (Wolf), 334.
Sint Aldegonde (Filips Marnix van), gouverneur van Antwerpen, 126.
SINT-ELOOIS-VIJVE (Kortrijk), 237.
Sint Jan (*de*), 74, 81, 125-136, 151, 155,

158-160, 164, 165, 167-171, 175, 264, 272, 281, 424, 527.
SINT-LIEVENS-HOUTEM (Aalst), 122, 194, 196, 197, 199, 200.
*Sleyghe (Edmont), 254.
SLUIS (Zeeland), 447, 448.
Smalle (Edowart), 62.
*Smals (Hartman), 493.
*Smidt (Pieter), 209.
*Smidt (Vincent de), 222.
*Smidt-Ronnefeldt (de firma), 343, 344.
*Smit (Lucas), 247.
*Smit (Baltasar de), XXIV, 177, 529, 549.
*Smit (Carel de), 73, 441.
Smit (Margriete de), 218, 219.
*Smith (Thomas), Engels belasting-pachter, 276.
*Snaet (Marcx), 255.
*Snouckaert (Michel), 448.
SOAVE (Verona), 292, 293.
*Soave (Camilo da), 293.
*Sohier (Claudius), 12.
Soliman I, sultan van Turkije, 10.
SOLINGEN (Düsseldorf), 342.
*Solt (Arnout van), 47.
*Someren (Hans van), 247.
SOMME, stroompje in Noord-Frankrijk, 100.
*Sone (Stefano), 107.
*Sonemans (de firma), 49.
SONT (DE), zeestraat tussen Denemarken en Zweden, 452.
*Sop (Heinrich), 326.
*Sora (Piero), 116.
*Soranso (Jeronimo), 107, 329.
*Sorbreuque (Gillis de), 497.
SORIA, zie SYRIË en TURKIJE.
SORRENTO (Napels), 302.
SOUTHAMPTON (Hampshire), 29.
Spagna, 305.
Spanjaarden (de), VI, 93, 114, 119, 170, 176, 179, 182, 212, 370, 413, 458, 465-467, 473, 474, 476, 494, 529.
SPANJE, 15, 16, 20, 23, 25, 27, 29, **31**, **32**, 34, 35, 40, **48**, 50, 52, 57, 68, 72, 73, 76, 82-84, 89, 90, **91**, **92**, 95, 96, 98, 102, 103, 108, 111, 112, 126-128, 133, 135-137, 144, 145, 147, **148-156**, 158, 160, 162, 166-173, 175, 177, 178, 180-184, 208-213, 232, 233, 235, 236, 238-240, 242, 253, 259, **261-263**, 265, 266, 268, 271, 278, 282, **318**, 336, 344, 351, 354, 356, 357, 370, 378, 384, 385, 389, 409, 428, 430, 431, 440, 441, 443, 445, 448, 449, **453**, **454**, 455, 458, 461, 472, 473, 482-484, 487, 492, 494, 495, 497, 498, 501, **506**, **509**, **510**, 527, 530, 565, 568.
SPANNENBERG (Hessen), 334.
Speransa (la), 82, 140, 152, 155, 156, 166, 172, 176, 183, 527.
Spierinx (Cornelis), 193.
SPIERS (SPEYER, Rheinland-Pfalz), 412.
*Spinola (Jan Baptist), 180.
*Spinola (Matio), 108, 261.
SPITTAL (Kärnten), 337.
*Splenter (Adriaan), 166.
SPLÜGEN, Alpenpas tussen Zwitserland en Italië, 339.
*Spruyt (Cornelis), 209.
STADE (Niedersachsen), 68, **96**, **97**, 106, 259, 261, **306**, 307, 326, **334**, **335**, **504**, **505**, **509**, **512**.
Staplers (Merchants of the Staple), 254, 272, 278.
Staten-Generaal (de), 209-212, 223, 270, 322, 443.
STAVELOT (Verviers), 333.
Stecher (Hans), XXV, 69, 217.
*Stecher (Joris), de jonge, XXV, 40, 51, 217.
*Stecher (Marcus), XXV, 40.
Stecher (Maria), XXV, 69, 217.
Stecher (Sibilla), XXIV, XXV, 51, 211, 235, 238, 239, 441, 443, 555, 556.
Steelant (heer Adriaan van), 121, 205.
Steelant (Filips van), 61.
Steelant (Pieter van), 61.
Steenbacker (Thomas), 560, 561.
STEENBERGEN (Noord-Brabant), 491.
Steene (Jan van den), 227.
*Steene (Joos van den), 176, 524, 538-540.
Sterck (Willem) (of Stock), 334.
Stercki, alderman, 105.
Steyen (Jan van), 61.
*Stoacks (Thomas) (of Stockes), 254.
STOCKHOLM, 452.
STRAATSBURG (Bas-Rhin), 411, 413.
*Stralen (Goossen van), 454.
Strep (Frans van), 251.

Strepen (Joris van der), 227.
*Struis (Andries), 54, 546.
*Struis (Anton), 46, 54, 247, 546.
*Struis (Arnout), 54, 546.
*Struis (Cristian), 54.
*Struis (Marten), 54.
*Struis (Sebastian), 54.
*Struyck (Lazarus), 451.
Stryt (Willem), 180.
Studelinck (Gabriel), 60.
Sugana (Jan Baptist), 227.
Sumachia (*la*), 125, 126, 158, 161, 527.
*Surck (of Surcho) (Anton van), 488, 493, 494, 497, 542, 546, 547, 549.
*Surck (Jaspar van), 452, 454, 532, 546.
*Surck (Joris van), 493, 494, 497.
*Surck (Melchior van), 452, 454, 532.
Susana (*la*), 125, 527.
Susana (*la*), 135.
*Sweerdt (Niclaes de), 457.
*Sweerts (Frans), 46, 176.
Swerte Catte (*de*) (of *la Gatta negra*), 104, 146, 148, 166, 526.
Swerte Valck (*de*) (of *il Falcon*), 104, 146, 526.
*Swol (Willem van), 69, 525.
Symes (Edward) (of Sims), 61, 62.
*Symes (Randol) (of Sims), 61, 538, 551, 552.
SYRIË, 167, 279, 281.

*Talenti (Lodovico), 6.
*Tamburini (de firma), 293.
TARVIS (TARVISIO, Udine), 337.
Tasse (Baltasar), 3.
*Tassi (Filippo de), 469.
TAUERN (HOHE—), gebergte in Oostenrijk, 330, 337.
TAUERN PASS, Alpenpas in Oostenrijk, 337.
*Teboldt (Peter), 23.
*Teerlinck (Victor), 448.
*Tense (Thomas) (of Tens, Tenche, Tenze), 246, 538, 552.
*Terloo (Winant), 16.
TERMOLI (Campobasso), 341.
*Tersago (Piero Francesco), 411.
TEXEL (Noord-Holland), 160.
*Thiel (Wolf van), 455.
*Thienpont (Daniel), 247.
*Thierry (Pierre), 411, 413, 469, 470.
Thomas Bonaventura (*la*), 124, 126, 133, 160, 165, 172, 527.
THÜRINGEN, streek in Duitsland, 569.
*Tiboldi (Bernardo), 468.
*Tieffries (Antoine), 453.
*Tieffries (Guillaume de), 454.
*Tiegem (Marten van), 266.
*Tieleman (Jan) (of Thilmans), 560-563, 567.
Tieleman (Jochem), 563.
Tieleman (Neesken), 559, 560, 567.
Tieleman (Willem), 559.
*Tielmans (Jan), 47, 251.
TIELT (West-Vlaanderen), 62.
Tiepolo (Gian Battista), Venetiaans schilder, 53.
Tijger (*de*) (of *la Tigra*), 104, 146, 148, 166, 527.
Tintoretto (Jacopo Robusti, genoemd il), Venetiaans schilder, 11.
Tinus (Jacop), 334.
Tirioen, 122.
TIROL, streek in Oostenrijk, 278, 330, 337, 339, 340, 419.
Titiaan (=Tiziano Vecellio), Venetiaans schilder, 9, 10.
TOBLACH (DOBBIACO, Bolzano), 338.
*Todeschoni (de firma), 410.
TOLFA (Rome), 568.
*Tolla (Bertolomeo), 54.
*Tolla (Donato), 54, 554.
Tomas, bode van Menen, 312.
Tonne (Joos van der), 227.
*Tornai (Guiliermus de), 447.
*Tornar (Antonio) (of Turner), 246, 538.
TOSCANE, streek in Italië, 145, 180.
TOULOUSE (Haute-Garonne), 453, 569.
Tousain Jan Jaque, 334.
TRENTO (Trentino-Alto Adige), 33, 337, 339, 412, **471**, **473**, **474**, **478**, 480, 482, 487.
TREVISO (Veneto), 286, 337-339.
*Triel (Pieter van) (of Tril, Trille), 454, 529, 548.
TRIER (Rheinland-Pfalz), 34, 332, 411-413, 462.
Triest (jonker Adriaan), 61, 203.
Triest (kapitein), heer van Lovendegem, 61.
Triest (Nicolaas), 61.
*Trinel (Jan), 103, 104, 141, 295, 366.

Trippel (Hans), 334.
Troncke (Catharina van den), 69, 120.
Tsoens (Aerndt), 559.
Tsonne (Thomas), 566.
*Tumsen (Adolf), 97.
*Turato (Guarysco), 60.
*Turcho (Isepo), 74, 305.
Turken, VI, 34, 83, 88, 214, 280.
Turkey Company, 135.
TURKIJE, 48, 88, 91, 92, 279, 570.
*Tuynen (Pieter van), 258.

UDINE (Friuli), 108, 337, 417.
*Uffele (Dominicus van), 453, 532, 552.
*Underholser (Sebastian), 166.
*Upenghieter (Egemont), 258.
UTRECHT, 210, 416.
Uwens (Hendrik), advokaat, 70, 233, 556.

Vacha (la), zie *de Coye*.
*Vadder (Arnout de), 371.
*Vaillant (Cornille), 34.
*Valemens (Jacob), 455.
VALENCIA (Valencia), 171, 319.
VALENCIENNES (Nord), 250, 251, 266, 314, 330, 334, 370, 489, 568, 570.
VALSANZIBIO (Galzignano, Padova), 8.
VAL SUGANA, vallei in Noord-Italië, 337.
VAL VENOSTA (VINTSCHGAU), vallei in Noord-Italië, 337.
*Vandeblum (Suzanna), 455.
*Vandeblum (Willem), 455.
*Vandelmale (Lucas), 209.
*Vanne de Benne (Frans), 271.
*Varnou (Jan), 51, 254.
Vasari (Giorgio), 10.
*Vasseur (Hubert) (of le Vasseur), 100, 101, 170, 243, 257-259, 402, 534.
*Vega (Rodrigo de), 176.
*Vekemans (Joris), 69, 329, 525, 549.
*Velaer (Hans de), 357, 428, 531, 551.
Velario (Pieter de), 61.
Velde (Peeter van de), 562.
Vendeville (Jan), bisschop van Doornik, 113.
Vendri (Baptista de), 61.
*Veneri (de firma), 293.
Venetianen, 107, 137, 280, 281, 367, 474, 488, 489, 501, 527.
VENETIË, XXVI, 3-5, **6-11**, 14-16, 19, 21, 23, 25-29, **32**, 33-35, 38-42, **43-45**, **47**, 48, 49, 53-57, 59-62, 65, 66, 68, 71-75, 82, 83, **84**, **87-91**, 96, 100, 103, 106-109, 111, 115-117, 120, **124-136**, 142, 146, 151, 153, 155, 158, 160-162, 164, 165, 167, 169, 170, 172-174, 180-182, 184, 227, 231-238, 240, 243, 265, 266, 273, 275, 278, **279-283**, 285, **289**, 292, 294, 296, 297, 299, 303, 307, **308**, 309, 317, 319, 322, 324, 327, 329, 330, 333, **336-339**, 340, 350-353, 366, 371, 374, 375, 377, 380, 381, 390, 393, 398, 399, 401, 404, 405, 409, 411-417, 419, 420, 422-432, 437, 438, 440, 454, 455, 462, 465, **471-474**, **477**, **478**, 479, 480, 482, 486-490, 492, **501**, **504-510**, **512**, **513**, **515**, **516**, 530, **544-549**, **552-554**, 558.
VENETO, streek in Noord-Italië, 4, 285, 294, 298.
Venice Company, 135.
VENLO (Nederlands Limburg), 260.
*Ventura (Isepo de), 293.
Verbeck (Joan), 528.
*Verbeke (Arnout), 45, 46, 58, 251, 253, 257.
*Verbeke (Jan), XXIV, 233, 329.
*Verbeke (Mathys), 46, 251, 257.
VERCELLI (Piemont), 471.
VERE (Zeeland), 33, 180.
VERENIGDE PROVINCIËN, 65, 68, 92, **98**, **99**, 100, 127, 177, 179, 182, 184, 208, 215, 243, 245, **256**, **307**, **315-318**, 357, 430, 431, **455**, 495, **497**, **498**, **500**, **519**.
*Vergano (Francesco), 436, 437.
*Vergano (Giovanni Angelo), 411, 534, 540, 544, 547.
*Verhaghen (Hendrik), 18, 19.
*Verjuys (Franchoys), 16.
*Verjuys (Nicolaas), 365, 452.
Verlinden (Rut), 334.
*Vermote (Andries), 51, 257.
VERONA, 4, 5, 10, 14-16, 20, 23, 25-29, 34, 35, 38-42, **43-45**, 46, **47**, 49, 50, 55, 60, 61, 66-68, 72-75, 82, **83**, **84**, **87-89**, 90, 108, 109, 111, 170, 224, 230, 232, 243, 244, 281, 282, **283-300**, 301, 302, 305, 306, **308**, 322, 324, 327, 329, 330, 336, 338-341, 352, 414-416, 420-422, 426, 428-431, 441, **471**, **473**, **474**,

478, 479, 480, **504**, **505**, **508**, **509**, **513**, **515**, **516**, **521**, 558.
Veronese (Paolo Cagliari, genoemd il), Venetiaans schilder, 8.
Veronesi (de), 286.
*Verstraten (Pieter), 51, 257.
Verstrepen (Anton), 58.
Vezeleer (Joris), 188.
VIANA (— DO CASTELO, Minho), 461, 529.
VIAREGGIO (Lucca), 528.
Viaro de familie), 6.
*Viatis (Bartolomäus), 236, 343.
Vicentini (de), 286, 292, 391.
VICENZA (Veneto), 60, 105, 240, 284, 286, 289, 293, 297.
VICHTE (Kortrijk), 194, 195, 201, 227, 229.
Vichte (heer Philips van der), 205.
Vier Hemskinderen (de), 157, 528.
VILLACH (Kärnten), 337, 412, 487.
VILLA DO CONDE (Minho), 461.
*Ville (Quirin de la), 456.
Vingerhoet (Adam), 334.
VINTSCHGAU (VAL VENOSTA), vallei in Noord-Italië, 337.
Vitti (Maria), 486.
Vitz (Catharina), 203.
*Vitz (Jan), 203, 525.
Vitz (Nicolaas), 203.
Vlaanderen (Jan van), 203.
VLISSINGEN (Zeeland), 209, 322.
*Vocht (Nicolaas de), 16.
*Voel (Gerard), 454.
*Voel (Hendrik), 180, 547.
*Vogel (Otto), 27, 28, 150, 262.
*Vogele (Joos de), XXIV, 46, 56, 111, 243, 251, 253, 254, 257, 316, 317.
VOLANDER (Wevelgem, Kortrijk), 121.
*Volden (Gerard van), 449.
Volders (Maria), 37, 221.
*Volgher (Melchior), 452.
Volpi (de familie), 6.
*Volpi (de firma), 411.
*Voogt (Jan de), 251, 253.
VOORDE (Aalst), 121, 122, 196, 197, 199-201, 205.
VOORNE, eiland in Zuid-Holland, 191.
*Voort (Willem van der) (of Guliamme Fordt), 561-563.
*Vos (Adriaen), 97.
Vos (Jooren), 334.
*Vos (Roelof), 497.
Vosken ('t), 451.
VOSSEMEER (NIEUW —, Noord-Brabant), 491.
Vries (Hans, Jan en Herman), 334.
*Vrins (Frans) (of Vrintz), 455, 548, 549, 554.
Vuytenhoven (Jan), 62.
Vyschekre (Pierre), 334.

WAALS-BRABANT, streek in België, 33.
WAARLOOS (Antwerpen), 205.
WAASTEN (Ieper), 191, 197.
Wackene (mevrouw van), 83.
*Waerloos (Willem), 492.
Waki (Tomas), 62.
WAKKEN (Tielt), 186, 191.
Wale (Catharina de) (of Lintken de), XXIV, 564-566.
*Wale (Jacob de), XXIV, 40, 56, 102, 121, 240, 251, 257, 329.
*Wale (Jan de), XXIII, XXIV, 38-40, 55, 56, 65-184, 205, 214, 231, 233, 234, 237, 242, 243, 251, 257, 265, 273, 275, 280-282, 301, 306, 307, 309, 311, 319, 329, 348, 350, 371, 377, 380, 381, 441, 442, 531, 544, 546, 548, 550, 554, 557, 558.
Wale (Johanna de), XXIV, 69.
Wale (Maaiken de), XXIV, 37, 40, 56, 217.
Walen (de), XIII, 334.
Walle (Oste), 55, 61.
*Walle (Thomas van den), 448.
*Walraven (Carel), 356.
*Walschaert (Nicolaas), 262, 319.
Walsingham (Francis), Engels staatssecretaris, 244, 271.
*Walter (Jan), 96, 261, 326.
*Walton (Anton), 254.
Walvis (de), 151, 527.
WAPPING (Stepney, Londen), 269.
Wassende Maan (de) (of *la Luna cressente*), 104, 146, 148, 526.
Wasteels (Cornelis), 203.
Wedergraete (Maarten van), 203.
WEERT (Nederlands Limburg), 334, 342.
*Weert (Goyvart de), 55.
*Weert (Jan de), 49, 260, 261.
Weert (Tiell van), 334.

*Wege (Guiliame van de), 258.
Welhuisen (Jan van), 559, 560.
*Welle (Jan van), 111.
*Welser (de firma), 236, 343, 346.
*Welser (Bartolomeus), 469, 493, 495, 496.
*Welser (Hans), 236.
*Welser (Jakob), 493.
*Welser (Sebastian), 236.
*Wendelinck (Simon), 375.
WENEN, 10, 61, 280.
WERFEN (Salzburg), 337.
*Werner (Frans), 469.
*Wervick (Pieter van), 252.
WERVIK (Ieper), 427.
WESEL (Düsseldorf), 430.
*Wesele (Michiel van), 454, 546.
*Wesele (Nicasius van), 454.
Wesemael (Joris van), 203.
Wesenbeke (Jan), 69.
WEST-DUITSLAND, 418, 459.
Westerhof (Meeus), 334.
WEST-EUROPA, 131, 173, 354, 446, 459.
WESTFALEN, streek in Noord-Duitsland, 49.
WESTPAERT, zie DEVON.
WESTREM (Dendermonde), 122, 196, 197, 199-201.
WEST-RIDING, graafschap in Engeland, 570.
WEVELGEM (Kortrijk), 3, 14, 40, 41, 121, 185, 186, 188-194, 196, 197, 199, 220, 226, 228, 231, 237.
*Wevere (Remeus de), XXV, 46, 106.
Wheeler (John), 453, 457, 458, 495.
WICHELEN (Dendermonde), 122.
WICHEN (= WICKHAM MARKET, Suffolk ?), 279.
WICHTON (= WIGHT ?), 243.
*Widebien (Martin), 452-454.
*Widhols (Jan), 49, 50, 70, 94, 153, 169, 171, 220, 244, 261, 264, 319, 326-328, 336, 373, 374, 411, 427.
*Widhols (Jan Jacob), 41, 220, 243, 261.
*Widhols (Jeronimo), 261.
Wiele (Christiaan van de), procureur in de Raad van Brabant, 37, 69, 213, 214, 220, 326, 327.
*Wigges (Jan), 275.
WILLEBROEK (Mechelen), 122, 195, 204, 229.
Willems (Anna), 492.
Willems (Henrik), 492.
Willems (Jacques), 243.
WILRIJK (Antwerpen), 189-194, 196, 197, 200, 201, 229.
*Wils (Jacques), 454.
Wilson (Thomas), Engels staatssecretaris, lid van de Privy Council, 30.
*Winchcombe (John), 279.
WINGENE (Tielt), 205.
*Wingene (Samuel van), 96, 105, 131, 150, 151, 170, 260, 264, 316, 317, 320, 326.
*Winter (Cornelis de), 258.
*Winter (François de), 258, 549.
Witewrongel (Jacques), 564.
*Witte (Hans de), 370, 456.
*Woensele (Jan van), 220, 224.
*Wolf (Lambert de), 16.
*Wolfarts (Geerart), XXIII, 51.
*Wolfgang (Martin), 452.
*Wouters (Arnout), 262, 543.
*Wouters (Servaes), 54, 108, 227, 329.
WOUTERSBRAKEL (WAUTHIER-BRAINE, Nijvel), 4.
*Wronth (Gilliame), 254.
*Wynckelman (Bernard), 448.
*Wynkens (Godevaert), 455.
Wyttenberg (Hendrick), 51.
Wytthem (Jan de), heer van Beersel, 58, 61, 62.

*Ximenez (Edward), 120, 543.

*Ympyn (Jan), 379, 380, 432, 435, 438, 439, 443.
YORKSHIRE, graafschap in Engeland, 279.
Ywerve, zie Eywerve.

*Zanchi (Bernardo di), 489.
*Zangmeister (de firma), 349.
ZANTE (ZAKYNTHOS), een der Ionische eilanden, 137, 161.
ZEELAND, 23, 25, 33, 77, 81, 85, 94, **98-101**, 106-108, 125, 126, 129, 133, 137, 144, 146, 147, 159, 160, 162, 169, 170, 179-181, 212-214, 242, 243, 248, 252, **257**, 258, 276, 317, 322, 357, 378, 386, 387, 424, 429, 442, 451-453, 461, **518**, 529, 569.

Zeewolf (de), 452.
ZEVENBERGEN (Noord-Brabant), 189, 193, 194, 196, 197, 200, 203, 204, 221.
ZIRL (Tirol), 337.
*Zittert (Aart van), 257.
Zittert (Bobbe Jan van), 334.
Zittert (Joan van), 334.
Zuid-Duitsers, 324.
ZUID-DUITSLAND, 411, 418, 568.
Zuiderlingen (de) (= uit Zuid-Europa), 177, 178, 180, 375, 453, 458, 465, 486.
ZUID-EUROPA, 354, 375.
ZUID-FRANKRIJK, 445.
ZUID-ITALIË, 288, 296, 297, 305, 409, 472, 474, 478, 568, 570, 571.
ZWEDEN, 159, 320, 423, 452.
Zwevegem (François van Halewijn, heer van), 30, 31.
*Zwijndrecht (Jacob van), 4, 5, 12, 13, 235, 469, 480-484, 490, 492, 497.
Zwijndrecht (Jacob van), junior, 492.
ZWIN, eertijds zeeboezem aan de Vlaamse kust, 450.
ZWITSERLAND, 329, 332, 410-413, 452.
Zwycker (Cristofalo), 59, 539.

INDEX VAN ZAKEN

De handelstechnische termen zijn KLEIN KAPITAAL gezet. De voornaamste verwijzingen zijn **vet** gedrukt.

Afvalzijde (filoselle en seta flossa), 291, 299, 512, 513, 517, 518, 522.
AGENT, zie FACTOR.
Ajuin, 139.
Aluin, 25, 31, 137, 138, 144, 174, 260, 424, 568; (van Civitavecchia), 139, **143**, 162; (van Masaron), 139, 144, 152.
Amandelen, 28, 111.
Amelakens, 17, 19, 24, 28, 45, 55, 109, 137, 227, 228, **250**, **251**, 253, **266**, 420, 422, 427, 511, 514, 567, 568.
Angorawol, 490.
Anijs, 125, 134, 568.
ARREST, 29-33, 49, 52, 82, 83, 93, 126, 127, 146-148, 150, 152, 155-157, 165, 167-169, 182, 244, 258, 262, 268, 270, 486, 565.
Asse, 98, 257, 423, 424, 568; (oosterse), 28, 51, 95, 320.
ASSIGNATIE, 52, 120, 402, **405-407**, 437.

Baaien (bayetten), 57, 98, 138, 139, 140, 149, 150, 151, 155, 166, 233, 263, 300, 423, 511, 512, 514, 556, 568; (van Norwich), 107.
Battist, zie Cambric.
Beenderen, 140, 143, 568.
BETALING, 89, 113, 274, **384**, 385, **404-407**, 436, 437.
Bezanen, 427, 484, 568.
Bezems, 15, 139, 484, 485.
Bier, 223, 224, 234.
Blik, 25, 140.
Bloemkool, 231.
Bocralen, 427, 568.
Boeken, 11, 55, 90, 111, 230-233, 305, 484.
Boekwei, 123.
BOEKHOUDING, 17-21, 42, 43, 57, 78, 79, 207, 325, **432-444**, 458, 459, 502.
Bokkehuiden, 25, 51, 52, 568.
Bombazijnen, 246, 511, 514, 568; zie ook Fusteinen.
Bonen, 145, 148, 150.
Boter, XXVI, 204, 232, 234, 258.
Bouratten, 28, 45, 57, 88, 91, 107, 111, 228, 245-247, 266, 419, 420, 422, 439, 511, 514, 516, 520, 568; (van zijde), 145, 152, 155, 233, 299, **304**, 522, 568.
Brandewijn, 95, 146, 147, 152.
Brasilhout, 25, 31, 344, 355, 454, 485, 568.
BRIEFWISSELING, zie POST.
Brillen, 47.
Burati, zie Bouratten van zijde.
Buspoeder, 57.

Cambric, 28, 45, 245-247, **250**, **251**, **266**, 330, 419, 420, 422, 511, 514, 520, 568.
Camelotten, 54, 55, 76, 84, 91, 96, 98, 106, 107, 151, 153, 155, 273, **283**, 378, 381, 483, 484, 490, 512, 518, 522, 568.
Capari, zie Kappers.
Capitoenzijde, 42, 49, 291, 299, 484, 513, 517, 522.
Cochenille, 16, 17, 23, 24, 30, 33, 34, 263, 321, 356, 378, 390, 568.
COMMISSIONARIS, COMMISSIE, 14, 15, 27, 35, 48-51, **53-55**, 66, 98, 99, **106-108**, 149, 250, 253, 254, 258-264, 280, 284, 294, 301, 354-359, 363, 364, **367-374**, 376, 446, 447, 454, 458, 470, 489, 490, 495, 502.
COMPAGNIE, FIRMA, 4, 5, 12-15, 17, 23, 35, 63, 65-68, 75-77, 81, **363-365**, 446, 452-454, 470, 486-490, 492, **557**, **558**, 561-563.

CONJUNCTUUR, 32-34, 47-48, 91-93, 119, 154, 182-184, 195-200, 246-248, 297, 330-332, 334-336, 348, 349, 364, 365, 369, 370, 383-385, 418, 445-450, 457-459, 466-467, 476, 477, **499-502**.
Cordoani, 51, 52, 568.
Cusir (naaizijde), 145, **298**, **299**, 304, 490.

Damast, **266**, 568.
Dekens, 229, 484.
Delen, 95, 151, 568.
DEPOSITO, GELDSCHIETERS, 23, 24, 35, 37, 69-71, 111, 118-120, **344-346**, 349, 363, 455, 502.
Diamanten, 24, 235.
DIENAAR, zie GIOVANE.
DISCONTO, 109, **401-405**, 502.
Doeken (geschilderde), 28.
Dozijnkens, 139, 140, 423, 512, 514, 568.
Draad, 484.

Edelstenen, 31, 235, 273, 381; zie Diamanten, Parels, Turkooizen.
Erwten, 150.

FACTOR, AGENT, 5, 11-17, **21**, 23-28, 31, 38, 39, 50, 55, 57, 59, 65, 66, 68, 72, 75, 269-307, 363, 364, **366**, 368, **374**, **375**, 376, 446, 448, 452, 453, 467, 470, 486, 487, 494, 495, 564.
FAILLIET, 13, 20, 27-29, 68, 148, 252, 260, 349, 355, 371, **382**, **383**, **386-388**, 457, 465, 564.
FILIALE, 5, 17-19, 26, 27, 29, 35, 38-48, 67, 68, 82, 88, 96, 97, 99, 106, 149, 245, 259, 268-309, 315-322, 327, 363, **366**, 368, 376, 449, 467, 479, 489, 505.
Filoselle, zie Afvalzijde.
FIRMA, zie COMPAGNIE.
Floretzijde, 28, 42, 78, 82, 85, 96, 97, 105, 106, **291-293**, 294-296, 298, **299**, 513, 517, 518, 521, 522.
Flossa (seta), zie Afvalzijde.
Fluweel, zie Velluti.
Foelie, 47, 106, 247, 568.
Frisetten, 5, 25, 33, 34, 95, 139, 140, 247, 423, 427, 475, 476, 478, 481-483, 485, 511, 512, 514, 568.
Fruit (van Spanje), 82, 103, 137, 151, 152, 154, 236; zie Granaatappelen, Krenten, Limoenen, Olijven, Pruimen, Rozijn, Vijgen.
Fusteinen, 28, 150, 447, 484, 511, 514, 568; (van Augsburg), 96, 151, 153, 373; (van Brugge), 23, 34; (van Dendermonde), 28; (uit Duitsland), 263; zie ook Bombazijnen.

Galnoten, 55, 98, 107, 124, 125, 130, 133, 134, 135, 164, 257, 280, 423, 490, 568.
Geitevellen, 52.
GELD, 17, 93, 119, 249, 252, 292, **308-323**, 355-358, **385**, **394-407**, 499.
GELDSCHIETERS, zie DEPOSITO.
Gember, 356.
GIOVANE, DIENAAR, 5, 12, 16, 23, 24, 27, 29, 39, 40, **41**, 66, 68, 72, **73-75**, 77, 109, 110, 165, 166, 244, 269, 280, 283, 284, 345, **349**, **350**, **375**, 456, 562.
Glaswerk (van Venetië), 15, 484; zie Knopen, Spiegels.
Gommadraganti, 54, 568.
Gouddraad en zilverdraad, 47, 392.
Goudlaken, 25.
Graan, 8, 72, 73, 82, 94, 95, 102-105, 110, 119, 123, 124, **145-148**, **150**, 151, 154, 160, 161, 166, 168, 171, 173, 175, 180-182, 240, 258, 260, 262, 264, **275**, 308, 317, 319, 320, 344, 356-358, 366, 378, 389, 447, 509, 510, 528, 529; zie Boekwei, Haver, Meel, Rogge, Tarwe.
Granaatappelen, 234.
GROND EN HUIZEN, 6-9, 120-123, **185-205**, 490-492.
Grosgrains, 43, 45, 88, 91, 98, 109, 140, 246, 248, **251**, 254, 255, **266**, **267**, 284, 285, 300, 313, 314, 326, 330, 331, 347, 348, 350, 351, 356, 388, 392, 420, 422, 426, 427, 444, 455, 511, 512, 514, 515, 520, 569; (van zijde), 152, 153, 233, 283, 518, 522, 569.

Ham (hesp) (oosterse), 204; (Westfaalse), 232.
HANDELSTECHNIEK, 206-208, 324-326, 345, 346, 354-359, 364-376, 401-405, 408, 409, 432, 446-450, 455, 458, 459, **500-502**.
Haring, 51, 127, 129, 139, 140, 142, 162, 172, 419, 423, 464, 569; (droge), 136, 569; (witte), 139, 569; zie Pekelharing.
Harnassen, 151, 154, 231, 232, 300, 355,

569.
Haver, 123.
Hofzaad, 47, 231.
Hop, 484.
Horens, 125, 129, 130, 569.
Hout, 95, 389, 424; zie Delen, Klaphout, Masten, Pijpenhout, Wageschot.
Huiden, 25, 47, 48, 140, 256, 257, 306, 427; (gedroogde), 125, **129**, 454; (gezouten), 28, 51, 57; (van Lübeck), 47; zie Bezanen, Bokkehuiden, Cordoani, Geitevellen, Kalfshuiden, Koehuiden, Konijnevellen, Lamshuiden, Ossehuiden, Schaapshuiden, Vachetten, Zeemvellen.
HUIZEN, zie GROND.

IJzer, 74, 82, 95, 129, 130, 138, 139, 142, 152, 154, 484, 485.
IJzerdraad, 453.
IJzerwerk, 484.
Indigo, 28, 47, 106, 380, 569.
INKOOP, 245-255, 271-273, 280, 285, 288, 291-294, 296, 301-303, 306-323, 352, **377-382**, 388-390, 437, 504, 511-513.
INTREST, RENTE, 4, 37-39, 58, 67, 69-71, 80, 113, **118**, **119**, **349**, 382-384, 388, 405.
Irios, 125, 134, 569.

Kaas, 125, 258; (Edamse), 234; (Hollandse), 232; (Parmesaan), 276; (Schotse), 232.
Kabeljauw, 74, 109, 136, 138-140, 142, 166, 423.
Kalfshuiden, 51, 136, 139, 140, 143, 423, 424, 427, 569.
Kanevas, 427, 484.
KAPERIJ, 25, 33, 34, 50, 51, 83, 140, 147, 171, 242, 313, 332, 333, 339, 378, 421.
KAPITAAL, 13, 14, 20, 21, **23**, **24**, **35**, **37**, **38**, 39, 41, 55-58, 66-68, **69-71**, 80, 81, 111, 112, **343-346**, 349-353, 363-366, 391, 449, 451, 452.
Kappers, 139, 234, 569.
Karpetten, 50, 427, 484, 493, 569; (van Wervik), 427.
Karseien, 5, 15, 17, 24, 28, 29, 32, 33, 43-45, 48, 53, 55, 82, 87, 88, 95, 96, 107, 108, 111, 112, 124, 125, 127, 128, 132, 139, 140, 153, 154, 164, 165, 233, 245-247, 271, 272, 277, **279**, 280, **281**, 284, 300, 306, 329, 347, 372, 379, 380, 388, 389, 401, 419, 420, 422-424, 426, 427, 437, 439, 444, 475-478, 481, 483-485, 490, 501, 511, 512, 514, 516, 520, 569; (Noordse), 28, 96, 279.
Katoen, 25, 247, 454, 490.
Klaphout, 51, 95, 152, 154, 569.
Kleuren, 90, 232, 389.
Kloostergaren, 106.
Knopen (glazen), 28.
Koehuiden, 136, 137, 569.
Kolen, zie Steenkool.
Komijn (van Puglia), 125, 134, 490, 569.
Konijnen, 140.
Konijnevellen, 322, 512, 569.
Koper, 125, **129**, 137, 140, 142, 150.
Koperdraad, 482.
Koren, zie Graan.
Kousen, 556; (gebreide), 90; (zijden kousen van Napels), 57, 83-85, 109, 111, 139, 145, 155, 156, 169, 277, **302**, **304**, 511, 513, 514, 517, 518, 522; (zijden kousen van Norwich), 304.
KREDIET, 14, 20, 72, 114, 274, **382-385**, 386, 391, 405.
KREDIETBRIEF, 59, 61, 62, 95.
KREDIETVERZEKERING, 459.
Krenten, 96, 124, 125, 127, 130, **131-133**, 134, 257, 259, 260, 280.
Kruidnagelen, 378.
Kurk, 146, 147, 152, 154, 569.
Kussenbladeren, 28, 569.
Kwikzilver, 158.

Laken, 17, 23, 25, 28, 40, 82, 96, 98, 112, 213, 233, 247, 260, 284, 285, 300, 301, 306, 347, 381, 389, 391, 392, 420, 422, 423, 436, 439, 448, 454, 464, 475-478, 481-486, 511, 512, 514, 516, 556; (van Brugge), 46; (Engels), 5, 28, 33, 44, 45, 49, 50, 77, 87, 95, 105, 108, 109, 132, 137-140, 149, 150, 164, 263, 270-272, **278**, **279**, 426, 475, 477, 490, 495; (Haarlems), 5, 150; (Hollands), 263, 490; (van Menen), 392, 448; (Vlaams), 46, 454, 475, 490; zie Dozijnkens, Frisetten, Karseien, Outrefijnen, Paklaken, Redinglakens.
Lamshuiden, 125, 128, 129, 569.
Landkaarten, 232.

LANDVERZEKERING, 333, 422, 425, 459.
Leder, 229, 484, 485.
LENING, 58, 71, 113, 118-120, 222-224, 227, 228, 309, 370, 387, 388.
Levantzijde, 42, 43, 53-55, 82, 83, 96, 280, **281**, **283**, **296**, **297**, 377, 392, 393, 513, 517, 518, **525**; zie Camelotten, Grosgrains, Ormesini.
LICENTEN, 90, 100, 107, 108, 125, 126, 131-133, 136, 148, 272, 273, 278.
Lijnwaad, zie Linnen.
Lijnzaad, 46, 51, 81, 94, 95, 98-102, 243, 256, **257**, 265, 275, 306, 311, 424, 569.
Limoenen, 234.
Linnen, 5, 17, 19, 23-25, 28, 29, 32, 34, 42-46, 50, 51, 56, 57, 82, 83, 88-91, 93, 107, 111, 117, 121, 151, 153, 227, 230, 240, 246, **248-251**, 252, 253, **254**, **255**, 257, **264-266**, 271, 273, 274, 276, 277, 280, 282, 284, 306, 310, 313-315, 322, 331, 347, 348, 351, 352, 379, 380, 385, 389, 390, 392, 401, 404, 419, 420, 422, 426, 427, 434, 436, 437, 439, 440, 444, 454, 455, 475, 476, 478, 481, 484, 485, 490, 495, 511, 514, 515, 519, 520, 521; (fijn linnen), 28, 50, 51, 88, 91, 143, 245, 246, 250, 266, 427, 439, 490; (Frans) 263; (Fries), 110, 248, 249, 316-318; (gebleekt), 150, 151, 255, 265, 300; (van Gent), 23, 253; (geverfd), 151, 253, 255, **266**, 300, 419, 422; (Hollands), **250**, 263, **265**, 316, 317; (Kamerijks), zie Cambric; (rauw, ongebleekt), 48, 57, 109, 112, 255, 265, 300, 351, 427; (van Rouen), 23, 24, 356, 358; zie Amelakens, Bocralen, Cambric, Damast, Kanevas, Pellen, Servetten.
Lood, 25, 82, 124-127, **128**, 137, **138**, 139, 140, **142**, 153, 164, 180, 271, 272, 275, 276, 280, 423.

Maalsloten, 28.
MAKELAARS, 389, 402, **523**.
Maliënhemden, zie Harnassen.
Malvasia, 145, 231, 569.
MANGELING, 44, 84, 91, 96, 132, 133, 155, 273, 372, **379-382**, 385.
Masten, 29.
Medailles, 11, 229.
Mede (meekrap), 357, 453, 464, 482, 484, 569.
Meel, 95.
Melasse (van Palermo), 139, 144, 257, 569.
Messen, 28, 48, 232; (van 's Hertogenbosch), 47; (van Nürnberg), 50, 96.
Metaal, 32, 34, 356, 389, 477; zie Blik, Harnassen, IJzer, IJzerdraad, IJzerwerk, Koper, Koperdraad, Lood, Maalsloten, Messen, Nagels, Passers, Repen, Riembeslag, Spanders, Spelden, Staal, Tin, Wieltjes.
Mochaiari, **266**, 569.
MUNT, 29, 61, 70, 117, 154, **310-323**, 454.
Muscatelli, 145, 231, 569.
Muskaatnoten, 247.
Muskaatwijn, 145.
Mutsen, 484.

Naaizijde, zie Cusir.
Nagels, 110, 484.

OBLIGATIE, 143, 243, 386, 387, 397, **402-404**, 453, 465.
Olie, 108, 247, 257, 424; (van Majorca), 82, 95, 139, 140, **144**, 175, 318; (uit Puglia), 103, 137; (Spaanse), 82, 103, 109, 111, 137, 146, 151-154, 356, 367, 484; (van Zante), 137.
Olifantstanden, 57, 160.
Olijven, 234.
ONKOSTEN, 30, 31, 48, 50, 54, 55, 107, 108, 144, 147, 148, 333, 415-418, 420, 421, 437.
Operetten, 88, 91, 246, 247, 420, 422, 511, 514, 516, 520, 569.
Organsina, 111, 145, 299, 304.
Ormesini, 145, 233, 283, 299, **304**, 522, 569.
Oropiment, 124, 125, 133, **134**, 569.
Ossehuiden, 136, 137, 569.
Ostaden, 5, 45, **266**, 439, 444, 447, 475, 476, 478, 481, 484, 485, 569.
Outrefijnen, 17, 23, 46, 569.

Paklakens, 45, 569.
Paling, 136-139, 142, 153, 154, 232, 423.
Pansijsers, zie Harnassen.
Papier, 15, 28, 55, 140, 143, 427, 484, 485.
Parels, 24, 225, 492.

PARTICIPATIE (= „compagnie"), 15, 28, 29, 30, **50-52**, 53, 55, 94, **102-106**, 110, 111, 125, 139-141, 146-148, 151, 152, 159, 260, 356-358, **366**, **367**, 369, 376, 446-449, 502.
Passers, 28, 569.
Pastel (wede), 453, 569.
Pekelharing, 136, 137.
Pellen, 567.
Pelsers, 103, 104, 136, **137**, 138, 139, **140**, **141**, 142, 151, 272, 275, 366, 389, 423, 569.
Pennen, 110, 139, 143, 423, 569.
Peper, 15, 259, 262, 319, 344, 355, 400, 454, 456, 475-478, 481, 484, 485, 490, 495.
Pijpenhout, 28, 570.
Plumeti (plumetten), 245, 247, 511, 514, 570.
POST, BRIEFWISSELING, 20, 75-77, 243, 355-359, 364, 405, **428-431**, 436, 441-442, 465, 502.
Potten, 484, 485.
PRIJZEN, 17, **44-48**, 49, **84**, 85, 86, 89, 91, 93, 100-102, 128, 132, 141-144, 153, 250, 252, 262, 263, 265-267, 273-275, 281, 282, 288, 294, 296-298, 302, 303, 355, 356, 372, 373, **377-382**, 385, **389-392**, **400**, **401**, **520-522**.
PROVISIE, 20, 21, 55, 72, 80, 82, 108, 115-117, 165, 166, 250, 251, **253**, **254**, 257, **258**, **263**, **264**, 301, 325-327, 368, **374**.
Pruimen, 484.

Rasse, 233.
Redinglakens, 105, 570.
RENTE, zie INTREST.
Repen (van Napels), 137, 155, 156, 570.
Riembeslag, 28, 570.
Rijnwijn, XXVI, 31, 55, 234, 449.
Rijst, 94, 96, 125, 127, **130**, **131**, 134, 151, 164, 257, 259, 260, 280, 371, 423.
Roet, 25, 570.
Rogge, 28, 145, 150; (van Pommeren), 150, 151; (van Riga), 150, 151.
Rosati (rosetten) (van Doornik), 245, 247, 511, 514, 570.
Rozijn, 111, 179, 180, 231.

Saaien, 5, 15, 17, 24, 32, 45, 46, 88, 91, 111, 112, 137, 139, 143, 151, 153, 155, 166, 180, 214, 233, 235, 245-248, **252**, 253-255, **267**, 277, 284, 300, 347, 350, 351, 385, 392, 419, 420, 422, 426, 447, 454, 455, 464, 475-478, 481-485, 490, 511, 512, 514, 515, 520, 555, 570; (van Atrecht), 267; (van Brugge), 267; (van Douai), 267; (Engelse), 149, 239, 263; (Haarlemse), 252, 316; (Hollandse), 263; (van Hondschoote), 267, 312; (van Ieper), 267; (Leidse), 149, 150, 239, 252, 316; (van Norwich), 151; (van Rijsel), 252, 267, 330.
Safraan, 55, 125, 129, 130, 139, 247, 570; (van Majorca), 144.
Sajetdraad, 45, 46, 245, 247, 511, 570.
SALARIS, 12-14, 23, 24, **38-41**, **72-75**, 123, 165, 166, 349, 350, 374.
Salsapariglia, 47, 570.
Satijn (gemengde stof), 45, 245, 267, 475, 476, 478, 481, 485, 511, 514, 570; (van Valenciennes), 5, 246; — (zijden stof), 98, 165, 233; (van Cyprus), 484; (uit Italië), 490.
Schaapshuiden, 82, 107, 108, 125, **128**, 129, 138, 139, 142, 164, 247, 280, 427, 524, 570.
Schilderijen, 9-11, 227, 229, 232.
SCHIPBREUK, 29, 33, 34, 83, 139, 140, 154, 155, 157, 356, 454.
SCHULDEN, SCHULDENAARS, 17-19, 27-29, 49, 57, 201-204, 270, 274, **383-388**, 457.
Sennbladeren, 124, 125, 133, 134, 570.
Servetten, 28, 45, 109, 137, 227, 228, **250**, **251**, 253, **266**, 392, 420, 422, 427, 514, 570.
Sindalen, 54, 570.
SMOKKEL, 93, 100, 101, 239, 243, 276, 277, 318, 320-322.
Solfer, 134, 155, 156, 423, 570.
Spanders, 28, 570.
Specerijen, 4, 32, 34, 107, 262, 418, 424, 457, 464, 490; zie Foelie, Gember, Kruidnagelen, Muskaatnoten, Peper.
SPECIALISATIE, 482, **485**.
Spelden, 110.
Spiegels, 15, 39, 54, 247, 419, 422-424, 427, 484; (van Venetië), 46, 54, 55, 108, 109, 125, 155, 160, 280, 333, 371, 427.
Staal, 389, 456.

STALEN, 373, **388**, **389**, 502.
Steenkool, 15, 95, 229, 484.
Stokvis, 136, 137, 139, 140, 142, 419, 570.
Strengen (van zijde), 156.
Suiker, 4, 25, 28, 129, **130**, 144, 204, 453, 485, 490, 570; (van San Domingo), 130; zie Melasse.
Sumac, 82, 103, 146, 570; (van Sicilië), 140, 144; (van Spanje), 151, 152, 154.
Suplimato, 124, 133, 134, 570.

Tabijnen, 570; (van Mantova), 96, 240; (van Venetië), 96, 240, 283.
Tabini, zie Tabijnen.
Taft, 139, 484, 570.
Tafzijde, 304.
Talk, 25, 570.
Tapijten, 5, 111, 125, 229, 232, 475, 476, 478, 481, 484, 490; (van Brussel), 160; (van Oudenaarde), 28, 46; (Vlaamse), 305, 306.
Tapijtzijde, 490.
Tarwe, 145, 147, 148, 166, 356; (Spaanse), 24-26, 31.
Teer, 51, 424, 570.
Telleti, 145, **304**, **305**, 522, 570; (van Tours), 304.
TERMIJN, 14, 84, 85, 131, 134, 137, 156, 255, 274, 381-385, 389, 391, **403-405**, 406, 437, 458, 502.
Textiel, 25, 31, 32, 43, 102, 143, 144, 156, 419, 423-425, 454, 475, 477, 482, 484, 485, 501; zie Baaien, Bombazijnen, Bouratten, Dekens, Fusteinen, Grosgrains, Karpetten, Katoen, Kloostergaren, Kousen, Kussenbladeren, Laken, Linnen, Mochaiari, Mutsen, Operetten, Ostaden, Plumetten, Rasse, Rosetten, Saaien, Sajetdraad, Satijn, Tapijten, Trijpen, Truien, Veludini, Wol, Zijde.
Tin, 124-126, 129, 130, 139, 140, 142, 151, 160, 164, 169, 247, 447, 485.
TOLLEN, 66, 78, 131, 133, 141, 142, 243, 275-277, 288, 292, 293, 299, 332, 333, 336-341, 378, 415, 421, 425, 456-458, 460-465, 487, 488.
Touwen, 151, 344, 455.
TRANSPORT, 46, 49, 54, 78, 258-261, 299, 306, 307, **324-342**, 368, 390, **408-428**, 462, 470-472, 489, 502.
Trijpen, 45, 245, 247, 267, 511, 514, 570.
Truien (gebreide), 140.
Turf, 229, 258.
Turkooizen, 490, 570.

Vachetten, 427, 570.
Velluti of veluti (fluweel), 145, 169, **304**, **522**, 570; (van Catanzaro), 304, 522; (van Genua), 148, 302, 304, 391, 490, 522; (van Modena), 304, 522; (van Napels), 304.
Veludini, 245, 246, 511, 514, 570.
VERKOOP, 247, 248, 255-258, 273-275, 280-282, 284, 285, 301, 303, 306-311, 316, 317, 319, 320, 323, 352, **382-385**, 388-390, 437, **504**, **517-519**.
VERZEKERING, 502; zie KREDIETVERZEKERING, LANDVERZEKERING, ZEEVERZEKERING.
Vijgen, 231.
Vis, 103, 109, 127, 129, 138-142, 204, 271, 272, 301; zie Haring, Kabeljauw, Paling, Pekelharing, Pelsers, Stokvis, Zalm.
Vitriool, 15, 484, 570.
Vlas, 25, 265; (Vlaams), 98.
Vlees (gezouten), 95, 152, 154, 232.
Vleeshouwersmessen, zie Messen.
VOLMACHT, 13, 33, 34, 156, 243, 452, 454-456, 486, 487.
VOORKOOP, 20, 80, 273, 276, 288, 377.
VRACHT, 46, 48, 95, 126, 133, 135, 138, 142, 144, 146-148, 159, 160, **161-164**, 324, 325, 333, 408, 409, **415-420**.
Vruchten, zie Fruit.

Wageschot, 51, 95, 570.
Was, 25, 94, 95, 150, 453, 456, 570; (van Danzig), 151, 152, 154; (van Hamburg), 151, 356.
Wieltjes voor vuurroeren, 90.
Wijn, 4, 32, 137, 204, 223, 224, 234, 257, 276, 424, 452, 484, 485; (Italiaanse), 8, 9, 15, 155, 236; (van Kandia), 134; (Spaanse), 28, 82, 95, 103, 151, 152, 154, 231, 236, 263, 367, 372; zie Brandewijn, Malvasia, Muscatelli, Muskaatwijn, Rijnwijn, Xerez-wijn.
Wijnsteen, 82, 95, 137, 139, 247, 258, 423, 570; (van Napels), 140, **144**; (van Palermo), **144**.

WINST EN VERLIES, 4, 6, 13, 23-27, 30, 31, 39, **41-43**, 46, 48-52, 55, 56, 58, 66, 70, 74, **78-83**, 84, 95, 100-102, 108, 113-117, 120, 128-136, 139, 141-144, 147-149, 151-157, 160, 178, 263, 269, 282, 297, 312-315, 317-319, 321-323, 325, 345-348, 353, 356, 357, 364, 374, 378, **390**, **391**, 394-399, 401, 404.
WISSEL, 5, 15, 18, 31, 42, 43, 48-50, 52-57, **59-62**, 70, 71, 77, 106, 107, 110, 113, **114-117**, **119**, **120**, 150, 159, 254, **308-323**, 350-353, 355-359, 364, 371, 374, 385, **394-407**, 437, 438, 458, 502, **506-508**.
WISSELSPECULATIE, 114-117, **394-400**, 499.
Wol, 33, 257, 300, 306, 381, 423, 424, 427, 453, 464, 475, 476, 478, 481, 483, 484; (Engelse), 5, 15, 17, 18, 23, 29-31, 39, 42, 44, 45, 53, 54, 84, 87, 90, 98, 106, 124-128, 132, 136, 164, **253**, 254, 271, **272**, **273**, **278**, 280, 282, 377, 399, 489, 512; (Pommerse), 46, 51; (Spaanse), 15, 155, 389; zie Angorawol.
Worst (van Bologna), 276.

Xerez-wijn, 146, 147, 152.

Zalm, 125, 129, 136, 137, 142, 153, 154, 232.
Zeemvellen, 51, 52, 125, **129**, 570.
Zeep, 28, 146, 152, 154, 247, 424, 484; (Spaanse), 181.
ZEEVERZEKERING, 25, 82, 145, 147, **156**, **157**, **171-178**, 183, 335, 356-359, 364, 425, 448, 459, 486, 489, 490, **528**, **529**.
Zijde, 5, 6, 15, 17-19, 32, 34, 42-44, 47, 49, 78, 82-87, 90, 93, 98, 99, 102, 106-108, 119, 145, 233, 242, 247, 248, 256, 257, 259-261, 271, **273-277**, 281, **285-299**, **301-305**, 306, 307, 309-311, 316, 327, 351, 377, 382, 384, 388, 390-393, 401, 402, 404, 426, 434, 437, 439, 484, 512-514, 517-519, 521, 522, 524, 525, 561; (van de Abruzzen), 302, 303; (van Brescia), 286, 292; (Calabrese), 296, 302; (fijne), **286-299**, 444, 512, 513, 517, 518, 521, 522; (van Mayura), 303, 304; (van Messina), 283, 303; (van Montalto), 303; (van Napels), 42, 43, 78, 82-84, 96, 99, 110, 139, 140, 145, 155, 156, 172, 245, 246, 275, **301-305**, 347, 392, 427, 511, 513, 517, 518, 521, 522; (nostrana, ordinaria), 298; (della piana), 302, 303; (rauwe), 42, 98, 106, **287**, 293, 296, 298, 299, 302, 513, 517, 518, 522; (realla), 298; (van Reggio), 303; (van Verona), 17, 20, 24, 28, 29, 34, 43, 44, 55, 56, 84, 96, 99, 108, 111, **285-299**, 308, 309, 352, 522; (van Vicenza), 240, **286**, 292, 293, 297; (Zuid-Italiaanse), **303-305**, 296; zie Afvalzijde, Capitoenzijde, Cusir, Floretzijde, Kousen, Levantzijde, Organsina, Tafzijde, Tapijtzijde, Zijdelakens, Zijdelinten.
Zijdelakens, 17, 25, 49, 83-85, 111, 156, 257, **283**, 286, 302, **304**, **305**, 350, 380, 392, 393, 484, 513, 514, 517-519, 522; (van Mantova), 96, 98, 304; (van Modena), 304; zie Bouratten, Camelotten, Goudlaken, Grosgrains, Mochaiari, Ormesini, Rasse, Satijn, Sindalen, Tabijnen, Taft, Telleti, Velluti.
Zijdelinten, 55, 276, 513, 522; zie Strengen.
Zout, 95, 98, 146, 147, 151, 152, 154, 367, 378, 389.
Zuidvruchten, zie Fruit.

LIJST DER PLATEN

I. a) Maarten de Hane 5
b) Paleis van Maarten de Hane te Venetië 5
II. Jan della Faille de Oude 11
III. Jacob della Faille de Oude 17
IV. De handel van de firma della Faille in 1558-1569 22
V. De handel van de firma della Faille in 1574-1578 36
VI. Maarten della Faille 49
VII. De handel van de firma della Faille in 1584-1594 64
VIII. Kasteel te Oydonck 85
IX. Bladzijde uit het journaal van Jan della Faille de Oude . 103

INHOUDSTAFEL

VOORWOORD I
INLEIDING V
BRONNEN XIV
LITERATUUR XVI
GEBRUIKTE AFKORTINGEN XXI
GENEALOGISCHE TABELLEN XXII
KOOPKRACHT VAN HET POND VLAAMS XXVI

EERSTE DEEL

DE FIRMA DELLA FAILLE

I. - CHRONOLOGISCHE STUDIE

A. — GESCHIEDENIS VAN DE HANDEL

HOOFDSTUK I. — Onder Jan de Oude, van 1530 tot 1573 . . . 3
§ 1. Jan della Faille in de firma de Hane 3
§ 2. Van factor tot mededinger 14
§ 3. Jan's eigen handel van 1558 tot 1573 23

HOOFDSTUK II. — Onder Jan de Oude, van 1574 tot 1582 . . . 35
§ 1. De structuur van de zaak 35
§ 2. De hoofdlijnen van de handel 43
§ 3. Bijkomstige activiteiten 48

HOOFDSTUK III. — Onder Maarten, van 1583 tot 1594 63
§ 1. De structuur van de zaak 63
§ 2. De hoofdlijnen van de handel 83
§ 3. Bijkomstige activiteiten 94

HOOFDSTUK IV. — Onder Maarten, van 1582 tot 1594 : De handel over zee 124
§ 1. De vaart op Venetië 124
§ 2. De vaart op Napels 136

§ 3. De graanvaart 145
§ 4. De handel op Spanje en Portugal 148
§ 5. Zeeverzekering 156
§ 6. De organisatie van de handel over zee 157
§ 7. Besluit 178

B. — SOCIALE GESCHIEDENIS

Hoofdstuk V. — De familie della Faille 185
§ 1. Het onroerend bezit 185
§ 2. De overgang naar de adel 205
§ 3. Politiek en vaderland 209
§ 4. De koopman in zijn familie 215
§ 5. De rijke koopman 222
§ 6. Enkele aspecten van de levenswijze 229

II. - SYSTEMATISCHE STUDIE

Hoofdstuk VI. — De centrale te Antwerpen en haar werkterrein 242
§ 1. Antwerpen 242
§ 2. De Nederlanden 248
§ 3. Duitsland en Spanje 259
§ 4. De waren 264

Hoofdstuk VII. — De filialen 268
§ 1. Londen 268
§ 2. Venetië 279
§ 3. Verona 283
§ 4. Napels 300
§ 5. Hamburg, Amsterdam, Stade 306

Hoofdstuk VIII. — De financiering 308

Hoofdstuk IX. — Het transport 324

Besluit 343

TWEEDE DEEL

DE INTERNATIONALE HANDEL VAN VLAAMSE FIRMA'S IN DE 16e EEUW

I. - DE TECHNIEK VAN DE HANDEL

HOOFDSTUK X. — De organisatie van de Fernhandel 363

HOOFDSTUK XI. — De warenhandel 377

HOOFDSTUK XII. — De geldhandel 394

HOOFDSTUK XIII. — Het transport 408

HOOFDSTUK XIV. — De boekhouding 432

II. - BELANG EN ONTWIKKELING VAN DE VLAAMSE HANDEL

HOOFDSTUK XV. — De Vlaamse handel in het algemeen . . . 445

HOOFDSTUK XVI. — De handel op Italië in 1543-1545 460

HOOFDSTUK XVII. — De voornaamste firma's 479

BESLUIT 499

BIJLAGEN 503
I. Inkoop en verkoop 504
II. Krediet en debet per filiale 505
III. Financiële activiteit 506
IV. De richting van de handel 509
V. De handel over zee 510
VI. Inkoop 511
VII. Verhandelde waren 514
VIII. Bestemming van de waren 515
IX. Verkoop 517
X. Prijzen 520
XI. Makelaars te Antwerpen 523

XII. Kopers te Antwerpen 524
XIII. Schepen en schippers 526
XIV. Zeeverzekeringen onderschreven door Maarten della Faille (1591) 528
XV. Kooplui te Antwerpen en hun correspondenten in het buitenland 530
XVI. Begrafeniskosten van Sibilla Stecher, vrouw van Maarten della Faille (1589) 555
XVII. Het compagniecontract van 1583 557
XVIII. De „mémoires" van Herman Pottey, factor van Jan della Faille 559

Résumé Français 568

Glossarium 588

Index van Eigennamen 592

Index van Zaken 623

Lijst der Platen 630

Inhoudstafel 631

VERHANDELINGEN

KLASSE DER LETTEREN

Prijs

Nr 1. F. L. Ganshof. — Over stadsontwikkeling tusschen Loire en Rijn gedurende de middeleeuwen. (F) — 1941 — (91 blz., 38 pl.) ... uitverkocht

Nr 2. J. Denucé. — Koopmansleerboeken van de XVIe en XVIIe eeuwen in handschrift — 1941 — (213 blz.) ... ... 60—

Nr 3. J. H. Walgrave. — Newman's theorie over de ontwikkeling van het dogma — 1944 — (312 blz.) ... ... 200—

Nr 4. F. Prims. — Het Herfsttij van het Corporatisme te Antwerpen — 1945 — (62 blz.) ... ... 38—

Nr 5. T. Luykx. — Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Haar leven, haar regeering — 1946 — (674 blz., 5 phot.) ... ... 450—

Nr 6. G. Semeese. — De waardeleer in de ethica van Nicolaï Hartmann — 1947 — (169 blz.) ... ... 150—

Nr 7. A. Mens. — De Nederlandse Begijnen en Begarden — 1947 — (451 blz.) ... ... 300—

Nr 8. H. Van Werveke. — De curve van het bevolkingscijfer te Gent in de 17e en de 18e eeuw. (F) — 1948 — (60 blz., tab., 5 graf.) ... ... 75—

Nr 9. G. Verbeke. — Kleanthes van Assos — 1949 — (260 blz.) ... ... 370—

Nr 10. J. Buntinx. — De audiëntie van de Graven van Vlaanderen — 1949 — (458 blz., 2 tab.) ... ... 350—

Nr 11. J. Coppens. — De compositione litteraria et de origine mosaica Hexateuchi disquisitio historica-critica. Een historisch kritisch onderzoek van Prof. Van Hoonacker naar het ontstaan van de Hexateuch op grond van verspreide nagelaten aantekeningen — 1949 — (101 blz.) ... ... 75—

Nr 12. A. Fougnies. — Een studie over de clausulen bij Ennodius — 1951 — (127 blz., 12 tab.) ... ... 210—

Nr 13. C. Wyffels. — De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant. (F) — 1951 — (159 blz.) ... ... 200—

Nr 14. R. Dekkers. — Bibliotheca Belgica Juridica. Een bio-bibliographisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot 1800. — 1951 — (236 blz.) ... ... 380—

Nr 15. P. Gorissen. — Auctarium Affligemense. — 1952 — (160 blz.) ... ... 200—

Nr 16. G. Copers. — De analogieleer van Erich Przywara. — 1952 — (254 blz.) 280—

Nr 17. H. Coppejans-Desmedt. — Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw. — 1952 — (266 blz.) ... ... 285—

Nr 18. M. Van Durme. — Antoon Perrenot, Bisschop van Atrecht, Kardinaal van Granvelle — 1953 — (417 blz. 20 afb.) ... ... 400—

Nr 19. R. C. Van Caenegem. — De Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw. (F) 1954 — (400 blz.) ... ... 400—

Nr 20. J. F. Verbruggen. — De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen. (F) — 1954 — (619 blz. 6 pl.) .... uitverkocht

Nr 21. A. Pattin O. M. T. — De Verhouding tussen Zijn en Wezenheid en de transcendentale relatie in de 2e helft der XIIIe eeuw — 1955 — (311 blz.) ... ... 400—

Nr 22. F. L. Ganshof. — Wat waren de Capitularia ? (F) — 1955 — (132 blz.) 170—

Nr 23. A. Van Crombrugghen. — Janus Lernutius — 1955 — (209 blz.) ... ... 250—

Nr 24. R. Van Caeneghem. — Geschiedenis van het Strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw — 1956 — (402 blz.) ... 530—

Nr 25. P. Lenders. — De Politieke Crisis in Vlaanderen omstreeks het midden der XVIIIe eeuw — 1956 — (406 blz.) ... ... 460—

Nr 26. J. Pirenne. — Paléographie des Inscriptions Sud-Arabes — 1956 — (337 blz., 34 afb., 7 pl.) ... ... 900—

Nr 27. A. J. Janssen. — Het Antieke Tropaion — 1957 (282 blz. — 198 afb.) ... 400—

Nr 28. J. Devroye en L. Kemp. — Over de historische methode van Polybios — 1956 — (247 blz.) ... ... 400—

Nr 29. V. Janssens. — Het geldwezen der Oostenrijkse Nederlanden (F) — 1957 — (368 blz.) ... ... 400—

Nr 30. A. E. Verhulst. — De Sint Baafsabdij te Gent en haar grondbezit — (VIIe tot XIVe eeuw) (F) — 1957 — (XXXIII — 665 blz. — 13 pl.) 490—

Nr 31. K. Blockx. — De veroordeling van Maarten Luther door de theologische faculteit te Leuven in 1519 — (D) — 1957 — (151 blz.) 220—

Nr 32. A. Lambrechts. — Tekst en uitzicht van de Atheense Proxeniedecreten tot 323 v. C. — (F) — 1958 — (164 blz. — 17 pl.) ... ... 325—

Mag niet in de handel gebracht worden

N.V. DRUKKERIJ ERASMUS LEDEBERG/GENT
Verantw. Beh. : O. Van Malderen, Drieputtenstraat 55, Zele